

розділ 7

Північна Африка/ Південно-Західна Азія

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Географія культури	12 Ієрархічна дифузія
2 Культурний осередок	13 Ісламізація
3 Культурна дифузія	14 Культурний регіон
4 Культурне довкілля	15 Релігійний фундаменталізм
5 Екологія культури	16 Культурне відродження
6 Теорія водних цивілізацій	17 Мусульманський фронт
7 Зміна клімату	18 Бездержавна нація
8 Просторова дифузія	19 Блокуючий прохід
9 Експансивна дифузія	20 Номадизм
10 Релокаційна дифузія	21 Буферна держава
11 Інфекційна дифузія	

РЕГІОНИ

- ▶ ЄГИПЕТ І БАСЕЙН НИЖНЬОГО НІЛУ
- ▶ МАГРІБ ТА ЙОГО СУСІДИ
- ▶ АФРИКАНСЬКА ПЕРЕХІДНА ЗОНА
- ▶ БЛИЗЬКИЙ СХІД
- ▶ АРАВІЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ
- ▶ ІМПЕРСЬКІ ДЕРЖАВИ
- ▶ ТУРКЕСТАН

Від Марокко на берегах Атлантики до гір Афганістану і від Африканського Рогу до степів внутрішньої Азії лежить просторий географічний світ величезного культурного розмаїття. Він розташований на перетині доріг, де зустрічаються Європа, Азія і Африка, і є частиною усіх трьох (рис. 7-1). Упродовж історичного минулого його вплив поширювався на ці континенти, а також практично на кожну іншу частину світу. Це один із головних територіальних витоків людства.

На Месопотамській рівнині між ріками Тігром і Євфратом (на території сьогоdnішнього Іраку) і на берегах єгипетського Нілу постало декілька найдавніших світових цивілізацій. На цих ґрунтах були окультурені рослини, що тепер вирощуються від Америки до Австралії. По стежках цього географічного світу ходили пророки, чиї релігійні вчення і зараз наслідують сотні мільйонів. А на початку ХХІ ст. серцевина цього світу вражена одними з найтрагічніших конфліктів на Землі.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Доречно охарактеризувати цей географічний світ у кількох словах і наголосити на його найголовніших рисах. Його, наприклад, часто називають «посушливим світом», що містить величезну Сахару, а також Аравійську пустелю. Але більша частина людності цього світу живе там, де є вода: у дельті Нілу, вздовж середземноморської бережної смуги крайнього північного заходу Африки, вздовж азійських східних і північно-східних берегів Середземного моря, у басейні Тігру і Євфрату, у просторих оазах пустель і у підніжжях гірських схилів Ірану південніше Каспійського моря і Туркестану на північному сході. Ми знаємо цей регіон світу як такий, де води майже завжди не вистачає, де селяни часто борються за те, щоб зробити ґрунти й луки хоча б трохи родючими, де кочові народи та їхня худоба переміщуються по

запорошених рівнинах, де оази є островами осілого землеробства і торгівлі посеред моря безплідності. Але це також земля Нілу — життєво важливої артерії Єгипту, родючої смуги Північно-Західної Африки, зелених берегів Туреччини, долин Центральної Азії, зрошених талими снігами.

Перед тим як детальніше досліджувати цей регіон, нам знову треба звернутися до рисунка І-8 — карти світового клімату. Зважте на високий ступінь залежності між поширенням клімату *В* (пустелі та степи) та межами як Північноафриканського, так і Південно-західного сегментів. У Північній Африці межі між цим географічним світом і Африканською Субсахарою майже збігаються з південними межами зони *Bsh*. У Південно-Західній Азії домінує клімат пустель, степів і гір. За винятком Середземноморського узбережжя —

◆ Головні географічні особливості Північної Африки/Південно-Західної Азії

1. Північна Африка і Південно-Західна Азія були колискою кількох найбільших світових стародавніх цивілізацій, розміщених у річкових долинах і басейнах.
2. Із культурних осередків цього світу поширювалися ідеї, інновації та технології, які змінювали світ.
3. Світ Північної Африки/Південно-Західної Азії породив три світові релігії: юдаїзм, християнство та іслам.
4. Іслам, остання з головних релігій, яка постає у цьому світі, трансформувала, об'єднала і надихнула величезну територію, що простяглася від Європи до Південно-Східної Азії та від Росії до Східної Африки.
5. Недостатні опаді визначають природне довкілля цього світу. Геопросторові зосередження населення спостерігаються там, де запаси води відповідають мінімальним потребам.
6. Деякі країни цього світу мають величезні родовища нафти і природного газу, забезпечуючи величезні багатства меншості, але роблячи мало, щоб підняти життєвий рівень більшості.
7. Межі географічного світу Північної Африки/Південно-Західної Азії — це непостійні перехідні зони у кількох місцях Африки та Азії.
8. Близький Схід як регіон цього світу лежить у його серцевині, а Ізраїль розташований у центрі близькосхідного конфлікту.
9. Релігійні, етнічні та культурні суперечності часто спричиняють нестабільність і напруження у цьому світі.

це світ малих і надзвичайно мінливих щорічних опадів, палючої денної спеки і нічного холоду, сильних вітрів і запорошеного повітря. Ґрунти бідні, на гірських схилах мало рослинності. І всьому цьому вода приносить життя — не лише вздовж берегів морів і річок, але й в оазах і так званих *канатах* — тунелях, прокопаних до похилих водонесних гірських пластів, щоб вода витікала на поверхню. Карта населення (рис. 1-9) нагадує нам, наскільки розкидані та ізольовані тут територіальні згустки населення — як наслідок необхідності.

«Арабський світ»?

Північна Африка/Південно-Західна Азія вважається здебільшого арабським світом. Цей термін передбачає однорідність, якої практично не існує. Назва «арабський» може стосуватися виключно тих спільнот цього регіону, які розмовляють арабською і спорідненими мовами, але найбільш прискіпливі етнологи обмежують їх до певних жителів Аравійського півострова — «витоків» арабів. У будь-якому випадку турки не є арабами, так само як іранці чи ізраїльтяни. Хоча арабська мова переважає від Мавританії на заході через Північну Африку до Аравійського півострова, Сирії та Іраку на сході, нею не розмовляють в інших частинах цього світу. Наприклад, у Туреччині головною мовою є турецька, і вона має радше урало-алтайські, а не арабські, семітські або хамітські корені. Іранська мова належить до індоевропейської лінгвістичної сім'ї. Іншими мовами так званого арабського світу, які мають свої етнологічні основи, розмовляють юдеї Ізраїлю, туареги Сахари, бербери Північно-Західної Африки і народності перехідної зони між Північною Африкою та Африканською Субсахарою на півдні.

«Ісламський світ»?

Ще однією назвою цього світу є світ ісламу. Пророк Мугаммад (Магомет) народився в Аравії у 571 р. по Р. Хр., і протягом століть після його смерті у 632 р. іслам поширився в Африці, Азії та Європі. Це була епоха арабської експансії. Арабські армії вторгалися у Південну Європу, їхні каравани перетинали пустелі, а кораблі допливали до берегів Азії та Африки. По цих каналах вони приносили мусульманську (ісламську) віру, навіртаючи до неї правлячі класи держав західно-африканської савани, загрожуючи християнським твердиням на високогір'ях Ефіопії, проникаючи у пустелі внутрішньої Азії, в Індію і навіть на віддалені острови Південно-Східної Азії. Іслам був релігією ринку, базару, каравану. Де потрібно, він насаджувався шаблею, і його прихильники прямо прагнули політичного панування у суспільстві, в яке вони вступили. Сьогодні ісламська віра, що має понад мільярд послідовників, поширена далеко поза межами світу, про який ідеться (рис. 7-2). Це головна релігія у Північній Нігерії, Пакистані та Індонезії; вона впливова у Східній Африці; вона ще переважає у своїх старих твердинях в Албанії, Косово та Боснії у Східній Європі. Ба більше, у Південній Азії понад 120 млн мусульман мешкають у переважно індійській Індії — цій найбільшій світовій релігійній меншині.

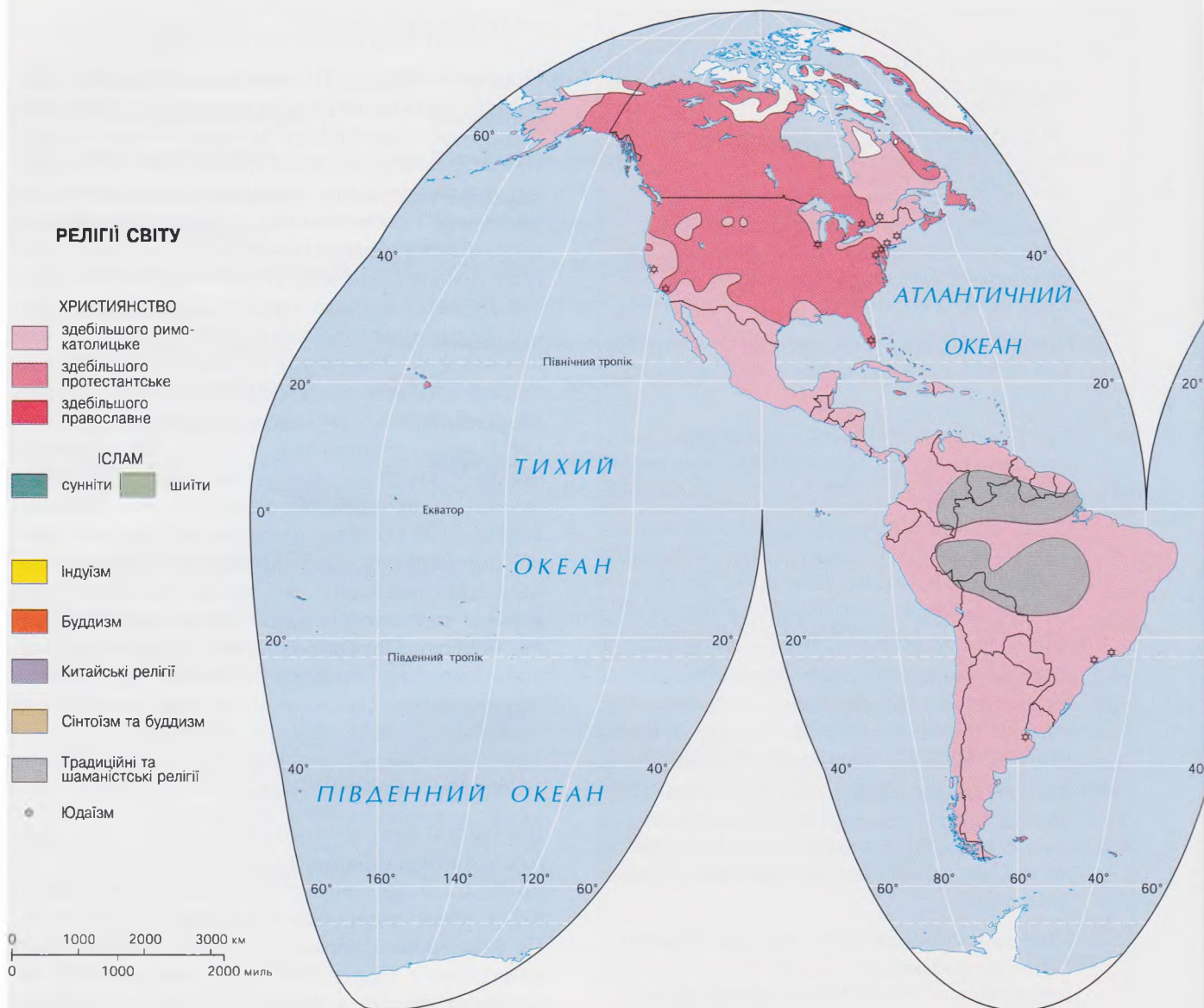

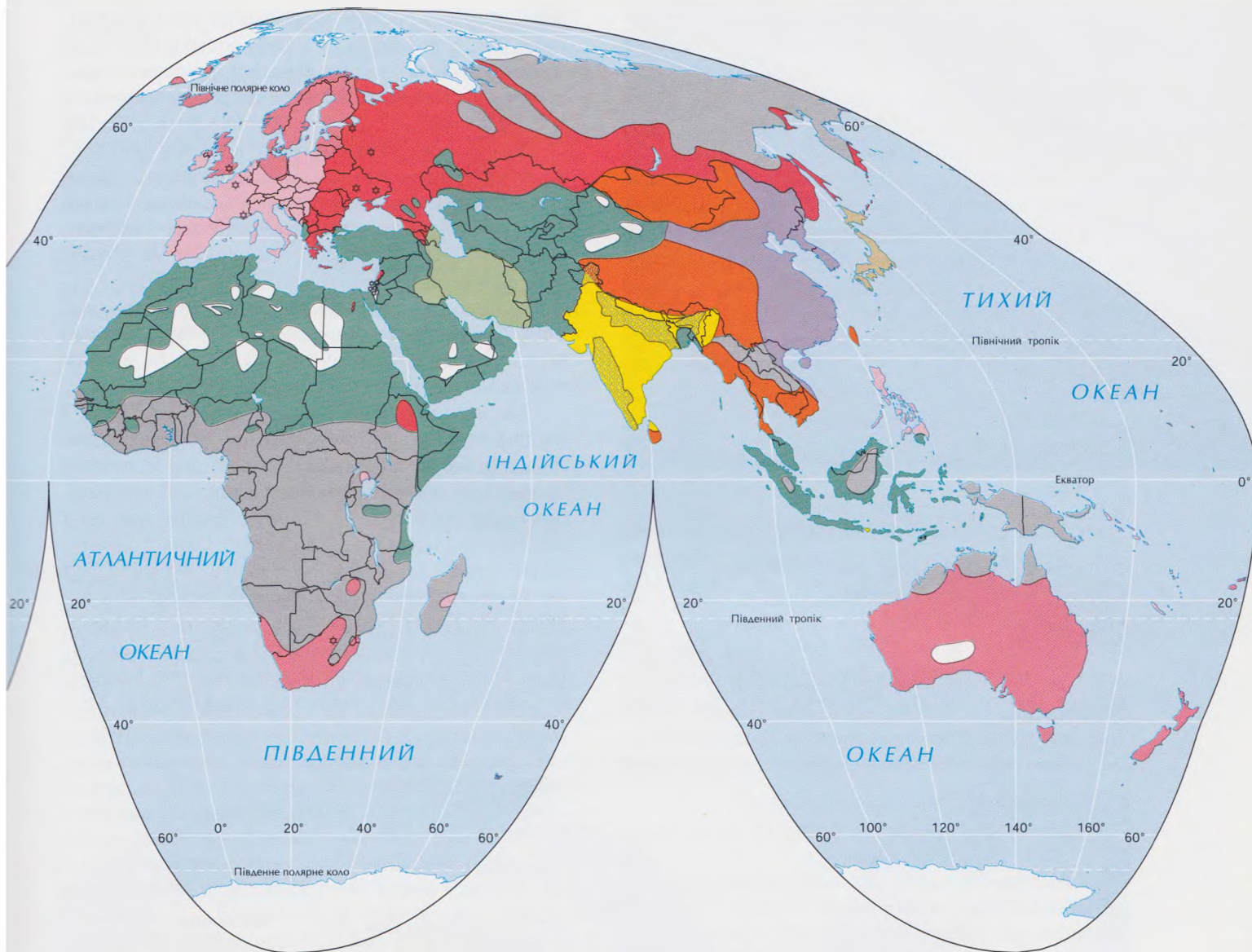
РИСУНОК 7-2

З іншого боку, сам так званий ісламський світ також не є цілком мусульманським. В Ізраїлі юдаїзм є переважаючою вірою; християнство залишається сильним у Лівані; стародавні коптські християнські церкви надалі зберігаються в Єгипті. Тому визначати як ісламський той світ, що представлений Північною Африкою/Південно-Західною Азією, неправомірно: іслам поширений далеко за межами даних територій, а всередині цього світу спостерігається велике релігійне розмаїття.

«Близький Схід»?

Зрештою, цей світ часто називають Ближнім Сходом. Це може здаватися дивним для когось, скажімо, в Індії, де радше схиляються до назви

«Середній Захід», а не «Близький Схід»! Назва, звичайно, відображає точку зору того, хто дивиться: отож «західний» світ убачає «Близький Схід» у Туреччині, «Середній» Схід у Єгипті, Аравії та Іраку, а «Далекий» Схід у Китаї та Японії. Цей підхід усталився, і його повсякденно використовують учені, журналісти, співробітники ООН тощо. З огляду на складність цього світу, його перехідних меж і обширних територіальних компонентів назву «Близький Схід» можна критикувати лише за її неточність — вона не може визначати регіон Північної Африки/Південно-Західної Азії з допомогою одного чинника, так само як і терміни «Посушливий світ», «Арабський світ» чи «Ісламський світ». У цьому розділі ми використовуємо цю назву, але тільки стосовно одного з регіонів, а не географічного світу в цілому.

ОСЕРЕДКИ КУЛЬТУРИ

Цей географічний світ займає «осьову» частину земної кулі: тут Євразія — колыска культур людства — межує з Африкою, яка сама є першовитоком людства. Мільйон років тому наші предки мігрували зі Східної Африки до Північної Африки і Аравії і поширилися з одного кінця Азії до іншого. Сотню тисяч років тому представники *Homo sapiens* перетнули ці землі на шляху до Європи, Австралії і, можливо, до Америки. Десять тисяч років тому людські спільноти там, де тепер Близький Схід, почали одомашнювати тварин і рослини, навчилися зрошувати свої поля, розбудовувати свої поселення до міст і створювати найдавніші держави. Тисяча років тому серцевину цього світу захопило і мобілізувало вчення Мугаммада і

Корану, й іслам поширився з Північної Африки до Індії. Сьогодні цей світ є «казаном» релігійної та політичної активності, ослабленим конфліктами, але збагаченим нафтою, знедоленим бідністю, але підігрітим хвилею релігійного фундаменталізму.

У Вступі ми обговорювали концепт культури та його регіональне вираження у культурному ландшафті. **Географія культури**, як зазначалося, — це широка і складна сфера, яка вивчає просторові аспекти людських культур із наголосом не лише на культурні ландшафти, а й на культурні осередки — колыски цивілізацій, джерела ідей, інновацій та ідеологій, які змінювали регіони і світи. Ці ідеї та інновації поширилися вглиб і вишир через низку процесів, які загалом називаються культурною дифузією. Через те що ми краще розуміємо ці

процеси сьогодні, ми можемо відтворити стародавні шляхи, якими знання і досягнення культурних осередків поширювалися (тобто дифузували) на інші території. Ще однією проблемою географії культури, що також відповідає контекстові світу

- 4** Північної Африки/Південно-Західної Азії, є **культурне доквілля**, яке створює домінуюча культура. Культура людства існує у довготривалій взаємодії зі своїм природним доквіллям, адаптуючись до нього, використовуючи можливості, які воно надає, і борючись із його крайнощами. Дослідження взаємозв'язку між людським суспільством і природним доквіллям стало окремою сферою географії культури — **екологією культури**. Як ми побачимо далі, світ Північної Африки/Південно-Західної Азії надає багато можливостей для дослідження географії культури у регіональному плані.

Месопотамія і Ніл

У басейнах найбільших рік цього світу (Тігру і Євфрату в сучасних Туреччині, Сирії та Іраку, а також Нілу в Єгипті) містяться два найдавніші культурні осередки всього світу (рис. 7-3). Месопотамія — «земля поміж ріками» — мала родючі алювіальні ґрунти, багато сонячних днів, достатньо

води, тварин і рослин, яких можна було одомашнити. Тут, у долині Тігру і Євфрату між Перською затокою і високогір'ями сучасної Туреччини постало одне з перших вогнищ людської культури, носії якої, низка спільнот, розвинулися у більші суспільства, що створили перші в усьому світі держави. (Розвиток ранніх держав, імовірно, також паралельно відбувався у річкових басейнах Східної Азії.) Месопотамці були мудrimi землеробами, які знали, коли сіяти і збирати врожай, як зрошувати свої поля і зберігати запаси. Їхні знання і навички поширювалися по всіх поселеннях так званого *Благодатного Півмісяця* — від Месопотамії через Південну Туреччину до Сирії та вздовж середземноморських берегів (рис. 7-3).

Зрошування було ключем до процвітання і влади у Месопотамії, а урбанізація була його винагородою. Багато поселень Благодатного Півмісяця процвітали, зростали, розширювали свої запліччя, соціально і територіально диверсифікувалися; інші занепадали. Що визначало успіх? Одна з теорій, **теорія водних цивілізацій**, стверджує, що міста, які могли контролювати зрошуване землеробство у великих запліччях, утримували владу над іншими, використовували продовольство як зброю і процвітали. Одне з таких міст, Вавилон на річці Євфрат, існувало понад 4000 років тому (від 4100 до Р. Хр.).

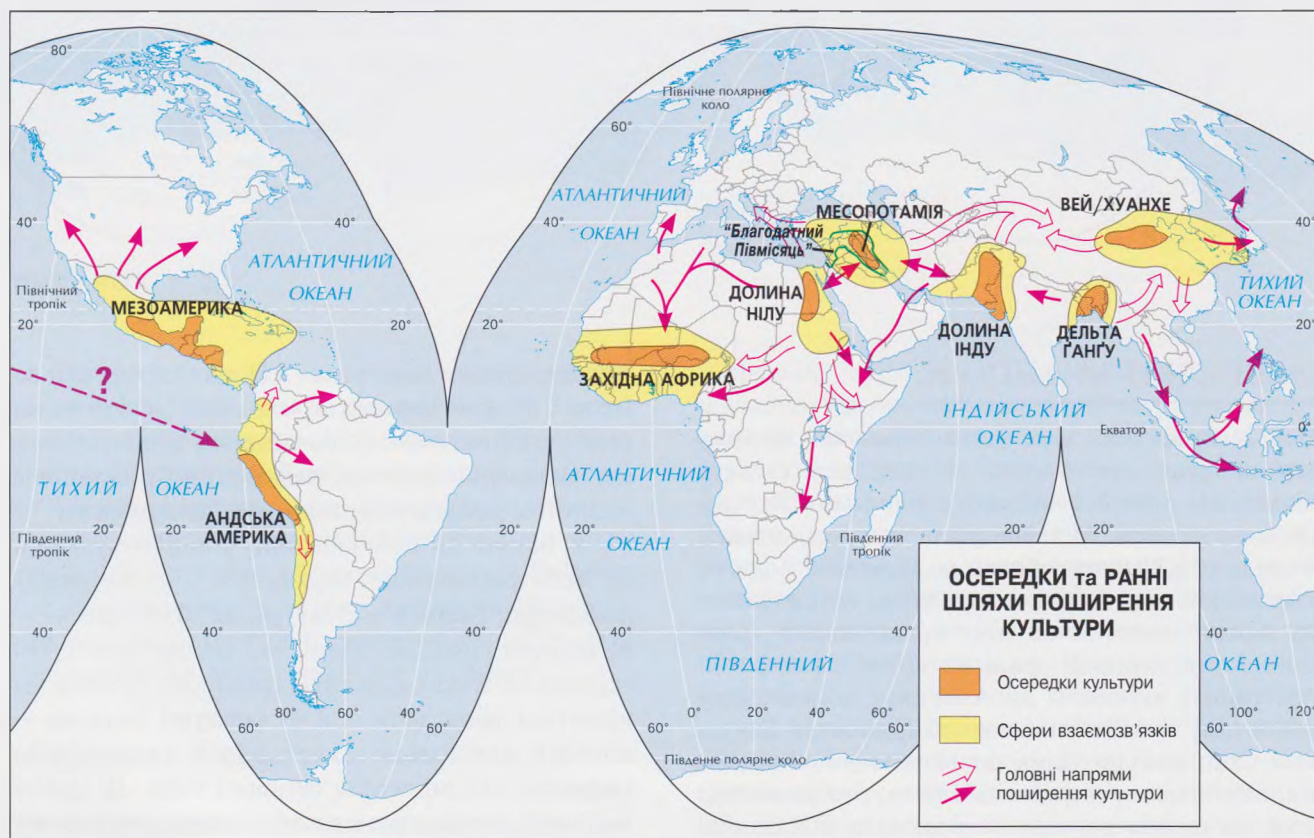

РИСУНОК 7-3

Стародавні римляни трансформували північноафриканську сільську місцевість, будуючи міста, створюючи зрошувальні системи і культивуючи поля, які були пасовищами для кочівницької худоби. Їхні споруди — від проспектів з колонами до терасованих амфітеатрів і від брукованих доріг до закритих акведуків — були зведені так добротно, що частина з них збереглася до сьогодні. Це залишки закритого акведука, який транспортував воду на багато миль через хвилясті землі сучасного Тунісу. Профіль «труби» над колоною видно у крайньому лівому кутку; протяжність системи виходить далеко за межі фото. Римські інженери так спроектували акведук, щоб воду можна було відводити на поля по різні боки його пролягання. Система не лише функціонувала: сама по собі споруда демонструвала могутність імперії. Арки між колонами були відкритими для сильних середземноморських вітрів, зменшуючи небезпеку пошкоджень і руйнувань. Цей акведук пропрацював протягом багатьох століть.

Великий порт, з укріпленням і обгородженням центром із замками, вежами і палацами, Вавилон певний час був найбільшим містом світу.

Культурна еволюція Єгипту могла розпочатися навіть раніше, ніж у Месопотамії, і її осередок лежав між дельтою Нілу та першою низкою його порогів (рис. 7-3). Ця частина долини Нілу оточена непривітною пустелею, і на відміну від Месопотамії Ніл створював тут природну фортецю. Стародавні єгиптяни використали свою безпеку для прогресу. Ніл був їхнім торговельним і комунікаційним шляхом; він також підтримував з допомогою зрошення сільське господарство. Циклічні відпливи і течія Нілу були набагато прогнозованішими від річкової системи Тігру і Євфрату. До того часу як Єгипет остаточно впав жертвою зовнішніх завойовників (близько 1700 р. до Р. Хр.), тут буяла повномасштабна урбанізована цивілізація. Єгипетські майстри та інженери залишили по собі дивовижні свідчення у вигляді масивних кам'яних пірамід; декотрі з них містять склепи обожнених царів, яких називали фараонами. Ці грандіозні надгробки дали археологам змогу відтворити стародавню історію цієї культурної серцевини.

Східніше від Месопотамії на більш ніж 1900 км (1200 миль) гір і пустель лежить долина Інду (рис. 7-3). За сучасними мірками ця територія лежить поза світом, який тут обговорюється, але у стародавні часи вона мала культурні та комерційні зв'язки з цивілізацією Тігру і Євфрату. Месопотамські винаходи швидко досягли цього східного регіону, і його міста стали владними центрами тамтешньої цивілізації, яка простяглася далеко у сучасну Північну Індію.

Сьогодні світ продовжує користуватися досягненнями стародавніх месопотамців і єгиптян. Вони вирощували зернові (пшеницю, жито, ячмінь),

овочі (горох, боби), фрукти (виноград, яблука, персики) і одомашнили багато тварин (коней, свиней, овець). Вони також удосконалили календар, математику, астрономію, управління, інжиніринг, металургію та безліч іншого. З часом багато їхніх винаходів було впроваджено, а тоді удосконалено іншими культурами у Старому Світі та й у Новому також. Європа найбільше виграла від цієї спадщини Месопотамії та стародавнього Єгипту, чий здобутки склали підґрунтя «західної» цивілізації.

Занепад і розпад

Сьогодні багато з давніх культурних осередків цього світу є археологічною дивиною. Подекуди на старих місцях збудовано нові міста, але визначні культурні традиції фактично занепали після багатьох століть існування. Декілька зі стародавніх урбаністичних центрів були розташовані там, де тепер пустеля. Якщо ми припустимо, що їх не будували посередині цих посушливих земель, то можемо висунути гіпотезу, яка є альтернативою до теорії водних цивілізацій: про зміну клімату.

Саме **зміна клімату**, а не монополія на зрошувальну техніку, могла надати певним містам стародавнього Благодатного Півмісяця перевагу над іншими; і саме вона, пов'язана зі зміщенням зон довкілля після останнього відступу плейстоценового льодовика, могла зруйнувати давні цивілізації. Мабуть, перенаселення і руйнування людиною природної рослинності доповнили цей процес. Деякі географи культури припускають, що інновації у сільськогосподарському плануванні та зрошувальній технології не враховували сезонні впливи річок і впроваджувалися мешканцями по мірі того як вони намагалися пережити зміну умов довкілля.

Такий сценарій не важко собі уявити. Оскільки прилеглі території запліччя почали висихати, а угіддя псуватися, люди зосередилися в уже перенаселених річкових долинах і намагалися підвищити продуктивність землі, яку ще можна було зрошувати. Отож перенаселення, руйнування системи зрошування і, можливо, менші опади на територіях водозборів річок стали останньою краплею. На міста наповзала пустеля, зрошувальні канали засипалися пересувними пісками. Ті, хто міг, мігрував на вцілілі території. Інші залишалися, і їхня кількість зменшувалася, як і можливість виживання.

По мірі розпаду старих суспільств виникали нові потуги в інших місцях. Спочатку перси, тоді греки і пізніше римляни втілювали свої імперські плани на убогих землях роз'єднаних народів Північної Африки та Південно-Західної Азії. Римські майстри перетворили сільськогосподарські угіддя Північної Африки на зрошувані плантації, продукція яких морем переправлялася до римських берегів. Тисячі бранців перевозили як рабів до нових метрополій. Єгипет швидко колонізували, як і територію, котру ми тепер називаємо Близьким Сходом. Єдиним віддаленим регіоном, що не зазнав цих

вторгнень, став Аравійський півострів, де не було значних культурних осередків або великих міст, а тільки арабські поселення та стежини кочовиків.

ПІДҐРУНТЯ ІСЛАМУ

Сьогодні іслам домінує у культурній географії цього регіону, але задовго до його піднесення постали інші релігії: зороастризм на території теперішнього Ірану та юдаїзм (а пізніше християнство) на території сучасного Ізраїлю. Вчення Зороастра прижилося в Персії; юдаїзм був підірваний вавілонцями, а пізніше римлянами; а християнство стало чужою вірою, бо його центр перемістився до Рима. До початку VII ст. жодна з релігій, породжена у цьому світі, не була у ньому домінуючою.

Пророк Мугаммад

У віддаленій частині Аравійського півострова, де іноземні завойовники Близького Сходу не могли якось вплинути на арабське суспільство, на

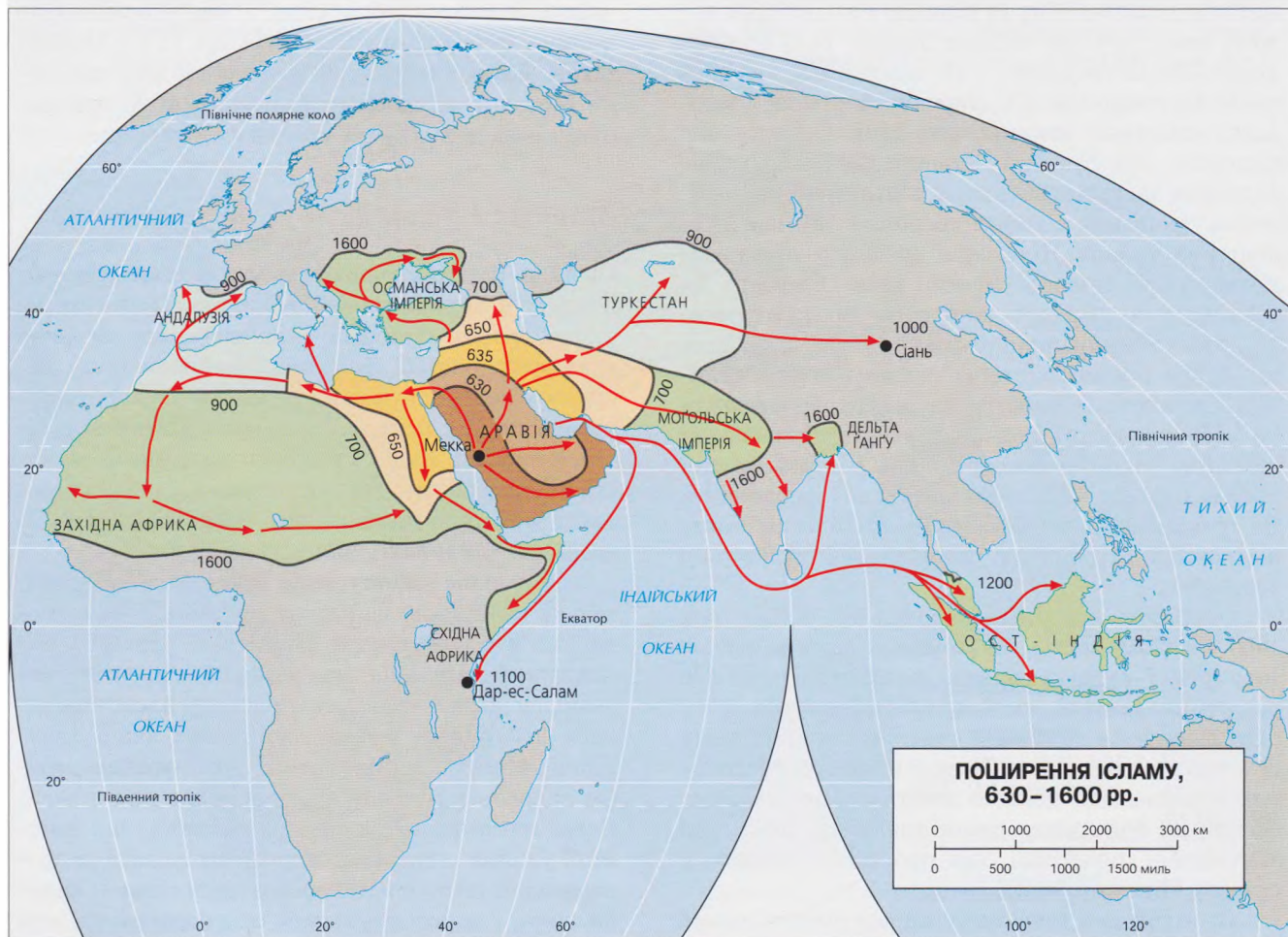

РИСУНОК 7-4

Дифузійні процеси

Один із найцікавіших напрямків географії вивчає поширення ідей, винаходів та досвіду у просторі й часі. Новий музичний стиль, слово чи фраза, новий спосіб ведення бізнесу, нова мода в одязі тощо — все підпорядковане процесам **просторової дифузії**.

Розуміння процесів дифузії дає нам змогу відтворити поширення культурних та технологічних ідей у минулому. Воно також допомагає передбачувати такі речі, як вплив, захоплення або ймовірність того, що винахід знайде свій ринок для виправдання витрат на його виробництво. Просторова дифузія має багато практичних застосувань.

У 1952 р. шведський географ Торстен Гегерstrand опублікував фундаментальну працю під назвою «Поширення дифузійних хвиль». Головні види просторової дифузії такі: **експансивна дифузія**, коли поширення хвиль розпочинається у сильному і тривалому джерелі на певній території та передається назовні, впливаючи на значно більші площі і населення; **релокаційна дифузія**, коли ідея або інновація (або, як у випадку зі СНІДом, вірус) переноситься (як правило, мігрантами) у віддалені місця і поширюється звідти.

Іслам, як показує рисунок 7-4, спочатку поширювався з допомогою швидкої експансивної дифузії з

західного арабського джерела. Він зачепив практично кожне село, містечко і кочівницьку спільноту шляхом цієї дифузії, сформованої місцевою близькістю; географи називають цей процес **інфекційною дифузією**. Але іслам також поширився через повернення у цю віру королів, знаті та інших вищих осіб, які у свою чергу поширювали його з допомогою своєї бюрократії. Це інша форма експансивної дифузії — **ієрархічна дифузія**, яка має багато варіантів; її головне просторове вираження проявляється у зменшувальній фільтрації того, що поширюється з більшого до меншого місця всередині урбаністичної ієрархії національного або континентального масштабу.

Карта також показує, що іслам поширився вглиб і вище з допомогою релокаційної дифузії, зокрема у дельту Гангу і Східну Індію, де мореплавці створили нові джерела дифузії на віддалених територіях. Східної Африки іслам дістався як через експансивну, так і релокаційну дифузію. Сьогодні дифузія ісламу продовжується на багатьох територіях, включно з Північною Америкою, де він з'явився з допомогою релокаційної, а тепер поширюється шляхом експансивної дифузії.

початку VII ст. сталася подія, яка змінила історію та вплинула на долі людей у багатьох кутках світу. У місті Мекка на відстані 70 км (45 миль) від Червоного моря людина на ім'я Мугаммад у 611 р. почав отримувати об'явлення від Аллаха (Бога). Мугаммаду (571—632 рр.) тоді було трохи більше 40 років і залишилося жити близько 20 років. Після початкового вагання щодо того, чи насправді він обраний бути пророком, Мугаммад присвятив своє життя виконанню священних настанов, які, на його переконання, він отримував. Арабське суспільство перебувало у суспільному і культурному розладі, і Мугаммад насильно навчав його уроків Аллаха та почав трансформувати культуру. Його особиста влада незабаром почала тривожити ворогів, і в 622 р. він утік із Мекки у безпечніше місто Медіну, де продовжував своє служіння. Ця подія — *гіджра* («міграція») — позначила початкову дату мусульманської ери — перший рік на ісламському календарі. Звичайно, пізніше Мекка стала найсвятішим місцем ісламу.

Заповіді ісламу у багатьох випадках становлять ревізію або прикрашування вірувань і традицій юдаїзму та християнства. Усі ці віри мають одного Бога, який спорадично спілкується з людством через пророків; іслам визнає, що Мойсей (Муса) та Ісус (Іса) були такими пророками, але вважає, що Мугаммад є останнім і найвищим пророком. Те, що земне і мирське, є нечестивим; лише Аллах

справжній. Воля Аллаха абсолютна; Аллах всемогутній і всевідаючий. Усі люди живуть у світі, який створив Аллах для їхнього блага, але лише щоб дожити до останнього судного дня.

Іслам приніс арабському світові не лише об'єднуюче релігійне вчення, якого йому бракувало, а й нові цінності, новий стиль життя, нову особисту і колективну гідність. Іслам зобов'язує виконувати п'ять заповідей: 1) постійне повторення базових символів віри; 2) щоденну молитву; 3) щороку місяць щоденного посту (Рамадан); 4) пожертвування; 5) щонайменше одне паломництво за життя мусульманина до Мекки. Іслам також повчає і зобов'язує і в інших сферах життя. Він забороняє алкоголь, паління, азартні ігри. Він толерує полігамію, хоча визнає переваги моногамії. Мечеті з'являються в арабських поселеннях не лише для молитви у п'ятницю, а й як місця суспільних зборів для тіснішого об'єднання спільноти. Мекка стала духовним центром розділеної, широко розсіяної людності, для якої спільний осередок був чимось новим.

Арабо-ісламська імперія

Мугаммад забезпечив такий потужний стимул, що арабське суспільство мобілізувалося майже за одну

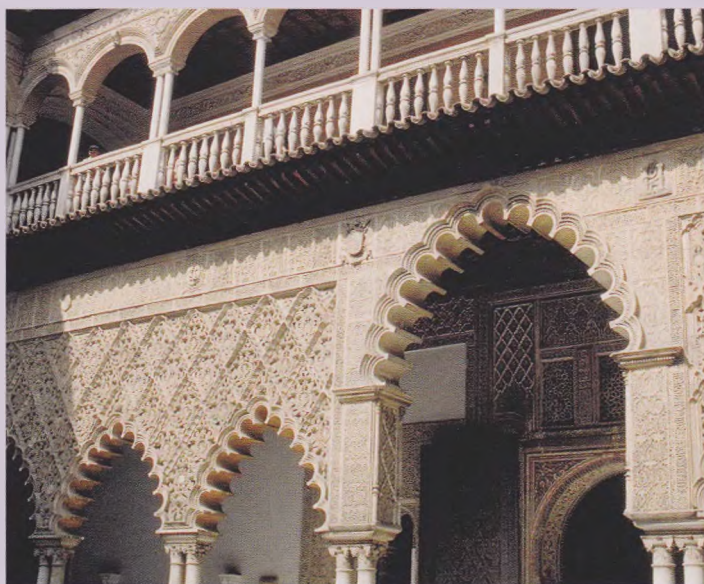
Процвітання ісламської культури

Навернення обширного географічного світу до ісламу було не лише релігійним завоюванням: воно також супроводжувалося вибуховим розквітом арабської культури. У науці, мистецтві, архітектурі та інших сферах арабське суспільство залишило далеко позаду європейське. Тоді як західноєвропейські залишки Римської імперії втрачені або пошкоджені, плоди діяльності арабів незворушно височіють.

Коли хвиля ісламської дифузії досягла Мар'їбу (Північно-Західна Африка), араби побачили на іншому боці вузької Гібралтарської протоки іберійський берег, готовий до завоювання. Арабо-берberi, яких називали маврами, завоювали Іспанію у 711 р. і почали контролювати весь півострів, крім Північної Кастилії та Каталонії.

Католицьким арміям потрібно було майже сім століть для відвоювання усіх іберійських володінь арабів, але до того часу мусульмани справили незво-

ротний вплив на іспанський та португальський культурний ландшафт. Араби принесли єдність і багдадський порядок, а їхні споруди незабаром затінили те, що створили римляни. Андалузія — цей найзахідніший аванпост ісламу — була забудована тисячами величних мечетей, замків, шкіл, садів і громадських будівель. Відвоювавши Іберію, християни намагалися винищити сліди ісламської культури, але це було просто неможливо. Найбільш значні мусульманські споруди вижили, в тому числі Альгамбра у Гранаді, Гіральда у Севільї, Велика мечеть у Кордові, які належать до світових архітектурних досягнень. Отож іспанська і португальська культури стали іберійсько-ісламською культурою, оскільки мусульмани перетворювали завойовані міста, від Туркестану до Мар'їбу, на подоби Багдада. Втрачена велич минулої епохи все ще позначається на цих містах сьогодні.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Севілья була мусульманською столицею Іберії, і прогулянка по вулицях старого міста є візитом до культурної та історичної географії. Коли Севілья впала під натиском ісламу в 711 р., мусульмани звели велику мечеть у центрі міста. Пізніше християни, які прогнали мусульман у 1248 р., зруйнували її, як і більшість мечетей, і збудували на цьому місці величезний кафедральний собор. При цьому вони зберегли орнаментований мінарет і перетворили його на дзвіницю, назвавши її *Гіральда* (зліва). Цей мінарет перевищував навіть мінарет мечеті Кутубія висотою 67 м (220 футів) у Марракеші (Марокко). Але найкрасивішою ісламською спорудою у Севільї, без сумніву, є палац *Альказар* (угорі), розпочатий наприкінці XII ст. і завершений християнами після їхньої перемоги. Його фасад, арки і витончено різьблені стіни стали пам'ятником мусульманським архітекторам і художникам, які їх і створили».

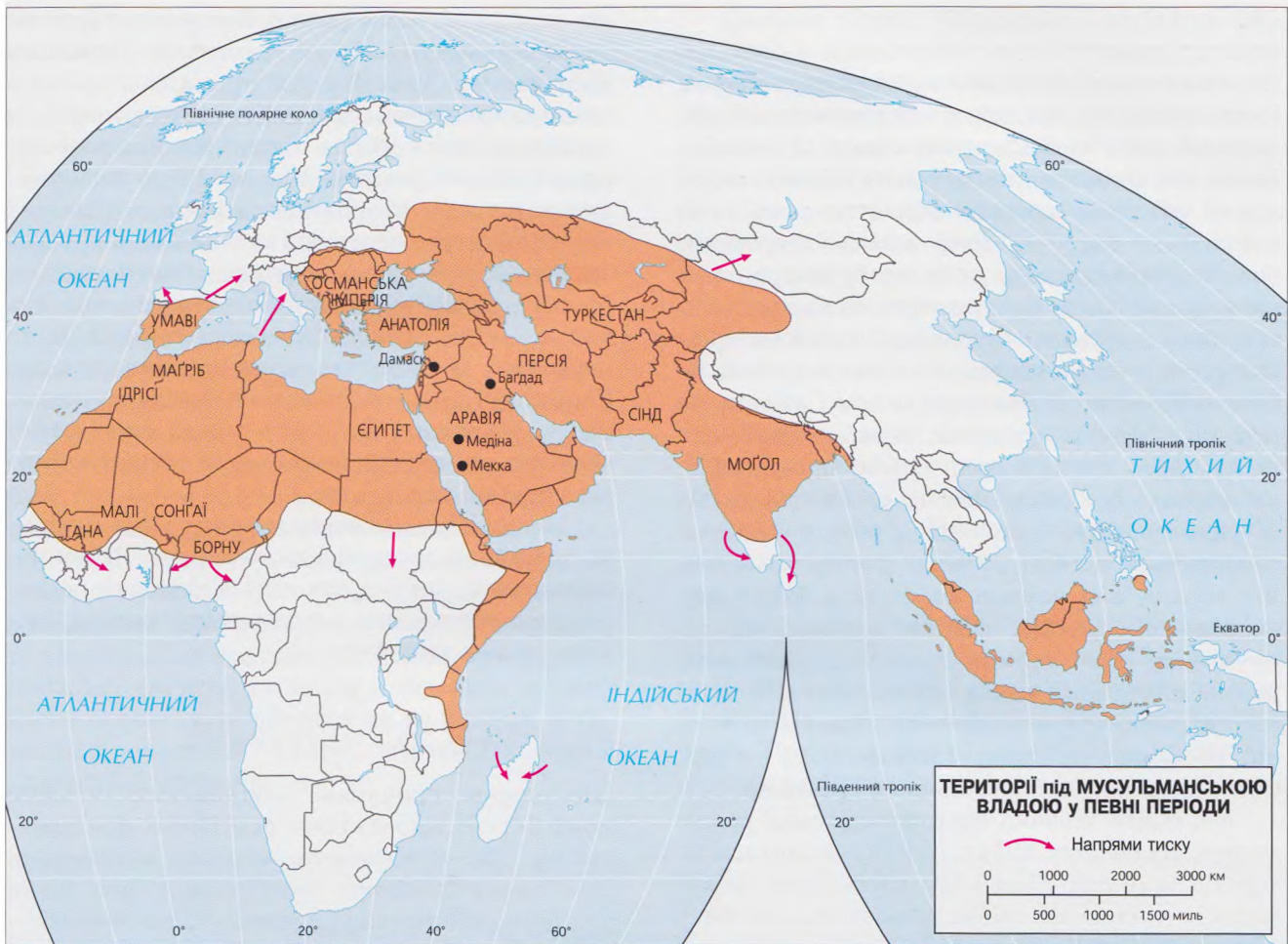

РИСУНОК 7-5

ніч. Пророк помер у 632 р., але його віровчення і слава поширилися як полум'я. Арабська армія, сформована під прапором ісламу, захоплювала, загарбувала і наvertsала до ісламу всюди, де з'являлася. Як свідчить рисунок 7-4, до 700 р. іслам досягнув аж Північної Африки, Закавказзя і більшої частини Південно-Західної Азії. У наступні століття він проник до Південної та Східної Європи, Туркестану у Центральній Азії, Західної Африки, Східної Африки, Південної та Південно-Східної Азії, а до 1000 р. навіть досяг Китаю.

У серцевині цього релігійного світу простягалась Арабська імперія. Першою її столицею була Медіна в Аравії, але по мірі розширення імперії її центр перемістився спочатку до Дамаска у Сирії, а пізніше — до Багдада на річці Тігр. Тим часом іслам поширювався далі караванами верблюдів і прощанами, мореплавцями, вченими і султанами, яскраво демонструючи процес *просторової дифузії* (див. вставку «Дифузійні процеси»). У міру розширення ісламу Арабська імперія, яка лежала в його основі, розвивалася і процвітала. В архітектурі, математиці, природничих науках араби перевершили

своїх європейських сучасників. Вони заснували заклади вищої освіти у багатьох містах, у тому числі Багдаді, Каїрі й Толедо, і специфічно арабський культурний ландшафт об'єднував усі їхні володіння (див. вставку «Процвітання ісламської культури»). Неарабські суспільства на шляху проходження мусульман були не лише ісламізовані, а й арабізовані, впровадивши в себе чимало арабських традицій. Отож іслам створював культуру; він і сьогодні є серцевиною цієї культури.

Як зазначалось, експансія ісламу заторкнула Європу, Росію та багато інших місць. Карта, що показує території під мусульманським правлінням у Євразії та Африці, виявляє величезні масштаби **ісламізації** (рис. 7-5). Іслам продовжував поширюватися — тепер переважно з допомогою релокаційної дифузії. Ісламські спільноти є у таких віддалених одне від одного містах, як Відень, Сінгапур і Кейптаун; іслам також швидко зростає у США. З більш ніж мільярдом сучасних послідовників іслам є могутньою і перспективною культурною силою світового значення.

ПОДІЛЕНИЙ ІСЛАМ

Незважаючи на всю свою могутність та успіхи, іслам поділився на секти. Перший і найважливіший поділ відбувся після смерті Мугаммада. Хто ж мав стати його наступником? Дехто стверджував, що лише кривний родич пророка може наслідувати його як лідер ісламу. Переважна більшість вважала, що це може бути будь-який правовірний. Отож першим обраним наступником став батько дружини Мугаммада (тобто не кривний родич). Це не задовольняло тих, хто хотів би бачити на місці *каліфа* (спадкоємця) людину на ім'я Алі — кузена Мугаммада. Коли прийшла черга Алі, його послідовники, шийти, проголосили, що нарешті Мугаммад має правонаступника. Це обурило суннітів — тих, хто не вбачав у кривній спорідненості необхідної умови для наступництва. Від початку цієї незгоди чисельність мусульман, які взяли бік суннітів, набагато перевершила тих, хто вважав себе шийтами (послідовниками Алі). Значне поширення ісламу здебільшого забезпечували сунніти; шийти вижили як невеликі меншини, розкидані по цьому географічному світові. Сьогодні майже 85 % мусульман є суннітами.

Але шийти величю проголосили свою версію вчення. На початку XVI ст. їхня праця дала плоди: королівський двір Персії (сучасний Іран) зробив шийтизм єдиною легальною релігією по всій своїй обширній імперії. Ці володіння простяглися від Персії та Нижньої Месопотамії через Азербайджан та Західний Афганістан аж до Пакистану. Як свідчить карта релігій (рис. 7-2), це створило

14 шийтизмів великий **культурний регіон** і дуже зміцнило це віровчення. Іран залишився сьогодні bastіоном шийтизму в цьому світі, і заклики до шийтизму продовжують лунаєти звідти до сусідніх країн і навіть далі.

Відмінності між версіями ісламу суннітів та шийтів глибоко вразили цей світ. Мусульмани-сунніти віряєть у силу родини і громади у розв'язанні життєвих проблем; натомість шийти вважають непогрішмих *імамів* (служителів мечетей, які керують молитвами своїх парафіян) єдиним джерелом правдивих знань. Сунніти порівняно відлюдні й стримані; шийти часто нестримані та емоційні. Наприклад, смерть сина Алі, Гусейна, котрий мав бути каліфом і був убитий суннітами, щорічно відзначається процесіями, під час яких правовірні б'ють себе ланцюгами і ріжуть гострими металевими предметами. Для багатьох суннітів така поведінка є неприйнятною та непристойною.

Наприкінці XX ст. шийтизм голосно заявив про себе на весь географічний світ. У його серцевині, Ірані, шах намагався секуляризувати країну і обмежити владу імамів; він спровокував революцію,

яка коштувала йому трону і перетворила Іран на ісламську (по суті шийтську) республіку. Перед тим тривалий час Іран був у стані війни з сусіднім сунніто-домінуючим Іраком, а шийтські партії та громади в інших місцях підтримувалися новоздобутою владою шийізму. Від Аравії до північно-західного кута Африки переважно суннітські країни тривожно спостерігали за своїми шийтськими меншинами з їхнім новим релігійним запалом. Мекка — священне місце як для суннітів, так і для шийтів — стала ареною битви протягом тижневого щорічного паломництва, коли (суннітська) влада Саудівської Аравії заборонила в'їзд для шийтських прочан. Останнім часом цей розкол дещо втихомирився, але внутрішньоісламські сектантські суперечності поглибилися.

Менші ісламські секти пізніше урізноманітнили релігійний ландшафт цього регіону. Як ми побачимо далі, деякі з цих сект відігравали непропорційно велику роль у суспільствах і країнах, частинами яких вони були.

Релігійний фундаменталізм

Ще однією причиною внутрішньоісламського конфлікту є відродження **релігійного фундаменталізму**, або, як називають його самі мусульмани, *релігійного відродження*. У шийтському Ірані імами прагнули не допустити намагань шаха лібералізувати і секуляризувати суспільство: вони хотіли розбудувати його у традиційний фундаменталістський спосіб, і зробили це. *Аятолла* (дослівно: висвячений Аллахом) Хомейні змістив шаха у 1979 р.; були інститутовані ісламські закони і покарання. Міські жінки, багато з яких були емансиповані та освічені за шахського режиму, повернулися до своїх традиційних обов'язків. Ознаки вестернізації, заохочувані шахом, зникли. Війна проти Іраку (1980—1990 рр.) розпочалася як конфлікт за територію, але стала «священною війною», що коштувала понад мільйон життів.

Ісламський фундаменталізм постав в Ірані не сам по собі і стосувався не лише шийтських громад. Багато мусульман (як суннітів, так і шийтів) в усіх частинах цього географічного світу засуджували відмирання традиційних ісламських цінностей, корупцію суспільства європейськими колонізаторами, а пізніше західними модернізаторами, і зменшення ролі релігії у світському суспільстві. Поки економічний розвиток тієї чи іншої країни був прийнятним, таке невдоволення залишалося прихованим. Але коли почалося безробіття, а прибутки зменшилися, повернення до ісламських підвалин стало принаднішим.

Це зумовило протистояння між мусульманами в усіх регіонах цього світу. Фундаменталісти запа-

стримування; у Тунісі й Алжирі — репресіями; у Йорданії — кооптацією). Інші країни, такі як Марокко і Саудівська Аравія, значно вразливіші. Отож досягнення рівноваги є майбутнім цього географічного світу.

Фундаменталізм і релігійна войовничість не є виключно ісламським феноменом. Вони також уражають християнське, юдейське, індуїстське та буддистське суспільства. Однак ніде ця течія не демонструвала такої інтенсивності та енергії, як в ісламському світі.

Іслам та інші релігії

Дві інші головні віри походять із *Леванту* (території, що простягається від Греції на схід уздовж середземноморського узбережжя до Північного Єгипту), і обидві старші від ісламу. Піднесення ісламу поглинуло багато дрібніших юдейських спільнот, і християни, а не юдеї, витримували століття священної війни проти мусульман, намагаючись з допомогою Хрестових походів не лише прогнати їх, а й насадити християнські спільноти там, де вони домінували до ісламської експансії. Наслідки цієї кампанії позначаються на культурному ландшафті світу й до сьогодні. Значна християнська меншина (близько чверті населення) зберігається у Лівані, чималі християнські спільноти також вижили в Ізраїлі, Сирії, Єгипті, Йорданії. Напружені відносини між колись домінуючою християнською меншиною у Лівані та мусульманською більшістю (що сама поділена на п'ять сект) вилились у збройну боротьбу, яка поглинула цю країну в 1970—1980-х роках.

Але найінтенсивніший конфлікт у новітні часи спіткав єврейську державу — Ізраїль — та її ісламських сусідів з усіх боків. Створення Ізраїлю під егідою ООН у 1948 р. спричинило понад півстоліття нестихаючої боротьби і спроб посередництва; воно також зумовило поділ між ісламськими державами у регіоні. Єрусалим — священне місто для юдаїзму, християнства та ісламу — опинився у самому вирі цієї конфронтації.

Оттоманські наслідки

Тільки викрутасом географічної долі можна назвати те, що останній великий наступ ісламу на Європу спричинив європейську окупацію самої ісламської серцевини. Оттомани (турки, названі так на честь свого лідера Османа I), родом звідти, де сьогодні Туреччина, завоювали Константинополь (тепер Стамбул) у 1453 р. і ринули у Східну Європу. Незабаром оттоманські сили були на підступах до Відня; вони також окупували Персію, Месопо-

тамію і Північну Африку (рис. 7-6). Оттоманська імперія під Сулейманом Пишним, який правив у 1522—1560 рр., була наймогутнішою державою у Західній Євразії.

Оттоманська імперія проіснувала понад чотири століття, але з часом утрачала території — спершу на користь угорців, тоді росіян, а пізніше греків і сербів, — аж поки після Першої світової війни європейські держави захопили її провінції та зробили їх колоніями, які ми знаємо під назвами Сирія, Ірак, Ліван і Ємен (рис. 7-7). Як свідчить карта, французи і британці отримали найбільші володіння; навіть італійці анексували частину оттоманських земель.

Система кордонів, яку колоніальні держави створили для делімітації своїх володінь, не була задовільною. Як нагадує нам рисунок I-9, населення цього світу (понад 500 млн осіб) сильно фрагментоване й розміщене у річкових долинах, на узбережжях чи у перенаселених оазах. Колоніальні ж держави проклали деякі кордони майже під лінійку через необжиті території; вони не бачили потреби якось пристосувати ці межі до культурних або природних рис ландшафту. Інші кордони, навпаки, були нечіткими і ніколи не позначалися на поверхні. Пізніше, коли колонії стали незалежними державами, це не раз призводило до суперечок і навіть збройних конфліктів між братами по вірі.

ВЛАДА І НЕБЕЗПЕКА НАФТИ

Подорожуючи по містах і містечках Північної Африки і Південно-Західної Азії, поговоріть зі студентами, власниками крамниць, водіями таксі чи мігрантами, і ви почуєте одне і те ж: «Дайте нам спокій, дозвольте нам робити все традиційно. Наші проблеми — чи одного з одним, чи з усім світом — спричиняються лише вашим втручанням. Сильніші країни користуються нашою слабкістю і перебільшують наші суперечності. Ми хочемо одне — щоб нас залишили у спокої».

Це бажання мало б більше шансів справдитися, якби не дві порівняно недавні події: створення держави Ізраїль і виявлення одних із найбільших нафтових запасів світу. Заснування Ізраїлю ми обговоримо нижче, а наразі зосередимося на проблемах, пов'язаних із нафтою.

Часом стверджується, що нафта є найціннішим ресурсом цього географічного світу. Однак це не зовсім точно. Більшість людей усе ж залишаються землеробами, тому найважливішими ресурсами тут є все-таки вода і оброблювана земля. Нафта справді користується великим попитом на всій планеті, але мусульманський світ існував задовго до того, як добули перший барель «чорного

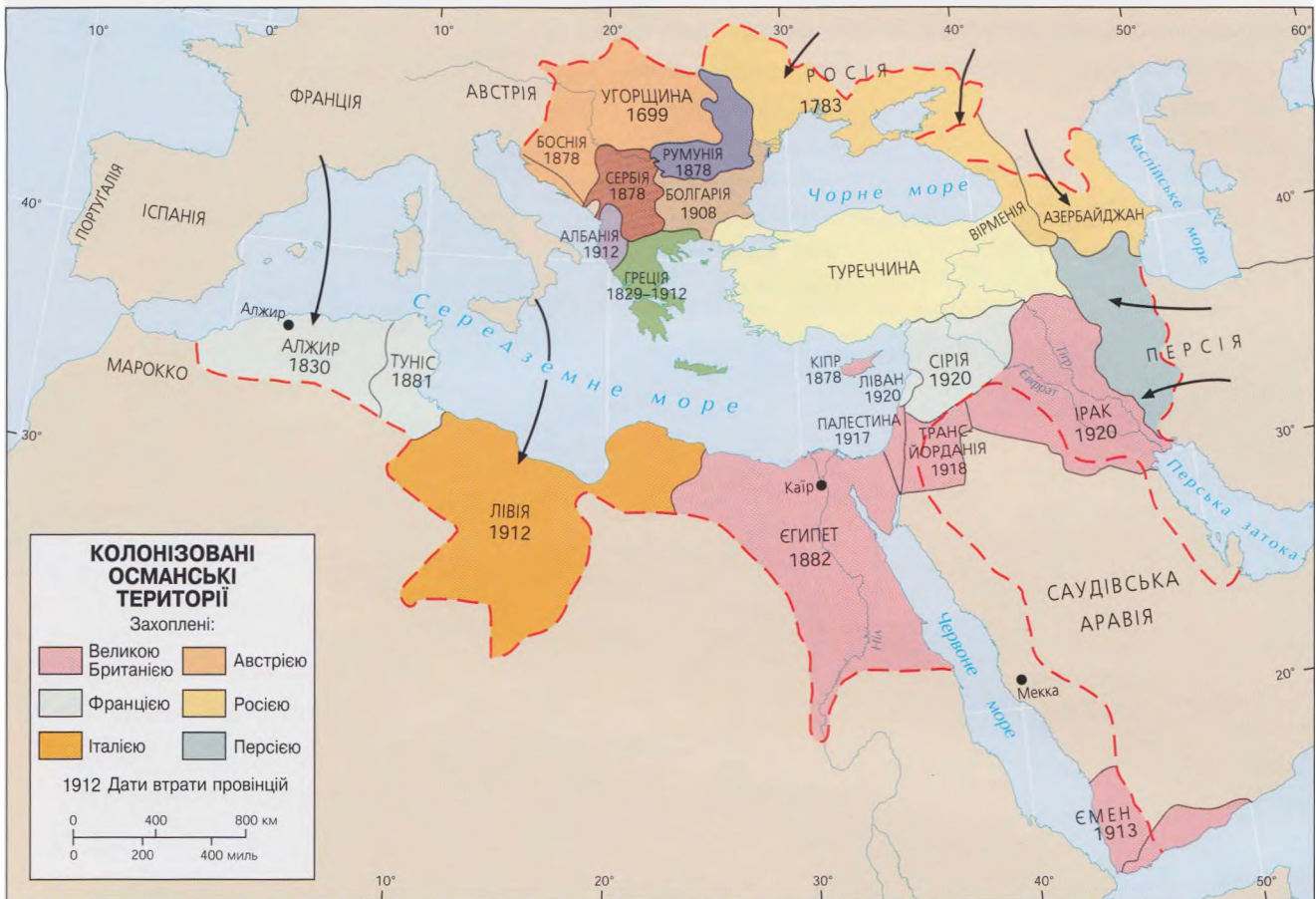

РИСУНОК 7-7

золота», і у цьому світі є десятки мільйонів людей, чиє життя лише непрямо пов'язане або зовсім не пов'язане з прибутками від нафти. Наприклад, Сирія та Йорданія змушені імпортувати нафту, Марокко майже нічого не видобуває, і Туреччина також дуже залежить від її імпорту.

Розміщення розвіданих запасів

Загалом нафта (і супутний природний газ) залягає у цьому світі у трьох майже неперервних зонах (рис. 7-8). Найпродуктивніша з них простягається від південної та південно-східної частин Аравійського півострова на північний захід навколо країни Перської затоки, досягаючи Ірану і продовжуючись на північ до Іраку, Сирії та Південно-Східної Туреччини, де вона вичерпується. Друга зона лежить у Північній Африці — від Північно-Центрального Алжиру через Північну Лівію до Синайського півострова Єгипту. Третя зона починається на межі цього світу — у Східному Азербайджані, продовжується на схід по дну Каспійського моря у Туркменістан і Казахстан, а звідти досягає Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану і Афганістану.

Розвідка нафти у цьому світі, як і в багатьох інших регіонах Землі, триває, і оцінка запасів цього світу змінюється з появою нових родовищ. На сьогодні стверджується, що понад 65 % розвіданих нафтових запасів усього світу залягає у Північній Африці/Південно-Західній Азії.

Стосовно видобутку, то Саудівська Аравія тривалий час була серед світових лідерів, вона також є безперечним топ-експортером. Дві країни, які конкурують із Саудівською Аравією як виробники, США і Росія, споживають більшу частину власного видобутку. Фактично США виступає провідним світовим імпортером. Тому видобуток нафти у Південно-Західній Азії та Північній Африці є вирішальним для решти світу. Як показує рисунок І-11, нафтове багатство піднесло декілька країн цього світу до категорій з доходами вище середніх і високими. Прибутки від нафти також залучили ці ісламські суспільства до загальносвітових справ, отже загроза стабільності у багатих нафтою країнах пов'язана з ризиком іноземної інтервенції.

Коли колоніальні держави встановлювали кордони, що поділили цей світ поміж ними, ніхто не знав про багатства, які лежали під землею. У 1908 р. в Ірані було зроблено декілька свердловин

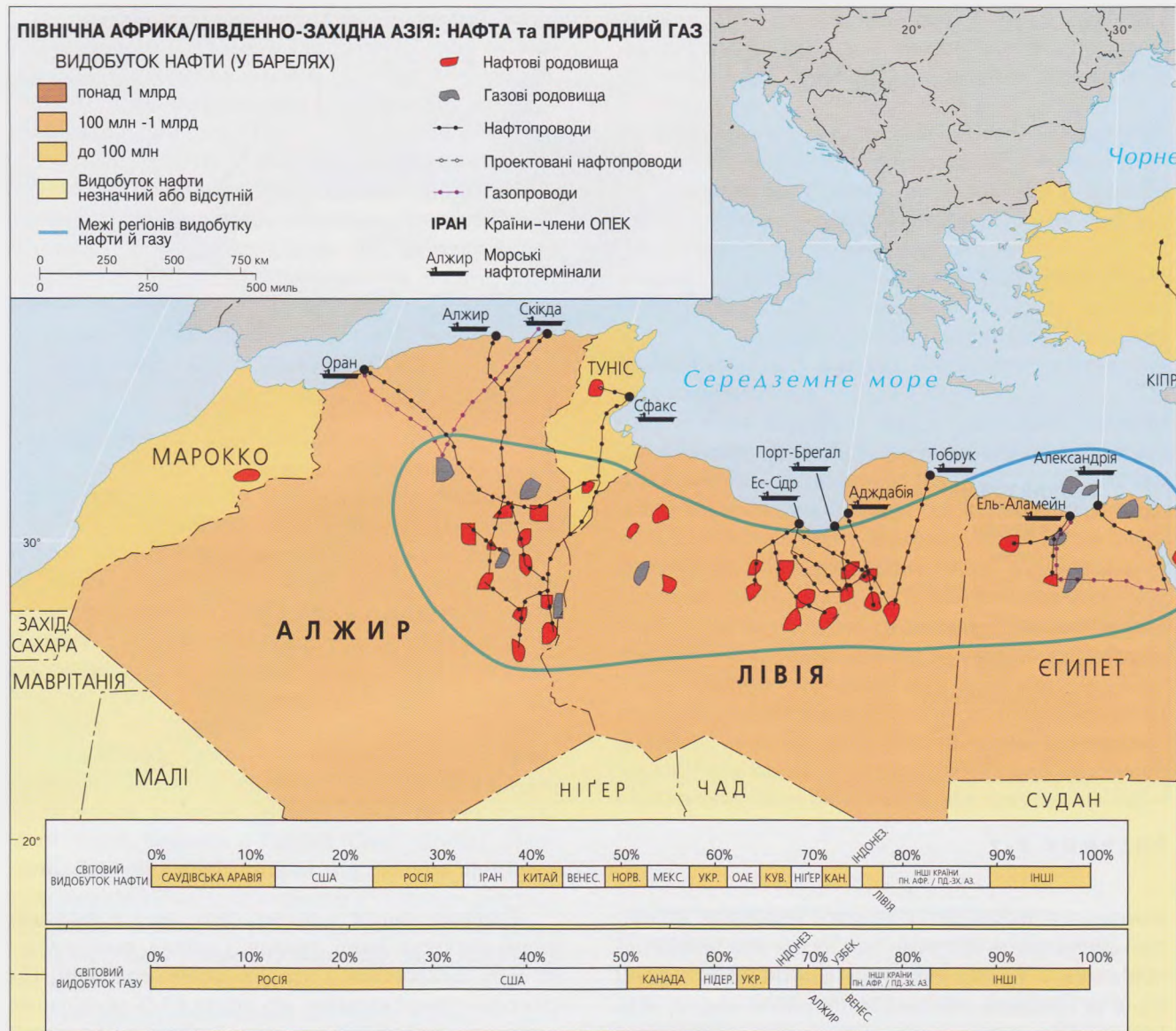
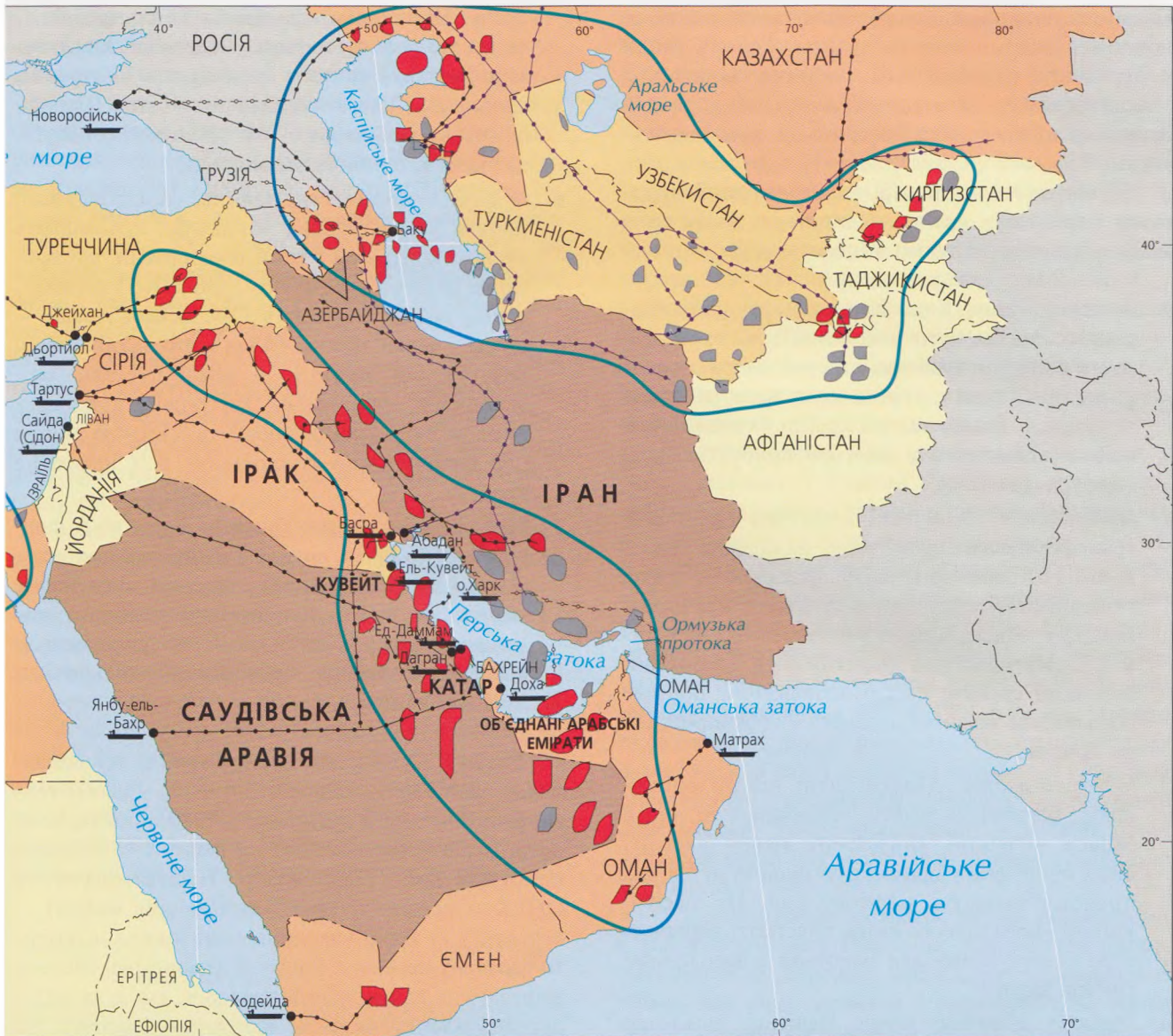

РИСУНОК 7-8

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Ефект нафтового багатства ніде краще не проілюстрований, ніж у Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати). Ми зупинилися на мосту, який пов'язує два райони Дубаї, щоб роздивитися старі однощоглові арабські судна (більшість цих дерев'яних суден тепер мають двигуни із тристороннім рухом), пришвартовані до причалів, над якими височіють не традиційні арабські будівлі, а сучасні хмародери. Нафта може трансформувати економіку цілої країни, але вона не в змозі «списати» старі судна, на яких і далі здійснюються торгівля і контрабанда. Ми піднялися на палубу одного з них і запитали хазяїна, що він возить. «Джинси і касети до Ірану, — відповів він, — а ікру і килими — з Ірану. Це вигідний бізнес». Отже, традиційна роль суден зберігається навіть в епоху нафти».

і розпочався видобуток нафти; те саме сталося і у 1913 р. на Синайському півострові в Єгипті. Але найбільші знахідки відбулися пізніше — у деяких випадках після того як колоніальні держави уже залишили цей географічний світ. Одні з нових незалежних країн, такі як Ліван, Ірак і Кувейт, опинилися з несподіваним багатством, коли розпалася Оттоманська імперія. Іншим, як свідчить рисунок 7-8, пощастило менше. Декілька країн мали (і донині мають) певний потенціал. Менші, слабші емірати і володіння шейхів на Аравійському півострові завжди боялися, що потужні сусіди намагатимуться анексувати їх (Кувейт зіштовхнувся з такою перспективою у 1990 р., коли Ірак вторгся туди). Таким чином, нафтове багатство створило ще одне джерело поділу й недовіри між ісламськими сусідами.

Іноземне втручання

Багаті нафтою країни цього географічного світу мали бажані енергетичні джерела, але їм бракувало устаткування та кваліфікації для їх експлуатації. Це мало надійти із зовнішнього світу, однак багато традиційно зорієнтованих мусульман більш за все боялися неминучої навали вульгарних, на їхній погляд, західних звичаїв. У своїй книжці «Ближній Схід» географ Вільям Фішер стверджував, що Саудівська Аравія мала два головні культурні чинники: іслам та «Арамко» (арабсько-американська нафтова компанія). Отож, запозичивши деякі західні ідеї та досвід, ісламське суспільство все ж виявляло опір іноземним культурним впливам. Наприклад, більшість шкіл залишилися розділени-

ми за статтю; стосовно ролі жінок у суспільстві, то вона дещо відрзнялася по країнах. Тоді як жінки у Туреччині користуються значною свободою і можливостями, афганки змушені підкорятися правилам найжорсткішої ісламської ортодоксальності.

У географічному вимірі вплив нафти, її видобутку і продажу в країнах-експортерах цього світу можна підсумувати таким чином.

1. *Високі прибутки.* Коли ціни на нафту на міжнародних ринках були високими, декілька країн цього світу ранжувалися як суспільства з високими прибутками. Навіть коли ціни на нафту знизилися, практично всі країни — експортери нафти залишилися у категорії прибутків вище середніх (рис. I-11).
2. *Модернізація.* Величезні прибутки від нафти трансформували культурний ландшафт усього цього географічного світу, створюючи фасад модернізації передусім у портах і столицях. Блискучі офісні будівлі височіють над мечетями; супермагістралі перетинають стародавні верблужі стежки; високотехнологічне портове обладнання завантажує нафту і нафтопродукти на продаж.
3. *Індустріалізація.* Далекоглядні владні органи країн, багатих на нафту, усвідомлюючи, що її запаси вичерпні, інвестують певну частину своїх прибутків у промислові підприємства, які продовжуватимуть нафтову еру. Це нафтохімічні галузі, виробництво пластмас, виробництво устаткування для боротьби з засоленням ґрунтів тощо.
4. *Міграція всередині світу.* Нафтове багатство приналежить мільйони робітників із бідніших частин цього світу для роботи на нафтових родовищах, у портах та у багатьох інших сферах переважно як обслуговуючий персонал. Отож чимало шийтів прибули до країн Східної Аравії, так само як і сотні тисяч палестинців. У Саудівській Аравії з населенням 23 млн осіб аж 5 млн іноземних робітників.
5. *Міграція з інших географічних світів.* Згода багатьох робітників із таких країн, як Пакистан,

Індія і Шрі-Ланка, працювати за платню, нижчу від тої, яку отримують у нафтовій галузі, зумовила значний потік тимчасових іммігрантів із-поза меж цього географічного світу. Ці люди служать здебільшого як домашня обслуга, садівники, прибиральники тощо.

6. *Регіональні відмінності.* Нафтове багатство і його прояви у культурному ландшафті зумовлюють глибокі контрасти з тими територіями, які прямо не мають з ним нічого спільного. Ультрамодерне східне узбережжя Саудівської Аравії — це світ, украй відмінний від великих обширів її внутрішньої частини — землі пустель, оаз, верблюдів, величезних відстаней, повільних змін та ізольованих поселень. Певною мірою цей феномен характерний для всіх нафтових країн.
7. *Закордонні інвестиції.* Уряди та ділові кола нафтових країн інвестують за кордон свої прибутки від нафти. Ці інвестиції створили міжнародну мережу, що пов'язує ці держави не лише з іноземними економіками, а й зі зростаючими арабськими (читай: ісламськими) спільнотами по всій планеті.

Рисунок 7-8 містить застереження, яке сталося для нафтових країн (не лише у цьому географічному світі, а й будь-де) у 1980-х роках, коли після періоду високих цін на нафту і величезних прибутків вони різко впали. Навіть могутність ОПЕК (Організації країн—експортерів нафти) — картелю з 11 країн-учасниць — не змогла відновити втрачену перевагу. Рисунок демонструє систему нафтових та газових трубопроводів, яка дуже нагадує її попередницю — залізничну мережу від внутрішньої частини колонії, багатої на корисні копалини, до узбережжя. Така схема означає невигоду для експортера — чи то колонії, чи то незалежної країни. У міжнародній торгівлі домінують не експортери сировини, а ринки. Нафта втягнула сировинників у зв'язки із зовнішнім світом шляхами, не передбачуваними століття тому. Вона збагатила і дала владу одним, але не дуже ошасливила й навіть піддала небезпеці інших. Це був справжній двосічний меч.

РЕГІОНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ/ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ АЗІЇ

Визначення і делімітація регіонів у цьому просторі географічного світу — справа непростата. Широко розсіяне населення, численні куль-

турні переходи, як внутрішні, так і зовнішні, — все це значно ускладнює побудову регіональної схеми.

Як ми вже зазначали у попередніх оглядах, світову регіональну географічну схему слід було би змінити. Коли Колумб відплив у Новий Світ у 1492 р., весь Балканський регіон Східної Європи був під гнітом Оттоманської імперії, а іслам накрив своєю тінню Відень і Венецію. У ті часи це був не просто світ Північної Африки/Південно-Західної Азії, а й світ східноєвропейський. Трохи менше ніж 200 років тому, після того як Австрійська імперія вирвала ціною великих зусиль басейн Верхнього Дунаю у турків, мусульмани все ще володарювали у значній частині Румунії, Болгарії, Сербії, Боснії, Албанії та Греції. Лише до 20-х років XX ст. оттомани втратили свої останні європейські володіння, що кінець кінцем стерло європейський мусульманський регіон з карти. З того часу християнська Греція та ісламська Туреччина стали сусідами-ворогами.

В Азії іслам також зазнавав поразки. Мусульмани поширилися на північ від Персії до Транскавказького коридору між Чорним і Каспійським морями, сягаючи північних схилів Кавказьких гір і наvertsаючи такі народи, як інгуші й чечени, до ісламу. Але царська армія зупинила цей наступ і завоювала весь цей мусульманський край. На схід від Каспійського моря лежала ще одна арена ісламської експансії — це значна частина Центральної Азії, яка стала мозаїкою мусульманських суспільств, куди іслам переносився караванами і вкорінювався в оазах. Російські царі знову ж таки мали інші плани щодо цього регіону, а розкидані

ханства і емірати не могли змагатися з арміями Санкт-Петербурга. Пізніше, коли радянські комуністи успадкували Російську імперію, вони поділили Центральну Азію на п'ять колоній і досягли успіхів, винищуючи іслам на догоду загальнодержавному атеїзмові. У своєму фінальному акті наступального зав'язання Радянський Союз у 1979 р. вторгнувся в Афганістан для підтримки тамтешньої маріонеткової влади. Це була безнадійна справа, що призвела до партизанської війни, у якій США постачали зброю і гроші антирадянським загонам. Тисячі біженців утекли до сусідніх Пакистану та Ірану. Такий хід подій мав довготермінові наслідки, які все ще впливають не лише на Афганістан, а й на світ у цілому.

Відступ ісламу мав неоднакові наслідки у різних регіонах. У Східній Європі оттоманські залишки були швидко усунуті у процесі відродження старих християнських традицій, окрім Албанії, Косово і Боснії, де їхні пам'ятки збереглися, а також у Болгарії, де ще є невеликі турецькі спільноти. Але на території Кавказу і в п'яти колишніх радянських республіках Центральної Азії (цей регіон називається Туркестан) іслам тривав набагато довше. Після розпаду СРСР у 1991 р. іслам швидко відновився, і хвиля мусульманського ентузіазму захлснула ці старі ісламські окраїни. Тут можна спостерігати класичний випадок **культурного відродження**, тобто регенерації довгодрімаючої культури через внутрішнє відновлення і зовнішнє втручання.

З усіх географічних світів, які ми розглядаємо у цій книжці, світ Північної Африки/Південно-Західної Азії пережив найбільші територіальні зміни. Він розширювався, скорочувався та знову збільшувався; його межі й надалі перебувають у постійній зміні. Як ми раніше зазначали, одним із рушіїв цього процесу є іслам; і сьогодні він ставить під напругу межі світу у Західній і Північно-Східній Африці, на території Кавказу, у Північному Туркестані, Північно-Західному Пакистані. На відміну від світів Росії, Північної Америки, Південної або Східної Азії цей географічний світ не має домінуючої держави. Він не оточений океанами, річками або гірськими пасмами. Іслам превалює в ньому і надихає його, але є ісламські країни, що не належать до цього світу. Ми вивчали *країни* з кількома центрами; тут же маємо *світ* із багатьма серцевинними ареалами, пов'язаними тенетами стародавньої цивілізації, яка започаткувалася пророком Мугаммадом 14 століть тому.

Регіональними компонентами цього надзвичайно мінливого світу сьогодні є (рис. 7-9):

1. **Єгипет і басейн Нижнього Нілу.** Цей регіон у багатьох аспектах є серцевиною географічного

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ/ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ АЗІЇ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Алжир, Алжир	2,0
Алмати, Казахстан	1,3
Багдад, Ірак	5,1
Бейрут, Ліван	2,1
Дамаск, Сирія	2,5
Ер-Ріяд, Саудівська Аравія	3,7
Єрусалим, Ізраїль	0,7
Каїр, Єгипет	11,1
Касабланка, Марокко	3,8
Стамбул, Туреччина	10,2
Ташкент, Узбекистан	2,2
Тель-Авів, Ізраїль	2,3
Тегеран, Іран	7,4
Туніс, Туніс	2,0
Хартум, Судан	3,0

світу в цілому. Єгипет (поряд з Іраном і Туреччиною) є однією з трьох найбільш заселених його країн. Це історичне ядро даної території та її головний політичний і культурний чинник. Єгипет ділить зі своїм південним сусідом, Суданом, води нижньої течії Нілу.

2. **Магриб та його сусіди.** Північно-Західна Африка (Магриб) і території, що межують з нею, також формують регіон, який містить Алжир, Туніс і Марокко у центрі та Лівію, Чад, Нігер, Малі й Мавританію (плюс Західну Сахару) вздовж широкої периферії. Чотири з цих країн мають стосунок до перехідної зони, про яку нижче.
3. **Африканська перехідна зона.** Від Південної Мавританії на заході до Сомалі на сході, через весь Африканський материк у його найширшій частині пролягають обширні території, де світ із домінуючою арабо-ісламською культурою переплітається з Африканською Субсахарою. Тут не можна провести якоїсь чіткої лінії поділу, оскільки людність африканського походження прийняла мусульманську віру, арабську мову і традиції. У результаті це не стільки регіон, як широка перехідна зона.
4. **Близький Схід.** Цей регіон охоплює Ізраїль, Йорданію, Ліван, Сирію та Ірак. Це серпоподібної форми територія, що простягається від східного середземноморського узбережжя до Перської затоки.
5. **Аравійський півострів.** З домінуючою на великій території Саудівською Аравією, Аравійський півострів також містить Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Бахрейн, Катар, Оман і Ємен. Тут — святе святих ісламу — місто Мекка; тут також найбільші у світі нафтові родовища.
6. **Імперські держави.** Два велетні географічного світу, держави з імперською історією і величною культурою домінують у цьому регіоні: це Туреччина та Іран. Сьогодні Туреччина у цьому світі є найбільш світською державою (більшість турків — мусульмани-сунніти); шиїтський Іран є ісламською республікою. На півночі Азербайджан, колишня радянська республіка, а ще давніше — частина Перської імперії, лежить у неспокійній мусульманській Транскавказькій перехідній зоні. Крім того, північна частина острова Кіпр перебуває під турецьким поневоленням.
7. **Туркестан.** Вплив ісламу сягає далеко у Південно-Західну і Центральну Азію, а після радянського колапсу цей вплив став ще міцнішим. У п'яти колишніх радянських республіках потенціал ісламу різний, а нова влада поводить себе з ісламськими фундаменталістами досить войовничо. Межі цього регіону, як і в Африканській перехідній зоні, не завжди збігаються

з національними кордонами. Казахстан є найяскравішим прикладом; з іншого боку, регіональні культурні впливи частково поширюються у Китай і Пакистан. Афганістан також формує частину цього великого замкнутого турбулентного регіону.

► ЄГИПЕТ І БАСЕЙН НИЖНЬОГО НІЛУ

Єгипет займає майже центральне положення у серцевині цього світу. У північному кінці Нілу і Червоного моря, у східному кінці Середземного моря, у північно-східному куті Африки, навпростець від Туреччини на півночі і від Саудівської Аравії на сході, по сусідству з Ізраїлем, ісламським Суданом і мілітаризованою Лівією, Єгипет знаходиться у зоні важких випробувань цього світу. Внаслідок володіння Сінайським півостровом (нещодавно втраченим, але повернутим йому Ізраїлем) Єгипет єдиний серед держав Африканського континенту має плацдарм в Азії, який дає йому берег стратегічної затоки Акаба (північно-східний рукав Червоного моря). Єгипет також контролює Суецький канал — унікальну ланку між Індійським та Атлантичним океанами і «дорогу життя» Європи.

Ріка Ніл

У V ст. перед Р. Хр. грецький вчений Геродот назвав Єгипет дарунком Нілу, але Єгипет також був породженням природного захисту. Ізольовані у своєму культурному осередку, стародавні єгиптяни перетворили безпеку на стабільність і прогрес. Грандіозні кам'яні скульптури та піраміди у культурному ландшафті сучасного Єгипту є свідченням процвітання тривалої цивілізації, яка налічує вже понад 5000 років.

Єгипетський Ніл є поєднанням двох великих рік уверх за течією: Білого Нілу, який починається зі струмків, що живлять озеро Вікторія у Східній Африці, та Голубого Нілу, джерелом якого є озеро Тана у горах Ефіопії. Обидва Ніли з'єднуються поблизу Хартума у теперішньому Судані. Якщо летіти на північ від Хартума вздовж Нілу до Єгипту, то можна побачити, якою вузькою і слабкою ця стрічка води виглядає на необжитих обширах Сахари. І від цієї стрічки залежить життя десятків мільйонів людей.

Близько 95 % з 71,1-мільйонної людності Єгипту живе на берегах великої ріки на відстані дюжини миль (20 км) від неї або у її дельті (рис. 7-10). Завжди відбувається так: Ніл підіймається і опускається за сезонами, зрошуючи і збагачуючи ґрунти і посіви на своїх берегах. У квітні й травні, як

правило, ріка має свій найнижчий рівень — це мовби цівочка через пустелю. Далі за літні місяці вона підіймається, щоб сягнути найвишого рівня у столиці Каїр у жовтні. Тоді Ніл може піднятися на 6 м (20 футів) над своїм найнижчим рівнем.

Стародавні єгиптяни використовували *басейно-ве зрошування*, формуючи поля із земляними грядками і затримуючи паводкові води з їхніми родючими наносами для вирощування своїх урожаїв. Така практика тривала тисячі років, доки у ХІХ ст. будівництво постійних гребель дало змогу зрошувати угіддя цілорічно. Греблі зі шлюзами для навігації контролювали паводки, збільшували культивовані площі країни і давали можливість отримувати більш ніж один урожай на рік на одному полі. У тому ж столітті на всіх єгипетських сільськогосподарських угіддях було впроваджене *цілорічне зрошування*.

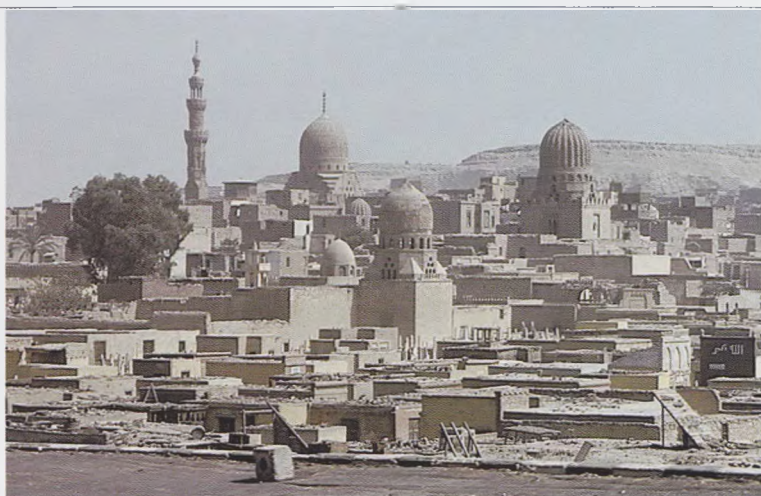
Найграндіозніший з усіх нільських проєктів, Асуанська гребля (вступила у дію у 1968 р.), утворила озеро Насер — одне з найбільших штучних озер світу (рис. 7-10). Як видно з карти, озеро простягається до Судану, де прийшлося переселити 50 000 людей, щоб забезпечити його прохід. Асуанська гребля збільшила зрошувані землі Єгипту майже на 50 % і забезпечує країну близько 40 % її електроенергії. Але, як це завжди буває з такими мегапроєктами, гребля спричинила й серйозні проблеми. Вірус малярії процвітає у застійній воді греблі, інфікуючи сотні тисяч людей, що живуть поблизу. Затримуючи більшість природних добрив у щорічних паводкових водах Нілу, гребля тим самим зумовлює широке використання штучних добрив, дуже дорогих для дрібних фермерів і шкідливих для довкілля. Сьогодні Ніл, насичений хімікатами і пестицидами, вже не постачає прибережне населення рибою, позбавляючи людей так потрібного їм протеїну.

Розтягнута вздовж Нілу оаза Єгипту завширшки 5—25 км розширюється від північної частини Каїра впоперек дельти, сягаючи Александрії на заході та Порт-Саїда — воріт до Суецького каналу — на сході. Дельта має чималі сільськогосподарські угіддя, але сьогодні це проблемні території. Будь-яке інтенсивніше використання вод Нілу і річкових наносів позбавляє дельту необхідного наповнення. А низька дельта створює небезпеку припливу солоних середземноморських вод, що руйнують ґрунти.

Мільйони селян Єгипту, які ведуть натуральне господарство — *феллахів*, працюють украй тяжко, як і стародавні землероби п'ять тисяч років тому. Сільська місцевість майже не змінилася; усе ще використовуються допотопні знаряддя, таким залишилися і житло. Переважають бідність, хвороби, висока смертність. У 1990-х роках єгипетська влада вдалася до розширення зрошуваних земель. Нещодавно споруджений канал Ель-Салам несе води східної частини дельти Нілу на Сінайський півострів. Набагато більший проєкт — Тошка, який має бути реалізований у дві стадії в наступному десятилітті, забере 10 % потоку Нілу від водосховища Насер і переправить його до Західної пустелі вздовж оаз (рис. 7-10). Цей канал, протяжністю понад 500 км (300 миль), забезпечить продуктивне використання понад 600 000 га (1,5 млн акрів) нових угідь. А запропонований Східноокеанський проєкт у західній частині Верхнього Єгипту буде постачатися водою з місцевих підземних водоносних пластів. Але всі ці зусилля треба розглядати у контексті відносно високого рівня приросту населення Єгипту (2,0 % на переломі століть). Без підвищення продуктивності наявних оброблюваних площ жодне розширення земель не буде достатнім для задоволення потреб зростаючого населення.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«На східному краї центрального Каїра ми бачимо чудове поєднання мініатюрних мечетей і вшуканих меморіалів. У цьому місці, яке тутешні люди називають Містом Мертвих, поховані видатні люди минулого. Але нам воно здалося будь-яким, тільки не мертвим. Багато склепів настільки просторі, що їх зайняли бездомні. Отож Місто Мертвих тепер є домівкою для щонайменше мільйона людей. Точну кількість неможливо визначити; тоді як Каїр у 2002 р. мав офіційну кількість населення понад 11 млн осіб, багато поінформованих оглядачів стверджували, що 16 млн є точнішою цифрою».

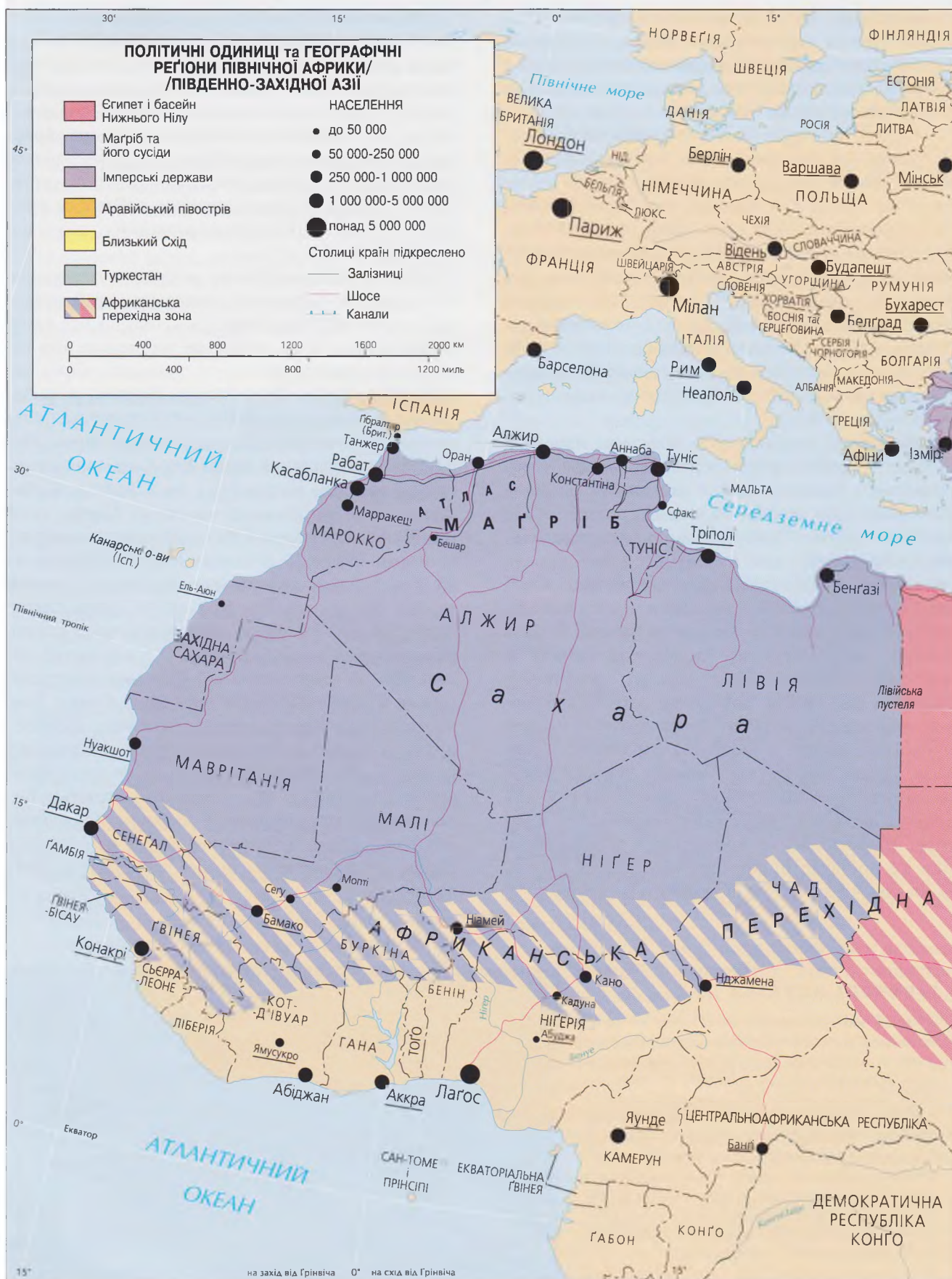

РИСУНОК 7-9

По великих містах Північної Африки

Каїр

Стоячи на даху одного з найвищих готелів у центрі Каїра, вдалині можна побачити величні піраміди — монументальне свідчення давності людських поселень на цій території. Але сучасне місто було засноване лише тоді, коли араби вибрали це місце центром своєї нової імперії у 969 р. Відтоді Каїр залишається першорядним містом Єгипту, розміщеним там, де Ніл розпадається на свою дельту. Столицю населяє майже шоста частина всього населення країни.

Каїр зі своїми 11,1 млн мешканців належить до першої двадцятки найбільших міських агломерацій світу. Разом із тим він має схожі з багатьма біднішими містами нагальні проблеми — перенаселення, неадекватний санітарний стан, жалюгідна інфраструктура і житловий фонд, що не відповідає жодним цивілізованим нормам. Але навіть серед таких міст Каїр визначається своїми різкими соціальними контрастами. Вздовж берегової лінії Нілу, понад старанно вищеними на паризький манер околицями височіють елегантні хмародери. Але подивіться на схід, де, поки бачить око, стелиться сірий, заповишений, безрадінний міський ландшафт. Недалеко понад мільйон бродяг живуть на просторому цвинтарі, відомому як Місто Мертвих. Крім того, на околицях мільйони туляться у перенаселених районах у глиняних халупах.

І все ж Каїр є серцем не лише Єгипту, а й набагато ширшого: це культурна столиця арабського світу — з вищими навчальними закладами, дивовижними музеями, театрами і концертними залами світового рівня, чудовими ісламськими релігійними і освітніми центрами. Хоча Каїр завжди був переважно ядром владних структур, адміністрації та релігії, це

також річковий порт та індустріальний комплекс, торговельний центр і, як часом здається, суцільний величезний базар.

Регіональна географія Єгипту

Єгипет має шість субрегіонів (рис. 7-10). Більшість населення живе у Нижньому (тобто Північному) і Середньому Єгипті (субрегіони 1 і 2) — серцевинному ареалі країни з ядром у Каїрі, а на фланзі — з провідним портом і другим промисловим центром Александрією. Економіка Єгипту виграла від розвідання нафтових родовищ на Синаї (регіон 6) і у Західній пустелі (регіон 4), тому сьогодні країна є самодостатньою і навіть експортує певний обсяг нафти. Бавовна і текстиль є ще одним головним джерелом зовнішніх надходжень, але важлива туристична індустрія постраждала від ісламських екстремістів. По мірі прискореного зростання населення розрив між забезпеченням продовольством і попитом розширюється, і Єгипет змушений імпортувати зерно. З кінця 1970-х років Єгипет став головним отримувачем іноземної допомоги США.

На початку цього століття Єгипет стоїть на більш ніж одному роздоріжжі. Його керівники усвідомлюють, що зниження народжуваності поліпшить демографічну ситуацію, але мусульмани-фундаменталісти опираються будь-яким програмам сімейного планування. Примирення Єгипту з Ізраїлем сприяє наданню іноземної допомоги, але розділяє людей. Його влада отримала фундаменталістський виклик. Отож майбутнє Єгипту поки що не дуже певне.

Північний, арабський Судан

Як показує рисунок 7-10, Єгипет межує з двома країнами, які зазіхають на його лідерство: Суданом на півдні та Лівією на заході. Судан — більш грізний і проблематичний сусід. Крім свого вигідного розміщення щодо контролю над водами Нілу, Судан також є маяком ісламського міліта-

ризму в регіоні. Офіційно Судан є ісламською республікою; його владним органам США пред'явили звинувачення у підтримці міжнародного тероризму. Під час війни у Перській затоці в 1991 р., коли Єгипет та інші арабські країни були на боці США, Судан підтримував Ірак.

Більший від Єгипту майже удвоє та з населенням трохи менше ніж 31 млн мешканців, Судан лежить на злитті Білого Нілу (від Уганди) і Голубого Нілу (від Ефіопії). Його столиця, Хартум, що також злилася із ближнім Омдурманом, є центром великої сільськогосподарської території, де з колоніальних часів вирощується бавовна. Британська адміністрація об'єднала Північний Судан, арабізований та ісламізований, із великою територією на півдні, яка була африканською, а багато її сіл — християнськими. Після відходу британців режим у Хартумі забажав упровадити свій ісламський закон на півдні, внаслідок чого розпочалася жорстока громадянська війна. Втрати людських життів і безладдя не мають ліку; у 2001 р., за деякими оцінками, 4 млн людей стали біженцями на своїй власній землі.

Порт-Судан на Червоному морі є морським вікном Судану, але економіка країни суто периферійна. Дохід на одну особу тут один із найнижчих у світі. Зі своїм головним торговельним партнером, Саудівською Аравією, Судан обмінює овечу вовну і бавовну на нафту. Але обмін може перерватися. Трубопровід, що ним звичайно переправляють нафту з Порт-Судана до Хартума, треба доповнити ще одним, по якому нафта рухатиметься в інший бік: знайдено велике родовище у районі Муглада (640 км/400 миль південно-західніше Хартума). Новий підземний трубопровід, що проходить через більшу частину Судану, забезпе-

чить самодостатність країни і зробить її експортером нафти.

Тим часом контрасти між Єгиптом і Суданом навряд чи можуть бути глибшими: помірно світська арабська країна прилягає до мілітаризованої арабізованої африканської держави, що перебуває у стані війни зі своїм власним народом. Вода, нафта, ідеологія і міжнародне втручання дуже ускладнюють політичну географію у цьому районі.

МАГРІБ ТА ЙОГО СУСІДИ

Країни Північно-Західної Африки вкупі називають Магрибом, але повна арабська назва цієї місцини звучить як Джебел-аль-Магриб, тобто Західний Острів, — на визнання великого Атласького гірського масиву, що піднімається, як велетенський острів, від Середземного моря до піщаних долин Сахари.

Країнами Магрибу є Марокко — останнє з північноафриканських королівств; Алжир — світська республіка з релігійно-політичними проблемами, про які йшлося раніше; і Туніс — найменша і найбільш вестернізована країна з усіх трьох (рис. 7-11). Лівія з виходом до Середземного моря між Магрибом та Єгиптом не схожа на типову північноафриканську державу: це багата нафтою пустельна країна, населення якої майже повністю зосереджене вздовж узбережжя.

Якщо Єгипет є дарунком Нілу, то Атлаські гори формують ядро заселеного Магрибу. Ці високі гірські пасма затримують достатню кількість опадів для підтримки життя у долинах, де родючі ґрунти створюють умови для продуктивного сільськогосподарства. Вздовж узбережжя від Алжиру

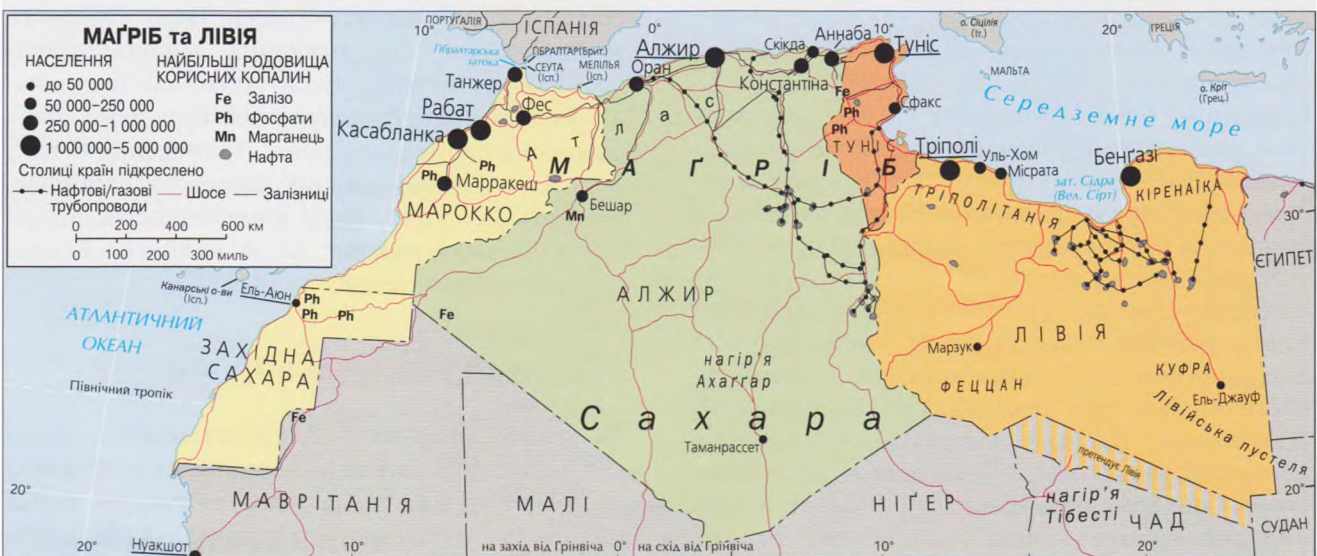

РИСУНОК 7-11

до Тунісу середньорічні опади становлять понад 75 см: це втричі більше, ніж в Александрії у дельті Нілу. Навіть на 240 км (150 миль) углиб континенту схили Атласу ще отримують понад 25 см дощів. Наслідки такої топографії можна бачити на карті світових опадів (рис. 1-7): там, де закінчуються височини Атласу, одразу починається пустеля.

Атлаські гори є продовженням Альпійської системи, що формує орогенічні дуги Європи. У Північно-Західній Африці ці гори спрямовані з південного заходу на північний схід і починаються у Марокко як Високий Атлас з найвищим піком понад 4000 м (13 000 футів). На схід два великі пасма домінують у ландшафті Алжиру: Телль-Атлас на півночі з виходом до Середземного моря і Сахарський Атлас на півдні, що височіє над величезною пустелею. Поміж ними лежить низка міжгірських улоговин (аналогічних андським *альті-планос*, але на нижчих висотах), значно сухіших, ніж спрямовані на північ схили Телль-Атласу. У цих долинах ефект дошової завіси Телль-Атласу відображається не лише у подібній до степової природній рослинності, а й у способах використання землі: пастушество витісняє обробіток землі, а місцевість покрита травою і чагарниками.

Упродовж колоніальної ери, яка розпочалася в Алжирі у 1830 р. і тривала до початку 1960-х років, близько мільйона європейців приїхали на поселення у Північну Африку — більшість із них французи, які склали значну меншину в Алжирі. Ці іммігранти незабаром почали домінувати у комерційному житті й стимулювали зростання міст регіону; Касабланка, Алжир, Оран і Туніс стали урбаністичними центрами колонізованих територій. Хоча європейці вели торгівлю і комерцію, та пов'язуючи північноафриканські країни з Францією та європейським середземноморським світом, вони не обмежували свою діяльність лише містами і містечками. Вони відкрили сільськогосподарські можливості цієї сприятливої території (нижніх схилів Телль-Атласу і вузьких прибережних долин) і заснували тут процвітаюче сільське господарство. Не дивно, що воно є типово середземноморським. Алжир швидко став відомим своїми виноградом і винами, цитрусовими і фініками; Туніс давно був одним із провідних експортерів оливкової олії у світі; а марокканські апельсини продаються на багатьох європейських ринках.

Нафта й емігранти

Долі держав Магрибу після здобуття незалежності 40 років тому є різними. *Марокко* втягнене у територіальний конфлікт із Західною Сахарою на півдні — колишнім іспанським володінням. Не-

численні, але енергійні жителі Західної Сахари опиралися марокканському захопленню цієї пустельної території, і їх підтримували Алжир і Мавританія. Це загостило відносини між Марокко та його сусідами, але в самому Марокко кампанія справила об'єднавчий ефект у час, коли король зустрівся з антимонархічними настроями. Але навіть без Західної Сахари (у 2001 р. проблема ще не була розв'язана) Марокко є великою і важливою державою з населенням майже 30 млн осіб. Консервативне королівство у революційному регіоні, Марокко у 1997 р. отримало двопалатний парламент; у 1999 р. влада перейшла від короля

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Побачивши *Гіралду* в іспанській Севільї, мені було цікаво подивитися на вежу мечеті *Кутубія* у Марракеші, також зведеної у XII ст. і дуже схожої на андалузьку. Цей мінарет висотою 67 м (220 футів) споруджено іспанськими рабами, і він є пам'яткою розквіту ісламської культури того часу. Я швидко виявив, що не так легко, як здається на перший погляд, чітко роздивитися вежу, і хлопець, що запропонував свою допомогу, провів мене навколо неї. Він був добре обізнаний з історією будівлі та свого рідного міста. За його словами, неправильна європейська вимова назви міста Марракеш призвела до спотвореної назви всієї країни. Марракеш, казав хлопець, довго був столицею Марокко, і так буде далі. «А як щодо мечеті, — запитав я, — то що означають ці знаки?» Він посміхнувся: «Ви повинні трохи вивчити арабську — хоча б так, як ми знаємо французьку». Ось вам і справжній вчитель, подумав я».

Гассана II до його сина — короля Мугаммада VI. Країна має економічні проблеми: вона не самодостатня у продовольстві, тут не було значних енергетичних ресурсів аж до недавнього відкриття у Талзінті нафтового родовища; статтями експорту є специфічна сільськогосподарська продукція, необроблені мінерали й руди. Серцевинний ареал Марокко лежить на півночі, де розташовані чотири більших міста; Марракеш є фокусом країни і значним туристичним центром.

Детальніше вивчення рисунка 7-11 виявляє, що Іспанія і досі володіє двома ексклавами марокканського узбережжя: Сеутою і Мелільєю — спадщиною минулого від часу, коли вона контролювала частину країни. Сьогодні для Іспанії ці маленькі прибережні містечка є справжнім головним болем. Через цей «чорний хід» Європи десятки тисяч марокканських нелегальних емігрантів торують свій шлях до Іспанії та країн Європейського Союзу. Іспанські та марокканські владні органи намагаються обмежити цей рух, але поки не дуже успішно.

Відстань від Марокко до Іспанії через Гібралтарську протоку становить лише 13 км (8 миль), і

не лише марокканці, а й мігранти з Африканської Субсахари перетинають її, часом ризикуючи життям. У Марокко високе безробіття, небагато можливостей, а контроль жорсткий, тому країни Європейського Союзу ваблять до себе, і на цьому шляху Іспанія є порогом.

Політична і економічна географія *Алжиру* затьмарена подіями початку 1990-х років, коли на перших вільних виборах після здобуття незалежності у 1962 р. Ісламський фронт порятунку, який боровся за перетворення Алжиру на ісламську республіку, отримав переважну кількість голосів у провінціях. Втрутилася армія, другий тур виборів було відкладено, президента зміщено, і почалася громадянська війна, яка забрала десятки тисяч людських життів.

Алжир є столицею і найбільшим містом країни, розташованим посеред Середземноморського узбережжя; це домівка для 2 млн із 33 млн мешканців держави. Разом із тим це головний осередок політичних чвар, що поглинули країну. Конфлікт перекинувся навіть у Францію, де живуть понад 3 млн північноафриканців, більшість із яких — алжирці. Тим часом галузі, пов'язані з алжирською нафтою і природним газом, під захистом армії розширилися на схід (рис. 7-11). Отож країна, що колись заробляла свої зовнішні надходження на середземноморських культурах і деяких корисних копалинах, тепер отримує 95 % іноземної валюти від нафти й газу.

Як свідчить таблиця І-2, найбільший ВВП на одну особу у Магрибі характерний для *Тунісу* — найменшої з північноафриканських країн за площею, але з великим, 10-мільйонним, населенням. Сильна влада жорстоко репресувала мусульманських радикалів, а відносна стабільність сприяє розвиткові певною мірою диверсифікованої економіки — від виробництва текстилю і сільськогосподарських продуктів до видобутку мінералів і туризму. Туніс — історична столиця на північно-східному узбережжі — домінує у цій найбільш урбанізованій з магрибських держав.

Пустельне узбережжя

Між східною межею Атлаських гір у Тунісі та дельтою Нілу в Єгипті Сахара виходить до Середземного моря. Тут знаходиться *Лівія* — мала за населенням (5,4 млн осіб), велика за площею та багата на нафту.

Майже прямокутна за формою, Лівія є країною, чотири сторони якої однаково важливі (рис. 7-11). Обмежені аграрні можливості існують на північному заході — у Тріполітанії з центром у столиці Тріполі, а також на північному сході — у

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Якщо ви пройдетеся по марракеській *медіні* (давній частині міста), то помітите, що коли медіни більшості інших ісламських міст переважно білі, то ця рудувата. Я довідався, що тут її називають «червоним містом» — за кольором тутешньої глини. «В інших місцях будинки білять, — сказав мій арабський співрозмовник, — але нам більше подобається такий відтінок». Медіна — це лабіринт вузьких вулиць і зовулків із сотнями крамниць і яток, де продають геть усе — від свічок до килимів і від сандалів до спецій. Більшість покупців місцеві, але Марракеш став принадою для туристів, і бізнес викинувся на площі».

Кіренаїці з Бенгазі як урбанізованим осередком. Між цими двома прибережними геопросторовими зосередженнями, які є домівкою для 90 % лівійців, лежить Сідра — глибока середземноморська затока. Лівія висунула претензії на цю затоку як свої власні води, але інші країни не прийняли їх. Двома південними кутами Лівії є пустеля Феззан — гориста місцевість поблизу південно-західного кордону з Алжиром і Нігерією — і рідко заселена оаза Куфра — на південному сході. Незважаючи на свої величезні розміри, Лівія претендує на частину території свого південного сусіда — Чаду (рис. 7-11).

Довго утримуючи владу, правитель Лівії Муамар Кадафі використав величезні надходження від нафтових родовищ на північному сході країни, поперше, для будівництва мегапроектів, у тому числі 950-кілометрового трубопроводу, який несе воду з підземних пластів Сахари до спекотливих провінцій Кіренаїки і Тріполітанії; по-друге, для підтримки революційної арабо-ісламської справи за кордоном; і, по-третє, для підтримки panaфриканізму. Пересічні лівійці мають користь від нафтового багатства, але набагато меншу, ніж меш-

канці Аравійського півострова. Але й надалі сотні тисяч жителів Нігерії, Гани та інших африканських країн приїждять до Лівії працювати за плату, значно вишу, ніж вони можуть заробити вдома. Восени 2000 р. економічний спад спровокував масові антиафриканські атаки, наслідком яких були сотні загиблих і десятки тисяч висланих із країни. Цей арабо-африканський, мусульмано-християнський конфлікт був мало помічений у світі, але він поставив крапку на panaфриканській кампанії Кадафі.

АФРИКАНСЬКА ПЕРЕХІДНА ЗОНА

Іслам поширювався по землі та по воді. Він перетнув Середземне море та Індійський океан; він здобув опору на багатьох берегах — від Східної Африки до Індонезії. У Північній Африці іслам також подолав пустелю. Він досяг верхів'їв Нілу на човнах і через Сахару караванами доставля народностей внутрішніх степів і саван на південному боці пустелі. Там, уздовж широкої смуги Африки, відомої як *Сахель* (арабське слово, що означає

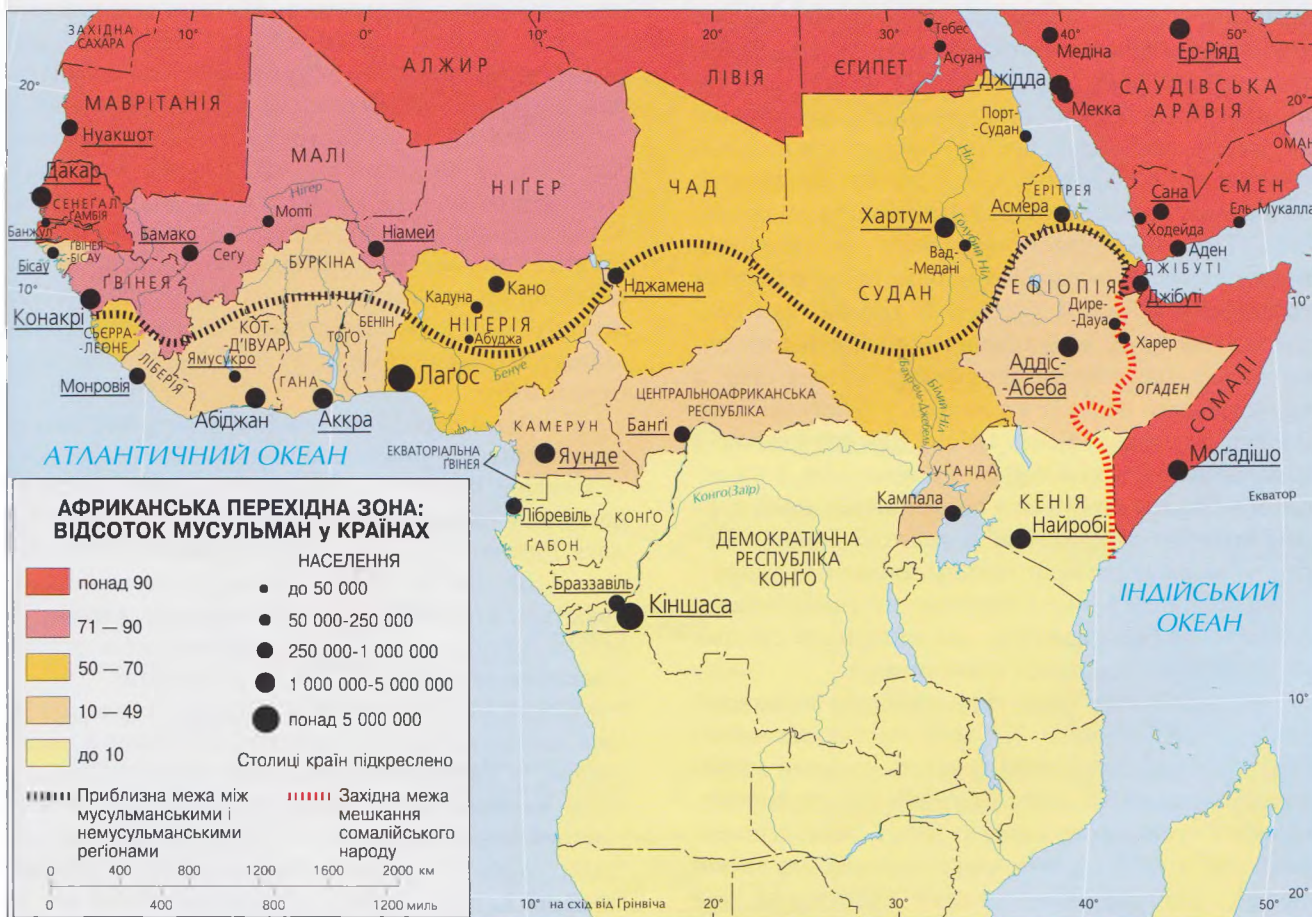

РИСУНОК 7-12

«кордон» або «окраїна»), проповідники ісламу повернули до мусульманської віри мільйони. Як ми виявимо у наступному розділі, зона між пустелею і лісами була одним із африканських культурних осередків, і тут знаходилися великі й давні держави. Їхні правителі та піддані прийняли іслам, і незабаром величезні натовпи західних африканців рухалися саванним коридором на схід у щорічній прощі до Мекки.

Тоді прийшли європейські колонізатори, і сформувалася сучасна політична карта Африки. Мусульмани і немусульмани опинилися у країнах, не ними збудованих. Тоді як країни Північної Африки є на 90 % мусульманськими, ті, що лежать на узбережжі Західної Африки, від Ліберії до Беніну, мусульманські менш ніж на 50 % (рис. 7-12). Перехід із півночі на південь особливо чіткий у серцевині континенту: Лівія на 97 % мусульманська, Чад — на 54 %, Центральнаафриканська Республіка на 15 %, а Конго — на 1 %.

У деяких країнах Африканської перехідної зони мусульмани і немусульмани живуть поряд, як в Еритреї на сході та Гвінеї-Бісау на заході, але частіше перехід має регіональний характер. Як ілюструє рисунок 7-12, Північна Нігерія, Північний Чад і Північний Судан переважно мусульманські, тоді як у кожній з цих країн південь здебільшого християнський чи анімістський (тобто традиційних форм вірування). Це не означає, що на півночі не живуть християни, або мусульмани не живуть на півдні, але це створює регіональні контрасти, виражені у культурному ландшафті, соціальних нормах, правовій практиці та інших речах. Такі відмінності призвели до жорсткої політичної напруженості в Нігерії та до відкритих конфліктів у Чаді й Судані. В *Ефіопії*, яка вважається на 31 % мусульманською, переважно сомалійські мусульмани сконцентровані на сході, а немусульмани на захід від лінії, що простяглася від Джібуті до Східної Кенії. Східна Ефіопія етнічно є сомалійською, а культурно — ісламською, і на території Огаден стосунки з сомалійцями через кордон набагато тісніші, ніж із рештою Ефіопії. Харер — колись столиця мусульманської держави і єдине ефіопське місто-фортеця мусульманського стилю — досить віддалене від нинішньої столиці Аддіс-Абеби, заснованої християнами.

На крайньому сході Африканської перехідної зони лежить *Сомалі*, 7,7 млн населення якого (практично всі мусульмани) ведуть кочовий спосіб життя, займаючись тваринництвом і покладаючись на ласку пустельного клімату. Про Сомалі дізнався увесь світ в 1990-х роках, коли посуха вбила тисячі людей, кланово-організований суспільний лад прийшов до колапсу, а допомога ООН призвела до руйнівних наслідків. Міжкланова війна знищила

те, що залишилося від суспільної системи, і розорила столицю Могадішо. У 1991 р. північна частина країни проголосила себе незалежною під назвою Земля Сомалі, але жодна держава не визнала її. У 2000 р. Сомалі все ще не мало центральних владних органів, але збори кількох тисяч представників сотень кланів країни у Джібуті призначили 225 учасників перехідної Національної Асамблеї. Отож є надія на те, що в країні постане щось подібне до сучасної державної системи.

Слід зауважити, що цифри на рисунку 7-12 є лише оцінковими. Чисельність мусульман і немусульман в Африканській перехідній зоні не може бути відома з певністю, але з роками оцінка кількості прихильників ісламу зростає. Деякі оглядачі ставляться до Африканської перехідної зони як до **мусульманського фронту**, тобто зони, звідки іслам продовжує поширюватися, впливаючи на понад 20 африканських держав — від Гвінеї на заході до Ефіопії на сході.

17

► БЛИЗЬКИЙ СХІД

Географічний термін «*Близький Схід*», як ми зазначали раніше, не є строго науковим, але він настільки широко вживається, що його ігнорування створює більше проблем, ніж розв'язує. Він з'явився тоді, коли Європа була світовим домінуючим регіоном і місця на земній кулі визначалися такими поняттями, як «близько», «на середній відстані» чи «далеко» від неї, а саме: Близький Схід (Туреччина), Далекий Схід (Китай, Японія, Корея та інші країни Східної Азії), Середній Схід (Єгипет, Аравія, Ірак). Особливою точністю ці поняття не визначалися, зокрема Сирію, Ліван, Палестину, навіть Йорданію часом відносили до так званого Близького Сходу, а Іран і Афганістан — до Середнього.

Сьогодні термін «Близький Схід» має більш специфічне, регіональне значення. Цей регіон розташований прямо посередині обширного ісламського світу (рис. 7-9). На північ і схід від нього лежать Туреччина та Іран з мусульманським Туркестаном за ними, на південь — Аравійський півострів, а на захід — Середземне море, Єгипет та решта Африки. Отже, це визначальний регіон географічного світу, сама його серцевина.

Близький Схід формують п'ять країн (рис. 7-13): Ірак — найбільша за кількістю населення й територією, з виходом до Перської затоки; Сирія — друга за обома категоріями, з виходом до Середземного моря; Йорданія — пов'язана вузькою затокою Акаба з Червоним морем; Ліван, чие становище як єдиної країни стало проблематичним; а також Ізраїль — єврейська держава у бурхливому мусульманському світі.

Ірак

Із населенням 24,4 млн осіб (це 42 % людності всього регіону) Ірак займає близько 60 % сукупної території Близького Сходу. Володіючи великими запасами нафти і обширними територіями зрошуваних земель, Ірак добре забезпечений природними ресурсами. Він є наступником ранніх месопотамських держав та імперій, що виникли у басейні Тігру та Євфрату; отож країна просто всяяна археологічними перлинами.

Сьогодні Ірак межує з шістьма сусідами і донедавна мав ворожі відносини з багатьма із них. На північ лежить Туреччина — джерело обох іракських життєдайних річок. На сході розташований

Іран — мішень десятирічної руйнівної війни 1980-х років. У голові Перської затоки розміщений Кувейт, окупований іракською армією у 1990 р. На південь лежить Саудівська Аравія — союзник супротивників Іраку. А на заході Ірак межує з Йорданією та Сирією. Йорданія надавала Іракові вихід до Червоного моря через свій порт Акаба під час війни у Перській затоці 1991 р. всупереч санкціям ООН, але з того часу відносини між країнами погіршилися. Сирія функціонально лежить найвіддаленіше від Іраку, незважаючи на довгий пустельний кордон зі своїм сусідом. Однак зауважимо, що ріка Євфрат перетинає Сирію перед входом в Ірак, і вода є потенційним джерелом напруження у цій посушливій зоні.

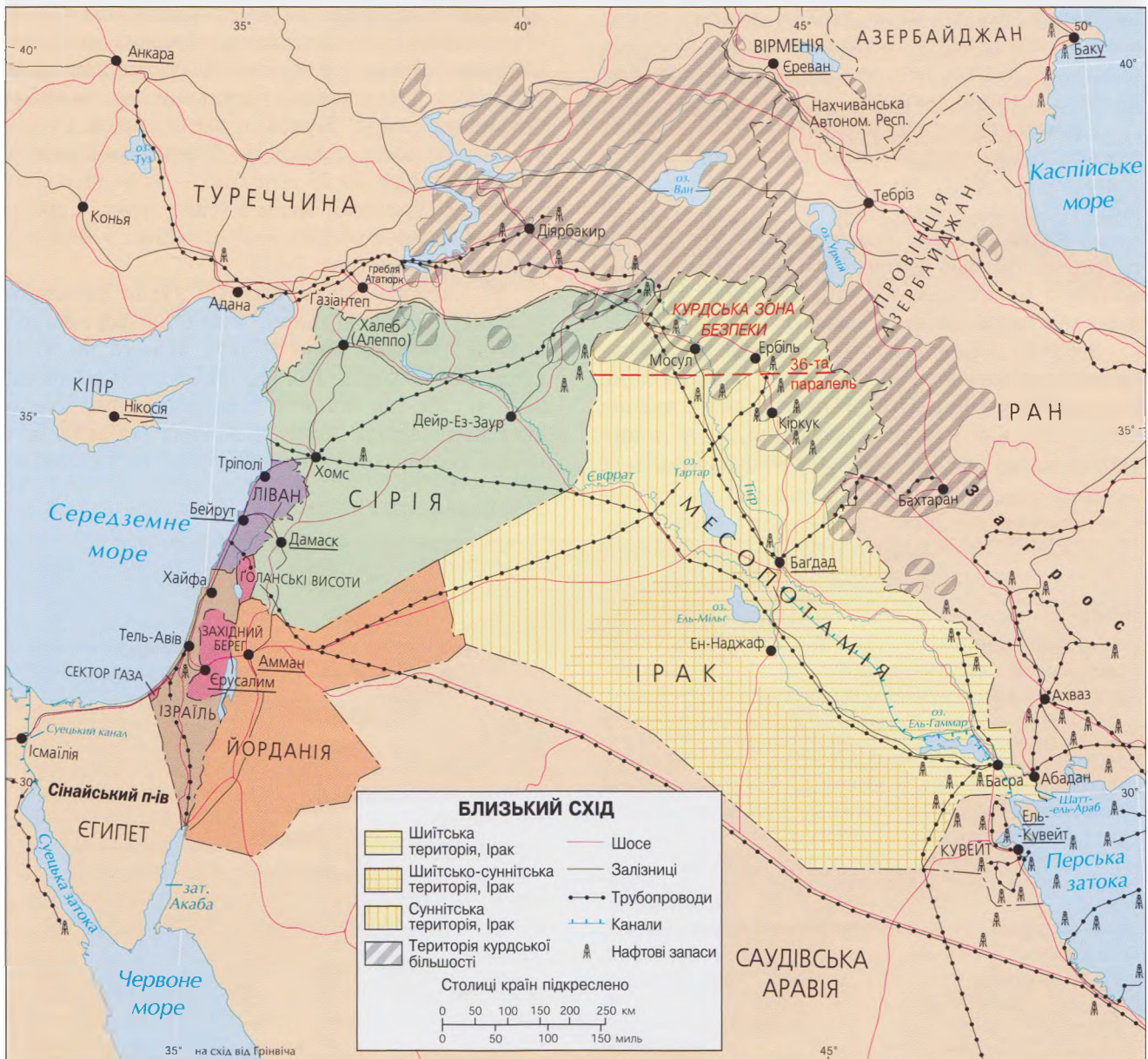

РИСУНОК 7-13

Регіональна географія Іраку виявляє поділ усередині країни (рис. 7-13). Серцевиною Іраку є територія навколо столиці Багдада на ріці Тігр посеред продуктивних сільськогосподарських угідь Тігро-Євфратської рівнини. Тут більшість населення є мусульманами-суннітами, які домінують у серцевинному ареалі та політичній машині країни.

Однак аж 10 із 24 млн жителів Іраку є не суннітами, а шиїтами, які зосереджуються на густозаселеному півдні. Тут знаходяться деякі з шиїтських найсвятіших місць, і тут Аятоллі Хомейні, який ховався від переслідувань шаха Ірану, вперше надав притулок до його втечі у Париж і, зрештою, повернення до Тегерана. Але іракські шиїти не мають пропорційного представництва у владі країни, і війна у Перській затоці спричинила лихо для них та їхніх провінцій. Побоюючись шиїтських виступів після того як іракську армію витіснили з Кувейту, Багдад придушив шиїтське повстання, під час чого дуже постраждали як люди, так і релігійні святині.

Уважніший погляд на рисунок 7-13 виявляє важливість цієї південної зони Іраку. Тігр і Євфрат зливаються у Шатт-аль-Араб — широкий водний вихід у Перську затоку. Приблизно через 80 км (50 миль) Шатт-аль-Араб стає кордоном між Іраком та Іраном. Іракські претензії на землі поза водною артерією на іранському боці зумовили тривалу війну між двома країнами, яка розпочалася у 1980 р.

Зверніть також увагу на ситуацію у найважливішому південному місті Іраку — Басрі — та на стан кордону з Кувейтом. У цьому районі залягає кілька великих нафтових родовищ; одне з них простягається з-під іракських земель у Кувейт. У

1990 р. Ірак заявив, що Кувейт викачував нафту з цього родовища, роблячи скісні свердловини під іракською територією; що кордон між обома країнами не погоджено і що Кувейт не підпорядковується правилам ОПЕК стосовно видобутку нафти і встановлення цін на неї. Оскільки річище Шатт-аль-Араб було захаращене після шойно закінченої ірано-іракської війни, то анексія Кувейту забезпечила б Іракові новий вихід до Перської затоки. За такого поєднання чинників Ірак у середині 1990 р. зважився на вторгнення до Кувейту, що розпочало війну у Перській затоці на початку наступного року.

Серцевинний ареал із центром у Багдаді та шиїтський Південь є двома головними іракськими субрегіонами; третій субрегіон лежить на півночі. Тут більшість людності належить до суннітів, але вони не є арабами: це земля курдів. До 4 млн курдів живуть у переважно гірських районах Північного Іраку, і вони становлять близько 15 % сукупного курдського населення цього географічного світу. Курди є меншинами в усіх країнах, де вони мешкають. Географи оцінюють кількість курдів до 25 млн осіб — із найбільшим числом у Туреччині, потім в Ірані, Іраку, Сирії та дрібних геопросторових зосередженнях у Вірменії та Азербайджані (рис. 7-13).

Як свідчить карта, іракські курди займають особливу територію країни: величезне нафтове родовище поблизу міста Кіркук лежить на межі курдських володінь. Під час ірано-іракської війни і знову під час війни у Перській затоці курди виступили проти своїх іракських правителів і навіть контролювали частину своєї батьківщини,

Майбутній Курдистан?

Політичні карти регіону не показують його, але там, де стикаються Туреччина, Ірак та Іран, культурний ландшафт є ні турецьким, ні іракським, ні іранським. Тут живуть курди — неспокійна і фрагментована нація, що налічує щонайменше 25 млн осіб (точна кількість невідома). Найбільше курдів живе у Туреччині (близько 14 млн), приблизно 8 млн в Ірані, понад половина цієї кількості в Іраку і менші кількості у Сирії, Вірменії та Азербайджані (рис. 7-13).

Курди населяють цю гірську окраїну понад 3000 років. Вони є нацією, але не мають держави; їм також не приділяють стільки міжнародної уваги, скільки отримують інші **бездержавні нації** (скажімо, палестинці). Турецьке та іракське гноблення курдів, а також іранська зрада їхніх прагнень на короткий час стають сенсацією, але швидко забуваються. І це не дивно: географічна віддаленість, а також перешкоди, створені правлячим режимом, утруднюють доступ до ізолюваної від зовнішнього світу землі курдів.

Багато курдів мріють про той день, коли їхня розшматована батьківщина стане нацією-державою. Більшість погодиться на те, щоб місто Діярбакир, яке тепер у Південно-Східній Туреччині, стало столицею. Воно краще від решти курдських містечок відповідає ролі провідного міста, хоча найбільша урбаністична концентрація курдів — це у халупах поблизу Стамбула, куди мігрували понад 3 млн осіб. Тим часом і на своїй території курди поділені, незважаючи на свої спільні завдання; їхня надзвичайна розз'єднаність заважає їхній меті; як і у випадку з басками Європи, невеличка купка екстремістів використовує насилля для досягнення своїх цілей.

Курди — без нафтових запасів, морського узбережжя, владних покровителів, глобальних суспільних зв'язків — є жертвами змови між історією та географією. Одна з найбільших бездержавних націй сподівається на визволення, яке навряд чи надійде.

але влада завжди клала кривавий кінець таким спробам: зокрема у 1980-х роках Багдад використав ціаністий і гірчичний газ проти курдських селян. Наприкінці війни у Перській затоці ООН установила зону безпеки між 36-ю паралеллю та іракським північним кордоном для заохочення повернення біженців, які втекли у Туреччину та Іран. Однак, як видно з рисунка 7-13, багато курдських володінь в Іраку лежить поза цією безпечною зоною. Знову ж таки курди є тими, ким вони були завжди: жертвами більш потужних сусідів (див. вставку «Майбутній Курдистан?»).

Інфраструктура та економіка Іраку були зруйновані під час війни у Перській затоці, до того ж країна змарнувала значну частину свого потенціалу у попередньому конфлікті з Іраном. Зі своїми родючими сільськогосподарськими угіддями і величезними прибутками від нафти Ірак спроможний бути однією з найуспішніших країн цього географічного світу. Натомість невдале керівництво зробило з нього одну зі світових трагедій.

У 2003 р. США разом із союзниками окупували Ірак, скинувши режим Саддама Хусейна.

Сірія

Якщо одна проблема може збуджувати практично весь цей географічний світ (крім ісламу та нафти), то це Ізраїль. Під час війни у Перській затоці Ірак втягнув Ізраїль у конфлікт, спрямовуючи на нього ракети. Цього можна б було досягти легше, якби Ірак мав те, що Сірія: спільний кордон з єврейською державою. Ірак, який колись намагався створити ядерну зброю для залякування Ізраїлю, є лише однією країною Середнього Сходу, яка не має з ним територіальних контактів.

Натомість у Сирії є історичні докази свого сусідства: у 1967 р. вона втратила частину території — Голанські висоти — на користь Ізраїлю. Понад 30 років потому ініціатори переговорного процесу все ще намагалися повернути Сирії цю територію, але тут є багато проблем. Єврейські поселенці зайняли частину висот; до того ж в Ізраїлі існує сильна опозиція поверненню Голанів: адже це демократичне суспільство, де виборці можуть відкликати представників, чия політика вони не схвалюють. Зі свого боку Сірія не є демократією; з 1963 р. це республіка з військовим режимом. Сирійське населення (17,4 млн осіб) на 75 % суннітсько-мусульманське, але правляча еліта походить від меншої ісламської секти — алавітів. Лідери цієї владної меншини здобули контроль над країною десятки років тому. У 2000 р. пожиттєвий президент Хафез аль-Ассад помер, і наступником став його син Башар, що свідчить про збереження політичного статус-кво.

Подібно до Лівану та Ізраїлю Сірія володіє Середземноморським узбережжям, де можна отримувати урожай без зрошування. Поза цією густозаселеною зоною Сірія має набагато більшу внутрішню частину порівняно зі своїми сусідами, але її продуктивні території розпорошені. Дамаск, що у південно-західному куті країни, розташований в оазі; він вважається найстарішим безперервно заселеним містом в усьому світі. Тепер це столиця Сирії з населенням 2,5 млн осіб.

Халеб (Алеппо) є центром крайнього північного заходу, осередком вирощування бавовни і пшениці. Річка Орона постачає сюди воду для зрошування, але у східній частині країни Євфрат виконує роль «дороги життя». В інтересах Сирії розвивати свої східні провінції, а нещодавно виявлені запаси нафти у цьому районі прискорять цей процес. Сірія є самодостатньою в головних видах зернових і отримує значні надходження від експорту бавовни, але більша частина її скромних прибутків надходить від нафти. Сірія також належить до країн, де сільське господарство ще може розширюватися. Це розширення сприятиме зростанню держави і залучить її окремі субрегіони у тіснішу просторову систему. Але найбільше Сирії потрібна модернізація; у глобалізованому світі вона залишається однією з найбільш стагнованих та ізольованих спільнот.

Йорданія

Цього всього не можна сказати про Йорданію (5,4 млн осіб) — пустельне королівство, що лежить на схід від Ізраїлю і на південь від Сирії. Вона також стала продуктом розпаду Оттоманської імперії, але більше, ніж інші арабські держави, постраждала, коли було створено Ізраїль. По-перше, торгівля Йорданії відбувалася через Хайфу, яка стала ізраїльським портом. Сьогодні Йорданія залежна від нестабільних ліванських гаваней або втомливого шляху через затоку Акаба на півдні. По-друге, коли Йорданія стала незалежною у 1946 р., її населення становило лише 400 000 осіб, переважно кочовиків, землеробів, мешканців сіл; городяни були нечисленними. З поділом Палестини та створенням Ізраїлю у 1948 р. Йорданія отримала понад половину мільйона арабських біженців. Незабаром вона стала відповідальною за ще одну половину мільйона палестинців, хоча ті жили на другому боці ріки Йордан (тепер відомому як Західний берег), де інкорпоровалися у державу. Так біженці збільшили кількість жителів, а до зовнішніх політичних проблем додалися внутрішні, не кажучи вже про економічні труднощі започаткування національного життя як бідної країни.

Йорданія вижила з допомогою американської, британської та іншої допомоги, але її проблем від цього не поменшало. Багато йорданських жителів лише формально віддані країні, не вважають себе її громадянами і не дуже підтримують репресивну монархічну систему. Невдоволені групи постійно погрожують утягнути країну у черговий конфлікт з Ізраїлем. Війна 1967 р. була руйнівною для Йорданії, що втратила як Західний берег (її претензії були формально пред'явлені Організації визволення Палестини у 1988 р.), так і свій сектор Єрусалима (це було друге за розмірами місто королівства). Там, де існують надії на прогрес, наприклад, щодо розвитку долини ріки Йордан, нав'язуються політичні конфлікти. Столичне місто Амман відображає обмеженість і бідність країни. Без нафти, достатніх сільськогосподарських угідь, без єдності та сили, обтяжена біженцями, Йорданія являє собою похмуру економічну картину на Близькому Сході. Своєю непропорційно великою роллю, яку Йорданія відіграє у політичному житті регіону, вона може завдячити 46-річному правлінню її короля Гуссейна. Ця епоха лідерства і потужні доцентрові сили, які вона представляла, завершилися зі смертю короля у 1999 р. Тепер, за правління його сина — короля Абдулли II, країна зустрілася з більшими викликами, ніж будь-коли раніше.

Ліван

Ліван, північний сусід Ізраїлю на Середземноморському узбережжі, є винятком із правила, що Близький Схід — це світ ісламу: чверть його 4,3-мільйонного населення — християни. Удвічі менший за територію Ізраїлю, Ліван має довгу історію торгівлі та комерції — починаючи від стародавніх фінікійців, які базувалися тут понад тисячу років перед Різдом Христовим. Ліван змушений імпортувати багато основних продуктів харчування і пшеницю. Смуга узбережжя попід горами хоча й інтенсивно культивується, але не може забезпечити населення достатньою кількістю зерна. У внутрішній частині — в родючій долині Бекаа, притиснутій до гір і зрошуваній річкою Літані, вирощується широкий асортимент фруктів та овочів.

Ліван розколовся у 1975 р., коли вибухнула громадянська війна між мусульманами й християнами. Це був конфлікт із багатьох причин. По-перше, у Лівані протягом кількох десятиліть існувала політична система, створена французькими колонізаторами у 1920-ті роки; вона поділила владу між цими двома провідними спільнотами, але основа цієї системи застаріла. У 1930-ті роки мусульман і християн у Лівані було приблизно однаково; але з того часу кількість мусульман зростала

набагато вищими темпами, ніж більш урбанізованих і в цілому багатших християн (багато з них емігрували з Лівану за останні десятиліття). Незгода мусульман із такою політичною системою виявилася у кількох виступах ще до громадянської війни. По-друге, Ліван став притулком для понад 300 000 палестинських біженців. Ці люди, що переважно проживали у злиднених таборах, ніколи не були вдоволені поміркованим ставленням Лівану до Ізраїлю. Коли вибухнуло перше протистояння між мусульманами і християнами у місті Тріполі, палестинці приєдналися до конфлікту на мусульманському боці. У результаті цього протистояння країну було фактично зруйновано.

Столиця, місто Бейрут, яке колись славалося величною архітектурною красою і часто порівнювалося з Парижем, зазнало значних пошкоджень: на його вулицях боролися за владу християни, суннітські мусульмани, шіїтські мусульмани, друзи (ісламська секта), палестинське ополчення, а також ліванська і сірійська армії. До кінця 1980-х років Бейрут було майже знищено; його населення скоротилося до 150 000, тобто у десять разів. Від 1990 р. конфлікт припинився, Бейрут було відбудовано, але поділено. Східний Бейрут є християнським анклавом, тоді як Західний — майже виключно мусульманський. За таких умов столиця повертається до життя і тепер має 2,1 млн людності.

У міру зростання впливу мусульман у Лівані християни зосередилися на території вздовж узбережжя між Бейрутом і Тріполі (рис. 7-13). Тим часом Ізраїль окупував зону безпеки на півдні, а різні конкуруючі мусульманські підрозділи контролювали інші частини країни. У 1976 р. Сирія послала свою армію для умиротворення Лівану. Підтримуючи різні угруповання, Сирія допомогла стримати насилля поза Бейрутом, але потім сама опинилася у заплутаних сітках ліванських проблем. У той час інші країни, зокрема Іран, підтримували антиізраїльські сили в Лівані, ще більше ускладнюючи справу.

У 2000 р. Ізраїль вирішив залишити зону безпеки, яку він утримував у Південному Лівані, маючи надію, що життя на прикордонній території (тепер під наглядом ООН) зможе повернутися до норми.

Ізраїль

Ізраїль лежить у серцевині арабського світу (рис. 7-9). Його сусідами є Ліван і Сирія на півночі та північному сході, Йорданія на сході та Єгипет на південному заході — усі вони й донині виступають проти існування поміж ними єврейської дер-

жави. Від 1948 р., коли за рекомендацією ООН було створено Ізраїль, арабо-ізраїльський конфлікт затьмарив усе інше на Близькому Сході.

Опосередковано Ізраїль був наслідком розпаду Оттоманської імперії. Британці захопили контроль над Палестиною, і британська політика підтримувала прагнення європейських євреїв батьківщини на Близькому Сході, втілені в концепті сіонізму — повернення до Сіону, тобто стародавнього Ізраїлю. У 1946 р. британці надали незалежність території на схід від ріки Йордан; так постала Транс-Йорданія (тепер держава Йорданія). Незабаром після цього територія на захід від ріки Йордан була поділена ООН, і євреї отримали трохи більше її

половини, яка довгий час була зайнята арабами. Євреї фактично заволоділи лише близько 8 % палестинської землі, але там мешкало більше третини її населення.

Одразу після проголошення незалежної держави Ізраїль нову країну піддали атакам арабські сусіди, які відмовляли їй у праві на існування. У подальшій боротьбі Ізраїль не лише утримав свою власну, але й завоював значну територію у Центральній та Північній Палестині та у пустелі Негев на південь (рис. 7-14). Наприкінці цієї арабо-ізраїльської війни у 1949 р. єврейське населення контролювало 80 % колишньої палестинської території на захід від Йордану.

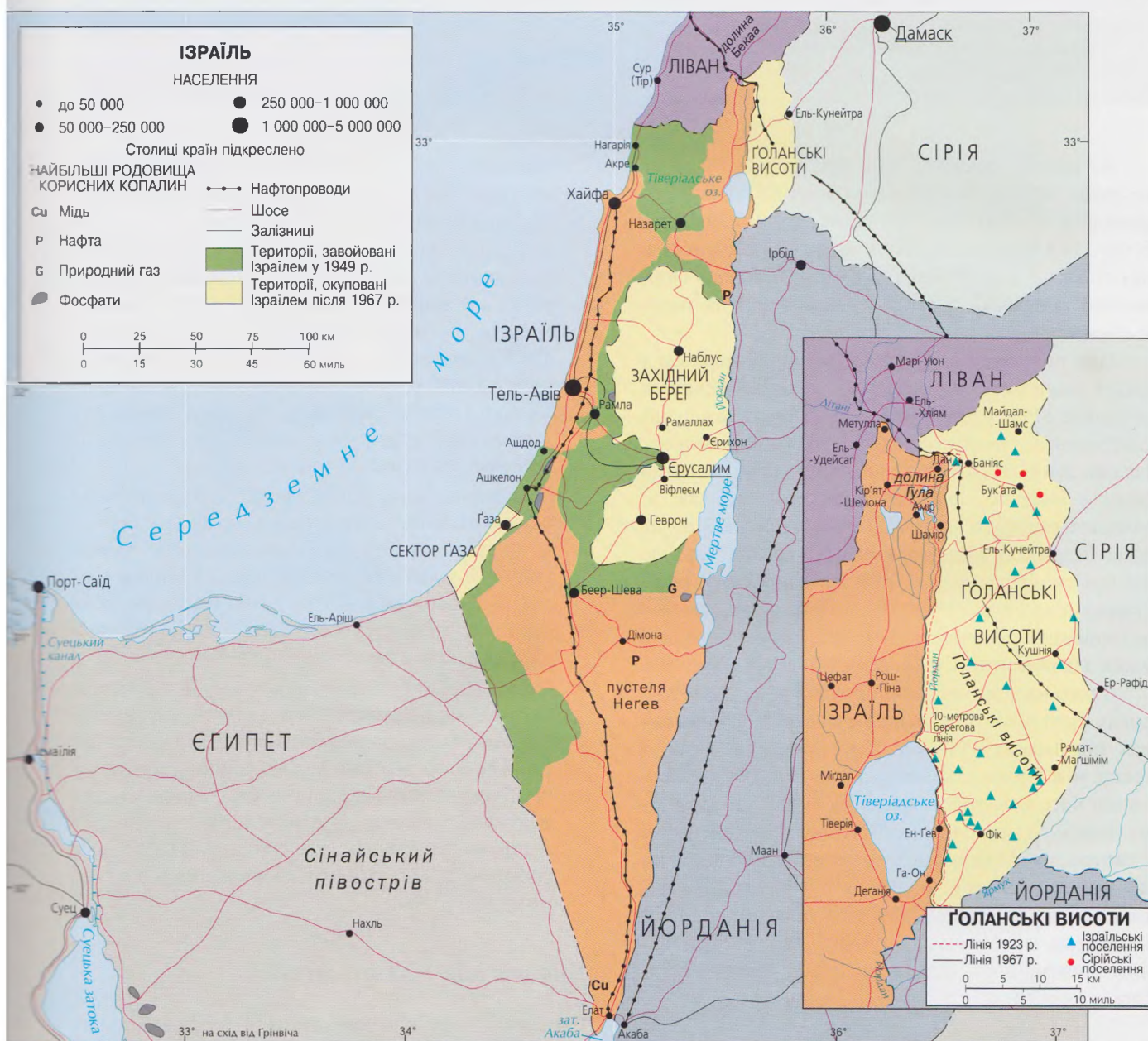

РИСУНОК 7-14

Палестинська дилема

Після створення Ізраїлю у 1948 р. на тій території, яка була британським мандатом Палестини, араби, які століттями називали Палестину своєю батьківщиною, були змушені жити як біженці у сусідніх країнах. Багато асимілювалися у спільноти сусідів Ізраїлю, але інші й далі живуть у таборах біженців. Ізраїлеві тепер понад півстоліття, і більшість палестинців народилися також після поділу Палестини у 1948 р.

Палестинці називають себе нацією без держави (як євреї до утворення Ізраїлю), хоча вони та їхні нащадки сьогодні становлять більшість населення Йорданії. Вони вимагають, щоб їхні прагнення були почуті та була створена палестинська держава. Перші кроки у цьому напрямку вже зроблені як частина арабо-ізраїльського мирного процесу, і переговори тривають.

Сучасні оцінки палестинського населення у цьому географічному світі такі:

Ізраїль та окуповані території	4 715 000
Ізраїль	1 240 000
Західний берег	2 270 000
Сектор Газа	1 205 000
Йорданія	2 540 000
Ліван	500 000
Сирія	443 000
Саудівська Аравія	334 000
Ірак	87 000
Єгипет	72 000
Кувейт	35 000
Лівія	31 000
Інші арабські держави	570 000
Усього	9 327 000

Як видно з рисунка 7-14, Ізраїль тепер володіє не лише територією, наданою йому ООН, а й додатково — з виходом на Єгипет, Ліван і Західний берег. Під час конфлікту війська Трансйорданії окупували Західний берег, і в 1950 р. король формально анексував її своїй країні, яка була переіменована на Йорданію.

Цей початковий конфлікт був лише першим у низці воєн між Ізраїлем та його арабськими сусідами. У 1967 р. тижневий військовий конфлікт завершився головною ізраїльською перемогою: Ізраїль захопив Голанські висоти у Сирії, Західний берег у Йорданії та Сінайський півострів (аж до самого Суецького каналу) у Єгипту. У 1973 р. ще одна нетривала війна привела до відходу Ізраїлю від Суецького каналу до лінії перемир'я на Сінайському півострові. У 1978 р. Ізраїль підписав мир за умовами Сполучених Штатів і пізніше повернув увесь завойований Сінайський півострів Єгиптові.

З того часу існує доволі крихкий мир, а в 1990-х роках було досягнуто певного прогресу у відносинах між Ізраїлем та його арабськими сусідами, а також між Ізраїлем та палестинцями, які перебували під його контролем у секторі Газа й на Західному березі. Угоди, що нормалізують відносини з Єгиптом та Йорданією, були важливими кроками на цьому важкому шляху, а створення Палестинської адміністрації (ПА) для управління Газою і кількома містами Західного берега стало ще одним досягненням. Однак на цьому шляху стоять багато перешкод, у тому числі такі.

1. *Голанські висоти.* Повернення Голанських висот Сирії може стати передумовою для нормалізації

відносин з нею, але політичний клімат у самому Ізраїлі може не допустити цього.

2. *Західний берег.* Навіть після захоплення Ізраїлем у 1967 р. Західний берег може стати палестинською батьківщиною (і, можливо, державою), але єврейські іммігранти на цій території можуть зробити таке майбутнє неможливим. У 1977 р. лише 5000 євреїв жили на Західному березі; до 2000 р. їх було вже 200 000 осіб, що становило 10 % населення і створювало заплутану «мереживну структуру» єврейських та арабських поселень (рис. 7-15).
3. *Палестинці.* Хоча палестинські проблеми зосереджуються на секторі Газа і Західному березі, а також на арабах, які називають себе палестинцями у країнах, що межують з Ізраїлем (головно у Йорданії), понад 1 млн палестинських арабів живуть у самому Ізраїлі (див. вставку «Палестинська дилема»).
4. *Єрусалим.* Священне місто для євреїв, християн і мусульман, Єрусалим мав стати мультинаціональним містом за планом ООН для Палестини. Але його захопив Ізраїль разом із Західним берегом у війні 1967 р. і вважає своєю столицею, незважаючи на заперечення арабів. Це місто настільки важливе для майбутньої долі регіону, що ми зупинимося на ньому в наступному підрозділі.

Виклик для XXI століття

Єврейська віра була заснована Авраамом і впроваджена на Сінайській території під час виходу євреїв з Єгипту до «землі обітованої» між рікою

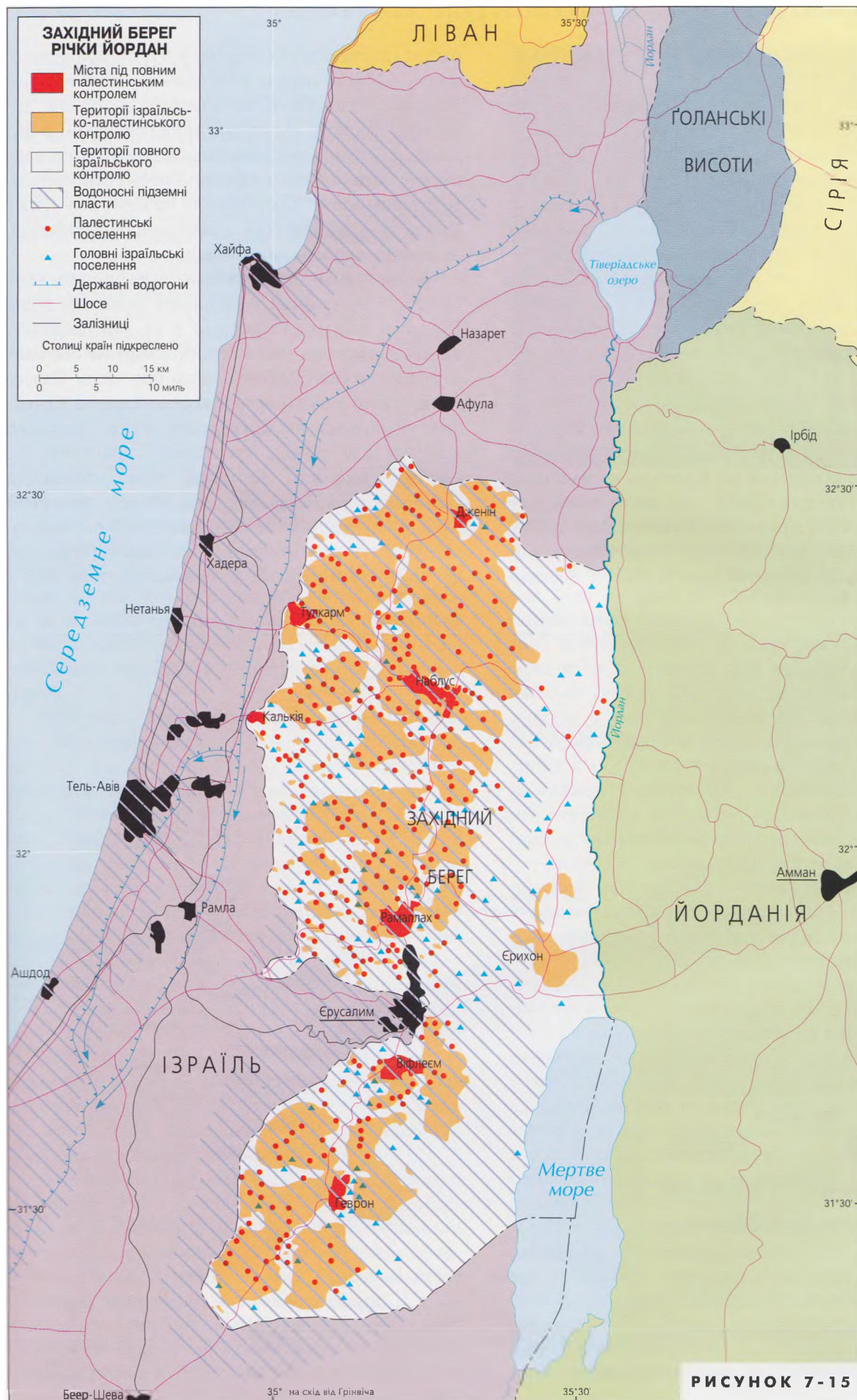

РИСУНОК 7-15

Йордан і Середземним морем, де тоді мешкали філістимляни, від яких, мабуть, і пішла назва *Палестина*. Тут євреї створили державу, і Єрусалим був її столицею. Заселений протягом майже 40 століть, Єрусалим був місцем Першого храму, де віра набула канонічних форм. Після правління царя Соломона царство розпалося і було завойоване спершу ассірійцями, а тоді вавілонцями, персами і греками. Перший храм було знищено вавілонцями (586 р. до Р. Хр.), але його відбудували як Другий храм за перського правління. Єврейська держава відродилася за часів повстання проти греків, але римляни поборолі її. За римських часів на єврейських землях виникло християнство — месіанська релігія на основі вчення Ісуса Христа. Коли євреї повстали проти римлян, римська армія знищила Другий храм у 70 р. по Р. Хр., залишивши лише частину його західної стіни. Сьогодні це найбільш шановане місце для євреїв, і до нього плине нескінченний потік вірних, оплакуючи втрату храму.

За римської влади Єрусалим і Палестина стали осередком християнської віри, і в місті постало

багато християнських церков. У VII ст. поширення ісламу з Мекки надало Єрусалимові, який мусульмани називали Аль-Кудс (Святий), ще одного духовного напрямку. Незважаючи на періодичні розорення, сьогодні Єрусалим залишається містом святинь — Західної стіни; Церкви Гробу Господнього, де був похований Ісус Христос; мечетей Ель-Акса і Омара на Храмовій горі, з якої пророк Мугаммад, як вірять, вознісся на небеса.

Коли ООН делімітувала сучасну державу Ізраїль, Єрусалимові відводилася особлива роль. Ще раз подивіться на рисунок 7-14, і ви побачите, що ця делімітація (коричневий колір) не охоплювала Єрусалима. За Резолюцією про поділ Палестини, згідно з якою було створено Ізраїль, Єрусалим визначався як міжнародне місто, однаково відкрите для євреїв, мусульман і християн. Як свідчить рисунок, наступна війна збільшила єврейську державу далеко поза розміри, визначені їй ООН, відсунувши на схід межі Західного берега, контрольованого арабами, і створюючи коридор, що прив'язує Єрусалим до ізраїльської території.

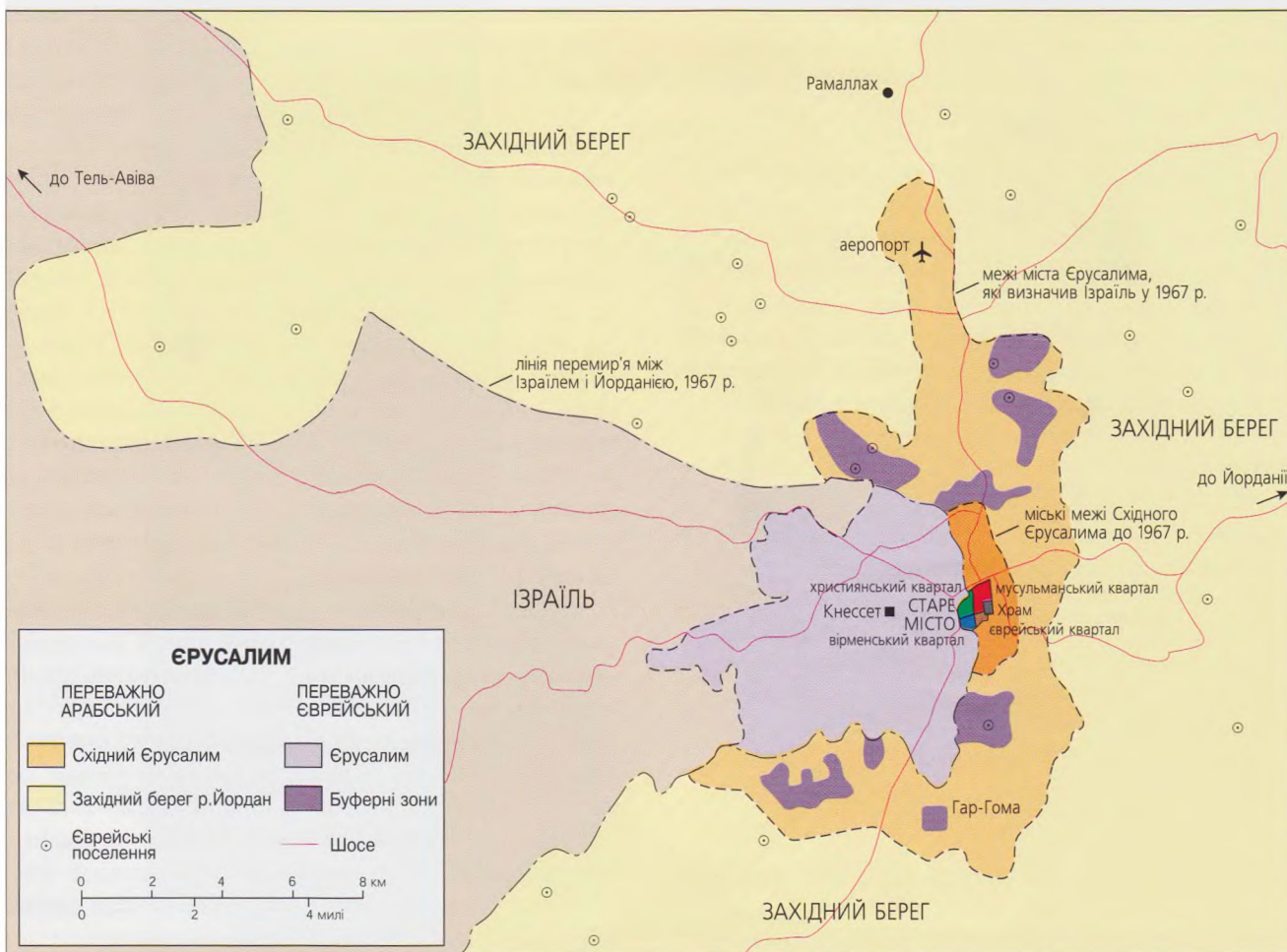

РИСУНОК 7-16

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Культурні контрасти пронизують увесь міський ландшафт Єрусалима; суспільне напруження очевидне. Майже з кожного висотного пункту ви можете побачити місця поклоніння і Святу землю, яка так багато означає для єврея, християнина і мусульманина: синагоги, церкви і мечеті, обгороджені цвинтарі, історичні місця, сакральні святині, — усе розташоване поряд, як на цій панорамі. На деякій відстані можна побачити Йорданську долину: Єрусалим стоїть там, де Західний берег зустрічається з Ізраїлем. Коли ізраїльська влада вирішила перетворити Єрусалим на свою політичну штаб-квартиру, це було відкрите проголошення того, що Єрусалим не стане міжнародним містом. Сьогодні воно є ще одним прикладом передової столиці — авангарду держави на потенційно спірній території».

ООН визначила столицею Ізраїлю Тель-Авів, але територіальні завоювання цієї країни під час війни 1948—1949 рр. дали їй змогу перенести свої владні органи до Єрусалима. У 1950 р., незважаючи на шалений спротив арабів, Ізраїль проголосив своєю столицею Єрусалим, роблячи її фактично *передовою столицею* у вершині клина Західного берега.

Щоправда, Ізраїль захопив тоді не весь Єрусалим. Як свідчить рисунок 7-16, лінія припинення вогню, що фактично була визнана кордоном Західного берега, перетинала серцевину міста. Старе місто з його святинями, включно із Західною стіною, залишилося у Йорданії, як і Східний Єрусалим. Нове місто на заході дісталось ізраїльтянам, які розширили модернізацію цього сектора і заселили його євреями. Однак тепер євреї не могли дістатися Західної стіни, втративши найсвятіше місце свого паломництва.

Війна 1967 р. та її наслідки змінили цю ситуацію. Ізраїль захопив Західний берег, у тому числі весь Єрусалим, і Старе місто з'єдналося з Новим. Невдовзі Ізраїль розширив муніципальні межі Єрусалима далеко на північ, південь і схід від того, що було раніше Східним Єрусалимом (рис. 7-16). Це ще більше ускладнило будь-яке майбутнє розв'язання питання Західного берега.

До цього часу Західний Єрусалим був переважно єврейським, а східний — здебільшого арабським. ООН і міжнародна спільнота продовжували сподіватися, що такий поділ може з часом сформувати умови, за яких Східний Єрусалим стане частиною держави Палестина, а Західний Єрусалим залишиться частиною Ізраїлю; при цьому Старе місто буде інтернаціоналізовано. Але Ізраїль мав інші плани. У 1980 р. він знову підтвердив, що

Єрусалим є його столицею, і закликав усі держави, які мали з ним дипломатичні відносини, перенести свої посольства з Тель-Авіва (де більшість із них була і є далі) до Святого міста. Тим часом Ізраїль почав будувати своїм громадянам житло у зоні муніципального розширення. Ця програма мала на меті створити дугу єврейських кварталів навколо старого Східного Єрусалима, яка б покінчила з відмінністю між арабським сходом і єврейським заходом. Понад це вважалося, що присутність аж 200 000 єврейських жителів у районах за межами Старого міста створить буферну зону між окраїнами арабського Західного берега і арабськими частинами внутрішнього міста.

До 1993 р. будівництво єврейських поселень на території, показаній на рисунку 7-16, можна було інтерпретувати як матеріалізований символ перемоги, здобутої у війні. Але мирні погодженості в Осло у 1993 р. мали на меті покінчити з експропріацією земель Ізраїлем і подальшим будівництвом поселень. Попри це у 1997 р. ізраїльський уряд пішов ще далі, розробивши плани будівництва у південно-східному куті Єрусалима. Це розлютило палестинців, чий головний представник в Єрусалимі назвав ці плани «декларацією війни». Проте у 1998 р. єрусалимські муніципальні межі знову були розширені через втягнення кількох єврейських спільнот на заході міста, далі порушуючи його етнічний баланс.

Будь-яке погодження між Ізраїлем, палестинцями та арабськими сусідами Ізраїлю неминуче має враховувати проблему Єрусалима. У середині 2000 р. тодішній президент США Клінтон зібрав сторони у Кемп-Дейвіді поблизу Вашингтона, щоб знайти розв'язок дилеми, але переговори провалилися. Незабаром після цього Клінтон оголосив про

свою підтримку переміщення американського посольства з Тель-Авіва до Єрусалима. За словами президента, ізраїльські учасники переговорів показали більше гнучкості, ніж арабська сторона, і це його рішення слід розцінювати як дипломатичну винагороду за ізраїльську позицію.

Які варіанти вибору пропонувалися для Єрусалима? Один із них — це інтернаціоналізація всього міста під наглядом ООН, що навряд чи буде прийнятне як для арабів, так і для євреїв. Інший варіант — це інтернаціоналізація Старого міста, щось на кшталт ватиканізації історичного центру. Третій — це розширення Єрусалима на схід за рахунок Західного берега і призначення його столицею Палестини. Але події після переговорів у Кемп-Дейвіді порушили всі ці плани. Розпочалися вуличні баталії між палестинцями та ізраїльтянами, спричиняючи сотні смертельних випадків і відкидаючи назад мирний процес у цілому.

Майбутнє Ізраїлю

Завдяки широкомасштабній іноземній допомозі (переважно зі США), великим надходженням від євреїв з інших частин світу та енергії своїх громадян Ізраїль став багатим суспільством серед відносної навколишньої бідності (ВНП на одну особу в Ізраїлі майже в 15 разів перевищує показник Йорданії та більш ніж у 12 разів — Єгипту). Площі зрошуваних земель розширено, з допомогою передових технологій успішно проводиться культивування посушливих земель, нафту купують в Єгипту за нормалізаційною угодою, виробництво заліза і сталі у Тель-Авіві здійснюється зі стратегічною метою, і країна стала технополісом світового класу на основі поєднання наукового таланту та обладнання понад 2000 високотехнологічних компаній. 6,4-мільйонне населення Ізраїлю високоурбанізоване, 90 % його живе у таких містах, як Тель-Авів, Яффа, Хайфа і Єрусалим. Серцевинний ареал, що охоплює Тель-Авів, Хайфу і прибережну зону між ними, населює понад три чверті людності країни; він являє собою набагато модернізованіше геопросторове зосередження, ніж у будь-якій іншій країні цього географічного світу, що не видобуває нафту.

У міру просування мирного процесу постійно з'являються нові перешкоди. Одна з них — вода. Понад 30 % постачання води Ізраїлю іде з водоносних пластів, які лежать під Західним берегом. Із цього приблизно п'ята частина призначається для 2,3 млн палестинців, які живуть на Західному березі, а менший обсяг — для 200 000 єврейських поселенців. Решта споживається у самому Ізраїлі, переважно в Тель-Авіві та Єрусалимі. Якщо відбудеться наступна стадія передання територій від

Ізраїлю під контроль ПА, деякі з найважливіших водонакачувальних станцій перейдуть під палестинську юрисдикцію. Ізраїльтяни ж не хочуть змінювати існуючі системи використання води і вимагають, щоб палестинці пообіцяли, що не будуть бурити нові свердловини чи відбирати воду з критичних пластів. Сучасні спільноти, такі як ізраїльська, споживають великі обсяги води — у середньому вчетверо більше, ніж палестинці, а останні не бажають і далі підтримувати таку нерівність. Зі свого боку ізраїльтяни заявляють, що без окремої угоди щодо використання води вони не підтримають майбутню автономію для палестинських територій на Західному березі.

Майбутнє Ізраїлю залежить від досягнення сприятливих домовленостей зі своїми палестинськими сусідами, а також нормалізації відносин зі світськими і поміркованими арабськими державами. Розташований у серцевині географічного світу, Ізраїль водночас є епіцентром ворожнечі, що має 13-вікову історію. Сьогодні, в епоху глобалізації, невміння Ізраїлю знайти порозуміння зі своїми сусідами виглядає анахронізмом.

► АРАВІЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ

Регіональна ідентичність Аравійського півострова очевидна: на південь від Йорданії та Іраку цілий півострів оточений водою. Це регіон еміратів та султанатів старого стилю, що отримують багатство від нафти; тут також є місця, пов'язані з виникненням ісламу.

Як регіон Аравійський півострів визначається пустельним довкіллям, а політично — домінуванням королівства Саудівська Аравія (рис. 7-17). За площею (2 150 000 кв. км) Саудівська Аравія посідає четверте місце у цьому географічному світі; лише Казахстан, Алжир і Судан мають більшу територію. На півострові сусідами Саудівської Аравії (рухаючись від голови Перської затоки) є Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, султанат Оман і республіка Ємен (створена у 1990 р. через об'єднання колишніх Північного Ємена і Південного Ємена). Ці держави на східних окраїнах півострова разом мають 27 млн жителів; набагато більшим є Ємен з 18 млн людності. Внутрішні кордони деяких із цих держав тут, у пустельній місцевості, визначаються дещо приблизно.

Саудівська Аравія

Саудівська Аравія має на своїй обширній території лише 22,9 млн жителів, але ми можемо побачити значущість цього королівства на рисунку 7-8:

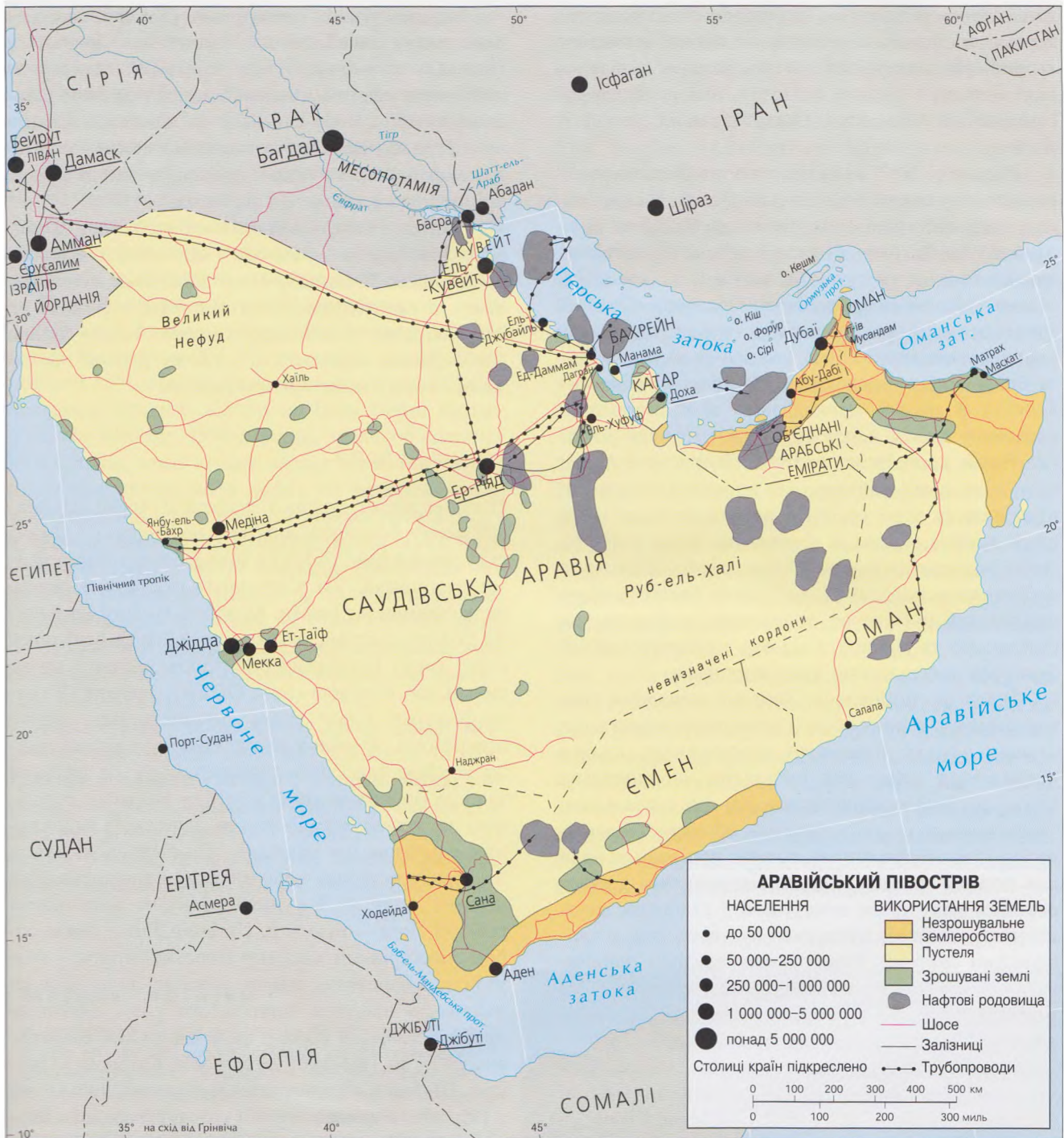

РИСУНОК 7-17

Аравійський півострів містить найбільше відомих на Землі нафтових запасів. Саудівська Аравія займає більшу частину півострова і, за деякими оцінками, може володіти чвертю світових резервів нафти. Як ілюструє рисунок 7-17, ці запаси залягають у східній частині країни, зокрема вздовж узбережжя Перської затоки і у пустелі Руб-ель-Халі на півдні.

Національна держава, якою є Саудівська Аравія, була консолідована лише у 1920-х роках

королем Ібн-Саудом. У той час вона була лише блідою тінню своєї минулої могутності як виток ісламу в серцевині арабського світу. Крім деяких постійних поселень уздовж берегів і у скупчених оазах мало що можна було побачити у країні: більша її частина є пустелею з річною кількістю опадів до 10 см (4 дюйми). Рельєф загалом підвищується зі сходу на захід, тому Червоне море оточене горами, які сягають близько 3000 м (10 000 футів). Тут

дощів трохи більше, і з'являються сільськогосподарські маєтки (кава є головною готівковою культурою). Ці гори також містять золото, срібло та інші метали, і саудівці планують диверсифікувати свій експорт, додаючи мінерали з заходу до нафти зі сходу.

Рисунок 7-17 показує, що найбільша економічна діяльність у Саудівській Аравії зосереджена у широкій «талії» півострова, — від міста нафтового буму Дахран у Перській затоці через столицю Ер-Ріяд у внутрішній частині до території Мекка—Медіна поблизу Червоного моря. Сучасна транспортна і комунікаційна мережа в цьому коридорі нещодавно була завершена. Але у віддаленіших зонах внутрішньої частини кочівники-бедуїни й надалі прокладають свої стародавні караванні шляхи через широченні пустелі. Десятиліттями королівські родини Саудівської Аравії були практично єдиними, хто користав із величезних багатств своєї країни, і навряд чи мали з них якісь вигоди селяни й кочівники. Коли у 1950-х роках розпочався нафтовий бум, прибули іноземні робітники (сьогодні їх 4—5 млн, багато з яких шіїти) для роботи на родовищах, у портах, на фабриках і як обслуга. Схід був епіцентром цього буму, але решта країни дуже відставала.

Тепер це змінюється. Зокрема, аграрний сектор отримує великі обсяги державних інвестицій: саудівці хочуть підвищити спроможність країни прогодувати себе, аби так звана «продовольча зброя» не була використана проти них (хоча й самі часом використовують «нафтову зброю»). Повсюдне буріння свердловин збільшило постачання води для поливу врожаїв. Усе це надзвичайно дороге, оскільки воду треба викачувати з глибоких водонесних пластів під пустелею і будувати чималі зрошувальні системи. Разом із тим саудівці починають усвідомлювати, що їхня мета досягнення самодостатності у виробництві продовольства є ілюзією. Передусім постачати воду з-під землі — значить мати справу з одноразовим невідновлювальним ресурсом. Опріснювальні підприємства обслуговують лише деякі території. Навіть таке багате на нафту королівство, як Саудівська Аравія, не може вирощувати всі свої врожаї з опрісненою морською водою. До того ж населення країни зростає вищими темпами (3,0 %, подвоюючись за кожних 23 роки), ніж темпи, яких можна досягнути у забезпеченні вітчизняним продовольством.

Керівництво країни поліпшило житловий фонд, охорону здоров'я і освіту, а після 1970-х років витратило сотні мільярдів доларів на національні програми розвитку. Падіння цін на нафту в 1980-х і знову в 1990-х роках уповільнило виконання цих програм, але загальний життєвий рівень суттєво поліпшився.

Індустріалізація також заохочувалася. Новозведене місто Ель-Джубайль північніше Даграну у Перській затоці стало індустріальним центром із сучасними нафтохімічними і металургічними заводами. А місто Янбу-ель-Бахр на північ від Джидди на узбережжі Червоного моря, що лежить у кінці трансаравійського нафтопроводу, відіграє роль промислового аванпосту на заході.

Консервативний монархізм Саудівської Аравії, офіційна дружба з Заходом і соціальні контрасти як наслідок її економічного зростання зумовили появу в країні політичної опозиції, для якої не існує жодних відповідних каналів. Таким чином довготривала стабільність у цьому регіоні народження ісламу може бути загрожена.

На периферії

П'ять із шести сусідів Саудівської Аравії на Аравійському півострові виходять на Перську і Оманську затоки (рис. 7-17) і є монархіями з ісламськими традиціями. Усі п'ять також отримують значні надходження від нафти. Кількість їхнього населення коливається від 0,6 млн до 2,9 млн осіб плюс сотні тисяч іноземних робітників; загалом це не сильні або впливові (поза ОПЕК) держави. У географічному плані вони демонструють значні відмінності. *Кувейт* у голові Перської затоки майже відсікає Ірак від відкритого моря; це питання так і не розв'язала війна у Затоці. *Бахрейн* є острівною державою, маленькою за площею, з виснаженими нафтовими запасами. Приблизна кількість населення острова — 680 000 осіб, половина з яких шіїти і лише 35 % сунніти; близько двох третин робочої сили — іноземці. Сусідній Катар являє собою півострівний виступ у Перську затоку — безрадівну й занедбану землю, заселену лише завдяки наявності нафти і природного газу. *Об'єднані Арабські Емірати* (ОАЕ), федерація семи еміратів, виходить до Перської затоки між Катаром і Оманом. Шейхи є абсолютними монархами в кожному з еміратів, а семеро шейхів разом створюють Верховну раду правителів. Однак за прибутками від нафти рівності немає: два емірати — Абу-Дабі та Дубаї — володіють більшістю запасів. Економіка ОАЕ не зовсім типова для регіону, бо її зростання залежить не стільки від нафти, скільки від величезних інвестицій в інші проекти. Двома такими проектами є суднобудівельний Порт-Рашід і вільна зона Джебел-Алі, де базуються сотні іноземних компаній.

Східний кут Аравійського півострова зайнятий султанатом *Оман* — ще однією абсолютною монархією з центром у столиці Маскат. Рисунок 7-17 показує, що Оман складається з двох частин: вели-

кого східного рогу півострова і малого, але важливого мису на півночі Музандамського півострова, що виступає у Перську затоку, формуючи вузький

19 блокуючий прохід — Ормузьку протоку (Іран лежить на протилежному боці). Танкери, які пливають із інших держав Перської затоки, повинні проходити цей вузький канал на повільній швидкості, а під час політичного напруження військові кораблі мають їх охороняти. Претензії Ірану на декілька малих островів біля протоки, якими володіють Емірати, є потенційним джерелом суперечностей.

Найзначніший і потенційно найважчий сусід Саудівської Аравії — Ємен. Вважається, що ця країна має площу 203 900 кв. миль, але це лише оцінкові дані, оскільки кордони між Єменом і Саудівською Аравією ніколи не були точно визначені. На початку 1990-х років, після об'єднання обох Єменів, влада країни надала право іноземним компаніям розвідувати нафту на перспективних прикордонних територіях. Саудівська Аравія одразу почала протестувати проти цього, доки буде визначено і делімітовано кордони. (Відносини саудівців з єменцями, ніколи не будучи дружніми, ще погіршилися після того як Ємен узяв бік Іраку під час війни у Затоці; тоді Саудівська Аравія вигнала з країни десь під мільйон єменців, які працювали у королівстві.)

Кількість населення Ємену також важко визначити: найточнішою сучасною оцінкою є 18 млн. Близько половини єменців — шиїти. Сана, колишня столиця Північного Ємену, стала місцем владних органів об'єднаної країни, а єдиним сучасним портом, не враховуючи Ходейду на узбережжі Червоного моря, є Аден. Новий Ємен наро-

дився як багатопартійна світська демократична держава — єдина така у регіоні. Але її економіка поки що найслабша, з обмеженим видобутком нафти.

Ємен займає стратегічну частину півострова. Між Єменом і Джібуті на Африканському Розі Червоне море звужується до Баб-ель-Мандебської протоки — ще одного тісного проходу на периферії Аравії. Однак найближчі прогнози щодо нестабільності стосуються суші, а не моря. Монархічна суннітська багата на нафту модернізована Саудівська Аравія — пряма протилежність демократичному твердо шиїтському аграрному бідному і нерозвинутому Ємену. Такий контраст на тлі територіальних незгод означає тільки клопоти.

▶ ІМПЕРСЬКІ ДЕРЖАВИ

На північ від східної частини Середземного моря, Близького Сходу і Перської затоки лежать країни, які пов'язують неспокійне сьогодення цього географічного світу з його імперським минулим. Дві держави домінують у цьому регіоні, де арабська етнічність відступає, але ісламська культура виживає: це Туреччина та Іран. Третя країна, Азербайджан, має з ними спільні історичні корені, оскільки вона була частиною Перської імперії перед тим як Росія поглинула її у XIX ст. (решта Азербайджану й досі є іранською провінцією). Сьогодні все ще переважно шиїтський Азербайджан має тісніші зв'язки з Росією, ніж з Іраном, але Транскавказька перехідна зона, у якій він розташований, є непростим регіоном: орієнтації, зв'язки і регіональні кордони тут можуть змінюватися (рис. 7-18).

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Порт Матрах (Оман), як і столиця Маскат поблизу, що лежить на межі між водою і скелями, колись розмивався ерозією, а пізніше руйнувався в результаті руху тектонічних плит. Через затоку можна побачити, яким обмеженим є життєвий простір Матраха, і однією з небезпек тут є часте відламування і падіння великих шматків скель. Потрібно близько п'яти годин, щоби пройти пішки від Матраха до Маската; було надзвичайно спекотно під сонцем пустелі, але культурний ландшафт уражав. Нафта також витягує оманську економіку, але тут ви не знайдете тотальної трансформації, яку можна спостерігати в Кувейті або Дубаї. Міський ландшафт (як і в Матраху) зберігає арабо-ісламські риси; збудовано сучасні шосейні дороги, готелі й житлові квартали, але не за рахунок старих і традиційних. Авторитарний режим Оману повільно відкриває країну зовнішньому світові після тривалої ізоляції».

РИСУНОК 7-18

Фактично межі цього регіону вже змінюються. Північна частина середземноморського острова Кіпр функціонально належить ісламському світові, оскільки Кіпр поділено на турецьку північ і незалежний грецький християнський південь. Цей поділ не може бути постійним, але поки що він створює турецький аванпост у Середземномор'ї, і межі світів ділять Кіпр. В іншому місці кордон між Іраном та Іраком був предметом суперечок у 1980-х роках, а східні іранські кордони перебувають під напругою внаслідок хронічної нестабільності в Афганістані.

Отож доволі багато речей змінюється вздовж кордону між Близьким Сходом і колишніми імперськими державами, і здається, ніби тут цілком інший світ. Зникла арабська мова, яку ми

чули від Марокко до Оману і від Сирії до Африканського Рогу. Відійшов і арабський націоналізм, який так сильно впливає на політичну географію від Магрибу до Близького Сходу. Але залишаються повсюдні ознаки ісламу: не лише у культурному ландшафті, а й у способі життя, поглядах людських спільнот. А коли ми дістанемося плоскогір'їв Туреччини і гір Ірану, то виявимо, що тут також є свої пустелі, оази, каравани і геопросторові зосередження населення. Ми перетнули межі регіону, але не покинули цей географічний світ.

Туреччина

Хто ж такі турки — людність, яка перетворила свій осьовий півострів на сучасну світську державу?

Історики-географи стверджують, що китайці ще у III ст. називали *Тюкю* (або *Тюку*) розрізнених кочівників, які жили тоді у степах сибірської окраїни. До VI ст. ця «тюркська» спільнота створила колосальне об'єднане володіння, що простягалось від Монголії до Чорного моря. Розширюючись на захід і південь, тюрки надихалися своїми контактами з ісламом. Одна з тюркських народностей, огузи, вступили в Афганістан та Іран та воювали зі східною частиною Візантійської імперії — Анатолією (сучасна Туреччина) і Грецією. У вирішальній битві наприкінці XI ст. вони розбили візантійську армію, відкривши шлях масовій міграції тюрків в Анатолію. Там вони стали засновниками турецької нації, а один із їхніх правителів, султан Осман I, започаткував династію, яка

загарбала значну частину Східної Європи під стягом Османської імперії.

Після тюркської експансії в Азії настала монгольська, і багато тюрків були завойовані або перебралися у віддалені місця: уйгури, казахи, киргизи, узбеки, туркмени та ін. Їхнє тюркське походження було послаблене, але тюркська культура не згасла, як і їхня відданість ісламові.

Раніше у цьому розділі ми коротко розглянули історичну географію Османської імперії, періоди її експансії, домінування та розпаду. До початку XX ст. країна, котру ми знаємо як Туреччину, знаходилася у центрі цієї занепадаючої та корумпованої держави, готової для революції та відродження. Це сталося у 1920-ті роки, прославивши родоначальника сучасної Туреччини — Мустафу Кемалю,

відомого в історії як Ататюрк, що означає «батько турків».

Стародавньою столицею Туреччини був Константинополь (тепер Стамбул), розташований на Босфорі — частині стратегічної протоки, що поєднує Чорне і Середземне моря. Але боротьба за виживання Туреччини велася із глибини країни — Анатолійського плоскогір'я, і саме тут Ататюрк вирішив розмістити резиденцію свого уряду. Анкара, нова столиця, володіє певними перевагами: вона нагадує туркам, що вони були і є передусім анатолійцями; вона лежить ближче до центру країни, ніж Стамбул, і тому може слугувати сильнішим об'єднуючим чинником. Стамбул же лежить на порозі Європи, і мінарети й мечеті цього найбільшого турецького міста височіють над ландшафтом, що нагадує скоріше європейський.

Хоча Ататюрк перемістив столицю на схід і всередину країни, його орієнтація була прозахідною і зовнішньою. Щоб упровадити свої плани модернізації Туреччини, він ініціював реформи майже у кожній сфері життя країни. Іслам, раніше державна релігія, втратив свій офіційний статус. Держава взяла шефство майже над усіма релі-

гійними школами, що забезпечило контроль над освітою. Арабський алфавіт було замінено латинським. Модифіковане західне законодавство доповнило ісламські закони. Символи всього старого — довгі бороди, носіння фески — заборонялися. Моногамія стала законом, було проголошено емансипацію жінок. Нова влада взяла курс на відокремлення Туреччини від арабського світу, на нейтральність щодо справ, у які втягнуті інші ісламські держави.

Зрозуміло, що нововведення Ататюрка викликали спротив релігійних лідерів, особливо у сільській місцевості. Туреччина була і залишається переважно аграрною країною з десятками мільйонів селян, які живуть у віддалених районах, де існує опір будь-яким змінам. Але були й інші спірні питання. Одне з них продовжує турбувати Туреччину і сьогодні: її національні меншини. Незабаром після початку Першої світової війни імперський режим вирішив виселити усіх вірменів, які проживали на турецькій території, переважно на північному сході. Отож майже 2 млн вірменів було брутально виселено, а 600 000 вирізано в антивірменській кампанії, яку вірмени пам'ятають і

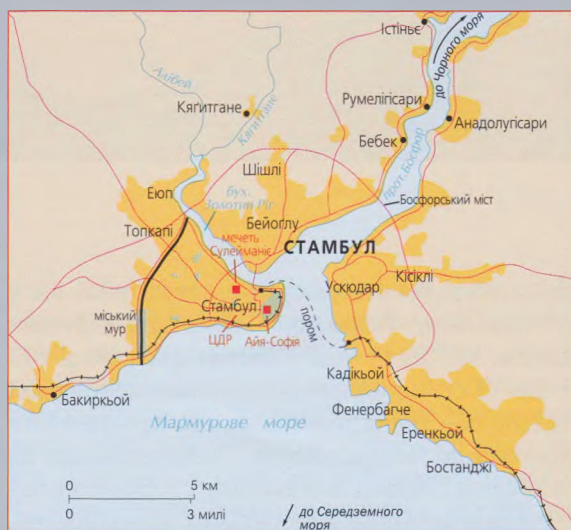
По великих містах Південно-Західної Азії

Стамбул

З обох берегів Мармурового моря на північ уздовж вузької протоки Босфор, що веде до Чорного моря, розкинулося легендарне місто Стамбул, століттями відоме як Константинополь, столиця Візантійської імперії, столиця Османської імперії і, доки Ататюрк не перевів резиденцію уряду до Анкари у 1923 р., також столиця сучасної республіки Туреччина.

Місцезнаходження і розміщення Стамбула особливі. Розмістившись там, де Європа зустрічається з Азією і де Чорне море з'єднується з Середземним, місто лежить на обов'язкових «семи горбах» (як наступник Рима), виступаючи над глибокою гаванню, що входить у Босфор від заходу, — славнозвісного Золотого Рогу. Послідовна зміна імперій і релігій заповнила місто архітектурними пам'ятками, які надають йому при підступах з води майже сюрреалістичний вигляд; і те, що ми бачимо сьогодні, — це лише залишки нашарувань історії, котрі вистояли після стількох землетрусів, пожеж і битв.

Політична столиця Туреччини перейшла до Анкари, але Стамбул залишився її культурним і комерційним центром. Він також є головним урбаністичним магнітом країни, що притягує людей з бідної сільської місцевості. У серцевині міста, а також в «іноземній» зоні на північ від Золотого Рогу під назвою Бейоглу сучасні будівлі змагаються за місце і вид на гавань, змінюючи горизонти, які здавна робили культурний ландшафт Стамбула унікальним. У передмістях

халупні квартали ростуть так швидко, що населення Стамбула подвоюється кожні 13 років, досягнувши 10 млн у 2002 р. Інфраструктура міста просто розвалюється під цим безпрецедентним і некерованим приростом, тому культурна спадщина двох тисячоліть перебуває під загрозою.

Поділений Кіпр

У північно-східному куті Середземного моря, лише за 80 км (50 миль) від Туреччини, але за 440 км (275 миль) від найближчої грецької території, лежить острів Кіпр. Грецький зі стародавніх часів, він був завойований оттоманами у 1571 р. Теперішнє населення Кіпру — до 900 000 осіб, із яких греки становлять 80 %. Протягом британського колоніального періоду (1878—1960 рр.) греки і турки жили впереміж по всьому острову, але після здобуття незалежності їхні відносини погіршилися, і у 1974 р. громадянська війна завершилася поділом. Північні 40 % Кіпру стали майже виключно турецькою власністю, а південь залишився грецьким. У 1983 р. турецька громада проголосила себе Турецькою республікою Північного Кіпру (ТРПК).

Міжнародна спільнота продовжує визнавати владу грецької сторони Кіпру як єдину легітимну. При цьому грецький південь набагато економічно розви-

нутіший. Бідніша північ дуже залежить від турецьких субсидій, і відмінності між двома секторами поглиблюються. Подорож по Кіпру не залишить сумніву, що межа географічних світів лежить саме тут: процвітаючий, комунікабельний, відкритий для туризму Південний Кіпр являє собою різкий контраст до ізольованої та стагнуючої ТРПК. На мусульманській півночі грецькі православні церкви зруйновані, а на християнському півдні мечеті або використовуються не за призначенням, або покинуті руйнуватися. На півночі інфраструктура розвалюється, доходи низькі; на півдні ж триває модернізація, а доходи високі.

За допомогою світової громадськості поки не вдалося змусити кіпріотських греків і турків до реінтеграції, хоча опитування показують, що багато людей з обох боків розподільної «зеленої лінії» прагнуть цього. Але час лише ускладнює, а не пом'якшує відмінності між північчю і півднем.

досі. Багато вірмен втекли до Росії, де пізніше комуністичний режим заснував Вірменську республіку. Сьогодні це незалежна держава — християнський сусід Туреччини.

У сучасних умовах Туреччина стикнулася зі ще однією етнічною проблемою — її великим і регіонально сконцентрованим курдським населенням (рис. 7-13). Понад п'яту частину людності Туреччини із сукупних 67,3 млн осіб становлять курди, і загалом успішна влада ніяк не може дати собі раду з цією нацією. Намагаючись побороти невелику, але жорстоку екстремістську групу поміж курдами, турки порушують людські права всієї меншини. Ця проблема не лише дратує національну політику, а й впливає на місце Туреччини у спільноті націй. Турецькі намагання приєднатися до Європейського Союзу стримуються питаннями прав людини, які стосуються курдів.

Туреччина є гірською країною загалом помірно пересіченого рельєфу і, як показує рисунок 1-8, великого розмаїття довкілля — від степів до високогір'їв. На посушливому Анатолійському плоскогір'ї селяни, що ведуть натуральне господарство, вирощують злаки і відгодовують худобу. Прибережні долини невеликі, але продуктивні та густозаселені. Текстиль (із власної бавовни) і сільськогосподарська продукція переважають в експорті. Туреччина має значні мінеральні ресурси, трохи нафти на південному сході, потужні греблі на ріках Тігр і Євфрат, а також невелику за обсягом сталеплавильну промисловість на основі вітчизняної сировини. Достатньо самозабезпечена предметами широкого вжитку, Туреччина, як видається, має бути впевнена у своєму майбутньому.

Але на початку століття Туреччина стоїть перед досить серйозними викликами. Потенційно найнебезпечнішим є піднесення ісламського фундаменталізму як частковий результат курдської проблеми. У злиднених містечках навколо Стамбула і Анкари кілька мільйонів переселенців-курдів стали просто знахідкою для фундаменталістів, які рекрутують їх на свої антисвітські, антизахідні виступи. Надаючи бездомним і безробітним міським курдам хліб і якесь житло, політична партія, що називала себе Партією добробуту, виграла місцеві вибори у Стамбулі й Анкарі, закликаючи до ліквідації емансипації жінок, відновлення поділу за статтю в освіті та навіть у громадському транспорті. Військові, які завжди представляють силу в турецькій політиці, розглядаючи себе як провідників політики Ататюрка, почали вимагати заборони Партії добробуту, і у 1998 р. ця партія була проголошена незаконною. Правочинність цього акту оспорювалася: зокрема вона була поставлена під сумнів в ісламському світі, а також у Європі.

Ще одне болюче питання у сучасній Туреччині стосується однієї з багатьох ісламських сект — у даному випадку секти алевітів. Більшість турецьких мусульман є суннітами, і деякі з них ортодоксальні й непоступливі. Щодо алевітів, яких аж понад 15 млн (близько 20 % населення), то вони є шиїтами, причому сповідують досить байдику версію віри. Тоді як ортодоксальні сунніти моляться у мечетях, живуть за ісламськими правилами і постять під час Рамадану, алевіти майже усього цього не роблять. Конфлікти між ортодоксами й сектантами іноді дуже серйозні — включно з убивствами і підпалами. Історичний центр алевітів Ту-

реччини знаходиться у Сівасі — на північний захід від курдської зони. Подібно до курдів багато алевітів під тиском суннітів полишили свою культурну базу і перебралися до більш космополітичних міст.

Пов'язані з небажанням Європи зробити перші кроки щодо прийому Туреччини до Європейського Союзу, ці проблеми покривають зловісною завісою майбутнє країни і, у ширшому плані, майбутнє ареалу, в якому вона знаходиться. Туреччина дала зрозуміти своє прагнення вступити до ЄС, але, як зазначалося, питання прав людини і заперечення Греції погіршують її перспективи. Однак потенційні переваги членства Туреччини у європейській економічній системі можуть перевершити ці перешкоди; по-перше, вступ Туреччини доведе, що Європа не є виключно «християнським клубом». Ісламські фундаменталісти в Туреччині сподіваються, що процедура вступу буде достатньо тривалою, щоб вони встигли перебрати владу в Анкарі. У будь-якому випадку відволікання, на їхню думку, лише доведуть, що Європа є антиісламською. Якщо Європа зачинить двері перед Туреччиною, то ісламські екстремісти тільки виграють. Якщо Туреччина повторить досвід сусіднього Ірану 1970-х років і пізніше Алжиру, наслідки будуть катастрофічними.

Порівняно з цими проблемами інші негаразди Туреччини видаються незначними: питання Кіпру (див. вставку «Поділений Кіпр»); відносини з Іраком і Сірією щодо будівництва греблі та нафтопроводів; спірний кордон з Сірією і суперечки з Грецією стосовно морських кордонів на західному узбережжі. Відносно положення Туреччини надає їй набагато більші переваги, ніж її розміри, кількість населення, економіка чи суспільна структура. Тут неспокійна Східна Європа зустрічається зі світом ісламу; тут Чорне море сполучається із Середземним; звідси витікають річки, які є «дорогами життя» сусідів; зрештою, країна є брамою до Транскавказзя і Туркестану. У цьому світі етнічної та культурної напруженості Туреччина розташована на найважливіших перехрестях.

Іран

Іран, сусід Туреччини на сході, також має історію імперських загарбань. У 1971 р. правлячий тоді шах і його родина святкували 2500-ту річницю перської монархії з небаженою пишнотою. Але до 1979 р. революція поглинула Іран, і шиїтські фундаменталісти скинули шаха з трону. Монархію замінила ісламська республіка: настав жажливий час розплати.

Як свідчить рисунок 7-18, Іран також займає важливу територію у цьому турбулентному світі. Він контролює весь коридор між Каспійським морем і Перською затокою. На заході він межує з Туреччиною та Іраком; обидві країни є його історичними ворогами. На півночі (західніше Каспійського моря) Іран має кордон з Азербайджаном і Вірменією, де мусульмани конфронтують із християнами. На сході Іран є сусідом Пакистану і Афганістану, а на схід від Каспійського моря лежить неспокійний Туркменістан.

У багатьох місцях Іран ніби присутній на території своїх сусідів — це сліди його експансіоністського минулого. Як видно з карти, Азербайджан є назвою іранської провінції, а також незалежної держави, яка була б частиною Ірану сьогодні, якби не російсько-радянська анексія. Подібно до цього існують іранський Белуджистан і пакистанський Белуджистан: кордон позначає іранський відступ під натиском британців, коли вони правили Індією і територією нинішнього Пакистану. Війна 1980 р. з Іраком розпочалася як територіальний конфлікт щодо доступу Іраку до Перської затоки.

Іран, як демонструє рисунок 7-18, є країною гір і пустель. Серцевина країни знаходиться на підвищенні, Іранському нагір'ю, яке оточене ще вищими горами, в тому числі Загросом на заході, Ельбурсом на півночі і горами Хорасан (Копетдаг) на північному сході. Іранське нагір'я фактично є величезним високогірним басейном із засоленою поверхнею та обширними піщаними і скелястими просторами. Височини затримують певну кількість вологи з повітря, але в інших місцях лише оази порушують пустельну монотонність. Ці оази багато століть були зупинками на караванних шляхах.

У Східному Ірані та сусідніх Пакистані й Афганістані люди і сьогодні рухаються зі своїми верблюдами, козами та іншими тваринами по дорогах, що майже такі ж старі, як і суспільна історія цього світу. Як правило, вони дотримуються сезонних і річних циклів, відвідуючи одні й ті ж пасовища рік за роком і розкладаючи свої намети біля тих самих струмків. Такий кочовий стиль життя особливо асоціюється з цим географічним світом, і він має назву **номадизм**. В Ірані та інших місцях кочівники (номади) не є безцільними мандрівниками через безмежні рівнини. Вони детально знають свої терени і дбайливо пильнують, на який час зупинитися і коли знову вирушати, використовуючи багатовіковий досвід своїх предків. Кочівники також не є простими скотарями. Номадична спільнота має свій поділ праці, за якого хтось вправний у ремеслах виробляє шкіряні або металічні предмети для продажу чи обміну; інші є пастухами; а ще інші — рільниками, які можуть вирощувати врожаї, коли група зупиняється на-

довго влітку у сприятливому місці. Каравани все ще подорожують по стежинах Південно-Західної Азії та Північної Африки, але їх стає дедалі менше. Сьогодні землі кочівників пронизуються дорогами; кордони, які вони перетинали вільно, тепер стали перешкодами, а довкілля змінюється внаслідок опустелювання степу.

У стародавні часи Персеполіс у Південному Ірані (біля сучасного міста Шіраз) був фокусом потужного перського королівства. Місто сильно залежало від *канатів* — підземних водогінних тунелів, що пролягали від вологих гірських схилів до посушливих рівнинних місцевостей на багато миль. Сьогодні населення Ірану, яке сягнуло 69,4 млн осіб, на 63 % міське, а столиця Тегеран лежить далеко на півночі, на схилах Ельбурсу. Характерно, що цей швидко зростаючий метрополіс із 7,4 млн жителів та водночас центр сучасного серцевинного ареалу і нині частково залежить від таких самих канатів, які підтримували Персеполіс понад 2000 років тому. Так Тегеран символізує внутрішні суперечності Ірану — країни, у якій модернізація взяла гору в містах, але мало що змінила в обширній сільській місцевості, де *мулли* закликали своїх послідовників до революції, яка скине монархію і впровадить теократію.

Останній шах Ірану, Мухаммед Реза Пехлеві, на якого покладали надії як на Атаюрка своєї країни, був новатором і реформатором, котрий використовував величезні прибутки від нафти для прискорення індустріалізації, поновлення аграрного сектора, вдосконалення системи охорони здоров'я, емансипації жінок і створення величезного апарату безпеки. Та, зрештою, Пехлеві не був Атаюрком. Його політика суперечила ісламським традиціям більшості громадян. Поміж мусульманськими лідерами, які йому опонували, був вигнанець *аятолла* Хомейні. З часом ця фанатична фігура стала символом ісламської революції, яка вибухнула після його повернення до Ірану в 1979 р., і продовжувала панувати в Ірані до його смерті 10 років потому.

Як ілюструє рисунок 7-8, Іран має величезну частку покладів нафти у цій частині світу. На нафту й нафтопродукти припадає понад 90 % надходжень країни. Родовища лежать у зоні вздовж південно-західної периферії Ірану, і Абадан поблизу верхів'їв Перської затоки став його «нафтовою столицею». Але Іран є надто великою і густозаселеною країною, і багатство від нафти не може трансформувати її шляхом, наміченим останнім шахом. Якби така трансформація відбулася, вона змела б іранську революцію. Модернізація присутня, але косметична: у селах, віддалених від Тегерана з його забрудненим повітрям, святі люди про-

довжують визначати життя звичайних іранців. Як і будь-де у мусульманському світі, городяни, селяни і кочівники залишаються заплутаними у павутинні спекуляції, кріпацтва й заборгованості, які завжди характеризували традиційне суспільство. Революція ліквідувала монархію, але ніяк не поліпшила долі мільйонів. Спустошуюча війна з Іраком (1980—1990 роки), у яку Іран безжалісно кинув сотні тисяч молодих людей, послабила як казну, так і енергію держави. Із цієї війни Іран вийшов біднішим, слабшим, позбавленим цілі; його революція виявилася непродуктивним зусиллям.

У 1990-ті роки нові виклики зустріли Іран. Усередині країни ісламські консервативні фракції, які контролювали національні справи після революції, зазнали кілька електоральних невдач. Іранці вимагали ліберальнішої політики і обрали прогресивного Мухаммеда Хатамі на президентську посаду в 1997 р. У Тегерані та інших містах налаштованість на суспільні зміни була очевидною. Але до кінця 2000 р. стало зрозуміло, що консервативні ісламісти не допустять жодних реформ: прогресивні журналісти були заарештовані, газети закриті, молодіжні лідери ув'язнені, «небезпечні» книжки конфісковані. Іранське суспільство знову визріло для громадських заворушень.

Зовні Іран також опинився перед низкою проблем. Невідповідне ставлення Іраку до своїх шіїтських громад викликає напруження і спогади про війну 1980-х років. У районі Каспійського моря Іран має інтереси не лише щодо нафти, а й конкурує з Туреччиною, Грузією, Азербайджаном і Росією за розташування планованих експортних трубопроводів. А на сході лежить неспокійний Афганістан, де наприкінці 1990-х років установив свій контроль фундаменталістський суннітський ісламський рух («Талібан»), порівняно з яким тегеранський режим виглядає досить-таки ліберальним. Події в Афганістані вигнали тисячі біженців до Ірану, а самі іранці підтримували сили, опозиційні афганському фундаменталізму. Ніде більше шіїзм чи суннізм не є таким крайнім, як на східних межах цього географічного світу — вздовж кордону між Іраном і Афганістаном.

Революційний Іран відрікся від своїх імперських амбіцій, але це не означає, що його національні інтереси звузилися до внутрішніх. Тегеран і далі має регіональні цілі та навіть глобальні устремління — від анулювання держави Ізраїль до всесвітньої пропаганди ісламу. Він купує і робить ракети і підозрюється у виробництві зброї масового знищення. Іран залишається потенційною силою у своєму світі і поза ним; його революція зуміла покласти кінець монархії, але не змогла знищити усіх зв'язків з імперським минулим.

► ТУРКЕСТАН

Століттями тюрки панували на величезній центральноазійській території, яка простягалася від Монголії та Сибіру до Чорного моря. Підтримувані приростом населення і підживлені енергією ісламу, вони вторглися в Персію, розбили Візантійську імперію і колонізували значну частину Східної Європи. Їхня влада підупала тоді, коли монголи, китайці та росіяни захопили їхні твердині. Але вони не змогли стерти тюрків з лиця землі, як доводять назви на сучасній карті (рис. 7-19). Найпізніші володарі більшої частини Туркестану — комуністичні спадкоємці російських царів — створили радянські соціалістичні республіки, названі за більшістю людності в їхніх межах. Так казахи, туркмени, киргизи та інші тюркські народності отримали певну географічну ідентичність на території радянської Центральної Азії.

Туркестан є регіоном, що змінюється від місця до місця. У деяких районах культурні ландшафти сусідніх світів вклинюються у нього, наприклад у Північному Казахстані. На інших територіях Туркестан простягається в сусідні світи, — скажімо, у Західний Китай. Деякі землі колись були захоплені тюркськими народами, але вони більше не панують у них, наприклад в Афганістані. І частина людей, які проживають тепер у Туркестані, не мають тюркського походження, зокрема таджики.

Базова культурно-географічна причина цих невідповідностей лежить не лише у Туркестані, а й у сусідніх регіонах Південно-Західної та Південної Азії. Це ілюструє рисунок 7-20. Детальна карта етнолінгвістичних груп практично є узагальненням навіть більш складної мозаїки етносів та культур. Кожний культурний район на карті також містить меншини, які не можуть бути нанесені на карту у цьому масштабі; люди різних віросповідань, мов і способів життя трапляються всюди. Часто це веде до незгод, а часом такі чвари переростають в етнічний конфлікт.

Як ми вже зазначали, Туркестан охоплює загалом шість держав: 1) Казахстан — територіально більший, ніж усі решта разом узяті, і частково розміщений в етнічній перехідній зоні; 2) Туркменістан — з важливим виходом до Каспійського моря і спільними кордонами з Іраном і Афганістаном; 3) Узбекистан — найбільш густо заселену державу, розташовану в серцевині регіону; 4) Киргизстан, що балансує між впливовими сусідами і хронічно нестабільний; 5) Таджикистан — регіонально і культурно поділений, а також розшматований чварами; 6) Афганістан, майже постійно втягнутий у війну після вторгнення радянських військ у 1979 р.

У часи своєї гегемонії у Центральній Азії радянські комуністи намагалися придушити іслам і встановили там світські режими, але сьогодні відродження ісламу є однією з визначальних рис цього регіону. Повсюдно відновлюються мечеті, а ісламський одяг знову став частиною культурного ландшафту. В усякому разі Туркестан є типовим для свого географічного світу: посушливе довкілля, скупчене населення, струмки, що течуть із гір, зрошуючи сади й поля, сектантські конфлікти, економіка на основі нафти... Це також регіон, у якому демократична влада була й залишається ілюзією.

Казахстан

Територіальний лідер регіону — Казахстан — має п'ятьох сусідів, два з яких є гігантами за площею: Китай і Росія (рис. 7-19). На сході казахи живуть через кордон із західним регіоном Китаю — Сіньцзяном. На півночі близько 5 млн росіян населяють широку перехідну зону в межах республіки. Культурний контраст між русифікованою північчю і туркестанським півднем є важливим викликом для майбутнього Казахстану.

Під час комуністичного панування столицею Казахстану була Алмати (тоді Алма-Ата). Її розміщення на крайньому південному сході давало змогу радянській адміністрації бути присутньою у самій серцевині казахського сектора. Але із здобуттям незалежності ситуація змінилася. Казахські лідери стали побоюватися, що північ країни може відділитися від Казахстану і приєднатися до Росії. Аби попередити такий потенційний сепаратизм, столицю було перенесено саме на цю територію. У 1998 р. Астана (раніше Акмола чи навіть русифікований Акмолінськ) стала столицею Казахстану — після поспішного створення там необхідних умов. На відміну від історичної та мальовничої Алмати Астана лежить на рівнині, що продувається вітрами, де літо спекотне, а зима сувора, і де бліда архітектура комуністичної епохи аж ніяк не піднімає настрій. Астана з населенням 390 000 осіб на 70 % російська і на 30 % казахська, і казахська влада сьогодні перебуває просто посередині русифікованої зони країни.

Але цього може виявитися недостатньо. У листопаді 1999 р. в Оскемені (колишньому Усть-Каменогорську) казахська влада заарештувала 22 етнічних росіян, звинувативши їх у змові з метою встановлення там незалежної російської республіки. У Східноказахстанській області, центром якої є Оскемен, мешкають близько 80 % росіян. Козаки з Сибіру вперше оселилися тут понад 200 років тому, і до середини 1930-х років ця територія вважалася частиною східної сибірської

РИСУНОК 7-19

окраїни. Тоді комуністичний режим зробив її частиною республіки Казахстан. Сьогодні це все ще переважно російська громада під казахською владою.

Північ Казахстану має кращі наземні комунікації, більші міста і більшу кількість галузей промисловості ще з часів радянського режиму, який практично перетворив цю зону на частину

Східного пограниччя Росії (див. рис. 3-6, 3-10). Тут навіть існували радянські космічні установи та заводи з виробництва ракет; космічні програми виконувалися за угодою з Росією і після здобуття Казахстаном незалежності. Але визначатиме економічне майбутнє країни її захід, що виходить до Каспійського моря. За деякими оцінками нафтові

РИСУНОК 7-20

запаси Тенгізького басейну у північно-східному кінці Каспію мають світове значення. Володіючи великою ділянкою узбережжя, Казахстан може пред'явити претензії на будь-які нафтові резерви, знайдені на його боці моря, включно з особливо перспективним Кашганським родовищем (рис. 7-19). У цих місцях ще радянська влада збудувала великі нафтоочисні заводи, а біля Атирау — атомну станцію. Роль цієї віддаленої частини Казахстану, за всіма ознаками, дедалі зростатиме.

Відносно розміщення Казахстану є вигідним. Як показує карта, Казахстан формує коридор між каспійськими нафтовими резервами і Китаєм, який може стати одним із споживачів цієї нафти у наступні десятиліття. Трубопроводи через Казахстан можуть скоротити або й зовсім скасувати залежність Китаю від нафти, що довозиться танкерами по довгих морських шляхах. Казахстан уже надав Китаєві виключні права розвідки та експлуатації Узеньського родовища (на південь від Тенгізького). Це забезпечить Казахстанові вирішальне становище у Центральній Азії.

Політичне і соціальне майбутнє Казахстану також є важливим питанням. Казахи становлять лише 45 % із 15-мільйонного населення; на російську меншину припадає понад 31 %, і вона скорочується. Там, де казахи у більшості, на півдні, вони діляться своєю землею з багатьма етнічними меншинами. Останній перепис нарахував близько 100 меншин — включно з українцями, німцями, узбеками, татарами і уйгурами. До 50 % людності належить до суннітського ісламу, а Російська православна церква є впливовою на півночі.

Такий поділ спричиняє проблеми, особливо у періоди економічних труднощів, і Казахстан залишається країною, де потенціал переважає реальність. За радянського недбалого управління системи зрошення зруйнували природні дренажні лінії, а пестициди забруднили підземні води, які підживлювали врожаї бавовнику. Тоді ж почалося екологічне лихо на Аральському морі (див. фото). Москва брутально розкрадала мінеральні ресурси Казахстану, зокрема у Караганді — місті, збудованому для розвідки вугільних басейнів. За роки незалежності країна пережила низку спадів, і її населення не можна назвати вдоволеним. Але якщо Казахстан уникне сепаратного поділу, то його майбутнє може бути набагато кращим.

Туркменістан

На південному заході регіону лежить пустельна країна Туркменістан (лише 5,4 млн жителів). Простягаючись на схід від берегів Каспійського моря до Афганістану і маючи кордон з Іраном дов-

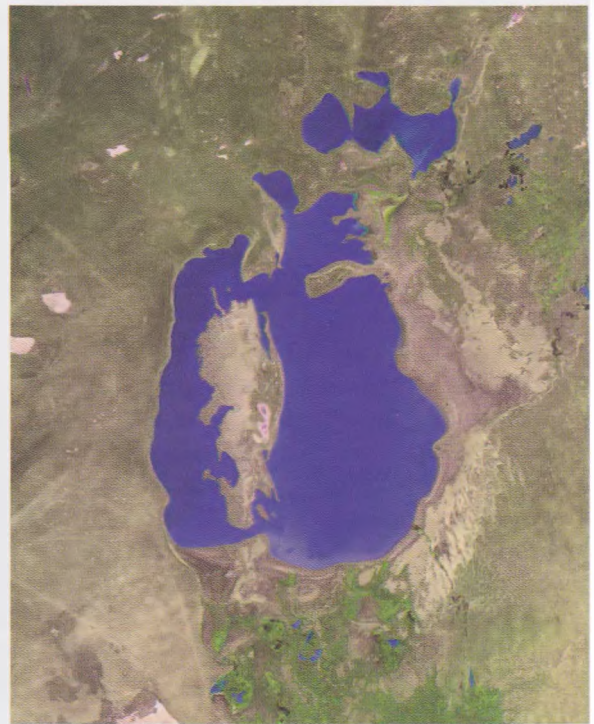
жиною понад 1100 км (700 миль), ця територія була частиною старого мусульманського Туркестану перед тим як стала радянською республікою у 1925 р. Обширний за площею, Туркменістан був скупченням багатьох кочових народів, коли розпочалися радянські спроби модернізувати цей ареал. Сьогодні 76 % жителів республіки є туркменами, але багато внутрієтнічних меж розділяють її переважно мусульманське населення. Є також росіяни (7 %, переважно у містах), узбеки (10 %), казахи, українці, татари і вірмени.

Радянські плани щодо стабілізації населення Туркменістану втілювалися у широкомасштабному проекті: у 1950-х роках Каракумський канал почав переносити воду з гір на сході у серцевину пустелі. Систему каналу довжиною понад 1100 км (700 миль) забезпечує понад 3 млн акрів культивованих земель. Але, відводячи воду від ріки Аму-дар'я (рис. 7-19), тодішні планувальники спричинили висушування Аральського моря.

На зрошуваних землях селяни вирощують бавовник, зернові, овочі та фрукти, але багато туркменів і надалі займаються розведенням овець і продають каракуль (зі шкур молодих ягнят) на експорт. Однак справжня надія Туркменістану — це його сектор Каспійського басейну, багатий на нафту і природний газ. Вони вже посіли перше місце у структурі експорту країни за вартістю, а іноземні компанії ведуть нові розвідки. Ключовою проблемою є транспортування продукції на закордонні ринки. Іран, завжди зацікавлений у поширенні свого впливу в Туркестані, запропонував допомогу у спорудженні трубопроводу із Західного Туркменістану до його порту Абадан у Перській затоці. Інші варіанти передбачають відправку нафти на кораблях із туркменістанського порту Туркменбаші до Баку в Азербайджані, а звідти трубопроводами через Кавказький регіон і Туреччину до середземноморського порту Джейхан або через Росію до чорноморського порту Новоросійськ, або через Грузію морем до української Одеси, а звідти трубопроводом на Броди — Гданськ.

Узбекистан

Густозаселений Узбекистан (25,7 млн осіб) займає серцевину Туркестану, межуючи з кожною державою у регіоні. Ділячи басейн Аральського моря (разом із його екологічною катастрофою), Узбекистан пережив навіть більше забруднень ґрунтів і підземних вод і пов'язаний з цим високий рівень дитячої смертності та захворювань на рак, ніж Казахстан.

Аральське море — це солоне озеро на кордоні між Казахстаном і Узбекистаном. За радянського правління дві ріки, що впадали в озеро, — Амудар'я і Сирдар'я, були відведені для іригації земель, унаслідок чого відбулося надзвичайне обміління, показане на цих двох зображеннях. Фото зліва було зняте у 1960-х роках, коли Аральське море покривало територію близько 68 000 кв. км. 30 років потому озеро скоротилося вдвоє, його рівень опустився на 15 м, і великий острів у теперішньому «Великому морі» (на відміну від «Малого моря» на півночі) загрожує стати ще одним сухопутним мостом. Доля Аральського моря є яскравим прикладом безрозсудного екологічного менеджменту заради підвищення сільськогосподарської продуктивності. Сьогодні казахська та узбецька влада за допомогою міжнародних агентств прагнуть відновити течії двох живильних річок, але сумнівно, що Арал удасться врятувати остаточно.

Прямолінійні кордони через пустелю характеризують Західний Узбекистан, але східний кордон — це зовсім інша картина. Тут розташовані столиця Ташкент і декілька інших міст, створюючи граничний серцевинний ареал, майже взятий у кільце Киргизстаном і Таджикистаном. Перенаселена Ферганська долина формує важливу частину узбецького серцевинного ареалу, але далі вона заходить у Таджикистан на півдні та у Киргизстан на півночі. Узбекистан вирощує фрукти, овочі, а також бавовник (ще одна радянська спадщина); тут розробляють родовища вугілля, ртуті, сурми, газу й нафти.

Кордони на карті регіону не відповідають реальному етнокультурному поділові. Понад 75 % населення Узбекистану — узбецьке з російською, таджицькою, киргизькою та іншими меншинами, але справжньою проблемою є узбеки за кордонами батьківщини. Близько 25 % населення Таджикистану, 14 % Киргизстану і 10 % Туркменістану є узбецьким. Ба більше, 6 % населення Афганістану також становлять узбеки. Ташкентська влада часто

натякає на «більший Узбекистан» у майбутньому, а коли узбекам щось загрожує у сусідніх країнах, як в Афганістані, з'являються ірредентистські почуття.

Ще однією регіональною проблемою є *ваххабізм* — особливо небезпечна форма суннітського фундаменталізму, яка присутня у колишніх радянських республіках Центральної Азії. Ваххабісти походять із пуританського руху XVIII ст., започаткованого арабським теологом Аль-Ваххабом. Він вимагав педантичної віри в Коран і наполягав на створенні суто мусульманських держав на основі ісламського закону. Загалом ваххабісти, можливо, й зникли б із поля зору, якби королівська родина Саудівської Аравії не запровадила їхнє віросповідання. Коли у 1930-х роках було створене королівство Саудівська Аравія, ваххабізм став її релігійним підґрунтям.

Коли у пострадянській Центральній Азії відродився іслам, декілька ісламських сект суперничали між собою. Отож нова влада з колишніми комуністичними босами на чолі сформувала готові

завдання для ваххабістських опонентів, і вони намагалися обмежити ісламських активістів усіх гатунків. Пам'ять про атеїстичне минуле, економічні провали, повсюдна корупція і обмеження свободи слова зробили Туркестан сприятливим ґрунтом для ваххабізму. Цей виклик супроводжуватиме Туркестан і в майбутні роки.

Киргизстан

У Південно-Східному Туркестані рельєф і політична географія створюють ситуацію, що нагадує Кавказ. Східний край території Узбекистану лежить впереміжку з Киргизстаном і Таджикистаном. Таджикицькі ексклави знаходяться всередині Киргизстану. Культурна географія також складна і фрагментована. Кордони розділяють людей одного етнічного походження і об'єднують групи, які мають мало спільного. Гірські пасма ізолюють спільноти, які живуть у віддалених одна від одної долинах. За таких умов розбудова держави є непростю справою.

Великі гірські масиви Тянь-Шаню височіють у центрі Киргизстану. Радянські політики створили цю одиницю як соціалістичну республіку, але сьогодні місцеві жителі — тюркська людність, відома як киргизи — становлять майже 60 % населення із сукупних 5 млн. Росіяни, кількість яких скорочується, становлять близько 15 %, узбеки — 14 %. Численні дрібніші меншини формують запутану культурну географію. Десь 70 % людей сповідують іслам, і ваххабізм завоював тут міцний плацдарм. Місто Ош вважається базою цього руху в усьому Туркестані.

Киргизстан обтяжений економічними проблемами, політичними невдачами (тут панує один із найавторитарніших режимів регіону) і суспільними негараздами. Столиця Бішкек лежить на північному схилі Тянь-Шаню біля кордону з Казахстаном. Наземні комунікації між Північним Киргизстаном, Казахстаном і Узбекистаном кращі, ніж у самому Киргизстані.

Більшість населення займається тваринництвом; крім овець і великої рогатої худоби киргизи розводять яків на м'ясо і молоко на високогірних пасовищах, непридатних для іншої худоби. На зрошуваних долинах і низинах збирають пшеницю, фрукти і овочі. Розвинені головню переробна та пакувальна промисловість для місцевої текстильної продукції та продовольства. Економіка є типовою для низькодохідної периферійної країни. Ось якою може бути неправдива статистика: у

кінці 1990-х років Киргизстан звітував про найбільший відсоток приросту промислового виробництва між державами колишньої радянської орбіти. Причиною могла бути продукція золоточисного заводу — спільного канадсько-киргизького підприємства. Але його вплив на загальний рівень життя людей був мінімальним.

На початку нового століття Киргизстан зіштовхнувся з проблемою, пов'язаною з його відносним розміщенням: нелегальні наркодільки почали використовувати його як сполучну ланку між джерелами в Афганістані й Таджикистані та споживачами у Європі.

Таджикистан

На півдні й на сході Таджикистан межує відповідно з Афганістаном і Китаєм. Гігантський Памір домінує на східних просторах, де високі, покриті льодом гори формують джерело зрошувальної води для сусідніх пустельних районів Узбекистану і Туркменістану. Два найвищі піки у цій гряді, обидва вищі 7000 м (23 000 футів), височіють над одним із найзахоплюючіших високогірних пейзажів у світі.

Таджиків є відособленим народом у регіоні: вони мають перське, а не тюркське, походження і розмовляють перською (тобто індоєвропейською) мовою. На них припадає 62 % із сукупного 6,6-мільйонного населення, але багато таджиків живуть у сусідніх Афганістані та Китаї. Таджиків ділять свою землю з узбеками на заході й північному заході (25 %), росіянами (7 %, що невинно зменшуються), вірменами та іншими меншинами. Більшість таджиків, незважаючи на свою перську спорідненість, є мусульманами-суннітами, а не шиїтами.

Столиця Душанбе лежить на крайньому заході країни. Коли у 1929 р. була заснована Таджикицька соціалістична республіка, це була територія напівкочового тваринництва і ремісничих галузей. Радянське правління і планування економіки забезпечило появу великих промислових підприємств, шахт і зрошувального землеробства, але більшість таджиків залишилися землеробами і пастухами.

Після здобуття незалежності колишні комуністичні керівники утримали за собою владу, але відвернулися від Москви. Незабаром Таджикистан був утягнутий у громадянську війну, коли ісламські групи атакували державні установи та військові бази. Конфлікт мав переважно регіональний вимір: владні органи у Душанбе були не в

ладах із північним регіоном країни — розсадником не лише ісламського фундаменталізму, а й анти-таджицьких, проузбецьких настроїв. Наприкінці 1990-х років влада нарешті домовилася про перемир'я з Об'єднаною таджицькою опозицією, що репрезентувала головні ісламські групи, але багато менших груп і озброєних загонів залишилися поза грою і продовжували свою кампанію жорстокості проти будь-якої державної структури і всієї влади загалом. Тим часом економіка і суспільний устрій Таджикистану фактично розпалися, і майбутнє країни є доволі туманним.

Афганістан

Найпівденніша країна у цьому регіоні стала б частиною радянської Центральної Азії, якби вторгнення Москви у 1979 р. було успішним. Але ця експансія започаткувала низку конфліктів, що спричинили тяжкі матеріальні та людські втрати у цій континентальній замкнутій державі.

Держава Афганістан постала завдяки тому, що британці й росіяни, змагаючись за гегемонію на цій території упродовж ХІХ ст., погодилися визначити її як проміжну чи, іншими словами, **буферну державу**, між їхніми володіннями. Таким чином Афганістан отримав вузьке продовження своєї основної території на схід до китайського кордону — Ваханський коридор (рис. 7-19). У результаті делімітації країни колоністами Афганістан також отримав землі туркменів, узбеків і таджиків на півночі, Персії (теперішній Іран) на заході та західний край британської Індії (теперішній Пакистан) на сході.

Географія та історія ніби змовилися поділити Афганістан. Як видно з рисунка 7-1, дуга висотного Гіндукушу домінує у центрі країни, створюючи три широкі зони: відносно добре зрошувані й родючі північні рівнини та басейни; пересічені центральні високогір'я, небезпечні щодо землетрусів; і переважно пустельні південні плоскогір'я. Столиця Кабул лежить на південно-східних схилах Гіндукушу і пов'язується вузькими переходами з північними рівнинами, а також Хайберським переходом із Пакистаном.

Через цей різноманітний ландшафт переходили незліченні народи: греки, турки, араби, монголи та інші. Деякі тут оселилися, їхні нащадки сьогодні розмовляють перською, тюркською та іншими мовами. Деякі залишили по собі археологічні знахідки або й зовсім нічого. Теперішнє населення Афганістану (28,1 млн плюс 4 млн біженців, що проживають за межами країни) не має етнічної

більшості. Це країна меншин, у якій пуштуни на сході є найчисленнішими (близько 40 %). Друга за величиною меншина — це таджики, зосереджені за Гіндукушем, біля кордону з Таджикистаном. Хазарейці з центральних високогір'їв і півдня, узбеки й туркмени з північних прикордонних територій, белуджі з південних пустель та інші групи, розсіяні по країні, створюють одну з найскладніших етнокультурних мозаїк у світі (рис. 7-20, 7-21).

Загалом конфлікти знаменували всю історію Афганістану, але жоден із них не був таким згубним, як його втягнення до «холодної війни». Під час радянської окупації у 1979 р. США підтримали мусульманську опозицію — *моджахедів* («борців») — сучасною зброєю і грошми, і «обмежений контингент воїнів-інтернаціоналістів» був змушений відступити. Незабаром фракції, які об'єдналися під час антирадянської кампанії, почали конфліктувати між собою, затягуючи повернення мільйонів біженців, які втекли до Пакистану та Ірану. Ситуація нагадувала дорадянське минуле: типово феодальна країна зі слабкою та неефективною владою в Кабулі.

У 1994 р. на політичній арені з'явилася ще одна фракція: так званий «Талібан» — «Учні релігії» з ісламських шкіл у Пакистані. Їхньою метою було покінчити з хронічною фракційністю Афганістану, впровадивши суворий ісламський закон. Народна підтримка у змороженій війною країні, особливо серед пуштунів, привела до низки успіхів, і до 1996 р. «Талібан» захопив Кабул. Географічні умови Афганістану і північна опозиція дещо сповільнили дії «Талібанау», але у 1998 р. ці сили прорвалися до узбецьких і таджицьких твердинь і захопили Мазарі-Шаріф — важливе північне місто.

Насаджування «Талібаном» ісламських законів було таким жорстоким, що навіть мусульманські країни почали протестувати. Обмеження на діяльність жінок поклали край їхній освіті, зайнятості та свободі пересування, а також мали негативні наслідки для дітей. Але афганське суспільство своєю пасивністю дозволяє впроваджувати кодекс «Талібанау». Пакистан, джерело цього руху, протегує новий суннітський режим у Кабулі, проте Іран підтримує шіїтську хазарейську меншину і перськомовних таджиків на півночі.

Агентства новин часто відносять Афганістан до найвідсталіших країн у світі — з найнижчими доходами, надзвичайно серйозними суспільними негараздами, високим рівнем дитячої смертності та короткою тривалістю життя. Такими є реальності у цій колись колоніальній, а тепер украй заідеологізованій ісламській країні.

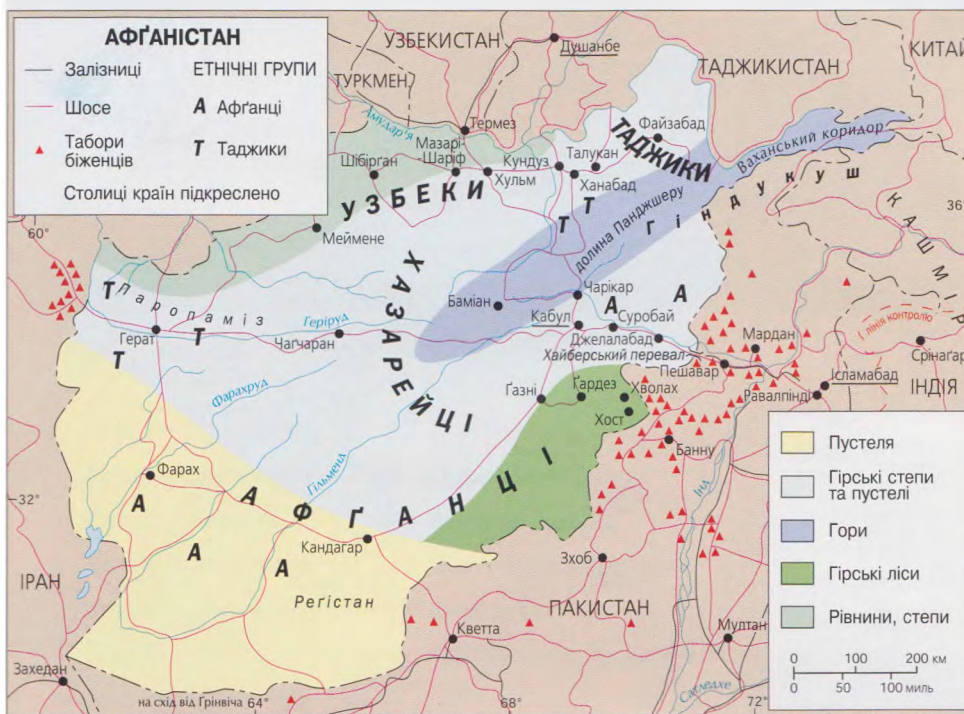

РИСУНОК 7-21

Коли до республік Туркестану прийшла незалежність, вона віталася практично усіма: колишніми керівниками, які надіялися встановити тепер уже єдиний контроль у своїх перспективних країнах; ісламськими групами, які сподівалися, що отримають право сповідувати свою віру; етнічними меншинами, котрих тривалий час пригноблювали; інтелектуалами, що мріяли про демократію і свободу. Але ці очікування не завжди давали бажаний ефект. Москва придушувала міжрегіональне суперництво та етнічні незгоди, і її відхід розв'язав руки конфліктуючим силам. До того ж кінець радянського правління спричинив міграції та пов'язану з ними нестабільність. Люди, яких було вислано до центральноазійських республік комуністичним режимом, використали свій шанс повернутися додому. Інші, налякані або непевні стосовно майбутнього нового Туркестану, поїхали в Україну, Німеччину або в інших напрямках.

Що ж до іноземців, то здобуття незалежності країнами Туркестану відкрило їм нові перспективи: для західних нафтових компаній — пошуку

спільних підприємств; для гірничих фірм — експлуатації відомих і поки невідомих родовищ; для промислових корпорацій — використання дешевої робочої сили. Далі були ті, хто надіявся розширити вплив своєї держави, віри чи економіки: представники світської влади з Туреччини, ісламські вербувальники з Ірану, торгівці з Пакистану, менеджери з Індії.

Але десятиліття потому рівень усіх цих очікувань суттєво знизився. Владний авторитаризм радянсько-азійського типу продовжує панувати; корупція, неефективність і придушення дисидентів спричиняють побоювання нестабільності; ісламський фундаменталізм у формі ваххабітського чи талібанського руху затьмарює інвестиційний клімат. Тому Туркестан є ще одним компонентом у цьому географічному світі, який переживає етнічні та культурні збурення, вібрацію кордонів і поділ людності. Він цілком підтверджує головний принцип регіональної географії: структури — тимчасові, а зміни — постійні.

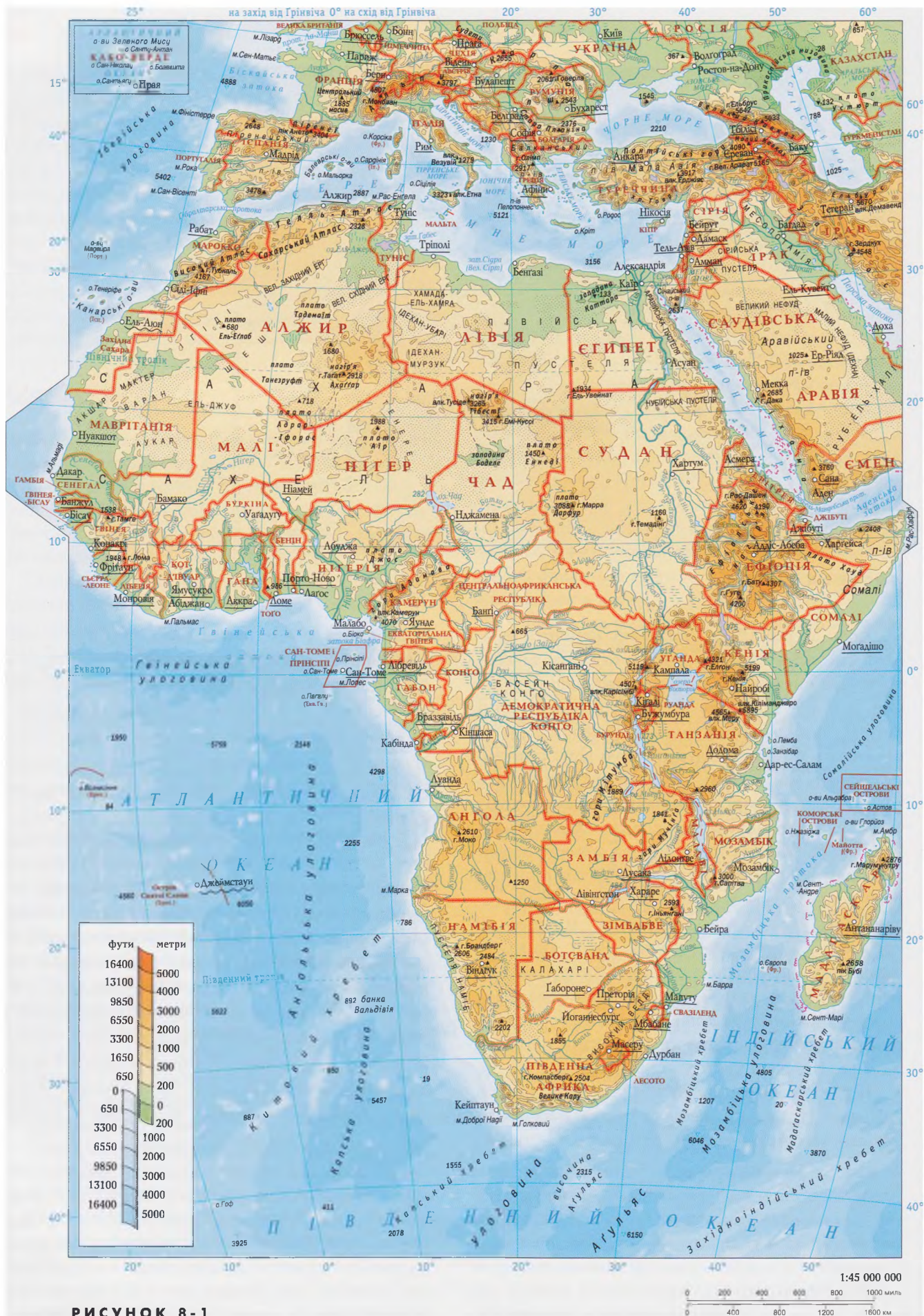

РИСУНОК 8-1

Африканська Субсахара

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Людська еволюція	14 Періодичні ринки
2 Рифтові долини	15 Ексклав
3 Дрейф континентів	16 Внутрішня держава
4 Медична географія	17 Апартеїд
5 Ендемічний	18 Окремішній розвиток
6 Епідемічний	
7 Пандемічний	
8 Землеволодіння	
9 Відчуження землі	
10 «Зелена революція»	
11 Формування держав	
12 Колоніалізм	
13 Мультилінгвізм	

РЕГІОНИ

- ▶ ЗАХІДНА АФРИКА
- ▶ ЕКВАТОРІАЛЬНА АФРИКА
- ▶ СХІДНА АФРИКА
- ▶ ПІВДЕННА АФРИКА

Африканський континент займає особливе місце у світі. Під його поверхнею лежать одні з найстаріших частин земної кори. Африка розташована у серцевині материкових масивів планети, і це відносно розміщення може стати однією з найбільших її переваг. Сучасні археологічні дослідження вказують на те, що наш людський вид — *Homo sapiens* — з'явився саме в Африці. Люди розійшлися по всій земній кулі, але за походженням ми всі є африканцями.

Протягом мільйонів літ Африка була ареною, на якій відбувалася грандіозна драма **людської еволюції**. Саме тут найдавнішими знаряддями користувалися наші предки — гомініди. Мова скоріше за все виникла в Африці. Перші осілі людські спільноти теж, цілком імовірно, могли сформуватися в Африці. Скидається на те, що і перше мистецьке вираження людини відбулося в Африці.

Ближче до наших часів долина Нілу в Північній Африці стала місцем виникнення однієї з

перших довгочасних і творчих цивілізацій, осередком культури, паростки якої поширювалися в усіх напрямках, зокрема і в Африканській Субсахарі. Стародавній Єгипет був для Африки тим, чим набагато пізніше старожитня Греція стала для Європи, — джерелом знань та ідей. Коли сформувалися перші західноафриканські держави, їхні правителі змодельовали політичну систему за єгипетським зразком.

У ті часи, більш ніж дві тисячі років тому, африканський континент був цілісним географічним світом. Поділ Африки — через ісламізацію та арабізацію Півночі й через колонізацію та обезводнювання Сахари — вимальовувався пізніше. Тепер Африка є континентом двох географічних світів: Півночі — частини більшого ісламського світу, який з'єднує її з Південно-Західною Азією і далі; та решти Африки — Субсахари, що вирізняється мовами, способом життя і культурними ландшафтами.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ АФРИКИ

Перед дослідженням суспільної географії Африканської Субсахари слід звернути увагу на унікальну фізичну географію цього континенту (рис. 8-1). Насамперед Африка розташована досить незвичайно. Жоден інший континент не має такого положення щодо екватора, який перерізає Африку майже навпіл. Це визначає специфіку рослинного й тваринного світу Африки, її ґрунтів, сільськогосподарського потенціалу, розміщення населення тощо. Даний континент повністю розташований у тропічних та субтропічних широтах.

Африка становить близько п'ятої частини усього земного суходолу. Північне узбережжя Тунісу віддалене аж на 7700 км (4800 миль) від південного узбережжя Південної Африки. Між прибережним Сенегалом на крайньому західному *Виступі* континенту і *Африканським Рогом* на

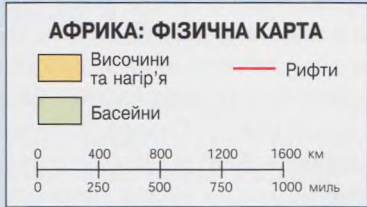
крайньому сході Сомалі — 7200 км (4500 миль). Більша частина Африки дуже віддалена від моря. Крім того, як видно з рисунка I-8, велика її частина розташована в широтах, де глобальні атмосферні системи кругообігу формують аридні умови. Пустелі Сахара на півночі та Калахарі на півдні утворюють частину пустельної зони, що оперізує нашу планету. Водозабезпечення є однією з найбільших проблем Африки.

Гори

Якщо розглянути карту поверхні Африки, стає очевидним, що фізичну географію цього континенту характеризує визначення «унікальний». Візьмімо, приміром, розміщення витягнутих гірських систем світу. Кожний великий континент має принаймні один гірський хребет: Південна Америка — Анди, Північна Америка — Скелясті гори,

◆ Головні географічні особливості Африканської Субсахари

1. З погляду фізичної географії Африка є континентом плоскогір'їв, без лінійного гірського хребта, із низкою Великих озер, несталою кількістю атмосферних опадів, переважно малородючими ґрунтами і рослинним покривом савани та степу.
2. Її розмаїте, із багатою культурою населення складають десятки націй, сотні етнічних груп і значно менших суспільних суб'єктів.
3. Головним засобом існування для більшої частини населення Африканської Субсахари є землеробство.
4. Стан здоров'я та харчування населення Африканської Субсахари потребує поліпшення, оскільки рівень поширення хвороб залишається високим, а харчування — незбалансованим. Пандемія СНІДу розпочалася в Африці й стала головною проблемою здоров'я в цьому географічному світі.
5. Існуюча система кордонів Африки є колоніальним спадком; багато кордонів було нанесено без достатніх знань чи врахування суспільної та фізичної географії.
6. Світ Африканської Субсахари багатий сировиною, життєво необхідною для індустріальних країн, проте більшість його населення майже не має доступу до товарів та послуг світової економіки.
7. Характер використання сировинних матеріалів та експортні маршрути, закладені в колоніальний період, усе ще зберігаються на більшій частині Африканської Субсахари. Міжрегіональні та міжнародні зв'язки є слабкими.
8. Через гонку озброєнь між великими державами протягом «холодної війни» збільшилася кількість конфліктів у деяких країнах Африканської Субсахари, наслідки яких відчуватиме ще не одне покоління.
9. Значна міграція населення завдає величезної шкоди багатьом країнам Африканської Субсахари — від Ліберії до Руанди. Нині тут перебуває найбільша в світі кількість біженців.
10. Неефективне управління владних органів негативно впливає на економіку багатьох країн Африканської Субсахари.

Європа — Альпи, Азія — Гімалаї. Проте Африка, яка займає одну п'яту суходолу Землі, не має нічого подібного. Атлаські гори віддаленої Півночі займають лише кут цієї частини світу, а Капські гори далекого Півдня не досягають континентальних масштабів. А там, де в Африці є справді високі гори, наприклад в Ефіопії та ПАР, то це фактично еродовані нагір'я; або ж як у Східній Африці — вкриті снігом вулкани.

Фізична географія Африки має ще ряд характерних особливостей, які ми винесли на карту (рис. 8-2). По-перше, Африка є одним із двох континентів, що містять групу Великих озер. Ті, що знаходяться в Північній Америці, завдячують своїм походженням роботі льодовиків, а Великі

озера Африки, скупчені на сході, є результатом могутніх тектонічних сил земної кори.

За винятком озера Вікторія, всі озера Східної Африки мають дуже витягнуту форму — від озера Ньяса (Малаві) на півдні до озера Рудолф (Туркана) на півночі. Що ж спричинило таку продовговатість озер та їхнє «вертикальне» розташування? Ці озера займають частини глибоких западин, що перетинають Східноафриканське плато і виходять за межі озер. На північний схід від озера Рудолф така западина розсікає Ефіопське нагір'я на дві частини, і Червоне море виглядає цілком як її продовження. По обидва боки озера Вікторія розташовані менші озера в подібних западинах; одні з них, західні, впадають в озеро Танганьїка, а східні простягаються через Кенію і Танзанію (рис. 8-2).

2 Технічним терміном для цих западин є «рифтові долини». Вони утворюються тоді, коли в земній корі з'являються величезні паралельні тріщини чи розломи, і частини кори між ними опускаються чи витісняються. Такі долини простягаються від північного краю Червоного моря до Свазіленду в Південній Африці. Ширина цих рифтів у середньому становить 30—90 км (20—60 миль), їхні стіни подекуди прямовисні, а подекуди східчасті.

Течії річок

Наступне, що слід зазначити, — це незвичайні річкові системи Африки (рис. 8-2). В Африці є кілька великих рік, з яких Ніл та Конго належать до найбільших у світі. Ріка Нігер бере свій початок на крайньому заході Африки, на схилах високогір'я Фута-Джаллон, але спершу тече вглиб континенту — в напрямі до Сахари. Потім, після утворення внутрішньої дельти, вона раптово вигинається на південний схід, покидає пустелю і стрімко падає водоспадами, коли перетинає район плоскогір'їв Нігерії, формуючи ще одну велику дельту у своєму гирлі. Ріка Конго починається як річка Луалаба на кордоні між Демократичною Республікою Конго та Замбією; на певному відтинку вона тече у північно-східному напрямі перед тим, як повернути на північ, далі в західному і південно-західному, врешті, перетинаючи Кришталеві гори, дістається океану. Зауважимо, що верхні течії цих перших двох річок прямо не пов'язані з узбережжями континенту, де вони, власне, закінчуються. Подібною є ситуація з рікою Замбезі, верхів'я якої знаходиться в Анголі та північно-західній частині Замбії; ріка спершу тече на південь, у напрямі до внутрішньої дельти, відомої як болото Окаванго, а згодом повертає на північ-

ний схід та південний схід і, врешті, досягає своєї дельти південніше озера Ньяса. Мінливою є і течія Нілу, яка розпадається на численні річища у Південному Судані. У своїй середній течії Ніл змінює її на протилежну і тече в південному напрямі, потім відновлює свою течію і прямує до середземноморської дельти. З огляду на таку незвичайну звивистість течій африканських річок спадає на думку запитання: а чи не могла вплинути на них усіх одна й та ж подія в історії цього континенту? Можливо, — але давайте ще раз подивимося на карту.

Плато й уступи

На всіх континентах є низько розташовані території: приміром, рівнина узбережжя Мексиканської затоки чи прирічкові низовини Євразії та Австралії. Проте, як показано на рисунку 8-1, прибережних рівнин в Африці мало, і вони мають обмежену довжину. Насправді ж Африку можна назвати *континентом плато*: за винятком прибережного Мозамбіку й Сомалі та районів уздовж північного та західного берегів майже весь континент знаходиться на висоті 300 м (1000 футів) над рівнем моря, а абсолютна його половина — на висоті 800 м (2500 футів). Навіть басейн Конго — величезна тропічна рівнина Екваторіальної Африки — розташований понад 300 м над рівнем моря.

Хоча переважна частина поверхні Африки являє собою плато, ця поверхня не всюди рівна й однакова. По-перше, річки розмивали її протягом мільйонів років і дуже порозсікали. Наприклад, ширина водоспаду Вікторія на річці Замбезі становить 1,6 км, а його висота перевищує 90 м. Вулкани та інші групи гір, частина яких є ерозійними залишками, здійснюються над ландшафтом багатьох районів. Не є винятком і Сахара, де нагір'я Ахагар і Тібесті сягають 3000 м (10 000 футів) над рівнем моря. У деяких місцях плато «провисають» під тягарем тих чи інших відкладень. У басейні Конго численні річки несли пісок і наноси впродовж мільйонів років і скидали свою ношу — результат ерозії — в місце, що колись було велетенським озером, свого роду внутрішнім морем. Тепер цього озера немає, проте щільні відкладення, які спресували цю частину поверхні Африки в гігантський басейн, є доказом того, що воно там було. І, як ілюструє рисунок 8-2, воно було не єдине. Південніше басейн Калахарі наповнювався відкладеннями, які нині утворюють пісок цієї пустелі. Далеко на північ, у Сахарі, лежать три подібні басейни, розташовані приблизно в Судані, Чаді та сьогоднішніх Малі та Мавританії (басейн Джуф).

Вражають і краї африканських плато. На значній території континенту плато оточені усту-

РИСУНОК 8-3

пами. У Південній Африці, де така картина різко виражена, Великий Уступ (як його там називають) позначає край плато на сотні миль; тут земля стрімко знижується від 1500 м (5000 футів) над рівнем моря до вузької прибережної смуги. Від Конго до Свазіленду, майже по всій цій береговій лінії Африки уступи відмежовують внутрішню гористу частину континенту. Такі уступи можна бачити і в інших місцях світу: у Бразилії — на східних межах Бразильського плоскогір'я; в Індії — на західному краї плато Декан. Але на Африку, навіть з її розмірами, припадає непропорційно велика частка цього топографічного феномена.

Дрейф континентів і Африка

Розгадку дивовижної фізичної географії Африки запропонував на початку XX ст. географ Альфред Вегенер. Згідно з його гіпотезою **дрейфу континентів**

(див. Вступ) усі теперішні материки входили до складу одного велетенського континенту під назвою *Пангея*; південні материки становили *Гондвану* — південну частину цього суперконтиненту (рис. 8-3). Після тривалого періоду цілісності ці величезні масиви почали дробитися більш ніж 200 млн років тому. Африка, що займала центральну частину Гондвани, набула форми, схожої на сучасну тоді, коли Північна і Південна Америки, Антарктида, Австралія та Індія здійснили свій радіальний дрейф. Згодом геофізики назвали цей процес *тектонікою плит*, і тепер ми розуміємо, що цей поділ Пангеї був лише найближчим до наших днів у серії зіткнень і відокремлень континентів, яка охоплює значний період історії Землі.

Розташування Африки у центральній частині гіпотетичного суперконтиненту пояснює багато з того, що ми бачимо в її ландшафтах сьогодні. Великий Уступ є залишком гігантських розломів, які

утворилися, коли відокремлювалися прилеглі земні масиви. Рифтові долини є лише найближчими до нашого часу доказами тих розтягувальних сил, які впливали на Африканську плиту. Червоне море є давньою стадією таких рифтів, і ми можемо припустити, що Східна Африка колись відокремилася від решти Африки, як раніше це зробила Аравія, а перед нею Мадагаскар. У прадавні часи річки Африки наповнювали водою озера в межах континенту і не досягали далекого океану. Сьогодні, коли океани обмивають нові берегові лінії Африки, ці озера дренуються ріками, які здійснюють ерозію глибин континенту.

Але чому ж в Африці відсутні довгі гірські хребти? Відповідь може критися в тій же гіпотезі дрейфу континентів. Південна Америка перемістилася далеко в західному напрямі, і її плита зіткнулася з плитою під водами Тихого океану. Анди при цьому зіткненні зморщилися, немов міхи акордеону. Індія рухалася в північно-східному напрямі, вклинюючись у земний масив Азії; таким чином постали Гімалаї. Проте Африка перемістилася порівняно мало, бо на неї більше впливали сили розтягнення, що утворюють рифти, ніж конвергентний тиск при зіткненні плит, який спричиняє підняття гір. Отже, фізико-географічна карта безперечно виявляє щось більше, ніж просто розміщення річок, рівнин і озер.

ПРИРОДНЕ ДОВКІЛЛЯ

Через Африку проходить екватор. Уся Африка південніше Сахари, окрім її найпівденнішого краю, лежить у тропіках. Тут підняття над рівнем моря незначне, а температури помірно високі. На більшій висоті температура знижується, але переважна частина внутрішніх плато Африки розташована далеко від океану або ж перебуває під впливом середньоширотних (тропічних) зон високого тиску. Це поєднання чинників зумовлює зміни погоди та часті посухи для більшої частини континенту (див. рис. I-7 та I-8). Слід іще пам'ятати, що високі екваторіальні температури знижують ефективність більших опадів. Сорок дюймів (приблизно 1000 мм) опадів у спекотній савані — це зовсім небагато.

Як ілюструє рисунок I-8, кліматичні регіони Африки розподілені майже симетрично стосовно екватора, хоча більше в центрі, а не на сході материка, де висота над рівнем моря змінює картину. Гарячий дощовий клімат басейну Конго поступово зникає в напрямках на північ та південь і переходить у клімат з явно вираженими сухими зимами. Однак ці зими визначаються більше посухами, а не холодом. У частинах території з символом *Aw* (савана) у щорічному циклі є два дощові періоди,

які місцеві жителі звуть «довгими дощами» і «короткими дощами» і які розділені двома «зимовими» сухими періодами. Якщо просуватися по карті ще далі на північ і південь, сухі періоди довшають, опади зменшуються і стають дедалі менш надійними. Щорічна середня кількість опадів, позначена на картах, по суті мало відповідає дійсності: місце, яке, згідно з повідомленнями, отримує приблизно 380 мм річних опадів, може досягати цього «середнього» показника протягом кількох років поспіль. Більшість африканців живуть за рахунок землеробства, і така непостійність опадів може бути для них катастрофічною. Порівняймо рисунки I-8 та I-7, щоб дістати уявлення про стрімке зменшення опадів від більш ніж 2000 мм на екваторі у Демократичній Республіці Конго до лише 100 мм у Намібії на півдні та у Чаді на півночі.

Зрозуміло, що клімат і природна рослинність пов'язані між собою; тому кліматичні регіони деколи мають «рослинні назви» (наприклад, екваторіальні тропічні ліси, або клімат *Af*). В Африці густі *тропічні ліси* все ще переважають у басейні Конго та в західних районах, але діяльність населення і головне — вирубування лісів — зменшують їхні площі. З борту літака добре видно величезні розчищені просіки, де тепер висіяно сільськогосподарські культури. Лісозаготівля теж забирає свою частку, оскільки чудова африканська деревина експортується в економічно багатші країни.

За межами того, що залишається від тропічного лісу, де зменшуються опади і настають сухі сезони, починається *савана* з відкритими луками, пасовищами й поодинокими деревами з пласкою верхівкою. Тут фермери поєднують землеробство зі скотарством, але хвороби, ендемічні для тварин незайманої природи савани, стримують збільшення поголів'я худоби. Коли подорожувати далі на північ (або ж на південь), видно, що трава стає дедалі коротшою та рідшою, з'являються невеликі ділянки голої землі, а дерева поступаються чагарникам. Згодом савану змінює *степ* — луки й пасовища з дуже рідкою рослинністю, вразливі щодо надмірного випасання худоби. Тут, на межі з пустелею, екологія також вельми вразлива, однак потреби людей дедалі зростають. Там, де немає достатньо паші для великої рогатої худоби, блукають кози, і вони виживають протягом сухих сезонів, спричиняючи подальше опустелювання земель.

Африканські тропічні ліси й савана являють собою останній притулок для незайманої природи. Горили і шимпанзе поки ще виживають у лісах, але існує загроза для існування самих цих лісів. Мільйони трав'янистих мандрують великими стадами по рівнинах савани, де змагаються з людьми за місце під сонцем. Європейські колонізатори, які запровадили мисливство як спорт, використовую-

чи всі сучасні досягнення для масового винищення тварин, а також людей в Африці, допомогли зникнути незайманій природі на величезних площах і змусили деякі біологічні види опинитися на межі вимирання. Згодом вони створили заповідники для диких звірів і виділили площі для національних парків, але останні не були достатньо великими чи добре сполученими між собою, щоб стадні тварини могли дотримуватися своїх сезонних та щорічних шляхів міграції. Непостійність кліматичних умов, яка впливає на фермерство, впливає і на незайману природу. Коли земля для випасання бідніє, дикі тварини шукають кращих пасовищ. Якщо їх затримує огорожа заповідників, тварини гинуть. Коли огорожі немає, вони захоплюють сільськогосподарські землі та нищать урожай, а фермери відплачують їм за те. Після тисяч років відносної рівноваги змагання між людьми і тваринним світом в Африці набрало нових форм. Це є кінцем епохи.

Доля африканської незайманої природи пов'язана з приростом населення Африки. У середині ХХ ст. людність Африканської Субсахари зросла більше, ніж у будь-якому іншому географічному світі. Це поставило людину і дику природу на безпрецедентний шлях боротьби. Уряди Африки докладають багато зусиль, аби зберегти місцеву незайману природу, підтримуючи й навіть збільшуючи національні парки, борючись із браконьерством, захищаючи шляхи міграції диких тварин тощо (Кенія, приміром, на деякий час заборонила будь-яке полювання). Туризм, пов'язаний з живою природою, став важливим джерелом прибутків для багатьох африканських країн, додаючи змісту та невідкладності зусиллям, спрямованим на її збереження.

І все ж Африканська Субсахара, враховуючи її величезні розміри, за світовими стандартами не є густозаселеним світом. Населення всіх її країн становить лише половину населення Китаю. Чому ж простір є такою проблемою? Відповідь частково лежить знову ж таки у природному довіллі. Помандруйте Африкою, і ви будете вражені її безкраїми відкритими просторами. Але зупиніться коло дороги й уважно роздивіться червонувато-жовтий ґрунт. Ось вам і відповідь: земля, від якої залежить життя багатьох африканців, — неродюча. Властивості ґрунтів під тропічними лісами загальновідомі: зрубайте ділянку лісу, і сільськогосподарські культури ростимуть лише один-два роки; потім фермер мусить посуватися далі й повторювати все спочатку. Ці ґрунти надмірно вимиті, а ліс виживає тільки тому, що живить себе сам, використовуючи поживні речовини від власної розкладеної біомаси. Нелегко піддаються культивуванню і ґрунти савани, теж перенасичені залізом

та алюмінієм, із незначним вмістом поживних речовин. Сонце нещадно випалює їх, вони стають твердими і сухими, і щоб отримати хоч якийсь урожай, селянин повинен їх поливати, удобрювати та розпушувати. Та води бракує, а добрива дорогі, тож урожай, як правило, невисокий. За останній час обсяги виробництва харчових продуктів в Африканській Субсахарі знизилися, і однією з причин є виснаження ґрунту.

Однак в Африці є райони з родючими землями, достатніми запасами води та високою продуктивністю: вулканічні ґрунти в районі гори Кіліманджаро, а також навколо Західної рифтової долини, ґрунти Ефіопського нагір'я, зволожені землі високих широт Південної Африки і частини Західної Африки дають хороші врожаї (якщо суспільні умови не руйнують селянські общини). Проте такі території губляться у безмежних просторах Субсахари. У цьому географічному світі немає нічого, що можна було б порівняти з величезними алювіальними басейнами Індії та Китаю, навіть із долиною та дельтою Нілу, де відносно незначні площі родючої зрошуваної землі годують десятки мільйонів людей. За винятком невеликих (у деяких випадках експериментальних) ділянок під рисом та пшеницею Африка є землею кукурудзи, проса та коренеплодів, неспроможною забезпечити високу врожайність. Природне довілля тут робить грізний виклик мільйонам людей, які залежать безпосередньо від нього.

ДОВКІЛЛЯ ТА ЗДОРОВ'Я

Природне довілля Африки створює й інші труднощі. Високі температури та зволоженість у багатьох районах сприяють розмноженню організмів, які переносять хвороби. Хвороби можуть передавати москити, мухи, блохи, хробаки й навіть слимаки. Від самого народження африканці (зокрема ті, що живуть у кліматі А) ризикують захворіти багатьма небезпечними хворобами. Протягом століть вони потерпали від періодичних спалахів смертельної чуми, деякі види якої були спричинені незайманою природою.

Медицина географія вивчає здоров'я людей у просторовому контексті. Медико-географи використовують методи просторового аналізу для виявлення спалахів хвороб, передбачення їх поширення, визначення їхніх причин, переносників і збудників тощо. Задля цього нині впроваджено географічні інформаційні системи (ГІС) та інші сучасні новації, і союз лікарів та географів уже приніс вагомі результати. Лікарі знають, як хвороба руйнує людський організм. Географи знають, як кліматичні умови, скажімо напрям вітру чи

відхилення течії рік, можуть впливати на поширення хвороб. Така співпраця допомагає захистити населення.

Тропічна Африка, джерело багатьох небезпечних захворювань, є центром уваги медичної географії. Тут відіграють свою роль не лише *переносники інфекційних хвороб*, а й культурні традиції, які сприяють їх передаванню, наприклад, сексуальна практика, вибір харчових продуктів та їх приготування, особиста гігієна: усе це можна нанести на карту. Порівняння медичних, культурних карт і карт довкілля може привести до вирішальних передбачень, які допомагають переборювати лихо.

Сьогодні сотні мільйонів людей в Африці переносять одну або більше недуг, часто навіть не знаючи достеменно, що їх турбує. Захворювання, яке інфікує багатьох людей (так званих *господарів паразитуючих організмів*), не спричиняючи їм швидку смерть, називається **ендемичним** для населення в цілому. В уражених ним людей здоров'я поступово погіршується, енергетичні ресурси вичерпуються. У Тропічній Африці до цієї категорії належать гепатит, венеричні хвороби та нематода.

Коли ж спалах хвороби набуває локальних чи регіональних масштабів, її звуть **епідемічною**. Вона може вразити тисячі, навіть десятки тисяч життів, але залишається обмеженою для певної території, визначеної, можливо, радіусом дії її переносника. У Тропічній Африці трипаносомоз, відомий як сонна хвороба, що переноситься мухою цеце, на-

був регіональних розмірів. Великі стада диких звірів савани являють собою *вмістище* цієї хвороби, яку муха цеце передає домашній худобі та людям. Ця хвороба є ендемічною для живої природи, але вона вбиває худобу, тому африканські пастухи намагаються тримати свої стада у місцевостях, де мухи цеце немає. Сонна хвороба з'явилася у Західній Африці у XV ст. і згодом поширилася по всій Тропічній Африці (рис. 8-4). Її епідемічні масштаби були обмежені мухою цеце: там, де немає мухи, немає і сонної хвороби. Муха цеце більше, ніж що-небудь інше, позбавила савани Африканської Субсахари домашньої худоби і відкрила їх для диких звірів. Якби був віднайдений засіб захисту, свійська худоба замінила б на пасовищах і луках величезні стада диких звірів.

Коли хвороба поширюється по всьому світові, вона визначається як **пандемічна**. Такою сьогодні є малярія. Щороку вона вбиває мільйон дітей. Чи є малярія суто африканською хворобою — невідомо, однак вона є давнім лихом. У своїх творах її згадував ще Гіппократ, грецький лікар V ст. до Р. Хр. Від цієї недуги страждають також мавпи та декілька інших біологічних видів. Її симптомами є приступи лихоманки, анемія та збільшення селезінки. Малярія поширена по цілому світові і переважає у районах не лише з тропічним, а й з помірним кліматом. Кампанії з винищення переносника інфекції — малярійного комара — мали певний успіх, але завжди він повертався з відновленою силою. Сьогодні щороку реєструють 300 млн уражених малярією, але справжнє число, очевидно, є значно вищим, оскільки малярія переважної частини Тропічної Африки є просто частиною способу життя. Середня тривалість життя мешканців Тропічної Африки представлена у таблиці 1-2.

Ще одним пандемічним захворюванням африканського походження є жовта гарячка, збудник якої теж переноситься комарами. Вмістищем цієї хвороби, нині вже поширеної по всьому світу, є африканські мавпи. Із місця свого походження — Західної Африки — жовта гарячка не тільки досягла Південної Америки, а й захопила Центральну Америку і навіть Сполучені Штати; перемога над нею у Панамі приблизно півстоліття тому дала змогу збудувати Панамський канал. В Африці ця недуга залишається чималою загрозою: у 1960-ті роки вона спалахнула в Сенегалі, забравши 20 000 життів.

Упродовж 1970-х років Африка була вражена ще однією хворобою, яка, очевидно, вперше з'явилася в екваторіальних лісах, стала епідемічною і переросла в пандемічну: це СНІД (див. вставку «СНІД в Африканській Субсахарі»). Можливо, мавпи активізували цю хворобу в людях, але хоч би яким було її походження, Африку вона вразила найважче. За попередніми підрахунками, у 2000 р.

РИСУНОК 8-4

СНІД в Африканській Субсахарі

СНІД — синдром набутого імунodefіциту — поширився в Африці протягом 1970—1980-х років і став пандемічною хворобою протягом 1990-х. Його дія в Африці просто спустошлива.

Особи, інфіковані ВІЛом (вірус імунodefіциту людини) не одразу і навіть не згодом виявляють симптоми СНІДу. На ранніх стадіях лише аналіз крові покаже інфекцію, і тільки тоді організм мобілізує антитіла для боротьби з ВІЛ. Люди можуть роками носити цей вірус, не знаючи про це, і в цей період можуть незумисно передавати його іншим. З цієї причини офіційна статистика захворювань на СНІД значно відстає у визначенні фактичного числа інфікованих осіб, зокрема у країнах, де населення не може пройти погोलівне тестування.

З початком ХХІ ст. понад 32 млн людей у світі стали інфікованими, з них близько 27 млн проживали у 34 тропічних африканських країнах. На початку 1990-х років найбільш ураженими були країни Екваторіальної Африки, яку з тих пір стали називати «поясом СНІДу». До кінця 1990-х років вогнище хвороби перенеслося до Південної Африки. У Зімбабве та Ботсвані понад 25 % усіх осіб віком від 15 до 49 років були ВІЛ-інфікованими, у Замбії — майже 20 %, а у Південноафриканській Республіці, найгустіше заселеній країні, — близько 13 %. Ці дані є офіційними, а згідно з даними медико-географів, у кількох тропічних африканських країнах інфіковано від 20 до 25 % усього населення.

Із зростанням смертності від СНІДу демографічна статистика африканських країн демонструє невтішні наслідки. У Ботсвані середня тривалість життя у 1994 р. становила 60 років, у 1999 р. вона знизилася до 39, і спеціалісти ООН прогнозують, що ця цифра зменшуватиметься й далі. У Зімбабве приріст населення на початку 1990-х років становив 3,3 %, тепер він дорівнює 1,0 %. Ще в одному звіті ООН стверджується, що за 1990—1998 рр. в Африці від СНІДу померло понад 10 млн осіб.

Географ Пітер Гоулд у своїй книзі «Повільна чума» назвав Африку «континентом катастрофи», вказуючи на те, що офіційні дані, на яких ґрунтуються такі гнітючі звіти, применшують масштаби цього лиха. Африканські уряди, як зазначив Гоулд, приховують справжні розміри цієї трагедії з різних причин: почуття сорому, занепокоєння, що справжні цифри відвертатимуть інвесторів та відлякуватимуть туристів, а невігластво військових урядів, як правило, заперечує реальність. Він додав, що багато лікарів в Африці стверджують, що фактичні дані щодо СНІДу занижені на 80—90 %.

СНІД не оминув жодної частини Тропічної Африки. Судячи зі звітів країн Західної Африки, там теж збільшується кількість хворих на цю недугу. Кот-д'Івуар подав, можливо, найвірогідніші дані, повідомляю-

чи, що там понад 10 % дорослих осіб є інфікованими. У Нігерії рівень поширення СНІДу перевищує 4 % населення (для цієї густонаселеної країни це означає, що хворіє більш ніж 5 млн осіб).

Страждання, які несе це пандемічне захворювання, — безмежні, а його вплив на економіку є безсумнівним. Робітники працюють, будучи хворими, оскільки робочих місць обмаль; медична допомога відсутня або ж недосяжна для багатьох, тому люди залишаються на роботі, доки не впадуть. В Африці з її високим безробіттям нові робітники одразу заповнюють вакансії, але вони теж нездорові. Корпорації звітують про швидке зростання витрат, пов'язаних зі СНІДом. У Ботсвані, де економіка процвітала завдяки виробництву алмазів, висококваліфіковані сортувальники алмазів стали жертвами СНІДу, а підготовка заміни знижує прибутки. Витрати на медичні послуги, збільшення страхової допомоги у зв'язку зі смертю, похоронні видатки і затрати на набір робочої сили та її тренінг зменшують прибутки корпорацій — від цукрових плантацій Кенії до золотих копалень ПАР. Таким чином, СНІД істотно впливає на економічну статистику цього континенту. Структура економіки, зокрема та, що стосується Африки, представлена на рисунку 1-11 і значною мірою завдячує СНІДу.

У країнах глобальної серцевини досягнуто прогресу в стримуванні цієї хвороби й подовженні життя уражених нею. Ці успіхи дали змогу не вважати СНІД центральною медичною проблемою, але це не стосується Африки. Вартість лікування СНІДу надзвичайно висока, і приватні фармацевтичні компанії не продаватимуть свою продукцію за цінами, прийнятними для африканських пацієнтів. Коли колишній президент Клінтон під час свого візиту до Нігерії у 2000 р. запропонував 1 млрд доларів США для боротьби зі СНІДом, африканці відповіли, що остання річ, яка потрібна Африці, — це збільшення боргів. Отже, найкращою короткотермівовою стратегією для африканських урядів є спроба змінити ставлення до проблеми та поведінку громадськості, особливо збільшуючи доступність і безплатність презервативів. В Уганді, що колись була однією з найбільш уражених країн Тропічної Африки, вдалося сповільнити темпи поширення СНІДу такими методами, а також завдяки рішучій рекламній кампанії.

Але навіть за всіх цих заходів офіційний показник інфікованих дорослих у 2000 р. все ще становив 9,5 %. Згідно з передбаченнями медико-географів та інших учених, найбільш уражені країни Африки можуть зазнати зменшення населення до 10—20 %. Це катастрофа, яку можна порівняти лише з бубонною чумою в Європі ХІV ст. або зі знищенням корінних американців віспою, занесеною їм європейськими загарбниками в ХVІ ст. І знову об'єдналися природні, історичні та культурні чинники, щоб завдавати страждань народам Африканської Субсахари.

у світі було 32 млн хворих на СНІД, із них понад 27 млн африканців. Ці офіційні дані, мабуть, приховують ще більшу кризу, результатом якої є те, що рівень народжуваності у багатьох африканських країнах сьогодні знижується. Середня тривалість життя також падає до небачених раніше рівнів.

Величезний інкубатор хвороб, інфекційних та неінфекційних, у гумідній Екваторіальній Африці продовжує загрожувати місцевому населенню. Несподівані спалахи лихоманки *ебола* в Судані впродовж 1970-х, у Демократичній Республіці Конго впродовж 1990-х і в Уганді у 2000—2001 рр. показали всьому світові ризик, з яким живуть багато африканців. Але африканські негаразди швидко забуваються. Увага світу мобілізується лише тоді, коли якесь епідемічне африканське захворювання може перерости в пандемічне. Африканці ведуть боротьбу з найнесприятливішим довкіллям планети, причому вони найменше здатні впоратися з ним через свої надзвичайно обмежені ресурси.

Навіть якщо робитимуться спроби допомогти Африці на міжнародному рівні, результати можуть бути непередбачуваними. Наприклад, серед африканських ендемічних хвороб є шистосоматоз. Переносять його збудника слимаки: їхні паразити проникають через пори у людське тіло при купанні у водоймах зі стоячою водою, де розмножуються слимаки (швидкі водні потоки є відносно безпечними). Коли, згідно з проектами розвитку, що мали на меті допомогти селянам Африки, загачувалися річки і вода спрямовувалася в іригаційні канали, сільськогосподарське виробництво зросло, але збільшилися і ареали захворювання, яке викликає внутрішню кровотечу і втому, хоча рідко призводить до фатальних наслідків. Карти медико-географів зафіксували поширення шистосоматозу у місцях, де є греблі, і невдовзі причина стала зрозумілою: сповільнивши течію води, греблі створили ідеальне середовище для розмноження зловісного слимака.

Бідність є могутньою перешкодою для поліпшення здоров'я, а значне втручання у природне середовище разом із вигодами приносить утрати. Африка гостро потребує вдосконалення медичних послуг, ефективніших програм щеплення дітей, пересувних шпиталів для віддалених місцевостей та інших подібних засобів. Оскільки 71 % її населення проживає у сільських районах, природне довкілля і далі шкідливо впливатиме на його здоров'я.

ЗЕМЛЯ І ЗЕМЛЕРОБСТВО

У своїй ґрунтовній книзі *«Географія Африканської Субсахари»* видавець Семюел Аріїтей-Атто та його колеги зосереджують увагу на землеволодінні —

вирішальній проблемі Африки, оскільки більшість африканців є землеробами. **Землеволодіння** 8 стосується способів, із допомогою яких люди привласнюють, займають і використовують землю. Африканські традиції землеволодіння відмінні від тих, які маємо в Європі чи Америці. У переважній частині Африканської Субсахари зазвичай общини, а не окремі особи, є власниками землі. Орендарі мають тимчасові права на землю без дозволу продавати її. Землею можуть володіти великі (з кількох поколінь) сім'ї, сільські общини або навіть традиційні вожді — хазяї землі, дорученої їм людьми. Їхні піддані можуть жити на ній, обробляти її, але при цьому повинні дотримуватися правил, висунутих власником.

Коли європейські колонізатори перебрали контроль над більшою частиною Африканської Субсахари, їхній порядок володіння землею кардинально розходився із заведеним в Африці. Африканці вірили, що земля належить їхнім предкам, їм самим, а також тим, хто ще не народився; європейці ж бачили перед собою лише простір, на який ніхто відкрито не претендував, і знаходили виправдання своїм претензіям на нього. Те, що згодом було названо **відчуженням землі**, 9 тобто її експропріацію європейцями, змінило тип землеволодіння в Африці. До того часу, коли європейці пішли геть, приватне землеволодіння було настільки поширеним, що не могло бути анульованим. Держави постколоніальної Африки намагалися розпорядитися таким спадком через націоналізацію всієї землі, повертаючись теоретично до

Підсічне землеробство у зоні тропічних лісів Африки все ще залишається основним джерелом доходу для мільйонів людей. Тут, у північно-східному куті Демократичної Республіки Конго ліси були повалені, земля розчищена, а поміж пнями і стовбурами, що гниють, селяни садять маніок, ямс і банани. Цей ґрунт живитиме їх протягом кількох років, але потім урожаї зменшаться, і люди покинуть цю землю, щоб розчистити іншу ділянку. Традиційним землеробством в Африці займаються жінки; ці три жінки проривають рослини на полі, а двоє малих хлопців спостерігають за ними.

«Зелена революція» і Африка

10

«Зелена революція» — виведення продуктивніших, з вищою урожайністю сортів зерна — звузила розрив між кількістю населення світу і виробництвом продовольства. Там, де люди споживають головню рис і пшеницю як основні продукти харчування, «зелена революція» відвернула примару голоду. Проте в Африканській Субсахарі її вплив був меншим. Частково це пояснюється високими темпами зростання ту-тешнього населення (значно вишим, ніж в Індії чи Китаї). Інша причина в тому, що рис і пшеницю споживає лише невелика частина населення цього географічного світу. Кукурудзою, сорго, просом та іншими злаками харчується набагато більше людей. У вологих районах більшість калорій постачають коренеплоди, такі як ямс і маніок, а також один із різновидів банана. Ці культури не були пріоритетними в дослідженнях, що сприяли «зеленій революції».

Останнім часом з'явилося кілька променів надії. Коли голодні роки настали в кількох частинах Африки водночас і люди страждали від недоїдання в таких далеких одна від одної країнах, як Мозамбік і Малі, науковці працювали у двох напрямках: по-перше, розробити сорти кукурудзи, які б були значно стійкішими до хвороб африканських культур, і по-друге — підвищити продуктивність таких сортів. Але їхні зусилля натрапили на певні перешкоди. Річ у тім, що один акр (0,4 га) африканської землі в середньому дає ли-

ше півтонни кукурудзи, тоді як середній світовий показник становить 1,3 т. Згодом було виведено стійкий до вірусів сорт кукурудзи, який до того ж дає більші врожаї, і його було впроваджено в усій Африканській Субсахарі. В Нігерії, де він був поширений першим, значною мірою зросла врожайність, що викликало майже подвоєння сільськогосподарського виробництва в цій країні від 1980 р. Завдяки новим сортам зросли також урожаї коренеплодів.

Але Африці потрібно щось більше, аби повністю ліквідувати нестачу харчів. «Зелена революція» тут не є панацеєю: найбідніші фермери, яким найбільше потрібна допомога, неспроможні купити краще насіння, а також необхідні пестициди. Згідно з підрахунками, річне виробництво продовольства в Африці зменшилося на 1 %, тоді як населення збільшилося на 3 %. Причин тут чимало: відсутність капіталів, неефективні методи ведення сільського господарства, недостатня кількість техніки, виснаження землі, нищівні посухи тощо. Гадається, що й нескінченне число громадянських конфліктів (Уганда, Демократична Республіка Конго, Ліберія, Ангола, Руанда) також призвело до зменшення обсягів харчування. «Зелена революція» може звузити розрив між виробництвом і попитом, але битва за достатню кількість харчових продуктів в Африці ще не скоро буде виграна.

попередньої ролі традиційних вождів. Але така політика спрацювала не дуже добре. Для сільських районів уряд у столиці є далекою владою і часто, на їхній погляд, не співчуває становищу селян. Уряди, як правило, встановлюють низькі ціни на міських ринках, задовбрюючи своїх прибічників і розорюючи фермерів. Великі землеволодіння, які колись належали європейцям, тепер зазвичай займають урядові чиновники та інші впливові верстви. Отож володіння землею є для Африки величезною соціальною проблемою.

Швидке зростання населення ускладнює цю проблему. Традиційні системи землеволодіння найкраще діють тоді, коли населення є достатньо стабільним. Землю потрібно залишати під паром, щоб вона відновлювалася після обробітку, а пасовища звільняти від худоби, щоб відновлювалася трава. Демографічний вибух, якого зазнала Африка в середині ХХ ст., зруйнував цю рівновагу. Земля не встигає відпочити, а пасовища надмірно виснажуються худобою. Як наслідок — значне падіння врожайності.

Такою є ситуація на більшій території Африканської Субсахари, де понад 70 % людності живуть за рахунок землі. Цей відсоток, повільно знижуючись, усе ж залишається найвищим для периферії будь-якого географічного світу. Дехто

вважає, що Африка є скарбницею величезних підземних багатств, але дійсно ключем до її економіки є землеробство. І не просто землеробство як засіб для існування: експорт сільськогосподарської продукції приносить прибутки в іноземній валюті, необхідні для купівлі важливих імпортованих товарів. Європейські колонізатори знаходили сприятливе довкілля і розбивали плантації, щоб вирощувати какао, каву, чай та інші культури для ринків світової серцевини. Іригаційні системи сприяли вирощуванню на експорт бавовника, земляного горіха, кунжутного насіння тощо. Сьогодні національні уряди та деякі приватні власники продовжують цю справу.

Проте переважна кількість африканських селян обробляє землю для власного виживання, вирощуючи зернові культури (кукурудзу, просо, сорго) у посушливіших районах, а коренеплоди (ямс, маніок, солодку картоплю) там, де вологи достатньо. У віддалених районах Демократичної Республіки Конго та прилеглих частинах Екваторіальної Африки все ще проводять підсічне культивування землі, але ця практика занепадає зі зменшенням площ лісів. Інші африканці є пастухами, які женуть свою велику рогату худобу та кіз у пошуках води й пасовищ, інколи вступаючи у сутички з фермерами, чиї землі вони захоплюють.

Та хоч би чим займалися африканські селяни, усі вони відчують на собі наслідки зростання населення і повинні долати скрутні обставини обмеженого простору та зруйнованої екології. За допомогою *ущільнення культур*, тобто висаджування декількох видів на одному розчищеному полі, землероби, що практикують сівозміну, збільшують тривалість використання своїх земельних ділянок. У *комбінованому землеробстві* (як правило, поблизу торговельних центрів) фермери поєднують використання відходів як добрив при вирощуванні овочів, фруктів та коренеплодів із розведенням курей для споживання у містах. Інші фермери застосовують *диверсифікацію*, поєднуючи землеробство з нефермерською діяльністю.

Але попри всі ці пристосування виробництва сільськогосподарської продукції в Африці зменшується з багатьох причин, до яких належать також погане управління і корупованість урядів. Коли Нігерія стала незалежною в 1960 р., її уряд почав здійснювати дорогу індустріалізацію, а

сільському господарству не приділялося належної уваги. В тому році Нігерія була найбільшим світовим виробником і провідним експортером пальмової олії. Сьогодні ж Нігерія довозить пальмову олію, щоб задовольнити внутрішній попит. Невідповідна сільська інфраструктура є ще однією проблемою. Дороги від сільських районів до торговельних центрів у поганому стані; вони непрохідні в період тропічних дощів або ж потріскані у посуху. Неefективні зв'язки між виробниками і споживачами призводять до економічних збитків. Складські приміщення в селах, як правило, не відповідають вимогам, тому незліченні обсяги зерна, коренеплодів і овочів втрачаються через гниття, шкідників та крадіжки. Електропостачання в сільських районах теж вимагає покращання: без електричної енергії насоси не можуть подавати воду, а переробка продукції не може бути механізована. Фермери не мають достатнього доступу до кредитів: банки радше дадуть позику міським жителям, аніж селянам. Особливо це стосується

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Того дня я прокинувся вдосвіта, сподіваючись бути першим відвідувачем руїн Великого Зімбabwe — місцини, яку я хотів побачити, відколи дізнався про неї з курсу історичної географії. Я вибрався нагору і побачив, як над величезним овальним «храмом» встає сонце. Потім вивчав лабіринти так званих фортифікаційних укріплень на вершині гори. Після цього майже півтори години я був один-однісінький у внутрішніх стінах храму. Які події споглядало це місце? Можливо, воно було заселене задовго до першого закладеного тут каменю близько 750 р. по Р. Хр., і від XI до XV ст. воно могло бути церемоніально-релігійним центром величезної імперії, жителі якої виплавляли золото й мідь і ввозили їх через порти Індійського океану, обмінюючи на товари з Південної Азії та навіть Китаю. У будівництві не було використано жодного розчину: ці стіни зведені з каменів, щільно припасованих один до одного, а мури здіймаються на висоту близько 10 м (30 футів). Які ще таємниці приховує Великий Зімбabwe — де його плани, знаряддя, каменярі? Залишки складної системи водопостачання навіюють думку про практичне призначення цього центру, проте оздоблена конічна вежа і прилегла платформа натякають на його релігійну роль. Та хоч би як там було, історія великою мірою тягнє над цією африканською місциною».

жінок, які, згідно з останніми даними, виробляють 75 % харчів у Субсахарі.

Уздовж річок і на берегах Великих озер населення вдається до рибальства, проте риболовна промисловість розвинута недостатньо і її частка в сукупному обсязі продовольства дуже скромна. Протягом постколоніального періоду людність Африканської Субсахари більш ніж подвоїлася, а виробництво продовольства зменшилося. Експорт сільськогосподарської продукції також скоротився, але імпорт продуктів харчування зріс надзвичайно швидко. Ситуація стає особливо очевидною в показниках виробництва на одну особу: в 1999 р. воно було на 10 % нижчим, ніж у 1989 р. Навіть поступ у біотехнології, який скоротив розрив між виробництвом продовольства і попитом на нього, здебільшого оминув Африку (див. вставку «Зелена революція» і Африка»).

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ АФРИКИ

Африка є колыскою людства. Археологічні дослідження визначили 7 млн років переходу від австралопітеків до гомінідів, а потім до *Homo sapiens*. Річ у тім, що ми порівняно мало знаємо про Африканську Субсахару у період від 5000 до 500 років тому, тобто до початку європейського колоніалізму. Протягом колоніальної епохи африканська історія була забута, багато решток матеріальної культури знищено, натомість укорінилися численні хибні уявлення про африканські традиції. Це є також результатом відсутності писемної історії на більшій частині Африки південніше Сахари до XVI ст., а подекуди й значно пізніше. Найкращі історичні пам'ятки походять із поясу савани, де зв'язки з північноафриканськими народами були тіснішими і куди найбільше проникла мусульманська релігія.

Відсутність писемної історії не означає відсутності історії, що передувала ісламові та християнству, як стверджують деякі вчені. Це також не означає, що не існувало правил суспільної поведінки, правових кодексів чи організованої економіки. Сучасні історики, захоплені глибокою зацікавленістю африканців, намагаються реконструювати минуле Африки не лише з небагатьох письмових пам'яток, а також із фольклору, поезії, мистецтва та інших джерел. Та все ж чимало втрачено назавжди. Майже нічого не відомо про землеробські народності, які спорудили добре спроектовані тераси на схилах гір північно-східної частини Нігерії та у Східній Африці, про спільноти, які проклали зрошувальні канали і збудували камінні колодязі у Кенії, про людей, які, можливо, тисячу

років тому звели великі мури у Зімбабве. Тут і в інших місцях Африки знайдено порцеляну та монети з Китаю, намисто з Індії та інші товари з далеких земель. Але торговельні шляхи всередині самої Африки, не кажучи вже про річі, які переходили від рук до рук, а також про людей, які розпоряджались ними, — все це залишається предметом здогадок.

Гене́за Африки

На зорі колоніалізму Африка була континентом перехідного періоду. Впродовж кількох століть природне довкілля всередині і навкруги однієї з найбільш продуктивних в культурному та економічному сенсі зон континенту — Західної Африки — змінювалося. Дві або й більше тисяч років поспіль Африка сама запроваджувала нове та сприймала ідеї ззовні. У Західній Африці міста розвивалися вражаючими масштабами. У Центральній і Південній Африці народи переміщувалися та реорганізовувалися, а інколи й воювали один з одним за території. Римляни вторглися у південну частину Судану, північноафриканські народи торгували із західними африканцями, а арабські човни плавали вздовж східних берегів, привозячи азійські товари в обмін на золото, мідь та порівняно невелику кількість рабів.

Розгляньмо ситуацію з природним довкіллям у Західній Африці відносно минулого. Як показано на рисунках I-7 та I-8, регіони природного довкілля в цій частині континенту виявляють незаперечну східно-західну орієнтацію. Ізогієти (лінії однакових показників опадів) пролягають паралельно до південного узбережжя (рис. I-7); кліматичні райони сьогодні мають дещо відмінне розміщення, ніж два тисячоліття тому, однак дотримуються вказаної орієнтації (рис. I-8). Структура рослинності також відображає цю ситуацію: пояс прибережних лісів переходить у савану (високі трави з поодинокими деревами на півдні та нижчі трави на півночі), яка в свою чергу змінюється степом і пустелею.

Відомо, що африканські культури виникли в цих природних умовах тисячі літ тому. Одна з них, культура Нок, панувала впродовж восьми століть у районі плато Бенуе (північніше місця злиття річок Нігер та Бенуе у теперішній Нігерії) приблизно від 500 р. перед Р. Хр. до III ст. по Р. Хр. Народність нок виготовляла як камінні, так і залізні знаряддя та залишила по собі витвори мистецтва у вигляді глиняних фігурок людей і тварин. У нас немає свідчень того, що ці люди торгували з далекими народами. Можливості, створені природним довкіллям і технологіями, все ще були попереду.

Рання торгівля

Західна Африка протяжністю в кілька сотень миль із півночі на південь демонструвала величезний контраст природного довкілля, економічних можливостей, способів життя і виробництва. Народи тропічних лісів виробляли продукти і потребували товарів, які відрізнялися від продуктів і потреб народів посушливої півночі. Приміром, сіль дуже цінується у лісах, де волога перешкоджає її утворенню, але її надзвичайно багато в пустелі й степу. Це давало можливість жителям пустелі продавати сіль жителям лісів в обмін на слонову кістку, прянощі, сухі продукти. Таким чином, виник певний ступінь *регіональної комплементарності* між народами лісів і народами посушливих земель. А народи савани — ті, що мешкали між ними — опинилися у становищі, яке давало змогу спрямовувати торгівлю і керувати нею (що завжди економічно вигідно).

Ринки, на яких обмінювалися ці товари, процвітали, і в поясі саван Західної Африки постали міста. Одне з таких старих міст тепер є уособленням ізоляції, а колись воно було центром торгівлі й науки; це Тімбукту (Томбукту). Багато попередників, а також наступників Тімбукту занепало, деякі з них зовсім пішли в небуття. Інші ж міста савани, такі як Кано у північній частині Нігерії, не втратили свого значення.

Ранні держави

Сильні й довговічні держави виникли у західноафриканському осередку культури (див. рис. 7-3). Найстарішою державою, про яку нам нічого не відомо, є Гана. Стародавня Гана розміщувалася на північному заході сучасної Гани. Вона охоплювала частини території теперішніх Малі, Мавританії та прилеглих земель, в тому числі верхню течію ріки Нігер разом із багатими на золото струмками, що течуть із плато Фута-Джаллон, де Нігер бере свій початок. За тисячу років, а може й більше, старожитній Гані вдалося об'єднати різноманітні спільноти у стійку державу. В ній було велике столичне місто зі всіма його характерними особливостями — ринками, передмістями для іноземних купців, релігійними святинами тощо, а за декілька миль від центру існувало укріплене сховище для королівської родини. З підданих стягувалися податки, а на периферії Гани від поневолених народів збирали данину; на товари, які довозилися в країну, накладалося мито, а армія здійснювала повсюдний контроль. Мусульмани з північних посушливих районів вторглися в Гану близько 1062 р., коли вона, мабуть, уже занепадала. І все ж

столицю захищали протягом 14 років. Тим часом завойовники понищили сільськогосподарські землі та зруйнували торговельні зв'язки з північчю. Гана не могла вціліти і зрештою розпалася на дрібніші частини.

У наступних століттях центр політико-територіальної організації у західноафриканському осередку культури переміщувався на схід — спершу до наступника стародавньої Гани — держави Малі з центром у Тімбукту, а згодом до держави Сонгаї, столицею якої було Гао — місто на річці Нігер, яке збереглося до наших днів. Цей східний напрям міг бути результатом зростаючого впливу ісламу. Стародавня Гана ще жила традиційними віруваннями, проте Малі та її наступники висилали прочан до Мекки через теперішні Хартум та Каїр. Із тих десятків тисяч, які брали участь у таких прощах, дехто осідав по дорозі. З тих пір багато суданців простежують своє походження від королівств Західної Африки.

Західноафриканський регіон савани не один був свідком важливих періодів культурного, технічного та економічного розвитку. Ранні держави постали також у нинішніх Судані, Еритреї та Ефіопії. Перебуваючи під впливом нововведень єгипетського осередка культури, ці королівства були міцними й довгочасними: найдавніше, Куш, існувало 23 століття (рис. 8-5). Кушити будували складні іригаційні системи, кували залізні знаряддя й зводили вражаючі споруди, про що свідчать руїни їхнього столичного міста й промислового центру Мерое. Нубія, розташована на південний схід від Кушу, була християнською країною, доки хвиля ісламу не затопила її у VIII ст. Аксум був найбагатшим ринком у Північно-Східній Африці, могутнім християнським королівством, що здійснювало контроль над торгівлею в районі Червоного моря та проіснувало шість століть. Правителі Аксуму стримали наступ ісламу й дали початок християнській династії, яка зрештою сформувала сучасну Ефіопію.

Процес **формування держав** поширився по всій Африці і все ще тривав, коли були встановлені перші зв'язки з Європою наприкінці XV ст. Великі й потужні держави розвинулися на екваторіальному західному узбережжі (зокрема Конго) та на південних плато від сучасної Демократичної Республіки Конго до Зімбабве. У Східній Африці розвинулося кілька міст-держав, у тому числі Могадішо, Кілва, Момбаса та Софала (рис. 8-5).

Та ось вирішальна подія вразила по суті всю Екваторіальну, Західну та Південну Африку — велика міграція народів банту із сучасних Нігерії та Камеруну в південному та східному напрямках через увесь континент. Вона відбувалася хвилями,

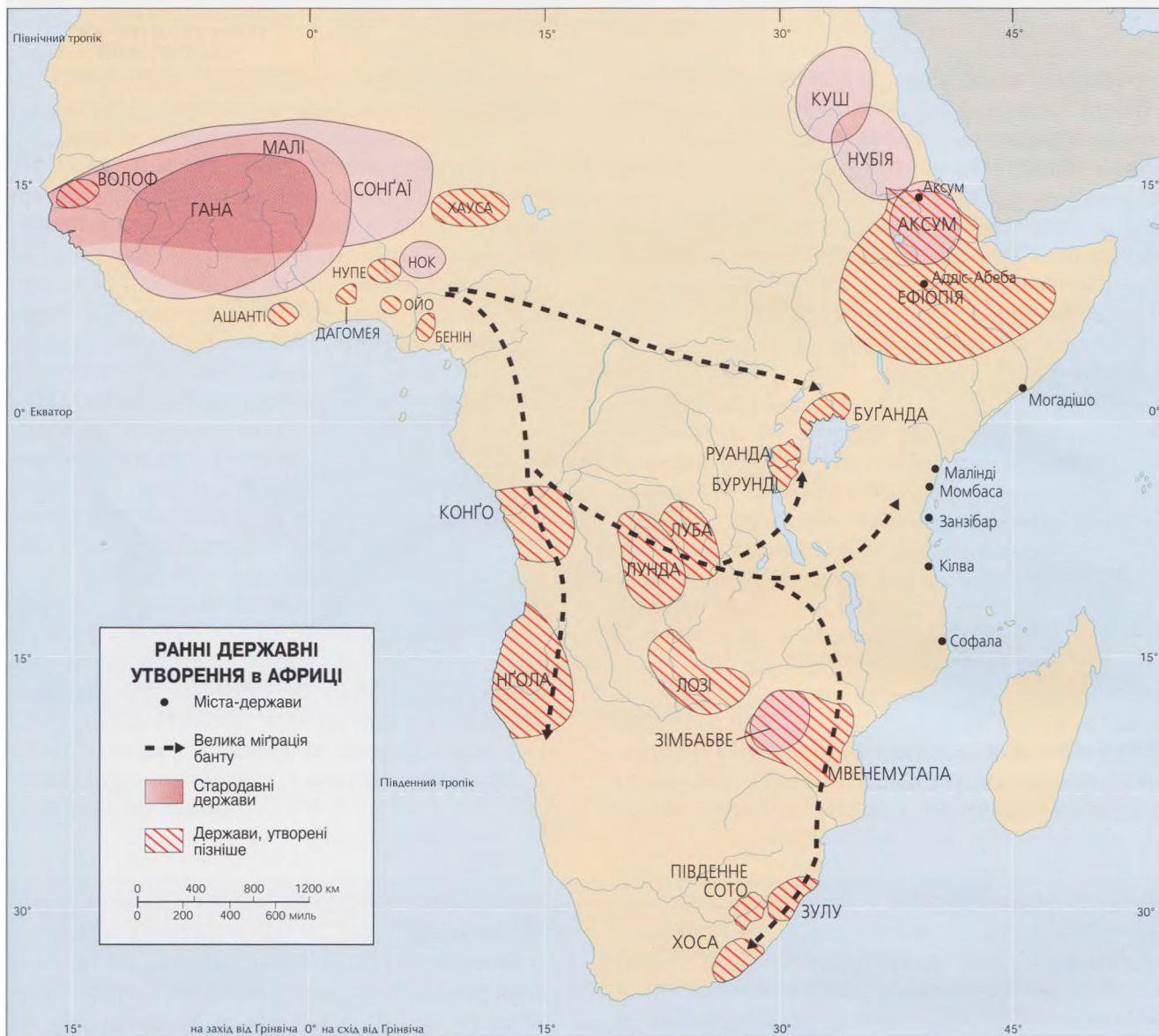

РИСУНОК 8-5

заселяючи територію Великих озер і проникаючи у сучасну Південноафриканську Республіку, де зумовила становлення могутньої імперії Зулу в XIX ст. (рис. 8-5).

Усе це доводить, що перед початком європейської колонізації Африка була світом багатих і розмаїтих культур, іншого способу життя, технологічного прогресу та зовнішньої торгівлі. Однак європейська інтервенція мала назавжди змінити становлення її політичної карти.

Колоніальні перетворення

Проникнення європейців в Африканську Субсахару почалося у XV ст. Воно перервало природний розвиток Африки і незворотно змінило усю куль-

турну, економічну, політичну та суспільну структуру цього континенту. Спочатку це була несподівана поява португальських кораблів у районі західного узбережжя та навколо мису Доброї Надії. Їхньою метою було знайти морські шляхи для здобування скарбів та прянощів Сходу. Незабаром інші країни теж вислали свої кораблі до африканських берегів, де утворилася ціла низка стоянок та фортів. У Західній Африці — найближчій до європейських сфер у Центральній та Південній Америці — початковий вплив був найсильнішим. У своїх берегових контрольних пунктах європейці купували рабів для роботи на плантаціях Нового Світу, а також золото, слонову кістку та прянощі.

Отож виявилося, що центри активності перенеслися від міст савани до чужинських стоянок

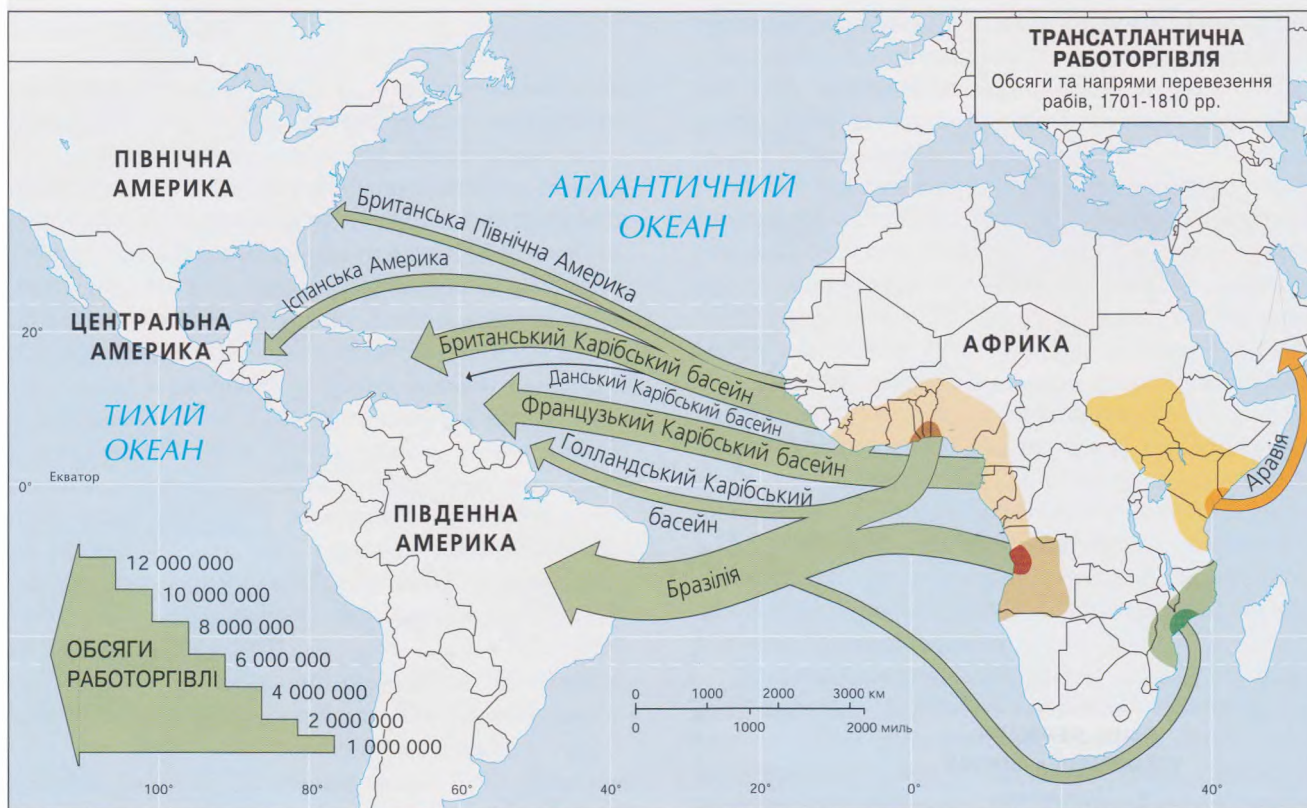

РИСУНОК 8-6

Атлантичного узбережжя. Тоді як внутрішні частини континенту занепадали, народи, що проживали вздовж узбережжя, почали процвітати. Маленькі держави, розташовані в лісистих районах, нажили величезні багатства, доставляючи і продаючи рабів, захоплених силою у глибині континенту, для європейських торгівців. Дагомея (тепер Бенін) і Бенін (тепер частина прилеглої Нігерії) — це держави, що постали завдяки торгівлі рабами. Коли рабство врешті-решт почали критикувати в Європі, ті, хто успадкував на його базі владу та багатство, завзято виступали проти його скасування на обох континентах.

Хоча рабство не являло собою щось нове для Західної Африки, проте європейський спосіб полювання на рабів та їх продажу був, безперечно, новим. У савані королі, вожді та видатні родини за традицією тримали кілька рабів, але їхнє становище докорінно відрізнялося від того, що чекало на рабів, яких перевозили через Атлантичний океан. Фактично работоргівлю у великих масштабах було запроваджено у Східній Африці задовго до того як європейці ввели її у Західній Африці. Місцеві посередники здійснювали облави на міцних, здорових чоловіків та жінок і вели їх у кайданах на

рабські ринки узбережжя (відомим таким ринком був Занзібар). Там, на переповнених човнах їх відвозили в Аравію, Персію та Індію. Проте коли работоргівлю у Західній Африці розпочали європейці, її обсяги стали значно більшими. Європейці, араби та африканці, що з ними співпрацювали, просто спустошили континент, силою перетворюючи на рабів майже 30 млн людей далеко від їхніх домівок (рис. 8-6). Руйнувалися цілі села та навіть культури, а ті, хто вижив у рабському полоні, зазнали незмірних страждань.

Присутність європейців на Західноафриканському узбережжі повністю змінила торговельні шляхи, оскільки ініціювала занепад держав савани всередині континенту і зміцнила приморські держави. Крім того, невситимий попит європейців на рабів майже знелюднив внутрішні райони. Та все ж він не привів до якогось значного просування європейців углиб континенту або до швидкого утворення колоній. Африканські посередники були сильні та добре організовані, і вони стримували своїх європейських партнерів цілими століттями. Хоча в Західній Африці європейці вперше з'явилися у XV ст., шлях через неї вони проклали лише

близько 400 років потому, а в деяких районах аж після 1900 р.

Єдине місце в усій Африканській Субсахарі, де проникнення європейців було раннім і значним, знаходилося на її крайньому півдні, на мисі Доброї Надії. Там голландці заснували Кейптаун — проміжний пункт на шляху до своєї розквітаючої імперії в Ост-Індії. Вони осіли у запліччі міста і мігрували далеко вглиб континенту. Сюди вони привезли тисячі рабів із Південно-Східної Азії, і шлюб між людьми різних рас став звичним явищем. Сьогодні переважну частину населення Кейптауна складають люди змішаного походження. Згодом британці перебрали контроль не лише над Капською провінцією, а й над розширенням межі просування, і ввезли десятки тисяч жителів Південної Азії для роботи на своїх плантаціях. Мультирасова Південноафриканська Республіка переживала тоді процес становлення.

В інших місцях Африканської Субсахари присутність європейців залишилася майже цілком обмеженою прибережними торговельними пунктами, економічний вплив яких був доволі значним. Окремим мандрівникам, місіонерам, дослідникам та торговцям удавалося просунутись у глиб континенту, але ніде у Субсахарі не відбулося такого масового вторгнення білих (і жовтих) поселенців, як на крайньому півдні.

Колонізація

У другій половині XIX ст., після більш як чотирьохсот років контактів, європейські держави врешті-решт висунули претензії фактично на всю Африку. Частини континенту вже були «досліджені», а сфери впливу — встановлені, однак останні почали витісняти одна одну. Конкуренція ставала дедалі гострішою. Назрів час для переговорів, і наприкінці 1884 р. в Берліні відбулася конференція, що мала на меті вирішити цю проблему. Конференція заклала основи добре знайомої нам тепер політико-географічної карти Африки (див. вставку «Берлінська конференція»).

Рисунок 8-7 ілюструє результат. Французи заволоділи більшою частиною Західної Африки, а британці — Східною і Південною. Бельгія здобула величезну територію, яка стала нині Демократичною Республікою Конго. Німеччина отримала чотири колонії, по одній у кожному регіоні Африканської Субсахари. Португалія здобула одну невелику колонію в Західній Африці та дві великі у Південній (див. карту, датовану 1910 р.).

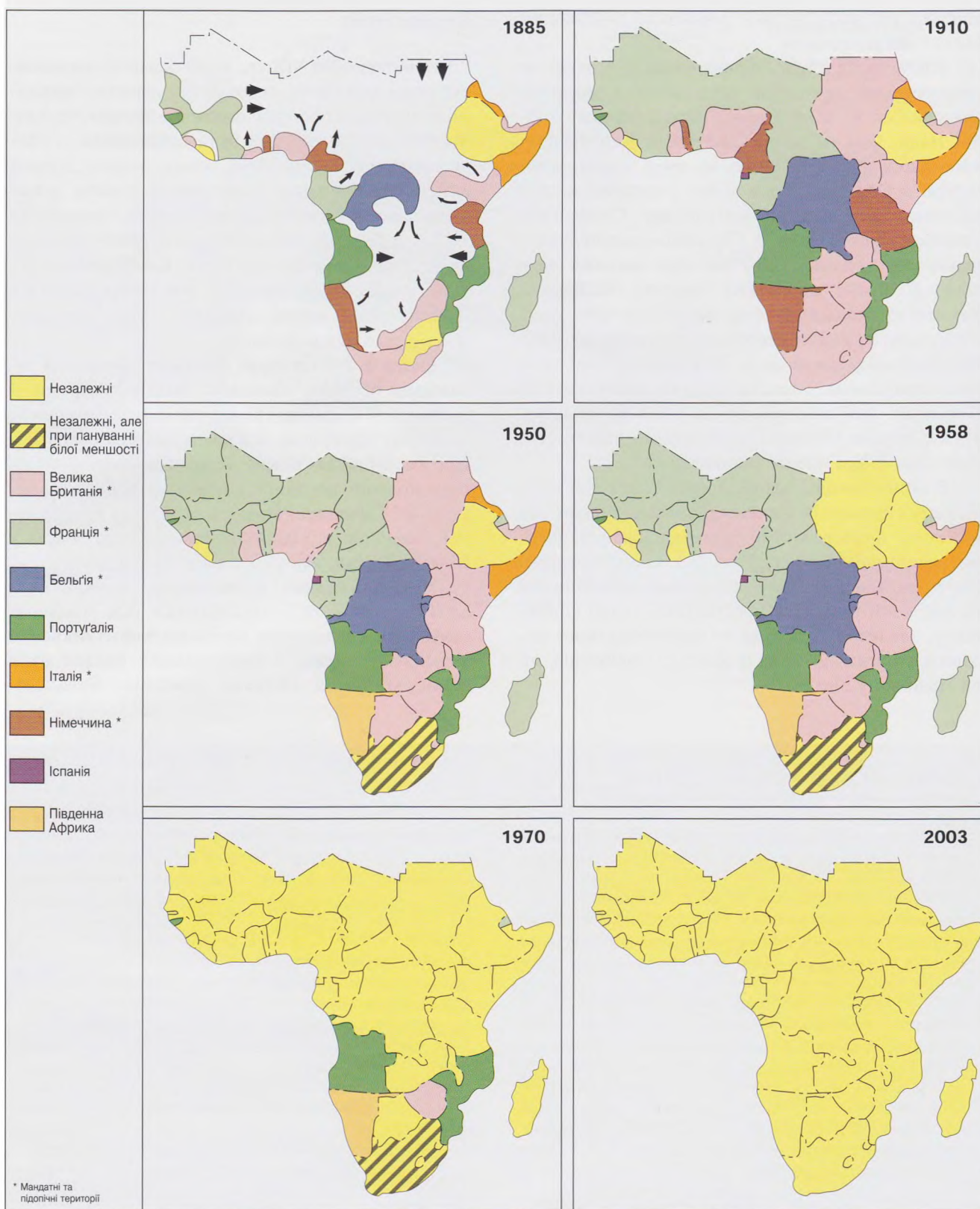
У європейських колоніальних держав була одна спільна мета — експлуатація. Але у методах керування підлеглими країнами вони виявляли відмінності. Деякі з колоніальних держав були демократичними (Велика Британія, Франція),

Берлінська конференція

У листопаді 1884 р. канцлер та архітектор Німецької імперії Отто фон Бісмарк скликав конференцію представників 14 держав (разом зі Сполученими Штатами) для вирішення питання політичного поділу Африки. Бісмарк хотів не лише розширити сфери впливу Німеччини в Африці, а й нацькувати один на одного колоніальних суперників Німеччини на її користь. Головними конкурентами колонізації Африки були: 1) британці, які мали вигідні території уздовж західного, південного та східного африканського узбережжя; 2) французи, чиєю головною сферою діяльності були район ріки Сенегал і північна частина басейну Конго; 3) португальці, що хотіли розширити свої прибережні стоянки в Анголі та Мозамбіку вглиб континенту; 4) король Бельгії Леопольд II, який нагромаджував особистий маєток у басейні Конго, і 5) сама Німеччина, котра була активною в зонах, де плани інших колоніальних сил могли би стати їй на перешкоді, як, приміром, у Того (об'єкт британських інтересів), Камеруні (на який зазіхали французи), Південно-Західній Африці (яку Німеччина забрала з-під носа британців швидким стратегічним ходом) і Східній Африці (де німецька Танганьїка розладнала плани Британії на добрячий «коридор» від Капської провінції аж до Каїра).

На час проведення конференції понад 80 % Африки залишалося під традиційним африканським правлінням. І все ж такі представники колоніальних держав накреслили по всій карті лінії своїх кордонів. Ці лінії були проведені як через відомі, так і через невідомі регіони. Стосовно деяких земель велися суперечки, кордони стиралися та перекреслювалися, африканські народи розділялися, суцільні території роз'єднувалися, ворогуючі спільноти збивалися докупи, запліччя розривалися, а шляхи міграцій руйнувалися. Не все проявилось одразу, але це були лише деякі з наслідків того, що колоніальні держави почали консолідувати свої набуті володіння і кордони на папері стали бар'єрами на африканському ландшафті (рис. 8-7).

Берлінська конференція стала причиною занепаду Африки у багатьох аспектах. Головне те, що коли Африка знову здобула незалежність наприкінці 1950-х років, цей географічний світ отримав у спадок політичну роздробленість, яку не можна було ні усунути, ані належним чином розв'язати. Тому політико-географічна карта Африки є постійною проблемою, що виникла після трьох берлінських місяців жадібної корисливості, коли пошуки Європою мінеральних ресурсів та ринків стали вкрай невгамовними.

КОЛОНІЗАЦІЯ та ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ, 1885–2003 рр.

інші — диктаторськими (Португалія, Іспанія). Британія встановила систему непрямого правління більшістю своїх володінь, зберігаючи африканські владні структури і зробивши місцевих правителів представниками Британської корони. Про таке не було й гадки у португальських колоніях, що управлялися за допомогою прямої жорсткої влади. Французи намагалися створити місцеву культурну еліту, яка представляла б у колоніях французькі ідеали. Однак у бельгійському Конго король Леопольд II вдавався до немилосердної експлуатації. Його підлеглі мобілізували майже все населення Конго для збирання каучуку, масово нищили слонів заради слонової кістки та організовували виснажливі громадські роботи. Якщо виробнича норма не виконувалася, знищувалися цілі спільноти. Вбивства і калічення людей стали буденним явищем, а жах — постійним відчуттям. Після удару, якого завдала Африці работоргівля, правління Леопольда стало для неї справжнім демографічним лихом: унаслідок королівського терору було винищено 10 млн конголезців! У 1908 р. владу перебрав бельгійський уряд, і Конго почало поступово віддзеркалювати вибір самої Бельгії: корпорації, урядові адміністратори та Католицька церква дбали про свої, інколи конкуруючі, інтереси. Але ніхто не подумав змінити назву столиці цієї колонії: вона залишалася Леопольдвілем до часів, коли бельгійське Конго здобуло незалежність.

12 Колоніалізм істотно змінив Африку, проте у своєму постберлінському вигляді вона залишалася недовго. Приміром, у Гані королівство Ашанті все ще воювало з британцями у перші роки XX ст., а у 1957 р. Гана повернула собі незалежність. За кілька років більша частина Африканської Субсахари стає незалежною, а колоніалізм — радше проміжним, ніж основним, періодом у новітній історії Африки.

Спадщина

Та все ж деякі сліди колоніальної спадщини залишилися на карті і перейдуть у майбутні століття. Структура кордонів змінилася у кількох місцях, але за політико-географічною аксіомою кордони, встановлені одного разу, як правило, стають непорушними. Транспортні системи були прокладені головню для переміщення сировини із внутрішніх районів до прибережних виходів на ринки збуту. Внутрішній зв'язок був лише другорядною метою, і більшість африканських країн до сьогодні не сполучені одна з одною. Крім того, колонізатори заснували у Субсахарі чимало великих міст або збудували їх на місці маленьких містечок чи сіл.

У багатьох країнах еліта, яка здобула переваги й визнання впродовж колоніального періоду, зберегла своє становище. Це, зокрема, призвело до авторитаризму в одних постколоніальних державах і до насильства та громадянських конфліктів в інших. Військові перевороти і зміни урядів є побічним продуктом деколонізації, і надії на демократію в боротьбі проти колоніалізму часто не справджувалися. Та все ж дедалі більше африканських країн, у тому числі Гана, Танзанія, Ботсвана, ПАР, а недавно й Нігерія, подолали політичні незгоди і добилися рівноважного представництва у своїх урядах.

Слід згадати також про вплив на країни Африки «холодної війни» (1945—1990 рр.), хоч він не є колоніальним спадком. У трьох країнах — Ефіопії, Сомалі та Анголі — змагання великих держав у постачанні зброї, делегуванні військових радників тощо спричиняли громадянські війни, яких, імовірно, можна було уникнути. В інших країнах ідеологічна відданість іноземним догмам призвела до політичних і суспільних експериментів (наприклад, однопартійні марксистські режими і колективізація селянських господарств), які коштували Африці дуже дорого. Нині виснажений боргами Африці знову наказують, що вона повинна робити: цього разу впроваджувати іноземні фінансові установи. Період злиднів, що настав після колоніалізму, постійно вимагає високої ціни від африканського суспільства. Щодо перспектив розвитку, то невігідне периферійне положення продовжує перешкоджати Африканській Субсахарі.

СТРУКТУРА КУЛЬТУРИ

Ми можемо думати про Африку як про континент з екзотичними країнами і славними містами, про проблеми, пов'язані з її політикою, проте самі африканці мають інший погляд. У колоніальний період утворилися держави і столиці, було запроваджено іноземні мови як мови міжнаціонального спілкування, побудовано залізниці й дороги. Колонізатори стимулювали міграції робітників до відкритих ними копалень, і це зруйнувало інші міграції, що були усталені протягом багатьох століть. Але європейці так і не змінили способу життя більшості людей. Понад 70 % населення Африканської Субсахари все ще живе і працює в сотнях тисяч сіл. І вони розмовляють, як і раніше, тисяччю національних мов. Турботи селян украй обмежені: це засоби до існування, здоров'я та безпека. Їх тривожать можливі політичні чи ідеологічні конфлікти, які вже поглинули мільйони людей у Ліберії, Сьєрра-Леоне, Ефіопії, Руанді, Демократичній Республіці Конго, Мозамбіку й Анголі починаючи від 1970-х років. Найчис-

ленніші народи Африки — це йоруба в Нігерії та зулу в ПАР. Малих же народів налічується декілька тисяч. Отож Африканська Субсахара має найскладнішу культурну мозаїку на Землі.

Африканські мови

Лінгвістична географія Африки є суттєвим компонентом цієї культурної складності. Переважна частина більш ніж 1000 мов не має письмової передачі, що утруднює класифікацію та картографію. Вчені зробили спробу з'ясувати межі мовної карти Африки, і рисунок 8-8 являє собою результат їхніх зусиль. Усі мовні карти Субсахари визначає одна спільна риса: цей географічний світ починається приблизно там, де закінчується афроазійська мовна сім'я, хоча кореляція є чіткішою в Західній Африці, ніж на сході.

В Африканській Субсахарі переважаючою мовною сім'єю є нігеро-кордофанська. Вона скла-

дається з двох підсімей — незначної кордофанської концентрації у Північно-Східному Судані та більшої нігеро-конголезької підсім'ї, що поширюється через більшу частину Субсахари від Західної до Східної та Південної Африки. Мова банту утворює найбільшу гілку в цій підсім'ї, однак такими нігеро-конголезькими мовами, як йоруба та акан, теж розмовляють мільйони людей. Ще однією важливою мовною сім'єю є ніло-сахарська, яка поширюється від народності масаї у Кенії в північно-західному напрямі до народності теда в Чаді. Інші мовні сім'ї мають менше значення: койсанська сім'я, дуже давнього походження, тепер виживає серед народів пустелі Калахарі кой (готтентотів) та сан (бушменів), які мають тенденцію до зменшення. Невеличка кількість білого населення у ПАР розмовляє індоевропейськими мовами, а малайсько-полінезійські мови переважають на Мадагаскарі, який заселили вихідці з Південно-Східної Азії перед тим як туди прибули африканці.

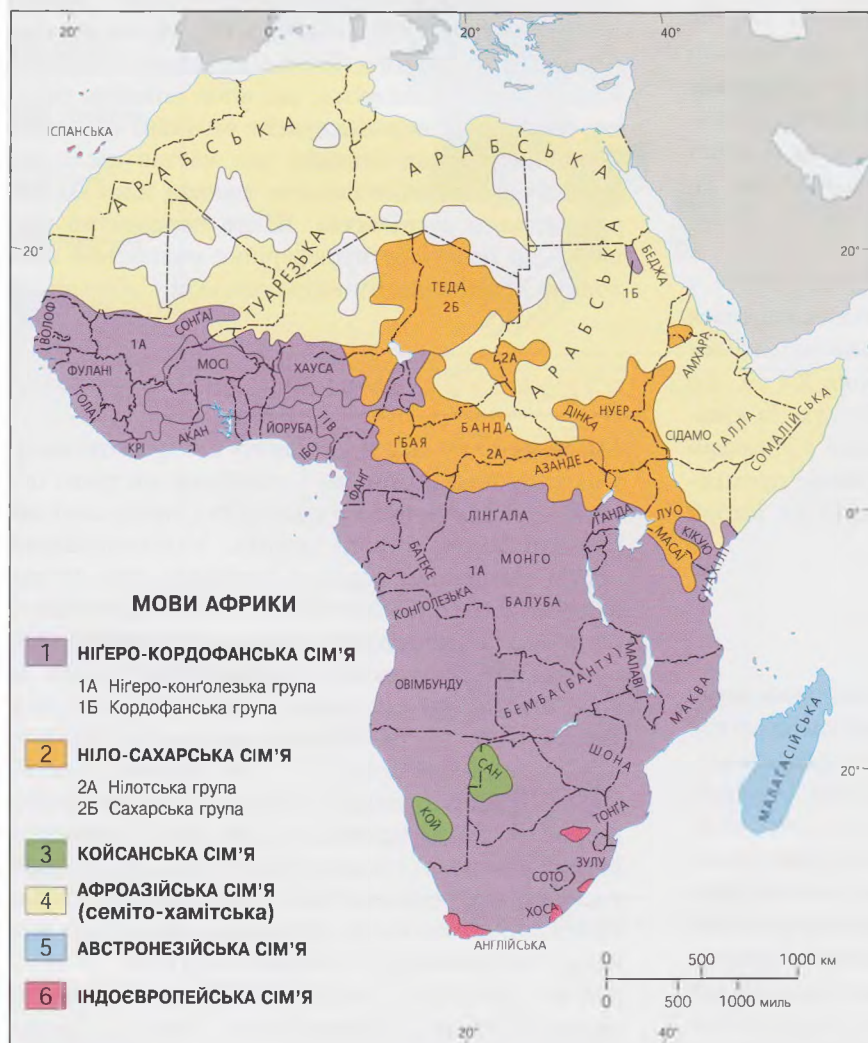

РИСУНОК 8-8

Ви бачите покірне стояння навколівки під час молитов у п'ятницю біля мечеті в Кано, на півночі Нігерії. Збереження Нігерії як єдиної держави є прикладом африканського успіху. Нігерійці поборолі потужні відцентрові сили у багатоетнічній країні, яка є переважно мусульманською на півночі та християнською на півдні. У 1990-ті роки деякі мусульманські духовні особи почали гучно вимагати встановлення ісламської республіки в Нігерії, і після смерті диктатора Абачі та обрання немусульманського президента наступ ісламу посилювався. Цілий ряд північних штатів запровадили закон шаріату, що викликало сутички між мусульманською більшістю та християнською меншістю, яка відчувала себе під загрозою. У північному місті Кадуна майже розгорілася громадянська війна: було вбито сотні людей, спалено церкви та мечеті й спустошено цілі райони. Наприкінці 2000 р. уряд штату Кадуна змінив політику і призупинив дію закону шаріату, проте інші штати вперто продовжували його дотримуватися, незважаючи на громадські заворушення. Чи зможе Нігерія уникнути долі Судану?

Майже сорока африканськими мовами розмовляє понад мільйон людей, півдужиною — близько десяти мільйонів; мовою хауса — 50 млн, йоруба — 23 млн; поширеними мовами є ібо, суахілі, лінгала та зулу. Хоча англійська та французька стали мовами міжнародного спілкування в багатомовних країнах, наприклад, у Нігерії чи Кот-д'Івуарі, африканські мови теж слугують таким цілям. У савані Західної Африки звичайно користуються мовою хауса; суахілі широко вживається у Східній Африці. Так звані *піджін* — суміші африканських та європейських мов — поширені вздовж Західноафриканського узбережжя. Мільйони людей у Нігерії та Гані розмовляють «суржиком» англійською (її звуть *вес-кос*).

13 **Мультилінгвізм** може бути могутньою відцентровою силою в суспільстві, і африканські уряди з перемінним успіхом намагалися ввести поряд із місцевими мовами «національну». Нігерія, скажімо, зробила англійську своєю офіційною мовою, оскільки жодна з її 250 мов, навіть хауса, не мала достатнього внутрішньорегіонального використання. Проте вживання колоніальної мови як офіційного посередника викликає опір, і Нігерія залишається поділеною щодо цього спірного питання. З іншого боку, якщо офіційною мовою зробити основну місцеву мову, це викличе негативну реакцію етнічних меншин. Таким чином, у культурному житті Африки мова відіграє неабияку роль.

Релігії в Африці

В африканців були свої власні релігійні системи задовго до того як сюди прибули християни та мусульмани, щоб повернути їх у свою віру. Незважаючи на всю строкатість культури, африканці мали чітке уявлення про своє місце серед природи. Духовні сили, згідно з африканською традицією, виявляють себе у природному довкіллі повсюдно, а не у вигляді якогось верховного божества, що існує десь далеко. Тому вони впливають на щоденне життя людей, будучи свідками кожного їхнього руху, нагороджуючи праведних та караючи грішників (приміром, тілесними ушкодженнями чи неврожаєм). Духи предків можуть заподіяти шкоду живим, вони є всюди — у лісах, річках, горах тощо.

Монотеїстичне християнство спочатку досягло Африки на північному сході, коли повернулися Нубія та Аксум, а Ефіопія стала твердинею коптського християнства ще з IV ст. Але справжня навала християнських церков відбулася лише за першого натиску колоніалізму — на початку XVI ст. Різні християнські віросповідання здійснювали вторгнення на різні території: римо-католицизм у більшу частину Екваторіальної Африки, головню через бельгійців, англіканська церква — у британські колонії, а пресвітеріанська та решта — в інші місця. Однак майже всюди проникнення нової релігії вело до змішування традиційних африканських і християнських вірувань; таким чином переважна більшість Африканської Субсахари

лише номінально є християнською. Підійть до церкви у Габоні, Уганді чи Замбії, і замість дзвонів ви почуєте звук барабанів і скоріше народну музику, ніж гімни, а поруч зі звичними християнськими статуями побачите африканські різьбярські вироби.

Іслам в Африці мав іншу долю. Він наступав з Аравії через пустелю і просувався вниз уздовж східного узбережжя. Мусульманське духовенство направило правителів африканських держав і наказало їм повернути своїх підданих. Араби зробили ісламськими держави савани і проникли в північну частину сучасної Нігерії, Гану та Кот-д'Івуар. Вони оточили та ізолювали коптських християн Ефіопії, ісламізували народи Сомалі на Африканському Розі. Вони встановили свої осередки на узбережжі Кенії та захопили Занзібар. Недарма Африканська перехідна зона визначається як ісламський фронт (рис. 7-12). Арабський іслам та європейське християнство боролися за серця африканців, й іслам виявився значно більшою силою. Від Сенегалу до Сомалі африканське населення є стовідсотково мусульманським, і закони ісламу неподільно панують у його щоденному житті. Суннітські мулли ніколи не дозволять шлюб між представниками різних вірувань, хоча протилежне можна побачити у більшій частині колишньої колоніальної Африки. Ця основна суперечність між ісламським радикалізмом та християнським примиренням створює потенціал для конфліктів у країнах, де обидві релігії мають своїх прихильників.

СУЧАСНА КАРТА І ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Політична географія Африки є продуктом колоніального суперництва з відносно незначним відсотком розв'язаних суперечок упродовж колоніального періоду. Колись установлені політичні кордони тепер, як правило, закріплюються. Колоніальний проміжний період був коротким, але, повторимо, він залишив по собі спадщину.

Те, що європейці нанесли на карту Субсахари свої кордони, показало невисоку зацікавленість самої Африки у розвитку власної політичної структури. Кажуть, що європейці не звертали жодної уваги на африканську культурну мозаїку, але це не зовсім так. Імперські кордони були в основному результатом міжнародного суперництва, але внутрішній поділ, який європейці організували у своїх колоніях, інколи пристосовувався до африканських традицій. Та хоч би як там було, європейська структура кордонів часто зіштовхувала ворогуючі африканські народи або ж розділяла ті, що мали багатовікові культурні зв'язки.

Результатом стала структура, що привела до незалежності 45 африканських держав — від густонаселеної Нігерії (131 млн осіб) до малолюдних Сан-Томе і Прінсіпі (175 000 осіб) та від обширної Демократичної Республіки Конго (2 265 000 кв. км / 875 000 кв. миль) до крихітних Сейшельських Островів (455 кв. км / 177 кв. миль). Економічні перспективи багатьох із цих країн невтішні, і не останньою причиною є те, що в Африці більше внутрішньоконтинентальних держав, аніж будь-де у світі. Як ілюструє таблиця 1-2, соціальні умови у переважній більшості африканських країн є жалюгідними. Зокрема, у Субсахарі смертність дітей і немовлят, а також рівень поширення хвороб дуже високі, а тривалість життя дуже коротка. Тоді як у решті світу розрив між потребами в харчових продуктах та їх наявністю практично ліквідовано, найбідніші країни Африки все ще страждають від недостатнього та незбалансованого харчування.

Усі ці ситуації викликані низкою чинників, деякі з яких спільні для периферії планети, а деякі специфічні для Африканської Субсахари. Звичайно, етнічне напруження є наслідком колоніальної політичної структури, проте навіть якби карта була спланована більш розважно, конфлікт між традиційними африканськими політичними системами та колоніальними (й ісламськими), які намагалися встановити, однаково виник би. Державам Африки, які стали незалежними, потрібна була лояльність своїх громадян, натомість вони зіткнулися з розколом та обмеженістю власних позицій. Постколоніальні умови дали можливість історично придушеним, але потенційно могутнім африканським спільнотам знову заявити про себе: кікую в Кенії, ашанті в Гані, ібо в Нігерії, шона в Зімбабве, зулу в ПАР та ін. Інтереси цих спільнот часто суперечили інтересам урядів держав, що здобули незалежність. Скажімо, ашанті вважають себе спершу підлеглими свого короля, а вже потім жителями Гани. Ібо пішли ще далі: вони розпочали громадянську війну, щоб забезпечити незалежність від нігерійської держави, частиною якої вони були. Фактично всі постколоніальні африканські суспільства є плюралістичними, такими, що лише певною мірою можуть протистояти відцентровим силам; політичні системи, встановлені чужинцями, також не розв'язали цю проблему. Європейці йшли шляхом демократії та федералізму; деякі ісламські країни випробовували закон шаріату і політику підкорення силою. Жодне не спрацювало — лише викликало зайві незгоди.

Тому на політичній карті Африканської Субсахари є 45 країн, але немає національних держав (окрім деяких мікро- та мінідержав на островах і на півдні). Відцентрові сили є доволі потужними, а зовнішні інтервенції впродовж «холодної війни»,

коли комуністичні та антикомуністичні іноземні війська ставали по різні боки в місцевих громадянських війнах, тільки поглиблювали конфлікти всередині африканських держав.

Економічна колоніальна спадщина була не багато кращою. Наприклад, транспортні системи планувалися з метою максимізації прибутку і полегшення експлуатації мінеральних ресурсів та земель; колоніальна мозаїка перешкоджала встановленню внутрішньорегіональних засобів зв'язку, крім тих випадків, коли кооперація підвищувала ефективність. Приміром, колоніальні країни Північна і Південна Родезія (нині Замбія й Зімбабве) були внутрішньоконтинентальними, і вони потребували виходу назовні, тому було збудовано залізниці до портів, якими володіли португальці. Проте подібні зв'язки майже не сприяли створенню внутрішньоафриканських комунікацій. На сучасній карті ми бачимо результати цього: ви можете їздити від узбережжя до внутрішньої частини прибережних територій залізницями чи добрими шосе, але не існує жодної пристойної дороги, яка з'єднувала би сусідні країни вздовж узбережжя.

Для подолання таких проблем потрібна регіональна співпраця африканських держав. Важливий крок був зроблений у 1990-ті роки, коли 12 країн об'єдналися у Співтовариство розвитку Південної Африки (СРПА). Хоча ресурси СРПА обмежені, його цілі доволі конструктивні. Співтовариство працює над зниженням тарифних бар'єрів між південноафриканськими країнами, заохочуючи регіональну торгівлю. Воно також координує і підтримує інфраструктурні проекти, як-от будівництво автострад для сполучення країн-учасниць або спорудження гідроелектростанцій для поліпшення енергопостачання в сільських районах. У кінці 1990-х років організація добилася успіху в певних сферах, головно економічній, однак виявилася неспроможною в інших справах, особливо в намаганнях побороти політичний неспокій. І все ж СРПА означає важливий крок у політико-географічному розвитку Африканської Субсахари.

Населення і урбанізація

Африканська Субсахара залишається найменш урбанізованим географічним світом, але вона водночас входить до числа світів з найвищими темпами урбанізації на Землі. У 2002 р. 29 % усіх африканців проживало в міських районах, а десятиліття тому ця цифра становила 24 %. Продовжує зростати міграція «село—місто» — від Конакрі аж до Кейптауна.

Ми вже згадували, що в Субсахарі вже були урбаністичні традиції, допоки араби і європейці не

запровадили свої. У Західній Африці і меншою мірою у прибережній Східній Африці частини цих корінних міст збереглися, наприклад у Іфе та Ойо (Нігерія). Разом із тим європейські колонізатори заклали чи модернізували більшість міст, які нині є провідними, і сучасна урбаністична система Африки є, здебільшого, ще одним колоніальним спадком. Упродовж колоніального періоду міста і містечка мали схильність до відокремлення, і внутрішня міграція певною мірою контролювалася. Однак після здобуття незалежності нові уряди не змогли йти проти течії (деякі намагалися виселяти бездомних новоприбулих і забороняти торгівлю на тротуарах). Багато африканських міст зараз дуже перенаселені, і їх оточують одні з найжахливіших нетрів у світі.

29 % населення Африканської Субсахари тепер проживає у містах і містечках: це 188 млн осіб. Десятки мільйонів цих людей залишили свої села і вирушили просто до найближчих міст; їх зігнали з землі неврожаї, борги чи привабили більшій можливості в містах. Після прибуття туди вони, звісно, шукали свої етнічні групи, утворюючи урбаністичні передмістя, які нагадували культурну мозаїку сільської місцевості. Приміром у Момбасі (Кенія) є квартали нетрів, де скупчені луо, камба, кікую та інші етнічні групи. Згідно з африканськими звичаями колективної взаємодопомоги новоприбулим дають притулок, поки ті намагаються знайти роботу.

Упродовж колоніального періоду африканські міста часто ставали центрами невеликих серцевинних районів і, звичайно, вони були також місцем перебування владних органів. Цей *офіційний сектор* міста, як правило, ставав головним: у ньому здійснювали державний контроль та регулювання з питань громадських служб, бізнесу, промисловості та зайнятості. Однак сьогодні африканські міста виглядають інакше. На відстані обриси їхніх центрів виглядають досить сучасно. Але на тротуарах, прямо під вітринами магазинів сидять вуличні торговці, продавці ювелірних виробів, виробники плетених кошиків, одягу, різьбярі по дереву — це друга економіка, більша частина якої перебуває поза державним контролем. Такий *неофіційний сектор* тепер домінує у багатьох африканських містах. Його наповнюють сільські іммігранти, які працюють домашньою обслугою, підмайстрами, будівельними робітниками та на багатьох інших неprestижних роботах.

Однак мільйони сільських іммігрантів не можуть знайти жодної роботи — місяцями чи навіть роками. Вони живуть у жалюгідних умовах, у безнадійних злиднях, і уряди не можуть їм допомогти. Околиці багатьох африканських міст — це небезпечні, шкідливі для здоров'я нетрі без відповідного

прихистку, водопостачання чи елементарної санітарії. Закидані сміттям, переповнені комахами в дощовий період і задушливі та смердючі в сухий, вони стали справжніми інкубаторами хвороб. І все ж небагато їхніх жителів повертаються у свої села, сподіваючись на хоча би щось краще.

При розгляді регіонів ми зосередимо увагу на деяких містах Африканської Субсахари, які всі, хоч і різною мірою, перебувають під тиском постійного припливу населення. Незважаючи на ста-

новище міської бідноти й злидні сільських районів, деякі столиці Африки залишаються твердинями привілейованої еліти, яка не може й не бажає розв'язувати проблеми інших соціальних груп. Дискримінаційна політика та штучно занижені ціни на харчові продукти знеохочують фермерів і створюють ще більшу прірву між містом і селом, ніж та, що була в колоніальний період. Та сьогодні перспектива демократії несе надію на те, що про сільську більшість Африки почнуть і задуматься у столицях.

РЕГІОНИ АФРИКАНСЬКОЇ СУБСАХАРИ

Зовні Африка здається такою масивною, компактною і непорушною, що будь-яка спроба виправдати її сучасний регіональний поділ має бути приречена на невдачу. Жодні глибокі затоки чи моря не утворюють, як у Європі, фрагменти півостровів. Жодні великі острови (крім Мадагаскару) не дають таких очевидних регіональних контрастів, які ми бачимо у Середній Америці. Африка аж ніяк не звужується конусом донизу, як Південна Америка. Африку не перетинає бар'єр, подібний до Андів чи Гімалаїв. Так чи є можливий регіоналізм за умови колоніальної фрагментації та культурної мозаїки Африки? Цілком можливий.

Карти природного довкілля, етнічної структури, культурних ландшафтів, історичних осередків культури та колоніальних моделей подають поділ Африки на чотири регіони (рис. 8-9):

1. *Західна Африка* охоплює країни Західного узбережжя і край Сахари від Сенегалу та Мавританії на заході до Нігерії, Нігеру і частини Чаду на сході.
2. *Екваторіальна Африка* вміщує Демократичну Республіку Конго, Республіку Конго, Габон, Камерун, Центральнафриканську Республіку та південні частини Чаду й Судану.
3. *Східна Африка* також простягається через екватор, але її природне довкілля урізноманітнюється підняттями рельєфу. Кенія і Танзанія є прибережними країнами; Уганда, Руанда і Бурунді — континентальні держави. Більша частина високогірної Ефіопії також лежить у цьому регіоні.
4. *Південна Африка* простягається від південних кордонів Демократичної Республіки Конго і Танзанії до крайнього півдня континенту. Цей регіон утворюють 10 країн, зокрема Ангола, Зімбабве і такий гігант Південної Африки, як ПАР.

Острів Мадагаскар, розташований в Індійському океані навпроти Мозамбіку, не може бути зарахований ні до Східної, ні до Південної Африки з географічних причин, які ми розглянемо пізніше.

У трьох із чотирьох регіонів Африки так чи інакше домінує гігантська держава. У Західній Африці лідером є Нігерія завдяки своєму населенню, що становить понад 130 млн. В Екваторіальній Африці домінує Демократична Республіка Конго: її територія перевищує решту країн регіону, разом узятих. У Південній Африці лідирує ПАР — голов-но внаслідок своєї економічної потуги та впливу.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА АФРИКАНСЬКОЇ СУБСАХАРИ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Абіджан, Кот-д'Івуар	3,6
Аккра, Гана	2,2
Аддіс-Абеба, Ефіопія	3,0
Кейптаун, ПАР	3,1
Дакар, Сенегал	2,3
Дар-ес-Салам, Танзанія	2,6
Дурбан, ПАР	1,4
Хараре, Зімбабве	1,9
Ібадан, Нігерія	1,9
Йоганнесбург, ПАР	2,4
Кіншаса, Демократична Республіка Конго	5,7
Лагос, Нігерія	15,2
Лусака, Замбія	1,8
Момбаса, Кенія	0,9
Найробі, Кенія	2,6

РИСУНОК 8-9

ЗАХІДНА АФРИКА

Західна Африка займає більшу частину Африканського Виступу, простягаючись на південь від країв Сахари до узбережжя Гвінейської затоки і від західної частини озера Чад до Сенегалу (рис. 8-10). У політичному сенсі регіон охоплює всі ті держави, що розташовані південніше Західної Сахари, Алжиру й Лівії та західніше Чаду (а деколи й разом з ним) і Камеруну. В рамках Західної Африки інколи проводиться грубий поділ між великими, головню степовими і пустельними країнами (сюди можна віднести і Чад) та меншими країнами, краще забезпеченими водою.

За винятком Гвінеї-Бісау, що колись належала Португалії, та вже давно незалежної Ліберії, до Західної Африки входять чотири колишніх британських і дев'ять колишніх французьких колоній.

Країни, підлеглі Британії (Нігерія, Гана, Сьєрра-Леоне та Гамбія) розташовані окремо одна від одної, тоді як франкомовна Західна Африка є неперервною. Як ілюструє рисунок 8-10, політичні кордони простягаються від узбережжя до внутрішньої частини континенту; отже від Мавританії до Нігерії західноафриканське природне довкілля подрібнюється між паралельно розташованими, орієнтованими на узбережжя державами. Через ці кордони, зокрема через такі, що проходять між колишніми британськими та французькими територіями, існує вкрай обмежена взаємодія. Причому, у вартісному вираженні торгівля Нігерії з Великою Британією майже у 100 разів перевищує її торгівлю з недалеко розташованою Ганою. Держави Західної Африки не є економічно незалежними; свої прибутки вони головню отримують від продажу власних продуктів на неафриканському міжнародному ринку.

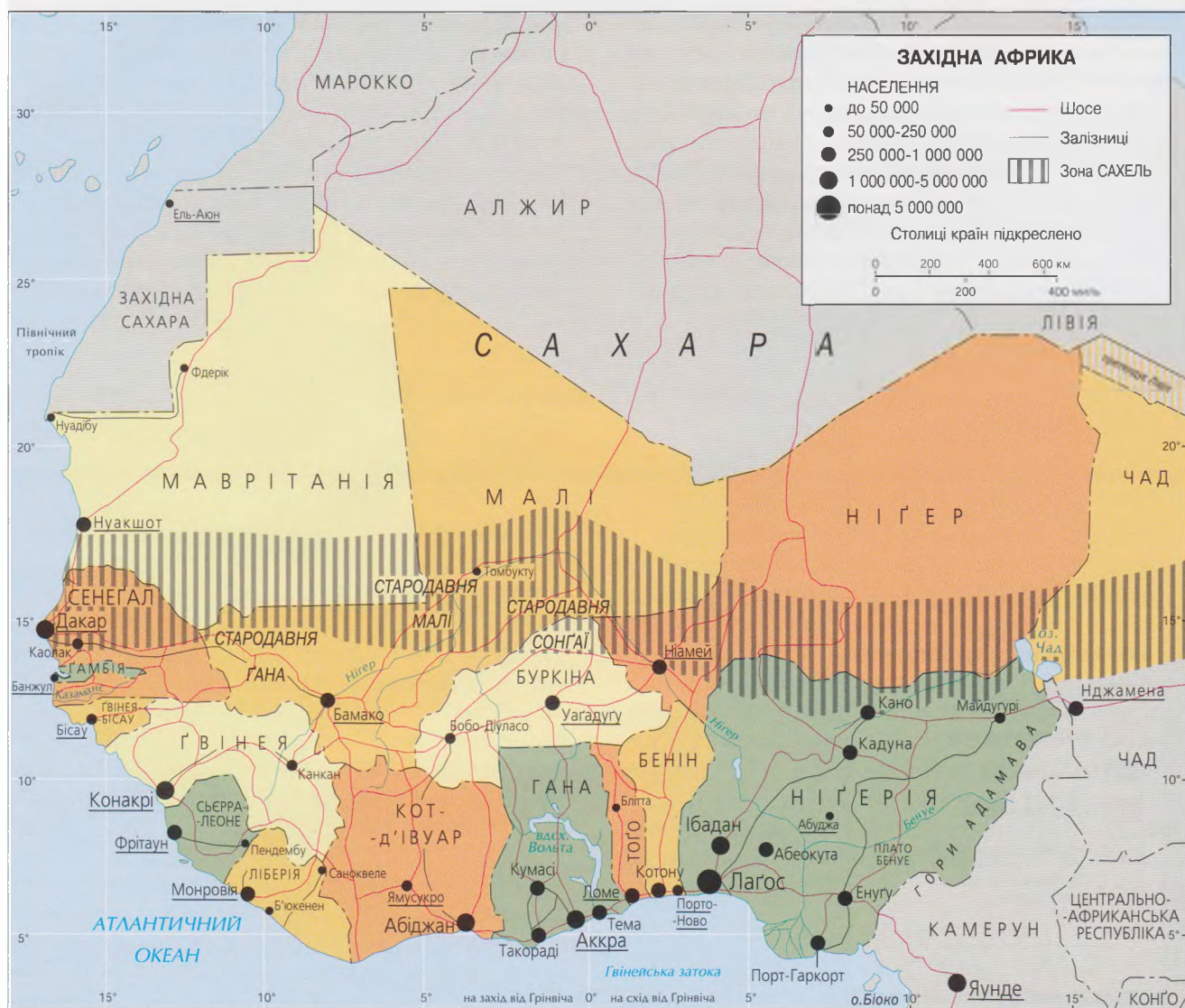

РИСУНОК 8-10

За наявності таких внутрішніх суперечностей усередині Західної Африки чи можна говорити про єдиний Західноафриканський регіон? Відповідь буде ствердною. По-перше, ця частина Субсахари володіє надзвичайним культурним та політичним потенціалом. Колоніальний період не зміг знищити життєспроможність Західної Африки, яка асоціювалася не лише зі старими державами, імперіями савани та містами тропічних лісів, а також з енергією і підприємництвом, досягненнями у скульптурі, музиці й танцях її народів. По-друге, Західна Африка має низку паралельних східно-західних екологічних поясів, чітко визначених на рисунках I-7 та I-8, роль яких у розвитку цього регіону є надзвичайно суттєвою. Як показує структура транспортних доріг на карті Західної Африки, наземне сполучення всередині цих поясів, від країни до країни, є дуже поганим; жодна прибере-

жна чи внутрішня залізниця не з'єднує цю групу країн. І все ж просторова взаємодія у цих поясах є доволі сильною, і певний економічний обмін півночі з півднем таки відбувається, зокрема у споживанні м'яса худоби, вирощеної у північних районах савани населенням прибережних районів. І по-третє, Західна Африка відчула ранній і потужний вплив європейського колоніалізму з його морською торгівлею та работоргівлею, і він змінив цей регіон від краю до краю. Цей вплив досягнув центру Сахари і заклав основи для переорієнтації цілої території; звідси й виникло сучасне розмаїття держав.

Незважаючи на наслідки работоргівлі, нині Західна Африка є найбільш заселеним регіоном Субсахари. У цьому сенсі Нігерія (результати перепису якої є сумнівними, але приблизні дані говорять про 130,6 млн осіб) є найбільшою державою

Африки; Гана (20,4 млн) теж займає чільне місце. Як ілюструє рисунок І-9, у Західній Африці міститься одне з найбільших на континенті геопросторових зосереджень населення. Зрозуміло, що південна половина регіону є домівкою для більшої кількості жителів. У Мавританії, Малі та Нігері лежить надто велика частина непродуктивного степу Сахель та аридної Сахари, аби забезпечити людність, що за кількістю майже дорівнює населенню Нігерії, Гани чи Кот-д'Івуару.

Народності, що живуть уздовж узбережжя, представляють сучасну епоху, започатковану колоніальними силами. Тоді вони процвітали у своїй новій ролі посередників у прибережній торгівлі. Тоді вони зазнали змін в освіті, релігії, урбанізації, сільському господарстві, політиці, охороні здоров'я і багатьох інших сферах. Тоді вони перейняли новий спосіб життя. На противагу їм народи внутрішніх територій зберегли свої зв'язки з іншою епохою в африканській історії. Далекі від головної сцени європейських колоніальних дій і часто зорієнтовані на іслам, вони пережили зовсім інші зміни. Проте карта нагадує нам, що кордони країн Африки зовсім не враховують таких контрастів. І в Нігерії, і в Гані є такі населені пункти, що представляють як народності внутрішніх районів, так і народності узбережжя, і в обох країнах культурний розрив між північчю та півднем створив політичні проблеми.

Нігерія: наріжний камінь Західної Африки

Коли Нігерія здобула повну незалежність від Великої Британії у 1960 р., перед її урядом постало завдання керувати суто європейським політичним утворенням, яке містило три великі народності та близько 250 інших народностей, чисельність яких становила від кількох мільйонів до кількох тисяч. Країна характеризувалася федеральною політичною системою, що складалася з трьох регіонів, кожен з яких зосереджував одну із трьох провідних націй. На південному заході лежав Західний регіон — батьківщина народності йоруба, що мала давні урбаністичні традиції та високорозвинену культуру. На південному сході був розміщений Східний регіон — історична земля народності ібо, яка зазнала меншого, порівняно з йоруба, колоніального впливу. А на півночі найбільшим та найгустіше заселеним був Північний регіон — володіння народу хауса, регіон стародавніх міст, ісламу і сахельського довкілля.

Карта Нігерії ілюструє компактну територію, яку перетинають річка Нігер та її притока Бенуе,

що разом утворюють водну систему ігрекоподібної форми (рис. 8-11). Нігер у своїй нижній течії та його дельта відокремили народи йоруба та ібо і їхні Західний та Східний регіони; серцевина Північного регіону була розташована між верхньою течією Нігеру та Бенуе. Колоніальна влада, що залишала країну, усвідомлюючи регіональну строкатість нової держави, вважала, що федеральна структура допоможе урядові Нігерії подолати перші роки напруження. Певного прогресу було досягнуто у будівництві автошляхів і залізниць між північчю та півднем. Англійська мова була прийнята як спільна мова для освіченої еліти; сьогодні вона залишається однією з чотирьох офіційних мов — поряд з йоруба, ібо та хауса. Був створений великий державний апарат, а стосовно освіти Нігерія перебувала у значно кращому становищі, ніж більшість африканських країн чи колоній.

Унаслідок очевидних географічних причин британський колоніальний вплив завжди був сильнішим у двох південних регіонах, аніж на півночі. Християнство стало домінуючою релігією на півдні, і південні народи, особливо йоруба, були першими у справі перетворення колонії на незалежну державу. Те, що федеральною столицею було обрано Лагос, порт Західного регіону, а не одне з міст більш заселеної півночі, відображало надії Британії на майбутнє цієї країни.

За своєю територією Нігерія є великою країною і, як видно з рисунка 8-10, простягається в північному напрямі далі, ніж будь-яка з інших прибережних західноафриканських держав. Наслідком є те, що в межах її північних кордонів проживає значно більше населення, ніж у її сусідів. Мета початкової трирегіональної системи полягала в тому, що два менші південні регіони мали зрівноважувати один більший регіон на ісламській півночі.

Однак трирегіональна федерація Нігерії довго не протрималася. Спершу Східний, а не Північний, регіон організував кампанію відокремлення від федерації, хоча північ теж відіграла свою роль. Значна частина народності ібо вирушила до північніших міст, щоб зайняти робочі місця, які місцеві жителі не бажали займати; деякі з них стали успішними підприємцями. Ці енергійні християни викликали злобу серед більшості мусульман, і у вересні та жовтні 1966 р. відбулася низка вбивств. Чимало уцілілих ібо втекли з півночі, а у травні 1967 р. уряд Східного регіону проголосив його незалежність як Республіки Біафра. Це призвело до громадянської війни, що тривала три роки і, за приблизними даними, забрала мільйон життів. Аби така спроба не повторилася, наступні

По великих містах Африканської Субсахари

Лагос

У цьому географічному світі, який урбанізований лише на 29 %, Лагос — колишня столиця федеральної держави Нігерія — є винятком: густо залюднений метрополіс із населенням 15,2 млн осіб називають африканською Калькуттою.

Лагос розвинувся понад три століття тому з рибальського селища народності йоруба, згодом португальського центру работоргівлі, а тоді штаб-квартири британського колоніалізму в найбільше місто Нігерії, головний порт, провідний індустріальний центр і першу столицю. Розміщене на південно-західному узбережжі, місто охоплює групу низько розташованих островів і піщаних кіс між болотистою береговою лінією та лагуною Лагос. Центр міста лежить на острові Лагос, де висотні будівлі, що прилягають до району Маріна, височіють над затокою Лагос і виходять вікнами на пристань та промисловий район Апапа. Місто розширювалося на південний схід до островів Ікоджі та Вікторія, проте після 1970-х років урбанізовані передмістя вирости на півночі, на західному березі лагуни.

Міський пейзаж Лагоса є поєднанням сучасних висотних будівель, напіврозвалених житлових районів та злидених нетрів. З висотного будинку видно нескінченну, як видається, низку іржавіючих рифлених дахів, хаотичні блоки будинків, збудованих невідомо з чого і відокремлених вузькими вуличками. На околицях туляться цілі містечка з халупок, де живуть ще більші невдахи. Тут житло роблять із фанери чи картону, і воно позбавлене найнеобхіднішого.

За світовими мірками Лагос є одним із найбільш забруднених, перенаселених і безладних міст. Погане управління і корумпованість державних службовців набули жохливих розмірів. Закони, правила та інструкції — від державних до дорожніх — зневажаються. Міжнародний аеропорт зажив поганої слави через недостатню безпеку й справжній рекет, яким займаються посадові особи імміграційної та митної служб. Багато в чому Лагос є некерованим містом.

до економічної катастрофи. Інфраструктура країни зійшла нанівець. У містах перестали працювати комунальні служби, у сільських районах — лікарні та школи. У дельті Нігеру місцеве населення, під землею якого видобували нафту, вимагало частину прибутків спрямувати на відшкодування за екологічні збитки; військовий режим генерала Абача відреагував арештом та стратою дев'яти їхніх головних лідерів. За світовими показниками Нігерія опустилася до найнижчих щаблів драбини добробуту — навіть за умови, що вона була десятим виробником нафти у світі, а її головним споживачем виступали Сполучені Штати.

У 1999 р. вперше за 16 років до влади в Нігерії прийшов демократично обраний президент Обасанджо. Він рішуче повернувся обличчям до суворих реальностей країни — непрацюючих застарілих заводів, покинутих ферм та плантацій, незліченного числа безробітних, закоренілої корупції та хронічної несплати податків, зростаючого швидкими темпами населення, кризи зі СНІДом тощо. Але водночас на порядку денному постала складна етнокультурна ситуація. Поворот до демократії зумовив втрату влади північною елітою, яка давно панувала разом із військовими, і тепер північні штати, переважно мусульманські, почали випробовувати свою силу в інший спосіб. Штат Замфара, політики якого потрапили в немилість до президента, проголосили, що закон шаріату в їхньому штаті буде стосуватися не лише таких справ, як одруження та спадок, а й усіх сфер життя. Тобто слід заборонити, скажімо, поїздки чоловіків і жінок в одному таксі, школи потрібно розділити за статтю, жінок — позбавити права на чимало професій і т. ін. Мусульманські лідери в Замфарі стверджували, що закон шаріату діятиме лише для мусульман, але насправді вийшло не так. Причому, християнки змушені були шукати таксі, водіями яких є християни, проте на більшості авто працюють мусульмани, які, зрештою, не підвозять ні мусульманських, ні християнських жінок.

Де кілька інших північних штатів наслідували приклад Замфари, незважаючи на заклик уряду не поспішати з ініціативами. Коли штат Кадуна ввів цей закон, сутички між мусульманами і християнами фактично спустошили стародавнє місто Кадуна. Там і в інших місцях введення закону шаріату призвело до втечі тисяч християн. До початку 2001 р. закон шаріату проголосили 10 північних штатів, хоча уряд Кадуни тимчасово відмінив це рішення (рис. 8-11).

Все це збільшує перспективи того, що Нігерія — цей наріжний камінь Західної Африки та одна з найважливіших держав континенту — не встоїть перед деволуційними силами ісламського

фронту, яким стала Африканська перехідна зона. Це був би дуже згубний розвиток подій. Стабільна, добре керована та економічно зростаюча Нігерія здатна слугувати маяком для регіону та всього географічного світу. Її крах може бути уразливим для політичної географії Африки, і ця хвороба може поширитися.

Узбережжя та внутрішня частина

Нігерія є однією з 17 держав (ураховуючи Чад і Кабо-Верде), які утворюють регіон Західна Африка. Чотири з них є внутрішніми державами: Малі, Буркіна, Нігер і Чад. Рисунок I-8 є виразною ілюстрацією того, як умови степу та пустелі домінують у природному довіклі цих держав. Рисунок I-9 зображує концентрацію населення степової зони, а також зони уздовж вузької смужки води, яку постачає ріка Нігер. Розкидані оази утворюють сталі поселення і центри регіональної торгівлі. Навіть прибережні країни не уникають потужного впливу пустелі на Західну Африку. Природне довікля Мавританії є майже повністю пустелею. Сенегал (рис. 8-10) лежить у зоні Сахель; і не лише Північна Нігерія, а й Північні Бенін, Того і Гана містять степові зони. Утрата пасовищ внаслідок опустелювання є постійною тривою тутешніх пастухів.

Держави Західної Африки відчувають наслідки зонування природного довікля, зображеного на рисунках I-7 та I-8, але в них є також виразні регіональні географічні особливості. *Бенін* — сусідня з Нігерією країна — має плідні культурні та економічні зв'язки з бразильським штатом Баїя, куди багато людей забрали колись у рабство і де збереглися елементи західноафриканської культури. *Гана*, раніше відома як Золотий Берег, була першою державою Західної Африки, яка здобула незалежність (1957 р.). Вона має стійку економіку, засновану на експорті какао. На її карті можна побачити два грандіозні проекти, здійснені за роки незалежності: це порт Тема, який мав обслуговувати величезне запліччя Західної Африки, та озеро Вольта, що виникло внаслідок будівництва найбільшої в регіоні греблі. Коли жоден із проектів не виправдав сподівань, економіка Гани занепадала. У 1990-ті роки поява стабільного демократичного уряду (наступника військового режиму) викликала деяке пожвавлення.

Кот-д'Івуар (Берег Слонової Кістки) перетворив три десятиліття диктаторського, але стабільного правління в економічний прогрес, який приніс країні статус суспільства з низькими і середніми доходами — головню від продажу какао і кави. Тривале втручання Франції у справи країни долу-

чилося до цього процвітання; столиця Абіджан відображала доволі відносний добробут. Довічний президент Кот-д'Івуару в чисто сімейному дусі затіяв перенести столицю до свого рідного містечка Ямусукро, а потім витратив цілу прірву доларів, спорудивши там католицьку базиліку — суперницю римського собору Св. Петра. Вона була посвячена саме тоді, коли економіка країни занепадала, а соціальні умови погіршилися. До кінця 1990-х років Кот-д'Івуар знову опинився в категорії країн з низькими прибутками (рис. І-11). Політичні проблеми з регіональним присмаком, розбуркували спільноту країни у 2000 р., коли роздратування відносно етнічного походження кандидата в президенти переросло у всенародну боротьбу проти іммігрантів із Буркіни, що зміцнили присутність мусульман на півночі. Тисячі людей були змушені тікати, тим самим поглиблюючи мусульмано-християнський розкол у цій давно стабільній країні з 16,7 млн населення.

Всю Західну Африку хвилювало те, що трапилося в Ліберії та Сьєрра-Леоне. *Ліберією*, країною, заснованою у 1822 р. звільненими рабами, які повернулися до Африки з допомогою американських товариств, що виступали проти колоніалізму, правили їхні нащадки впродовж шести поколінь. Каучукові плантації та копальні залізної руди робили життя «американо-ліберійців» спокійним, але серед місцевих жителів кипіло обурення. За військовим переворотом 1980 р., в якому було вбито президента, у 1989 р. насталася повномасштабна громадянська війна, що нацькувала одні етнічні групи на інші та вигнала сотні тисяч біженців у сусідні країни, зокрема у Кот-д'Івуар, Сьєрра-Леоне та Гвінею. Столиця Монровія (названа на честь президента США Джеймса Монро) була зруйнована; згідно з приблизними підрахунками, загинуло 230 000 осіб — майже 10 % населення. У 1997 р. один із повстанських ватажків, Чарльз Тейлор, став президентом, але його репутація була вже зіпсована брутальними заявами під час війни.

Однією з країн, якій ці події завдали шкоди, була *Сьєрра-Леоне* — прибережна сусідка Ліберії. Вона теж була заснована як притулок для звільнених рабів, цього разу британцями у 1787 р. Здобувши незалежність у 1961 р., Сьєрра-Леоне пройшла знайомий усім шлях від учасниці Британської Співдружності, республіки, однопартійної держави до військової диктатури. В 1990-ті роки громадянська війна принесла нечуваний жах цій маленькій країні, куди ще й прибували біженці з Ліберії. Повстанська організація «Революційний об'єднаний фронт» і ті, хто підтримував законний уряд, зішлись у борні, що зруйнувала як міста, так і сільські райони. Повстанці не вбивали, а

калічили цивільне населення разом із дітьми, а їхні лідери вимінювали алмази на зброю. Нігерійські сили під егідою регіональної організації ECOWAS (Економічний союз західноафриканських держав) втрутилися в цю війну в 1998 р., але повстанці продовжували військові дії. Наступними були зусилля ООН щодо стабілізації ситуації та підтримання порядку у столиці Фрітаун з допомогою британських спеціальних загонів. Лідерам повстанців — тим, кого звинувачували у найбільш жорстоких злочинах, запропонували посади в майбутньому уряді в обмін на припинення війни. Згідно з наближеними даними ООН, за кілька років близько 500 000 біженців перейшли кордон з Гвінеєю. У 2000 р. Сьєрра-Леоне посіла останнє місце у світі за матеріальним добробутом своїх громадян.

Чому саме ця частина Західної Африки стала жертвою такого насильства? Причин багато: етнічна ворожнеча, зосередження матеріальних цінностей та влади в руках меншості, суперництво узбережжя з внутрішніми районами, роль «національних» армій та місцевої поліції у можливостях придбання зброї кожним тощо. Але це ще справа розмірів та розташування країн. Такі маленькі країни, як Ліберія та Сьєрра-Леоне, стають реальними мішенями для заколотників: їх можна порівняно легко взяти під контроль, чого не можна зробити з Кот-д'Івуаром чи Ганою. А якщо маленькі країни мають ізольовані та роз'єднані меншини, які не є дійовими учасниками національного життя, ці меншини стають заручниками у боротьбі між озброєними фракціями. Треба зауважити, що Кот-д'Івуар на сході та Сенегал на північному заході були зачеплені шойно згаданими подіями, але не дестабілізовані ними повністю.

Сенегал мав перевагу розташування: він відокремлений від Сьєрра-Леоне Гвінеєю — ще однією франкомовною країною Західноафриканського узбережжя. Незважаючи на проблеми Сенегалу з саванським природним довкіллям, йому вдалося втілити свою колоніальну перевагу (столиця країни Дакар була штаб-квартирою французької Західноафриканської імперії) у тривалий прогрес. Сенегал, у жодному разі не багата країна, залежить від прибутків, які отримує від експорту сільськогосподарської продукції (головно арахісу), рибальства (головне джерело прибутків), продажу фосфатів та видобутку залізної руди. Однак його найбільшим благом є демократичні традиції, які зберігаються вже понад чотири десятиліття. Це дало змогу Сенегалу витримати такі шторми, як невдалий союз зі своїм англомовним анклавом

Гамбією та сепаратистський рух у південно-західному куті країни (рис. 8-10).

Більш ніж 90 % жителів Сенегалу — мусульмани. Найбільшою етнічною групою є волоф (близько 37 % усього населення), за нею ідуть фулані та серер (по 17 % кожна). Народність волоф зосереджена у столиці та навколо неї і тримає у своїх руках майже всю владу. Правителі Сенегалу підтримують тісні відносини з Францією, яка все ще залишається найбільшим торговим партнером своєї колишньої колонії та фінансово підживлює її, коли це необхідно. Сенегал, не маючи нафти, алмазів та інших вигідних джерел прибутку, все ж домігся досягти рівнів ВВП, найвищих у цьому регіоні (див. табл. 1-2). Це є доказом того, що нормальний представницький уряд і стабільність є більшим благом, ніж золото, пальне чи щось подібне.

Багатолюдна, багатокультурна, роздроблена Західна Африка переважно залишається регіоном фермерів та пастухів (останні мандрують по савані та степах півночі), територією швидкозмінного довкілля між океаном і пустелею. Місцеві сільські ринки керують традиційною економікою, а **14 періодичні ринки**, які відкриті не щодня, а працюють кожних три, чотири або більше днів, забезпечують участь усіх сіл у системі обміну. Такі традиції діють по сьогодні, навіть при тому, що великі міста приваблюють селян і самі тріщать по швах. Найбільшими проблемами регіону є економічне виживання та розбудова держав, утруднена існуючою мережею кордонів. І ці проблеми дуже обтяжливі, як і будь-що інше в Африці.

► ЕКВАТОРІАЛЬНА АФРИКА

Термін «екваторіальна» стосується не лише розташування, а й природного довкілля. Екватор розділяє Африку навпіл, однак лише західна частина Центральної Африки характеризується умовами, пов'язаними з тропіками низької висоти над рівнем моря: сильна спека, великі дощові опади та надмірна вологість, незначні сезонні перепади, рослинність вологих і мусонних лісів, величезне біорізноманіття. На схід, за межами Західної рифтової долини, висота збільшується і переважають холодніші, сезонно виражені кліматичні режими. Таким чином, ми розрізняємо два регіони в цих низьких широтах: Екваторіальна Африка на заході та Східна Африка на сході.

Домінуючий вплив на фізичну географію Екваторіальної Африки має гігантський басейн Конго. Гори Адамава відокремлюють цей регіон від Західної Африки; більші висоти і кліматичні

зміни позначають його південні межі (див. межі Сва на рис. 1-8). Політична географія регіону складається з восьми держав, серед яких Демократична Республіка Конго (в минулому Заїр) значно перевищує решту як за територією, так і за населенням (рис. 8-12).

П'ять з інших семи держав — Габон, Камерун, Сан-Томе і Принсіпі, Республіка Конго та Екваторіальна Гвінея — усі мають берегові лінії на Атлантичному океані. Центральнаафриканська Республіка і Чад, південь якого є частиною цього регіону, — це внутрішні держави. Особливості фізичної та суспільної географії Екваторіальної Африки поширюються певним чином навіть на південну частину Судану. Цей величезний і складний регіон у багатьох аспектах є найбільш неспокійним в усій Субсахарі.

Протягом колоніального періоду назва *Конго* стосувалася двох країн на протилежних боках головної ріки цього регіону: Бельгійського Конго і Французького Конго. Після здобуття незалежності обидві країни спершу зберігали цю назву, проте в 1971 р. правитель більшого Конго змінив її на Заїр. У 1997 р., вслід за тривалою революцією, яка розпочалася у Східному Заїрі, країною заволодів новий режим і перейменував її на Демократичну Республіку Конго. Її менший сусід тепер називається Республікою Конго чи просто Конго.

Демократична Республіка Конго

Як ілюструє карта, Демократична Республіка Конго (ДРК) має лише крихітне віконце (37 км /23 милі) на Атлантичний океан, однак достатнє для гирла ріки Конго. Океанські кораблі можуть заходити в порт Матаді, але потім починаються водоспади й пороги, і товари перевозяться автомобільними шляхами чи залізницею до столиці Кіншаси. Це не єдине місце, де ріка Конго не може слугувати транспортним сполученням. Підніміться її течією вгору (рис. 8-12), і ви побачите, що потрібні ще інші перевантажування — між Кісангані та Убунду, а також у Кінду. Поїдьте залізницею південніше від Кінду, і ви натрапите на інший вузький коридор на території ДРК — поблизу міста Лубумбаші. Тут, у провінції Катанга, залягає більшість головних мінеральних ресурсів країни, зокрема мідь і кобальт. Як видно на карті, найефективніший експортний маршрут залізницею пролягає звідси через Анголу в порт Бенгела. Проте громадянська війна в Анголі зруйнувала цей маршрут.

З територією, не дуже меншою, ніж США східніше від Міссісіпі, з населенням 55,4 млн осіб, із багатою та різноманітною ресурсовою базою, із землями, переважно придатними для сільського

РИСУНОК 8-12

господарства, Демократична Республіка Конго має всі необхідні складові, щоб бути лідером регіону, а можливо, й усієї Африки. Але потужні відцентрові сили, спричинені її фізичною та культурною географією, розривають країну на частини. Велетенський лісистий центральний басейн є непереможною перешкодою для сполучення сходу й заходу, півночі та півдня. Багато з продуктивних районів ДРК розташовані вздовж її периферії та відокрем-

лені величезними відстанями. Ці райони, як правило, звернені до одного чи кількох із дев'яти країн-сусідів за виходом до моря, за ринками збуту та за іншими контактами на основі етнічної спорідненості.

Громадянські війни 1990-х років розгорілися в одній із країн-сусідів, Руанді, й перейшли у тодішній Заір. Руанда, найгустіше заселена країна Африки, впродовж століть була місцем конфлікту,

що розпочався як суперечка між землеробами гуту та агресивними пастухами тутсі, які вторгалися в країну. Колоніальна інтервенція змінила хід подій. Кордони колоністів оточили серцевинні райони гуту й тутсі в гористих та родючих Руанді та Бурунді, але залишили багато споріднених із тутсі народів у сусідньому Бельгійському Конго. Тутсі, завжди у меншості та завжди заможніші, ніж гуту, домінували у політичному житті постколоніального періоду. Нескінченний, здавалося, цикл помсти з боку гуту і відплат з боку тутсі коштував сотні тисяч життів. У середині 1990-х років ще один такий спалах ненависті викликав один із найбільших у людській історії потоків біженців з Руанди до Заїру (а також до Танзанії). Партизанські загони гуту, які винищили сотні тисяч тутсі в Руанді, тепер тероризували табори біженців. Їхньою метою було перебрати контроль над Східним Заїром, створюючи більші володіння для гуту.

Однак Східний Заїр населяли тутсі та споріднені з ними групи, тому невдовзі гуту зазнали поразки, але згодом розпочали більшу війну. Незабаром сили тутсі, яким допомагав не лише уряд з представником тутсі на чолі, але також дружня їм Уганда, підкорили Східний Заїр і вирушили на захід. Їхнім керівником був досвідчений повстанський командир із Катанги Лоран Кабіла. У травні 1997 р. армія Кабіли, перетнувши Заїр із вражаючою швидкістю, здобула столицю Кіншасу й захопила владу. Через деякий час Кабіла оголосив, що Заїр надалі матиме назву Демократична Республіка Конго.

Зайняти місце корумпованого занепаłego режиму в Кіншасі (який довго підтримували Сполучені Штати) було однією справою, а відроджувати країну — цілком іншою. Невдовзі режим Кабіли уже не ладив зі своїми колишніми союзниками. З іншого боку, його звинувачували у неспроможності запровадити реформи. Крім того, повстанські сили, що колись допомагали Кабілі, тепер побачили можливість досягти своїх власних територіальних цілей. У ДРК знову почався безлад, і це вплинуло на інші країни в регіоні та поза його межами. На сході Уганда, Руанда та Бурунді підтримували кампанію проти Кабіли навіть тоді, коли інші опозиційні групи, налаштовані проти нового режиму, воювали між собою. На заході Кабіла користувався підтримкою Зімбабве, Анголи та Намібії, і всі вони вислали збройні сили. Але така підтримка коштувала дорого: генерали із Зімбабве отримали цінні привілеї в сільськогосподарських районах і районах з мінеральними ресурсами.

На початку 2001 р. Кабілу було вбито і Демократична Республіка Конго залишилася грубо поділеною (див. рис. 8-12). Зусилля встановити мир не дали вагомих результатів за умови склад-

них й інколи невіддільних проблем регресуючої країни. Понад 200 етнічних груп перебувають у межах колоніальних кордонів, які потребують реконструкції, і ця реконструкція не може бути безболісною як для ДРК, так і для всієї Африки.

По той бік ріки

На захід і північ від рік Конго та Убангі розташовані сім країн Екваторіальної Африки (рис. 8-12). Дві з них є внутрішніми державами. *Чад*, що простягається через Африканську перехідну зону і являє собою регіональний кордон із Західною Африкою, є однією з найвіддаленіших країн континенту. Однак відкриття значних нафтових родовищ на півдні та проект трубопроводу до Крібі в Камеруні будуть ефективніше зв'язувати Чад з Екваторіальною Африкою. *Центральноафриканська Республіка*, яка довгий час є нестабільною і дуже вбогою країною, ніколи не могла перетворити свій сільськогосподарський потенціал і мінеральні ресурси (алмази, уран) у реальний поступ. І ще одна країна займає два маленькі, з густим лісовим покривом, вулканічні острови. Це *Сан-Томе і Принсіпі* — міні-держава, що налічує лише 175 000 населення та здійснює невеликий експорт зі своїх плантацій какао та кокосів.

Цілком інша картина у чотирьох прибережних державах. Усі вони володіють запасами нафти, і їм належить частка екваторіальних лісів басейну Конго; тому їхніми провідними експортними товарами є нафта та лісоматеріали. Таке поєднання у *Габоні* створило єдину в регіоні економіку з прибутками, вищими від середніх. Із цих чотирьох держав Габон має найбільші реальні мінеральні запаси, до складу яких входять марганцеві, уранові та залізні руди. Столиця країни Лібревіль (єдина у цьому регіоні столиця на узбережжі) є цілком сучасним із висотними будівлями у діловому центрі, жвавим портом і швидко зростаючою кількістю безпритульних.

Камерун, менше наділений нафтою та іншими сировинними матеріалами, має найсильніший сільськогосподарський сектор у регіоні завдяки розміщенню у вищих широтах і в умовах підвищеного рельєфу. Західний Камерун є однією із найрозвинутіших частин Екваторіальної Африки, тут розташовані столиця Яунде і порт Дуала. У 1997 р. Камерун надав право Китаю розробляти запаси бокситів, але посварився з сусідньою Нігерією за спільний кордон на багатому нафтою півострові Бакассі, розташованому на далекому заході, де мовою міжнародного спілкування камерунців є англійська, а не французька, як деінде в цій країні.

Маючи п'ятьох сусідів, *Республіка Конго* могла б стати важливим транспортним центром у цьому регіоні, зокрема для ДРК, якби та відродилася після громадянської війни. Її столиця Браззавіль лежить на ріці Конго навпроти Кіншаси і сполучається з портом Пуент-Нуар шосейною дорогою і залізницею. Проте спустошуюча боротьба за владу звела нанівець географічні переваги Республіки Конго.

Як ілюструє рисунок 8-12, *Екваторіальна Гвінея* займає прямокутник території материка та острів Біоко, де розміщена столиця Малабо. На цю країну, колишню іспанську колонію, яка залишилася однією з найменш розвинутих країн Африки, теж вплинуло видобування нафти в цьому регіоні. Нафтопродукти тепер домінують в її експорті, проте, як і в багатьох інших нафтоносних країнах, це багатство не збільшило якоюсь видимою мірою прибутки простого населення.

Здається, ще одна територія мала б бути частиною Екваторіальної Африки: це Кабінда, вклинена між двома Конго прямо на північ від гирла ріки Конго. Кабінда є одним із колоніальних спадків на карті Африки — вона належала португальцям і нею управляли як частиною Анголи. Зараз вона є **ексклавом** незалежної Анголи — і до того ж дуже цінним завдяки великим запасам нафти.

► СХІДНА АФРИКА

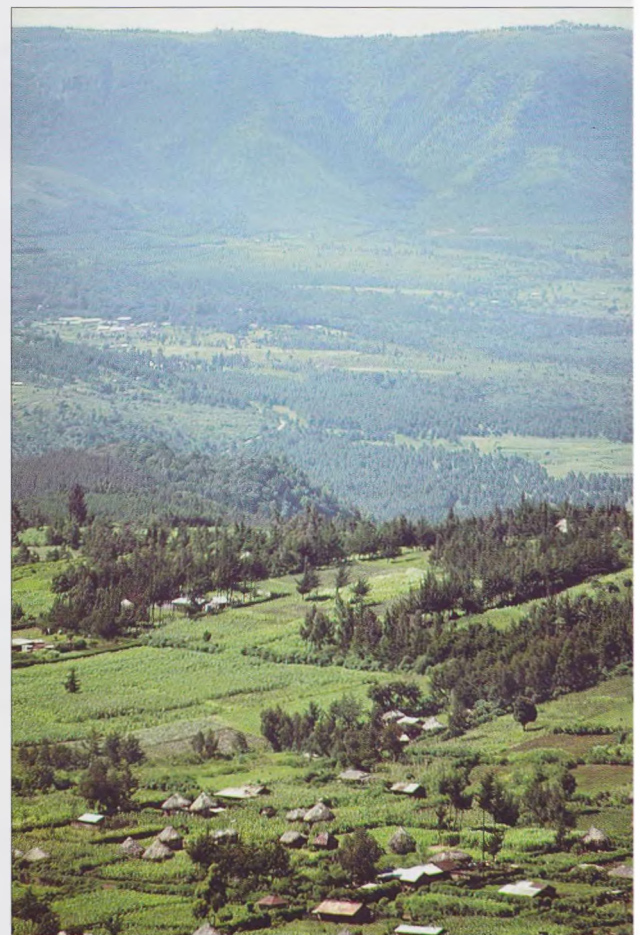
Східніше від групи Великих озер, що позначають східний кордон Демократичної Республіки Конго (озера Алберт, Едуард, Ківу й Танганьїка), Центральна Африка набирає цілком іншого характеру. Земля піднімається від басейну Конго до Східноафриканського плато. Гори і долини, родючі ґрунти та рясні дощі характеризують цей перехід у Руанді та Бурунді. У східному напрямі тропічні ліси зникають, і починається відкрита савана. Великі вулкани височіють над гористою місцевістю, розсіченою рифтовою долиною. У центрі цього регіону лежить озеро Вікторія. На північ поверхня піднімається на понад 3300 м (10 000 футів), і провалля, утворені розломами та ріками, є такими глибокими, що землю назвали Абіссінією* (тепер Ефіопія).

П'ять країн, а також високогірна частина Ефіопії утворюють цей Східноафриканський регіон — Танзанія, Кенія, Уганда, Руанда та Бурунді. Тут народи банту, які становлять більшість населення, зустрілися з нілотами, що прийшли з півночі, зокрема з масаями. У горах Руанди та Бурунді розвинулося розшароване суспільство, в якому меншість тутіс у своїх королівствах, де вони володіли

худобою, домінувала над землеробами гуту. Східне узбережжя стало ареною багатьох історичних подій: прихід ісламу, прибуття флоту китайської династії Мін у 1400-х роках, работоргівля арабів, конкуренція європейських колонізаторів. Тут розвинулася східноафриканська мова міжнаціонального спілкування — суахілі.

Кенія

Кенія не є ні найбільшою, ані найгустіше заселеною країною Східної Африки, проте понад половину минулого століття вона була панівною країною регіону. Її столиця з хмарочосами, розташована в центрі серцевинного ареалу, —

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Відвідуючи село у високогірній Кенії, де студентом-випускником збирав фактичний матеріал щодо земельної реформи, я вибрав довгий шлях і їхав уздовж верхньої частини східного схилу Східної рифтової долини. Здебільшого схил не є прямовисним, а терасним, і ґрунти на цих терасах досить родючі; схили, що виходять на захід, добре зрошуються. Тут африканські землероби заснували села і планували обшинні ділянки, обробляючи їх традиційним способом, який існував задовго перед вторгненням європейців».

*Від abyss (англ.) — безодня, прірва. — Прим. перекл.

По великих містах Африканської Субсахари

Найробі

Найробі є типовою колоніальною спадщиною: тут не було жодного африканського поселення аж до 1899 р., коли сюди було протягнуто залізницю, яку будували британці від порту Момбаса до берегів озера Вікторія. Але це місце мало щось важливіше — воду. Прохолодний струмок, який перетинав залізничну колію, був відомий пастухам народності масаї як «Енкаре Найробі» (Холодна Вода).

Залізниця пішла вглиб країни, проте Найробі почало зростати. Індійські торгівці розмістили тут свої крамниці. Британці заснували адміністративне управління. Коли Кенія стала незалежною в 1963 р., Найробі, зрозуміло, стало національною столицею.

Своєю першістю Найробі завдячує урядовим функціям, які забезпечували їй переважаче право протягом колоніального періоду і забезпечують досі, а також сприятливому розташуванню. На північ і північний захід лежить Кенійське нагір'я — провідна сільськогосподарська область країни та історична база домінуючої нації Кенії, кікую. За межами рифтової долини в західному напрямі простягаються продуктивні землі народу луо в басейні озера Вікторія. Східніше висота над рівнем моря у районі Найробі швидко падає від позначки 1660 м (5000 футів) так, що високогірне довкілля незабаром переходить у тропічну савану, яка у свою чергу поступається напівпустеливому степу.

Помірний клімат, сучасний діловий центр міста, декілька великих принад для відвідувачів (у тому числі Національний парк Найробі при в'їзді до міста), а та-

кож висококласний міжнародний аеропорт сприяють зростанню популярності Найробі серед туристів, хоча знищення незайманої природи, проблеми безпеки й політичні умови останнім часом майже зруйнували туристичну галузь.

Найробі залишається головним комерційним, промисловим і освітнім центром країни. Але його зростання (у даний час 2,6 млн жителів) відбулося певним коштом: хмарочоси у центрі різко контрастують зі злиднями халупкових поселень, що дають притулок незліченним мігрантам, яких притягують уже обмежені можливості столиці.

Найробі — є найбільшим містом цього регіону; її порт Момбаса є найметушливішим у регіоні портом. Упродовж 1950-х років народ кікую керував повстанням, яке прискорило відхід британців.

Після здобуття незалежності Кенія вибрала капіталістичний шлях розвитку, орієнтуючись на західні інтереси. Не маючи великих родовищ мінералів, країна залежала від експорту кави та чаю, а також від індустрії туризму, що базується на її чудових національних парках (рис. 8-13). Туризм був найбільшим джерелом надходження іноземної валюти, і Кенія процвітала, явно підтверджуючи мудрість вибору свого капіталістичного курсу.

Однак, виникли серйозні проблеми. У 1980-ті роки Кенія показала найвищі темпи зростання населення у світі; відповідно збільшився тиск людинності на сільськогосподарські угіддя та заповідні землі. Зростали випадки незаконного привласнювання ділянок, занепадав туризм. У кінці 1990-х років руйнівного удару Кенії завдала погода, спричинивши зсуви землі та змивання значних частин

важливої магістралі Найробі — Момбаса. Наступним випробуванням була сильна засуха, яка тривала кілька років і викликала голод у внутрішніх районах країни. Тим часом у результаті корупції у владних органах зникли інвестиційні фонди. Демократичні принципи були порушені, а відносини з західними союзниками напружені. Епідемія СНІДу стала ще одним етапом регресу країни, яка на початку 1970-х років очолювала економічне зростання.

Сьогодні перспективи Кенії є непевними. Географічні, історичні та політичні умови визначили панівні позиції народу кікую (22 % усього населення, що становить 31,6 млн осіб). Однак є ще й інші великі народності (див. рис. 8-13) і декілька менших. Народності лухія, луо, календжін і камба разом складають близько 50 % населення, а на окраїнах держави проживають такі народності, як масаї, туркана, боран і галла. Створення і збереження політичної системи, яка гарантує демократію і представить інтереси цих роз'єднаних народів, є нагальним викликом Кенії.

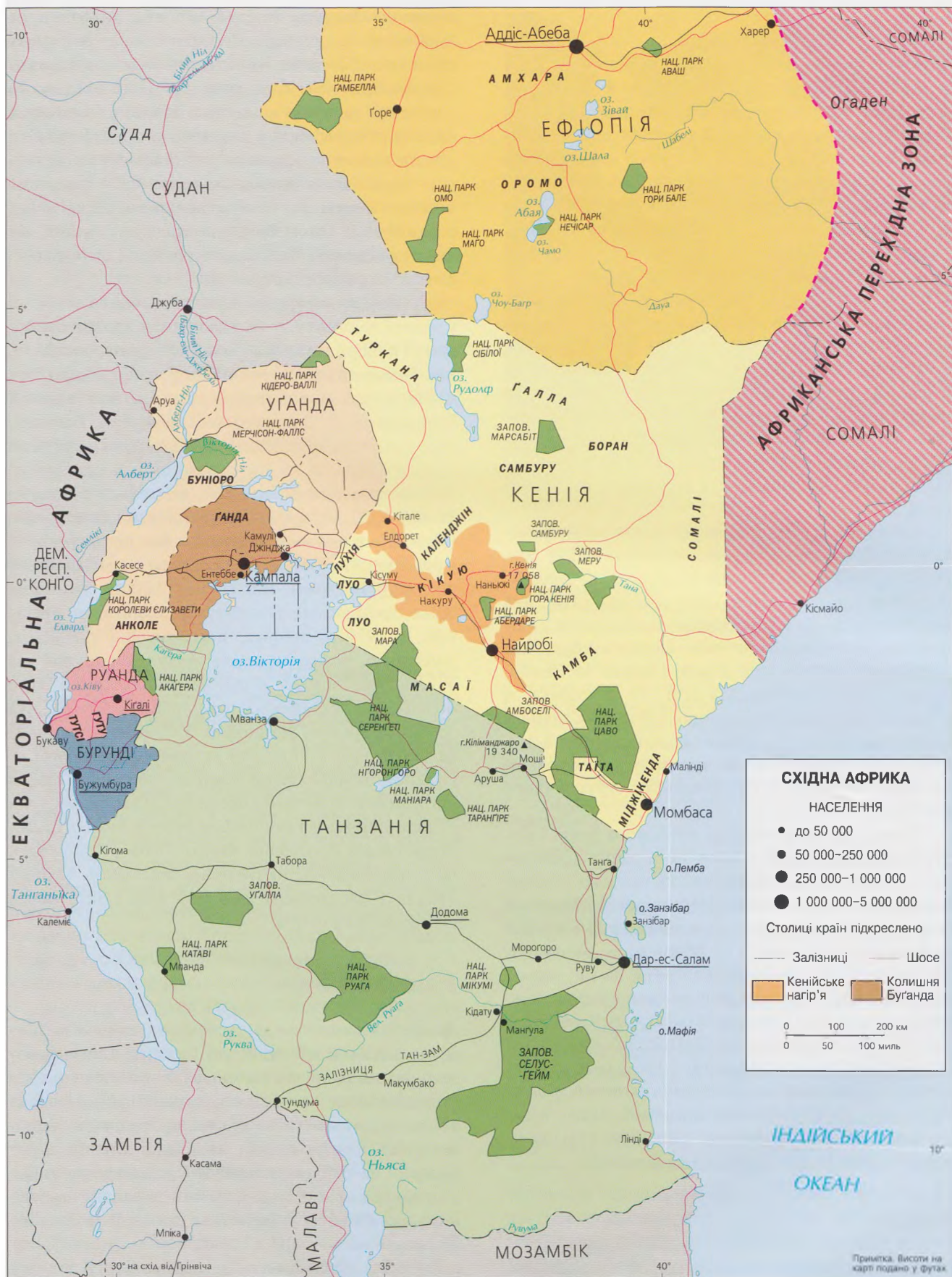

РИСУНОК 8-13

Танзанія

Танзанія (назва походить від двох слів — Танганьїка плюс Занзібар) є найбільшою й найгустіше заселеною східноафриканською країною (37,4 млн осіб). Її територія перевищує площу інших чотирьох, разом узятих держав. Танзанію кваліфікують як країну без серцевинного ареалу, оскільки її населені пункти та зони продуктивної діяльності розкидані здебільшого по окраїнах — на східному узбережжі (де розміщена столиця Дар-ес-Салам), біля берегів озера Вікторія на північному заході, поблизу озера Танганьїка на крайньому заході та біля озера Ньяса на півдні внутрішньої частини. Це є різким контрастом до Кенії, яка має чітко визначену центральну серцевинну територію на Кенійському нагір'ї. Танзанія є країною багатьох народностей, але жодна з них не є достатньо численною, щоб переважати у державі. Тут співіснують майже 100 етнічних груп; третина населення (особливо ті, що живуть на узбережжі) є мусульманами.

На противагу Кенії Танзанія після здобуття незалежності вдалася до соціалістичного шляху розвитку, в тому числі до широкомасштабної програми колективізації сільського господарства, яка нав'язувалася без належного планування. Комуністичний Китай допоміг Танзанії збудувати залізницю Тан-Зам від Дар-ес-Салама до Замбії, однак вона не виправдала себе. Те ж сталося зі спробою перемістити столицю з Дар-ес-Салама у місто Додома, що у внутрішній частині (рис. 8-13). Обмежена інфраструктура туризму практично занепадає, віддаючи Кенії більшість туристичного ринку.

Проте Танзанія досягла того, чого деякі східноафриканські країни були не в змозі досягнути, — політичної стабільності та певного ступеня демократії. Наприкінці 1980-х років Танзанія змінила свій економічний напрям, причому без суспільного безладу, й розпочала програму, зорієнтовану на ринкову економіку. В той час як каву, бавовну, тютюн та інші сільськогосподарські продукти країна в дедалі зростаючих кількостях продає на світових ринках, більшість її жителів ведуть нетоварне господарство. На зламі століть Танзанія мала одну з найбідніших економік у світі. Крім того, вимоги більшої автономії, навіть незалежності лунали на острові Занзібар; такі деволуційні прояви звичайно важко подолати.

Уганда

Уганда являла собою найважливіший африканський політичний суб'єкт у цьому регіоні, коли сюди у 1890-ті роки прибули британці. Це було ко-

ролівство Буганда (рис. 8-13), яке виходило на північний берег озера Вікторія і мало вражаючу столицю в Кампала. Королівство було стабільним, і воно ідеально підходило для ролі непрямого керівника великим запліччям. Британці заснували свою штаб-квартиру у недалекому місті Ентеббе і продовжували створювати угандійський протекторат відповідно до принципів непрямого правління. Баганда (народ Буганди) став домінуючим народом в Уганді, і коли британці залишили країну, він відкинув складну федеральну систему, щоб зберегти назавжди своє панування.

Уганда як **внутрішня держава**, залежна від Кенії 16 у виході до океану, в часи скинення колоніального гніту (1962 р.) мала кращі економічні перспективи, ніж багато інших африканських країн. Вона була найбільшим виробником кави у Британській Співдружності. Вона також експортувала бавовну, чай, цукор та інші сільськогосподарські продукти. Мідь видобували на південному заході, а в торгівлі країни домінували азійські іммігранти (близько 75 000 осіб). Однак сталася політична катастрофа. Обурення з приводу панування баганда переросло у революційний бунт, і в 1971 р. до влади прийшов диктатор Іді Амін. Він вигнав азійців, винищив своїх противників і зруйнував економіку. Зрештою, в 1979 р. війська, підтримувані сусідньою Танзанією, повалили режим Аміна, але на той час Уганда вже лежала в руїнах. Відродження було повільним і ускладнювалося епідемією СНІДу, яка особливо вразила угандійців. У 1990-ті роки Уганда втягнулася в конфлікт із північним сусідом — Суданом: обидві країни звинувачували одна одну в підтриманні повстання проти неї. Тим часом, уряд Уганди допомагав меншинам тутсі в Руанді та Демократичній Республіці Конго. Отож розташована на одному з найнепостійніших перехресть Африки Уганда з населенням 24,6 млн осіб стоїть перед складним майбутнім.

Руанда та Бурунді

Видається, що Руанда та Бурунді займають північно-західний кут території Танзанії. Справді, колись вони були частиною великого німецького колоніального володіння, завойованого перед Першою світовою війною. Але протягом цієї війни бельгійські сили напали на німців зі своїх баз у Конго, і їм віддали ці території, коли конфлікт було вичерпано в 1918 р. Бельгійці використовували їхнє населення як робочу силу для своїх рудників у Катанзі.

Руанда (7,5 млн осіб) і Бурунді (6,4 млн) у фізико-географічному плані є частиною Східної Африки, але їхня культурна географія пов'язана з

північчю та заходом. Тут, як згадувалося вище, пастухи тутсі з півночі підкорили землеробів гуту, призвівши до конфлікту, що спершу був етнічним, а згодом переріс у конфлікт культур. Деякі гуту спромоглися зробити поступ у суспільстві, в якому домінували тутсі. Деякою мірою вони приймали спосіб життя тутсі, полишаючи натуральне господарство і підіймаючись угору по соціальній драбині. Ці так звані помірковані гуту були і є мішенню інших гуту, яких обурює їхнє становище в суспільстві. Тому зараз конфлікт між радикальними гуту, з одного боку, і тутсі та поміркованими гуту — з іншого, став радше культурним, аніж вузькоетнічним.

Даний конфлікт має відлуння не лише в Руанді та Бурунді, а й у Демократичній Республіці Конго, Уганді, Танзанії та навіть Анголі й Республіці Конго. На початку цього століття меншість тутсі та помірковані гуту перебували під контролем уряду як у Руанді, так і в Бурунді, де військові з переважачим впливом тутсі нанесли раптовий удар. Керівники більшості гуту, звичайно, закликають до демократії, яка забезпечить їм владу. Ця ситуація є однією з найважчих в Африці.

Високогірна Ефіопія

Як ілюструє рисунок 8-13, Східноафриканський регіон також охоплює високогірну територію Ефіопії разом зі столицею Аддіс-Абебою, джерелом Голубого Нілу — озером Тана і Амгарським серцевинним ареалом, який був основою імперії, що втратила свою незалежність лише у короткий період 1935—1941 рр. Ефіопія — своєрідна гірська фортеця християн-коптів, які існували тут самі по собі, зрештою, сама стала колонізатором. Її війська зійшли вниз схилами нагір'їв і завоювали більшість ісламських районів Африканського Рогу, включно з сучасною Еритреєю та районом Огаден, територією Сомалі. У географічному аспекті це є східним краєм Африканської перехідної зони.

Що ж стосується фізичної географії та культури, то високогірна Ефіопія є частиною Східноафриканського регіону. Але через те, що Ефіопія не була колонізована, і через те, що вона має природний вихід до Червоного моря, а не до Індійського океану, добрих взаємовідносин між колишньою британською Східною Африкою та нагірною Ефіопією ніколи не існувало. Проте народи Ефіопії амгара та оромо також є африканцями, а не арабами, і вони також не були арабізовані чи ісламізовані, як це сталося у Північному Судані та Сомалі. Незалежність та відокремлення Еритреї в 1993 р. рішуче відрізало Ефіопію від моря, але впродовж кількох років між ними все ж існувала

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У тіні було 108° за Фаренгейтом (42 °C), але вузькі вулички Занзібара пашіли ще більшою спекою. Я провів тут трохи часу в 1960-х роках, коли працював над своєю монографією про Дар-ес-Салам, і довго сюди не повертався. У ті часи в Танзанії гаслом був африканський соціалізм, і відтоді країна економічно занепадала. Проте сьогодні бачимо ознаки нової ери: народний банк у приміщенні колишнього уряду, а на вежі старого форту напис: «Ходіть поволі, думайте, як комп'ютер». Поряд на піщаному пляжі, де я відпочивав 35 років тому, були докази того, що Занзібар не уникнув спустошливої дії СНІДу. Тепер пляж слугував притулком для хворих. «Тут, пане, краще, ніж у коридорі клініки», — сказав молодий чоловік, який ледве ходив із допомогою палиці. Тут, як і в будь-якому іншому місті Африканської Субсахари, СНІД до кінця виснажив і без того обмежені медичні засоби».

співпраця, і Ефіопія користувалася еритрейськими портами Червоного моря. Однак суперечка відносно кордонів у 1998 р. призвела до жадливої та марнотратної війни, і Ефіопія була змушена звернутися до Джібуті для виходу до моря. Імовірно, що Ефіопія, маючи з трьох боків ворогів, дедалі більше буде орієнтуватися на Східну Африку, хоч би якими слабкими виглядали сьогодні ці зв'язки.

ПІВДЕННА АФРИКА

Південна Африка як географічний регіон складається з усіх країн та територій, які лежать на південь від Демократичної Республіки Конго, що в Екваторіальній Африці, і від Танзанії — у Східній Африці (рис. 8-14). Таким чином, цей регіон простягається від Анголи та Мозамбіку (відповідно на

РИСУНОК 8-14

узбережжях Атлантичного та Індійського океанів) до Південноафриканської Республіки та охоплює півдужини внутрішніх держав. Північну межу регіону визначають Замбія та Малаві. Замбію ділить майже навпіл довгий клин від Демократичної Республіки Конго, а Малаві глибоко проникає в територію Мозамбіку. Колоніальна структура кордонів тут, як і у будь-якому іншому місці Африки, створила багато перешкод.

Південна Африка утворює географічний регіон як у фізико-географічному, так і в суспільному вимірі. Її північну зону позначає південний кордон басейну Конго у вигляді широкого нагір'я, яке простягається східніше від плато Біге (див. рис. 8-2). Озеро Ньяса (Малаві) є найпівденнішим озером Східної рифтової долини. У Південній Африці немає вулканічної діяльності чи землетрусів. Переважна частина регіону — це плато, і Великий Уступ на

Особливий Мадагаскар

На картах географічного світу Африканської Субсахари Мадагаскар часто не виділяється як окремий регіон. Це, на нашу думку, не зовсім правильно, Мадагаскар суттєво відрізняється від Південної Африки — регіону, який розташований до нього найближче, всього за 400 км (250 миль). Він також відрізняється від Східної Африки, звідки отримав деякі культурні домішки. Мадагаскар є четвертим за величиною островом у світі, велетенським куснем Африки, який відірвався від головного масиву 160 млн років тому. Близько 2000 років тому сюди прибули перші поселенці — не з Африки, а з Південно-Східної Азії. Малайські общини процвітали у внутрішніх гірських районах острова, який нагадує Африку своєю рельєфною випуклістю на сході та центральним плато (рис. 8-15). Тут було засноване могутнє королівство, імперія народу меріна. Їхня малагасійська мова малайсько-полінезійського походження стала рідною мовою цілого острова.

Малайські та індонезійські іммігранти привезли на острів африканців як дружин та рабів, і внаслідок цього виник африканський компонент населення Мадагаскару, яке загалом становить 15,8 млн осіб. Усього на Мадагаскарі співіснують майже 20 розрізнених етнічних груп, із яких найчисленнішими є меріна (4 млн осіб) і бетсімісарака (2 млн). Як і материкова Африка, Мадагаскар пережив колоніальне вторгнення та суперництво за нього. Португальські, британські та французькі колоністи з'явилися після 1500 р., проте меріна були добре організовані та протистояли підкоренню. Врешті-решт Мадагаскар став частиною Французької імперії, а французька стала мовою міжнародного спілкування освіченої еліти.

Внаслідок азійського культурного впливу головним продуктом харчування на острові є рис, а не кукурудза. Мадагаскар багатий на деякі мінерали, зокрема хроміти, залізна руда та боксити, але його економіка є слабкою. Переживши довготривалий політичний неспокій, вона тепер обтяжена швидким зростанням населення. Інфраструктура острова зруйнована: у 1990 р. по «головному шосе» між столицею та найближчим портом довжиною 150 миль (рис. 8-15) вантажівка пленталася аж 10 годин.

Щодо унікальних флори і фауни острова, то вони відступили перед шаленим натиском людей. Багатовікова ізоляція Мадагаскару так виразно зберегла тут природну еволюцію, що сам острів є окремим зоогеографічним світом. Приматів, які живуть тут, не знайти ніде на Землі: одних лише лемурів налічується 33 різновиди. Унікальними також є багато птахів, амфібій та рептилій. Їхній дім — тропічні ліси — займав 168 000 кв. км (65 000 кв. миль) у 1950 р. Але сьогодні з цих лісів збереглося близько однієї третини. Їх зруйнували лісорозробки, запроваджені колоністами, знищило вирубне сільське господарство, а сильні засухи в 1980-х та 1990-х роках довершили цю справу. Цілком очевидно, що Мадагаскар має бути світовою скарбницею збереження природи. Проте фонди держави обмежені, а потреби — величезні.

Культурний ландшафт Мадагаскару зберігає південносхідноазійський відбиток — як у містечках, так і в сільських хатинах. Столиця Антананаріву є головним містом країни, і її архітектура та атмосфера поєднують культурну спадщину Азії та Африки. У міському ландшафті панують злидні: тут мало що може зацікавити іммігрантів (острів лише на 22 % урбанізований). Однак, мабуть, найбільш зловісною статистикою є подвоєння населення Мадагаскару впродовж 24 років. У цьому він схожий скоріше на Африку, ніж на Південно-Східну Азію.

РИСУНОК 8-15

їхньому тлі дуже помітний. Тут існують дві головні річкові системи: Замбезі (яка утворює кордон між Замбією та Зімбабве) і Оранжева—Вааль (південноафриканські річки, перша з яких відмежовує Намібію від Південноафриканської Республіки).

Соціальна, економічна та політична географія Південної Африки також підтверджує її визначення як регіону. Континентальна держава Замбія, економічною серцевиною якої є Мідний пояс північніше від Ндоли, завжди шукала на півдні виходів до моря, електроенергію і пальне. Серцевина частина Малаві та її потенційний вихід до моря лежать на півдні. Мозамбік, із його розтягнутим узбережжям Індійського океану, слугує виходом не лише для Малаві, а й для Зімбабве (через порт Бейра) та Південноафриканської Республіки (через порт Мапуту). Прибережний Мадагаскар, однак, залишається особливою територією (див. вставку «Особливий Мадагаскар»).

Південна Африка є матеріально найбагатшим регіоном континенту. Величезний пояс мінеральних родовищ простягається через центральну частину регіону — від Мідного поясу Замбії через Великий Дайк у Зімбабве, басейни Бушвелд та Вітватерсренд Південноафриканської Республіки до копалень золота та алмазів Оранжевої Вільної Держави та Північної Капської провінції у центрі ПАР. Відколи у колоніальні часи почалася експлуатація цих мінеральних родовищ, багато мігрантів прибуло сюди, щоб працювати у копальнях. Асортимент та обсяги видобутку мінералів у цьому поясі є величезними — від міді Замбії, хрому та азбесту Зімбабве до золота, хрому, алмазів, платини, вугілля та залізної руди Південноафриканської Республіки. Проте не всі мінеральні родовища Південної Африки залягають у цьому центральному хребті. Є поклади вугілля в західній частині Зімбабве (район Гванге) та в центральній частині Мозамбіку, біля Тете. Перелік експортних продуктів Анголи очолює нафта з родовищ, розташованих уздовж північної частини узбережжя. Алмази видобувають на північному сході країни, марганець та залізо — на центральному плато. Намібія добуває мідь, свинець та цинк на великому гірничому комплексі біля міста Цумеб на півночі, а родовища алмазів залягають на південному узбережжі.

Різноманітність сільськогосподарської продукції Південної Африки змагається з її мінеральним багатством. Виноградники прикрашають схили гір Південноафриканської Республіки; плантації чаю міцно тримаються східних уступів гір Зімбабве. Перед тим як громадянська війна зруйнувала економіку Анголи, ця країна була одним із провідних виробників кави у світі. Відносно високі широти ПАР та незначні амплітуди її висот

над рівнем моря створюють природне довкілля для яблуневих і цитрусових садів, бананових плантацій, розсадників ананасів та багатьох інших культур. Далі на північ тютюн є одним із головних сільськогосподарських продуктів Зімбабве. І хоча кукурудза є основним продуктом харчування для багатьох селян Південної Африки, вони вирощують також пшеницю та інші зернові. Навіть скотарство є різноманітним — великі стада корів на трав'янистих нагір'ях, десятки мільйонів овець на пасовищах південного сходу, обов'язкові молочні ферми навколо великих міст тощо.

Незважаючи на такі значні багатства, країни Південної Африки аж ніяк не процвітають. Як ілюструє рисунок I-11, більшість країн і далі залишається в категорії з низькими доходами (Мозамбік із його 210 доларами США на особу — одна з найбідніших держав світу). Лише ПАР та сусідня Ботсвана мають вищі за середні доходи. Ботсвана, країна пустелі, є другою найрідше заселеною у Південній Африці. Швидке зростання населення цього регіону, громадянські війни, політична нестабільність, погане управління, корупція та екологічні проблеми затримують його економічне зростання, та все ж ситуація тут є кращою порівняно з іншими кутками Африканської Субсахари. З настанням нового тисячоліття відродження ПАР дало надію, що цей регіон, можливо, врешті процвітатиме і зможе привести всю Субсахару до вищої стадії економічного й суспільного розвитку.

Північна група держав

У чотирьох країнах, які простягаються через північну частину регіону — Анголі, Замбії, Малаві та Мозамбіку, проблем не бракує. *Ангола* (13,7 млн осіб), що колись залежала від Португалії, є однією з найбагатших країн Африки стосовно сировинних матеріалів і сільськогосподарського потенціалу. На час здобуття незалежності (1975 р.) вона мала процвітаючу економіку, яку згодом зруйнували громадянська війна і зовнішнє втручання. Уряд, який перебував на півночі й підтримувався північними народами, вибрав комуністичний шлях розвитку. Коли на півдні вибухнуло повстання, підтримане тодішнім режимом ПАР, а також Сполученими Штатами, керівництво Анголи звернулося по допомогу до Радянського Союзу. Тисячі кубинських загонів прибули до столиці Луанди, спричиняючи ескалацію війни, зате захищаючи державну владу.

Війна спустошила економіку Анголи. Ферми були покинуті, поля всіяні мінами, залізниці пошкоджені, порти зруйновані. Залізниця від Катанги до порту Бенгела — колись основне джерело при-

бутків — лежала в руїнах. Утрати цивільного населення були величезними. Проте уряд продовжував війну. Звернемося до рисунка 8-14 і пригадаймо, що невелика частина Анголи лежить окремо від основної території по інший бік ріки Конго. Це ексклав Кабінда, що володіє нафтовими запасами, які власне, й підтримували уряд Луанди впродовж війни.

Наприкінці 1990-х років через посередництво ООН був підписаний договір між урядом та повстанцями, згідно з яким останнім обіцяли крісла в адміністрації. Проте цю угоду було зламано, і половина країни залишилася під контролем повстанців. Тим часом контрабандисти перевезли через неконтрольований кордон Анголи в ДРК алмазів на багато мільйонів доларів. Політична стабільність могла зробити Анголу однією з найбільш процвітаючих країн Африки. Однак саме її бракує цій країні.

Мозамбіку на протилежному узбережжі (населення 19,6 млн осіб) поталанило ще менше. Теж колишня колонія Португалії, яка вибрала марксистський курс розвитку, ця країна не володіє такими ресурсами, як Ангола. Перед незалежністю головними джерелами прибутків були плантації кеш'ю та кокосових горіхів, а також вигоди відносного розміщення Мозамбіку. Як видно на карті, порт Бейра ідеально розташований для зовнішньої торгівлі Зімбабве та Малаві, а столиця Мапуту є найближчим портом до великого гірничодобувного та промислового комплексу, що знаходиться у Вітватерсранді (ПАР). У краді часи через ці порти переправлялися товари, а коли на ріці Замбезі була збудована електростанція, здавалося, перспективи відкривалися чудові, однак згодом економіка Мозамбіку занепадала внаслідок хибного управління. Повстанський рух, підтриманий на якийсь час Південноафриканською Республікою в її власних інтересах, знищив суспільний порядок, настав голод, і країна поринула у хаос. Понад мільйонний потік біженців стрімко поплив у Малаві, гідроелектростанція була пошкоджена, портове обладнання у Бейра перестало працювати, транзитна роль Мапуту також зійшла нанівець.

Наприкінці 1990-х років до Мозамбіку повернулося щось схоже на стабільність. Уряд полишив свої марксистські принципи, повстанці склали зброю, біженці повернулися, а оновлена ПАР замість зброї пропонувала сільськогосподарську і технічну допомогу. В 1996 р. ці дві країни почали впроваджувати проект під назвою «Коридор розвитку Мапуту», тобто план відновлення ліній сполучення (залізничних, шосейних і повітряних) між Йоганнесбургом і його найближчим портом з метою

оживити торгівлю та інвестування, а також сприяти видобувній, фермерській діяльності та туризму вздовж цього маршруту (рис. 8-14). Проте для того, щоб вибратися з глибин зубожіння, куди опустилася країна, потрібні зусилля не одного покоління.

Між Анголою та Мозамбіком розташовані три внутрішні держави, які були частиною Британської колоніальної імперії: Замбія, Малаві й Зімбабве. Замбія (10,0 млн осіб) та Малаві (10,8 млн жителів) менш розвинуті, ніж Зімбабве, хоча у *Замбії* залягає багатий мінералами Мідний пояс. Падіння світових цін на сировину, а також проблеми, пов'язані з їх транспортуванням на далеку відстань, завдали шкоди економіці Замбії. Економічна географія *Малаві* майже цілком є сільськогосподарською і визначається різноманітністю культур, у тому числі чаю, бавовнику, тютюну й арахісу. Акцент на землеробство допомагає захистити економіку країни від коливань ринку й означає, що більше працездатних людей можуть знайти роботу порівняно з багатьма іншими африканськими країнами. Утім, чимало робітників віддають перевагу тяжкій праці на чужоземних копальнях замість діяльності у самій Малаві.

Південні держави

Шість країн утворюють окремий субрегіон у межах Південної Африки: Зімбабве, Намібія, Ботсвана, Свазіленд, Лесото і ПАР. Як ілюструє рисунок 8-14, чотири з шести є внутрішніми державами. *Ботсвана*, яка експортує алмази, займає центр пустелі Калахарі й прилеглі степи: лише 1,6 млн осіб, переважна більшість яких живе з землі, заселяє країну. У 2001 р. жодна країна Африки не була так сильно вражена епідемією СНІДу, як Ботсвана. Південноафриканська Республіка оточує *Лесото* (2,2 млн осіб) і охоплює більшу частину *Свазіленду* (1,0 млн) — батьківщини народності свазі. Ботсвана, Лесото і Свазіленд дуже залежать від переказів, які робітники, що працюють на рудниках, заводах та полях ПАР, надсилають додому.

Крім Південноафриканської Республіки, величчя цього регіону, найважливішою південною країною, безсумнівно, є *Зімбабве* (11,5 млн жителів). Континентальна держава, щедро обдарована мінеральними та сільськогосподарськими ресурсами, Зімбабве є переважно піднесеним плато, розташованим між річками Замбезі та Лімпопо, з пустелею на заході і Великим Уступом на сході. Серцевинний ареал країни окреслений багатим на мінерали Великим Дайком та його докільям

у південно-західному напрямі від околиць столиці Хараре до другого за значенням міста країни Булавайо. Мідь, азбест та хром (поклади яких — одні з найбагатших у світі) виділяються серед її головних експортних мінералів, але Зімбабве є не просто експортером сировини. Ферми виробляють тютюн, чай, цукор, бавовну та інші продукти, а кукурудза є основним продуктом харчування. Запекла громадянська війна передувала незалежності, проте багато білих, заохочених урядом, залишилися на своїх фермах після того як більшість темношкірих африканців перебрала владу. Незважаючи на суперечки навколо земельних питань, політичні зміни у Зімбабве не спричинили руйнування економіки, як це сталося у багатьох інших країнах.

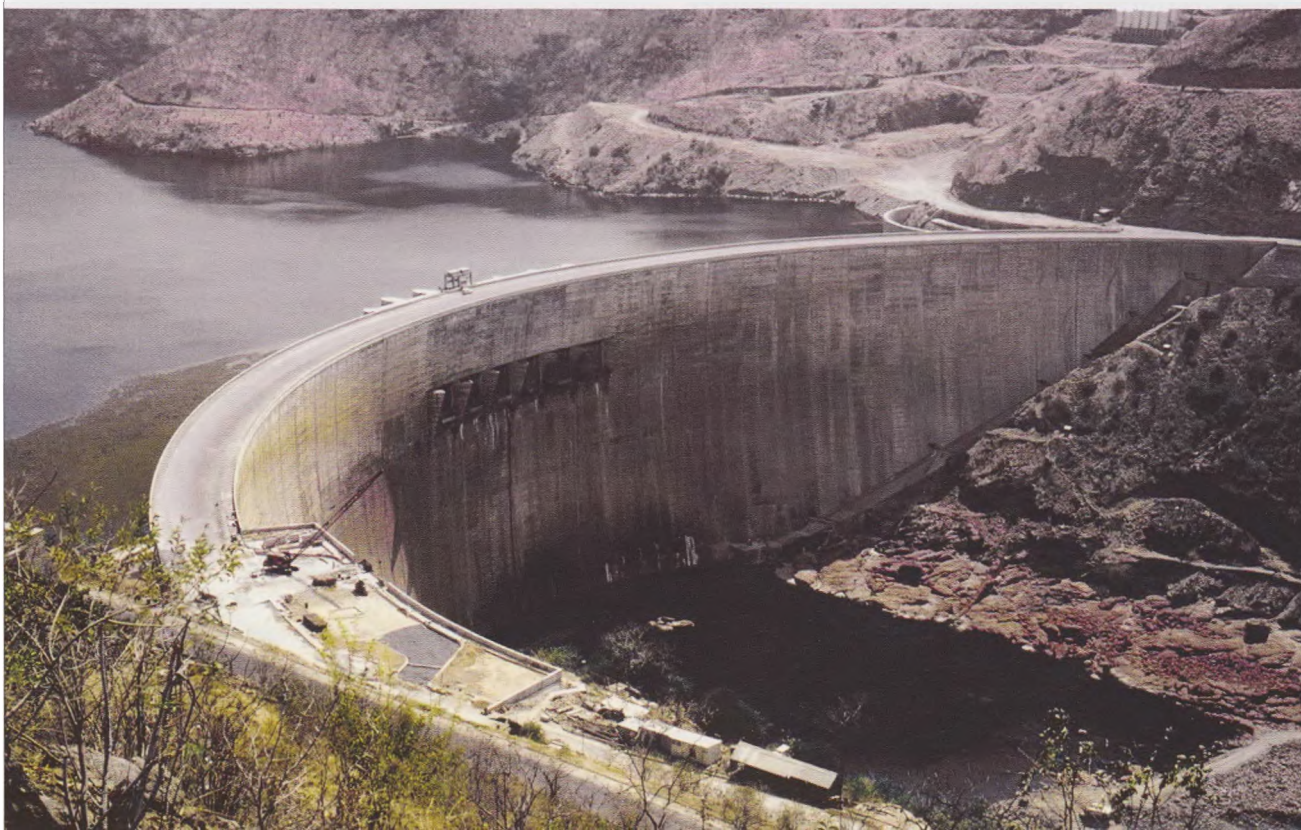
Однак проблеми Зімбабве загострилися протягом 1980-х років, коли неодноразова посуха змусила африканських селян покинути свою землю, яка їх годувала. Оскільки тисячі голів худоби загинуло,

уряд Мугабе в 1998 р. оголосив, що відбере землю в білих фермерів і роздасть її темношкірим сім'ям. Зросло соціальне й політичне напруження, особливо тоді, коли фермери звинуватили уряд у тому, що він виділив набуту землю своїм прихильникам, а не тим, кому вона була необхідна. У 2000 р. ситуація погіршилася, коли тисячі так званих «ветеранів війни» вдерлися на ферми білих, вигнали, а в деяких випадках убили їхніх власників, зруйнували приміщення і зайняли землі. Режим Мугабе допустив ці дії з огляду на близькі вибори, але врешті-решт економіка сільського господарства була підірвана. Наслідки цих подій турбуватимуть країну ще багато років.

Більшість населення Зімбабве утворюють дві нації — шона (71 %) і ндебеле (16 %), яка зосередилася на південному заході країни. Панування народу шона створило уряд, який до початку нового століття утримував владу 20 років. Довгостроковий президент Роберт Мугабе очолював режим,

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Коли я вдруге оглядав греблю Каріба на ріці Замбезі між Північною та Південною Родезією (нині Замбія та Зімбабве), велетенська стіна греблі була завершена, а озеро наповнювалося. Автомагістраль з чотирма рядами по верхній частині греблі ще не була відкрита для транспорту, і велися будівельні роботи у турбінному корпусі та інших місцях. Це був час, коли думали, що мегагреблі вирішать проблеми розвитку: гребля Каріба постачала б електроенергію до таких віддалених місць, як Солсбері (тепер Хараре), а Мідний пояс підтримував би риболовну промисловість, сільське господарство та сприяв би індустрії туризму. Тому це вартувало того, щоб відселити десятки тисяч людей, які проживали в цій долині, а також докласти величезних зусиль, аби врятувати диких тварин, пійманих на островах, коли зріс рівень води). Проте, як і всі мегапроекти такого роду в Африці чи деінде у менш розвинутому світі, гребля Каріба не лише не виправдала сподівань, а й створила непередбачені проблеми, пов'язані зі здоров'ям, та інші. Натяк на останнє вже можна бачити на лівому краї фотографії: плаваюча ряска при вході в тунель турбіни. Бразильський водяний гіацинт, завезений, як переказують, двома тамтешніми монахами, які збудували маленьку церкву на місці нової берегової лінії, встелив верхів'я озера Каріба й поширився на ріки Екваторіальної Африки».

що визначався корупцією, включно з законодавчими перешкодами для приватних осіб конкурувати з комерційними підприємствами, в яких члени уряду мали особистий фінансовий інтерес. Оскільки спроби модернізувати інфраструктуру стримувалися, а колись багатообіцяюча змішана економіка похитнулася, уряд відреагував на важке становище порушенням прав людини.

Колись країна була в авангарді держав «лінії фронту», які боролися проти *апартеїду* в ПАР. Але згодом керівництво Зімбабве ослабло, особливо після того як ПАР покінчила з владою білих і постала як регіональна сила. Шукаючи нових можливостей, щоб вийти з тіні та з-під впливу ПАР відносно африканських справ, Мугабе втрутився в кризу в Демократичній Республіці Конго наприкінці 1990-х років. Він послав війська для підтримки режиму Кабіли, незважаючи на те, що ПАР віддавала перевагу дипломатичному розв'язанню проблеми. У ході подій Зімбабве завдала удару не лише верховенству ПАР, а й усе ще дієвому Співтовариству розвитку Південної Африки.

Західний край Зімбабве майже торкається північно-східного «пальця Капріві» *Намібії* — наймолодшої держави регіону. Ця країна, колись німецька колонія під назвою Південно-Західна Африка, була наділена берлінськими картографами вузькою смужкою землі, яка з'єднувала її з рікою Замбезі. Коли ПАР перебрала контроль над цією колонією після Першої світової війни, смуга Капріві стала стратегічно важливою; у 1980-ті роки навіть ходили чутки про ракетні (навіть ядерні) випробування в цьому районі. Однак Намібія здобула незалежність у 1990 р., і ПАР відмовилася від своєї програми ядерних випробувань (проте в 1999 р. народність лозі на цій смугі почала невдачу кампанію розколу). У 1994 р. були ліквідовані останні територіальні залишки ПАР, коли порт Волфіш-Бей, ексклав ПАР, став намібійським.

Країна названа від пустелі Наміб, оскільки її узбережжя розташоване паралельно цій пустелі. Лише 1,9 млн осіб, найбільше зосереджених у північних районах із вологішим кліматом, заселяють цю величезну країну. Столиця Віндгук займає центральне положення, віддалена як від північного геопросторового осереддя, де провадиться важлива економічна діяльність — видобувні роботи в районі Цумеб, так і від степових районів півдня, де панує скотарство.

Намібія, без сумніву, зазнаватиме структурної перебудови. Майже вся її продуктивна здатність поки перебуває в руках іноземних власників, і країна змушена довозити продовольство, щоб доповнити ті мізерні обсяги, які вона виробляє. Для Намібії довгий шлях до справжньої суверенності тільки-но розпочинається.

Південноафриканська Республіка

Південноафриканська Республіка — цей велетень Південної Африки — є центром світової уваги, яскравим променем надії не лише для Африки, а й для всього людства.

Будучи довгий час у лещатах найбільш горезвісної расистської політики у світі — **апартеїду**, тобто відокремленості, та її похідної — **окреміш-** **нього розвитку**, сьогодні ПАР відкидає своє минуле і творить майбутнє. Те, що практично всі учасники недавнього протиборства тепер разом працюють задля реструктуризації країни під новим прапором, із новим національним гімном і під новим керівництвом, було однією з найвизначніших подій ХХ ст. На початку нового століття становище ПАР стабілізувалося, і вона спроможна взяти на себе довгоочікувану роль економічного двигуна цього регіону, а можливо, і за його межами.

Південноафриканська Республіка простягається від теплих субтропіків на півночі до охолоджених Антарктикою вод півдня. З площею понад 1,2 млн кв. км (470 тис. кв. миль) та населенням 44,5 млн осіб, ПАР є домінуючою державою Південної Африки. Вона володіє основною частиною мінеральних родовищ регіону, більшістю родючих сільськогосподарських земель, найбільшими містами, найкращими портами, найбільшими виробничими потужностями і найрозвиненішою транспортною мережею. Транспортування мінералів на експорт від Замбії та Зімбабве здійснюється через південноафриканські порти. На копальнях, заводах та полях ПАР працюють робітники з таких далеких країн, як Малаві, і таких близьких, як Лесото.

Історична географія

Розміщення Південноафриканської Республіки має багато спільного з її суспільною географією. На Африканському континенті народи мігрували у південному напрямі — спершу народи, які розмовляють койсанськими мовами, а згодом народи банту. З боку океану прибули європейці, щоб заявити претензії на найпівденніший мис як на одне з найбільш стратегічних місць на Землі, ворота з Атлантичного до Індійського океану, проміжну станцію на шляху до азійських багатств. Компанія «Датч Іст-Індія компані» заснувала Кейптаун ще у 1652 р., і невдовзі голландці почали привозити на мис південно-східних азійців для роботи домаш-

ньою обслугою та чорноробами. Коли британці перебрали владу майже через 150 років, більшість населення Кейптауна була змішаного походження: звідси витоки теперішнього так званого кольорового сектора громадян країни.

Британці теж змінили цю демографічну мозаїку, ввозячи десятки тисяч пов'язаних контрактами робітників із своїх південноазійських територій для роботи на цукрових плантаціях провінції Натал, розташованої на східному узбережжі. Більша частина цих робітників залишилася тут після закінчення контракту, і сьогодні населення ПАР налічує близько мільйона індусів. Переважна їх більшість зосереджена у провінції Натал, також є помітне зосередження у метрополісі Дурбан.

Як зауважувалося вище, ПАР була окупована європейцями задовго до того як почалася колоніальна «бійка за Африку». Голландці, після того як британці заволоділи мисом, вирушили вглиб країни і на плато, яке вони назвали Високим Велдом, заснували власну республіку. Коли там знайшли алмази і золото, британці почали домагатися прав на ці трофеї у бурів (нащадків голландських поселенців). У 1899—1902 рр. британці та бури воювали між собою у Бурській війні. Британці перемогли, і британські капіталісти почали контролювати економічне й політичне життя ПАР. Проте бури домовилися про розподіл влади і, зрештою, здобули гегемонію. Давно втративши свої європейські зв'язки, вони називали себе *африканерами* та розпочали формувати систему, відому як апартеїд.

Ця «бійка за Африку» відбувалася на землях, якими вже давно володіли місцеві народи. В той час, коли європейці висадилися на мис Доброї Надії, народи банту виганяли слабші за себе народи кой та сан на гірші території та змушували їх працювати як рабів. Велике суперництво тривало й на сході та південному сході, під Великим Уступом. Народ хоса рухався в напрямку до Капської провінції уздовж цього природного коридору. Згодом, уже в XIX ст., імперія зулу стала наймогутнішою силою у провінції Натал. На Високому Велді північні та південні сото, тсвана та інші народи не могли чинити опір зростаючій владі європейців, однак їхня численність допомогла їм уціліти (на відміну від багатьох груп австралійських аборигенів, які взагалі зникли).

Поступово ПАР стала найбільш плюралістичним і гетерогенним суспільством континенту. Люди зійшлися тут із Західної Європи, Південно-Східної Азії, Південної Азії та з інших частин Африки. Наприкінці XX ст. африканці переважали неафриканців у співвідношенні 4:1 (табл. 8-1).

Таблиця 8-1
ДЕМОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ
ПІВДЕННОАФРИКАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Групи населення	Людність, млн осіб
Африканські народи	35,9
Зулу	8,9
Хоса	7,3
Сото	6,6
Тсвана	3,4
Інші	9,7
Європейці	3,9
Африканери	2,6
Англомовне населення	1,2
Інші	0,1
Змішане (кольорове) населення	3,5
Африканці/ європейці	3,3
Малайці	0,2
Південноазійське населення	1,2
Індуси	0,8
Мусульмани	0,4
Усього	44,5

Соціальна географія

Різномірністю характеризується і просторова демографія Південноафриканської Республіки. Незважаючи на століття міграції та шлюби між людьми різних національностей (переважно у Капській провінції), на переміщення робочої сили й широкомасштабну урбанізацію, регіоналізм усе ж визначає суспільну мозаїку. Народ зулу все ще здебільшого зосереджений у провінції Натал. Народ хоса і далі скупчений у східній Капській провінції — від міста Іст-Лондон до кордону Наталу та під Великим Уступом. Тсвана продовжують займати землі предків уздовж кордонів Ботсвани. Кейптаун і далі залишається ареалом кольорового населення; у Дурбані й досі дуже помітний вплив індійських традицій. Помандруйте Південноафриканською Республікою, і ви побачите значне розмаїття сільських культурних ландшафтів у місцях поселень свазі, ндебеле, венда тощо.

Цей стійкий регіоналізм підвів уряд після 1949 р., очолюваний африканерами, до думки замкнути країну у грандіозному проєкті її окремішнього розвитку. Утворюючи «батьківщини», які згодом стали б «незалежними» республіками, біла меншість прикріпила всіх африканців до їхніх національних територій, роблячи їх іноземцями у

країні білих, хоча вони там працювали. Це була форма правління, яку тепер називають *етнічною чисткою*. За період 1960—1980 рр. аж 3,5 млн темношкірих африканців примусово покинули свої домівки й перемістилися до призначених «батьківщин». Державні витрати на програму апартеїду були величезними, і наслідки цього відчуватимуться ще довго. За умовами окремішнього розвитку близько 80 % території ПАР було відведено білим і лише понад 15 % залишалося для «батьківщин» африканців. Звичайно, перенаселення призвело до надмірного виснаження землі, прискорення ерозії ґрунтів і до загального нівечення природного довкілля. Велика концентрація людності також спричиняла конфлікти між жителями «батьківщин». При цьому найзапекліші прихильники апартеїду (приміром, ті хто служив у призначених урядом адміністраціях «батьківщин») завзято боролися проти будь-яких проявів невдоволення режимом.

Та все ж попри велике лихо та безладдя, яке він спричинив, окремішній розвиток не зміг затримати процес урбанізації в Південноафриканській Республіці. Мільйони робітників, шукачів роботи й нелегальних мігрантів створили обширні халупкові містечка навколо великих міст. Ті «ділянки», відведені для «туземців», що колись були найбільш біднішими частинами міст, тепер стали порівняно заможнішими. А такі райони для темношкірих, як, наприклад, Совето в метрополісі Йоганнесбург, затверджені апартеїдом, навіть отримали деякі побутові служби. Але частіше за все мешканцям халупкових містечок загрожувало викорінення. Бульдозери, бувало, вимітали цілі поселення за одну ніч, а злидарів садовили на вантажівки та відсилали на «батьківщину».

Однак число жителів таких районів невпинно збільшувалося, і вони стали центрами опозиції апартеїдові. Рішучі повстання та паралізуючі страйки виявили зростаючу силу більшості та неспроможність держави контролювати їх. До середини 1980-х років на ПАР зосередилася міжнародна увага, і на країну було накладено економічні санкції. Наближався кінець апартеїду. Президент країни Пітер Бота почав домовлятися з найвідомішим політичним в'язнем ПАР Нелсоном Манделою. Забороненому Африканському Національному Конгресу (АНК) було знову дозволено брати участь у політичній діяльності, і його керівники почали повертатися із заслання. Коли в лютому 1990 р. Мандела вийшов на волю після 28 років ув'язнення, він і останній африканерський президент де Клерк розпочали переговори, які, зрештою, привели до передання влади демократично вибраному урядові. У квітні 1994 р. для ПАР настанала нова ера. Нелсон Мандела, із знатного роду хоса, став президентом уряду АНК у Кейптауні.

Політична реорганізація

Шлях від в'язниці до президентства не був легким ні для Мандели, ані для ПАР, якою він сподівався керувати. І знову велику роль відіграла географія. Де Клерк очолював меншість білих, а Мандела — більшість темношкірих. Однак була і третя сила: найбільша нація у Південноафриканській Республіці — зулу. Їхній вождь Мангосуту Бутелезі вбачав у домовленості між Манделою та де Клерком шкоду інтересам зулу. Політичний рух, очолюваний Бутелезі (Інката), вимагав рівності в новій країні та обіцяв зривати будь-які мирні конференції. І він здійснив свої обіцянки. В районах для туземців і в гуртожитках видобувних компаній вояки Інкати вбили тисячі людей. Це було насиллям, яке загрожувало перерости у громадянську війну. Бутелезі та його прихильники також говорили про відособлення провінції Натал, якщо нова ПАР не буде їй до вподоби.

Врешті географія прийшла на допомогу країні. Їй були потрібні вибори, які б дали АНК більшість голосів, але не надто велику, щоб придушити інтереси меншості. Аби домогтися співпраці всередині руху, Інкати конче було потрібно здобути перемогу в провінції Натал. З іншого боку, щоби підтвердити свою обіцянку встановлення демократії в ПАР, АНК мала обов'язково програти в якійсь провінції.

Для здійснення цих планів (щоб не сказати для проведення штучних виборів) конференція, яка готувала зміну влади, перекреслила карту ПАР, а отже й карту виборів. Починаючи з 1910 р. у ПАР було чотири провінції: Капська, Натал, Оранжева (північніше ріки Оранжевої) і Трансвааль («через Вааль» — головну притоку Оранжевої). Ці провінції по суті представляли європейську окупацію країни: Капська провінція і Натал були британським оплотом, а Оранжева і Трансвааль були республіками бурів до їхньої поразки у Бурській війні (рис. 8-16). Нова карта (рис. 8-17) створила дев'ять провінцій, залишаючи цілими Натал (назвавши її Квазулу-Натал) і Оранжеву (тепер Фрі-Стейт). Три нові провінції та частина четвертої були виокремлені з Капської: Західнокапська (по суті Кейптаун та його запліччя, де електорат у більшості становить кольорове і біле населення); Східнокапська, де домінує народ хоса; Північнокапська — набагато рідше заселена переважно сільська провінція; і Північно-Західна, частина Капської та частина Трансваалю, де зосереджений народ тсвана. Залишок Трансваалю теж утворив три провінції: Гаутенг — центр серцевинного ареалу країни з розташованим у ньому Йоганнесбургом; Північну

РИСУНОК 8-16

провінцію — батьківщину багатьох африканерів, які чинили опір новій ПАР; і Мпумалангу — суміш заможного білого фермерського населення і свазі та інших африканських народів.

У виборах 1994 р. АНК переміг у семи з дев'яти провінцій. Він програв у Квазулу-Натал, де союз зулу, азійських та білих виборців переважив його, а також у Західнокапській провінції, де білі й кольорові виборці розбили кандидатів АНК. І якщо б АНК не набрав 70 % голосів, він був би приречений на правління без підтримки опозиції. Те, що здійснили всі партії в ПАР після понад 40-літнього гноблення та хибного управління, було прикладом для світу, скорого на використання сили для досягнення політичних цілей.

Однак перехід Південноафриканської Республіки до нормального життя й стабільності не закінчився. Президент Мандела забезпечив країні керівництво, необхідне у критичний час, але тепер ПАР вступила у постманделівську еру. 2 червня 1999 р. лідер АНК Табо Мбекі, який був помічником Мандели, став другим всенародно вибраним президентом. В інших африканських державах така наступність від героїчного засновника до його політичного спадкоємця зазвичай не проходила гладко. Але нова конституція ПАР належним чином урахувала це питання. Вона набирала чинності поетапно від 1996 до 1999 р. і була спромож-

РИСУНОК 8-17

ною захистити країну від проблем, які випали на долю багатьох інших держав регіону.

Невдовзі новому президентові завдали удару дві кризи. У 2000 р. Світова конференція в Дурбані, присвячена СНІДу, звернула увагу на критичне становище у самій Південноафриканській Республіці: наближена статистика ВІЛ-інфікованих осіб вікової групи 15—49 років коливалася від 13 до 20 %. Президент залишив оглядачів спантеличеними — було незрозуміло, чи визнав він наукові докази стосовно цього питання. У тому ж році захоплення ферм білих у Зімбабве викликало страх у прилеглий до цієї країни Північній провінції ПАР. Представники білих у парламенті закликали президента засудити керівників Зімбабве, проте деякі темношкірі депутати противилися такій вимозі ба навіть висловили підтримку режиму Мугабе.

Щодо президента Мбекі, то він у такій складній політичній ситуації не висловив своєї думки.

Економічна географія

Без сумніву, найважливішими нагальними проблемами для нової Південноафриканської Республіки, є економічні, і це одна з сильних сторін президента.

По великих містах Африканської Субсахари

Йоганнесбург

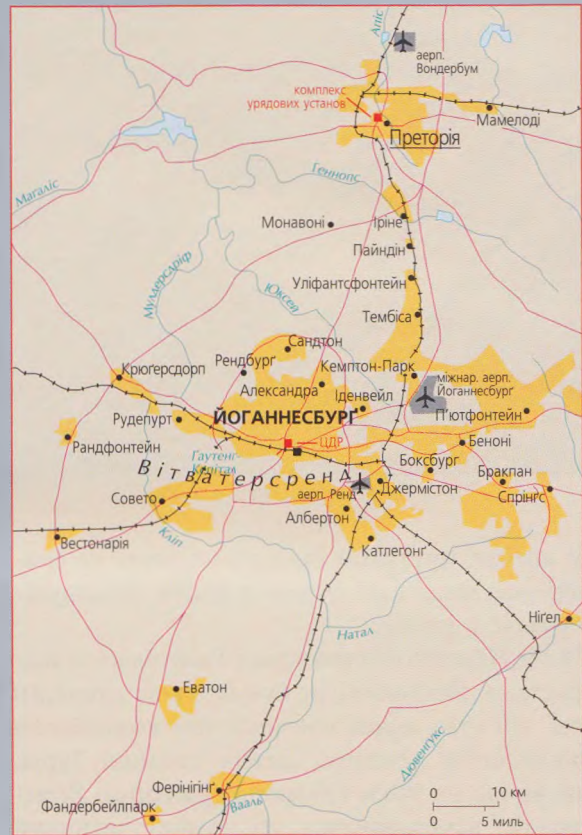
В Африканській Субсахарі є лише одна конурбація, і Йоганнесбург лежить в її центрі. Заледве століття тому Йоганнесбург був маленьким, хоч і швидкозростаючим гірничим містечком, яке виросло завдяки відкритим родовищам золота у Вітватерсренді.

Нині Йоганнесбург являє собою мегалополіс, який налічує близько 6 млн. жителів і простягається від Преторії на півночі до Ферінінгга на півдні та від Спрінгса на сході до Крюгерсдорпа на заході. У 2002 р. населення власне метрополісу Йоганнесбург становило 2,4 млн осіб, що поступається лише Кейптауну (3,1 млн).

Обриси Йоганнесбурга на небосхилі є найбільш уражаючими в усій Африці — це ліс хмарочосів, які відображають багатство, зібране тут упродовж останніх сотень літ. Подивімося на південь з висоти, і ми побачимо насипи жовтувато-білого шлаку з копалень Ренду, зараз частково зарослі, серед передмість і районів для туземців. Загалом Йоганнесбург розвивався як місто для білих на півночі й для темношкірих на півдні. Совето, район для чорних, лежить на півдні, а Гугтон та інші просторі передмістя виключно для білих, розташовані на півночі.

Йоганнесбург не може похвалитися ні пейзажами Кейптауна, ні кліматом і пляжами Дурбана. Місто лежить на висоті близько 1850 м над рівнем моря, і його розріджене повітря часто забруднене смогом, утвореним автомобілями, фабриками, пилом від звалищ та численними вогнищами у бідних халупкових містечках, що кільцем оточують метрополіс.

У минулому столітті ареал Йоганнесбурга виробляв майже половину всього золота світу, але нині Йоганнесбург розташований у центрі нового промислового, торгового й фінансового комплексу, назва

якого на сучасних картах Південної Африки — Гаутенг.

Відтоді, коли родовища алмазів були відкриті у Кімберлі в 1860-ті роки, ПАР асоціюється з мінералами. Знахідки в Кімберлі, віддаленому закутку території, що тоді називалася Оранжевою (британці незабаром анексували її до Капської провінції), ввели в дію нову економічну географію. Залізничну колію провели від узбережжя до «алмазної столиці» саме тоді, коли потоки шукачів долі, капіталістів і десятків тисяч африканських робітників прямували туди. Одним із таких капіталістів був Сесіл Родес, який використав свій спадок, щоб допомогти Британії заволодіти Південною Африкою.

Через 25 років після відкриття родовищ алмазів були розвідані родовища золота на плато Вітватерсренд (рис. 8-14). Цього разу це місце знаходилося у провінції Трансвааль. Йоганнесбург став «золотою столицею» світу, туди ринув новий,

ще більший потік іноземців разом із величезною кількістю африканських робітників. Дешева робоча сила збільшувала прибутки. Йоганнесбург нестримно зростав, розвивалися міста-супутники, а райони для темношкірих росли як гриби. Бурська війна була лише проміжним епізодом тут, на багатому мінералами Вітватерсренді (чи просто Ренді, як його звуть місцеві).

Протягом ХХ ст. виявилося, що Південноафриканська Республіка значно багатша, ніж передбачалося. Родовища золота були відкриті також в Оранжевій Вільній Державі. У величезних кількостях було знайдено вугілля та залізну руду, що дало початок потужному виробництву заліза й сталі. Інші метали, включно з хромом і платиною, приносили великі прибутки на світових ринках. Видобували та продавали також азбест, марганець, мідь, нікель, сурму і олово. Потоки капіталу плив-

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Дивлячись згори на гігантський залізничний комплекс, ми ще раз усвідомили той факт, що майже весь цей континент перетворився на суцільне джерело сировинних матеріалів, які везуть до узбережжя із внутрішніх районів і завантажують для Європи та інших частин світу. Цей комплекс, розташований біля Вітбанка у Східному Ренді, — величезна формувальна станція товарних потягів, готових транспортувати різні види руд із цього плато до Дурбана та Мопуту. Хоч би як там було, але ПАР принаймні отримала чинну транспортну мережу, яка забезпечує зв'язок між регіонами. У більшості африканських країн залізниці майже завжди слугують для сполучення родовищ із прибережними виходами на ринки збуту».

ли до країни, імміграція білого населення не спинялася, поставали нові ферми та ранчо, збільшувалася кількість ринків.

Міста Південноафриканської Республіки швидко зростали. Йоганнесбург був не лише гірничим містом, він став також промисловим комплексом та фінансовим центром. Давня столиця бурів, Преторія, що на 50 км (30 миль) північніше Вітватерсренду, перетворилася на адміністративний центр країни протягом періоду апартеїду. В Оранжевій значне промислове зростання (в тому числі технологія виробництва нафти й вугілля) йшло в ногу з розширенням видобувної діяльності. Тоді як серцевинний ареал набув ознак мегалополісу, прибережні міста теж розросталися. Порт Дурбан служив не лише Вітватерсренду, а й ширшому регіональному запліччю. Кейптаун ставав найбільшим містом ПАР; його портова індустрія і продуктивне сільськогосподарське запліччя забезпечували йому зверхність над великою територією.

Проте апартеїд зруйнував ці перспективи і виявив слабину економіки ПАР. Уряд африканерів вкладав величезні кошти у здійснення своєї політики окремишнього розвитку, яка суперечила основним принципам економічної географії. Міжнародні санкції проти апартеїду завдали шкоди економіці ПАР, заворушення робітників послабили її ще більше, а низькі ціни на продукти, що еспортувалися, доклали своє. У районах для темношкірих шкільна система розвалилася під гаслом «Спочатку визволення — потім освіта», створюючи величезну, недостатньо освічену (а згодом і безробітну) масу молодих людей.

Для Південноафриканської Республіки минуле поки є теперішнім, і вона вже зустрілася з проблемами, що є відлунням апартеїду. На світанку ХХІ ст. економіка ПАР усе ще дуже залежала від експорту металів і сировини, однак шахтарі, які вимагали вищої зарплатні, зменшили ці прибутки. Вироблені товари заледве відігравали якусь роль у структурі експорту. Безробіття було на високому рівні, оскільки найняті робітники намагалися збільшити свою платню. У містах біле населення перебралося у передмістя, ділові центри перетворилися на робочі місця для «маятникових» мігрантів, а вулиці стали суцільним базаром. Насильницькі грабежі замінили політичні злочини доперехідного періоду. Та найзловіснішою є революція зростаючих сподівань — феномен, який пережили багато африканських країн після скинення колоніалізму.

Важке становище із землеволодінням і житлом не можна полегшити за один день, але більшість, тепер наділена правами, очікує від свого уряду негайних дій. Безробіття, нестача житла і землі для ведення сільського господарства можуть створити небезпечну суміш для дестабілізації суспільства, і уряд ПАР стоїть перед цим загрозливим викликом.

У таблицях показників розвитку Південноафриканська Республіка виступає як економіка з вищими за середні доходами, але цифри мало що означають у цій країні гострих контрастів внутрішніх областей із периферією. У своїх великих містах, промислових комплексах, механізованих фермах і велетенських ранчо ПАР нагадує економіку високих

прибутків, зокрема Австралію чи Канаду. Проте за межами серцевинного ареалу, а також поза другорядними серцевинами та коридорами, що з'єднують їх, лежить цілком відмінна країна, схожа скоріше на Замбію чи Зімбабве. За такими показниками, як середня тривалість життя, смертність дітей і немовлят, загальний стан здоров'я, харчування, освіти й багатьма іншими, існує велика

різниця між групами населення, переліченими у таблиці 8-1. Південноафриканську Республіку називають мікрокосмом світу, який у єдиній державі виявляє не лише розмаїття культур, а й широку амплітуду соціальних умов. Якщо ПАР зможе втримати нинішній курс, то час, коли вона була відкинута назад за апартеїду, стане лише однією з віх на шляху до кращого майбутнього.

Південна Азія

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Географія населення	5 Темп природного приросту населення	9 Біженці	14 Демографічний вибух
2 Розміщення населення	6 Час подвоєння населення	10 Передова столиця	15 Інтервенційна можливість
3 Густота населення	7 Вологий мусон	11 Ірредентизм	16 Природні лиха
4 Фізіологічна густота населення	8 Суспільне розшарування	12 Кастова система	17 Туризм
		13 Перехідний період природного руху населення	18 Повстанська держава

Найбільший на планеті материк — Євразія — облямований багатьма півостровами. Найбільшим із них є величезний трикутник Індостану, що поділяє північну частину Індійського океану на два моря — Аравійське на заході та Бенгальську затоку на сході (рис. 9-1). Півострів Індостан є серцевиною Південної Азії — обширного, різноманітного і мінливого географічного світу.

РЕГІОНИ

▶ ПАКИСТАН	▶ ГІРСЬКА ПІВНІЧ
▶ ІНДІЯ	▶ ПІВДЕННІ ОСТРОВИ
▶ БАНГЛАДЕШ	

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Південну Азію — один із найчіткіше природно визначених географічних світів — формують гори, пустелі та лінії узбереж. На півночі Гімалайські гори утворюють природну стіну між Південною Азією і Китаєм. На сході гірські пасма й густі ліси позначають межі між Південною і Південно-Східною Азією. На заході Південну Азію від її сусідів відділяють пересічені височини і широкі пустелі. У цих межах лежить географічний світ, заселений густіше, ніж будь-який інший. Якщо сучасні демографічні тенденції триватимуть, то незабаром він стане ще й найбільш багатолюдним світом на планеті.

Південна Азія складається з п'яти регіонів (рис. 9-2). Її наріжним каменем є Індія, населення

якої у 1999 р. перевищило 1 млрд. На заході розташований Пакистан. У східній частині розмістився Бангладеш. Північний регіон складається з гірських районів Кашміру, Непалу і Бутану. А Південний регіон містить острови Шрі-Ланка і Мальдіви. Як видно з карти, сама Індія поділяється ще на декілька субрегіонів.

Природні межі Південної Азії виступають грізними бар'єрами, але вони не стали перешкодою для завойовників або місіонерів. У результаті цей світ є сумішшю релігійних, мовних, традиційних і культурних ландшафтів. Ця мозаїка дуже складна, і вона лише певною мірою відбивається на політичній географії Південної Азії, що налічує сім держав (із них п'ять на материку).

Головні географічні особливості Південної Азії

1. Південна Азія чітко окреслена природно і оточена горами, пустелями і океаном; півострів Індостан є найбільшим у Євразії.
2. Південна Азія — світ, найбільше уражений бідністю, здебільшого він характеризується низькими прибутками, низьким рівнем освіти, погано збалансованим харчуванням і низьким рівнем здоров'я.
3. Південна Азія займає лише 3 % території планети, але її замешкує 22 % її населення, більш ніж половина якого зайнята у натуральному сільському господарстві. Тому економічні перспективи Південної Азії безрадісні.
4. Коефіцієнт приросту населення у країнах Південної Азії — один із найвищих; населення Індії у 1999 р. перевищило 1 млрд.
5. Північноіндійська рівнина, тобто басейн ріки Ганг, містить друге у світі за кількістю скупчення населення.
6. Незважаючи на важкодоступні гірські бар'єри, завойовники — від стародавніх греків до пізніх мусульман — проникали у Південну Азію і ускладнювали її культурну мозаїку.
7. Британський колоніалізм об'єднав Південну Азію під єдиним прапором, але із завершенням британського панування імперія поділилася на декілька країн уздовж ліній поділу культур.
8. Пакистан — західний регіон Південної Азії, лежить на межах двох географічних світів: переважно мусульманської Північної Африки/Південно-Західної Азії та здебільшого індуїстської Південної Азії.
9. Індія належить до найбільших федеративних і густонаселених демократичних країн, але її політичні досягнення не супроводжувалися відповідною економічною політикою.
10. Релігія у Південній Азії є суттєвим чинником. Індуїзм в Індії, іслам у Пакистані та буддизм у Шрі-Ланці — усі демонструють тенденції розвитку у напрямку фундаменталізму й націоналізму.
11. Нагальні сучасні та потенційні проблеми кордонів країн стосуються внутрішніх (зокрема між Індією та Пакистаном), а також зовнішніх територій (між Індією та Китаєм у північних гірських районах).

Значний культурний вплив на Південну Азію справив іслам. Сьогодні Пакистан є ісламською республікою, й іслам цементує цю державу. Східний кордон Пакистану з Індією багато в чому є культурним кордоном: переважно індуїстська Індія є світською, а не теократичною державою. Чому ж ми зараховуємо Пакистан до Південно-азійського світу, а не до Південно-Західної Азії/Північної Африки? Одним із критеріїв є етнічна спорідненість, яка пов'язує Пакистан з Індією більше, ніж з Афганістаном або Іраном. Ще одним критерієм є історична географія. Пакистан був частиною Британської південноазійської імперії з її поділом між мусульманською та індуїстською більшістю. Хоча урду є офіційною мовою Пакистану, англійська виступає мовою міжнаціонального спілкування, як і в Індії. Більше того, кордон між Індією та Пакистаном не визначає східну межу ісламу в Азії. Понад 127 млн із 1 млрд громадян Індії є мусульманами, а у східному регіоні Південної Азії — Бангладеші (населення 133 млн) мешкає понад 85 % мусульман. Зрештою, Пакистан та Індія воюють за контроль над важливою гірською територією на крайній півночі, де після відходу британців кордон не було демарковано. При тому, що індійська та пакистанська команди з крикету змагаються між собою на спортивних майданчиках, їхні армії стикаються у смертельних поєдинках, які можуть спричинити ядерну війну.

Наслідки радянської окупації Афганістану (1979—1989 рр.) і досі позначаються на політичній та культурній географії Південної та Південно-Західної Азії до такої міри, що можуть модифікувати регіональну ситуацію. Відносини Пакистану з Індією та іншими країнами Південної Азії змінилися у результаті конфлікту в Афганістані, що спричинив утечу кількох мільйонів пуштунів через афгано-пакистанський кордон. Цей приплив біженців разом із масованими поставками зброї в Афганістан за сприяння США змінив ідеологічний ландшафт у Пакистані. Поширився ісламський фундаменталізм, а Пакистан, занепокоєний загостренням проблем в Індії та всій Південній Азії, почав орієнтуватися на захід. Ісламські школи, схвалені в Пакистані та фінансово підтримані Саудівською Аравією, дали початок рухові «Талібан», який захопив владу в Афганістані у середині 1990-х років. Сьогодні західний край Південної Азії загалом характеризується нестабільністю.

СВІТ БІДНОСТІ

На початку XXI ст. на Південну Азію припадали більш ніж п'ята частина населення планети і дві третини найбільш бідних її мешканців. Рівень

письменності тут є одним із найнижчих у світі. Близько половини всієї людності Південної Азії заробляють менше, ніж еквівалент одного долара США на день. Підраховано, що половина тутешніх дітей, більшість із яких дівчатка, недоїдають і мають недостатню вагу. Південну Азію часто називають найбільш знедоленим світом.

В основі цієї трагічної картини лежить поєднання географічних чинників. Домівка 22 %

населення планети, але всього 3% її території, Південна Азія відчуває брак природних ресурсів для піднесення життєвого рівня сотень мільйонів своїх селян. Державна політика поглиблює проблему: тоді як Східна і Південно-Східна Азія просулися вперед з допомогою зовнішньо зорієнтованої політики, стимулюючи експорт та іноземні інвестиції, багато витрачаючи на подолання неписьменності, технічну освіту, охорону здоров'я і

РИСУНОК 9-2

земельні реформи, уряди Південної Азії запровадили бюрократичний контроль і державне планування. Культурні традиції також відіграли свою роль. Опір змінам та небажання привілейованих надати шанс знедоленим не забезпечують загального економічного прогресу.

- Суттєвим фактором є і темпи приросту населення. Це — аспект **географії населення**, тобто просторового погляду демографії. Рисунок I-9 ілюструє концентрацію населення у долинах головних рік Південної Азії, виявляючи залежність більшості людей від цих шляхів життя. **Розміщення населення** на цій карті треба порівняти з більш специфічним показником — **густотою населення**. Стовпчик 4 таблиці I-2 наводить дані про густоту населення по країнах, але рисунок I-9 переконує, що ці середні величини потребують уточнення. Деякі частини Індії рідко заселені, інші території багатолюдні. Національні середні величини являють собою *арифметичну густоту* для цих країн (905 в Індії), але вони приховують регіональні відмінності. Кращим показником є кількість людей у країні на одиницю площі сільськогосподарських продуктивних земель — це так звана **фізіологічна густота населення** (показана у стовпчику 5 таблиці I-2). Сьогодні в Індії цей показник становить 1615 на одну квадратну милю (625 на один квадратний кілометр).

- Дуже важливим показником для оцінки соціальних і економічних проблем є **темپ природного приросту населення**. За світовими стандартами ці темпи для окремих країн залишаються високими: близько 2,0 % на рік. При такому зростанні населення економічний прогрес стає ілюзією. Потреби нових громадян поглинають усі здобутки. За допомогою темпів природного приросту ми можемо підрахувати **час подвоєння населення**. Мусульманські країни, як правило, мають високі темпи приросту, і тому час, необхідний для подвоєння їхнього населення, коротший. Візьмімо Пакистан, населення якого становить 159 млн. Найновіші дані показують темпи його природного приросту 2,8 % і час подвоєння населення 25 років; тому за теперішніх темпів Пакистан матиме 318 млн людей до 2027 р. Індія матиме 2 млрд до 2039 р., що майже неможливо собі уявити. Такі темпи приросту істотно сповільнюються, якщо взагалі не зупиняють, економічний розвиток.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ ПІВДЕННОЇ АЗІЇ

Перед тим як розглянути складну та дивовижну географію культур Південної Азії, потрібно проаналізувати фізико-географічне становище цього

густонаселеного світу. Південна Азія є світом надзвичайної фізичної різноманітності: вкритих снігом вершин і заліснених схилів, обширних пустель і грандіозних річкових басейнів, високих плоскогір'їв і мальовничих узбереж. Зіткнення двох найбільших тектонічних плит Землі привело колись до створення найвищих гірських хребтів, засніжені гребені яких поповнюються талими водами великі ріки в долинах. Атмосферна активність Землі поставила Південну Азію на шляху тропічних циклонів і зумовила протилежні сезонні повітряні потоки, відомі як *мусони*. Це світ майже невичерпного розмаїття, світ усередині самого себе.

У цілому ми можемо виокремити у Південній Азії три фізико-географічні зони: північні гори, південні плато півострова, а між ними — пояс річкових долин. На цю конфігурацію накладений східно-західний перехід від вологої (Бангладеш) до сухої зони (Західний Пакистан); його чітко видно на рисунках I-7 і I-8. Він переривається лише смугою високої вологи вздовж південно-західного Малабарського узбережжя Індії (рис. 9-1).

Північні гори

Гори на півночі простягаються від гірських систем Гіндукушу і Каракоруму на північному заході через Гімалаї у центрі (гора Джомолунгма, найвищий пік планети, знаходиться у Непалі) до хребтів Бутану та індійського штату Аруначал-Прадеш на сході. Сухі та пустельні на кордоні з Афганістаном, гірські пасма стають зеленими з поодинокими деревами у Кашмірі, залісненими у нижній частині Непалу і ще густішими в Аруначал-Прадеші. Півніжжя гір із багатьма долинами, глибоко проораними талими водами, ведуть до річкових басейнів.

Річкові долини

Пояс річкових долин простягається у східному напрямі від пакистанської долини Нижнього Інду (територія під назвою Сінд) через широку долину Гангу в Індії і далі через велику подвійну дельту Гангу і Брахмапутри у Бангладеші (рис. 9-1). На сході цей фізико-географічний регіон часто називають Північноіндійською рівниною. На захід простягається долина Інду, яка підвищується у Тибеті, перетинає Кашмір, а тоді знижується на південь, щоб отримати свої головні притоки від Пенджабу (Землі п'яти рік).

Південні плато

Півострівна Індія є здебільшого країною плоскогір'їв, над якими піднімається Декан — масивне

базальтове плато, яке утворилося, коли Індія відокремилася від Африки в часи руйнування гіпотетичного материка Гондвани (див. рис. 8-3). Декан (що означає Південь) простягається на схід, його найвищі території лежать на заході, а головні ріки впадають у Бенгальську затоку. Північніше Декану розташовані два інші плато — Центральне

Індійське на захід і Чота-Нагпур на схід (рис. 9-1). Зверніть увагу на Східні та Західні Гати (гори), які простягаються від височин Декану до вузьких прибережних рівнин. Морські вітри — щорічні вологі мусони — приносять тривалі дощі до Західних Гат (див. вставку «Життєдайний мусон Південної Азії» та рис. 9-3). У результаті тут маємо одну з найро-

Життєдайний мусон Південної Азії

Динаміка денних літніх морських бризів добре відома. Палюче сонце нагріває землю, повітря над її поверхнею підіймається, а прохолодне повітря з-понад води дме до берега, витісняючи його. Багатолюдні пляжі й дорогі курорти з виходом до моря цінуються за ефективність цього природного кондиціонування.

За певних обставин такий тип циркуляції може впливати на цілі регіони. Коли обширна поверхня нагрівається, над нею формується потужна система низького тиску, яка може переносити великі обсяги повітря з океану на сушу. Це не просто місцевий феномен. Потрібні місяці для його розвитку, але щойно він починається, то також триває місяцями. Коли ви відчуваєте приплив вологого океанічного повітря, це означає, що прибув **вологий мусон**. Дощ може падати понад 60 днів і більше. Поверхня землі вкривається зеленню, наливається рис-сирець і змивається пилюка попереднього сухого сезону. Життя відроджується.

Мусон з'являється не на всіх континентах або узбережжях. Потрібне особливе поєднання топографічних і атмосферних умов. На рисунку 9-3 показано, як він утворюється у Південній Азії. Червень.

Місяцями над Північною Індією формується система низького тиску. Тепер вона стає такою сильною, що переносить повітря з-понад обширної території тропічного Індійського океану в напрямі суші. Деяка частина такого вологого повітря виштовхується вгору до Західних Гат (1), по мірі піднесення охолоджуючи і конденсуючи великі обсяги вологи. Інші потоки повітря переміщуються до Бенгальської затоки і підхоплюються вгору над північно-східною частиною Індії та Бангладешу (2). Майже нескінченний дощ заливає набагато більшу територію, в тому числі всю Північноіндійську рівнину. Стіна Гімалаїв зупиняє повітря від поширення і дощ від розсіювання (3). Повітря рухається на захід, висушуючись на шляху до Пакистану (4).

Після кількатижневого існування система, зрештою, руйнується, і вологий мусон поступається періодичним дощам та черговому сухому сезону. Тоді починається очікування мусону наступного року, бо без нього в Індії буде катастрофа. В останні роки мусон визначався нерегулярністю, а у 1987 р. частково порушився. Отож в Індії життя немовби висить на метеорологічній нитці.

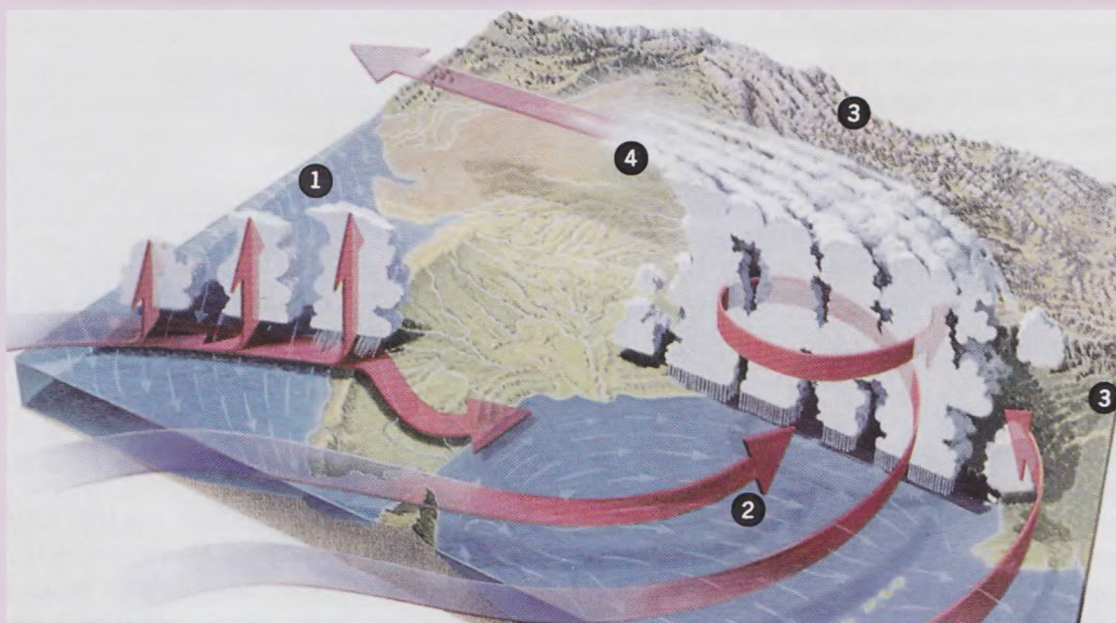

РИСУНОК 9-3

РИСУНОК 9-4

дючіших сільськогосподарських територій і одне з найбільших скупчень населення Південної Індії.

НАСЛІДКИ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

Південна Азія є світом великих річкових басейнів. Поміж горами півночі та височинами півдня лежать обширні густозаселені долини Брахмапутри, Гангу та Інду. В одній із цих долин, долині Інду (див. вставку «Назва «Індія»»), знаходяться залишки найстарішої цивілізації цього географічного світу часів стародавньої Месопотамії. На жаль, більша частина пам'яток цієї цивілізації похована під водними товщами, але ті археологічні знахідки, які збереглися, свідчать про те, що тут існувала стародавня культура з державами і великими, добре облаштованими містами. Подібно до Месопотамії та долини Нілу, ця цивілізація здійснила значний поступ у технології іригації та базувалася на родючості зрошуваних земель у низинах Інду (рис. 9-4).

Назва «Індія»

Ця назва походить від санскритського слова *sindhu*, яке ідентифікувало стародавню цивілізацію у долині Інду. Це слово стало *sinthos* у грецьких дослідженнях цієї території, а тоді *sindus* — у латинських. Перекручене на *indus*, що означає «ріка», воно згодом було застосовано до регіону, який тепер формує серцевину Пакистану. Потім, модифіковане в *India*, воно стало позначати всю територію річкових долин і скупчень людей від Інду на заході до Нижньої Брахмапутри на сході.

Розвиток річкових долин

Цивілізація долини Інду була для Індії тим самим, що й серцевина культури Нижнього Нілу для Африки: ідеї та інновації поширилися звідси на схід і південь через багато різних спільнот і суспільств, які співіснували на півострові (див. рис. 7-3). Але індська культура зробила набагато більше, ніж ста-

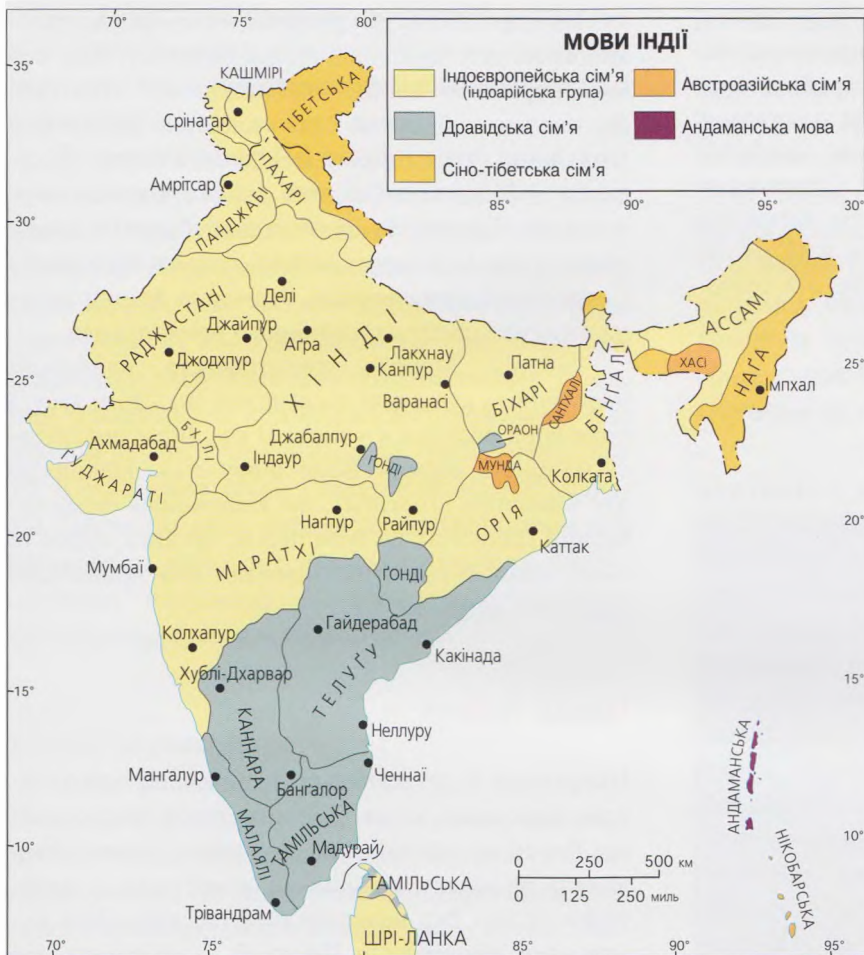

РИСУНОК 9-5

родавні єгиптяни для Африки: вона забезпечила цілісність Індії протягом тривалого періоду її існування. З часом Індська цивілізація, зосереджена в містах Гараппа і Могенджо-Даро, близько 4000 років тому почала занепадати, і багато культур Індії спіткала та сама доля.

Після цього на сцену вийшла нова сила — індоевропейці (або *арійці*). Вони вторглися в долину Інду з Ірану, впровадили багато здобутків індської цивілізації та перемістили кордони своїх поселень на схід у напрямі низовини Гангу, де заснували свою міську культуру. Просуваючись на південь півострова, арійці завоювали і поглинули племена, які там застали. Мова індоевропейців, санскрит, згодом диференціювалася у цілу мовну сім'ю, що ввійшла в лінгвістичну системи сучасної Індії (рис. 9-5).

Протягом століть після цього індійська культура зазнала відчутного розвитку. Натомість безформного зібрання ізольованих племен та їхніх сіл постала регіональна організація. Зростали міста, розцвітали мистецтва й ремесла, ширилася торгівля з Південно-Західною Азією. І, що найважли-

віше, виник індуїзм — із вірувань і практики, що їх індоевропейці принесли до Індії, і незабаром на його основі почав формуватися новий спосіб життя. Чітко оформилося **суспільне розшарування**, яке прискіпливо контролювали владні священики (брахмани). Це була складна й закостеніла кастова система, у якій кожен (воїн, артист, торгівець, селянин тощо) мав своє місце. Але Індія, скажімо 3000 років тому, не була мирною. Агресивні та експансіоністські королівства змагалися між собою за більшу владу та вплив.

І якраз у такому королівстві, розташованому в Північно-Східній Індії, народився принц Сіддхартха Гаутама, більше відомий як Будда. Саме його народження у VI ст. до Р. Хр. не здалося чимось особливим, але його особистість була унікальною: він відмовився від свого високого становища, щоб урятувати свою душу і знайти блаженство з допомогою релігійного медитування. Його вчення передбачало відмову від земних бажань і шанобливе поклоніння усім формам життя. Він сховався в Індію вздовж і впоперек та набув багатьох послідовників, але повчання Сіддхартхи не мали визначального

впливу на індійське суспільство за його життя. Цей вплив став таким пізніше, коли правитель могутньої індійської держави вирішив зробити буддизм державною релігією. Однак поки це сталося, Південна Азія була об'єктом багатьох зовнішніх домагань із заходу і північного заходу. Спочатку до басейну Інду вторглися перси; потім греки під проводом Александра Македонського у IV ст. до Р. Хр. завоювали не лише долину Інду, а й серцевину Індії — долину Гангу.

Південь півострова

У той час, коли все це відбувалося у Північній Індії, півострівний Південь був відносно ізольованим і захищеним від культурних чи інших вторгнень внаслідок великих відстаней. Південна Індія була заселена стародавніми народами з невідомим історичним корінням ще задовго до цивілізацій Інду і Гангу. Їхня фізична поява вселяє думку про зв'язок з африканцями і тубільними австралійцями; їхні мови також особливі й не подібні до мов індоєвропейської Півночі. Як видно з рисунка 9-5, Південь відрізняється від решти субрегіонів Індії: як народи, так і їхні мови відомі як *дравідські*. Звичайно, існує значний взаємовплив із Північчю, але Південна Індія все ще залишається відокремленим регіоном. Чотири головні дравідські мови — телугу, таміл, каннара і малаялі — мають тривалу літературну історію. Сьогодні близько однієї п'ятої населення Індії розмовляє телузькою або тамільською.

Імперія Маур'їв

Коли греки покинули басейн Гангу, там невдовзі запанувала династія Маур'їв — володарів першої імперії у цьому географічному світі. Ця імперія поширила свій вплив на захід аж до долини Інду (включно з густонаселеним Пенджабом), на схід аж до Бенгалії (район дельти Гангу і Брахмапутри), а на південь аж до сучасного міста Бангалор.

Імперія Маур'їв управлялася низкою талановитих правителів, які домоглися стабільності у своїх обширних володіннях. Наймогутнішим із них був Ашока, який правив майже впродовж 40 років у середині III ст. до Р. Хр. Ашока був буддистом, і саме він надав цій релігії регіонального й навіть глобального значення.

У відповідності з буддистським ученням Ашока змінив свої державні пріоритети із загарбниць-

ких на миролюбні. Він розіслав місіонерів до далеких країв для проповідництва буддизму, тим самим сприяючи поширенню індійської культури. Як наслідок, буддизм став головною релігією у Шрі-Ланці (колишньому Цейлоні), а також утвердився у Південно-Східній Азії та Середземноморській Європі. За іронією долі буддизм закріпився у цих віддалених місцях, тоді як його вплив у самій Індії скорочувався. Зі смертю Ашоки вчення втратило свого найревнішого прихильника.

Імперія Маур'їв представляла найбільші політичні та культурні досягнення Індії того часу, і коли вона розпалася у кінці II ст., Індія поділилася на багато держав. Вона знову стала відкритою для зовнішніх вторгнень, які відбувалися через сучасний Пакистан: це були перси, афганці, турки та інші, гнані зі своєї батьківщини або приваблені землями Гангу.

Влада ісламу

Наприкінці X ст. величезною хвилею на субконтинент накотився іслам, поширюючись із заходу — від Персії та Афганістану. Звичайно, долина Інду лежала на шляху ісламського вторгнення, і практично кожен був навернений у цю віру. Далі мусульмани проникли у Пенджаб — субрегіон, що знаходиться на теперішньому пакистано-індійському кордоні, і там на вернули десь дві третини жителів. Потім вони пройшли вузький прошийок, де знаходиться Делі, і поширилися на схід і південний схід до Гангської рівнини і субрегіону, відомого як Індостан — серцевини Індії. Тут проповідники ісламу мали менше успіху, змусульманивши кожного восьмого індуса. Тим часом іслам перетнув дельту Гангу на човнах, і сьогоднішній Бангладеш став повністю мусульманським. Однак на південь від Гангу експансія ісламу знесилася, і дравідська Індія ніколи не піддалася мусульманському впливові.

Енергійний, часом агресивний ісламський натиск змінив індійське суспільство. Як і у Північній Африці, іслам часто насаджувався силою і підтримувався політичним контролем: коли правителі приймали його, їхні підлеглі їх наслідували. До початку XIV ст. у Делі постав султанат, який контролював навіть більшу частину субконтиненту, ніж попередня імперія Маур'їв. Пізніше ісламська імперія династії Великих Моголів стала найбільшою політичною спільнотою, яка будь-коли об'єднувала цей географічний світ у доколоніальні часи. Для багатьох індусів нижчих каст іслам являв

собою бажану альтернативу жорстокій суспільно-релігійній ієрархії, у якій вони знаходилися на самому дні. Так іслам став вірою і правлячою еліти, і нездолених.

По мірі того як у Південній Європі іслам утрачав свою могутність, його вплив, навпаки, ставав вирішальним у великій і густонаселеній Індії. Попри це мусульманам не вдалося повернути у свою віру більшу частину Південної Азії. Вони домінували на північно-західному краї цього географічного світу (сьогоднішній Пакистан), де одним із найбільших ісламських міст став Лахор. Але загалом із того, чим є сьогодні Індія, менш ніж 15 % населення стали і залишилися мусульманами. Протягом цього періоду ісламської інтервенції боротьба за культурне панування тривала. Мировлюбному індуїзму та агресивному ісламові співіснувати було зовсім непросто.

Європейське втручання

Після 1500 р. у цю неспокійну суміш релігійної, політичної та лінгвістичної роз'єднаності почав вклинюватися ще один елемент — європейські пошуки сировини, ринків і політичного впливу. Маючи зиск від індуїстсько-мусульманського протистояння, європейці користалися також місцевим суперництвом, заздрістю і ворожнечею. Британські купці перебрали контроль над торгівлею з Європою спеціями, бавовною і шовком, витіснивши французів, данців і португальців. Кораблі британської Ост-Індської компанії (ОІК) підпорядкували собі морську торгівлю між Індією та Південно-Східною Азією, яка тривалий час була в руках арабських, індонезійських, китайських та індійських купців. У результаті ОІК стала колоніальною адміністрацією Індії.

Однак через деякий час ця компанія зіткнулася з проблемами, які не змогла розв'язати. Її комерційна діяльність залишалася прибутковою, але ОІК позбавили можливостей утримувати політичний контроль над територією Індії, що розширювалася. Компанія була неефективним владним агентом у той час, коли зростаюча вестернізація Індії винесла на порядок денний нові гострі суперечності. Християнські місіонери піддавали сумніву індуїстські вірування, і багато індусів вірили, що саме британцям судилося зруйнувати кастову систему. Зміни також сталися у системі освіти, а

роль і статус жінок зміцнювалися. Місцева земельна аристократія побачила, що її становищу загрожують, коли почалася експропріація маєтків. Зрештою у 1857 р. вибухнуло тримісячне повстання сіпаїв (солдатів індійського війська на службі ОІК) і змінило всю ситуацію. Для його придушення знадобилася значна військова сила, і з того часу ОІК почала функціонувати як уряд Індії. Ця адміністрація була підпорядкована Лондону, сама компанія ліквідована, а Індія формально стала британською колонією. Цей статус вона утримувала впродовж 90 років, доки він завершився у 1947 р.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Більш ніж півстоліття після завершення британського правління у центрі великих міст Індії продовжують домінувати вікторіансько-готичні будівлі, зведені колоністами. Це є свідченням попередньої ери глобалізації, коли європейські штампі трансформували колоніальний ландшафт. Гуляючи вулицями Мумбаї (британці називали його Бомбеєм), ви можете звернути за риг і здивуватися, побачивши сцену, подібну до Лондона, з двоповерховими автобусами тощо. Одним із найбільших досягнень британської інженерії було будівництво системи залізниць по всій країні, а залізничні вокзали дуже прикрасили міську архітектуру. Я пройшовся по вулиці Наороджі, навчившись уникати шаленого вуличного руху у районі Форту, і, спостерігаючи за натовпом, що рухався через вокзал Вікторія. В середині приміщення дуже зносилось, але потяги продовжують їздити, буквально роздуті від пасажирів, що висять з усіх дверей і вікон».

Колоніальна трансформація

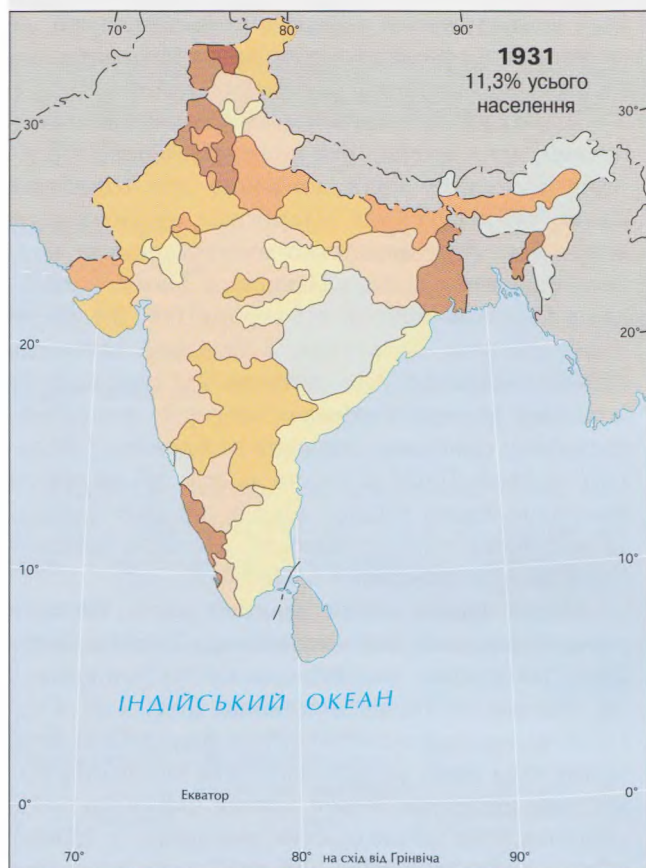
Чотири століття європейського панування у Південній Азії дуже позначилися на культурних, економічних і політичних напрямках розвитку цього світу. Британці, без сумніву, зробили позитивний внесок у життя Індії, але колоніалізм мав і серйозні негативні наслідки. У цьому сенсі існують важливі відмінності між Південною Азією та Африканською Субсахарою. Коли європейці прийшли в Індію, вони застали там достатньо високий рівень розвитку промисловості, особливо в металургійній і текстильній галузях, а також активну торгівлю як із Південно-Західною, так і Південно-Східною Азією, у якій індійські торговці відігравали провідну роль. Британці перехопили цю торгівлю, змінивши усю систему індійської комерції.

Індія перестала бути промисловим виробником у Південній Азії і незабаром почала експортувати сировину та імпортувати промислові товари, звичайно ж, із Європи. Ремісничє виробництво Індії занепало; після початкового піднесення експортна торгівля сільськогосподарською сировиною постраждала так само, як і в інших частинах світу, які були втягнуті у торгівлю з Європою. Тому більшість жителів Індії (котрі тоді, як і тепер, були селянами) зазнали економічного занепаду. Та все ж колоніальний період забезпечив значний приріст загального обсягу торгівлі Індії, а вдосконалення структури торгівлі, без сумніву, покращало життя її громадян. Але британцям не вдалося те, чого не змогли зробити династії Маур'їв та Моголів, — об'єднати субконтинент і мінімізувати його внутрішній культурний і політичний поділ. Коли у 1857 р. Королівство прийняло справи від Ост-Індської компанії, близько 2 млн кв. км (понад 750 000 кв. миль) території Індії все ще залишалося поза британською сферою впливу. Поступово британці встановили свій контроль над цією величезною територією, в тому числі, над кількома районами, що вже були обгороджені, але не приєднані попередньою корпоративною адміністрацією. Більше того, британський уряд зобов'язався виконати великий перелік зобов'язань, які адміністратори компанії підписали з багатьма індійськими принцами, регіональними керівниками та феодалними правителями.

Ці угоди гарантували різний ступінь автономії для буквально сотень політичних суб'єктів в Індії площею від кількох акрів до більш ніж 200 000 кв. км

(80 000 кв. миль) Гайдерабаду. Британська корона не бачила альтернативи дотриманню цих гарантій, тому Індія була роздроблена адміністративним поділом, за якого існувало понад 600 «суверенних» територій. Ці «місцеві штати» мали британських радників; великі британські провінції, такі як Пенджаб, Бенгалія і Ассам, керувалися британськими губернаторами або комісіонерами, які підпорядковувалися віце-королю Індії, а той у свою чергу парламентові та монарху в Лондоні. У цілому ця напівхаотична суміш сучасного колоніального контролю і традиційного феодалізму відображала і деякою мірою поглиблювала регіональну і місцеву роз'єднаність індійського субконтиненту. Хоча певні частини Індії швидко адаптувалися до позитивних сторін колоніальної ери, інші території відмовились від них, тим самим вносячи свій елемент поділу до складної просторової мозаїки.

Колоніалізм справді створив активи для Індії. Країна вважалася однією з найкраще забезпечених транспортними мережами. Особливо це стосувалося залізниць, хоча транспортна система трималася більше на внутрішніх зв'язках морських портів, ніж на об'єднанні різних частин країни. Британські інженери проклали зрошувальні канали, з допомогою яких мільйони акрів землі почали оброблятися. Поселення, засновані Великою Британією, розвинулися у головні міста і галасливі порти, такі як Бомбей (тепер Мумбаї), Калькутта (Колката) і Мадрас (Ченнаї). Ці три міста і надалі залишилися найбільшими урбаністичними центрами Індії, і їхній ландшафт нагадує колоніальне минуле, яке ні з чим не можна сплутати. Сучасна індустріалізація також частково була принесена до Індії британцями. В освіті пробували поєднати англійські та індійські традиції; вестернізація індійської еліти підтримувалася з допомогою навчання багатьох індійців у Великій Британії. Була також впроваджена тодішня медична практика. Більше того, британська адміністрація намагалася обмежити певні звичаї індійської культури, які за всіма мірками були небажаними, — такі як самоспалювання вдів на похоронах їхніх чоловіків, убивство жінками новонароджених дітей, одруження дітей і кастова система. Очевидно, ці завдання були надто далекосяжними, щоб розв'язати їх за три покоління колоніального раджу (правління), але незалежна Індія сама, де потрібно, продовжила ці намагання.

**ІНДІЯ: МУСУЛЬМАНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
за ШТАТАМИ, 1931-1991 рр.**

ВІДСОТОК МУСУЛЬМАН
від усього НАСЕЛЕННЯ

РИСУНОК 9-6

Роз'єднання

Навіть до того як британський уряд ухвалив задовольнити прагнення Індії до незалежності, було зрозуміло, що британська Індія не витримає випробування політичним самоуправлінням. На початку 1930-х років мусульманськими активістами була проголошена ідея відокремлення Пакистану. Вони стверджували, що мусульмани британської Індії є нацією, відмінною від індусів, і що територія Сінду, Пенджабу, Белуджистану, Кашміру і частини Афганістану має стати окремою державою. Перша офіційна вимога такого відокремлення була висунута у 1940 р. і, як показали наступні вибори, вона дістала майже одностайну підтримку південноазійських мусульман.

По мірі просування колонії до незалежності наростала політична криза: найчисельніша партія Індійський конгрес не захотіла навіть розглядати питання про роз'єднання, а мусульманська меншість відмовилася брати участь у будь-якому єдиному уряді. Отже, розчленування не було простою справою. Мусульмани становили більшість у західних і східних районах британської Індії, до того ж ісламські групи населення були розсіяні по всьому географічному світі (рис. 9-6). Будь-які нові кордони між індістами і мусульманами для створення ісламського Пакистану та індієтської

Індії неминуче мали проходити через території, де співіснували обидві сторони. Треба було зірвати з місць мільйони людей.

Індієсти й мусульмани не були єдиними спільнотами, яких зачепив цей поділ. Наприклад, територія Пенджабу була домівкою для мільйонів сікхів, чиї лідери були відкритими противниками мусульман. Але індієтсько-мусульманський кордон залишив би сікхів у Пакистані. Навіть напередодні Дня незалежності (15 серпня 1947 р.) лідери сікхів обіцяли повстання, і декілька заколотів справді відбулося. Але ніхто не міг передбачити жажливих убивств і масових міграцій, які супроводжували створення кордонів незалежних Пакистану та Індії. Точна кількість людей, які мігрували внаслідок цього поділу, ніколи не буде відома; 15 мільйонів є лише оцінкою. Це було людське страждання у небачених масштабах.

Однак навіть такий великий потік **біженців** 9 через кордон не зміг викоринити іслам в Індії. Після початкових масових обмінів тут залишалися ще десятки мільйонів мусульман (рис. 9-6). Сьогодні мусульманська меншіна в індієтській Індії майже така сама, як ціле ісламське населення Пакистану, що зросло втричі з кінця 1940-х років. Це найбільша за чисельністю меншіна у цілому світі — набагато більша, ніж тоді, коли іслам правив у Південній Азії. І ця сила відіграватиме зростаючу роль у майбутній Індії.

РЕГІОНИ ПІВДЕННОАЗІЙСЬКОГО СВІТУ

► ПАКИСТАН: ЗАХІДНА ОКРАЇНА ПІВДЕННОЇ АЗІЇ

Якщо Індія домінує у Південній Азії, то чому спочатку ми розглядаємо Пакистан? Існує декілька причин — як історичних, так і географічних. Тут виникла найдавніша міська цивілізація Південної Азії, нововведення якої поширилися на весь півострів. Тут пролягає мусульманська межа Південної Азії, прилегла до великого ісламського світу на заході і назавжди пов'язана з чималою мусульманською меншиною на її сході. Культурні ландшафти Пакистану відображають його перехідне розташування. Багатолюдне безладне Карачі є типовим містом Південної Азії; як і в Індії, тутешній найбільший міський центр лежить на узбережжі. Давній, ісламський за архітектурою Лакхор нагадує освітні осередки мусульманської Південно-Західної Азії. На сході Пакистану кордон розділяє Пенджаб — землю сіл, пшеничних

полів та зрошувальних каналів. На північному заході Пакистан нагадує Афганістан з його кочовим населенням і гірським пограниччям. А на крайній півночі Пакистан та Індія зчепилися у смертельному двобої за Джамму і Кашмір. Західна окраїна Південної Азії є найнеспокійнішим регіоном.

Якщо Єгипет є дарунком Нілу, тоді Пакистан — це дарунок Інду. Ріка Інд та її головна притока Сатледж є живильними дорогами життя, які формують серцевину цієї густонаселеної країни (рис. 9-7). Територіально Пакистан за азійськими мірками невеликий, але населення, що дорівнює 159,2 млн осіб, робить його однією з десяти найбільш густонаселених держав світу. Поміж мусульманських країн лише Індонезія у Південно-Східній Азії більша, але індонезійський іслам набагато менше поширений, ніж пакистанський. Пакистан є активним учасником світового відродження ісламського духу; а Індонезія — принаймні ще ні.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ПІВДЕННОЇ АЗІЇ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)	Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Ахмадабад, Індія	4,4	Катманду, Непал	0,9
Бангалор, Індія	5,9	Коломбо, Шрі-Ланка	1,0
Варанасі, Індія	1,4	Колката, Індія	13,5
Гайдерабад, Індія	7,4	Лахор, Пакистан	6,6
Дакка, Бангладеш	13,8	Мумбаї, Індія	19,4
Делі—Нью-Делі, Індія	13,6	Ченнаї, Індія	7,0
Карачі, Пакистан	12,9		

Пакистан лежить, як гігантський клин, між Іраном і Афганістаном на заході та Індією на сході. Цей клин простягається від Аравійського

моря, де він найширший, до снігових вершин Гімалаїв. Тут, на крайній півночі Пакистану, система кордонів складна, а сфера повноважень виз-

РИСУНОК 9-7

начена нечітко. Індія, Китай, Пакистан і донедавна колишній Радянський Союз — усі змагалися за контроль над частинами цієї гірської північної межі. Радянський Союз, з огляду на своє тимчасове правління в Афганістані, контролював Ваханський коридор (довгий та вузький «відросток» території цієї країни на рис. 9-8). Китайці претендували на східні землі. Але найгострішим територіальним конфліктом був пакистано-індійський стосовно територій Джамму і Кашміру. Це питання визначало відносини між цими двома країнами протягом десятиліть (див. вставку «Проблема Кашміру»).

Коли Пакистан став незалежною державою внаслідок поділу британської Індії у 1947 р., його столицею була Карачі на південному узбережжі, біля західного краю дельти Інду. Нині, як видно з карти, столицею є Ісламабад, — поблизу більшого

міста Равалпінді на півночі, недалеко від Кашміру. Переведенням столиці до укріпленого глибокого тилу і розміщенням її на порозі спірної території Пакистан підтвердив претензії на свою північну окраїну. Називаючи нову столицю Ісламабадом, Пакистан проголосив її мусульманську основу наперекір індуїстському викликові. Це яскравий приклад політико-географічної ролі національної столиці, а також використання принципу **передової столиці**. 10

За роки незалежності Пакистан отримав цілісну національну територію, столицю, культурний осередок і населення, але він не володіє багатьма доцентровими силами, щоб об'єднати державу і народ. Дуже різні регіони Пакистану розділяють ісламську віру та антипатію до індуїзму, але майже нічого більше. Карачі та південне узбережжя, пустеля Белуджистану, місто Лахор і Пенджаб, пе-

Проблема Кашміру

Кашмір — це гірська територія, оточена Пакистаном, Індією, Китаєм і вздовж кількох миль на крайній півночі — Афганістаном (рис. 9-8). Хоча вона відома просто як Кашмір, ця територія фактично складається з кількох політичних утворень — штату Джамму і Кашмір (один із 562 індійських штатів на час здобуття незалежності) та адміністративних територій Гілгіт на північному заході і Ладак (разом із Балтістаном) на сході. Головний конфлікт між Індією і Пакистаном щодо остаточної диспозиції цієї території зосереджений на південному заході, де розташовані Джамму і Кашмір.

Коли у 1947 р. відбулося роз'єднання, в існуючих штатах британської Індії було проведено опитування населення — кому воно хоче належати: Індії чи Пакистану. У більшості штатів рішення ухвалював місцевий правитель (магараджа), але з Кашміром був особливий випадок. Тоді там мешкало близько 5 млн жителів, майже половина яких концентрувалася у басейні, відомому як Долина Кашмір (де розташована столиця Срінаґар). Інші 45 % людності проживали у Джамму, який простягався по схилах Гімалаїв до окраїн Пенджабу. Решта населення була розкидана по горах, у тому числі пуштуни у Гілгіті, та в інших частинах північного заходу. З цих груп населення люди з оточеної горами Долини Кашмір майже всі були мусульманами, тоді як більшість населення Джамму — індуїстами.

Але у штаті Джамму і Кашмір магараджею був індуїст, хоча у населенні штату понад 75 % становили мусульмани. Тому йому було важко вирішити: чи піти з Пакистаном і вилучити штат з Індії, чи піти з Індією всупереч бажанням більшості людей. Тому магараджа вирішив залишитися як поза Пакистаном, так і поза Індією, і отримати статус автономії. Це рішення після роз'єднання Індії та Пакистану супроводжувалося повстанням мусульман у Кашмірі. Мага-

раджа попросив допомоги в Індії, а пакистанські сили прийшли на допомогу мусульманам. Після річного протистояння та втручання ООН було визначено лінію припинення вогню, а Срінаґар, Долину та більшу частину Джамму і Кашміру залишили Індії (рис. 9-8). Ця лінія почала з'являтися на картах як остаточна угода щодо кордонів, і влада Індії забажала, щоб її було визнано.

Чому дві країни, інтересом яких мало б бути мирне співробітництво, дозволили віддаленому гірському районі зіпсувати їхні відносини аж до стану війни? Не існує єдиної відповіді на це запитання, та є кілька сфер занепокоєння для обох сторін. Передовсім Пакистан побоюється, що Індія контролюватиме життєво важливі для нього водні ресурси. Як видно на карті, ріка Інд, що дає країні життя, перетинає Кашмір. Більше того, інші притоки Інду беруть початок у Кашмірі, і якраз у Пенджабі Пакистан отримав урок протистояння з Індією за постачання води. Друге: ситуація в Кашмірі аналогічна тій, що призвела до поділу всього субконтиненту: мусульмани під владою індуїстів. Більшість населення Кашміру є мусульманами, тому Пакистан стверджує, що вільний вибір приведе до приєднання Кашміру до Ісламської республіки. Пакистан вибрав вільний плебісцит, а індійці виступили проти. Ба більше, зв'язки Кашміру з Пакистаном перед роз'єднанням були значно міцнішими, ніж з Індією, хоча Індія зробила багато інвестицій для покращання своїх відносин із Джамму та Кашміром після військового протистояння. Був час, коли видавалося, що лінія припинення вогню (яка тепер називається лінією контролю) дійсно стане стабільним кордоном між Індією та Пакистаном (приєднання Джамму і Кашміру до індійської федерації відбулося у 1975 р., коли Індія змогла досягти домовленості з прем'єр-міністром і політичним лідером штату).

ресічена північно-західна місцевість уздовж кордону з Афганістаном і гірська крайня північ — це цілком різні речі.

Загалом пакистанський націоналізм не визнає незалежної Індії. Влада у Пакистані — як цивільна, так і військова — звертається до ісламу, аби отримати докази, що історія і географія взагалі заперечують націю як таку. Нині Пакистан став однією з найтеократичніших держав світу; його цивільне право, що базувалося на англійській моделі, суттєво трансформувалося у систему Корану з ісламськими шаріатськими судами та відповідною системою покарань.

Та навіть сам іслам не об'єднаний у неспокоїному Пакистані. Понад 80 % людності є мусульманами-суннітами, а меншина шіїтів становить 16 %. Фанатики-сунніти періодично нападають на шіїтів, провокуючи передумови для відповідного реваншу.

Незважаючи на ісламізацію плюралістичного суспільства Пакистану, він залишається дуже регіоналізованою країною, у якій урду є офіційною мовою, а англійська — мовою еліти. В окремих частинах країни переважають інші мови, а спосіб життя коливається від номадизму (кочівництва) у Белуджистані до зрошувального землеробства у Пенджабі та пастушества на північних височинах.

Субрегіони

Пенджаб

Пакистанським серцевинним ареалом є Пенджаб, через який прокладено постколоніальний кордон між Пакистаном та Індією (у результаті Індія також має регіон під назвою Пенджаб). Паки-

РИСУНОК 9-8

Але повільне досягнення стабільності змінилося на протилежне у кінці 1980-х років, коли у Кашмірі сталася нова криза. Екстремістські групи мусульман, що вимагали незалежності, спровокували у 1988 р. тривалі заворушення. Це призвело до падіння престижу індійської армії, груба тактика якої підштовхнула населення підтримувати сепаратистів. На початку 1990-х років Пакистан звинуватив Індію у широкомасштабному порушенні прав людини, а індійці, у свою чергу, Пакистан у насаджуванні сепаратизму і постачанні зброї. За 1990—1995 рр. близько 10 000

люду було вбито у протистоянні, яке продовжує вражати цілий світ. У 1995 р. мусульманські екстремісти розпочали кампанію, що передбачала захоплення і вбивство іноземців, але вона була засуджена обома сторонами. Утім пам'ять про три війни між Індією та Пакистаном зводила нанівець будь-які спроби компромісу. Однак усе це затьмарюється випробуванням Індією і Пакистаном у 1998 р. ядерних бомб. Такий перебіг подій перетворив Кашмір із проблеми кордонів на потенційно згубну проблему на грані війни.

станський Пенджаб є батьківщиною для майже 60% населення країни. У трикутнику, сформованому рікою Индом та її притокою Сатледж, живе десь 90 млн людей. Мовою тут є пенджабі, а головним заняттям — вирощування пшениці інтенсивними методами.

Три міста привертають увагу у цьому серцевинному ареалі: Лахор, визначний центр ісламської культури у Південній Азії, Фейсалабад і Мултан. Лахор, у якому проживають до 6,6 млн осіб, лежить близько від індійсько-пакистанського кордону. Засноване 2000 років тому, місто мало вигідне географічне положення, щоб стати великим мусульманським центром за правління Моголів, коли Пенджаб був коридором до Індії. Лахор прикрашають численні визначні будівлі, в тому числі великий форт, багато палаців та мечетей. Місто старого університету і дивовижних садів, Лахор є культурним осередком ісламу. Місто поповнювалося сотнями тисяч біженців і швидко зростало після роз'єднання. Лахор утратив своє східне запліччя на користь Індії, але його нова роль у незалежному Пакистані підтримувала його поступ.

Відносини Пенджабу з трьома іншими провінціями Пакистану є одним із слабких пунктів країни. Як влада, так і жителі цих провінцій почувалися нелегко в умовах провідної ролі Пенджабу — густонаселеної владної серцевини країни.

Сінд

На південь від Пенджабу лежить Сінд, із центрами у портовому місті Карачі на узбережжі та Гайдарабадом вверх по ріці. Сінд має три домінуючі ландшафти: аридні скелясті височини на заході, пустелю на сході та між ними родючу долину Нижнього Инду. Британці збудували тут велику зрошувальну систему, і Сінд став житницею Пакистану для рису і пшениці. Серед технічних культур панував бавовник, що забезпечував сировиною текстильні підприємства у містах і містечках.

Під час і після поділу хвиля іммігрантів з Індії затопила Сінд, і відносини між ними та місцевим населенням не завжди були добрими. Карачі став осередком багатьох конфліктів у цьому враженому бідністю, тероризованому криміналом мегамісті. Величезний приплив біженців підірвав його інфраструктуру, громадський порядок розпався, законів не дотримувалися, а бандитські розбірки із халупкових містечок перекочували до новобудов. Загалом такі великі мультикультурні міста, як Карачі й Гайдарабад, спричиняли велике навантаження на економіку країни з низькими доходами, коли ситуація впливала з-під контролю.

Сьогодні домінування Пенджабу на національній сцені дратує політичних і бізнесових лідерів у Сінді: чути заклики до більшої автономії чи навіть відокремлення. Внесок Сінду у пакистанську економіку, без сумніву, переважає його вплив на далекий Ісламабад.

Белуджистан

Подорож із Сінду на захід у скелясту піщану пустелю викличе запитання, чи це та сама країна. Аридні ландшафти Белуджистану простягаються аж до сусіднього Ірану, а рідке населення цієї глухої території усе ще перетинає кордон з Іраном, мігруючи старовинними караванними шляхами. Пакистан є країною суннітів, але 16 % людності

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Перехід через Хайберський перевал, який з'єднує Афганістан з Пакистаном, став для мене повчальним досвідом. Від сухих і запованих передгір'їв Афганістану, з їхніми слідами історичних битв я перетнув Гіндукуш по складних вузьких вигинах і тунелях по дорозі у Пакистан. Це один із найстратегічніших перевалів у світі, але для армій він далеко не легкий: сили захисту мають значні переваги у цих трахееподібних долинах. Сьогодні дороги й тунелі сприяють рухові біженців, наркотиків та зброї, і вони використовуються озброєними сепаратистами з обох боків кордону. Північно-західне прикордоння Пакистану і особливо місто Пешавар є осередками такої діяльності».

дотримується шийтських принципів. Шиїзм прибув до Пакистану цими пустелями з його іранської твердині.

Проте Белуджистан може стати важливішим в економічному майбутньому країни. Геологічні знахідки вказують на те, що тут існує значний потенціал мінеральних ресурсів; також знайдено нафту і газ.

Північно-західне пограниччя

Четвертий субрегіон Пакистану називається Північно-західним пограниччям. Це територія, звернена у бік неспокійного і дезінтегруючого Афганістану, арена масового припливу біженців, місцевих сепаратистських рухів і суспільних безпорядків. На Північно-західному пограниччі переважають гірські пасма, басейни, оточені горами, і стратегічні перевали. Найвідомішим є Хайберський перевал до Афганістану. Турки завоювали долину Верхнього Інду саме цим шляхом; пізніше Моголи проникли через нього до Індії; а в останні десятиліття мільйони афганців, змучених війною, переходили ним до безпечнішого Пакистану.

Найбільшим містом субрегіону є Пешавар, але після Белуджистану це найменш урбанізований район Пакистану. Пешавар лежить у родючій долині, де розкинулися пшеничні та кукурудзяні поля. Приймаючи велику кількість біженців (за 1980-ті роки вона перевищила 4 млн), Північно-західне пограниччя пережило нелегкі часи, які частково полегшила лише допомога ООН.

Етнічне походження населення Північно-західного пограниччя різноманітне. Навіть до припливу біженців з Афганістану значну частину населення становили пуштуни, тісно споріднені з пуштунами Афганістану. Свого часу останні підбурювали своїх кровних родичів у Пакистані вимагати більшої автономії, якщо не цілковитої незалежності — практика, відома як **іпредентизм**. Коли Радянський Союз окупував Афганістан у 1979 р. і розпочалася війна, мільйони пуштунів утекли з Афганістану до Північно-західного пограниччя. Пакистан не лише дав притулок біженцям, а й протидіяв їхньому відходові, посилюючи інтеграцію субрегіону з рештою країни з допомогою будівництва доріг, програм економічної допомоги та можливостей отримання освіти.

На початку XXI ст. Північно-західне пограниччя Пакистану залишається напруженим і неспокійним. Із Пешавара до столиці Афганістану, Кабула, всього 270 км (170 миль) через Хайберський перевал, і події в Афганістані продовжують впливати на провінцію. Залишається велика кількість біженців, і чимало з них, найімовірніше, ніколи не

повернуться додому, хоча зберігають зв'язки з Афганістаном. Західні країни, стверджуючи, що Афганістан є базою для терористичних організацій, спонукували Пакистан допомагати їхній боротьбі з тероризмом, але ісламські активісти застергли Ісламабад проти такої колаборації; і знову північно-західна межа знаходиться у центрі цієї проблеми. Як видно з рисунка 9-7, субрегіон не лише межує з Афганістаном, а й розташований неподалік Дžамму і Кашміру, де часто стикаються пакистанські та індійські сили. З-поміж усіх субрегіонів Пакистану цей має найкритичніше розташування.

Засоби для існування

Незважаючи на свої розміри і зростаючий регіональний вплив, Пакистан залишається країною з низькорозвинutoю економікою. На початку XXI ст. урбанізація досягла трохи більше 30 %. Темпи приросту населення становлять 2,8 %, передбачаючи час його подвоєння 25 років. Натуральне сільське господарство продовольчих культур залишається головним заняттям більшості людей. Очікувана тривалість життя дитини, яка народилася сьогодні, становить лише 58 років. Неписьменність не перевищує 60 % населення, старшого від 15 років.

Утім Пакистан здійснив значний економічний прогрес протягом більш ніж 50 років своєї незалежності. Надзвичайно поширилась іригація; успішно просувається земельна реформа; текстильна промисловість на основі бавовни забезпечує важливі надходження. Незважаючи на обмежену ресурсову базу, зростає промисловість, у тому числі сталеплавильна біля Карачі.

Іншим країнам Пакистан продає текстиль, килими, декоративні тканини, шкіряні вироби і рис. Попри своє велике та зростаюче населення, Пакистан протягом 1990-х років експортував рис (хоча в той же час імпортував пшеницю), що є показником ефективності «зеленої революції», а також програм розвитку фермерства. Але в останні роки Пакистан став одним із найбільших виробників героїну в Південній Азії, і його опіум і гашиш обертаються у міжнародній наркоторговельній мережі попри заборони уряду.

Легальна пакистанська економіка в останні роки характеризується значним зростанням, але у країни величезний державний борг, і їй потрібна зовнішня допомога, щоб вистояти. Як видно з таблиць 1-2, Пакистан має найвищий ВВП на одну особу з-поміж головних держав материкової Південної Азії, а подальше зниження темпів зростання населення має покращити цей показник.

Проте цим перспективам Пакистану тепер загрожує гонка ядерних озброєнь з його гігантським сусідом.

Нова регіональна потуга

Нерозвиненість країни не обов'язково є перешкодою проти її появи як потуги, з якою рахуються у міжнародних справах. Коли Пакистан здобув незалежність у 1947 р., він був слабким, дезорганізованим і поділеним. Але після п'яти з половиною десятиліть Пакистан став головною військовою силою і ядерною потугою у Південній Азії.

Сказати, що Пакистан у 1947 р. був поділеною країною — це не сказати нічого. Фактично зі здобуттям незалежності теперішній Пакистан об'єднався з теперішнім Бангладешем, і країни отримали назви Західний Пакистан і Східний Пакистан. Основою для цього став іслам: у Бангладеші іслам також є державною релігією. Поміж двох ісламських крил Пакистану лежала індуїстська Індія. Але на сході та заході більше не залишалося нічого об'єднувати, і їхній союз тривав менш ніж 25 років. У 1971 р. сепаратистська війна привела до незалежності Східного Пакистану, який отримав назву Бангладеш; у той же час Західний Пакистан став Пакистаном.

Утрата Бангладешу не стала катастрофою для Пакистану: практично у будь-якому аспекті Бангладеш був і залишається навіть іще більше знедоленим, ніж Пакистан (див. табл. 1-2). Виклики Пакистану знаходяться і поблизу — в Кашмірі, у Північно-західному пограниччі, і подалі — на сході Індії. Остання підтримала незалежність Бангладешу, не розриваючи дипломатичних відносин із Пакистаном, лише через п'ять років. Але політичні відносини між Індією та Пакистаном залишилися напруженими. Крім конфлікту в Кашмірі, є ще багато інших суперечностей. Індія залишилася демократичною державою, в той час як Пакистан став військовою диктатурою; становище мусульманських меншин в Індії часто дратує Пакистан; Індія розвинула тісне співробітництво з Радянським Союзом, який розглядався Ісламабадом як загроза. Впродовж «холодної війни» Індія схилялася до Москви, тоді як Пакистаном, попри часті незгоди, опікувався Вашингтон із метою послабити радянський вплив в Афганістані.

Пакистан зіткнувся з новими проблемами на своєму східному кордоні у 1990-х роках, коли Індія влаштувала випробування кількох атомних бомб. В атмосфері світового осуду цього акту на Пакистан чинився інтенсивний тиск не повторювати таке, але в Пакистану не було вибору. Через кілька днів він також улаштував ядерні випробу-

вання на своїх полігонах. «Ісламська бомба» тепер стала реальністю, а перспектива ядерної війни, яка здавалася далекою, знову нагадала про себе.

Пакистан виявився оточеним протистоянням і ризиком. Об'єднаний лише завдяки ісламу, перед лицем внутрішніх та міжнародних суперечностей від Карачі до Кашміру, Пакистан дуже вразливий з усіх сторін. Його заангажованість в Афганістан загрожує поверненням «афганізації», талібського стилю у пакистанське суспільство. Його боротьба за Джамму і Кашмір загрожує атомною війною з набагато сильнішим сусідом. Навіть його відносини зі своїми найближчими туркестанськими сусідами також пов'язані з ризиком, тому що вони по-боюються сили Пакистану, скерованої через Афганістан.

Пакистан як нова постколоніальна економічно знедолена держава, що намагається вижити, займає критичне місце у політичній географії двох сусідніх географічних світів бурхливого перехідного періоду.

ІНДІЯ: ПОНАД 50 РОКІВ ФЕДЕРАЦІЇ

Близько трьох чвертей величезного сухопутного трикутника Південної Азії займає одна країна — Індія, найбільш густонаселена світова демократія і чисельно найбільша світова федерація. Уявіть собі: Індія має приблизно стільки мешканців, скільки проживає в усіх країнах Африканської Субсахари плюс Північна Африка/Південно-Західна Азія. За сьогоdnішніх темпів приросту населення Індія не лише кількісно перевершить ці два географічні світи до кінця нашого століття, а й набагато раніше пережене навіть Китай. Якщо Індія утримується як єдина держава, вона стане найбільш населеною країною на Землі.

Те, що Індія вижила як цілісна країна, є політико-географічним дивом. Індія є культурною мозаїкою величезного етнічного, релігійного, лінгвістичного і економічного розмаїття і контрастів; це держава багатьох націй. Період британського колоніалізму забезпечив Індії підґрунтя єдності: єдиний капітал, міжрегіональна транспортна мережа, мова міжнаціонального спілкування, державна служба. Зі здобуттям незалежності в 1947 р. Індія запровадила федеральну систему влади, що забезпечила регіонам і національностям певну автономію та ідентичність і дала змогу іншим домагатися такого статусу. На відміну від Африки, де федеральна система провалилася і її замінила військова диктатура, Індія залишилася порівняно демократичною і зберегла федеральну систему, у якій штати мають значну місцеву автономію.

Цей політичний успіх отриманий, незважаючи на присутність владних відцентрових сил у цій обширній і культурно диверсифікованій країні. Відносини між індуїстською більшістю і мусульманською меншістю у деяких штатах кращі, ніж в інших, загрожують дестабілізувати усю федерацію. Місцеві заворушення, претензії деяких меншин на свої власні штати, війни за кордони, навіть втягнення в іноземні, але недалеко громадянські війни (у Шрі-Ланці) завдають ударів системі, яка похитнулася, але не розпалася. Індія втримує успіх там, де інші на постколоніальному просторі зазнають краху.

Однак цей успіх не супроводжувався прогресом економіки. Після більш ніж 50 років незалежності Індія залишається дуже бідною країною, і не все можна списати на колоніальний період або на приріст населення, хоча перенаселеність усе ще є великою перешкодою для підвищення рівня життя. Багато з цього сталося внаслідок слабкого і непослідовного економічного планування, завеликої частки державної власності неефективних

галузей, надмірного державного контролю над економічною діяльністю, бюрократичного придушення ініціативи, корупції та обмежень іноземних інвестицій. Як ми побачимо далі, безліч яскравих плям у деяких індійських штатах дуже контрастують зі всеохоплюючою бідністю сотень мільйонів.

Штати та їхнє населення

Карта політичної географії Індії показує федерацію із 28 штатів, шести союзних територій (СТ) і однієї національної столичної території (НСТ) (рис. 9-9). Федеральний уряд має прямі повноваження над СТ; усі вони малі як територіально, так і за кількістю населення. НСТ містить Делі й столицю Нью-Делі та налічує понад 13 млн жителів.

Геопросторова політична організація, показана на рисунку 9-9, є здебільшого продуктом реформування Індії після здобуття незалежності. Кордони її штатів відображають культурну мозаїку країни: наскільки можливо, система визнає мови, релігії та культурні традиції. Індійці розмовляють 14-ма основними та багатьма іншими мовами. Хінді є офіційною мовою (а англійська — мовою між-національного спілкування), яка, без сумніву, універсальна. Ця карта є продуктом нескінченного компромісу; нескінченного, оскільки вимоги її модифікації лунають до сьогодні. Наприкінці 2000 р. федеральний уряд узаконив створення трьох нових штатів. На північному сході лежать дуже малі штати, створені для захисту традицій малих народів; зі свого боку групи меншин у більших штатах запитують, чому б їм не отримати подібного визнання.

Деякі індійські штати містять більше людності, ніж багато країн на Землі (табл. 9-1). Як показує рисунок 9-9, територіально найбільші штати лежать у серцевині країни і на великому, спрямованому на південь півострові. Уттар-Прадеш (понад 160 млн жителів) і Біхар (близько 77 млн) займають більшу частину басейну ріки Ганг і є серцевинним ареалом сучасної Індії (див. вставку «Втіха і хвороби від священного Гангу»). Махараштра (майже 98 млн) з великим прибережним містом Бомбей (з 1996 р. — Мумбаї) також має населення більше, ніж багато країн. Західна Бенгалія — штат, який межує з Бангладешем, має понад 84 млн жителів, 13,5 млн з яких живуть у його урбаністичному центрі, Калькутті (перейменованій у Колкату в 2000 р.).

Це приголомшливі цифри, і вони суттєво не знижуються у напрямі на південь. Південна Індія складається з чотирьох штатів, пов'язаних історично, а також своїми окремишніми дравідськими

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Нас поставили в док у порту Мумбаї (Бомбей), і ми були буквально оточені військовим флотом, у тому числі авіаносцями (на передньому плані) та півдюжиною субмарин. Індію часто показують у новинах із причини тривалого конфлікту з Пакистаном, але тут було свідчення іншого порядку: демонстрації її регіональної потуги в Індійському океані». Зверніть увагу: після того як було зроблене це фото, Індія, так само як і Пакистан, успішно випробувала атомні бомби, і потенціал спустошуючого конфлікту зріс.

РИСУНОК 9-9

мовами. З виходом до Бенгальської затоки лежать Андхра-Прадеш (82 млн) і Тамілнад (64 млн); обидва містять частини запліччя мегаміста Мадрас (перейменованого на Ченнаї у 1997 р.) і мають спільне узбережжя. До Аравійського моря виходять Карнатака (54 млн) і Керала (33 млн). Штат Керала, який часто не ладить з федеральним урядом у Нью-Делі, довгий час демонструє найвищий рівень грамотності в Індії та один із найнижчих

рівнів приросту населення завдяки сильній місцевій владі та жорсткій політиці.

Як свідчить рисунок 9-9, менші штати Індії лежать переважно на північному сході, у далекій стороні Бангладешу, а також на північному заході, у напрямі Дхамму і Кашміру. На північ від Делі Індія межує з Китаєм і Пакистаном, а природні та культурні ландшафти змінюються від рівнин Гангу до вершин Гімалаїв. У штаті Хімачал-Прадеш

Таблиця 9-1
ІНДІЯ: НАСЕЛЕННЯ ПО ШТАТАХ

Штат	Перепис 1991 р.	Прогноз на 2002 р.
Андхра-Прадеш	66 508 000	81 891 000
Аруначал-Прадеш	865 000	1 129 000
Ассам	22 414 000	76 866 000
Біхар	86 374 000	76 499 000
Чхаттісгарх	—	17 600 000
Гоа	1 170 000	1 343 000
Гуджарат	41 310 000	49 878 000
Хар'яна	16 464 000	20 800 000
Хімачал-Прадеш	5 171 000	6 086 000
Джамму і Кашмір	7 719 000	9 855 000
Джхаркханд	—	29 900 000
Карнатака	44 977 000	53 833 000
Керала	29 099 000	32 911 000
Мадх'я-Прадеш	66 181 000	64 916 000
Махараштра	78 937 000	97 876 000
Маніпур	1 837 000	2 298 000
Мегхалая	1 775 000	2 365 000
Мізорам	690 000	917 000
Нагаленд	1 210 000	1 855 000
Орісса	31 660 000	37 815 000
Пенджаб	20 282 000	24 034 000
Раджастхан	44 006 000	55 875 000
Сіккім	406 000	505 000
Тамілнад	55 859 000	63 943 000
Тріпура	2 757 000	3 557 000
Уттаранчал	—	10 400 000
Уттар-Прадеш	139 112 000	161 916 000
Західна Бенгалія	68 078 000	84 355 000
Національна столична територія	—	13 585 000
Союзні території	1 998 000	2 697 000

гірські схили вкриті лісами; такий рельєф зменшує життєвий простір; і лише 6 млн люду мешкає тут, переважно малими ізольованими групами. Колоніальна влада називала цю місцевість «Горбистими штатами».

На далекому північному сході вздовж вузького коридору між Бутаном і Бангладешем картина стає ще складнішою. Головним штатом тут є Ассам, відомий своїми чайними плантаціями; але головне його значення в іншому: обсяги видобування у

штаті нафти й газу становлять понад 40 % загальних обсягів Індії. Ассам отримав повний статус штату в 1972 р., після того як Бангладеш став незалежним. Більша частина його 28 мільйонів мешканців живе у низинах ріки Брахмапутри, угору за течією від Бангладешу. Нелегальна міграція з Бангладешу до Ассаму час від часу напружувала відносини між Індією та її східним мусульманським сусідом.

У долині Брахмапутри Ассам нагадує Індію біля Гангу. Але майже в усіх напрямках від Ассаму все змінюється. На північ, у рідко заселеному Аруначал-Прадеші (1,1 млн), ми потрапляємо у гімалайські відгалуження. На схід, у Нагаленді (1,9 млн), Маніпурі (2,3 млн) і Мізорамі (0,9 млн) побачимо вкриті лісом терасовані гірські схили, які відділяють Індію від М'янми (Бірма). Це територія численних етнічних груп (більше дюжини лише у Нагаленді), часто налаштованих проти влади Делі. На південь штати Мегхалая (2,4 млн) і Тріпура (3,6 млн), горбисті та заліснені, межують із багатолюдними рівнинами Бангладешу. Тут, на північному сході країни, де люди здавна норовливі та вперті, а приріст населення швидко зростає, Індія має одну з найгостріших регіональних проблем.

Зміна карти Індії

Як ми вже зазначали, сьогодення карта індійських штатів і СТ (рис. 9-9) — це вже не та, з якою Індія постала як незалежна держава у 1947 р. Після здобуття незалежності влада спочатку мала боротися з кількома сотнями «королівських штатів» — феодалних вотчин, права яких британці захищали впродовж колоніального періоду. Вони були введені до нових штатів, але привілейований «королівський устрій» поетапно ліквідовували аж до 1972 р.

Далі: індійська влада реорганізувала країну на основі її головних регіональних мов (див. рис. 9-5). Хінді, якою розмовляла більш ніж третина населення, була проголошена офіційною мовою; разом із тим 13-ти іншим головним мовам також було надано національний статус згідно з індійською конституцією, в тому числі чотирьом дравідським мовам Півдня. Англійська, як і очікувалося, залишилася спільною мовою Індії, мовою міжнаціонального спілкування на владному, адміністративному та бізнесовому рівнях у зростаючій урбаністичній країні. Вона була ключем до кращих посад, фінансового успіху й особистого вдосконалення, а також загальним підґрунтям системи вищої освіти.

Втіха і хвороби від священного Гангу

Погляньте на берег ріки Ганг у Варанасі — найсвятішому місті індуїстів, — і ви побачите людей, що купаються у священній воді, п'ють її та моляться у ній, — у той час як поблизу стічні води великого міста впадають у неї, а частково кремовані трупи людей і тварин пропливають мимо. Це одне з найбільш хвилюючих видовищ на Землі.

Ганг (Ганга, як його називають індуси) є священною рікою індуїзму. Її невинний рух і духовна сила є земними проявами всемогутнього Бога. Завдяки цьому, як мовить традиція, вода ріки чиста і ніщо не може її забруднити. Простий доторк до води може змити будь-який гріх віруючого.

У Варанасі, Аллахабаді та інших містах і містечках уздовж Гангу береги вкриті індуїстськими храмами, напіврозваленими орнаментованими палацами і широкими кам'яними сходами. Такі ступінчасті платформи ведуть вниз до води, допомагаючи тисячам купальників заходити в неї. Вони приходять зблизу і здалека — ці прочани за цілющою і духовною силою Гангу. Підраховано, що більш ніж мільйон людей щодня вступають у ріку протягом її 1600-мильного (2600-кілометрового) шляху. Під час релігійних свят ця кількість може збільшуватися разів у десять.

За будь-якими стандартами Ганг є однією з найбрудніших світових водойм, і тисячі з тих, хто заходять у неї, починають хворіти на діарею та інші недуги; багато помирає. У 1986 р. тодішній прем'єр-міністр Раджив Ганді схвалив масштабний проект зниження забруднення ріки та десятирічну програму будівництва очисних споруд, оскільки, за тодішніми даними, у Ганг спускалося 400 млн галонів стічних вод та інших відходів кожного дня. План передбачав також відкриття майже 40 підприємств із переробки нечистот у містах і містечках уздовж течії ріки.

Однак багато індусів були проти цієї дорогої програми. Для них важила лише духовна чистота священної ріки. Фізичне захворювання їм видавалося чимось зовсім несуттєвим порівняно з цілющою силою, що міститься у краплі води Гангу.

Проте нова мовна модель не задовольняла багато громад в Індії. Передовсім в ужитку використовувалося набагато більше, ніж 14 мов, які були офіційно визнані. Незабаром пролунали вимоги створення нових штатів. Ще у 1960 р. штат Бомбей був поділений на два штати на мовній основі — Гуджарат і Махараштра. І тиск був не просто лінгвістичним. Лише у 2000 р. три основні зміни знову трансформували карту Індії.

Після тривалої боротьби, яка супроводжувалася блокадами залізниць, страйками, а також політичними маніпуляціями, у 2000 р. 18 півден-

них районів штату Біхар отримали статус штату під назвою Джхаркханд. У цьому випадку головними мотивами були економічні: племінні народи в ураженому бідністю Південному Біхарі почували себе нещасливими та експлуатованими. Не маючи ефективного голосу у біхарських владних органах, вони розпочали кампанію за визнання на федеральному рівні та виграли.

Інший новий штат було створено поблизу — у східній частині Мадх'я-Прадешу. Тут вимоги щодо визнання розпочалися ще в колоніальні часи, у 1930-ті роки. Отож у 2000 р. на карті з'явився штат

Чхаттісарх (рис. 9-9) із населенням майже 18 млн і значною, але нерозвиненою ресурсовою базою. За суспільними показниками Чхаттісарх є одним із найбідніших штатів Індії. Більш ніж дві чверті його домогосподарств не мають електрики, більш ніж половина населення неписьменна, дитяча смертність значно вища, ніж у середньому по країні, а становище жінок набагато важче. Однак із прямим представництвом на федеральному рівні з'явилася надія на покращання становища.

Ще одним штатом, створеним у 2000 р., є Уттаранчал, який вийшов із найбільш густонаселеного штату серцевинного ареалу Індії — Уттар-Прадешу. Його можна кваліфікувати так, як колоніальна влада називала територію «Горбистих штатів»: він лежить на височині понад густонаселеною низовиною Гангу, між Непалом на південному сході та Хімачал-Прадешем на північному заході (рис. 9-9). Цей штат було визнано з огляду на його довкілля і стиль життя, цілком відмінні від тих, які переважали у долині Гангу.

Протягом багатьох років Індія стикалася з низкою культурно-географічних проблем на своєму північному сході, де численні етнічні групи зайняли свої власні ніші у різноманітному, вкритому лісами ландшафті. Нага — група народностей, чиєю метою було входження у штат Ассам, незабаром після здобуття Індією незалежності повстала. Затяжна війна зумовила прихід федеральних військ на цю територію; після важких переговорів у 1961 р. було проголошено штат Нагаленд. Це проклало шлях для інших політико-географічних змін на проблематичному північно-східному крилі.

Інша дилема стосується сікхійського населення Індії. Сікхи (слово означає «послідовники») твердо дотримувалися сікхізму — релігії, яка була створена понад п'ять століть тому для об'єднання ворогуючих індуїстів і мусульман. Принципи цієї релігії відкидали негативні аспекти як індуїзму, так і ісламу, і вона мала мільйони послідовників у Пенджабі та прилеглих територіях. За колоніального періоду багато сікхів підтримували британську адміністрацію Індії, тому їм довіряли британці, які наймали десятки тисяч сікхів у солдати й поліцію. До 1947 р. в Пенджабі існував великий сікхійський середній клас. З приходом незалежності багато сікхів покинули свої сільські домівки й переїхали до міст, щоб отримати сучасні професії. Сьогодні сікхи все ще відчутно впливають на індійські справи, що, втім, не відповідає їхній частці населення — менше 2 % (понад 19 млн).

Після здобуття незалежності сікхи вимагали, аби штат Пенджаб був поділений на північно-західний сектор, із переважанням сікхів, і південно-східний з індуїстською більшістю. Уряд пішов

на це, тому Пенджаб сьогодні є твердиною сікхів Індії, тоді як сусідній штат Хар'яна — переважно індуїстський (рис. 9-9). На жаль, така акція не зменшила напруження у цьому ареалі. Сікхійські активісти зажадали більшої автономії сікхійського сектора в Пенджабі — Халістану. У 1984 р. ситуація ускладнилася до такої міри, що федеральному урядові довелося направити туди свої війська. Це призвело до кривавої сутички біля Золотого храму в місті Амрітсарі — найбільшій сікхійській святині. Невдовзі прем'єр-міністр Індіра Ганді була вбита двома своїми сікхійськими охоронцями, і криза поглибилася. До сьогоднішнього дня відносини між сікхами і несікхами неспокійні; періоди протистояння все ще визначають життя у порівняно благополучному Пенджабі.

Ці етнічні, культурні та релігійні проблеми слугують прикладами тиску на індійську федеральну систему. В Індії немає власне мусульманського штату, однак у межах її кордонів проживає понад 127 млн мусульман — найбільша культурна меншина на Землі. Як видно з рисунка 9-6, відсоток мусульман вищий у віддаленому Дžаммі й Кашмірі, але він також значний у таких широко розкинутих штатах, як Керала, Ассам і Уттар-Прадеш. Більше того, мусульманське населення Індії сьогодні становить більший відсоток (приблизно 12 %), ніж після поділу колонії (9,9 %). Ісламська меншина належить до найшвидше зростаючих груп населення; вона також дуже урбанізована — близько третини жителів найбільшого індійського міста Мумбаї (Бомбею) є мусульманами.

Відцентрові сили: від Індії до Індостану?

У розділі 1 ми ввели концепт *відцентрових і доцентрових сил*, які сприяють поділу чи, навпаки, згуртуванню тієї чи іншої держави. Жодна країна у світі не демонструє більшої етнокультурної строкатості, ніж Індія. Таке розмаїття спричинює потужні відцентрові сили, хоча, як ми побачимо, Індія також має сильні консолідуючі зв'язки.

З-поміж відцентрових сил розшарування суспільства на касти було й залишається домінуючим. Згідно з індуїзмом касти є сталими суспільними засадами, що базуються на походженні, родинних зв'язках та заняттях. **Кастова система** має свої витоки у давньому суспільному поділі на священиків і воїнів, купців і селян, ремісників і слуг; вона також має расову основу, оскільки санскритське слово *каста* означає колір. Протягом століть ця система ускладнювалася, і каст налічувалося вже тисячі: деякі охоплювали кілька сотень

людей, а інші — мільйони. У містах і селах громади були поділені відповідно до каст — від найвищої (священники, принци) до найнижчої (недоторканні). Поняття *недоторканності* має таке негативне значення, що деякі вчені виступили проти його використання. Альтернативами є *пригноблені* (даліти) — термін, поширений у штаті Махараштра, який стає загальноновживаним; *діти бога* (харіджани), введений Ганді та широко використовуваний у штаті Біхар; офіційна назва звучить як *заплановані кастми* (*Scheduled Castes*).

Особа народжується, вже належачи до певної касты, що зумовлене її попереднім життям. Через це не є можливим змінювати своє кастове призначення. Члени конкретної касты можуть обіймати лише певні посади, носити лише певний одяг, поводитися певним чином у конкретному місці. Вони та їхні діти не мають права їсти ба навіть іти поряд із людьми вищого статусу. Недоторканні, які займають найнижчий шабель, були найзнедоленішими у цій жорсткій соціальній системі. Хоча британці покінчили з її найгіршими наслідками, а постколоніальні індійські державці, включно з Махатмою Ганді (великим духовним лідером, який започаткував рух за незалежність) і Джавахарлалом Неру (першим прем'єр-міністром), працювали над її модифікацією, лише кілька десятиліть не можуть стерти століть кастового поділу. У традиційній Індії касты забезпечували стабільність і послідовність; у модернізованій Індії вони є болючою і важкою спадщиною.

Сьогодні ми можемо зрозуміти географію касты. Географи культури підраховали, що понад 15 % усіх індійців належать до нижчих каст, понад 40 % — до так званих відсталих каст і десь 18 % — до вищих каст, на вершині яких перебувають брахмани — представники духовенства. (Кастова система в Індії не поширювалася на мусульман, сікхів та інших неіндусів, ось чому сума цих відсотків не дорівнює 100.) Колоніальна влада і наступні індійські уряди намагалися допомогти найнижчим кастам. Ці спроби мали більший ефект у міських, ніж у сільських місцевостях. В ізольованих селах недоторканні повинні були сидіти у шкільних класах на підлозі (якщо вони взагалі ходили до школи); їм не можна було брати воду з колодязя, бо вони могли її забруднити; вони мали знімати своє взуття, якщо воно у них було, коли проходили повз будинків членів вищих каст і т. д. Але у містах для недоторканих резервували спеціальні місця у школах, для них установлювали фіксований відсоток федеральних та штатівських державних посад і квоту місць у національній та штатівських законодавчих органах. Махатма Ганді, який особливо опікувався харіджанами, здійснив значну частину цих реформ.

Кастова система залишається потужною відцентровою силою не лише тому, що ділить суспільство, а й тому, що спроби послабити її часто закінчуються подальшим поділом. Ганді був убитий через кілька місяців після здобуття незалежності індійським фанатиком, який був противником його діяльності на захист найзнедоленіших. Сьогодні Індію затопила хвиля індійського фундаменталізму, який, зокрема, опирається намаганням допомогти найбіднішим. Вищі касты почуваються ображеними і мріють про повернення традиційних індійських цінностей.

Радикалізація індізму та вплив індійського націоналізму на державну політику є нині двома однаковими загрозами для єдності країни. Індійські націоналістичні політичні партії поларизують електорат на рівні як штатів, так і федерації; у Махараштрі радикальним індійським політичним лідерам удалося перейменувати Бомбей, надаючи цьому величезному поліетнічному місту старий топонім — Мумбаї. Якщо індійська політика розмежується з релігійних причин, то диво індійської єдності може розвіятися.

Доцентрові сили

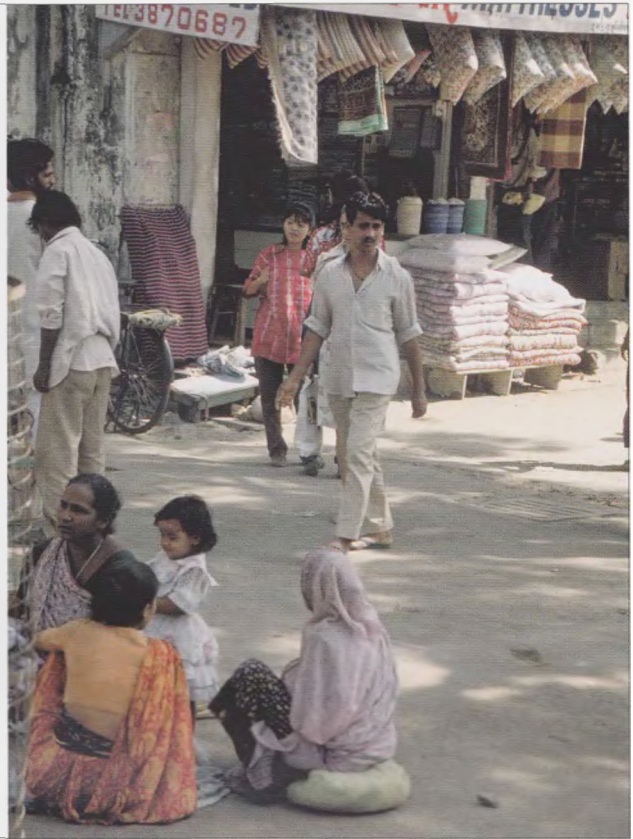
Так які зв'язки усе ж так довго об'єднують Індію? Без сумніву, домінуючою тут є культурна сила індізму, його сакральні письмена, священні ріки та вплив на індійське суспільство. Для більшості індусів індізм є не тільки вірою, але способом життя, а його поширення практично по всій країні (незважаючи на меншини мусульман, сікхів і християн) забезпечує національну взаємопов'язаність, яка виступає могутнім антидотом регіонального поділу. Однак, попри те, що протягом тривалого часу головними складовими індізму були шляхетність та самозаглиблення, траплялися і радикальні зриви. Сьогодні індійський фанатизм загрожує цим важливим перевагам.

Ще однією доцентровою силою є демократичні інституції Індії. У такій культурно розмежованій і густонаселеній країні опора на них після здобуття незалежності була і залишається непохитною, а виживання демократії — часом брутальної, корумпованої, але завжди вільної — є визначальним об'єднувальним чинником.

Тепер про комунікації. У багатьох частинах Індії вони кращі, ніж в інших країнах глобальної периферії, і неперервний рух людей, ідей і товарів допомагає об'єднати таку мозаїчну державу в одне ціле. За колоніальних часів опозиція британському пануванню була спільною філософією і впливовою доцентровою силою. Після здобуття незалежності

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Вулиці індійських міст часто нагадують один нескінченний ринок із людьми, які роблять бізнес біля входу в крамницю, під стінами будинків або просто на тротуарах. Тут формальний і неформальний сектори індійської економіки переплітаються. Я ходив цією дорогою у Делі кожного ранку, і крамниця з продажу матрасів та подушок була завжди відчиненою. Зате жінки на передньому плані, які продавали хустинки та інші дрібні товари, часом були тут, а часом в іншому місці; якось я нашттовхнувся на них понад півмилі звідси. Як мені стало відомо одного прекрасного дня, щоразу, як тільки влада намагається встановити певний контроль над вуличними рознощиками і тротуарними торгівцями, виникає масова опозиція і врешті-решт — хаос. Але через кілька днів усе стає таким, як і раніше. Тут зміни настають дуже повільно».

спільною метою стало збереження федерації, а державне планування зробило його можливим.

Спроможність Індії сприймати головні зміни та її гнучкість перед лицем регіональних та місцевих потреб також належать до доцентрових сил. Зміщено кордони; створено, переміщено або ще якимось чином модифіковано суб'єкти політичних відносин; а заклики до сепаратизму подолані спільними зусиллями федеральної та місцевої влади. Іншими словами, індійці у Південній Азії домоглися того, чого не змогли зробити європейці у Югославії. Отож історія Індії вже сама по собі слугує доцентровою силою.

Жодний розгляд індійських об'єднувальних сил не буде повним без посилання на сильне керівництво. Ганді, Неру та їхні наступники чимало зробили для об'єднання Індії, і це були сильні особистості. Упродовж багатьох років лідерство було сімейною справою: дочка Неру Індіра Ганді два рази перебирала владу (у 1966 і 1980 роках) після слабких урядів, а її син Раджив Ганді став прем'єр-міністром у кінці 1980-х років. Після його загибелі у 1991 р. питання керівництва Індією зависло у невідомості.

Дилема населення

Населення семи країн Південної Азії сьогодні налічує близько 1,4 млрд осіб — більш ніж п'яту

частину всього людства. Саму Індію замешкують 1,039 млрд людей, серед усіх країн світу вона друга після Китаю і має всі шанси перегнати його. Таке швидке зростання населення становить загрозу національному розвитку. Федеральна і місцева влада Індії розробила законодавство і впровадила відповідні програми з метою зниження темпів приросту населення. Хоча ці ініціативи мали певні наслідки, населення Індії на межі XXI ст. продовжувало зростати щорічно на 1,8 % (географічний світ у цілому мав приріст 1,9%).

Зростання населення Індії таке динамічне, що час, необхідний для його подвоєння, становить лише 39 років. Економічні здобутки перебиваються цими величезними кількостями людей, що створює проблеми й ризики для держави. Розрив між потребами у продовольстві та сільськогосподарським виробництвом зменшився у часи «зеленої революції», але сотні мільйонів дітей усе ж не отримують збалансованого харчування та достатніх калорій.

Демографічний виклик Індії

Раніше ми знайомили читача зі сферою географії населення (демогеографією). Один із напрямків цієї сфери охоплює дослідження глобального розподілу приросту населення та його наслідків.

РИСУНОК 9-10

Порівняння карти світового господарства (рис. І-11) з темпами приросту населення у таблиці І-2 виявляє чітку залежність: значний приріст населення відбувається в економіках із низькими прибутками. У багатьох високоприбуткових економіках приріст населення малий, знижується або навіть має від'ємний приріст. Ці економіки пережили так

13 званий **перехідний період природного руху населення**. Він складається з чотирьох стадій, у результаті чого суспільства послідовно перейшли від високих коефіцієнтів народжуваності й смертності у доіндустріальний період до дуже низьких темпів приросту населення та малих коефіцієнтів смертності у теперішній час (рис. 9-10). Стадії 2 і 3 у цій

14 моделі означають **демографічний вибух** — визна-

чальну віху ХХ ст.: коефіцієнти смертності в індустріальних урбанізованих країнах різко впали, зате коефіцієнти народжуваності зменшувалися повільніше. У 1900 р. населення Землі становило 1,5 млрд; до 2000 р. воно перевищило 6 млрд.

Коли британці правили Індією протягом ХІХ ст., країна все ще перебувала на першій стадії — з високими коефіцієнтами народжуваності та смертності; високий коефіцієнт смертності зумовлювався не лише значною дитячою смертністю, а й також голодом та епідеміями. Як видно з рисунка 9-10, населення на першій стадії суттєво ні зростало, ні зменшувалося і було нестабільним. Голод та хвороби й надалі перекривали здобутки, яких досягали за кращих часів. Але тоді Індія пе-

РИСУНОК 9-11

рейшла до другої стадії. Коефіцієнт народжуваності залишався високим, але коефіцієнт смертності знизився, оскільки поліпшилося медичне обслуговування (зокрема почали широко користуватися милом), система розподілу продовольства стала ефективнішою, зросли обсяги сільськогосподарського виробництва і розвивалася урбанізація. У 1920-х роках приріст населення Індії становив лише 1,04 %, але до 1970-х років він різко зріс до 2,22 % за рік (рис. 9-11). Зверніть увагу, що населення Індії збільшилося на 28 млн за 1920-ті роки, а за 1970-ті — аж на 135 млн.

Чи вступила Індія на третю стадію, коли коефіцієнт смертності знижується, а коефіцієнт народжуваності суттєво падає, звужуючи розрив між ними? Темп приросту на це вказує: від 2,22 % протягом 1970-х років він упав до 2,11 % у 1980-х роках і до 1,88 % упродовж 1990-х років (рис. 9-11). Проте Індія натрапила на іншу проблему. В період демографічного вибуху її населення настільки зросло, що навіть зниження темпів приросту продовжувало додавати найбільші за всі часи прирости до загальної кількості. На рисунку 9-11 ми бачимо, що тоді як темп приросту за 1970—1990 рр. знизився від 2,22 до 2,11 %, додані мільйони зросли від 135 у 1970-х роках до 161 у 1980-х. Темпи

приросту за 1990-ті роки — 1,88 % — додали ще більшу кількість: 175 млн, унаслідок чого загальна чисельність населення перевищила 1 млрд у 1999 р. Якби Індія насправді вступила у третю стадію перехідного періоду природного руху населення, картина була б не такою невтішною.

Деякі демогеографи стверджують, що населення усіх країн на певний момент стабілізується на якомусь рівні, як у Європі. Деякі уряди, наприклад китайський, здійснюють регулювання з метою обмеження розмірів сім'ї, але така політика більше личить диктатурі, але не демократії. І навіть якби така стабілізація привела до втрати одного періоду подвоєння населення в Індії, країна все одно мала б астрономічну загальну кількість понад 2 млрд мешканців.

Демогеографія

Стосовно такої великої країни, як Індія, статистика втрачає своє значення, аж поки вона не розглядається у географічному контексті. Для демографії, і не тільки для неї, не існує однієї Індії, а є декілька регіонально відмінних особливих Індій. Рисунок 9-12 показує темпи приросту населення

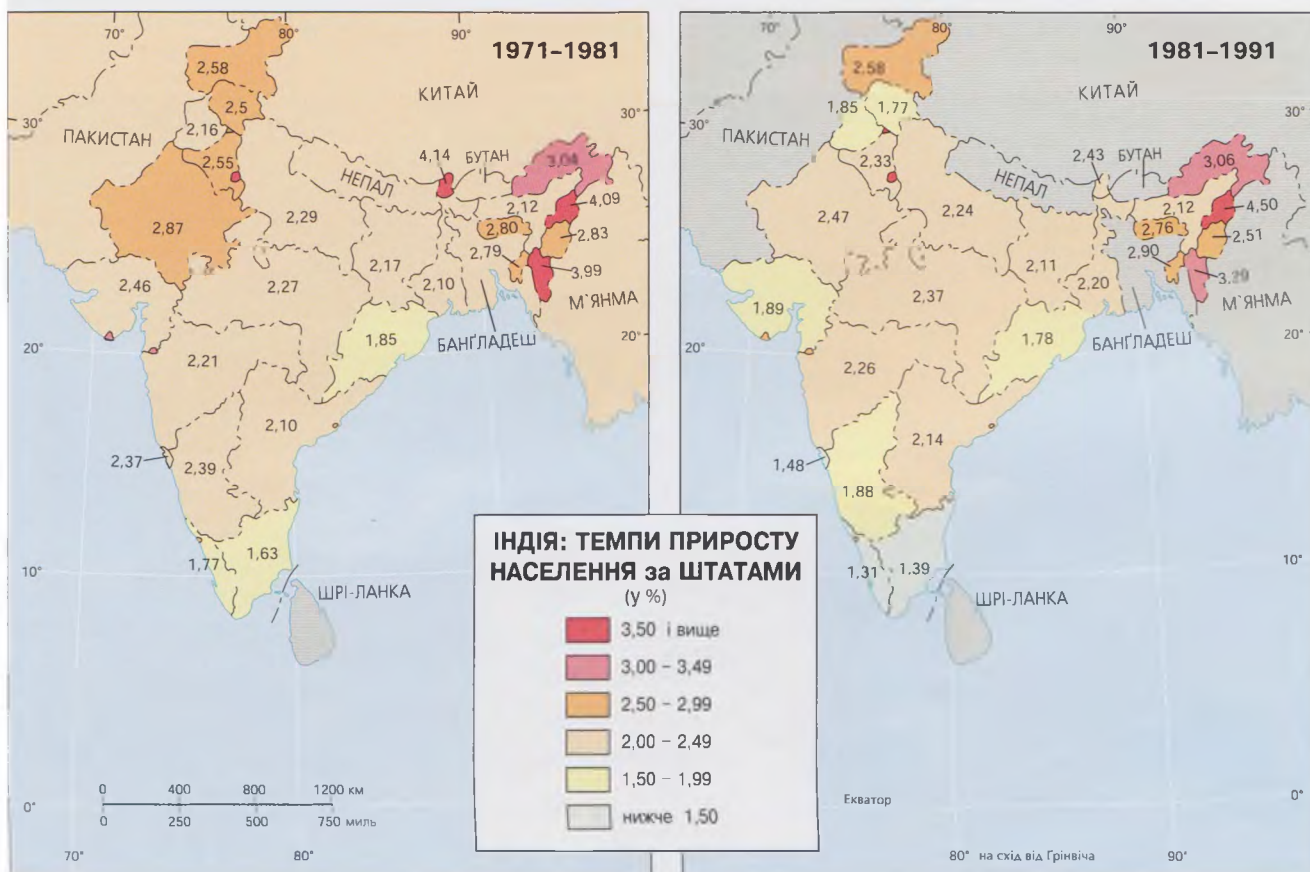

РИСУНОК 9-12

на рівні штатів протягом двох періодів — 1971—1981 та 1981—1991 рр.

За 1971—1981 рр. найвищі темпи приросту спостерігалися у північно-східних та північно-західних штатах, і лише три штати мали темпи, менші від 2 %. Але за 1981—1991 рр. десь вісім штатів, у тому числі Гоа, мали темпи приросту, нижчі від 2 %. Порівнюючи ці дві карти, можна побачити незначні зміни в індійській серцевині, де густонаселені штати Уттар-Прадеш і Біхар демонструють слабе зниження темпів приросту, так само як Західна Бенгалія та Мадх'я-Прадеш. Найвагоміше зниження темпів спостерігається на північному заході, заході та півдні. На краю півострова — у штатах Керала і Тамілнаді — темпи приросту можна порівняти з тими, що характерні для провідної країни регіону — Шрі-Ланки.

Рисунок 9-12 також засвідчує разючий контраст між Східною і Західною Індією. Незабаром ми побачимо, що це проблема не лише демографії.

Урбанізація

Коли люди мігрують у міста, вони мають здебільшого малі родини. Мотивів, які спонукають сільські подружжя мати багато дітей, у місті не існує, оскільки життєвий простір там дуже обмежений. Тому урбанізація вносить свою частку в зниження темпів природного приросту населення.

Індія ще не є високоурбанізованим суспільством, але ми не повинні ігнорувати тенденцій. Лише 28 % населення Індії було урбанізованим у 2002 р., але цей відсоток представляв понад 290 млн людей, — це більше, ніж загальна кількість населення Сполучених Штатів.

Темпи урбанізації Індії перебувають на піднесенні. Сотнями тисяч люди приїждять до перенаселених міст, збільшуючи урбанізовану Індію на 5 % щорічно — майже втричі швидше, ніж приростає все населення. Але, як і всюди, не лише міста приваблюють людей: багато селян відривається від землі, не витримавши нестерпних умов сільської

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Разючі соціальні контрасти характерні для перенаселених міст Індії. Навіть у Мумбаї — найбільш процвітаючому місті — сотні тисяч людей живуть так, як ці. За лічені секунди нас оточила юрба людей, від дуже молодих до дуже старих, випрошуючи будь-яку милостину. Ця сцена видавалася більш шокуючою тут, у благополучному Мумбаї, ніж у Колкаті або Ченнаї, але загалом вона є типовою міською проблемою у будь-якій частині Індії».

По великих містах Південної Азії

Мумбаї (Бомбей)

Ще одна історична назва зсезає з карти: Бомбей. У доколоніальний період народність рибалок, яка мешкала на семи малих островах поблизу входу до гавані, назвала це місце на честь свого місцевого божка Мумбаї. Португальці, які були тут першими колонізаторами, назвали його Бом-Баїя («Красива Затока»). Британці, що прийшли їм на зміну, перекурили цю назву на Бомбей, і так залишалося протягом трьох століть. Нещодавно місцеві політики повернулися до історії. Лідери індуїстської націоналістичної партії, яка контролює штат Махараштра, де Бомбей є столицею, провели закон щодо зміни її назви на стару — Мумбаї. У 1996 р. федеральна влада затвердила таку зміну.

19,4 млн мешканців населяють це найбільше індійське місто. Махараштра є економічною потугою Індії, штатом, провідним практично в усіх сферах. Місцеві мріють про так звану Індокорейську країну, в якій Мумбаї буде центром.

Мумбаї — це мікрокосмос усієї Індії, перенаселений, хаотичний, швидко зростаючий. Готично-вікторіанська архітектура центру міста є свідченням британського колоніального періоду. Гробниці, мечеті, храми і церкви свідчать про всепроникну владу релігії у цьому суспільстві багатьох культур. Вуличні вивіски збивають з пантелику різноманітністю шрифтів і алфавітів. Скрипучі двоповерхові автобуси конкурують на переповнених вулицях із фургонами, запряженими волами, і ручними візками. Серед пішоходів — бізнесмени, святі люди, загорнуті у сарі жінки, жебраки, клерки, бездомні бродяги тощо.

Мумбаї є урбанізованим агломератом сусідніх поселень міських розмірів, кожне з яких має свій культурний ландшафт. Сім островів з'єднуються мостами і дамбами. Район Форту і далі залишається центром міста з багатьма монументами та архітектурними пам'ятками. Так звана Морська Дорога краєм бухти Бак-Бей веде до району багатіїв під назвою Малабарський Пагорб. На півночі лежать великий мусульманський район, а по сусідству — сікхійські квартали та інші етнокультурні анклавні. Ще далі знаходяться

одні з найбільших і найбідніших халупкових поселень у світі.

Місцезнаходження, а не розташування, надає Бомбею першість у Південній Азії. Відкриття Суецького каналу в 1869 р. наблизило Індію до Європи. Сьогодні Мумбаї є центром швидко зростаючої економічної зони Індії — ще не «тигра», але вже у стрибку.

місцевості. Як тільки селяни влаштовуються у Мумбаї, Колкаті або Ченнаї, вони допомагають своїм родичам і друзям приєднатися до них у халупкових поселеннях, які самочинно захоплюють. Таким чином створюються групи прибульців із певних місцевостей, які приносять із собою свою мову і звичаї, послаблюючи стреси переїзду.

Як результат, в індійських містах існують глибокі соціальні контрасти. Жалюгідні халупи без будь-яких зручностей приліплюються до стін сучасних житлових будинків. Сотні тисяч бездомних заганяють вулиці та сплять у парках, під мостами

тощо. По мірі зростання міських нетрів зростає соціальне напруження. Порушення спокою і громадського порядку, в які часто вплутана безробітна молодь, стали звичайною річчю у містах Індії.

Сучасна урбанізація Індії сягає своїм корінням колоніального періоду, коли британці зробили Калькутту (Колкату), Бомбей (Мумбаї) та Мадрас (Ченнаї) регіональними торговельними центрами і фортифікованими портами. Мадрас було укріплено ще у 1640 р.; Бомбей (1664 р.) мав перевагу в розміщенні, будучи найближчим з усіх індійських

портів до Великої Британії; Калькутта (1690 р.) лежить на межі найбільшого скупчення населення Індії та має найпродуктивніше заплаччя, з яким її пов'язують численні рукави дельти Гангу. Ця природна транспортна мережа зробила Калькутту ідеальним колоніальним центром, але населення Бенгалії часто бунтувало. У 1912 р. британці перенесли свій колоніальний уряд із Калькутти до безпечнішого внутрішнього міста Нью-Делі, побудованого по сусідству з Делі — давньою столицею Великих Моголів.

Рисунок 9-9 показує розміщення головних міських центрів Індії. Крім Делі та Нью-Делі, найбільші міста розташовані на узбережжі: Колката володарює на сході, Мумбаї — на заході, Ченнаї — на півдні. Але урбанізація також поширюється на внутрішню частину країни, зокрема її

серцевинний ареал. Наземні взаємозв'язки між містами поки що залишаються неадекватними (особливо мережа шосейних доріг), але урбанізація Індії триває.

Економічна географія

Індія натрапила на проблеми у своїх зусиллях досягти політичної стабільності та національної згоди, і ці проблеми сильно обтяжені труднощами економічного розвитку. Великі фабрики та європейське механізоване устаткування вимели добру частину місцевої промислової бази. Індійські торговельні шляхи були перехоплені. Європейські досягнення в охороні здоров'я і медицині зумовили зростання населення без розв'язання багатьох

По великих містах Південної Азії

Колката (Калькутта)

Калькутта є синонімом усього, що може бути поганого у великому місті: бідність, бездомність, хвороби, забруднення довкілля, злочини, корупція. Назвати Калькуттою якесь місто — значить підкреслити його катастрофічний стан. Мабуть, лідери Західної Бенгалії мали це на увазі, коли запропонували повернути Калькутті місцеву назву — Колката. Місто зажило жакхливої репутації (а також дістало свою англійзовану назву) у колоніальні часи, коли епідемії чуми, малярії та інших хвороб стали майже легендарними. Британці вибрали місце на 80 миль (130 км) вверх по ріці Хуглі від Бенгальської затоки і менш ніж 30 футів (9 м) понад рівнем моря, недалеко від нездорових болотистих місцевостей, зате вигідно розташоване для комерції та оборони. Коли британська Ост-Індська компанія отримала право вільної торгівлі у густозаселеному заплаччі Калькутти, для неї розпочалася найкраща пора, а коли у 1772 р. британці перетворили її на свою колоніальну столицю, місто просто розцвіло. Британський сектор міста було осушено і піднято, і тут зосередилося стільки багатства, що Калькутта прославилася як «місто палаців». За межами британського сектора багаті індійські купці мали свої палаці. Далі йшли квартали професійних каст, і їхні назви залишилися на карті до сьогодні (такі як Кумартулі — район гончарів). Майже всюди по обох берегах Хуглі туляться халабуди найбільш бідних.

XX століття не було прихильним до Калькутти. У 1912 р. британці перемістили свою колоніальну столицю до Нью-Делі. Внаслідок поділу 1947 р. був створений Східний Пакистан (тепер Бангладеш), що відсік велику частину заплаччі Калькутти та обтяжив місто припливом біженців. Сьогодні Колката налічує 13,5 млн мешканців разом із 500 000 бездомних. За

фасадом міського центру лежить найхворобливіше з міст.

По великих містах Південної Азії

Делі новий і старий

Якщо ви летите над Делі та Нью-Делі, ви можете їх і зовсім не побачити. Поєднання смогу й пилу створює густий туман, який скорочує видимість до кількох сотень футів на цілі тижні. Полегшення настає лише тоді, коли падає дощ, але клімат Делі переважно сухий. Кінець вологого мусону досягає сюди у кінці червня або в липні; загалом місто отримує лише 25 дюймів (60 см) опадів на рік.

Коли британська колоніальна влада вирішила залишити Калькутту і збудувати нову столицю, прилеглу до Делі, справи були іншими. Південна частина старого міста лежала на пагорбах заввишки понад 50 футів (15 м) на правому березі Джамни, притоки Гангу. Порівняно зі спекотливим болотистим довкіллям Калькутти Делі був набагато привабливішим. У 1912 р. він, звісно, був далеко не мегамістом, і небо над ним було здебільшого прозорим. Будівництво Нью-Делі розпочиналося на пагорбі Райсіна.

Делі вже не вперше виступає імперською резиденцією. Руїни численних палаців є пам'яттю про потужні королівства. Але жодне з них не забезпечило Делі такої трансформації, як британці. У 1947 р. індійський уряд також вирішив розміститися тут. У 1970 р. населення метрополісу перевищувало 4 млн осіб; на 2002 р. воно зросло до 13,6 млн.

Причини розширення Делі зрозумілі: місто має відносно випадкове розміщення. Регіональна топографія створює вузький коридор, через який просто мусять проходити усі сухопутні шляхи з північного заходу до Північноіндійської рівнини, і Делі лежить на

його вході. Міста-двійники не лише виконують владні функції; вони також зміцнюють серцевинний ареал країни.

Старий Делі колись був маленьким традиційним гомогенним містом. Сьогодні він і Нью-Делі формують полікультурний багатофункціональний урбаністичний гігант.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Регулювання вуличного руху в індійських хаотичних містах завжди є проблемою. Скрипучі автобуси, допотопні візки, малі та великі таксі, моторолери і велосипеди змішуються у русі так, що часом вулиці виглядають як ріки. Я спостерігав за цим на одному з шосе у Ченнаї (колишньому Мадрасі), вражений тим, що така перевантаженість не призводить до аварій. «Потрібно мати почуття гумору, щоб бути частиною всього цього, — сказав один чоловік, що спинився побалакати. — Просто пройдіть униз по вулиці, зверніть наліво, тоді направо, і ви побачите, що робить влада». Він мав на увазі знаки, які наказували водіям підпорядковуватися неіснуючим правилам. Індії страшенно необхідне вдосконалення магістралей і доріг; у таких містах, як Ченнаї, ця система в основному залишилася такою, як ще за британців».

суміжних проблем. Поліпшилися наземні комунікації, стали ефективнішими системи розподілу продовольства, але й надалі трапляються його нестачі на місцевому і регіональному рівнях, оскільки посухи часто спричиняють утрату врожаю. Сьогодні близько половини населення Індії проживає у жадливих злиднях, і перспективи подолання такого становища в найближчому майбутньому ніяк не обнадійливі. Поки що навіть із помірним річним ВВП на особу 440 дол. США населення Індії створило велике національне господарство — шосте за величиною у світі.

Сільське господарство

Нерозвиненість Індії загалом очевидніша на прикладі її сільського господарства. Переважає традиційна сільськогосподарська система, і врожайність на один акр і на одного робітника залишається низькою практично для кожної культури. До того ж транспортна неефективність традиційної фермерської системи стримує перевезення сільськогосподарських товарів. У 2001 р. менше половини із 600 000 сіл Індії були доступними для

автотранспорту, і сьогодні візки, запряжені тваринами, все ще переважають автомобілі по всій країні.

По мірі зростання сукупного населення площа культивованої землі на одну особу знижується. На сьогодні ця фізіологічна густота становить 1615 на кв. милію (625 на кв. км). Це навіть не наближається до показника сусіднього Бангладешу, де він вищий більш ніж удвоє (3623 і 1399 відповідно). Але сільське господарство Індії настільки неефективне, що навіть це порівняння є оманливим. Дві третини зайнятого населення Індії прямо залежать від землі як засобу для існування; при цьому більшість фермерів не в змозі поліпшити свої ґрунти, устаткування чи збільшити врожай. Ті місцевості, де сільське господарство якимось модернізоване (як у пенджабській пшеничній зоні), залишаються островами у морі аграрної стагнації.

Ця стагнація зберігається у багатьох вимірах, оскільки після здобуття незалежності Індія не змогла впровадити таку необхідну їй земельну реформу. Приблизно четвертою частиною всієї культивованої землі все ще володіють менш ніж 5 % фермерських родин країни. В той же час близько половини усіх сільських сімей володіють або лише одним акром землі, або не мають її взагалі. Незалежна Індія успадкувала цю нерівність від британського колоніального періоду, і окремі штати федерації повинні співпрацювати у будь-якій національній програмі земельної реформи. Але, як завжди, великі землевласники мають значний політичний вплив, тому такі програми ніколи не доходять донизу.

Поділ більшої частини придатної землі Індії згідно з місцевими правилами успадкування не передбачає спільного господарства, механізації, спільного зрошування та інших можливостей для розвитку. Не дивно, що зусилля щодо консолідації землі мали незначний успіх, окрім штатів Пенджаб, Хар'яна і частини Уттар-Прадешу, де модернізація пішла далеко вперед. Офіційна політика розвитку сільського господарства також зробила свій внесок до його застою або ж нерівномірного прогресу. Незрозумілі пріоритети, погана координація, неадекватне поширення інформації та інші помилки відображаються на невтішних обсягах виробництва країни.

Доцільно порівняти рисунок 9-13, що демонструє агрикультурні зони і системи водопостачання в Індії, з рисунком I-7, який показує середньорічні кількості опадів. На переважно сухому північному заході, зокрема у Пенджабі та сусідніх районах Верхнього Гангу, пшениця є провідною зерновою культурою. Тут Індія отримала помітні успіхи з допомогою впровадження високоурожайних сортів насіння під стягом «зеленої революції».

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Відвідайте індійську «глибинку», і ви побачите реалії сільського господарства цієї країни. Переважає людська праця та праця тварин; техніка фермерства та обладнання архаїчні. У цьому селі я спостерігав за жінками, які наклали тонкі палички цукрової тростини у допотопний прес, який повільно обертався парою волів під керівництвом хлопця. У цьому сімейному бізнесі дідусь відповідальний за варіння цукрового сиропу у великій сковороді над вогнем (зверху справа). Дегідрований цукор тоді формується у великі круги для продажу на місцевому ринку. Коли я спостерігав за цим процесом, я краще зрозумів, чому Індія стоїть серед світових лідерів за площами, зайнятими під цукровою тростиною, і серед тих, що пасуть здніх, — за *врожайми*».

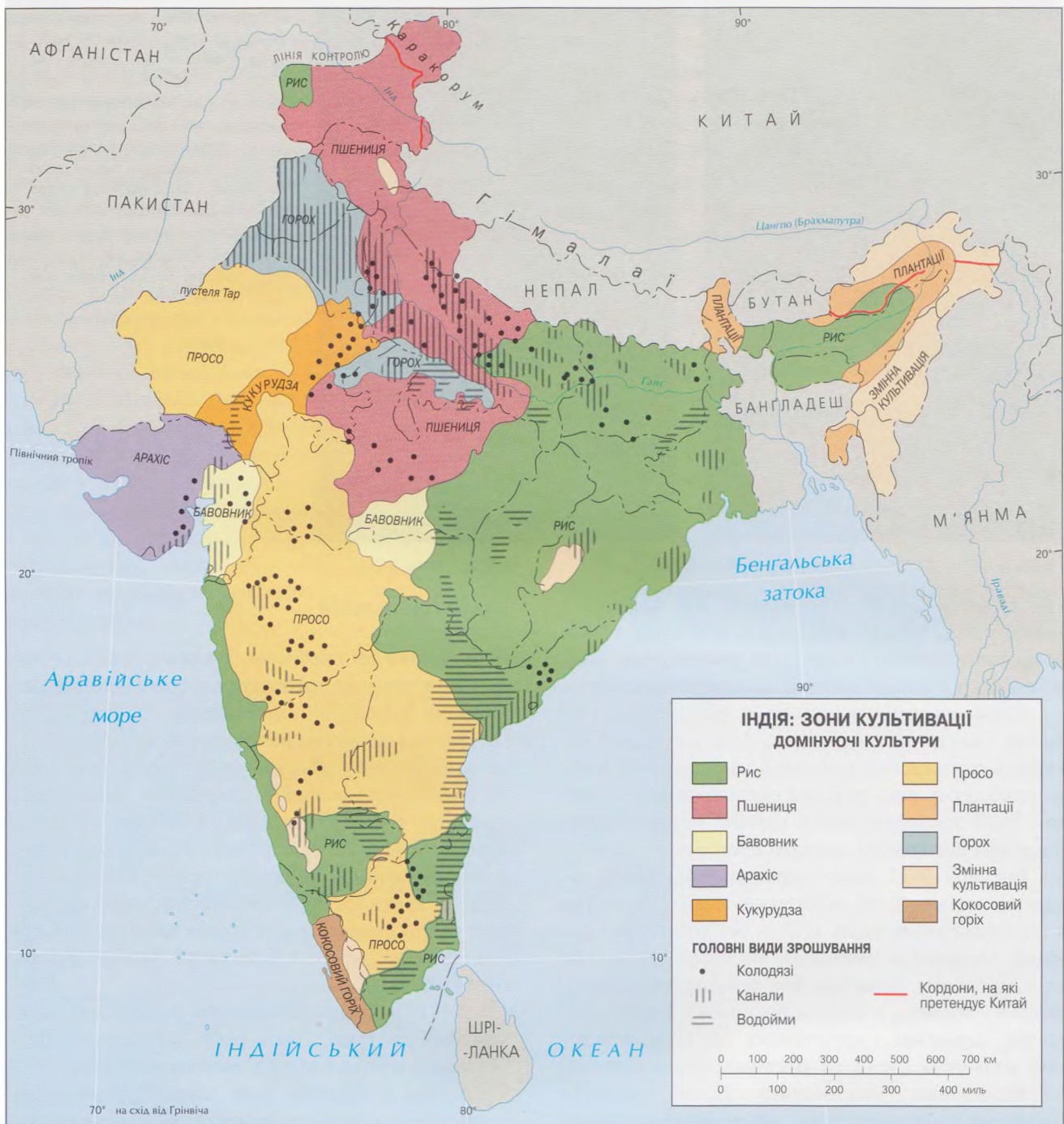

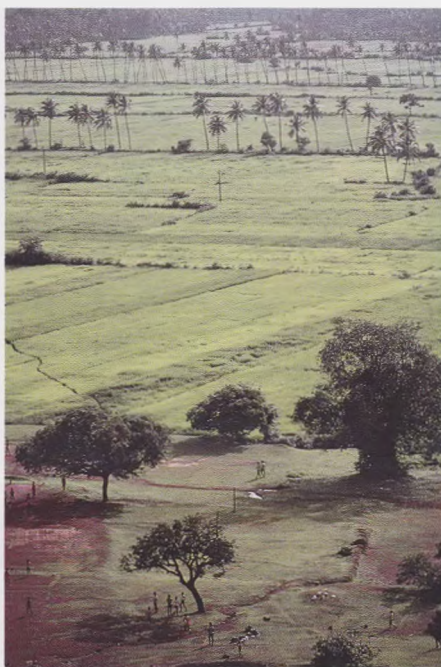
РИСУНОК 9-13

Ці «чудодійні» сорти потребують розширення культивованих площ, будівництва нових іригаційних систем та інтенсивнішого використання добрив (останнє благо сумнівне, бо добрива загалом дорогі, а «чудодійні» сорти залежні від них більше, ніж звичайні).

У напрямі вологого сходу і особливо у просочених мусонами місцевостях (рис. 9-13) домінуючою культурою стає рис. Понад чверть сільськогосподарських угідь Індії відведено під його виро-

щування, головню у штатах Ассам, Західна Бенгалія, Біхар, Орісса, східній частині Уттар-Прадешу, а також уздовж прибережної смуги, яка виходить до Аравійського моря. Ці райони отримують понад 1000 см (40 дюймів) опадів щороку, а зрошування забезпечує, де необхідно, додаткову вологу.

Індія засіває рисом більше землі, ніж будь-яка інша країна, але врожаї на один гектар залишаються одними з найнижчих у світі, хіба що крім

Щорічний прихід вологого мусону змінює сільську місцевість Індії. До кінця травня посіви лежать сухі та бурі, пилюка висить у повітрі; здається, що нічого вже не оживить землю. Тоді починаються дощі, і пилюка перетворюється на болото. Незабаром перші паростки зелені з'являються на ґрунті, а до закінчення мусону геть усе зеленіє. Фото зліва, зроблене перед приходом вологого мусону у штаті Гоа, показує посіви перед початком дощів; три місяці потому місцевість уже виглядає так, як на фото справа.

«чудодійних» сортів. Утім розрив між попитом і пропозицією інколи звужується, і в кінці 1980-х років Індія змогла експортувати певний обсяг рису до Африки в рамках світової допомоги біженцям.

Однак ситуація залишається небезпечною. Як видно з карти населення (рис. 1-9), існує значний ступінь географічної коваріації між зонами в Індії, де вирощують рис, та її найзаселенішими районами. Індії достатньо лише одного неурожайного року, аби спалахнула жадлива продовольча криза.

Рисунок 9-13 дещо спрощує сільськогосподарську мозаїку Індії, показуючи головну культуру в агрикультурних зонах країни без додаткових деталей. Наприклад, очевидно, що пшениця не росте у гірському Кашмірі, але там, де вирощують зернові, пшениця є найпоширенішою. Знову ж таки рис переважає у місцевостях, позначених зеленим кольором, але це не виключає інших культур.

Вживання залишається долею десятків мільйонів індійських селян, які не можуть купити добрива, культивувати нові, більш урожайні сорти рису або пшениці та загалом вирватися з лещат бідності. Майже 175 млн землеробів навіть не мають власної ділянки землі, тому повинні жити як орендарі, завжди не впевнені у завтрашньому дні. Це страшна реальність, хоча існують оптимістичні передбачення покращання харчування в Індії. Урожаї рису і пшениці після «зеленої революції» справді зростають трохи вищими темпами порівняно з темпами приросту населення. Та продовольча безпека поки залишається ілюзією: Індія і надалі опиняється перед ризиком, пов'язаним із розширенням потреб свого зростаючого населення.

Індустріалізація

Незважаючи на проблеми, з якими мають справу фермери, сільське господарство стане основою для розвитку в Індії. У ньому зайнято приблизно дві третини працівників, воно генерує більшу частину податкових надходжень уряду, воно становить багато статей експорту (передусім бавовняний трикотаж, чай, фрукти й овочі, джутові товари та вироби зі шкіри) та заробляє кошти, які країна може витратити в інших секторах економіки. Додамо до цього життєво необхідну потребу вирощувати дедалі більше продовольчих культур, і ми зрозуміємо сенс великих інвестицій Індії у сільське господарство.

У 1947 р. країна успадкувала лише основи промислової системи. Після понад столітнього британського контролю над економікою лише 2 % індійських робітників були зайняті у промисловості, а переробна промисловість разом із видобувною виробляли лише 6 % національного доходу. Текстильна та харчова промисловість були головними галузями. Хоча перший металургійний завод Індії відкрився у 1911 р., а перший прокатний стан почав працювати у 1921 р., головні стимули для розвитку важкої промисловості постали аж після Другої світової війни. Промисловість концентрувалася у найбільших містах: Калькутта була лідером, Бомбей ішов слідом, а Мадрас посідав третє місце.

Географія сучасного промислового виробництва все ще відображає ці започаткування; індустріалізація в Індії відбувалася повільно навіть після

проголошення незалежності (рис. 9-14). Колката сьогодні є центром Східного промислового регіону Індії, (штати Біхар і Західна Бенгалія), де переважає виробництво джуту, а також функціонують бавовняна, хімічна промисловість і машинобудування. В районі Чота-Нагпур розвиваються вуглевидобування, залізоробне і сталеплавильне виробництво.

На протилежному боці субконтиненту, у Західному індустріальному регіоні, домінують дві промислові території: одна з центром у Мумбаї, а інша — в Ахмадабаді. Цей регіон, розташований у штатах Махараштра і Гуджарат, спеціалізується на бавовні та хімії з певною часткою машинобудування і харчової промисловості. Текстильна бавовняна галузь віддавна була індустріальною опорою Індії, і це була одна з небагатьох галузей, з якої користалася Індія від економічного панування британців у ХІХ ст. З місцевою бавовняною сировиною, надлишковою та недорогою робочою силою, з енергією, яку постачають гідроелектростанції Західних Гат, галузь процвітає; сьогодні Індія за обсягами експорту текстилю перегнала саму Велику Британію.

Як ми зазначатимемо у наступному параграфі, Мумбаї та штат Махараштра стали першим сучасним глобально пов'язаним, експортно зорієнтованим, підтримуваним сферою послуг економічним регіоном Індії. Його ранній старт, нагромадження капіталу, добре навчена робоча сила і вигідне розташування разом спричинилися до цього розвитку. Мумбаї та його околиці ще не можуть змагатися з комплексами Тихоокеанської країни такого самого розміру, але вони є авангардом модернізації Індії.

Південний індустріальний регіон складається в основному з низки коридорів, що пов'язують міста з його центром — Ченнаї. Регіон спеціалізується на текстильному виробництві та легкому машинобудуванні. Сьогодні всі індустріальні регіони Індії збільшують обсяги виробництва готового одягу. Він став другою статтею експорту Індії за вартістю; виробництво коштовного каміння і ювелірної продукції посідає перше місце.

Важливі підприємства розташовані у Бангалорі та його околицях — цій «Силіконовій Долині» Індії. Тут працюють декілька сотень компаній

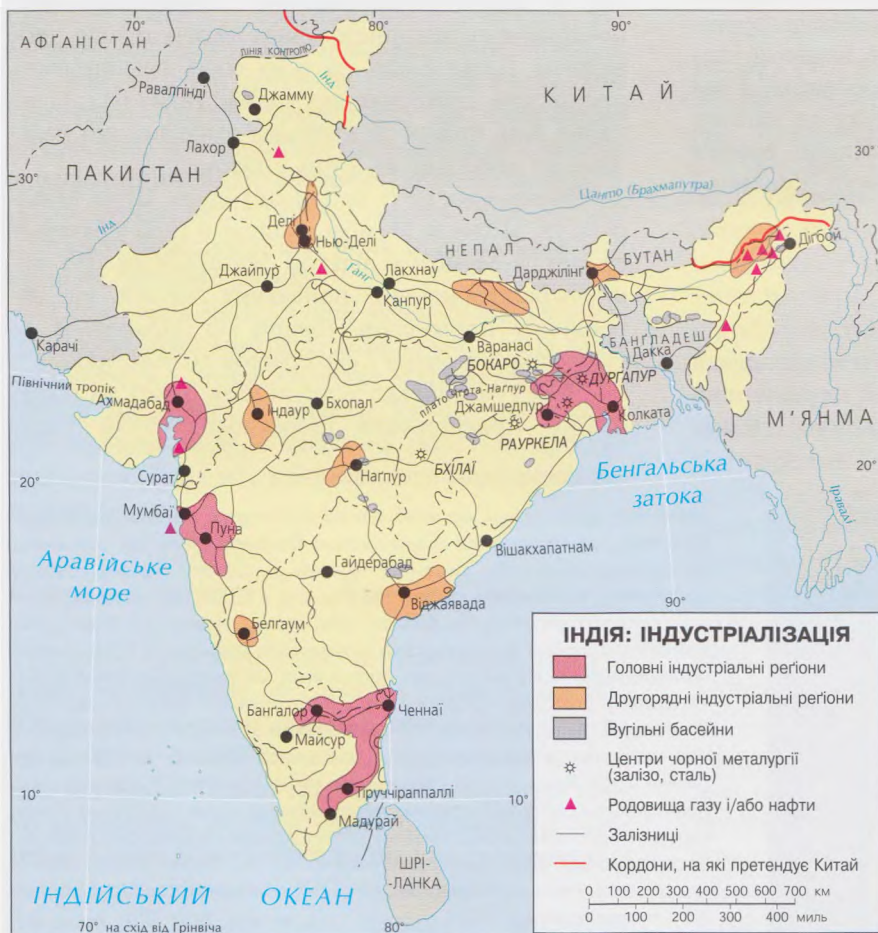

РИСУНОК 9-14

програмного забезпечення, третина з яких іноземні, такі як IBM, «Texas Instruments» і «Motorola». Їх приваблює низька вартість індійських інженерів програмного забезпечення, які вдовольняються лише п'ятою частиною зарплатні своїх іноземних колег. Еміграція спеціалістів із технічною освітою є державною проблемою, але замішувати їх поки ще є ким. У цілому Бангалор слугує немовби доказом потенціалу Індії перед лицем сучасного світу.

Незважаючи на певні диспропорції та неефективність, ресурсова база Індії добре забезпечена. Обмежені поклади вугілля високої якості експлуатуються у місцевості Чота-Нагпур. У поєднанні з потужними вугільними басейнами нижчої категорії в інших районах сукупні обсяги випуску країни достатньо великі, щоб займати місце у десятці світових лідерів. Нафтові родовища в Індії розвідані мало (деякі обсяги нафти надходять з Ассаму, Гуджарату, Пенджабу і офшорної зони Мумбаї), і країна змушена витратити чималі кошти на імпорту палива. Значні інвестиції вкладено у гідроелектричні споруди, зокрема багатоцільові греблі, що виробляють електрику, стимулюють іригацію і контролюють розливи рік. Поклади залізної руди, що є у штатах Біхар і Карнатака, можна віднести до найбільших у світі. Місто Джемшедпур, розташоване на захід від Колкати, стало центром сталеплавильного виробництва і металообробки. І все ж Індія і далі експортує залізну руду до багатих індустриальних країн, переважно до Японії. Бідним країнам із нестачею капіталу важко поламати вкорінену практику.

Індія на сході та заході

Найчастіше регіональний поділ Індії проводять між Північчю і Півднем. Північ є серцевиною Індії, Південь виступає її доповненням; Північ

розмовляє хінді як спільною мовою, Південь віддає перевагу англійській; Північ галаслива й запальна, Південь видається повільнішим і статечнішим.

Але існує інший — менш очевидний, зате потенційно важливіший поділ. На рисунку 9-14 проведіть умовну лінію від Лакхнау на ріці Ганг на південь аж до Мадураю. На захід від цієї лінії Індія виявляє ознаки економічного прогресу і форм економічної діяльності, які принесли країнам Тихоокеанської окраїни, таким як Таїланд та Індонезія, нове життя. На схід Індія має більше спільного з менш перспективними країнами, що також виходять до Бенгальської затоки: Бангладешем і М'янмою.

Такий поділ може викликати запитання: адже й на сході розміщена велика частка індустриальної потужності Індії. Але чого не можна побачити на карті, то це прибутковості цих галузей. Схід багатий на залізну руду і вугілля, але важка промисловість, створена державою у 1950-х роках, сьогодні відстала, неконкурентоспроможна і занепадає. Запліччя Колкати — це справжній «Іржавий пояс» Індії. Уряд утримує багато галузей у робочому стані, але дуже дорогою ціною. Старі галузі, такі як виробництво килимів і бавовнопрядіння, продовжують використовувати дитячу працю, щоб вижити. Штат Біхар, за всієї своєї розвинутості, демонструє стагнацію, яка вражає Індію на схід від нашої лінії поділу: за кількома ознаками він належить до найбідніших з усіх штатів.

Порівняйте це із Західною Індією. Штат Махараштра, запліччя Мумбаї, лідирує в Індії у багатьох сферах, а Мумбаї є лідером Махараштри. Тут стало багато менших приватних галузей, що виробляють промислові товари від парасольок до супутникових антен і від іграшок до текстилю.

Через Аравійське море лежать багаті на нафту країни Аравійського півострова. Сотні тисяч

Бангалор, розміщений на межі штатів Карнатака і Тамілнад, є центром того, що називається «Силіконовою Долиною» Індії. Це серцевина високотехнологічного розвитку країни, і багато кваліфікованих працівників виїжджають звідси до Європи і США, де завдяки своїй майстерності заробляють більше, ніж удома. Навіть за таких умов Бангалор є однією із місцевостей із високими доходами в Індії, як можна пересвідчитися з вигляду цих працівників, які завершили свою робочу зміну у філії міжнародного інструментального підприємства. Чому Бангалор? Місто має вигідне розташування з добрим сполученням в усіх напрямках; воно лежить на висоті понад 3000 футів (900 м) над рівнем моря, тому літо тут стерпне. Віддавна Бангалор є освітнім центром і має висококваліфікованих мешканців; це місце культурних (і конкуруючих) зустрічей представників різних дравідських народностей, які послуговуються англійською як спільною мовою. Влада всіляко заохочує розвиток високотехнологічного сектора, зокрема вдосконалюючи його інфраструктуру.

робітників із Західної Індії знайшли тут роботу і відсилають гроші своїм родинам. Важливо, що багато з них використовують свої закордонні прибутки для організації сфери послуг у себе вдома. Зовнішньо-орієнтована Західна Індія, на відміну від внутрішньо-орієнтованого Сходу, започатковує інші зв'язки із навколишнім світом. Супутниковий зв'язок дав змогу Бангалору стати центром зростаючого комплексу виробництва програмного забезпечення, яке сягає світових ринків. Плєжі Гоа — малого штату південніше Махараштри — приваблюють туристичні ринки Європи. Це є класичним

15 прикладом **інтервенційної можливості**, оскільки вздовж узбережжя Гоа виросли престижні курорти, і європейські туристи, що колись їхали до віддалених Мальдівів або Сейшелів, тепер прибувають сюди. Економічний успіх Махараштри перекинувся до Гуджарату на північ, і навіть внутрішній штат Раджастан переживає початок того, що за індійськими мірками вважається бумом.

Однак бум зумовлює і політичні проблеми. Штат Махараштра є не лише зростаючою економічною потугою; це також база сильного індуїстського націоналістичного руху, лідери якого заперечують іноземне втручання та блокують головні проекти розвитку. Зокрема, вони зупинили реалізацію величезної індустріальної схеми «швидкої їжі», яка, на їхню думку, не співмірна з місцевою культурою. Взагалі суперечності між іноземними інтересами і вітчизняними традиціями не є чимось унікальним для Індії, але зростаюча хвиля індуїстського фундаменталізму має невідомі перспективи і відлякує інвесторів, для яких Індія залишається країною високого ризику.

Отож поділ Індії по лінії «схід—захід» свідчить про зростаючий контраст, який ставить захід далеко попереду. Є надія, що успіх Махараштри пошириться на північ і південь уздовж узбережжя Аравійського моря, а також на схід. Але щоб так трапилося, Індія має контролювати зростання свого населення.

Спирні території на півночі

Соціальні проблеми Індії, її економічні диспропорції та політичні суперечки з Пакистаном такі обтяжливі, що інші питання часом відходять на задній план. Поміж цих питань найважливішими є два: підтримка Індією тибетців, які виступили проти поглинання Китаєм їхньої батьківщини; претензії Китаю до територій на півночі та північному сході Індії. На межі ХХІ ст. Індія прихистила близько 300 000 тибетських біженців і продовжує надавати підтримку вигнаному з Китаю Далай-ламі. Це зіпсувало відносини Індії з Китаєм, але

підкреслює ставлення Індії до релігійної свободи. Ми можемо побачити деякі (але у цьому масштабі не всі) територіальні претензії Китаю на індійські землі на рисунках 9-8 і 9-9. Китайці публікують карти, на яких більша частина індійського штату Аруначал-Прадеш і кути Джамму і Кашміру показані як китайські території. Північ Індії колись була колоніальним пограниччям; сьогодні вона є рубежем у новій іпостасі.

▶ БАНГЛАДЕШ: ПОСТІЙНА БІДНІСТЬ

На карті Південної Азії Бангладеш виглядає як ще один штат Індії: країна займає територію подвійної дельти рік Гангу та Брахмапутри, й Індія майже повністю оточує її з боку суші (рис. 9-15). Але Бангладеш є незалежною країною, створеною у 1971 р. після війни за незалежність проти Пакистану. Сьогодні вона є однією з найбідніших і найменш розвинутих країн Сходу з населенням 133 млн, яке щороку зростає на 1,9%.

Природні лиха

Весною 1991 р. Бангладеш був уражений ще одним із нескінченної серії **природних лих** — спустошливим циклоном, який позбавив життя близько 150 000 люду. Цей тропічний шторм викинув стіну води висотою близько 20 футів на острови й рівнини дельти Гангу й Брахмапутри і змив з лиця землі більшу частину південно-східного портового міста Чіттагонг. Хвилі проклали собі дорогу на сушу вздовж рукавів дельти, сіючи смерть і руйнування. Коли вода спала, безліч трупів людей і тварин знесло в море. Це була катастрофа неймовірних масштабів, але все ж не найбільше нещастя, яке пережив Бангладеш. Протягом ХХ ст. вісім із десяти смертоносних природних лих в усьому світі стосувалося цієї однієї країни. Що ж робить Бангладеш таким вразливим до природних лих?

Погляньмо ще раз на рисунок 9-15. Землі Бангладешу лежать лише трохи вище рівня моря; долина дельти Гангу—Брахмапутри є справжнім лабіринтом. Лише на крайньому сході та південному сході низовини переходять у пагорби і гори. Наносні ґрунти дельти надзвичайно родючі, і кожен її клптик засаджений якоюсь культурою: на прожиття — рисом і пшеницею, на продаж — джут і чаєм. Щорічні розливи рік приносять мул, відновлюючи родючість сільськогосподарських угідь; на краю дельти мул накопичується і формує острови. По мірі того як постають нові землі, люди переміщуються, щоб їх загосподарювати. Цю

міграцію зумовлює поява нових ротів, які потрібно доувати.

Тепер розглянемо перевернуту догори ліжку Бенгальської затоки (рис. 9-1). Тропічні циклони часто формуються над її теплою водою та вологим довкіллям (на відміну від Аравійського моря з його сухим повітрям і пустельними берегами у західній частині Індії). Циклони вільно рухаються на північ уздовж вигнутого направо шляху. Коли це відбувається, стіна води, яка нагромаджується попереду штормового вітру, знаходить собі вихід там, де затока звужується і мілкішає. Так час від часу колосальні хвилі накочуються у дельту, змиваючи геть усе. Після стихання шторму вода, яка повертається, спричиняє додаткові руйнування, оскільки рукави дельти, зазвичай сумирні, стають бурхливими потоками.

На відміну від багатих голландців жителі Бангладешу не можуть боротися зі своїм природ-

ним ворогом, будуючи величезні дамби і шлюзи. Захисні системи від розливів і штормів неефективні, планування шляхів утечі також. Нещодавно розпочалося спорудження сховів на палях, і вони врятували небагато людей, коли вирував циклон 1991 р. Але навіть такі витрати Бангладешу не під силу.

Спільний Ганг

Бангладеш потерпає від надлишку і... дефіциту води. Коли повноводний Ганг піднімається під час вологого мусону, небезпекою є його розлив. Але коли приходить сухий сезон, виникає ризик посухи, бо притоки Гангу міліють. Ось чому Бангладеш виступав проти будівництва Фаракської греблі через Ганг якраз перед тим місцем, де ріка покидає Індію. Наслідками цього бар'єру було зменшення

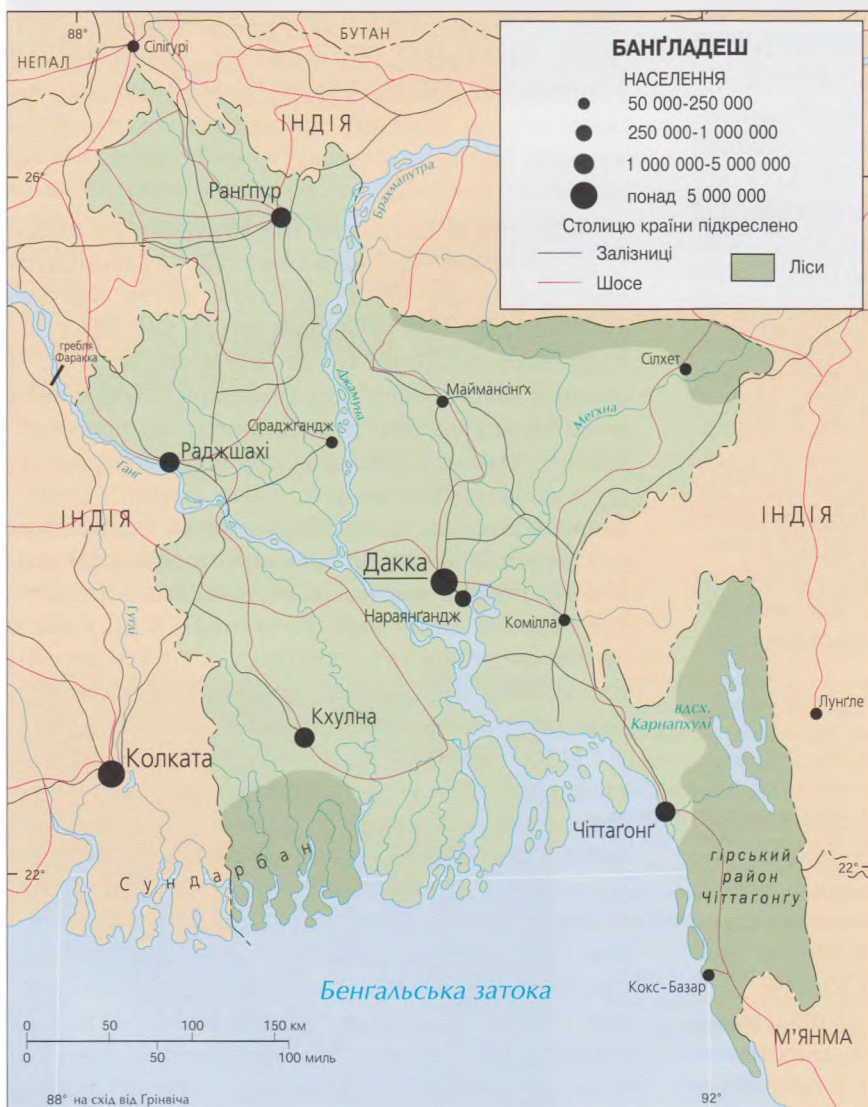

РИСУНОК 9-15

обсягів зрошувальної та питної води у районі Кхулни, інтрузія солоної води з Бенгальської затоки, втрата сільськогосподарських угідь і лісів, а також масова нелегальна міграція місцевих селян до Індії. У 1997 р. Бангладеш та Індія підписали угоду, яка регламентує поділ вод Гангу, послаблюючи довготривале напруження в регіоні.

Проблеми Східного регіону Південної Азії

Економічне становище Бангладешу відображене у показнику ВВП на одну особу (сума 350 дол. США ставить країну поміж економік світу з найнижчими прибутками), у дуже низьких рівнях урбанізації (20 %) та індустріалізації. Це земля фермерів з натуральним господарством та одним із найвищих рівнів фізіологічної густоти у цілому світі (1399 осіб на кв. км /3623 особи на кв. милю). Але високоурожайні сорти рису і вирощування пшениці в умовах сівозмін, де дозволяє клімат, дещо покращили харчування і підвищили продовольчу безпеку. Втім харчування залишається недостатнім, а його режим — незбалансованим.

Столиця Дакка, розташована у центрі, і південно-східний порт Чіттагонг — єдині важливі міські осередки у переважно сільському бангладеському суспільстві. Інфраструктура слабка: лише одна автомагістраль і одна залізниця перетинають через міст ріку Ганг на заході біля індійського кордону. Другий залізничний міст — через ріку Брахмапутра (Джамуна), який пов'яже Рангпур з Мименсінгом і сходом країни, у 2001 р. ще будувався. Якщо ви їдете з Дакки до будь-якого більшого віддаленого міста, ви повинні бути готові до повільного руху і поромних переправ, які забирають дуже багато часу. Справді, до більшої частини країни можна добратися лише човном, тисячі яких загачують водні шляхи.

Хоча приріст населення є головною проблемою Бангладешу, ми не повинні оминати її глобального контексту. Наприклад, дитина, народжена у Бангладеші, споживає протягом однакової тривалості життя лише трохи більше 3 % того, що дитина, народжена у США, споживає у їжі, енергії, корисних копалинах та інших природних ресурсах. Іншими словами, одна американська дитина споживає стільки, скільки 33 дитини Бангладешу. Виходить, що ця густонаселена країна набагато менше зловживає світовими ресурсами, ніж багата держава таких самих розмірів.

Ще одним викликом для Бангладешу є його відносини з Індією, і не тільки з приводу Гангу. Індія підтримувала Бангладеш протягом його

війни за незалежність із Пакистаном у 1971 р., але Бангладеш залишається переважно мусульманською країною зі значною (понад 10 %) індіїстською меншиною. Рисунок 9-9 свідчить, що Бангладеш прилягає до індійського штату Західна Бенгалія вздовж усієї протяжності його західного кордону, і Західна Бенгалія ділить із Бангладешем дельту Гангу (фактично *Бангла* бангладеською означає Бенгалія). Бангладеш та Індія мали чвари щодо постачання води і щодо міграцій через кордон, але це ще не все. Як видно з карти, територія Бангладешу залишає вузький коридор між штатами північно-східної Індії, в тому числі Ассамом, і рештою країни. Найлегший шлях між Індією та її північно-східним краєм лежить через Бангладеш, але Дакка відмовилася дозволити Індії такий транзит. Це у свою чергу зробило залізничне сполучення Індії, яке йде в обхід Північного Бангладешу, вразливим для тероризму, і це ще одна проблема у цьому неспокійному регіоні. Коли Індія погодилася з договором 1997 р. стосовно вод Гангу, Дакка захотіла винагородити її, дозволяючи транзит індійських автомобілів, але опозиційні партії заблокували цю ініціативу.

Сам Бангладеш потерпає від соціальної та політичної нестабільності, яка взагалі характерна для Східного регіону Південної Азії. Впродовж багатьох років рух за відокремлення триває у гірському районі — вкритому лісами запліччі Чіттагонгу.

Перспективи Бангладешу похмурі. Усі проблеми глобальної периферії є нагальними для цієї густонаселеної безпомічної країни, де виживання є головним заняттям, а все інше — розкішшю.

ГІРСЬКА ПІВНІЧ

Південна Азія, як зазначалося, є найбільш чітко визначеним географічним світом — як у фізико-географічному, так і в культурному плані. Стіна гір височить між Індією та Китаєм, і вона протистоїть вторгненню навіть на сучасному етапі розвитку автострад. Ці гори є чимось більшим, ніж перешкодою: великі, життєво важливі ріки Південної Азії народжуються тут і, поповнюючись водами талого снігу, забезпечують сотні мільйонів людей у далеких долинах і рівнинах. Контроль над цими джерелами зумовив вікові конфлікти, що й відображено на політичній карті. На додаток до суперечок щодо кордонів між Індією та Китаєм про Кашмір та Аруначал-Прадеш предметом спорів є кілька менших високогірних територій уздовж індійсько-китайського кордону між Кашміром і Непалом.

РИСУНОК 9-16

Як видно з рисунка 9-1, сполучна ланка закритих країн і територій пролягає через цю гірську північну зону. Від Афганістану на заході через Джамму і Кашмір та від Непалу до Бутану на сході ці ізольовані, віддалені та незахищені об'єкти є продуктами довгої та складної прикордонної історії. Тяжка доля одного з них, Афганістану, і зникнення як суверенної країни іншого, Сіккіму, і далі послабило цю ланку (у 1975 р. Індія поглинула Сіккім, затиснутий між Непалом і Бутаном, і зробила його одним зі своїх штатів). Однак королівства Непал і Бутан зберегли свою незалежність.

Непал і Бутан

Непал, який лежить прямо на північний схід від індуїстської серцевини Індії, має населення 25,1 млн. Його територія складається з трьох географічних зон (рис. 9-16): південна субтропічна родюча низовина, яка називається Тераї; центральний пояс гімалайських передгір'їв зі швидкими потоками і глибокими долинами; і власне Гімалаї (з найвищою горою світу Джомолунгмою, або Еверестом) на півночі. Столиця Катманду лежить у східно-центральної частині країни на відкритій долині гористої зони.

Непал матеріально бідний, але багатий культурно. Непальці — це люди різного походження, включно з Індією, Тибетом і Внутрішньою Азією; понад 90 % — індуїсти, тому індуїзм є офіційною релігією країни, але непальський індуїзм — це унікальна суміш індуїстських та буддистських ідеалів. Тисячі храмів і пагод, від простих до орнаментованих, прикрашають культурний ландшафт, особливо у долині Катманду — серцевинному ареалі країни. Хоча непальці розмовляють дюжиною мов, 90 % людності також послуговується непальською, яка близька до хінді.

Проблемами Непалу є нерозвиненість і відцентрові політичні сили. Обмежений життєвий простір і велике та зростаюче населення спричинили деградацію довкілля. Особливо жорстоким є вирубування лісів — понад третину високогірних лісів вирубано з 1960-х років. Селян, які вели натуральне господарство, змусили переселитися у високогірні необжиті зони для розширення сільськогосподарських площ і забезпечення дровами на паливо, яке покриває більшу частину енергетичних потреб Непалу. Але якість ґрунтів із висотою погіршується, і після кількох сезонів нові ферми ліквідовують внаслідок зниження продуктивності ґрунту. Більше того, стрімкі схили і руйнівна сила дощів вологого мусону спричиняють жакливу ерозію

ґрунтів на безлісних територіях, тому з Гімалаїв виносяться так багато мулу. З майже половиною покинутих сільськогосподарських угідь і з 95 % населення, зайнятого у натуральному сільському господарстві (рис, кукурудза, пшениця і просо), Непал сьогодні стоїть перед серйозною екологічною кризою.

Маючи такі принади, як гімалайські піки, Непал розвинув індустрію туризму. Але витрати туристів у Непалі порівняно скромні; більше прибутків отримують туроператори поза країною.

17 Крім того, **туризм** знищує довкілля: спеціальні експедиції мають прибирати тонни сміття, залишеного після себе мандрівниками та альпіністами.

Як свідчать дані таблиці I-2, Непал є дуже нерозвиненою країною: показник його ВВП на одну особу (210 дол. США) найнижчий у Південній Азії. Інфраструктура країни слабка, а регіоналізм сильний. З огляду політичної географії підтримка старої монархії у визначальних сферах не була достатньою, щоб запобігти вимогам демократії у загальнонаціональному масштабі. Наприкінці 1980-х років стався розкол. У 1991 р. демократичні вибори сповістили про прихід нової ери. Хоча сьогодні Непал є конституційною монархією, відміна абсолютної монархії не розв'язала його економічних проблем. Державі вкрай потрібні інтеграція та вдосконалені комунікації. Південна зона Тераї зі своїми низовинами, наближеними до тропічних, які нагадують сусідню Індію, є цілком іншим світом, відмінним від гористої місцевості центральної зони. Походження і традиції мешканців заходу країни відрізняються від тих, що на сході. Непал наляканий домінуванням гіганта на півдні, але навіть відносини з близьким Бутаном є проблематичними, особливо через те, що Непал тепер має репрезентативний уряд, а Бутан практично залишився абсолютною монархією. Замкнутий, регіонально поділений, економічно занепалий і культурно розщеплений, Непал дивиться у майбутнє з багатьма борговими зобов'язаннями та незначними активами. Вживання як єдиної держави є його найбільшим викликом.

Як зазначалося раніше, до 1975 р. східний сусід Непалу, Сіккім, був незалежною країною. Але у тому році переважна більшість його населення проголосувала за приєднання до Індії. Та гірський Бутан, затиснутий між Індією та китайським Тибетом, так і залишився буферною державою.

У замкненому, подібному до фортеці Бутані здається, що час зупинився. Офіційно Бутан є конституційною монархією, але його король править країною практично в умовах абсолютної влади; економічна самодостатність і політична відданість є нормами життя для більшої частини населення, що становить близько мільйона осіб.

Столиця Тхімпху має понад 50 000 мешканців. Символи буддизму як державної релігії домінують у культурному ландшафті. Соціальне напруження виходить від великої, але пригніченої меншини непалезів — переважно індуїстів, яких переслідує корінне населення — бутіа. У 1990-х роках приплив непалезьких біженців із Бутану спричинив тертя між Катманду і Тхімпху.

Лісове господарство, гідроелектрика і туризм мають у Бутані великий потенціал; до того ж у країні залягають значні запаси корисних копалин. Але ізоляція і неприступність сприяють збереженню традиційного способу життя у цій гірській буферній державі.

► ПІВДЕННІ ОСТРОВИ

Шрі-Ланка: південноазійська трагедія

Шрі-Ланка (до 1972 р. Цейлон) — компактний грушоподібної форми острів, розташований на відстані 22 милі (35 км) через Полкську протоку від південного кінця півострова Індостан, — є четвертою незалежною державою, яка виникла внаслідок британської сфери впливу в Південній Азії (рис. 9-17). Здобувши незалежність у 1948 р., Шрі-Ланка мала боротися з політичними та економічними проблемами, цілком подібними до тих, з якими стикалися Індія і Пакистан.

Існувала суттєва причина для здобуття незалежності Шрі-Ланки. Це і не індуїстська, і не мусульманська країна; близько 70 % її 19,7-мільйонного населення є буддистами. Більше того, на відміну від Індії або Пакистану Шрі-Ланка є плантаційною країною (спадщина колоніального періоду) з експортним сільським господарством як базою зовнішньо-орієнтованої економіки.

Більшість народів Шрі-Ланки не дравідського, а арійського походження, що мають історичні зв'язки зі стародавньою Північною Індією. Від V ст. до Р. Хр. їхні предки почали мігрувати до Цейлону, і це переміщення принесло на острів передову культуру субконтиненту. Частиною цієї культури була буддистська релігія; іншим компонентом було знання іригаційної техніки. Сьогодні нащадки цих ранніх загарбників, сінгалези, розмовляють мовою сінгала, яка належить до індоєвропейської лінгвістичної групи Північної Індії.

Дравіди з Південної Індії ніколи достатньою мірою не підтримували сінгалезів. Вони запровадили на півночі острова індуїстський стиль життя, принесли туди тамільську мову і практично яв-

ляли собою значну меншину (тепер 18 %) населення країни. Їхня кількість суттєво зросла протягом другої половини XIX ст., коли британці переселили сотні тисяч тамілів із предковичної суші до Цейлону для праці на чайних плантаціях. Шрі-Ланка пізніше репатріювала цей етнічний елемент у своєму населенні та навіть підписала угоду з Індією про наслідки цього. Із здобуттям незалежності влада Шрі-Ланки маргіналізувала тамільську меншину (хоча тамільській мові у 1978 р. було надано статус національної). Результатом стало озб-

роєне повстання на крайній півночі острова, яке переросло у великомасштабний сепаратистський рух.

Шрі-Ланка — невеликий острів, зате гористий. Найбільші нагір'я на півдні сягають понад 2500 м (8000 футів) висоти, звідки стрімкі, густо заліснені схили ведуть до оточуючих низовин. Північ, у тому числі півострів Джафна, цілком лежить у низовині. Річки, що течуть із височин, поповнюються притоками. Рис, а не пшениця, є головною сільськогосподарською культурою.

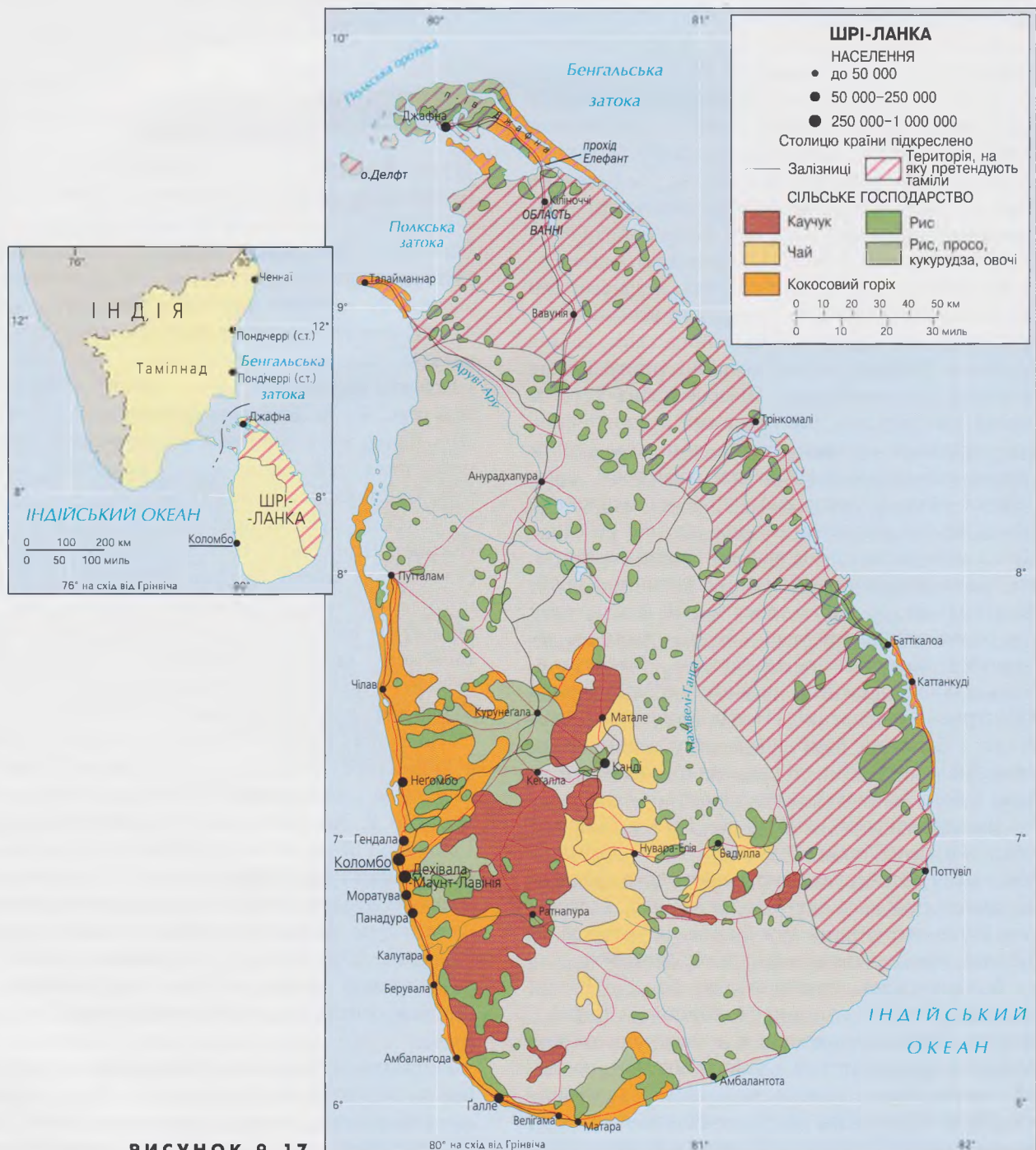

РИСУНОК 9-17

Вологий південний захід довго був провідною аграрною зоною. На плантаціях, упроваджених європейськими колонізаторами, і надалі вирощують кокосові горіхи у низовинах, каучук на середніх висотах і чай (яким Шрі-Ланка прославилася) на височинах. На чай припадає одна чверть вартості експорту країни. За ним іде рис. У 1960-х роках поєднання політики планування сім'ї та заходів із ліквідації малярії, підсилене репопуляцією низовин, а також розширення площ під рисом забезпечили самодостатність Шрі-Ланки. Але, як і в Індії, рослинництво не визначається продуктивністю, приріст населення знову збільшується, і сьогодні Шрі-Ланка змушена імпортувати рис, щоб задовольнити внутрішній попит.

Коломбо є центром промисловості невеликих масштабів, яка розвинулася у Шрі-Ланці, передовсім харчової промисловості, дуже залежної від малого місцевого ринку. Міський пейзаж Коломбо віддзеркалює долю країни після незалежності; ранній період оптимізму і модернізації було перервано громадянською війною, яка захопила і тамілів із півночі. У середині 1990-х років нові перспективи привабили деякі надходження: зокрема сингапурськими інвесторами було збудовано дві високі офісні вежі-близнюки, які стали першою суттєвою зміною у міському краєвиді за багато років. Та надії на постійне перемир'я розпалися, як тільки знову розгорілася війна. Значна тамільська меншина зосередилася в одному з районів Коломбо, і злочинність періодично тероризувала місто. Індустрія туризму, що колись була основним джерелом надходжень, розорена.

Роз'єднання?

Погляд на карту підказує, що Шрі-Ланка, розташована поза територією Індії, може мати такі самі ситуаційні переваги, як і Тайвань, який теж лежить поза узбережжям Китаю. Але Шрі-Ланка не є економічним «тигром» на Індокітайській окраїні. Безперечно, держава має певні можливості (незважаючи на війну, її ВВП на одну особу поки що найвищий у регіоні, за винятком Мальдівів). Трагедія Шрі-Ланки полягає в тому, що її освічені політичні лідери могли попередити те, що сталося. Таміли півночі та сходу задовго до цього скаржилися, що не можуть отримати рівних прав в освіті, зайнятості, земельній власності, лінгвістичному та політичному представництві. Коли уряд Шрі-Ланки не виконав їхніх вимог, вибухнуло повстання, і тамільські лідери закликали до поділу острова за зразком Кіпру. Тамільським силам («тиграм») удалося здобути півострів Джафна і деякі прилеглі території; вони вимагали суве-

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Тривала громадянська війна, спровокована претензіями тамілів на окрему державу, завдала страшної шкоди господарству Шрі-Ланки. Її наслідки можна побачити у столиці Коломбо, де розпалася індустрія туризму і скоротилися інвестиції. У середині 1990-х років з надією на розв'язання наростаючої кризи у Коломбо розпочалося нове будівництво: дві вежі-близнюки, які височать над міським пейзажем, були збудовані інвесторами із Сингапуру з надією на відновлення економічного поступу в цій приведеній у бойову готовність країні. Та навіть захоплення Джафни урядовими силами не зменшило напруження у столиці. Ми бачили всюди озброєні військові пропускні пункти». Примітка: вежі були завершені, але пізніше дуже покалічені масовим бомбардуванням ділового району тамільськими «тиграми». Терорист-самовбивця зробив спробу замаху на прем'єр-міністра; храм Зуба — найбільшу святиню буддизму Шрі-Ланки — було зруйновано бомбою, закладеною в автомобіль, яка вбила також багатьох людей. Майбутньому Шрі-Ланки загрожує конфлікт, із якого, здається, виходу не існує.

ренної держави під назвою Ілам (на рис. 9-17 це смугаста зона).

Послідовність подій до болю знайома у цьому деволюційному світі. Так само як турки Північного Кіпру дістали підтримку від недалекої Туреччини, так і тамілам Шрі-Ланки допомогли 50 млн тамілів Індії. Шрі-Ланка попросила уряд Індії допомогти їй придушити тамільське повстання, і це втягнуло Індію у закордонний конфлікт з небезпечними внутрішніми наслідками. У 1991 р. Раджив Ганді, провідний індійський політик і прем'єр-міністр, був убитий поблизу тамільського міста Ченнаї; роль його партії у громадянській війні Шрі-Ланки, безперечно, була визначною.

У розділі 6 ми розглянули триступеневу модель еволюції повстанської держави. Після початкового

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Шрі-Ланка — це переважно країна буддизму — релігії більшості населення — сингалезів. Багато районів столиці Коломбо містять численні свідчення цього у формі архітектури і скульптури: всюди святині Будди, великі та малі. Але варто лише пройти у тамільські частини міста, і культурний ландшафт кардинально змінюється. Це також може статися і на вулицях Ченнаї або Мадурай, де індуїстські святині змагаються за місце з магазинами, а буддистські символи відсутні. Здається, що люди тут найменше захоплюються тамільськими «тиграми» та їхньою боротьбою за незалежну державу. “У будь-якому випадку це ніколи не стане її частиною, — сказав хлопець, що йшов мені назустріч, коли я фотографував. — Ми тут, і для доброго, і для поганого, а ситуація на півночі усе погіршує”. І тут же додав, що уряд Шрі-Ланки сам допоміг створити таку ситуацію, дискримінуючи тамілів».

напруження настає тимчасова рівновага, яка, зрештою, веде до *взаємного протистояння*. На стадії рівноваги бунтівникам вдається захопити територію, яка має властивості «держави в державі». Вона має серцевинний ареал, що є центром неформально пов'язаної території, всередині якої контроль бере на себе альтернативна влада. Цей режим може бути достатньо стійким і стабільним, він забезпечує соціальні послуги, такі як освітні та медичні. Його штаб-квартира набуває рис столичного міста. Протилежну сторону навіть можуть запросити у цю столицю обговорити домовленості. Провал таких домовленостей може спричинити третю стадію — *взаємного протистояння*.

Стадія рівноваги у Шрі-Ланці була досягнута на початку 1990-х років, коли півострів Джафна (див. рис. 9-17) став центром повстанської держави. Штаб-квартира тамільського Іламу базувалася у місті Джафна, і стадія рівноваги тривала кілька років, оскільки повстанці розширили свої володіння на більшу частину півночі острова.

Стадія взаємного протистояння почалася у 1995 р., коли урядові сили атакували півострів Джафна і вигнали тамільських «тигрів» з міста Джафна. Але це не зруйнувало повстанську державу, і в кінці 1990-х років бунтівники створили нові центри. 200 000 біженців унаслідок конфлікту переповнили північну частину острова, а результати боротьби залишилися непевними. Тим часом терористичні атаки на цивільні об'єкти у Коломбо та інших містах спричинили тисячі людських утрат і крах надій на врегулювання конфлікту.

Незважаючи на таке дороге й затяжне протистояння, країна все ж мала другий за величиною ВВП на одну особу в усьому Південноазійському географічному світі впродовж 1990-х років. Сьогодні Шрі-Ланка залишається регіональним символом втрати альтернативних можливостей.

Мальдіви

Мальдіви відображають те, що втратила Шрі-Ланка. Уявіть собі країну, яка складається з більш ніж тисячі крихітних островів, сукупна територія яких становить близько 300 кв. км (десь 115 кв. миль), де найбільша висота над рівнем моря трохи менша 2 м (6 футів) у регіоні тропічних штормів; і ця територія розташована більш ніж на 400 миль (650 км) від найближчого континенту. Додайте населення 295 000 осіб, чверть якого проживає у столиці острова Мале, сингальського і дравідійського походження і на 100 % мусульман, і ви отримаєте найістотніші риси найменшої держави Південної Азії.

Крім однієї ознаки: Мальдіви перетворили своє тропічне, вкрите пальмами, оточене пляжами довкілля у туристичну мекку, яка приваблює десятки тисяч переважно європейських відвідувачів щорічно. Туризм приносить Мальдівам неймовірні для материкової частини Південної Азії прибутки на одну особу. А готелі Шрі-Ланки стоять порожні, на пляжах дуже мало іноземців. Збитки Шрі-Ланки — це прибутки Мальдівів. Якщо на

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Деякі країни повинні зробити для себе найсерйозніші висновки стосовно глобального потепління. Коли ми наближаємося до Мальдівів, то бачимо, що острови лежать як широке лотаття на поверхні ставка. Жодна частина цієї території не розташована більш ніж на 6 футів (менш ніж 2 м) над рівнем моря. Дахи будівель у столиці Мале є найвищими точками Мальдівів. Майже кожне підняття рівня моря загрожуватиме цьому аванпосту Південної Азії».

мальдівському горизонті і є темна хмара, то це поза людським контролем: глобальне потепління. Якщо теперішній цикл глобального потепління триватиме і рівень моря підвищиться, країна може щезнути з лиця Землі.

Рисунок I-11 нагадує нам про тривожну реальність: Південна Азія є єдиним географічним світом, який цілком складається з країн, що належать до категорії суспільств із найнижчими прибутками (крім Мальдівів і неспокоїної Шрі-Ланки,

на які разом припадає 1,5 % як населення цього географічного світу, так і його площі). Південна Азія також докладає значну частку до спіралі зростання глобального населення. Це світ, де іслам зустрічається з невірними і де сварливі сусіди володіють ядерною зброєю. Більш ніде проблеми периферії не є такими болючими, як у цьому світі; тому країни глобальної серцевини не можуть ігнорувати становище цього незахищеного закутка планети.

розділ 10

Східна Азія

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Тихоокеанська окраїна	11 Економічний «тигр»
2 Китаєзація	12 Регіональна держава
3 Конфуціанство	13 Буферна держава
4 Екстратериторіальність	14 Джакотський трикутник
5 Спеціальний адміністративний район (САР)	15 Модернізація
6 Економічна реструктуризація	16 Відносне положення
7 Серцевинний ареал	17 Територіально-функціональна організація
8 Географія розвитку	18 Регіональна комплементарність
9 Китайська діаспора	19 Державний капіталізм
10 Спеціальна економічна зона (СЕЗ)	

РЕГІОНИ

- ▶ ВЛАСНЕ КИТАЙ
- ▶ ТІБЕТ
- ▶ СІНЬЦЗЯН
- ▶ МОНГОЛІЯ
- ▶ ДЖАКОТСЬКИЙ ТРИКУТНИК

Східна Азія є географічним світом, не подібним до інших. У його серцевині лежить найбільша за людністю країна. На його периферії знаходиться одна з наймогутніших національних економік на Землі. Вздовж берегової лінії, на півостровах і островах економічний бум трансфор-

мував міську і сільську місцевість. Внутрішня частина Східної Азії містить найвищі гори і обширні пустелі. Це величезна комора сировинних матеріалів. Басейни великих рік Східної Азії забезпечують продовольством, яким можна прогодувати понад мільярд людей.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Східноазійський географічний світ складається з шести політичних одиниць: Китаю, Монголії, Північної Кореї, Південної Кореї, Японії і Тайваню. Зверніть увагу, що ми використовуємо тут термін «політичні одиниці», а не «держави». У динамічній Східній Азії ця відмінність важлива. Тайвань, який його владні органи офіційно називають Республікою Китай, функціонує як держава, але трактується материковим Китаєм (Китайською Народною Республікою) як тимчасово непокійна провінція. Північна Корея не є повноправним членом ООН, а поділ Корейського півострова може бути тимчасовим.

Східна Азія лежить між широченними просторами Росії на півночі та густозаселеними країнами Південної і Південно-Східної Азії на півдні. Цей географічний світ простягається від пустель Центральної Азії до тихоокеанських островів Японії і Тайваню. Різноманітність довкілля є однією з його визначальних рис.

Східна Азія є також батьківщиною нового регіонального феномена під назвою **Тихоокеанська окраїна**. Від Японії до Тайваню та від Південної Кореї до Сянгану (Гонконгу) тихоокеанський фасад Східної Азії трансформується посиленними темпами (див. вставку «Назви та імена»). Хмарочоси височіють над Хайкоу — столицею колись сплячого китайського острова Хайнань. Розкішні автомобілі з Європи та Америки снують вулицями Даляню — порту на північному сході Китаю. Ліси будівельних кранів бачимо у величезній промисловій зоні, що знаменує вступ Шанхаю у зростаючу економіку Тихоокеанської окраїни. Мільйони людей перебувають у безперервному русі, покидаючи свої господарства і села у пошуках роботи в таких проектах.

Японія була лідером розвитку Тихоокеанської окраїни Східної Азії. Ще до того як цей регіональний термін почали широко вживати, Японія створила могутню економіку з глобальними зв'язками

Головні географічні особливості Східної Азії

1. Східна Азія оповита вкритими снігом горами, просторими пустелями і тихоокеанськими водами.
2. Східна Азія — один із найдавніших світових культурних осередків, а Китай представляє одну з найстаріших світових цивілізацій.
3. Східна Азія є найбільш населеним географічним світом, при тому її людність сконцентрована у східних регіонах.
4. Китай, демографічно найбільша нація-держава у світі, — це нащадок імперії, що розширювалася та скорочувалася, ділилася та об'єднувалася багато разів протягом свого тривалого існування.
5. Сьогодні Китай залишається переважно аграрним суспільством, і його просторі річкові басейни забезпечують життя сотень мільйонів людності.
6. Рідко заселені західні регіони Китаю стратегічно важливі для держави, але вони піддаються тискові етнічних меншин та ісламським впливам.
7. Уздовж тихоокеанського фасаду відбувається економічна трансформація, залучаючи в цей процес усі прибережні провінції та створюючи новий Тихоокеанський регіон.
8. Зростаючі регіональні відмінності і культурний ландшафт, що динамічно змінюється, тримають східноазійське суспільство у напруженні.
9. Японія, економічний гігант Східноазійського світу, має довгу історію колоніальної експансії та воєн, яка й дотепер позначається на міжнародних відносинах.
10. Східна Азія може стати свідком піднесення ще однієї супердержави світу, якщо зростуть економічна і військова могутність та вплив Китаю (за умови, що він уникне відцентрових сил, які розшматували Радянський Союз).
11. Політична географія Східної Азії містить низку «гарячих» точок, які можуть спровокувати конфлікти (це Тайвань, Північна Корея і декілька груп островів).

і була єдиною високорозвинутою країною в Азії, не зачепленою стагнацією. В той час, коли Китай був ізольований, а Південна Корея боролася з наслідками своєї страхітливої війни проти

Назви та імена

У 1958 р. влада Китайської Народної Республіки затвердила так звану систему *пінйін* нормативної китайської мови, яка замінила систему *вейд-гайлз*, що використовувалася з колоніальних часів. Пінйін було впроваджено не для того, щоб навчати чужинців, а щоб стандартизувати китайську мову по всій країні. Система пінйін базується на характерних особливостях вимови населення столиці та північних провінцій.

Нові лінгвістичні стандарти за межами Китаю сприймаються повільно, але сьогодні вони вже широко використовуються. Стара назва столиці, Пекін, стала Бейцзіном. Кантон тепер Гуанчжоу. Янцзидзян (ріка) тепер Чанцзян (Янцзи). Теньцінь, порт Бейцзіна, тепер Тяньцзінь. Однак декілька старих назв збереглося. Скажімо, китайці називають свою південно-західну окраїну Сізан, але на багатьох картах залишилася назва Тібет.

Використання пінйін також стосується особистих імен. Довгочасний правитель Китаю Мао Цзедун тепер називається Мао Цзедун, а його наступник Ден Цзяо-Пін — Ден Сяопін. Коли китайці пишуть свої імена, вони спочатку ставлять прізвище. Теперішній президент Дзян Дземін для друзів Дземін, але містер Дзян — для інших. Аналогічно — Буш Джордж, а не навпаки.

комунізму (1950—1953 рр.), Японія створила суспільство, не подібне до жодного іншого у Східній Євразії та навіть отримала визнання як окремий географічний світ. Але сучасний розвиток Тихоокеанської окраїни зменшує відмінності між Японією та її східноазійськими сусідами. Сьогодні Південна Корея робить виклик Японії на міжнародних ринках, продаючи різноманітні товари — від електроніки до автомобілів. У Південно-Східному Китаї (провінція Гуандун) спостерігається значне економічне піднесення. Інвестиції Японії в економіку Тихоокеанської окраїни не лише допомогли скоротити розрив, а й стимулювати зв'язки між Токіо та материком. Одне слово, Японія знову стала частиною функціонального регіону всередині Східноазійського світу.

Незважаючи на те, якою могутньою за другу половину ХХ ст. стала економіка Японії, Китай залишається колосом Східної Азії. Одна з найстаріших неперервних цивілізацій світу, Китай уже був важливим культурним осередком, коли Японія являла собою ізольовану окраїну, заселену спільнотою айну. Міграції, що зароджувалися у Китаї, пролягали через Корейський півострів і сягали островів. Філософія, релігія, культурні традиції (у тому числі, наприклад, міський дизайн і архітектура) поширювалися з Китаю до Кореї та Японії, а

РИСУНОК 10-2

також до мешканців далекої китайської окраїни. За останнє тисячоліття Китай кілька разів розширювався до імперій, і коли центр не міг утримувати контроль, розпадався. Європейські колоніальні держави використовували такі ситуації для поділу Китаю між собою. Росіяни та японці вклинили свої імперії углиб Китаю. Але завжди Китай відроджувався, і сьогодні знову має шанс розширити свою сферу впливу і дійсно стати світовою державою.

ПРИРОДНЕ ДОВКІЛЛЯ

Рисунок 10-1 наочно ілюструє складну фізичну географію Східноазійського світу. На південному заході лежать покриті льодом гори і нагір'я, і земля згортається так, як міхи акордеона. Гігантське зіткнення тектонічних плит сформувало цей пейзаж, коли Індостанська плита просунулася на північ під Євразійську плиту (рис. 1-4). У

результаті виникли одні з найдивовижніших світових краєвидів, але сніг, лід і холод не є тут єдиною небезпекою для життя людей. Майже весь час відбуваються землетруси і підземні поштовхи, спричиняючи зсуви та снігові лавини. Як видно з карти, високі гори і нагір'я розширюються з порівняно вузького поясу у Каракорумі, щоб сформувати широке Тибетське нагір'я, яке прилягає до Гімалаїв на півдні. Далі на схід від Тибету гірські пасма знову сходяться в напрямі Південно-Східної Азії, де втрачають висоту.

Як показує рисунок 1-9, високогірна азійська глибинка належить до найменш заселених територій світу, але вона дуже важлива для життя сотень мільйонів людей. У цих горах починаються великі ріки, що живляться талим льодом і снігом та плінуть на схід через Китай і на південь через Південно-Східну і Південну Азію. Ці ріки руйнують високогір'я і нагромаджують свої наноси у долинах, створюючи родючі басейни, які підтримують велику кількість населення. Чудові ґрунти,

достатня кількість води і мільйони робочих рук для посіву пшениці та садіння рису спричинили появу одного з найбільших геопросторових зосереджень населення на Землі.

Рисунок 1-8 відносить високогірну зону Східної Азії до категорії *H* — високогірного клімату; тут він стосується найбільшої території даного типу в світі. До того ж тут панує такий критерій класифікації клімату, як висота над рівнем моря. Гори затримують практично усю вологу з повітряних мас, які спрямовані на північ, і блокують їхній рух у Внутрішню Азію. Як свідчить рисунок 1-8, на північних територіях Східної Азії переважають пустелі. Рисунок 10-1 показує дві найвідоміші з них: Такла-Макан у Сінцзяні та Гобі у Монголії.

Отже, фізична географія дуже впливає на розподіл населення Східної Азії, але навіть найбільш заселений та продуктивний у сільськогосподарському плані схід має свої обмеження. Північний схід страждає від суворої континентальності, з довгими і надзвичайно холодними зимами. Високогірний рельєф оточує річкові басейни на північ від Жовтого моря і здебільшого переважає у північній частині Корейського півострова, створюючи сильні локальні екологічні контрасти. У Південній Кореї, як видно з рисунка 1-8, спостерігаються відносно помірні умови, Північна ж Корея має суворий континентальний клімат.

У цілому прибережній, півострівній та острівній Східній Азії властивий клімат помірніший, ніж її внутрішній частині. Подібно до Південної Кореї Південна Японія і Південно-Східний Китай мають вологий помірний клімат, а найпівденніші острови Тайвань і Хайнань навіть мають території з тропічними (*A*) умовами. Близькість до океану зумовлює помірне кліматичне довкілля, і прибережна Східна Азія це доводить.

Перед тим як перейти до суспільної географії, варто подивитися на карту складної земної поверхні цього світу (рис. 10-2). З високогірної внутрішньої частини починаються три головні річкові системи, які відіграють важливу роль у долі тутешньої людності. На півночі Хуанхе (Жовта Ріка) витікає здалека з високих гір, перетинає Ордоську пустелю і лесо́ве плато і відкладає свої родючі наноси на широкій Північнокитайській рівнині, де виникли найдавніші держави Східної Азії. У центрі Чанцзян (Довга Ріка), яка у низів'ях називається Янцзи, перетинає Сичуанський басейн і Три Ущелини; тут височить велетенська гребля, що зрошує обширні рисові поля у басейні Нижнього Чану. А на півдні Сіцзян (Західна Ріка) бере початок від плато Юньнань і стає рікою Перл (Ліндін'ян) у своїй низинній течії. Її гирло, обабіч якого розташовані великі міські та індустріальні комплекси Китаю, сьогодні є одним із головних ділових центрів Тихоокеанської країни.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«З поїзда, що рухається з Пекіна до Сіаню, ми мали можливість подивитися на знамените лесо́ве плато. Лес являє собою дрібнозернисту пиліюку, утворену з гірських порід, розпушених вивітрюванням. Він укриває значну частину Північнокитайської рівнини, що робить її такою родючою, але там його шар не такий товстий, як на лесо́вому плато у середньому басейні Хуанхе. Тут лес у середньому сягає 75 м (250 футів) завтовшки, а подекуди навіть 180 м (600 футів). Унаслідок своїх фізичних властивостей лес створює незвичні ландшафти. Він може стояти прямо у вигляді стін чи колон і довго не руйнуватися. Ландшафт на цьому фото виглядає терасованим: струмки виорюють глибокі долини з прямовисними стінами. Лесо́ве плато є не лише природно-географічним регіоном, а й культурним. Сотні тисяч людей просто викопують свої домівки у таких вертикальних стінах, як тут показано, створюючи печероподібні багатоквартирні житла з дерев'яними дверима».

Подальше вивчення рисунка 10-2 указує на ще одну важливу річкову систему Китаю — річку Ляохе на північному сході та її басейн — Північно-Східну китайську рівнину. Однак Ляохе не можна порівняти з великими річками на півдні: її течія коротша, а басейн на цій високогірній території набагато менший. Як побачимо пізніше, північний схід Китаю певний час був промисловою серцевиною країни.

Ще раз подивіться на рисунок 10-2 і зверніть увагу на лесо́ве плато на півдні Ордоської пустелі, де Хуанхе робить свій величезний вигин. Лес — це родючий, нанесений вітрами шар ґрунту, що складається з гірських порід, розпушених вивітрюванням. Додайте сюди воду (у цьому випадку середню течію Хуанхе та її притоки) і відповідний сезон досягання урожаю — і неодмінно з'явиться велика кількість населення. На півдні, глибоко у внутрішній частині країни, лежить басейн Сичуань (Червоний), що його перетинає Янцзи. Цей

басейн довгий час підтримував людські спільноти, і ви можете побачити його теперішнє геопросторове зосередження населення на рисунку I-9. Сучасний басейн, оточений горами, є одним із найчіткіше визначених фізико-географічних регіонів у цілому світі, а концентрація його близько 120-мільйонного населення підтверджує це визначення.

Далі на південь лежить плато Юньнань — джерело приток, що живлять ріку Сіцзян. Більша частина Південно-Східного Китаю має дещо підвищений рельєф, який стоїть на заваді контактів між Китаєм і Південно-Східною Азією.

Тихоокеанська межа Східної Азії являє собою скупчення півостровів та островів. Корейський півострів виглядає майже як міст від Азії до Японії, і він насправді виконував таку роль у минулому. Ляодунський і Шаньдунський півострови виступають у Жовте море, яке замулюється наносами рік Хуанхе і Ляохе. Далі від материка лежать острови, які відіграють дуже важливу роль у суспільній географії Азії та й усього світу: це Японія, Тайвань і Хайнань. Довкілля Японії визначається холодним північним Хоккайдо і теплим південним Кюсю, але серцевинний ареал Японії лежить на її головному острові Хонсю. Як показує рисунок 10-1, міради менших островів усівають Східнокитайське і Південнокитайське моря. Далі ми побачимо, що деякі з них мають істотне значення у суспільній географії цього куточка планети.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Немає свідчень того, що *Homo sapiens*, сучасні люди, досягли Америки раніше, ніж 40 000 років тому, і багато палеоантропологів стверджують, що існують єдині дані, які вказують на те, що люди перебралися з Євразії на Аляску десь 14 000—13 000 років тому. Однак на протилежному боці Тихого океану історія представників родини гомінідів і людських поселень сягає сотень тисяч, а можливо й мільйона, років.

Чому так давно? Якщо такі гомініди, як *Homo erectus*, залишили свої африканські домівки і мігрували аж до Східної Азії понад півмільйона років тому і якщо сучасні люди наслідували їх і досягли Австралії десь 50 000 років тому, то що утримувало американських гомінідів разом і що затримувало людей?

Ще не знайдено задовільних відповідей на ці запитання. Можливо, величина Тихого океану стримувала морських мігрантів, хоча вони й траплялися. Можливо, низькі температури вздовж північного шляху від Сибіру до Аляски зупинили гомінідів та інших прадавніх людей. Але плейстоцен позначався і теплими міжльодовиковими

періодами; чому ж до раннього голоцену люди не перетинали Берінгову протоку?

Все це свідчить про те, що сотні тисяч років Східна Азія була немовби сліпим кінцем для мігрантів поза Африкою. Багато археологічних знахідок у цьому світі дають свідчення про *Homo erectus*, у тому числі про те, що, можливо, найцінніше з усього, — пекінську людину (сінантропа). У печері поблизу китайської столиці один археолог у 1927 р. знайшов зуб, що, як він стверджував, належав гомінідові. Пізніші розкопки довели його рацію, оскільки було знайдено частини кількох десятків скелетів. Отож пекінська людина та її родичі робили кам'яні та кістяні знаряддя праці, мали спільну культуру, контролювали використання вогню, полювали на диких звірів і варили м'ясо. Звичайно, пізніші новоприбульці змінили старі спільноти, а межі поселень розширювалися по річкових басейнах на схід. Коли сучасні люди прибули до Східної Азії, гомініди не могли їм протистояти. Сучасна антропологічна теорія стверджує, що краще оснащені люди витіснили гомінідів десь між 60 000 і 40 000 років тому, після чого могла початися міграція людей до Америки.

Але існують й інші погляди. Деякі антропологи стверджують, що сучасне людство походить не лише з одного джерела в Африці, а з чотирьох джерел у широко розкиданих частинах світу: Африки, Західної Євразії (кавказоїди), Австралії (австралоїди) і Східної Євразії (монголоїди). Згідно з цією думкою сьогоденні східноазійці походять від пекінської людини тощо.

Географія ранньої культури

Хоч би якими були наслідки дискусій щодо походження людини у Східній Азії, зрозуміло, що люди заселяли низовини і річкові басейни, передгір'я і острови цього світу дуже довгий час. Мисливство годувало як гомінідів, так і ранні людські спільноти; рибальство притягувало їх до берегів і островів. Перший перехід до Японії міг відбутися 12 000—10 000 років тому, а можливо й раніше, коли так звані люди дзьомон (населення центрально-азійського походження) ступили на острови; їхні нащадки, айну, поширилися по всьому архіпелагові. Сьогодні ж лише десь 20 000 осіб, які проживають на півночі острова Хоккайдо, простежують своє походження від айну.

Близько 2300 років тому люди яйої, землероби, які вирощували рис на території Кореї, перетнули море на човнах та дісталися Кюсю, найпівденнішого острова Японії, звідки попрямували на північ. Айну, які виживали з допомогою риболовства і мисливства, відступили, але дослідження по-

казали, що відбулося значне змішування етнічних груп; вони також засвідчили, що після яйі були й інші вторгнення з азійського материка. До того часу на території теперішнього Китаю вже виникли могутні династичні держави, і сліди ранньої китайської культури проникали до Японії з допомогою процесу, який ми знаємо під назвою *релокаційної дифузії*.

На Азійському материку одомашнювання рослин і тварин почалося дуже рано. Ми у західному світі вважаємо аксіомою, що ці процеси почалися там, де сьогодні Близький Схід, і поширилися від Благодатного Півмісяця на інші частини Євразії та решту світу. Але приручення тварин і селективне землеробство могли розпочатися в той же час або й раніше тут, у Східній Азії. Як і у Південно-Західній Азії, родючі наносні ґрунти у басейнах великих річок, регулярні припливи і відпливи потоків води створили довкілля великих можливостей, тому просо і рис східноазійці почали вирощувати ще 8000—7000 років тому.

Навіть у неолітичну епоху вдосконалених кам'яних знарядь Східна Азія вже була мозаїкою регіональних культур. Їхні відмінності зводилися до форми знарядь і декорування глечиків, горщиків та іншого начиння. Особливо цікавим є віднайдення двох 8000-літніх горщиків у формі кокона шовковика з китайської провінції Хебей, що свідчить про дуже давнє походження шовківництва — однієї з провідних галузей регіону.

Одомашнення рослин і тварин привело до надлишку продовольства, створюючи умови для приросту населення і потребуючи ширшої регіональної організації. Тут, як і всюди протягом неоліту, поселення розширювалися, людські спільноти ставали дедалі складнішими, а влада почала зосереджуватися в руках невеликих груп — *еліт*.

Відомо, що формування держав відбувалося лише в декількох регіонах світу, і Китай був одним із них. Але даних про ранні держави Китаю тривалий час не існувало. Однак сьогодні археологи посилюються на долину нижньої течії річки Ілпоу у західній частині провінції Хенань, де існувала перша задокументована китайська династія Сіа (2200—1770 рр. до Р. Хр.). Була знайдена столиця їхньої стародавньої держави, Ерлітоу, і тепер археологи ототожнюють період династії Сіа та ерлітоуську культуру. Ерлітоуські знаряддя та інструменти доводять, що держава династії Сіа була цілком самодостатньою.

Усі ранні держави керувалися елітою, але політична історія Китаю формувалася за хронологією *династій*, оскільки наступність правителів впливала з тої самої лінії родоvodu, яка часом тривала століттями. При переданні влади родинні зв'язки важили найбільше. Династії розвалювалися,

але переможці не змінювали самої системи. Династичне правління в Китаї тривало аж до XX ст.

Держава династії Сіа знаходилася у такому місці, де пізніше також виникали могутні династичні держави: це Північнокитайська рівнина. Тут рано започатковувалися принципи китайського суспільства, які виявилися дуже живучими. Із цього культурного осередка в усіх напрямках поширювалися ідеї, інновації, досвід. Від сільського господарства до архітектури, від поезії до виробництва порцеляни китайський вплив проникав на південь до Південно-Східної Азії, на захід до Внутрішньої Азії, на схід до Кореї та Японії. На Північнокитайській рівнині лежать витoki того, що згодом стало Серединою імперією, яку її жителі вважали центром Всесвіту.

Таблиця 10-1 розкриває послідовність династій, яка могла починатися з Сіа понад чотири тисячоліття тому і завершилася у 1911 р., коли останній імператор династії Цін (Маньчжу), шестилітній хлопець, силою був змушений звільнити китайський трон. Як показує таблиця, кожна ди-

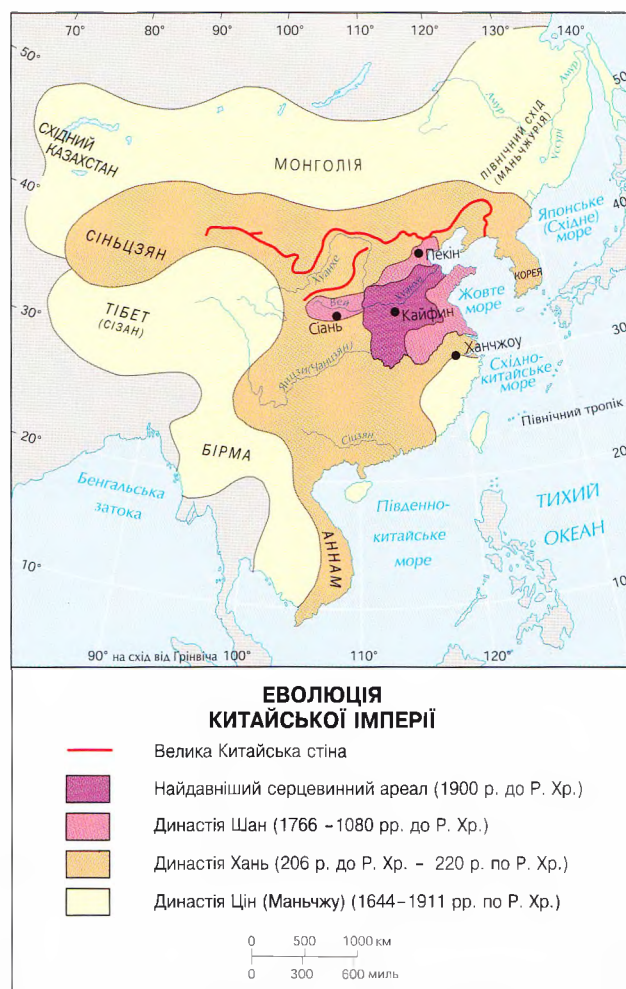

РИСУНОК 10-3

Таблиця 10-1
КИТАЙСЬКІ ДИНАСТІЇ ВІД 2200 р. до Р. Хр. до 1911 р.

Назва династії	Роки правління	Підвладні території	Головні риси	Географічний вплив
Сіа	2200—1770 до Р. Хр.	Невелика частина басейну р. Хуанхе, зосереджена поблизу її притоки Ілюо	Перша(?) династична держава, неолітична технологія, удосконалені кам'яні знаряддя	Початок відведення водних течій, іригація
Шан (останній період — Інь)	1766—1080 до Р. Хр.	Злиття рік Хуанхе та Вей, нинішні провінції Шаньдун і Хенань. Столиця — Аньян	Перехід від неоліту до бронзового віку. Дерев'яне житло з солом'яною покрівлею, початки китайського письма, календар на основі повного місячного циклу. Величні бронзові вази та інше начиння	Об'єднує великий регіон у басейні нижньої течії Хуанхе
Чжоу	1027—221 до Р. Хр. Два періоди: весна і осінь 1027—481; воюючі держави — 475—221	Народ, зосереджений у провінції Шансі на захід від території Шан, скинув правителів Шан і розширив свої володіння на схід. Воюючі держави — це період феодалізму	Творчий період для Китаю. Іригаційні системи, виплавлення заліза, конярство, розширене аграрне виробництво. Розвиток головних міст. Упроваджене письмо. Почали використовувати палички для їди. Виникли даосизм і конфуціанство; даосизм зосереджувався на містицизмі, індивідуалізмі, «особистому шляху», а конфуціанство — на обов'язках, суспільних нормах, повазі до влади	Таоїзм значно поширився по Східній Азії, досяг Південної Азії і вплинув на буддизм. Конфуціанство стало провідною філософією Китаю на понад 2000 років. Початок будівництва <i>Великої стіни</i>
Цінь (Чінь)	221—206 до Р. Хр.	Більша частина Північнокитайської рівнини на південь до басейну нижньої Янцзи; перше об'єднання китайської держави	Час бюрократичного диктаторства: спалено твори класичного конфуціанства, боротьба з даосизмом. Значна частина Великої стіни збудована з великими людськими втратами. Жорстокий деспотизм	Назва династії увічнилась як <i>Kumay (China)</i>
Хань	206 до Р.Хр. — 220 по Р. Хр.	В результаті територіальної експансії приєднано Сіньцзян у Внутрішній Азії, В'єтнам у Південно-Східній Азії	Друга творча династія для Китаю; повернення конфуціанських принципів, розквіт культури. Початок використання євнухів авторитарною владою, що зумовило довготермінову слабкість управління. Сіань став одним із найбільших міст стародавнього світу. Китайці почали називати себе <i>людьми Хань</i>	Приблизно у той самий час і такого розміру, як Римська імперія. <i>Шовковим шляхом</i> перевозили товари з Китаю через Внутрішню Азію до Сирії і далі до Риму
Період 220—580 рр. був свідком роз'єднання і дроблення. До важливих подій належать прихід буддизму у Східну Азію та початок поширення китайського впливу у Корею і через неї до Японії				
Сюй	581—618	Північ і південь Китаю возз'єдналися. Сіань відбудовано і розширено. Конфлікт із тюрками у Центральній Азії та з корейцями на сході	Нетривала, але важлива династія з відродженням конфуціанських ритуалів і освітнього досвіду. Брутальний, але модернізуючий режим здійснив перепис, упровадив карний кодекс і участь у масштабних громадських роботах	Будівництво ключових сегментів Великого каналу, що пов'язував ріки Хуанхе і Янцзи, таким чином з'єднуючи північну і південну економіку

Таблиця 10-1
(продовження)

Назва династії	Роки правління	Підвладні території	Головні риси	Географічний вплив
Тан	618—907	Перемога над тюрками у Центральній Азії. Кампанія з приборкання повстань на півдні мала успіх, але північні кордони залишалися нестабільними	Золотий вік Китаю і третя творча династія. Величезна та ефективна бюрократія диктувала практично усі аспекти життя. Сіань — культурна столиця і найбільше місто у світі. Буддизм процвітав, як і мистецтво — китайське та іноземне	Арабські і перські мореплавці заходили у китайські порти, Шовковий шлях зайнятий інтенсивною торгівлею. Здавалося, що Китай вступив в еру міжнародних зв'язків. Але цього не сталося: іслам проник у Центральну Азію і армії Тан розбиті арабами у 751 р. Шовковий шлях зруйновано. Однак на сході китайський вплив поширився в Кореї та Японії
907—960 роки відомі як період «п'яти династій», оскільки п'ять лідерів намагалися заснувати династії у Північному Китаї у швидкій послідовності, один за одним провалюючись. У Південному Китаї він відомий як період «десяти царств» у різних частинах регіону. Культурна наступність переважала, незважаючи на політичну нестабільність				
Сунь	960—1279, (Півн. 960—1127) (Півд. 1127—1279)	Правителі консолідували п'ять північних династій та почали захоплення десяти південних царств. Сунь були неспроможні контролювати державу Ляо на північ від Великої стіни. Вторгнення монголів відсунуло їх на південь і завершило династію у 1279 р.	Зайняті організацією і управлінням, правителі Сунь створили компетентну ефективну державну службу. Більше захисний, ніж експансіоністський період. Епоха вагомих культурних та інтелектуальних досягнень у математиці, астрономії, картографії. Винайдено папір, порох, збудовано великі кораблі. Мистецтво — від виробництва порцеляни до поезії — процвітало. Вдосконалення сортів рису годувало близько 100 млн жителів	Столицю перенесено з північного Кайфена на річці Хуанхе до Ханчжоу на півдні, коли правителі Сунь втратили контроль над північчю. Після вторгнення монголів хан Хубілай обрав Пекін за столицю (1272 р.). Монголи використали китайські авторитарні та бюрократичні традиції для встановлення власного династичного правління. Кілька міст мали населення понад 1 млн
Юань	1264—1368	Контролювала Східну Азію — від Сибіру на півночі до кордону з В'єтнамом на півдні, в тому числі територію теперішнього російського Далекого Сходу і більшої частини Кореї	Династія постала на півночі перед тим, як Сунь перестала існувати на півдні. Репресивний режим, соціальний розрив між монгольськими правителями і китайськими підданими. Глибока і тривала ворожнеча між китайцями та монголами. У результаті — китайський культурний ізоляціонізм; монголи зі свого боку призвичаїлися до китайських норм. Марко Поло відвідав Східну Азію	Більша частина теперішньої Монголії стала частиною китайської сфери. Намагання монголів загарбати Японію провалилися. Монгольська влада над Євразією стимулювала торгівлю і потоки інформації. Пекін виріс у велике місто

Таблиця 10-1
(закінчення)

Назва династії	Роки правління	Підвладні території	Головні риси	Географічний вплив
Мін	1368—1644	Правила всім Східним Китаєм від ріки Амур на півночі до Червоної ріки (В'єтнам) на півдні, на захід — до Внутрішньої Монголії та Юньнаню. У різні періоди інкорпоровала Північну Корею, більшу частину Монголії, навіть Бірму	Знову китайське правління після монгольської династії Юань. Стабільний, але автократичний і внутрішньо зорієнтований режим. Важливі відкриття в науці й технології. У першій половині XV ст. китайські океанські кораблі, більші ніж у Європі, досліджували води Тихого та Індійського океанів і досягли Східної Африки. Розширювалося землеробство, вдосконалювалася шовкова та бавовняна промисловість, зростала кількість друкарень. Захисні стіни будувалися на півночі навколо міст, у тому числі в Забороненому Місті у Пекіні, столиці Мін. Але помилки в управлінні, військовій справі, вплив євнухів у палацах і антикомерціалізм послабили правління Мін	Кораблі ранньої Мін досягли берегів Південно-Східної Азії та Індійського океану задовго до малих європейських суден, але китайці втратили свою перевагу, коли правителі Мін повернулися до ізоляціонізму і зупинили розвиток мореплавства. Зростання населення спричинило серйозні проблеми забезпечення продовольством
Цін (Маньчжу)	1644—1911	Найбільша імперія з центром у Китаї захопила Монголію, частину Туркестану, Тибет, Бірму, Індокитай, Корею і Тайвань	Знову іноземне правління — маньчжурів. Ця народність із татарськими зв'язками, яка мешкала у теперішньому Північно-Східному Китаї, використала шанс і взяла під контроль Пекін. Неймовірно, але приблизно мільйонна група правила нацією з кількох сотень мільйонів. Цього було досягнуто шляхом збереження системи управління Мін та її чиновників. Експансія створила імперію. Приріст населення і зосередження земельної власності у кількох руках створили проблеми, які погіршувалися повеннями і голодом. Європейські держави і японські примусові концесії послаблювали правителів Цін; поразки у війні привели до революції та розпаду	Правителі Цін створили карту, яка сьогодні виправдовує претензії Китаю до Тибету, Тайваню та центральної євразійської глибинки; на вершині своєї слави імперія Цін змусила Росію визнати владу Маньчжу над Північно-Східним Китаєм аж до ріки Аргун на півночі. Приховані претензії до російського Далекого Сходу базуються на уявному переважанні там маньчжурів

настія зробила свій важливий внесок у розвиток китайського суспільства — часом прогресивний через удосконалення політики і підвищення ефективності управління, а часом регресивний, коли переважали примхливі, жорстокі авторитарні крайнощі та ксенофобія. Протягом цих 4000 років Китай розвинувся у найчисельнішу націю світу, завжди відроджуючись після спустошливого голоду і повеней, а його територія займала понад 80 % Східноазійського світу (рис. 10-3).

Такими ж впливовими, як і Китай у своєму регіоні, у Східній Азії є й інші гіганти. На півночі внутрішня держава Монголія — це те, що залишилося від часів, коли монгольські армії завоювали більшу частину Євразії (навіть Китай упав перед монгольською навалою). На сході Корейський півострів уникнув приєднання до Китаю. За межами материка Японія як потужна військова сила спочатку підпорядковувала Китай, колонізувавши Маньчжурію (як вона тоді називалася) і глибоко

вклинившись у серцевину Китаю. Пізніше Японія перевершила Китай економічно, отримавши світовий статус, тоді як Китай занепадав під маоїстським комунізмом. На початку XXI ст.

Тайвань залишився окремою політичною одиницею, його відокремлення від Китаю було результатом боротьби, що привела комуністів до влади у Пекіні.

РЕГІОНИ СХІДНОАЗІЙСЬКОГО СВІТУ

Східна Азія дає можливість проілюструвати мінливий характер регіональної географії. Наша регіональна делімітація базується на наявних обставинах і передбачає напрямки, за якими схема може змінюватися. Вона є нічим іншим, як статичною схемою (рис. 10-4). Отож ми можемо ідентифікувати п'ять географічних регіонів у Східноазійському світі.

1. *Власне Китай.* Майже кожна карта суспільної географії Китаю — розподілу населення, міських центрів, наземних комунікацій, сільського господарства, промисловості — наголошує на зосередженні діяльності китайців у східній частині країни. Це «справжній» Китай — держава великих міст, продуктивної сільської місцевості та історичних пам'яток. Віддавна вчені називали

РИСУНОК 10-4

НАЙБІЛЬШІ МІСТА СХІДНОЇ АЗІЇ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Пекін, Китай	10,9
Сянган, Китай	7,1
Гуанчжоу, Китай	3,9
Аоминь, Китай	0,5
Нанкін, Китай	2,8
Осака, Японія	11,0
Пусан, Південна Корея	3,8
Сеул, Південна Корея	9,9
Сіань, Китай	3,2
Тайбей, Тайвань	2,6
Токіо, Японія	26,4
Тяньцзінь, Китай	9,3
Ухань, Китай	5,5
Шанхай, Китай	13,0
Шеньян, Китай	4,9
Чунцін, Китай	30,0

це *Власне Китай*, і ми приймаємо таке визначення як регіональне (рис. 10-4). Але Китай — це велика і складна країна, отож Власне Китай містить кілька субрегіонів. Деякі з них, такі як Північнокитайська рівнина і Сичуанський басейн, належать до давніх і добре облаштованих географічних одиниць. Але є й нова — це Тихоокеанська окраїна Китаю — зростаюча, поки нечітко визначена, сповнена великих потенцій.

2. *Тібет (Сізан)*. Високі гори та плоскогір'я Сізану перебувають під юрисдикцією Китаю, але у світі вони широко відомі за своєю старою назвою Тібет. Це — глибокий контраст багатолюдному Власне Китаєві. По сусідству з одним із найбільших і найгустіше заселених регіонів світу, лежить один із найбезлюдніших і, за мірками заселеності території, найменших регіонів.
3. *Сіньцзян*. Обширні пустельні басейни і гори, що оточують Сіньцзян, формують третій східноазійський регіон. Знову враховуються природні та суспільні географічні критерії: тут Китай зустрічається з ісламською Центральною Азією.
4. *Монголія*. Пустельна держава Монголія формує четвертий регіон. Як і Тібет, внутрішньоконтинентальна Монголія простора, але малозаселена, і становить різкий контраст із густозаселеним Власне Китаєм.
5. *Джакотський трикутник*. П'ятий східноазійський регіон визначається своєю економічною географією. Японія, Південна Корея і Тайвань

(англійська назва «Джакота» походить від перших двох літер кожної країни) трансформовані економічним розвитком Тихоокеанської окраїни протягом другої половини ХХ ст. Недавня поява цієї перспективної зони зумовить подальші зміни і в наступні десятиліття, оскільки об'єднання Кореї стає можливим, а контрасти між Джакотським трикутником і Китаєм Тихоокеанської окраїни зменшуються.

ВЛАСНЕ КИТАЙ

Часто стверджується, що дезінтеграція Радянського Союзу ознаменувала розпад останньої світової імперії. Тепер частини тієї імперії є незалежними державами, і епоха імперій, мовляв, відійшла в історію.

Але з географічного погляду цей вердикт дещо передчасний. За багатьма ознаками імперія, набагато заселеніша, ніж колись радянська, ще домінує у Східній Азії. Це світ без демократії та багатопартійних виборів. Це владний центр, що контролює території, які є колоніями в усьому, крім такої назви. Це земля багатьох знедолених меншин. Це країна, котра претендує на території поза її кордонами. Це режим, який лякає сусідів. Це — Китай, остання імперія, яка дісталася у спадщину від ХХ ст.

Китаєві не вдалося відгородитися від політичних та економічних змін, які опановують світ. Схід Китаю втягнуто у процес доленосних зрушень, характерних для Тихоокеанської окраїни; на заході Китай беззахисний перед постколоніальною трансформацією Туркестану. А у 1989 р. продемонстративний рух, очолюваний студентами й підтриманий профспілками, що трагічно закінчився кривавим придушенням на центральній площі Пекіна — Тяньаньмін, влучив у саме серце Китаю. З того часу питання прав людини визначало міжнародні відносини Китаю. Однак ніщо не змусило комуністичних правителів Китаю зробити те, на що наважилися радянські лідери. Монополія комуністичної партії у політиці Китаю залишається такою ж міцною, як і раніше. Світ може повернутися спиною до комуністичної догми, але не Китай. Проте Китай, і ми завжди маємо це пам'ятати, охоплює понад п'яту частину людства. Ті, хто тепер декларують посткомуністичний світ, може, й надто поспішають.

ПЕРСПЕКТИВИ КИТАЮ

Коли ми складаємо хронологію піднесення цивілізації, то, звичайно, звертаємо увагу на історичну географію Південно-Західної Азії, Серед-

земномор'я і Західної Європи. Стародавні Греція та Рим були тиглями культури; середземні та атлантичні морські шляхи стали каналами її дифузії. Китай лежить осторонь, тому нам здається, що він слабо пов'язаний із цим західним світом досягнень і прогресу. Коли італійський шукач пригод Марко Поло відвідав Китай у XIII ст. і описав дива, які там побачив, його праця мало вплинула на європейців. Європа, мовляв, була і залишиться центром цивілізації.

Природно, що китайці думають інакше. Події на західному краї величезного Євразійського материка вважалися недоречними для їхньої найрозвинутішої і найдосконалішої культури на Землі. Ходили чутки, що римські імператори могутні, а Рим — величне місто, але ніщо не могло зрівнятися зі всемогутністю правителів Китаю. Китайське місто Сіань, безперечно, набагато випереджало Рим за вишуканістю. Китайська цивілізація існувала задовго до того, як постали стародавні Греція та Рим, а також залишалася на своєму місці після їхнього розпаду. Китай, як стверджують самі китайці, вічний.

Ми повинні пам'ятати це, коли будемо вивчати регіональну географію Китаю, тому що 4000 років китайської культури не можуть змінитися за одну ніч і навіть за одне покоління. Дуже часто Китай зазнавав вторгнень і спустошень від чужинців, унаслідок чого китайці закрили свою величезну країну від зовнішнього світу. Ще недавно, на початку 1970-х років, було всього кілька *десятків* іноземців в усьому Китаї з його тодішнім населенням близько мільярда осіб. Інституціоналізація китайського комунізму вимагала цієї ізоляції, виганяли навіть московських радників. Згодом китайське керівництво все таки вирішило, що відкритість західному світові буде вигіднішою, тому президента США Річарда Ніксона запросили відвідати Пекін. Ця історична подія 1972 р. завершила попередній період ізоляції (завершила, певна річ, по-китайському, тобто не остаточно). З того часу Китай відкрито для туристів і бізнесменів, науковців та інвесторів. Десятки тисяч китайських студентів послали вчитися в американські та інші західні вищі заклади. Так довго стримувані ідеї полинули до Китаю і виник продемократичний рух із кульмінацією у 1989 р. Китайське керівництво усвідомлювало, що жорстоке придушення цього руху роздратує світ, але не звертало на це уваги: іноземці у Китаї робили значно гірші речі. Понад це люди з Заходу не провадять бізнес, що стосується внутрішніх справ Китаю.

Відносне положення та ізоляція

Як нагадує нам таблиця 10-1, протягом усієї національної історії китайці закривали свою

країну від чужинецького впливу; найсвіжіший епізод із протилежним змістом трапився лише кілька десятків років тому. Винятковість Китаю є однією з його традицій, вона стала можливою завдяки відносному положенню Китаю на фізичній карті Азії. Іншими словами, надзвичайна винятковість Китаю забезпечена його географією.

Раніше ми зазначали роль рельєфу та пустель, які оточують культурний осередок Східної Азії, те саме стосується і чинника відстані. Донедавна Китай лежав далеко від сучасних головних центрів нововведень і змін. Він і справді, як кажуть самі китайці, є таким центром, але внесок Китаю у зовнішній світ обмежується, по суті, витонченими мистецтвами й ремеслами. Китай взаємодіє з Кореєю, Японією, Тайванем і деякими частинами Південно-Східної Азії, і практично мільйони китайців емігрували до сусідніх країн. Але порівняйте ці регіональні зв'язки з арабськими, які оповили майже увесь світ. Араби принесли свої знання, релігію і політичний вплив на території від Середземноморської Європи до Бангладешу і від Західної Африки до Індонезії. Пізніше, коли Європа стала вогнищем інтелектуальних та виробничих інновацій, Китай віддалився ще більше, ніж будь-яка частина світу.

І сьогодні, якщо мати на увазі наземні комунікації, Китай залишається малодосяжним. Стомлива поїздка залізницею від Пекіна до Москви займає майже тиждень. Прямого сухопутного сполучення з Індією практично не існує. Наземні зв'язки з країнами Південно-Східної Азії, хоча й поліпшуються, але просто виснажують.

Але вперше за свою історію Китай тепер знаходиться біля світового осередка технологічних нововведень і фінансової сили — Японії. Ця близькість до промислового і фінансового велетня дуже важлива для економічного розвитку, який відбувається у прибережних провінціях Китаю. Японські інвестиції та ділове співробітництво трансформували економічний ландшафт Китаю на Тихоокеанському узбережжі. Торговельні зв'язки з Америкою та Європою також важливі, але роль Японії визначальна. Економічний успіх Японії запустив двигун Тихоокеанської окраїни у дію, і найкращі фінансові роки Японії збіглися з відкриттям Китаю для іноземців на початку 1970-х років. Географічні та економічні умови поєдналися, щоб зробити Тихоокеанську окраїну символом господарства у глобальному масштабі.

Чи стане цього разу китайська відкритість іноземним впливам постійною? На початку XXI ст. здається незбагненним, що відкриті двері Китаю можуть знову зачинитися. Нині Китай є учасником СОТ (Світової організації торгівлі). Він є частиною глобальної мережі фінансів і торгівлі, яка

пов'язує його з багатьма країнами — від Південної Кореї до Південної Африки. Китай — країна цілісна, з малою імовірністю якоїсь регіональної фрагментації, котра так часто спостерігалася в минулому. Меншини не загрожують національній єдності. Але Китай завжди залишався авторитарною державою. Комуністична догма і капіталістичне завзяття співіснують у цьому сприятливому економічному кліматі. Наскільки довго це може тривати, не знає ніхто.

ТЕРИТОРІЯ І ДОВКІЛЛЯ

Площа Китаю є трохи меншою від США разом з Аляскою: кожна країна має близько 9,6 млн кв. км (3,7 млн кв. миль). Як свідчить рисунок 10-5, протяжність Китаю за довготою і 48 суміжних штатів США також подібні. Однак за широтою Китай значно більший. Тому південний регіон Китаю на найнижчих широтах має риси тропічної Азії. На північному сході Китай також охоплює багато з того, що подібне у Північній Америці до Квебеку та Онтарію. На захід сухопутна територія Китаю стає вузкою і природно-географічні подібності посилюються. Але, звичайно, Китай не має західного узбережжя.

Тепер порівнюємо кліматичні карти Китаю і США (рис. 10-6). Зверніть увагу, що обидві країни мають великі південно-східні кліматичні регіони, позначені *Cfa* (що означає вологість, помірність і тепле літо), а у Китаї з частиною зони *Cwa* (де зима стає сухішою). На захід в обох країнах клімат *C* переходить у холодніший і сухіший. У США помірний клімат *C* знову з'являється на Тихоокеанському узбережжі. Однак Китай залишається сухим і холодним, а також із підвищеним рельєфом на відповідній довготі.

РИСУНОК 10-5

Зверніть увагу на відносне положення територій *Cfa* США і Китаю. Китай лежить набагато південніше. У США клімат *Cfa* простягається за 40° північної широти, але у Китаї холодний і загалом із сухою зимою клімат *D* переважає на широті Віргінії. Пекін має тепле літо, але страшенно холодну й довгу зиму. Північно-Східний Китай, в амплітуді широт Канади нижче Квебеку і Ньюфаундленду, в цілому значно суворіший, ніж на відповідних територіях Північної Америки. Суворе довкілля переважає на широких просторах Китаю, але, як ми побачимо, природа компенсує це дивовижним чином. Від кліматичної зони *H* (для високогір'їв) на заході йдуть життєво важливі ріки, чії басейни містять величезні простори родючих земель. Без цих вод Китай не мав би населення у чотири рази більше, ніж США.

Якщо ви мандруватимете Китаєм, довкілля і відстані здаватимуться вам подібними до США. Відстань від Шанхаю до Пекіна не набагато більша, ніж від Вашингтона до Чикаго. Політ через усю країну забере приблизно один і той же час. Але будьте готові: Китай ще не є країною сучасних транспортних можливостей. Потрібні ефективні аеропорти, супермагістралі або швидкісні поїзди. Повторні відвідувачі вражені постійними вдосконаленнями у транспортній інфраструктурі Китаю. Збудовано нові та реконструйовано старі аеропорти. Конкуруючі авіалінії придбали чи орендували більшу кількість літаків. Нова супермагістраль пов'язує порт Тяньцзінь із Пекіном, а інша (платна!) з'єднує Чанша з Гуанчжоу. Китай розвивається, модернізується, одне слово — змінюється.

ЕВОЛЮЦІОНУЮЧИЙ КИТАЙ

Навіть якщо Китай не є безперервно найтривалішою цивілізацією світу (Єгипет може претендувати на це визначення), жодна держава на Землі не сягає так далеко у своїй культурній спадщині, як він. Доля Китаю підіймалася і падала, але протягом понад 40 століть його народ створив спільноту з міцними традиціями, цінностями і філософією. Конфуцій, чиє вчення та письмові джерела все ще мають вплив у Китаї, жив у часи династії Чжоу 2500 років тому (див. вставку «Конфуцій»). Китайці й далі вважають себе «людьми Хань» — династії, яка ознаменувала розпад старого феодального порядку, піднесення військової сили, об'єднання великої імперії, впровадження прав власності, розквіт архітектури, мистецтва, науки і розвитку торгівлі по Шовковому шляху (табл. 10-1). Династія Хань правила 2000 років тому. Оточене мурами місто Сіань, тоді зване Чянань, було ранньою столицею Хань і одним із найбільших міст стародавнього світу.

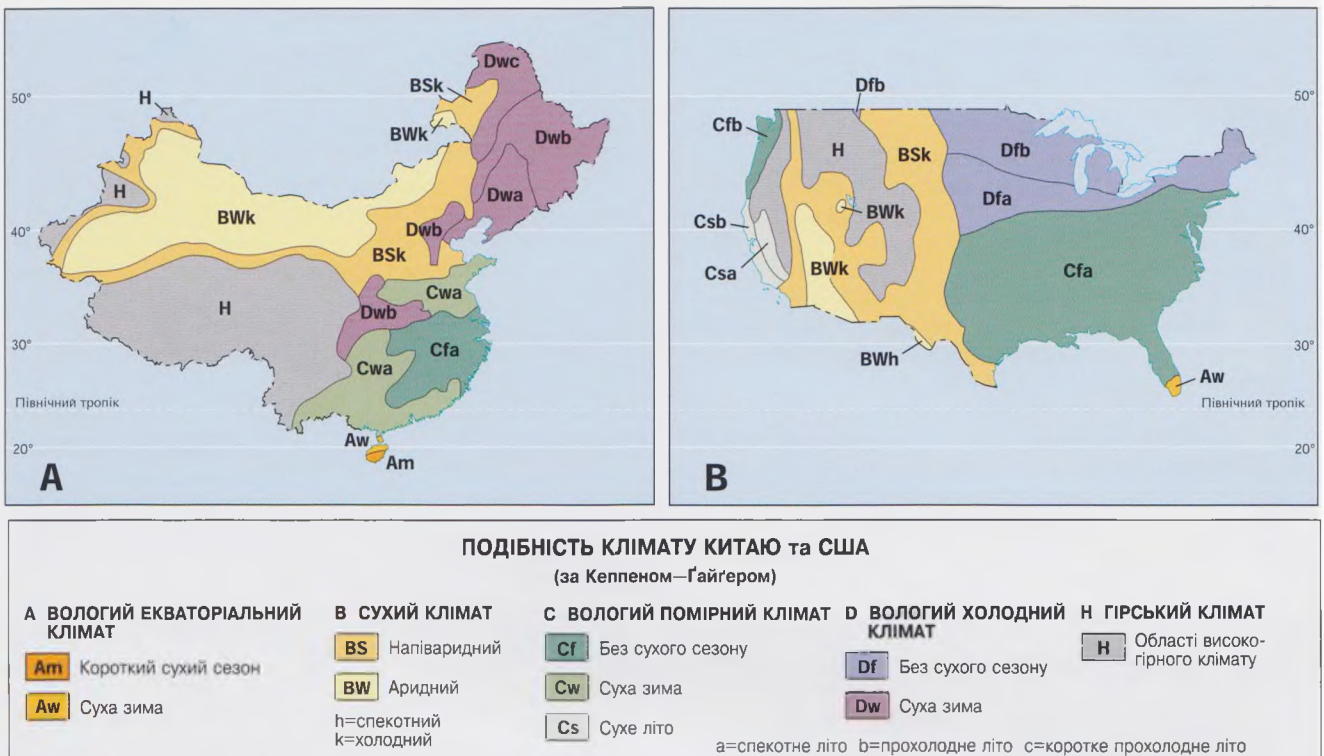

РИСУНОК 10-6

Оскільки ми намагаємося краще зрозуміти теперішню політичну, економічну і суспільну географію Китаю, ми не можемо втратити з поля зору Китай, що виживав тисячі років під черговими імперськими династіями як єдине ціле. Більший за територією та населенням від Європи, Китай зазнав періодів феодальної роздробленості, але завжди збирав свої землі до купи і управлявся здебільшого диктаторськими методами із сильного центру як унітарна держава. Китай був і залишається переважно аграрним суспільством безправного і напівзалежного населення, суворо контролюваного бюрократією. Покарання, голод, епідемії та періодичні повстання були характерні для сільської місцевості. Але у містах китайська культура розцвіла, субсидована податками, зібраними з периферії. У міру свого зростання Китай стає домівкою для меншин — від корейців і монголів до уйгурів і тибетців; на крайньому півдні проживало кілька народностей із Південно-Східної Азії. Як і самі корінні жителі, ці меншини зазнавали коли прихильного, а коли й брутального ставлення. Але постійним бажанням китайців є **китаєзація** меншин, тобто збагачення їх елементами китайської культури.

Століття потрясінь

Коли європейські колоністи з'явилися у Східній Азії, Китай довго опирався їм з допомогою само-

впевненої зверхності, що ґрунтувалася на могутності культури і постійності держави. Для британської Ост-Індської компанії там не було ринку для грубого текстилю, бо країна давно виробляла прекрасний шовк і бавовну. Не було також великого зацікавлення іграшками і дешевими прикрасами, які виробляли європейці в надії вимінити їх на китайський чай і порцеляну. Навіть найважливіші європейські винаходи, такі як механічний годинник, хоча і вважалися цікавими й забавними, ігнорувалися і навіть засуджувалися як невідповідні китайській культурі.

Самовпевнені імператори Мін навіть перемогли європейців у їхній власній грі. У XIV ст. великі океанські кораблі перетнули Південно-китайське море; китайський флот із 20 000 осіб на борту досягнув Південно-Східної та Південної Азії та навіть Східної Африки. У декілька разів більші та набагато досконаліші, ніж будь-які побудовані у Європі, китайські кораблі разом зі своїми товарами демонстрували потенціал Середньої імперії. Але раптом Китай зустрівся з кризою вдома — натиском Малого льодовикового періоду, який також уразив і Європу. Холод і посуха знищили урожай пшениці на Північно-китайській рівнині, і кораблі потрібні були тисячам людей для перевезення рису з басейну Янцзи до голодної півночі. Це поклало кінець широкомасштабним морським походам Китаю,

Конфуцій

Конфуцій (або Кондзи на пін'їні) був одним із найвпливовіших філософів і вчителів Китаю. Його ідеї визначали життя і думки китайців протягом століть.

Конфуцій народився у 551 р. і помер у 479 р. до Р. Хр. Вражений стражданнями простих людей у часи династії Чжоу, він спонукував їх обстоювати свої права. Мислитель навчав не лише багатих, а й нужденних, даючи бідним освіту, до якої вони раніше не мали доступу, тим самим поклавши край виключним привілеям аристократії в освіті, що давала владу.

Револьюційні ідеї Конфуція дійшли до правителів та їхніх підлеглих. Він виступав проти надприродного містицизму і посіяв сумнів щодо божественного призначення аристократичних правителів Китаю. Він учив, що людські якості, а не божественні зв'язки, мають визначати місце людини у суспільстві. Виходячи з цього він пропонував, щоб династичні правителі віддали управління державою міністрам, обраним за їхні розум і заслуги. Це була ще одна ересь Конфуція, але свого часу вона була прийнята і практиковалася.

Досить земна філософія Конфуція стала немовби мантиєю духовного лідера після його смерті. Думки мислителя, що випередили свій час ще за його життя, стали провідними принципами творчої династії Хань. Він, зокрема, стверджував, що держава не повинна існувати лише для влади і задоволення еліти; вона має бути кооперованою системою, спрямованою на добробут і щастя людей.

Із часом обсяг подібних писань зріс, і до більшості з них Конфуцій уже не мав жодного стосунку (щодо цього масиву, а також філософської течії усталився термін **«конфуціанство»**). В основі цієї літе-

ратури лежить «Класика» Конфуція — 13 текстів, які стали базою для освіти в Китаї на 2000 років. Від управління до моральності та від законів до релігії «Класика» була путівником китайської цивілізації. Уся національна система освіти (в тому числі державні іспити, з допомогою яких кожен, і багатий, і бідний, міг вступити на державну службу і отримати політичну владу) будувалася на «Класиці». Підґрунтям китайської культури Конфуцій зробив родину, і вся «Класика» пронизана повагою до старших за віком людей, що стало визначальною віхою всього китайського суспільства.

Але філософія Конфуція була в той же час дещо консервативною та жорсткою, і коли колоніальні держави захопили Китай, «Класика» Конфуція зустрілася віч-на-віч із прагматичною західною освітою. Вперше за багато віків деякі китайські лідери закликали до реформи і модернізації, зокрема в освіті. Вони стверджували, що принципи Конфуція можуть керувати ізольованим Китаєм, але не за нової епохи конкуренції. Проте правителі Маньчжу не сприйняли цих закликів, а націоналісти намагалися поєднати західні знання з ученням Конфуція у неоконфуціанській філософії, що було заздалегідь нездійсненною справою.

Комуністи, які захопили владу у 1949 р., критикували вчення Конфуція в усіх сферах. «Класика» була заборонена, в освіті переважало доктринерство, навіть родина розглядалася як пережиток минулого. Але комуністи і тут прорахувалися. Виявилось неможливим переробити культурні традиції двох тисячоліть за кілька десятиліть. Дух Конфуція з'являтиметься на природному та духовному ландшафті Китаю і в наступних поколіннях.

3

які могли би змінити історичну географію всього світу.

Навіть коли на європейських суднах почали застосовувати парові двигуни, а новіші і кращі європейські товари (в тому числі зброя) пропонувалися для торгівлі за китайський чай і шовк, Китай продовжував відмовлятися від європейського імпорту і взагалі не погоджувався на комерцію. (Коли маньчжури перебрали контроль над Пекіном у 1644 р., їхні луки і стріли виявилися кращими від китайських мушкетів, які були такими важкими, що їх не можна було підняти.) Китайці обмежували доступ європейців до півострівних аванпостів, таких як Макао, і мінімізували взаємодію з ними. Ще довго після того як Індія не встояла перед меркантилізмом та економічним імперіалізмом, Китай утримував усталений порядок. І це, на думку самих китайців, не було дивним. Вони, як і раніше, володіли незаперечним верховенством у своїй Піднебесній імперії стільки, скільки себе пам'ятали, незважаючи на якісь там чужинецькі зазіхання.

Програна війна з наркотиками

Уся ця самовпевненість розлетілася за часів династії Маньчжу (Цін) — останнього імперського режиму Китаю. Маньчжури, які перехопили контроль над Пекіном і прищепили свою культуру китайській, мали нещастя правити тоді, коли нічия з європейцями завершилася і баланс сил змістився на користь колоніалістів.

Зокрема, на двох фронтах — економічному і політичному — європейські держави зруйнували китайську непереможність. Економічно: вони досягли успіхів у зниженні вартості та підвищенні якості вироблюваних товарів, особливо текстилю, і ремісничі галузі Китаю почали банкрутувати внаслідок жорсткої конкуренції. Політично: вимоги британських купців і зростаюча англійська присутність у Китаї призвели до конфліктів. На початку XIX ст. центральним питанням було імпортування у Китай із британської Індії опію — небезпечного наркотичного інтоксиканта. Опій почав руйнувати саму структуру китайської куль-

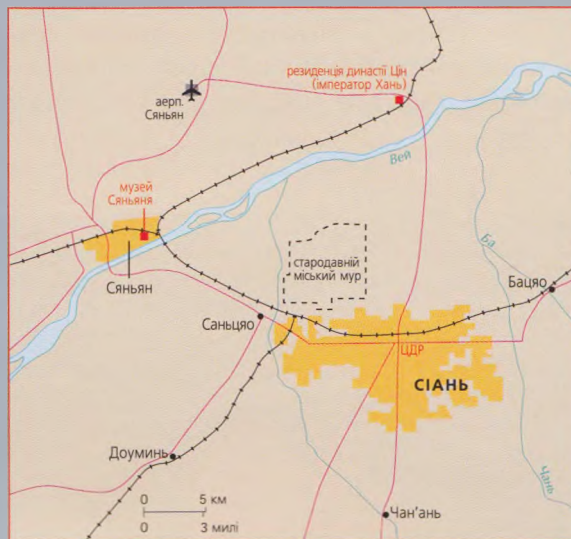
По великих містах Східної Азії

Сіань

Місто, відоме сьогодні як Сіань, розташоване на території одного з найдавніших світових урбаністичних центрів. Воно було невеликим поселенням у часи династії Шан (Інь) понад 3000 років тому; стало містечком під час династії Чжоу, а імператор Цін був похований тут разом із 6000 теракотових солдатів і коней. У період династії Хань місто, яке тоді називалося Чан'ань, було одним із найбільших центрів стародавнього світу — Римом стародавнього Китаю. Чан'ань сформував східну межу Шовкового шляху — скарбниці величезних багатств. Його архітектура була неперевершеною — від орнаментованих захисних мурів із майстерно зробленими воротами до величних державних будівель і парків.

Розташований на родючій лесовій рівнині, зрошуваний річкою Вей, Чан'ань був значним осередком протягом визначних творчих періодів. Після двох століть правління Хань політичні заворушення призвели до загального спаду, але імператори Суй відбудували і розширили Сяньян та зробили його своєю столицею. За династії Тан Чан'ань знову став величним містом із трьома районами: пишно оздобленим Палацовим містом; вражаючим Імперським містом, у якому розмістилася державна адміністрація; і діловим Зовнішнім містом, де були ринки та будинки ремісників і купців.

Після розквіту у часи Тан місто знову занепало, хоча залишилися жвавим торговельним центром. У період правління династії Мін воно було поповнене деякими архітектурними пам'ятками, такими як Велика Мечеть, що ознаменувала прихід ісламу, та давніша Велика Пагода Диких Гусей, що свідчила про появу буддизму. Після періоду Мін назва міста змінилася на Сіань (що означає «Західний мир»), тоді на Сікін, а у 1943 р. — знову на Сіань.

Будучи брамою для буддизму та ісламу, Сіань у 1920-ті роки став центром комуністичної ідеології. Націоналісти під час боротьби проти японців перенесли промисловість із неспокійного сходу до Сіаню, а коли комуністи прийшли до влади, вони розширили його індустріальну базу ще більше. Теперішнє місто (3,2 млн жителів) лежить на південний захід від знаменитого поховання імператора Ціня; його культурний ландшафт нині визначається великим індустріальним комплексом, що охоплює сталеплавильний завод, текстильні фабрики, хімічні та машинобудівні підприємства. Мало що залишилося від величч минулих часів, але розташування Сіаню на залізничному шляху до обширного західного краю Китаю визначає його тривалу роль як одних із найважливіших воріт країни.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Перейти через браму від площі Тяньаньмін і увійти в Заборонене Місто імператорів Маньчжу — це дивне відчуття. Огляніться назад — і ви побачите силу-силенну китайців, які відвідують місця, які менш ніж століття тому були виключними володіннями абсолютних правителів династії Цін, недозволений вхід куди негайно корався. Обширний, оточений стінами комплекс у центрі Пекіна слугував не лише як імператорський палац; це було вмістиче величезної колекції китайських технологічних і мистецьких досягнень. Деякі з них і тепер тут, але більш за все ви вражені особливою атмосферою цих чудово збудованих палаців, які є вершиною того, чого китайська культура може досягнути. Але водночас ви неминуче починаєте думати про злиденність мільйонів, чії податки і данина оплатили все це».

тури, ослаблюючи суспільство і перетворюючи Китай на джерело легкої наживи для колоніалістів. Коли влада Маньчжу зробила спробу придушити торгівлю опієм у 1839 р., розпочалися збройні виступи, і незабаром китайці виявили, що вони програють війну на власній території. Перша опійна війна (1839—1842 рр.) завершилася поразкою: правителі Китаю змушені були підкоритися британським вимогам, і постало питання про китайський суверенітет.

Британські сили захопили Чунцін і контролювали декілька територій на південь від нього. Пекін поспішно підписав мирну угоду, за якою надавав ліцензії та концесії іноземним купцям. Крім того, Китай передав острів Гонконг британцям і відкрив п'ять портів, включно з Гуанчжоу (Кантоном) і Шанхаєм, для іноземної комерції. Британці більше не повинні були приймати статус, нижчий від китайців, щоб робити бізнес; від того часу переговори мали вестися на рівних умовах.

РИСУНОК 10-7

Екстратериторіальність

Упродовж XIX ст., у міру того як пробуджувався Китай і європейські колоністи проникали у його прибережні міста та підіймалися по його річках, вони поступово змушували Китай прийняти європейську доктрину міжнародного права — **екстратериторіальність**. Згідно з цією доктриною іноземні держави та їхні представники не підлягають юрисдикції країни свого базування. Сьогодні це стосується посольств та дипломатичного персоналу. Але у тодішньому Китаї за династії Цін існували інші закони.

Західноєвропейські, російські та японські завоювання створили у китайських містах аж 90 вільних портів — екстратериторіальних анклавів — на дискримінаційних для Китаю умовах. У своїх «концесіях» дипломати й торгівці не дотримувалися китайського законодавства. Не лише портові території, а й найкращі резиденційні передмістя великих міст проголошувалися «екстратериторіальними» і ставали недоступними для китайських громадян. У місті Гуанчжоу (тоді Кантон) острів Ша М'ян на річці Перл був улюбленим місцем відпочинку представників «вищої раси». Напис на єдиному мості, який з'єднував цей острів з

узбережжям, провіщав англійською та кантонійською мовами: «Жодних собак і китайців!» Церкви та помешкання християнських місіонерів у Китаї також охоронялися на екстратериторіальному рівні. У багатьох містах китайцям не дозволялося відвідувати парки чи інші місця без дозволу іноземців. Усе це принижувало національну гідність корінного населення і зумовило жорсткий опір іноземній присутності, піком якого стало боксерське повстання 1900 р.

Із крахом династії Цін у 1911 р. китайські націоналісти домоглися заборони усіх форм комерційної екстратериторіальності у Власне Китаї, однак це не стосувалося росіян у тодішній Маньчжурії. Лише Гонконг і Макао зберегли свій статус колоній.

Коли китайський уряд у 1980 р. розробив нову економічну політику, згідно з якою іноземним фірмам надавалися привілеї та пільги на певних прибережних територіях і у певних містах, опоненти стверджували, що це неминуче відродить практику екстратериторіальності у нових умовах. Ця проблема залишається однією з найболючіших у Китаї, який ще не забув приниження колоніальної ери.

Тепер потік опію до Китаю і його вплив на китайське суспільство стали ще більш руйнівними. Через 15 років після Першої опійної війни китайці знову спробували стримати наркотичну хвилю, і знову іноземці, які закріпилися в їхній країні, перемогли їх. Тепер сама влада легалізувала вирощування опійного маку в Китаї. З лихом від цього наркотика китайці не могли дати собі раду аж до початку XX ст.

Але перед тим як Китай зміг себе утвердити, багато з того, що залишилося від його незалежності, девальвувало (див. вставку «Екстратериторіальність»). У 1898 р. німці отримали дозвіл на оренду Ціндао на Шаньдунському півострові, а французи захопили сферу впливу на самому півдні у Чжаньцзяні (рис. 10-7). Португальці завоювали Макао; росіяни здобули дозвіл на оренду Ляодунського півострова на північному сході та на залізничні концесії у цьому районі; навіть Японія вступила у гру з допомогою анексії архіпелагу Рюкю і, що важливіше, острова Формоза (Тайвань) у 1895 р.

Після чотирьох тисячоліть періодичної культурної згуртованості, економічної безпеки і політичної наступності китайський світ відкрився агресії чужинців, чиї інноваційні можливості Китай увесь час заперечував. Тепер кораблі під європейськими стягами стали заходити у морські та річкові порти Китаю, але країна не навчилася виробляти гармати, щоб вигнати їх звідти. Димарі іноземних фабрик вирости над ландшафтами ве-

ликих міст, і жодна сила в Китаї не могла усунути їх. Японці, бачачи слабкість Китаю, захопили Корею. Росіяни увійшли в Маньчжурію — вітчизну маньчжурів. Іноземні загарбники навіть почали битися між собою, як Росія і Японія у Маньчжурії в 1904 р. Сьогодні ця частина Китаю називається *Північний схід*: назву «Маньчжурія», зрозуміло, було відкинуто.

Поява нового Китаю

Тим часом організована опозиція іноземному поневоленню збирала сили, і останній рік XIX ст. ознаменувався широкомасштабним повстанням проти всіх зовнішніх елементів. Загони так званих «боксерів» заповнили міста і села, розправляючись не лише з ненависними чужинцями, а і з китайцями, які запровадили західні культурні традиції. Боксерське повстання 1900 р. було придушене інтернаціональними військовими силами британців, росіян, французів, італійців, німців, японців і американців. Одночасно інший революційний рух — проти самого правління Маньчжу — завойовував підтримку. У 1911 р. гарнізони імператора було атаковано по всьому Китаю, і за кілька місяців 267-літня династія Цін була скинута. Це стало результатом також непрямого іноземного втручання, тому наслідком стали поділ і дезорганізація Китаю.

Падіння Маньчжу і проголошення республіканської влади мало що змінило у загальному

становищі країни. Під час Першої світової війни японці захопили німецькі володіння на Шаньдунському півострові, в тому числі місто Ціндао. Коли європейські країни-переможці зустрілися у Версалі в 1919 р. для поділу завойованих територій, вони підтвердили права Японії у цьому регіоні. Це привело до ще однієї спроби китайців розправитися з іноземною навалою. Були організовані протести і бойкот японських товарів по всій країні. Це стало відоме як Рух 4 травня. Одним із учасників цих подій був харизматичний юнак Мао Цзедун.

Незважаючи на це, Китай після Першої світової війни залишився дуже розшматованим. До початку 1920-х років існувало дві влади: одна у Пекіні, а інша у південному місті Гуанчжоу (Кантоні), де центральною фігурою був відомий революціонер Сун Ятсен. Жоден уряд не міг претендувати на контроль більшої частини Китаю. Північний схід був у хаосі, малесенькі держави виникали по всій серцевині країни, «парламент» Гуанчжоу контролював лише частину провінції Гуандун на південному сході. Утім саме в цей час були сформовані владні групи, які змагатимуться за верховенство у Китаї. Тоді як Сун Ятсен намагався сформувати життєспроможний націоналістичний уряд у Гуанчжоу, інтелектуали у Шанхаї заснували комуністичну партію. Декілька з цих інтелектуалів були лідерами Руху 4 травня і на початку 1920-х років отримували допомогу від російських комуністів. Мао Цзедун був уже досить видатною політичною фігурою.

Спочатку нова комуністична партія і націоналісти під проводом Сун Ятсена співпрацювали. Націоналісти були сильніші та краще організовані, і вони сподівалися використати комуністів у своїх кампаніях проти чужинців (особливо британців). До 1927 р. іноземці почали залишати країну; націоналістичні сили захоплювали і грабували міста, а іноземців евакуювали або часом і вбивали. Коли націоналісти продовжили наступ на північ, почалися внутрішні незгоди. Незабаром націоналісти так само завзято боролися з комуністами, як і з чужинцями. Серед націоналістів з'явилася центральна фігура — Чан Кайші. Сун Ятсен у 1925 р. помер, і коли націоналісти перенесли свою столицю до Нанкіна у 1928 р., Чан Кайші став їхнім лідером.

Боротьба у трьох напрямках

Період боротьби і роздробленості у Китаї після Маньчжу нагадує інші часи його історії, коли після тривалого періоду відносної стабільності під династичним правлінням країна ділилася на анта-

гоністичні табори. У перші роки владної гегемонії Нанкіна кампанія проти комуністів інтенсифікувалася, і було вбито тисячі людей. Армія Чан Кайші витіснила комуністів углиб країни (сам Мао уникнув «чистки» лише тому, що перебував у віддаленій сільській території). Деякий час здавалося, що нанкінці зламають хребет комуністичному рухові у Китаї.

«Довгий похід»

Головний осередок комуністичних селянських сил вижив у південно-східному Китаї — провінціях Цзянсі та Хунань. Їхнє становище дедалі погіршувалося, і у 1933 р. націоналістична армія була готова взяти в кільце цю останню комуністичну твердиню. Комуністи вирішили уникнути неминучого придушення. Близько 100 000 озброєних солдатів, селян, місцевих лідерів зібралися біля Руйцзіня і почали перехід на захід у 1934 р. На чолі цієї величезної колони були Мао Цзедун і Чжоу Енлай. Націоналісти раз-по-раз атакували колону, але їм так і не вдалося розгромити її повністю: під час походу до комуністів приєднувалися нові й нові прихильники.

«Довгий похід» (його маршрут див. на рис. 10-7), як назвали цю драматичну подію, спочатку привів комуністів до провінції Юньнань, де вони повернули на північ, щоб дістатися Західного Сичуаню. Тоді вони перетнули провінцію Ганьсу і досягли своєї мети — гірської глибинки біля Яньаня у провінції Шеньсі. «Довгий похід» подолав близько 6000 миль (10 000 км) важкої пересіченої місцевості, а внаслідок постійних атак націоналістів було вбито приблизно 75 000 початкових учасників. Лише близько 20 000 осіб пережили епохальну міграцію, і поміж них Мао і Чжоу, які були переконані, що новий Китай постане саме із глибинних сільських районів.

Японці

Тоді як влада Нанкіна переслідувала комуністів, іноземці використали ситуацію, щоб досягти своїх власних цілей у Китаї. Радянський Союз завоював сферу впливу у Монголії та мав намір анексувати частину Сінцзяну. Японія домінувала на північному сході, де контролювала порти й залізниці. Влада Нанкіна намагалася протистояти японській експансії. Коли ці спроби провалилися, японці заснували у регіоні карликову державу, призначили її правителем маньчжура і назвали своє нове володіння Маньчжугу.

Неминуча повномасштабна війна між китайцями і японцями вибухнула у 1937 р. На деякий

час китайські комуністи і націоналісти перестали битися між собою, щоб сконцентруватися на боротьбі з Японією, та незабаром їхня фракційна бійка розпочалася знову. Тепер комуністи перемогли націоналістів, а разом вони боролися проти японців. У результаті Китай розпався на три частини: японську сферу на півночі та сході (рис. 10-7), територію націоналістів із центром у Чунціні у басейні Сичуань і комуністичну зону на глибинному заході. Японці, переслідуючи і захоплюючи націоналістичні сили, тим самим сприяли зростанню впливу комуністів у західних місцевостях Китаю.

Під час своєї кампанії у Китаї японці чинили невимовні звірства. Мільйони мирних жителів були розстріляні, спалені, утоплені, піддані жакливим хімічним та біологічним експериментам тощо. Згодом, уже наприкінці століття, коли економічні реформи Китаю викликали необхідність нової присутності японців у країні, китайська громадськість та її лідери закликали Японію визнати свою вину і вибачитися за воєнні злочини. У Японії це ледь не спричинило політичну кризу. У 1992 р. імператор Акіхіто відвідав Китай, згадував про війну, але утримався від формального вибачення. У цьому делікатному питанні остання сторінка ще не закрита.

Становлення комуністичного Китаю

Після того як західні держави під проводом США розбили Японію у 1945 р., у Китаї швидко розв'язалася громадянська війна. США, маючи на меті встановлення в Китаї стабільної та прихильної до них влади, вирішили стати посередником у конфлікті двох фракцій, але в той же час визнали легітимною владу націоналістів. Більше того, вони надавали їм військову допомогу, руйнуючи будь-яку можливість справедливого і безстороннього посередництва. До 1948 р. стало зрозуміло, що добре організовані сили Мао Цзедуна розбіють Чан Кайші. Чан переносив свою столицю то назад до Гуанчжоу, місцеперебування першого націоналістичного уряду Сун Ятсена, то знову до Чунціна. В кінці 1949 р. після низки поразок, у яких було вбито сотні тисяч націоналістів, залишки фракції Чана зібрали всі свої скарби і втекли на острів Тайвань. Там вони перебрали владу і проголосили окрему Республіку Китай.

Тим часом 1 жовтня 1949 р. Мао Цзедун перед багатотисячним натовпом біля Брами Небесного Миру на площі Тяньаньмінь проголосив народження Китайської Народної Республіки.

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ КИТАЮ

Після більш як півстолітнього правління комуністів Китай зазнав істотної трансформації. Як уже було сказано, 1949 рік фактично ознаменував початок нової автократичної системи, не дуже відмінної від старих династій. Відкинута була лише сімейна спадковість; тепер комуністичні «товариші» були наступниками один одного.

Звичайно, деякі традиції Китаю збереглися і в комуністичну еру, але у багатьох аспектах китайське суспільство кардинально змінилося. Династичне керівництво старого Китаю очолювало країну, в якій, незважаючи на її велич, силу і культурне багатство, доля безземельного населення і кріпаків часто була вкрай нещасливою; у якій поєднані голод і хвороби могли стерти з лиця землі населення цілих регіонів без будь-якої допомоги від держави; у якій місцеві поміщики могли безкарно репресувати людей; у якій дітей продавали, а наречених купували. Під час європейського вторгнення робилися навіть гірші речі, прирікаючи мільйони тих, хто переїхав у міські нетрі, на голод і приниження.

Комуністичний режим хоча й теж був диктаторським, але боровся зі слабками Китаю на багатьох фронтах, мобілізуючи кожного працездатного громадянина до участі у цьому процесі. Землю та ферми було колективізовано; греблі та насипи будувалися майже голими руками тисяч людей; небезпека голоду для мільйонів зникла; поліпшилася охорона здоров'я; скоротилося використання дитячої праці. Тривале правління Мао (1949—1976 рр.) може нагадати нам абсолютизм династичних правителів, але новий Китай, який він залишив по собі, дуже відрізнявся від старого.

Проте у кількох сферах надзвичайна відданість Мао марксистській догмі мала проблематичні наслідки для Китаю. Один із цих наслідків знайомий кожному, хто вивчав коли-небудь комуністичну планову економіку: це державний контроль над усіма виробничими потужностями — сільськогосподарськими та промисловими. Індустріалізація радянського типу обтяжила країну тисячами неефективних і неконкурентоспроможних державних підприємств. Інший наслідок стосується населення. Під впливом московських радників Мао відмовився проводити будь-яку демографічну політику, стверджуючи, що така політика відображатиме капіталістичну змову щодо обмеження людських ресурсів Китаю. У результаті населення країни надзвичайно зросло.

Ще одним одіозним епізодом режиму була так звана *Велика пролетарська культурна революція*, започаткована Мао Цзедунем в останнє десятиліття його влади. Боячись, що радянський «ухил» спот-

РИСУНОК 10-8

ворить маоїстський комунізм і його власну роль в історії, Мао провів кампанію проти тих, кого він вважав новою елітою в суспільстві. Він мобілізував молодих людей у містах і містечках у загони, відомі як Червона гвардія, і наказав їм атакувати «буржуазні» елементи по всьому Китаю, викорінюючи «опонентів» системи. Мао позакривав усі школи у Китаї, переслідуючи «ненадійних» інтелектуалів і заохочуючи Червону гвардію брати участь у цьому «революційному експерименті». Результати були руйнівними: фракції Червоної гвардії почали боротися між собою, запанували анархія, терор і економічний параліч. Тисячі відомих інтелектуалів Китаю загинули, серед поміркованих лідерів була проведена «чистка», а вчителів, старих революціонерів та інших під тортурами змусили визнати свої «злочини», яких вони ніколи не вчиняли. Внаслідок виходу культурної революції з-під контролю дуже постраждала економіка, скоротилися обсяги виробництва продовольства і промислової продукції. Насильства і

голод призвели до загибелі близько 30 млн людей. Один із тих, хто вижив, був лідером комуністичної партії, якого теж переслідували, але потім помилювали, — це Ден Сяопін. Йому й судилося керувати країною у постмаоїстський період економічної трансформації.

Політичний і адміністративний поділ

Перед тим як почнемо вивчати еволюцію суспільної географії сучасного Китаю, ми маємо ознайомитися з політичною та адміністративною структурою країни (рис. 10-8). Адміністративно Китай поділено на такі одиниці:

- 4 муніципалітети під контролем центральної влади («ші»);
- 5 автономних районів;
- 22 провінції;
- 2 спеціальні адміністративні райони.

До чотирьох муніципалітетів, що контролюються центральною владою, належать столиця Пекін (Бейцзін), сусіднє портове місто Тяньцзінь, найбільший метрополіс Китаю Шанхай і порт на річці Янцзи Чунцін. Ці «ші» формують осередки найбільш густозаселених і важливих регіонів Китаю, а прямий контроль над ними з боку столиці зміцнює владу центральних владних органів.

Треба зауважити, що адміністративна карта Китаю продовжує змінюватися і створювати проблеми для географів. Наприклад, місто Чунцін було перетворене на «ші» у 1996 р., і його муніципальна територія була збільшена за рахунок величезного запліччя, що займає усю східну частину провінції Сичуань. У результаті «міське» населення Чунціна офіційно становить 30 млн, що є найбільшим світовим метрополісом, але насправді центральна міська територія має не більше ніж 6 млн жителів. Оскільки населення Чунціна офіційно не входить до провінції Сичуань (рис. 10-8), людність останньої зменшилася на 30 млн, коли «Чунцін ші» було створено. Та незважаючи на це, населення Сичуаню усе ж залишається найбільшим серед усіх адміністративних одиниць Китаю (див. табл. 10-2).

П'ять автономних районів було створено для визнання неханьських меншин, які там проживали. Річ у тім, що деякі закони, що стосувалися китайців хань, не призначалися для певних меншин. Проте, як ми бачимо у випадку колишнього Радянського Союзу, демографічні зміни і рух населення з часом роблять своє. Політика 1940-х років не спрацьовує у XXI ст., й іммігранти хань за чисельністю сьогодні перевищують декілька меншин у своїх власних регіонах. Отож п'ятьма автономними районами (АР) є: 1) Внутрішня Монголія; 2) Нінся-Хуейський АР (прилеглий до Внутрішньої Монголії); 3) Сінцзян-Уйгурський АР (північно-західний кут Китаю); 4) Гуансі-Чжуанський АР (крайній південь на кордоні з В'єтнамом); 5) Тибетський АР.

22 провінції Китаю, як і штати США, менші на сході та більші на заході. Територіально найменшими є три найсхідніші провінції на прибережному виступі Китаю: Чжецзян, Цзянсу і Фуцзянь. Найбільшими є дві: Цінхай на Тибеті та Сичуань на середньому заході Китаю.

Як і у більшості великих країн, деякі провінції важливіші, ніж інші. Провінція Хебей майже оточує Пекін і займає велику частину країни. Провінція Шеньсі має центр у великому старовинному місті Сіань. На південному сході вагомий економічний розвиток відбувається у провінції Гуандун, центром якої є Гуанчжоу. Коли ми на наступних сторінках звертатимемося до якоїсь провінції або району, рисунок 10-8 стане нам у пригоді.

Таблиця 10-2
КИТАЙ: НАСЕЛЕННЯ НАЙБІЛЬШИХ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ, млн осіб

Провінції	1990 р.	2002 р. (прогноз)
Аньхой	56,2	64,3
Фуцзянь	30,0	35,3
Ганьсу	22,4	25,1
Гуандун	62,8	77,9
Гуйчжоу	32,4	37,6
Хайнань	6,6	7,5
Хебей	61,1	71,1
Хейлунцзян	35,2	39,2
Хенань	85,5	96,1
Хубей	54,0	61,3
Хунань	60,7	68,9
Цзянсу	67,1	76,4
Цзянсі	37,7	43,2
Гірін	24,7	27,1
Ляонін	39,5	44,1
Шаньсі	32,9	36,3
Шаньдун	84,4	93,0
Шеньсі	28,8	32,7
Сичуань	107,2	90,2
Юньнань	37,0	41,8
Чжецзян	41,5	46,8
Цінхай	4,5	5,3
Автономні райони		
Гуансі-Чжуанський	42,2	47,6
Внутрішня Монголія	21,5	28,5
Нінся-Хуейський	4,7	5,6
Сінцзян-Уйгурський	15,2	18,4
Тибетський	2,2	2,3

У 1997 р. залежність Сянгану (Гонконгу) від Великої Британії була скасована і його взяв під опіку Китай: він став першим **спеціальним адміністративним районом (САР)**. У 1999 р. Португалія подібним чином передала Макао (тепер Аоминь) у гирлі річки Перл під китайський контроль, створюючи другий САР під адмініструванням Пекіна.

Проблеми населення

Таблиця 10-2 вказує на величезну кількість населення Китаю: багато китайських провінцій мають більше жителів, ніж більшість країн світу. Зі своїми 1,3 млрд жителів (2002 р.) Китай є найбільшою

нацією на Землі. Ми маємо розглядати ці величезні цифри у контексті приросту населення Китаю. Його високі темпи затьмарюють показники багатьох периферійних країн, але випадок із Китаєм особливий. Навіть помірні темпи приросту, такі як 1 % щорічно, додають до загальної кількості по 13 млн.

Як ми уже зазначали, Мао Цзедун відмовився впроваджувати політику зниження темпів зростання населення, оскільки був упевнений, що це грає на користь капіталістичних ворогів: мовляв, швидко зростаюча людність становить єдиний актив багатьох бідних комуністичних країн, і якщо капіталістичний світ намагається знизити темпи її приросту, це ніщо інше, як антикомуністична змова.

Але інші китайські лідери, усвідомлюючи, що швидке зростання населення може стримати прогрес країни, намагалися зупинити цю хвилю з до-

помогою пропаганди та просвіти. Деякі з цих лідерів втратили свої посади як «ревізіоністи», але їхні погляди не пропали даремно. Після смерті Мао Китай прийняв широкую програму контролю за приростом населення. На початку 1970-х років його щорічні темпи становили близько 3 %; до середини 1980-х років їх знизили до 1,2 %. Родинам наказано було мати лише одну дитину, а ті, хто порушував наказ, каралися позбавленням податкових пільг, можливостей освіти і навіть прав на житло. Сьогодні Китай офіційно звітує про темп приросту 0,9 %.

Хоча «політика однієї дитини» загалом була сприйнята, тим паче що вона строго контролювалася по всьому Китаю членами комуністичної партії, вона мала серйозні негативні наслідки. Різко збільшилася кількість абортів, часом у третьому триместрі, а часом і під примусом партійців. Зросло навіть дітогубство, бо родини хотіли, щоб

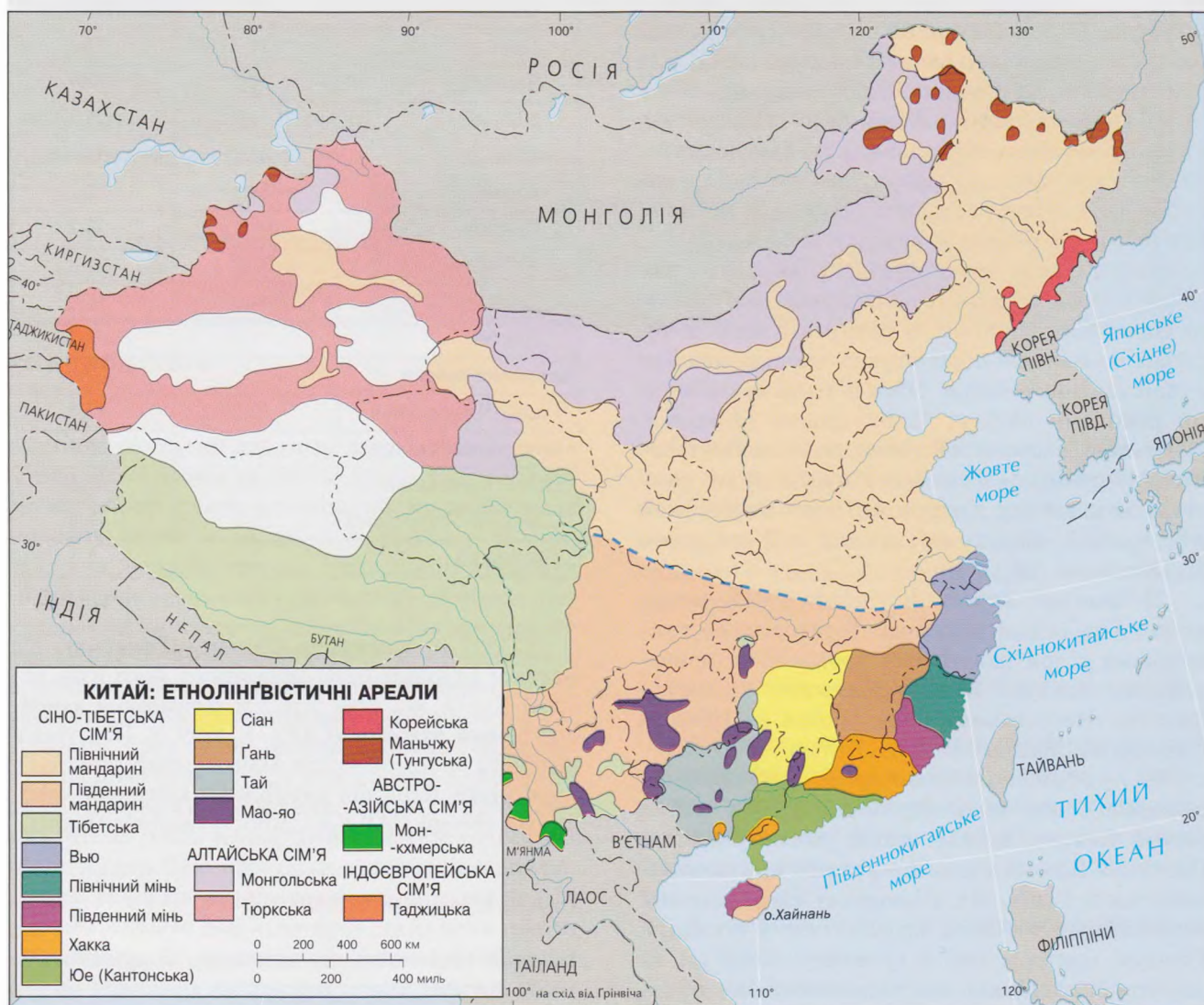

РИСУНОК 10-9

їхньою єдиною дитиною був хлопчик. Багато сімей намагалися переховувати свою другу або третю дитину, відсилаючи їх кудись до рідняків, але у разі викриття «злочину» оселі батьків часто спалювали. Коли відомості про такі жакливі наслідки цієї кампанії проникли у зовнішній світ, її призупинили у 1980-х роках. Певним хліборобським та риболовецьким родинам дозволили мати другу дитину, щоб задовольнити майбутні потреби в робочих руках, а сільські родини могли отримати дозвіл мати другу дитину, якщо перша була дівчинкою. Найбільше винятків робили малим етнічним групам.

Частково внаслідок непокори, частково через послаблення «політики однієї дитини» темпи приросту населення Китаю дещо знову зростають понад 0,9 % офіційно заявлених. Метою демографічних проєктантів Китаю було досягнути 1,2 млрд не пізніше 2000 р., але ця контрольна цифра відхилилася аж на 70 млн осіб. Це означає, що потрібно надати житло, освіту, медичні послуги і роботу додатковим 70 млн людей — це населення найбільшої країни у Європі — Німеччини. Зважаючи на все це, Китаєві зовсім нелегко досягти швидкого економічного зростання.

Меншини

Вище ми стверджували, що Китай був і залишається імперією: його владні органи контролюють території та людей, які по суті колонізовані. Етнолінгвістична карта (рис. 10-9) наочно підтверджує це. Однак вона не показує більшість населення на певній локальній території, натомість виявляючи, де сконцентровані меншини. Наприклад, геопросторове зосередження монгольського населення у Китаї показане вздовж південно-східного кордону з Монголією в автономному районі Внутрішня Монголія. Але насправді у цьому АР китайці хань, а не монголи, тепер становлять більшість.

Разом із тим карта дає чітке визначення терміна «Власне Китай» як домівки народності хань — етнічних (мандариномовних) китайців. Від північного сходу до кордону з В'єтнамом і від Тихоокеанського узбережжя до Сінцзяну переважає ця більшість. Якщо порівняти цю карту з наступною картою розподілу населення, стане зрозуміло, що меншини становлять лише невеликий відсоток сукупного населення країни, а китайці хань формують найбільшу за територією і густотою групу людності.

У будь-якому випадку Власне Китай контролює неханьські території — рідкозаселені, але великі за площею. Тибетська група налічує до 3 млн,

але вона простягається по всьому заселеному Тибеті. Тюркські народності заселяють велику територію Сінцзяну. Тайська, корейська і в'єтнамська меншини також займають землі на межі китайців хань. Як ми побачимо пізніше, південно-східноазійські меншини у Китаї роблять значний внесок у розвиток Тихоокеанської окраїни. Сотні тисяч їхніх представників мігрували сюди зі своїх автономних районів у пошуках більших економічних можливостей.

Чисельно китайці домінують у своїй країні набагато більшою мірою, ніж росіяни у колишній радянській імперії. Але меншини Китаю займають пропорційно більші території. Правителі Мін і Маньчжу заповідали імперію народності хань.

ЛЮДИ І МІСЦЕВОСТІ ВЛАСНЕ КИТАЮ

Карта розподілу населення Китаю (рис. 10-10) виявляє безпосередній зв'язок між розвитком природи і суспільним розвитком. У технологічно передових країнах люди вже ліквідували свою залежність від того, що може надати земля; вони зосереджуються у містах та інших місцях значних економічних можливостей. Це призводить до депопуляції сільських місцевостей, що колись були густозаселеними. У Китаї цього етапу ще не досягнуто. Хоча тут, як і в Індії, багато великих міст, але переважна більшість людей (69 %) усе ще живе на землі та з неї. Тому карта розподілу населення відображає спроможність і продуктивність передусім басейнів, низин і рівнин Китаю. Порівняйте рисунки 10-6А та 10-10, і залежність Китаю від ґрунтів, води й тепла стане очевидною.

Карта населення також свідчить, що у певних сферах довкілля умови успішно подолані. Індустріалізація на північному сході, іригація у Внутрішній Монголії та видобуток нафти у Сінцзяні надали мільйонам китайців можливість мігрувати із Власне Китаю до цих порубіжних зон, де вони тепер уже переважили місцеві меншини.

Утім фізична географія і демографія Китаю залишаються дуже тісно пов'язаними. Аби ще раз пересвідчитись у цьому, порівняймо рисунки 10-2 і 10-10. На карті населення що темніший колір, то густота населення більша: таким чином вимальовуються течії головних рік. Подивіться, наприклад, на північний схід Китаю, де смуга населення пов'язана з річками Ляохе і Сунгарі. Зверніть також увагу на величезне, майже округле зосередження населення на західному краї червоної зони: це басейн Сичуань у верхів'ї Янцзи. Чотири головні річкові басейни містять понад три чверті населення Китаю:

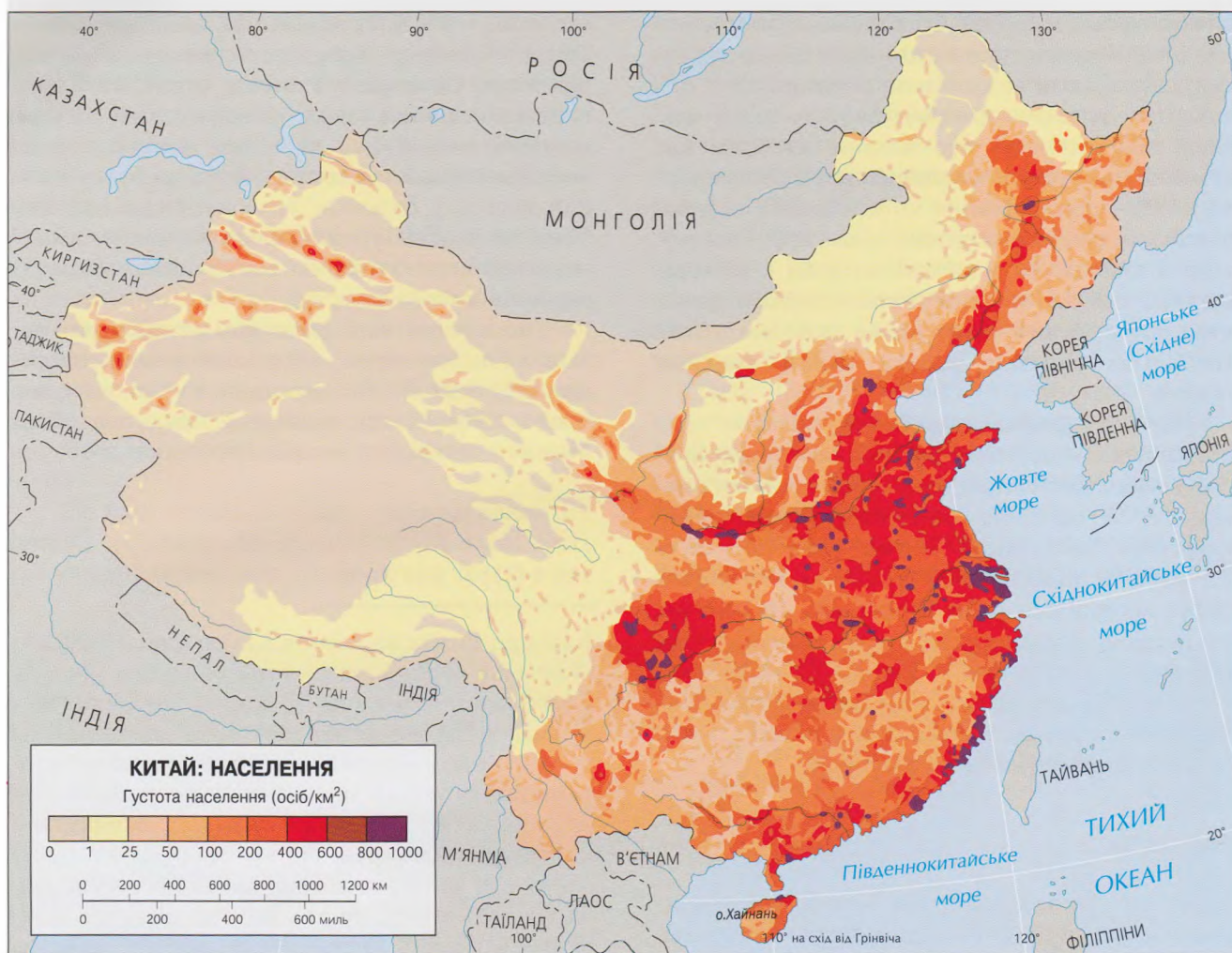

РИСУНОК 10-10

1. Басейн Ляохе — Сунгарі, або Північно-Східна Китайська рівнина.
2. Басейн Нижньої Хуанхе, відомий як Північно-китайська рівнина.
3. Верхній і Нижній басейни Чанцзян / Янцзи.
4. Басейн річок Сіцзян і Перл.

Звичайно, не всі люди, які живуть у цих долинах, є аграріями. Великі міста Китаю також виросли на цих густозаселених територіях — від промислових центрів північного сходу до «вискочок» півдня Тихоокеанської окраїни. Як Пекін, так і Шанхай лежать у важливих річкових басейнах. Але, як показує карта, горбисті місцевості між річковими басейнами не обов'язково є густозаселеними. Скажімо, горбистий південь країни (напроти Тайваню) характеризується густотою 50—100 осіб на кв. км (130—260 на кв. милю). За китайськими мірками це не вартє особливої уваги.

Північно-Східна Китайська рівнина

Ця територія є серцевиною північного сходу Китаю, вітчизною засновників династії Маньчжу, ареною битви між японськими і російськими завойовниками, колишньою японською колонією, а згодом — ядром комуністичного індустріального розвитку, яке тепер поступається місцем перспективній Тихоокеанській окраїні. Її прийнято було називати Маньчжурією. Як показує адміністративна карта (рис. 10-8), тут є три провінції: Ляонін на півдні з виходом до Жовтого моря; Гірін у центрі та Хейлунцзян, найбільша, на півночі.

Якщо Ви знайомі з широченними угіддями Півнінокитайської рівнини, то найпівденніша частина Північно-Східної Китайської рівнини здається ніби її продовженням. Біля узбережжя ферми виглядають так, як поблизу гирла великої Хуанхе; на сході Ляодунський півострів подібний до Шаньдунського півострова через море. Однак це враження швидко зникає. Поїдьте на північ — і

Північно-Східна Китайська низовина виявить ознаки холодного клімату і бідних ґрунтів. Сільськогосподарські угіддя неоднорідні; майже повсюдно височать димарі. Це промислова, а не аграрна зона. Але ландшафт виглядає як «Іржавий пояс» в Англії чи США: устаткування часто зношене й застаріле, транспортні системи неадекватні, будівлі невідремоновані. Забруднення води, землі та повітря страхітливе. Багато в чому це нагадує індустріальні зони у посткомуністичній Східній Європі.

Північний схід зазнавав як злетів, так і падінь. Попри те, що японський колоніалізм був жорстоким і експлуататорським, Японія побудувала залізниці, шосейні дороги, мости, фабрики та інші компоненти регіональної інфраструктури (певний час половина протяжності всіх залізниць Китаю припадала на північний схід). Після відходу японців СРСР захопив усю техніку, устаткування та інше добро, і до кінця 1940-х років ця територія перетворилася на пустку. Коли владу взяли комуністи, вони зробили індустріальний розвиток

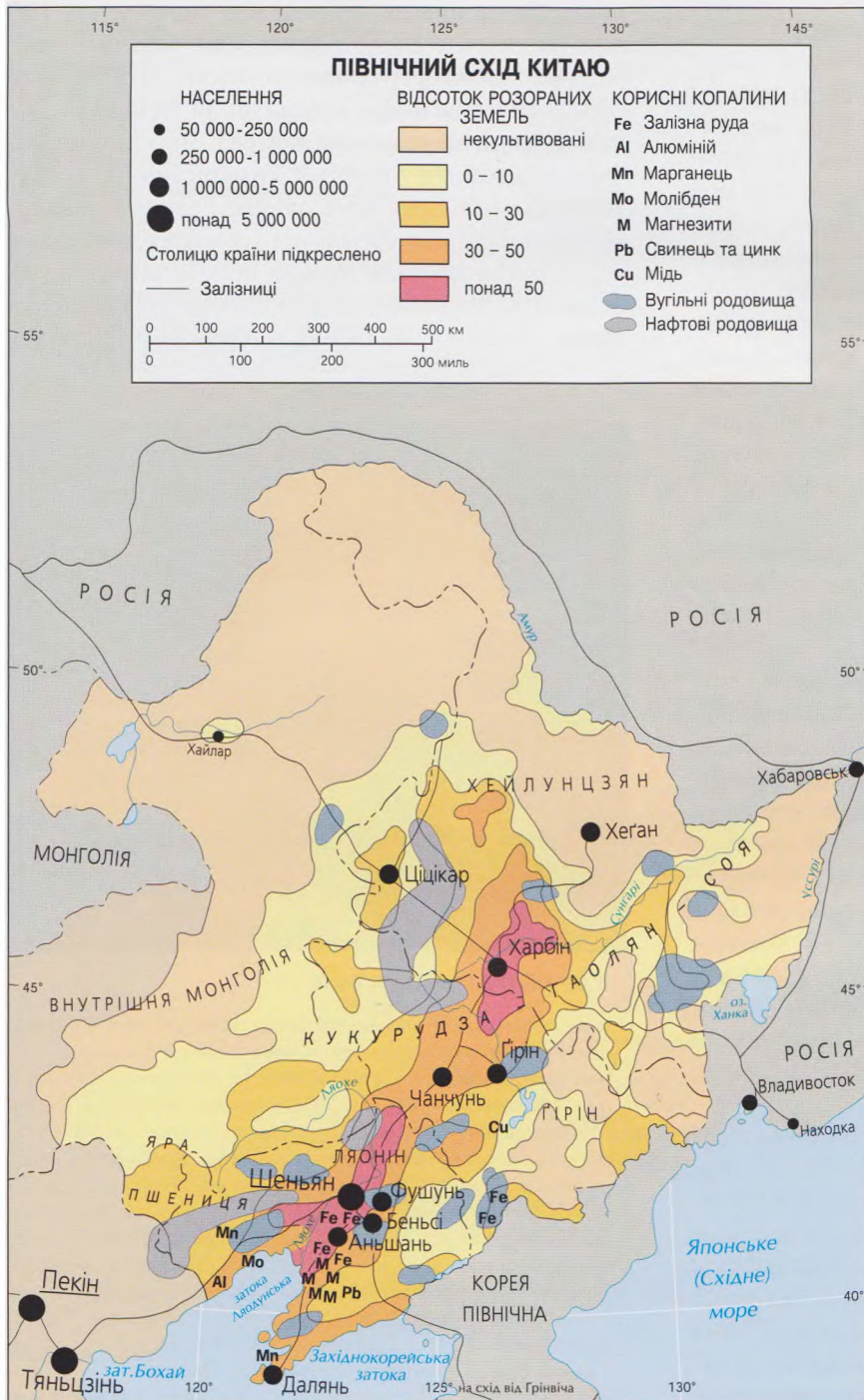

РИСУНОК 10-11

північного сходу пріоритетом. Від 1950-х до 1970-х років регіон був промисловим лідером країни. Його населення, що становило лише кілька мільйонів у 1940-х роках, виросло майже до 100 млн. Міста й містечка блискавично зростали.

Усе це зростання базувалося на багатстві корисних копалин північного сходу (рис. 10-11). Поклади залізної руди і вугілля сконцентровані у басейні Ляохе; алюмінієва руда, феросплави, свинець, цинк та інші породи також представлені у достатній кількості. Регіон добре забезпечений нафтою; найбільші її родовища розташовані між Харбіном і Цзікаром. Комуністичні планувальники зробили Чанчунь, столицю провінції Гірін, автомобілебудівним центром північного сходу; Шеньян, столиця провінції Ляонін, стала провідним сталеплавильним комплексом. Нові можливості приваблювали ханьських китайців мігрувати на північний схід для працевлаштування. Для них держава будувала житло, школи, лікарні, навіть будинки для людей похилого віку — аби всіляко прискорити промисловий розвиток регіону.

На деякий час це спрацювало. Протягом 1970-х років на північний схід припадала чверть усього промислового розвитку країни. Це стимулювалося задоволенням потреб зростаючих міст і містечок, розширенням сільського господарства і диверсифікацією його культур. Басейн ріки Сунгарі у запліччі Харбіна, столиці провінції Хейлунцзян, став продуктивною аграрною зоною, незважаючи на суворе довкілля. Отож північний схід був яскравим прикладом того, чого могло досягнути комуністичне планування.

6 Тоді настала **економічна реструктуризація** постмаоїстської епохи. Державні підприємства, які були на чолі промислового відродження Китаю, не змогли адаптуватися до нового, ринково-зорієнтованого економічного порядку. Якось раптом вони стали застарілими й неефективними. Офіційна політика заохочувала реструктуризацію і приватизацію, але величезні державні підприємства, а також більшість їхньої робочої сили не захотіли поступитися. Сьогодні внесок північного сходу в обсязі промислового виробництва Китаю становить лише 10 %, тоді як продукція підприємств південного сходу, від Шанхаю до Гуаньчжоу, щорічно зростає.

Однак економіко-географи не списують з рахунку перспективи північно-східного кута Китаю: адже ця територія зазнавала спадів і раніше. Північний схід залишається скарбницею ресурсів: окрім уже зазначених, слід назвати лісові ресурси дуба та інших твердих порід. Переваги розміщення головних центрів не зникли. Наприклад, Харбін лежить на перетині п'яти залізниць, а також на середині судноплавної ріки Сунгарі, що забезпечує

зв'язок із північною регіоном, а за рікою Амур — із російським Хабаровськом. Понад це, якщо об'єнається Корея, ставши другою Японією Тихоокеанської окраїни, і якщо ввійде в силу російський Далекий Схід (Владивосток і Находка є природними портами північного сходу), земля маньчжурів може вийти із застою і вступити у ще одну нову епоху.

Північнокитайська рівнина

Поїдьте автомобілем новою супермагістраллю від порту Тяньцзінь до столиці або поїздом від Пекіна на південь до Ханьданю, і ви побачите природний ландшафт, майже повністю позбавлений пересіченого рельєфу, і культурний ландшафт, що нескінченно повторюється. Села, на яких позначилися наслідки ранньої комуністичної колективізації, дублюють одне одного з такими однаковими інтервалами, ніби якась геометрія контролює їх. Акуратно викопані канали простягаються в усіх напрямках. Ряди дерев позначають межі полів і садів. Залежно від сезону повітря або чисте (це

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Ми летіли над Північнокитайською рівниною десь із годину, а пейзаж в ілюмінаторі аж ніяк не мінявся; здавалося, що ми зависли над цією рівною, як стіл, поверхнею. Багато з цих сіл були комунами у 1950-х роках. Видовжені будівлі спроектовані переважно для кількох великих сімей. Після відходу Мао ба його кліки колективізація зупинилася і увага зосередилася на міцних малих родинах. У цьому та інших селах житла майже завжди зорієнтовані у напрямі схід—захід, забезпечуючи найбільшу кількість сонячного світла та літню повітряну вентиляцію. Віддаленіший краєвид невиразний, бо Північнокитайська рівнина навесні оповита лесовим пилом, який розноситься вітром із північного заходу. Жовто-сірий сован огортає атмосферу, аж доки скороминущий погодні фронт на певний час очистить повітря».

буває вологого літа, коли посіви пшениці вкривають землю, як килим), або забруднене пилом, що, втім, може спостерігатися майже у будь-яку пору року. Тутешні ґрунти є родючою сумішшю алювіальних відкладень та нанесеного вітром лесу, і найменший вітерець розпушує та піднімає їх угору. Ранньою весною пилюка висить над землею, як смог, укриваючи товстим шаром геть усе. Додамо до цього ще урбаністичне забруднення,

оскільки великі китайські міста стають такими ж згубними для здоров'я, як і всюди на Землі.

Для усього, що ми бачили, є географічне пояснення. Однотипна модель поселень визначається одноманітним характером плоскої земної поверхні та відстанню, яку селяни можуть пройти до сусіднього села і назад за світловий день. Канали формують частину широкої системи іригаційних коридорів, споруджених для контролю вод Хуанхе.

РИСУНОК 10-12

Ряди дерев слугують вітроломами. І хоча пшениця переважає серед усіх культур на Північнокитайській рівнині, ви також можете побачити просо, сорго, сою, бавовник для текстильної промисловості, тютюн (китайці — завязі курці), фрукти і овочі для міських ринків.

Північнокитайська рівнина є однією з найбільш густозаселених аграрних територій світу. На рисунку 10-10 видно, що для її переважної части-

ни густота населення становить 400 осіб на кв. км (понад 1000 осіб на кв. милю), а в деяких місцях густота удвоє вища. Тут влада Пекіна менше сподівається на перерозподіл землі, а більше на підвищення урожайності з допомогою удосконалення добрив, розширення іригаційних потужностей та інтенсивнішого використання робочої сили. Низка гребель на ріці Хуанхе у провінції Хенань знижує ризик повеней, але поза зрошуваними те-

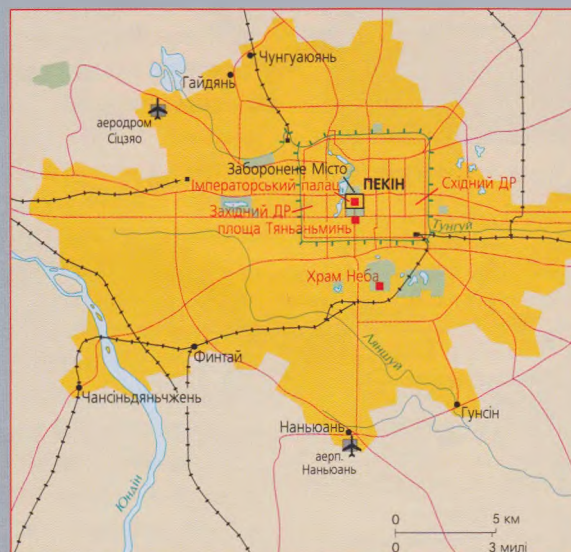
По великих містах Східної Азії

Пекін

Пекін (Бейцзін), столиця Китаю, лежить у північній вершині трикутника Північнокитайської рівнини, лише за 160 км (100 миль) від свого порту Тяньцзінь на затоці Бохай. Місто розкинулося аж до горбів і гір на півночі, які укріплені Великою Китайською стіною. Ви можете дістатися Великої стіни із центру Пекіна по шосе приблизно за годину.

Хоча поселення на місці Пекіна налічує тисячі років, зростання міста до загальнонаціонального значення розпочалося у часи монгольської династії Юань понад сім століть тому. Ці імператори бажали, щоби столиця була подібною до їхньої історичної вітчизни, і вони забудували її стінами і палацами. Після монголів пізніші правителі на певний час перемістили свою столицю на південь, але уряд завжди залишався у Пекіні. Від третього покоління династії Мін Пекін став справжнім серцем Китаю; його розміщення стало до вподоби й маньчжурам, які захопили владу в 1644 р. Протягом XX ст. націоналісти Китаю знову обрали південнішу столицю, але коли у 1949 р. перемогли комуністи, вони перетворили Пекін на свою (і Китаю) штаб-квартиру.

Немилосердне нищення історичних пам'яток від часів монголів до комуністів (і тепер під час китайської модернізації) зменшило, але не зруйнувало історичну спадщину Пекіна. Від Забороненого Міста маньчжурських імператорів до Храму Неба столиця є музеєм під відкритим небом і культурним центром Китаю. Ба більше, імператори та аристократи передали місту численні парки і додаткові рекреаційні землі, яких бракує іншим містам. Сьогодні Пекін трансформується в результаті нової економічної політики Китаю. Ліс висотних будівель височіє над зміненим традиційним ландшафтом, проспекти розширюються, будується кільцева дорога. Для давнього історичного міста розпочинається нова ера.

риторіями існує постійна проблема посухи. На Північнокитайській рівнині не вироблялося значної кількості продовольства навіть за сприятливих обставин; тому коли погода починає шкодити людині, ситуація одразу стає небезпечною. Загроза голоду ліквідована, але у цій частині Власне Китаю ще не існує продовольчої безпеки.

7 Північнокитайська рівнина є чудовим прикладом концепта національного **серцевинного ареалу**. Вона є не лише густозаселеною високопродуктивною сільськогосподарською зоною, а й місцем розташування столиці та інших важливих міст, значного промислового комплексу і кількох портів, серед яких Тяньцзінь належить до найбільших у Китаї (рис. 10-12). Тяньцзінь на затоці Бохай з'єднаний залізницею і новою автомагістраллю з Пекіном (поїздка до столиці займає менше двох годин). Річковий сектор порту Тяньцзінь здатний обслуговувати не лише північний кут Північнокитайської рівнини та столицю, а й території поза басейном Верхньої Хуанхе — Внутрішню Монголію (рис. 10-1). Тяньцзінь розпочинався як зовнішньоторговельний порт, але такий напрямок його розвитку затримав комуністичний режим. Перед тим Тяньцзінь був центром легкої промисловості та гаванню для захисту від повеней, але після 1949 р. комуністи збудували новий штучний порт і повеневі канали. Вони також вибрали Тяньцзінь місцем активного промислового розвитку і зробили великі інвестиції у хімічну промисловість (у якій Тяньцзінь є провідним у Китаї), залізобудівне й сталеплавильне виробництво, важке машинобудування і текстильну галузь. Сьогодні, з населенням 9,3 млн осіб, Тяньцзінь є четвертим за розмірами метрополісом Китаю і центром одного з провідних промислових комплексів.

На північний схід від Тяньцзіня лежить менше місто Таншань. У 1976 р. внаслідок землетрусу з епіцентром між Таншанем і Тяньцзінем — найбільшого природного лиха XX ст. — загинуло близько 750 000 людей. Зусилля державних рятувальних служб були такими невмілими, що загальне обурення, яке вони викликали, ледь не посприяло передчасному завершенню маоїстського періоду в історії Китаю.

На відміну від Тяньцзіня Пекін є політичним, культурним і освітнім центром країни. Рівень його промислового розвитку не перевершує рівень Тяньцзіня. Однак комуністична адміністрація дуже розширила муніципальну територію столиці, яка не контролюється провінцією Хебей, але прямо підпорядковується центральним органам влади. Пекін весь час розширювався в одному напрямі — до Великої стіни (50 км / 30 миль на північ), тому

«міська» територія охоплює сотні тисяч селян. Такого величезного сукупного населення достатньо, щоб віднести Пекін із його 10,9 млн жителів до найбільших мегаміст світу.

Внутрішня Монголія

На північний захід від серцевинного ареалу, вздовж кордону з державою Монголія лежить Внутрішня Монголія, адміністративно відома як автономний район (див. рис. 10-8). Спочатку заснована для захисту прав приблизно 5 млн монголів, які проживають поза своєю державою, Внутрішня Монголія стала ареною масової імміграції ханських китайців. Сьогодні вони перевершують тут монголів у пропорції близько чотирьох до одного. Біля державного кордону монголи наповнюють степи своїми юртами і стадами, але в інших місцях іригація і промисловість створюють майже китайський ландшафт. Столиця АР, Хух-Хото, затьмарюється містом Баотоу на річці Хуанхе, яка підтримує смугу сільських поселень, перетинаючи посушливу землю на межі пустель Гобі та Ордос. Маючи 29 млн жителів, Внутрішня Монголія, звісно, не може зрівнятися з величезними кількостями населення, яке замешкує Північнокитайську рівнину, але недавно розвідані родовища корисних копалин сприяли зростанню промисловості у Баотоу і розширенню випасання худоби. Внутрішня Монголія зберігає свій окремий адміністративний статус, але насправді ж функціонує як частина ханського Китаю.

Басейн Янцзи (Чанцзян)

На противагу одноманітній та плоскій аграрно-індустріально-міській Північнокитайській рівнині, визначеній наносами ріки Хуанхе, басейни і долини Янцзи (Чанцзян) демонструють різноманіття у висоті та рельєфі. Ріка Чанцзян, у своїй нижній течії відома як Янцзи, є артерією, не схожою на жодну іншу в Китаї. Біля її гирла лежить найбільше місто країни — Шанхай. Частина її середньої течії тепер трансформується гігантським інженерним проектом. Далі за течією Чанцзян перетинає густозаселений та продуктивний Сичуанський басейн. На відміну від Хуанхе Янцзи є судноплавною для океанічних кораблів на понад 1000 км (600 миль) від гирла аж до Уханя (рис. 10-12). Менші кораблі можуть досягти Чунціна, навіть незважаючи на греблі. Кілька приток Янцзи також судноплавні, отже 30 000 км (18 500 миль) водних

транспортних шляхів становлять її дренажний басейн. Янцзи / Чанцзян слугує одним із провідних транзитних коридорів Китаю. Зі своїми притоками вона сприяє торгівлі на величезній території, включно з майже цілим Середнім Китаєм і значною частиною півночі та півдня. Північнокитайська рівнина може бути серцевинним ареалом Китаю, але у багатьох аспектах басейн Янцзи є його самісіньким серцем.

У далекому минулому, коли у басейні Янцзи розпочалося вирощування рису і пшениці, було збудовано так званий Великий канал, аби з'єднати цю житницю з північним осередком старого Китаю. Це був найдовший штучний водний шлях у світі (понад 1600 км / 1000 миль), але протягом XIX ст. він відпрацювався. Відбудову каналу почали націоналісти, коли вони контролювали Східний Китай. Після 1949 р. комуністичний режим продовжив цю справу, і тепер значна частина каналу знову відкрита для барж, доповнюючи величезний флот, який обслуговує внутрішню міжрегіональну торгівлю вздовж східного узбережжя (рис. 10-12).

Із рисунка 10-13 видно, що басейн Янцзи є територією вирощування як рису, так і пшениці, доводячи свою вирішальну роль порівняно з півднем і північчю Власне Китаю. Розташований на невеликій притоці ріки Янцзи — Хуанпу, Шанхай слугує побережною брамою цього продуктивного регіону. Місто має величезне запліччя площею 50 000 кв. км (20 000 кв. миль) із понад 50 млн жителів. Близько двох третин цієї людності — це селяни, які постачають продовольство, шовкову пряжу і бавовну для промисловості міста.

Якщо ви помандруєте вверх за течією Янцзи/Чанцзян, то зустрінете безкінечний потік великих і малих суден, у тому числі так званих «баржових трамваїв», коли шість або більше барж тягне один буксир заради економії палива (час тут не є головним пріоритетом). Рух між Шанхаєм і Уханем (Ухань є скороченою назвою конурбації трьох міст — Учана, Ханьяна і Ханькоу) робить Янцзи одним із найінтенсивніших водних шляхів світу. Корабельний дим нещадно забруднює тут довкілля, додаючись до смогу заводів Нанкіна та інших підприємств, що прилягають до берега. Тут промислова революція Китаю демонструє всі свої глибокі наслідки.

Вище Уханя рух на ріці послаблюється, бо глибина зменшує розмір суден, які можуть досягти Ічана. Ці судна переправляють вугілля, рис, будівельні матеріали, паливо та багато іншого. Але середня течія Чанцзян стає чимось більшим, ніж торговельним шляхом. У північному згині великої ріки між Ічаном і Чунціном здійснюється один із найбільших інженерних проектів світу. Він має

декілька назв: «Проект Санься», «Проект трансферу вод Чанцзян», «Гребля Трьох Ущелин» і «Нова китайська гребля». Найчастіше його називають Греблею Трьох Ущелин, тому що тут велика ріка протікає через 240-кілометрову (150-мильну) низку уривистих долин шириною приблизно 110 м (360 футів). Біля нижнього кінця цієї природної западини гребля підніметься на висоту більш ніж 180 м (600 футів) над поверхнею долини, а в ширину простягнеться на 2,1 км (1,3 миль), створюючи резервуар, що заповнить Три Ущелини і продовжиться на понад 600 км (380 миль) вверх за течією. Китайські інженери вважають, що гребля усуне несамопитий цикл розливів ріки, сприятиме судноплавству, стимулюватиме розвиток уздовж периметру нового озера і забезпечить щонайменше десятку або навіть восьму частину електроенергії усього Китаю. Ось чому китайці люблять порівнювати цей гігантський проект із Великою стіною чи Великим каналом.

Китайський уряд затвердив цей проект у 1992 р., роботи розпочалися у 1993 р., а течія Чанцзян була відведена у кінці 1997 р. — на рік раніше графіка. У 1998 р. інженери прогнозували завершення будівництва в середині 2009 р. Реалізація проекту потребує значних іноземних інвестицій, але Світовий банк висловив сумніви щодо мегапроектів такого типу і скоротив виділення коштів на Греблю Трьох Ущелин. Інші кредитори зовсім припинили фінансування, проте Китай, незважаючи на економічну кризу, віднаходить ресурси для підтримки проекту. Крім цього, по мірі просування будівництва китайці зможуть запропонувати іноземним компаніям привабливі контракти на багато суміжних проектів (виробництво і передавання енергії, дороги, мости, високотехнологічні потужності), які впливатимуть із нього.

Яскравим показником постмаоїстських змін у китайському суспільстві стало те, що даний проект можна критикувати не лише в іноземних колах, а й у самому Китаї. Здається, більшість китайських громадян підтримують ініціативу, але чимало й висловлюються проти неї. До останніх належать, по-перше, поети, що нарікають на зникнення багатьох чудових краєвидів; по-друге, археологи, котрі шкодують за втратою пам'яток давнини; по-третє, біологи, які прогнозують значну шкоду довкіллю; по-четверте, соціальні працівники, що побоюються, що 1,5 млн зірваних з місця людей будуть адекватно захищені. Деякі інженери хвилюються, що замулена наносами Чанцзян швидко забруднить як резервуар, так і обхідний канал біля нього, блокуючи порт Чунцін, вигоди для якого передбачає проект. Є також ті, хто пам'ятає долю тисяч людей, які мали нещастя жити нижче

РИСУНОК 10-13

гребель, зведених будівничими епохи Мао. Вони зазначають невисокий рівень контролю над проектом і припускають можливість безпрецедентної катастрофи.

Одному місту Гребля Трьох Ущелин завдасть (і вже завдала) значної шкоди — це Чунцін, який лежить вище за течією від резервуара. Судна до 1000 тонн могли дістатися цього річкового порту, поки не розпочалося будівництво греблі, але канал, відведений навколо неї, відновить функції Чунціну як порту. Звісно, він дещо втратить свій зв'язок з узбережжям, але йому буде доцільно переорієнтуватися на захід, у швидкозростаючий басейн Сичуань. Будучи недавно перетвореним на «ші» пекинською владою, Чунцін збільшив свою муніципальну територію на 30 млн осіб. Опинившись біля верхів'їв найбільшого резервуару Китаю, остання націоналістична столиця може стати полюсом зростання номер один у внутрішній частині країни.

Сичуань, басейн якого перетинає Чанцзян після того як витікає з гір на заході, часто був проблемною провінцією як для династичних пра-

вителів, так і для комуністичного режиму. Його процвітаюча столиця, Ченду, виявила себе одним із найактивніших дисидентських центрів демократичного руху Китаю у 1989 р. З теперішніми 120 млн жителів (включно з Чунціном) провінція Сичуань стане одним із десяти найбільших штатів світу, але вона не містить навіть 10 % населення Китаю. На родючих, добре зрошених ґрунтах Сичуаню вирощуються різноманітні культури: зернові (рис, пшениця, кукурудза), соя, чай, цукрова тростина і багато фруктів та овочів.

Багато в чому Сичуань є «країною в собі», ізольованою і віддаленою від пекинської влади. Людність тут належить до ханьських китайців, але культурні ландшафти виявляють подібність до Південно-Східної Азії. Уздовж великої прирічкової осі Чанцзян / Янцзи Китай знов і знову змінює характер часу.

Басейни річок Сіцзян і Перл

Як видно з рисунка 10-12, річка Сіцзян та її басейн не можуть перевершити навіть Ляохе.

По великих містах Східної Азії

Шанхай

Якщо ви пропливаєте повз гирло великої ріки Янцзи, ви побачите небагато з того, що могло б приготувати вас для знайомства з найбільшим містом Китаю. Для цього вам потрібно повернути у вузьку річку Хуанпу, і наступні кілька годин ви будете приголомшені. З правого борту вас зустріне цілий флот військових кораблів. З боку порту видно нафтоочисні заводи й фабрики. Далі можна побачити поржавілі танкери і вантажні судна, вишикувані з обох боків берегової лінії. Висотні багатоквартирні будинки височіють за метушливим і захаращеним районом порту, де крани, депо, майстерні та склади, купи залізничя, насипи вугілля і штабелі вантажів змагаються за простір. На річці ваше судно суперничатиме з поромами, баржовими «трамваями», вантажними кораблями. Великі судна, поставлені на якор посередині ріки, розвантажуються десятками ліхтерів, пришвартованими до них рядами. Повітря їдке від бруду. Гамір, дзвони, рупори, свист здатні просто оглушити.

Але коли ви перетнете перший з двох величезних вантових мостів, раптом усе зміниться. Ліворуч — так звана Перлина Сходу — телевізійна вежа, схожа на ракету на старті. Вона височіє над низкою сучасних, зі скла і хрому, хмародерів, які роблять Хуанпу подібною до гавані Вікторія у Гонконгу. Праворуч — вікторіанські будинки — пам'ятки про британських колоністів, які перетворили Шанхай на торговельний порт і започаткували шлях міста до величч. Всюди над міським пейзажем підіймаються будівельні крани. Шанхай виглядає як єдиний гігантський будівельний майданчик, що доповнюється 1510-футовою офісною вежею (її називають Світовим фінансовим центром), яка після відкриття стане найвищою будівлею світу.

Шанхай є відкритим прибережним містом, куди Китай залучає інвестиції, пропонуючи пільги іноземним компаніям. Уряд витрачає багато коштів, щоб перетворити Шанхай на «тигра» Тихоокеанської країни, але такого краєвиду, як на східному березі Хуанпу, у Східній Азії ніде немає. Там у 1990 р. постав величезний діловий та індустріальний комплекс —

спеціальна економічна зона під назвою Пудон. Як запевняють місцеві, у майбутньому вона затьмарить сам Гонконг.

Тим часом минуле Шанхаю знищене. Цілі квартали у центральній частині міста знесено бульдозерами, а їхніх жителів переселено до тих висотних багатопверхівок, які ми бачили вздовж ріки. Отож мешканців центру витіснили, але шукачі роботи з периферії все одно загачують вулиці. Майже 3 млн людей зійшлося в Шанхай, коли поширилися чутки про проєкт Пудону. Близько мільйона знайшли роботу. Сьогодні, з 13 млн жителів, Шанхай є найбільшим містом Китаю: у кінці попереднього століття він належав до шести найбільших міст світу. Але Шанхай може продати свою душу за фондову біржу.

Ця найпівденніша річка ще й має неправильну назву: Сі означає Західна! Вона сягає узбережжя по складній території і формує свою дельту поблизу гирла річки Перл (Ліндін'ян). У цій субтропічній частині Китаю рельєф підвищений, тому сільськогосподарських угідь менше. Забезпечення водою, особливо на внутрішніх територіях, є проблемою. З іншого боку, теплий клімат дає змогу збирати два врожаї рису. Однак обсяг регіонального виробництва продовольства ніколи не наближався до показників Північнокитайської рівнини чи басейну Янцзи. І, як показує рисунок 10-10, населення у цій південній

частині Китаю менше, ніж у північніших серцевинах.

Знову ж, на відміну від Хуанхе та Янцзи, які витікають з укритих снігом внутрішніх гір, Сіцзян коротша і бере початок на плато Юньнань (див. рис. 10-2). Трохи вище від її дельти лежить одна з найважливіших місцевостей Китаю. До гирла річки Перл прилягають декілька найсучасніших економічних комплексів Китаю включно з Гуанчжоу — столицею провінції Гуандун, Гонконгом — колишньою залежною від Британії територією, і суміжним Шеньчженем — одним із найшвидше зростаючих міст світу.

Все це дуже важливо, тому що Південний Китай не особливо щедро наділений географічними перевагами, вигідним розміщенням або чимось іншим. Ріка Перл судноплавна для великих кораблів лише до Гуанчжоу, а Сіцзян — для менших суден не далі Учжоу. Провінція Гуандун, найважливіша у Південному Китаї, лежить далеко від серцевини країни. Південь також не багатий на ресурси, які прискорили промисловий розвиток північного сходу та інших частин Китаю. До речі, однією з головних цілей проекту Греблі Трьох Ущелин є забезпечення Південного Китаю достатньою електроенергією. Як показує рисунок 10-14, Північний і Західний Китай, а не Південний, мають більшу частину запасів вугілля, нафти й природного газу.

Власне Китай, з його густонаселеними та потужними субрегіонами, у багатьох аспектах є домінуючим регіоном у Східноазійському географічному світі. Але Власне Китай — це лише частина Китаю. На заході лежать два величезні регіони з відносно рідким населенням: Тібет і Сінцзян. Тут, на цій віддаленій периферії, прилеглій до Туркестану, Китай зустрічається з мусульманською Центральною Азією (рис. 10-15).

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Це, можливо, не так багато, але ця саморобна молотарка замінює кількох людей на рисовому полі біля Гуйліня у Гуансі-Чжуанському автономному районі на півдні Китаю. Троє людей в'яжуть снопи, заправляють молотарку і пакують змолочене у мішки! Ця сцена навела мене на роздуми: що буде, коли сільське господарство Китаю механізують? Де знайдуть роботу мільйони вивільнених селян?»

ТІБЕТ

Як демонструють кліматична і фізична карти, у цій колонії Китаю домінує суворе природне довкілля. Це безмежний рідкозаселений район, визначений як автономний, але фактично Тібет (Сізан) є окупованою територією. У його суспільній географії ми звернемо увагу на два субрайони.

Перший є серцевинним ареалом тибетської культури — між Гімалаями на півдні та Трансгімалаями трохи на північ. На цій території деякі долини лежать на висоті 2130 м (7000 футів); клімат порівняно м'який, і можлива певна культивация. Тут міститься головне геопросторове зосередження населення Тібету, в тому числі столиця Лхаса на перехресті шляхів. Китайська влада вклала інвестиції у розвиток цих долин, які мають прекрасні місця для будівництва гідроелектростанцій (деякі з них були використані для кількох галузей легкої промисловості) і багатообіцяючі поклади корисних копалин. Другим субрайоном, що викликає інтерес, є басейн Цайдам на півночі (рис. 10-15). Він лежить на тисячі футів нижче оточуючих гір Куньлунь і Алтинтаг та завжди був пристановищем кочових пастухів. Однак нещодавно тут розвідано нафтові й вугільні родовища, і вони тепер розробляються.

Як нагадує нам рисунок 10-3, Тібет підпав під китайське правління за часів маньчжурської династії Цін у 1720 р., але здобув окремий статус у кінці XIX ст. Комуністичний режим Китаю окупував Тібет у 1950 р., а у 1959 р. придушив повстання тибетських селян проти китайської присутності. Віддавна тибетське суспільство згуртоване навколо подібних до фортець монастирів буддистських монахів, які платять безмежною відданістю своєму верховному лідерові Далай-ламі. Китайці намагаються модернізувати цю феодальну систему, але тибетці вірні своїм традиціям.

У 1959 р. вони, зрозуміло, не змогли перемогти китайські збройні сили, Далай-лама був вигнаний, а монастирі спустошені. Китайці зруйнували більшу частину культурної спадщини Тібету, грабуючи її духовні скарби й мистецькі твори. Їхній суворий режим був дещо послаблений після смерті Мао у 1976 р. (релігійні скарби повернулися в Тібет, було дозволено реконструкцію монастирів, буддистське релігійне життя відновилося). Але виступи тибетців за незалежність, особливо після 1987 р., тривали; врешті-решт китайці знову зробили свій контроль жорсткішим. Від часу формальної анексії у 1965 р. Тібет управлявся як автономний район. Хоча за територією він великий, його населення становить лише трохи більше 2 млн.

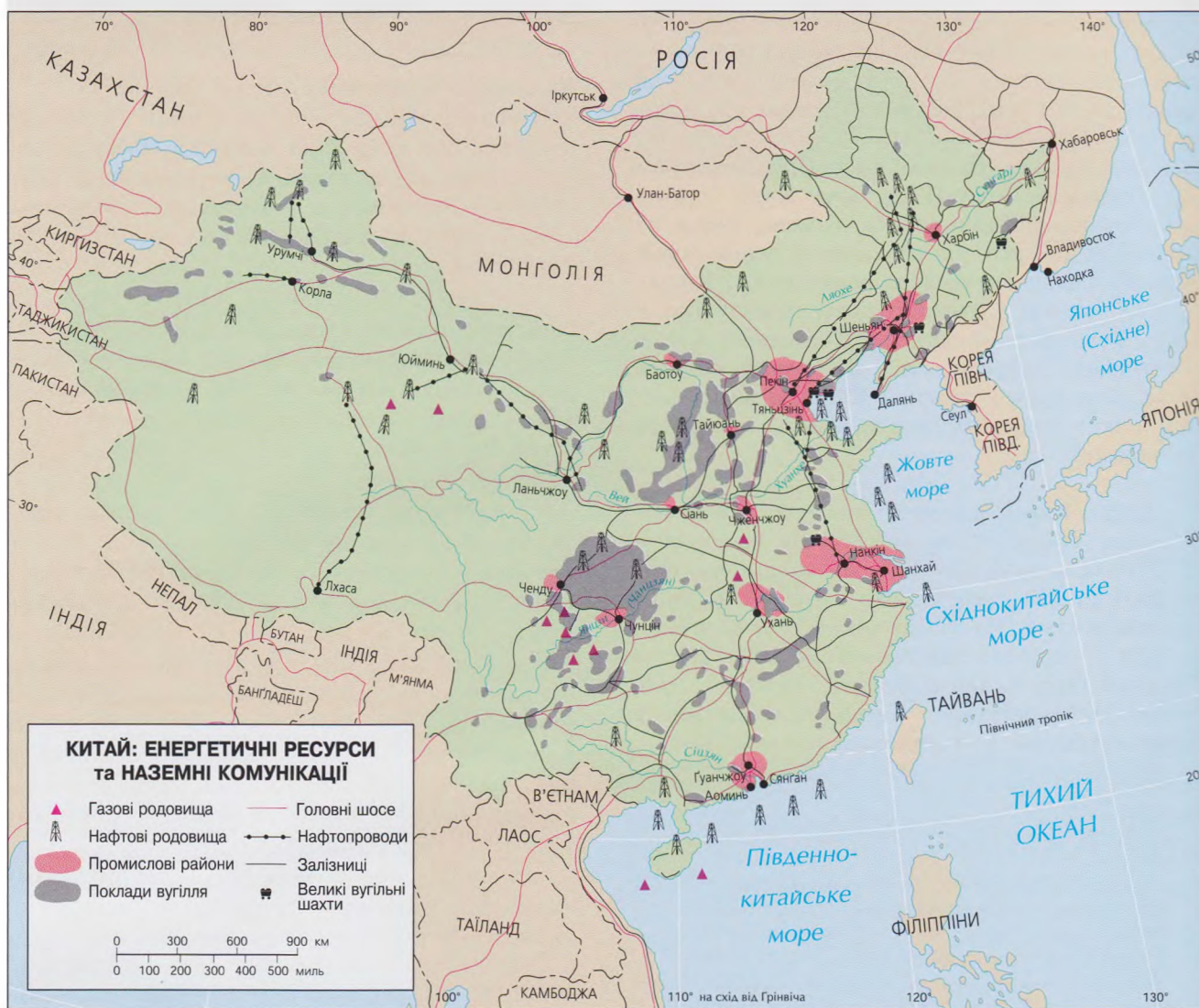

РИСУНОК 10-14

Відвідини Тибету, окупованого китайцями, справляють гнітюче враження. Власне тибетська архітектура красива й експресивна, але поряд сучасні китайці збудували свої потворні сірі споруди. Це безпосереднє сусідство комуністично-китайської банальності й тибетської вишуканості ніби підкреслює духовну прірву, яка існує у цьому нібито постколоніальному світі. За правління Мао Цзедуну Китай розглядав Тибет як плацдарм проти Індії — тодішнього союзника Москви. Розпад радянської імперії поки що не пом'якшив позицію Пекіна.

СІНЬЦЗЯН

Північно-західний кут Китаю заповнює гігантський Сінцзян-Уйгурський автономний район, який становить понад одну шосту суходутної території

країни (рис. 10-15). Пов'язаний із Власне Китаєм життєво важливим Хесійським коридором у провінції Ганьсу на сході, Сінцзян є найбільшою адміністративною територією Китаю.

Але навіть сьогодні, після понад півстоліття рішучої китаєзації, китайці залишилися тут меншиною. Понад 40 % населення з 18 млн осіб є китайцями (у 1949 р. — 5 %), і вони контролюють практично всі аспекти життя. Більшість жителів належить до мусульманських уйгурів (приблизно половина сукупного населення), а казахи, киргизи та інші мають культурні корені через кордон в усіх п'яти республіках колишньої радянської Центральної Азії.

У фізичній географії Сінцзяну переважають високі гірські пасма і широкі басейни (рис. 10-2). Південна межа позначається горами Куньлунь, за якими простягається Тибет. На півночі, поблизу

Урумчі — столиці АР — височить гірська стіна Тянь-Шаню. Між Куньлунем і Тянь-Шанем лежить широкий посушливий Тарімський басейн із пустелею Такла-Макан, а на північ від Тянь-Шаню є ще одна улоговина — Джунгарський басейн. Ріки, що беруть початок на гірських схилах, зникають під наносами басейнів, створюючи систему оаз, де їхні води близько підходять до поверхні (рис. 10-16).

Це не виглядає найсприятливішою географією, але Сінцзян має інші активи. Ще армії династії Цін, які розбили тут кочових мусульманських пол-

ководців у 1870-х роках, побачили сільськогосподарські можливості району і висадили тут перші культури. Але комуністичне керівництво після 1949 р. вважало за краще висилати сюди своїх політичних опонентів разом із кримінальними елементами. Незабаром у Сінцзяні знайшли чималі поклади нафти й природного газу (рис. 10-15 та 10-16). Китай також проводив у цій віддаленій місцевості випробування космічної технології, ракетної та атомної зброї. І останнє: найзахідніші межі Китаю лежать відносно близько до великих енергетичних родовищ басейну Каспійського

РИСУНОК 10-15

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«З найвищого поверху офісної будівлі мені було добре видно Урумчі — столицю Сінцзян-Уйгурського АР Китаю — і частину Джунгарського басейну, де вона знаходиться. У новітні часи Урумчі пережив свій перший період зростання за участі радянських комуністів, коли були збудовані деякі з офісних та житлових споруд, які тут можна бачити. Тепер місто переживає нову фазу розширення, оскільки Пекін намагається зміцнити присутність китайців хань у цій віддаленій окраїні; готель «Holiday Inn» — спільне американсько-китайське підприємство з обертовим рестораном на даху, свідчить про це».

моря, і лише один сусід трапляється на дорозі. Отож сьогодні триває будівництво трубопроводу через Казахстан до Урумчі.

Еволюція суспільної географії Сінцзяну показана на рисунку 10-16. Більшість китайців хань зосереджена у групі міст і містечок між Урумчі та нафтовим центром Карамай. Особливого інтересу тут варте місто Шіхенци, засноване китайською армією: воно вважається моделлю Китаю для регіону. Понад 90 % його півмільйонного населення є етнічними китайцями; але поряд із цим відносна модерність і впорядкованість центру міста становлять різкий контраст із переважно злидінними поселеннями поза ним. Найбільша аграрна зона Сінцзяну також лежить на території Урумчі—Карамай, де бавовник і фрукти забезпечують експортні надходження. Як видно з карти, коло оаз і зрошувального землеробства оточує Тарімський і Джунгарський басейни.

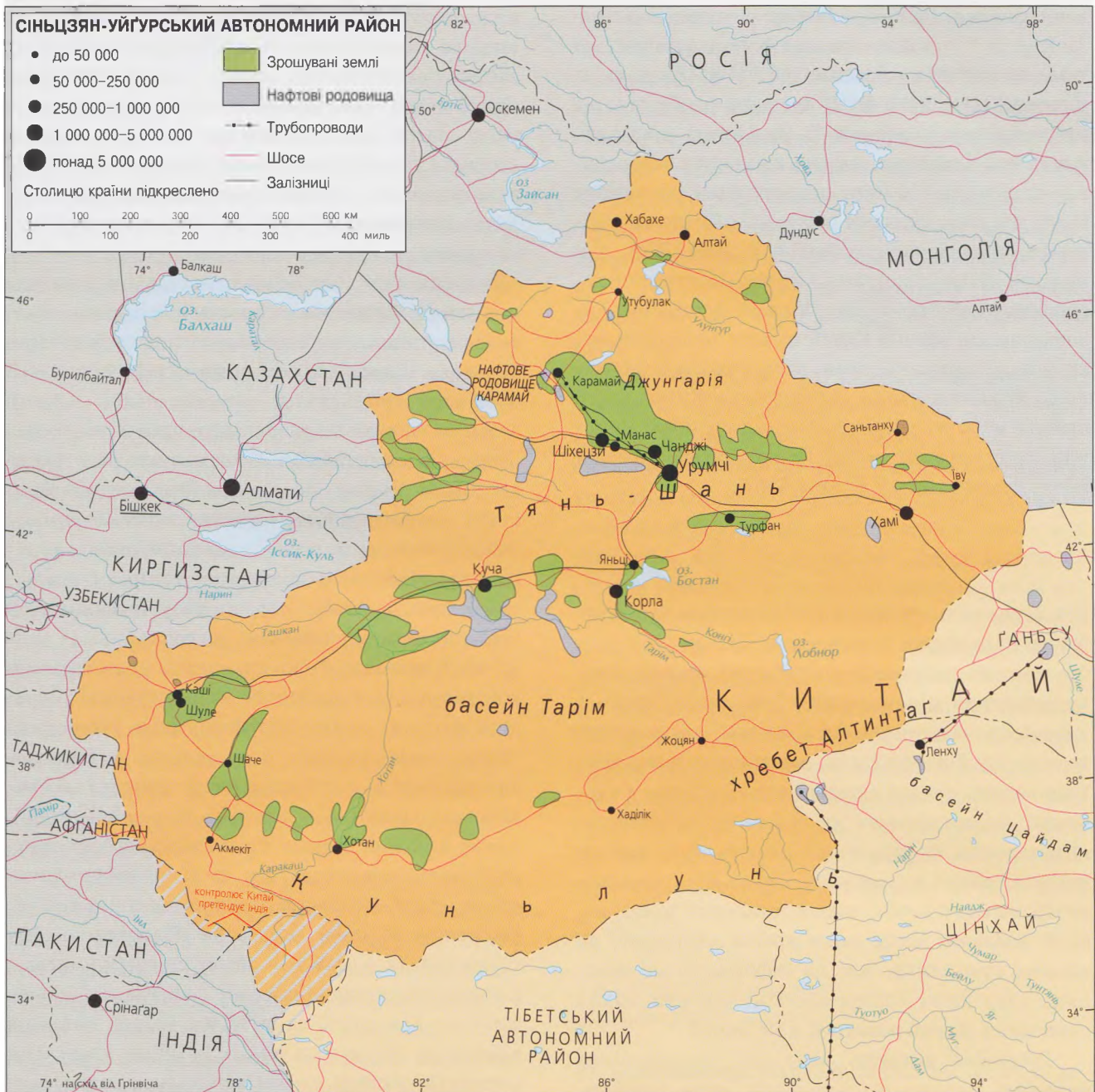
Пекін докладает величезних зусиль для інтеграції Сінцзяну в китайську державу. Залізниця і шосейна дорога пов'язують Урумчі та Ланьчжоу через Хесійський коридор. На захід від Урумчі залізниця перетинає кордон із Казахстаном і вливається в лінію Оскемен—Алмати; ще одна залізниця, відкрита у 2000 р., з'єднує столицю з Каші (Кашгаром) на віддаленому південному заході (рис. 10-16). Але великі простори у Сінцзяні все ще залишаються недоступними, хоча нещодавно вдосконалене шосе робить велику петлю навколо Тарімського басейну.

Отож західне пограниччя Китаю є місцем як викликів, так і можливостей. Тут режим, який час

від часу демонструє свою нетолерантність до «іноземних» вірувань, змушений задовольняти більшість мусульманського населення, лідери якого часто закликають до розколу. Тут відмінність між відносно забезпеченими китайцями і біднішими меншинами велика та особливо чітка. Тут Китай також має невирішені проблеми кордонів із сусідами, в тому числі Таджикистаном та Індією. З іншого боку, енергетичні ресурси Сінцзяну, його аграрний та промисловий потенціал і відносно положення роблять цей район обіцяючою окраїною, символом для решти Центральної Азії, який китайська адміністрація тільки може витворити.

ТИХООКЕАНСЬКА ОКРАЇНА КИТАЮ: НОВИЙ РЕГІОН?

Якби ми вивчали географію Китаю 30 років тому, нам не потрібно було б приділяти особливу увагу зоні з виходом до Тихого океану. Всі наші тодішні узагальнення про Китай — низький рівень урбанізації та стагнуючі міста, суцільний державний контроль промисловості, неефективність державних підприємств, ізоляція сільських місцевостей, незмінна бідність віддалених сіл, жорсткий комуністичний режим Пекіна — стосувалися б усього Власне Китаю. Але сьогодні, через лише одне покоління після відходу Мао, Китай перебуває у процесі істотних соціальних та економічних змін. Цей процес, розпочатий Ден Сяопіном, змінює Китай загалом, але більш ніде не є настільки очевидним, як уздовж берегів Тихого океану.

РИСУНОК 10-16

Від Даляня на північному сході до острова Хайнань, найпівденнішого пункту країни, Китай бурхливо розвивається. У старих районах міст бульдозери розчищують майданчики для сучасних висотних будинків. У прибережних провінціях тисячі нових підприємств наймають мільйони робітників, які працювали перед тим на землі. Будуються нові шосе, аеропорти, електростанції, греблі. Цей процес нерівномірний — він зачіпає певні частини узбережжя більше, ніж інші. Часом він проникає і у внутрішні частини Китаю, поглиблюючи розрив між забезпеченими та бідними,

городянами і сільськими жителями. Він створює регіональні економічні відмінності, які країна раніше ніколи не бачила. Одним словом, він формує те, що може стати окремим географічним регіоном уздовж узбережжя Тихого океану, який має більше спільного з Японією, Південною Кореєю і Тайванем, ніж із будь-якою внутрішньою провінцією.

У Вступі ми обговорювали питання, які стосувалися географії розвитку, наголошуючи, що у нашому складному глобалізованому світі концепція розвинутих країн (РК) — на відміну від менш роз-

винутих країн (МРК) — більше не справджується. Майже за всіма показниками Китай залишається тим, що звичайно називається МРК. Як показує рисунок I-11, його ВВП на одну особу все ще притаманний економіці із низькими доходами. Але тепер Китай має власну дуальність «серцевина—периферія»: у його прибережних провінціях прибутки на одну особу сьогодні набагато перевищують середньонаціональні 750 доларів США, тоді як сотні мільйонів селян у китайській глибинці заробляють набагато менше. У своїй буржуазній Тихоокеанській країні Китай нагадує модернізовану економіку з «розвинутими» характеристиками. Але щодо більшої частини внутрішнього Китаю цього сказати не можна. Такий контраст є однією з причин, чому окремих регіон Тихоокеанської країни почав формуватися у Власне Китаї.

Географія розвитку

Для визначення розвитку країни використовується багато показників, у тому числі ВВП на одну особу; відсоток робітників у сільському господарстві, промислових підприємствах або інших формах зайнятості; обсяги спожитої енергії; ефективність транспорту й комунікацій; використання виробленого металу, такого як алюміній або сталь, в економіці; продуктивність робочої сили; такі соціальні показники, як грамотність, харчування, медичні послуги, рівень заощаджень. Усі ці дані обчислюються на одну особу, даючи загальний показник, який визначає місце даної країни відповідно до наявної статистики. Але ця інформація не пояснює, чому деякі країни або їхні частини мають саме такий рівень розвитку, а не інший.

8 Географія розвитку веде нас до вивчення розподілу сировинних матеріалів, умов довкілля, культурних традицій, історичних чинників (таких як затяжні наслідки колоніалізму) та фактора розміщення. У появі Тихоокеанської країни Китаю, як бачимо, останнє відіграло головну роль.

Географи, як правило, характеризують процес розвитку у просторовому аспекті, тоді як інші вчені зосереджуються на його структурних характеристиках. У 1960-х роках економіст Волт Ростов побудував глобальну модель процесу розвитку, яку обговорюють і сьогодні. Ця модель передбачає, що всі країни, які розвиваються, проходять подібний шлях із п'яти взаємопов'язаних стадій. На першій, найнижчій стадії *традиційне суспільство*, зайняте

переважно натуральним сільським господарством, закрите у жорсткій суспільній структурі та опирається технологічним змінам. Коли воно досягає другої стадії — *передумов для піднесення*, прогресивні лідери ведуть країну до більшої гнучкості, відкритості й диверсифікації. Від старих методів відмовляються, робітники переходять від сільського господарства до промисловості, вдосконалюється транспорт. Це приводить до третьої стадії — *піднесення*, коли у країні відбувається індустріальна революція. Встановлюється стаке зростання, триває індустріальна урбанізація, постає технологічно передове масове виробництво. Якщо економіка продовжує прогресувати, четверта стадія — *рух до зрілості* — забезпечує складну промислову спеціалізацію і зростаючий обсяг міжнародної торгівлі. Деякі країни досягають ще досконалішої стадії — *високого рівня масового споживання*, позначеної великими прибутками, широкомасштабним виробництвом споживчих товарів і послуг, зайнятістю багатьох робітників у третинному й четвертинному економічних секторах.

Слід зазначити, що ця модель мало враховує контрасти між серцевиною та периферією всередині окремих країн. У Китаї умови піднесення (третя стадія) багато в чому існують у Тихоокеанській країні, але інші важливі території цієї величезної країни залишаються на першій стадії. Китай здійснив перехід від традиційного до прогресивного керівництва, але наслідки реформістської політики неоднакові у різних частинах країни. Найродючіші землі лежать на Тихоокеанському узбережжі, де Китай має досвід співробітництва з іноземними підприємствами і країна найбільше відкрита для світу; саме звідси багато китайців виїхали до південноазійських та інших країн. Цій **китайській діаспорі** випала вирішальна роль у розвитку Тихоокеанської країни Китаю: чимало з них залишили на батьківщині рідню та громаду, і ці зв'язки сприяли інвестиціям сотень мільйонів доларів, коли з'явилася можливість для цього. Багато підприємств Тихоокеанської країни були побудовані на ці «репатрійовані» кошти.

Розвиток Китаю за комунізму

У 1999 р. Китай відзначив півстоліття комуністичного режиму після 40 століть династичного правління. У 1949 р., коли в Китаї почалася комуністична ера, ніщо не віщувало економічного

процвітання вздовж Тихоокеанського узбережжя або ще десь у країні. Китай був розорений війною, економіка лежала у руїнах. Населенню загрожував голод. Націоналісти емігрували, але взяли контроль над островом Тайвань.

У 1950-х роках комуністичний режим запустив у дію потужні програми реформ і реконструкцій, спочатку під керівництвом московських радників. Для прискорення розвитку, рекомендували вони, капітал від продажу аграрної продукції слід інвестувати у важку промисловість. Це мало швидко перенести Китай в індустріальну еру, як сталося у СРСР у 1930-х роках. Але радянська модель у Китаї не спрацювала: тут не існувало сільськогосподарського надлишку, оскільки величезне населення вело господарство на натуральному рівні. Отож горе-радникам запропонували покинути країну, і Пекін почав шукати іншого шляху.

Після жорстких дебатів Китай змінив курс. Тепер він передбачав прискорений розвиток із допомогою повної реорганізації суспільства. Уся земля була експропрійована, сільське господарство колективізоване, а праця організована у «бригади» на основі комун, а не традиційних сіл. Чоловіків і жінок приписали до відокремлених «виробничих команд», які зруйнували мільйони родин і врешті-решт осиротили їхніх дітей. Замість великих заводів були запроваджені невеликі сталеплавильні печі в усіх комунах і т. д.

Цю драконівську програму назвали *Великим стрибком* (1957—1960 рр.), наслідки якого виявилися руйнівними. Сільськогосподарська праця була перетворена на місцеву промисловість; землеробський реманент переплавляли, аби виконати плани з виробництва сталі у комунах; селяни опиралися програмам колективізації та масово забивали свою худобу. Продуктивність в аграрному секторі різко впала і настав голод. За деякими оцінками, 20—30 млн людей загинуло.

Провал Великого стрибка знову спричинив диспути між комуністичними правителями Китаю. Дехто звинувачував надмірні методи, якими ця система впроваджувалася. Інші вказували на те, що сама система була помилковою, і селянам слід повернути їхні земельні ділянки і забезпечити стимулами для вирощування врожаїв, а не змушувати їх силою. Останні погляди переважили, і систему комун почали демонтувати. Але ця «ревізійністська» ідеологічна перемога мала фатальні наслідки. У середині 1960-х років Мао Цзедун вирішив «відімитися», запустивши свою Велику проле-

тарську культурну революцію, жахливі наслідки якої перевершили Великий стрибок.

Смерть Мао у 1976 р. заскочила Китай на грані громадянської війни: за владу у столиці боролися кліка ортодоксальних марксистів і група, що називала себе «прагматичними поміркованими». Деякі історико-географи знаходили тут паралель із регресивними тиранами і прогресивними реформаторами династичних часів, але жодні з останніх не мали такого впливу на культурну географію Китаю, як Ден Сяопін — лідер поміркованих, що взяв гору.

Ден стверджував, що комуністичне політичне правління цілком можливо поєднати з капіталістичною економічною практикою. «Комунізм із китайським обличчям» утримуватиме комуністичну партію при владі, Народно-визвольну армію на сторожі, а Постійний комітет політбюро — для контролю. Він також відкрив Китай іноземній науці й технології та дозволив десяткам тисяч китайських студентів вступати до закордонних університетів. Усе це запустило в дію механізм, що трансформував Тихоокеанську окраїну Китаю лише за декілька років. Але коли суспільні наслідки цих зрушень зумовили політичні вимоги демократії та заборони гегемонії комуністичної партії, у 1989 р. Ден став на чолі жорстоких репресій цього руху. Це була перевірка сили, і режим Дена переміг. Але у наступний стрімкий поступ Тихоокеанської окраїни це навряд чи внесло щось позитивне.

Трансформація економічної карти

Комуністична ера Китаю була свідком багатьох метаморфоз найчисельнішої нації світу. Незважаючи на викривлення колективізації, комунізації, культурної революції тощо, Китай після Мао зумів уникнути голоду, встановити контроль за темпами приросту населення, набути ще більшої військової потужності, вдосконалити інфраструктуру країни і поліпшити її становище у світі. Було відібрано Гонконг у британців і Макао в португальців — ці останні колонії на китайській території. Розбудова Тихоокеанської окраїни підносить Китай на інший рівень сучасної цивілізації. Обсяги його торгівлі з близькими і далекими сусідами невпинно зростають, іноземні інвестиції в країну також збільшуються. А влада й далі проповідує комуністичну догму.

Яким же чином маніпулювати співіснуванням комуністичної політики і ринкової економіки? Це було головним питанням, яке стояло перед Ден Сяопіном та його групою, коли вони здобули вла-

званих *відкритих міст* і *відкритих прибережних територій*, які б залучали технології та інвестиції з-за кордону і трансформували економічну географію Східного Китаю (рис. 10-17).

РИСУНОК 10-17

ду в 1979 р. У термінах ідеології ця мета видається важкодосяжною, оскільки економічна політика «відкритих дверей» обов'язково приведе до зростаючих вимог політичної демократії.

Але Ден думав інакше. Якщо економічні експерименти Китаю просторово відокремити від решти країни, політичний аспект можна, як і раніше, контролювати. На початковому етапі нова економічна політика буде переважно стосуватися плацдарму Китаю у Тихоокеанській країні, залишаючи більшу частину величезної країни відносно незмінною. Влада відповідно запровадила складну систему спеціальних економічних зон (СЕЗ), так

У цих економічних зонах інвесторам пропонують багато пільг. Податки низькі. Регулювання імпорту й експорту послаблене. Оренда землі спрощена. Дозволяють наймання робочої сили за контрактом. Продукцію, вироблену в економічних зонах, можна продавати на іноземних ринках і, за певних обмежень, у Китаї. Навіть тайванські підприємства мають право тут функціонувати. А отримані прибутки можна відсилати назад до країн-інвесторів.

Коли уряд Дена ухвалював рішення, які мали переорієнтувати економічну географію Китаю, питання розміщення СЕЗ було голов-

ним. Пекін був не проти участі Китаю у глобальній ринковій економіці, але водночас хотів, щоб це якнайменше стосувалося внутрішніх частин країни, хоча б на початкових стадіях. Очевидною відповіддю було розмістити ці зони вздовж узбережжя. Спочатку влада організувала чотири СЕЗ, усі з певною місцевою власністю (рис. 10-17):

1. *Шеньчжень* — прилегло до тодішнього британського процвітаючого Гонконгу в затоці Ліндін'ян (провінція Гуандун);
2. *Чжуге* — поряд із тодішнім португальським Макао;
3. *Шаньтоу* — давній торговельний порт навпроти Тайваню (також провінція Гуандун, батьківщина багатьох китайців, які тепер проживають у Таїланді);
4. *Сяминь (Амой)* — також давній торговельний порт на Тайванській протоці (провінція Фуцзянь, батьківщина багатьох китайців, які нині мешкають у Сінгапурі, Індонезії та Малайзії).

У 1988 і 1990 роках відповідно були створені дві додаткові СЕЗ:

5. *Острів Хайнань*, потенційний успіх якого пов'язаний з його розміщенням недалеко від Південно-Східної Азії;
6. *Пудон* — через річку від Шанхаю, найбільшого міста Китаю; ця СЕЗ відрізняється від інших, оскільки являє собою грандіозний державний проект для залучення великих багатонаціональних компаній.

Китай також відкрив 14 інших прибережних міст для іноземних інвесторів (рис. 10-17). Знову ж таки, більшість цих міст віддавна були торговельними портами. Вони були вибрані за свої розміри, досвід зовнішньої торгівлі, зв'язки з китайцями-емігрантами, рівень індустріалізації та поєднання місцевих талантів і праці. Цими 14-ма відкритими містами, з півночі на південь, є:

Далянь (провінція Ляонін)	Нанкін (Цзянсу)
Шіцзячжуан (Хебей)	Шанхай («ші»)
Тяньцзінь («ші»)	Нінбо (Чжецзян)
Яньтай (Шаньдун)	Веньчжоу (Чжецзян)
Ціндао (Шаньдун)	Фучжоу (Фуцзянь)
Ляньюньган (Цзянсу)	Гуанчжоу (Гуандун)
	Чжаннян (Гуандун)
	Бейхай (Гуансі-Чжуанський АР)

Коли всі ці ініціативи Тихоокеанської країни були впроваджені, зацікавлені у ринку лідери Китаю мали причину очікувати економічного буму у прибережних провінціях (зауважимо, що нова економічна політика зачепила кожен прибережну провінцію, а також єдиний прибережний АР). Японія уже мала високорозвинуту економіку (на фінальній стадії моделі Ростова). Південна Корея і Тайвань були на піднесенні. Гонконг також довів, що можна зробити на цьому боці Тихого океану. Сінгапур — найуспішніша із держав Південно-Східної Азії, на 76 % складається з китайців. Отож прагматичні проєктанти Китаю не були впевнені, які сили вони мають кидати у бій. Тому правила для іноземних інвестицій були жорсткішими у відкритих містах і відкритих прибережних територіях, ніж у вільних СЕЗ.

Економічні ініціативи Дена зустріли спротив усередині самої комуністичної партії. Деякі вищі члени політбюро стверджували, що СЕЗ і відкриті прибережні міста означають повернення до часу торговельних портів, коли іноземці могли безжалісно ошукувати китайців. Коли кілька відкритих міст почали відставати в розвитку, покинуті іноземними інвесторами, що зумовило безробіття, і коли кілька пожеж на фабриках спричинили десятки смертей, голоси цих опонентів почули. Але персональне втручання Дена, його відвідини СЕЗ і настанови адміністрації та робітникам дали змогу втримати цей процес на правильному шляху.

ТИХООКЕАНСЬКА ОКРАЇНА КИТАЮ СЬОГОДНІ

Коли китайські планувальники засновували СЕЗ, найбільші сподівання вони покладали на Шеньчжень, розташований біля процвітаючого залежного від британців Гонконгу. Вони знали, що деякі види пільг для іноземних інвесторів приваблять у СЕЗ багатьох власників підприємств, які сплачували Гонконгу за перетин кордону з Шеньчженем. Успішні китайці з Південно-Східної Азії могли використовувати Гонконг як базу для інвестицій у Шеньчжень; тайванці навіть за політичного протистояння між Пекіном і Тайбеєм могли вкладати кошти у прибуткові СЕЗ.

Ці сподівання не розчарували. У кінці 1970-х років Шеньчжень був просто сплячим риболовецьким селом, де також вигодовували качок, а населення мав близько 20 000. До 2002 р. ця цифра перевищила 3,9 млн — це найвищі темпи приросту в суспільній історії будь-якого урбаністичного

центру на Землі. Тисячі підприємств, великих і малих, перемістилися сюди з Гонконгу. Сотні тисяч робітників прибули з провінції Гуандун, Гуансі-Чжуанського АР та інших місць у пошуках роботи. Банки у висотних будівлях, офіси корпорацій, готелі та інші сервісні служби зробили Шеньчжень новим Гонконгом.

Економічний вплив Шеньчженю був далекосяжним. Перетин кордонів галузями Гонконгу зумовив різку модифікацію власної економіки останнього; залучення інвестицій китайської діаспори, переважно з Південно-Східної Азії, відкрило фінансові джерела, тривалий час закриті для Китаю; а можливість брати участь у цьому бумі для тайванських інвесторів налагодила зв'язки з «непокірною провінцією», що обіцяє економічні й політичні вигоди. Успіх Шеньчженю (у своїх найкращих 1990-х роках він виробляв 15 % усієї вартості китайського експорту) є взірцем для інших СЕЗ і відкритих міст.

Гонконг (Сянган) і його роль

Надзвичайне зростання Шеньчженю стимулювалося особливим набором географічних обставин (рис. 10-18). Ще будучи британською залежною територією, Гонконг (Сянган) зробився тим, що економіко-географи називають **економічним «тигром»** на Тихоокеанській окраїні. Тут, на лівому боці гирла річки Перл, понад 7 млн людей (97 % яких китайського походження, що втекли від комунізму), скупчених на 1000 кв. км (400 кв. милях) фрагментованої горбистої території під тропічним сонцем, створили економіку, більшу від економік сотні країн.

Гонконг (місцевою говіркою — «Чудова гавань») протягом британського правління мав три компоненти (рис. 10-18). Перший — це острів Гонконг зі столицею і чудовим портом Вікторія. Другий компонент складали інші острови (серед яких Лантау, найбільший, був вибраний місцем нового міжнародного аеропорту) плюс півострів Дзюлун — прямо через гавань від Вікторії. Третій був відомий як Нові території, що лежали на материках. Китай уступив перші дві частини Британії у 1841 і 1860 роках відповідно, а Британія орендувала Нові території на 99 років у 1898 р.

Коли договір оренди закінчився у 1997 р., британці після важких переговорів погодилися усту-

пити повноваження на усі три компоненти залежної території. Китай пообіцяв не змінювати капіталістичну спрямованість економіки Гонконгу, дотримуючись принципу «Одна країна — дві системи». Опівночі 30 червня 1997 р. Гонконг став Сянганським спеціальним адміністративним районом (САР). Згідно з літерою протоколу (але не завжди з духом) цієї угоди назва «Гонконг» зберігалася для загального користування.

Однак Шеньчжень виграв від економічного успіху Гонконгу задовго до того як китайці перебравли владу у Вікторії. До 1950-х років Гонконг був просто ще однією торговельною колонією — гамірним портом і нічим більше. Згодом Корейська війна та ембарго ООН на торгівлю з Китаєм розірвали зв'язки колонії з її запліччям, спонукаючи до економічної переорієнтації. Гонконг не має жодних мінеральних ресурсів, зате володіє практично необмеженими і дешевими людськими резервами. Все, що було необхідно, — це постачання сировинних матеріалів, інвестиції в устаткування, виробництво ноу-гау та ефективна суспільна організація. Поміж китайського населення Гонконгу було багато підприємців із Шанхаю, які втекли з комуністичного материка у 1949 р. і тепер відіграли тут вирішальну роль. За кілька років розвинулися велика текстильна промисловість і багато галузей легкої промисловості. Продукція вироблялася за низькою вартістю і знаходила готові ринки по всьому світі. Акумуляований капітал використовувався для будівництва підприємств, що виготовляли електричне устаткування, запасні частини та незліченну кількість споживчих товарів. Оскільки потік іммігрантів не вщухав, особливо втікачів із Китаю, вартість затрат праці залишалася низькою. Продукція Гонконгу була конкурентоспроможною та експортувалася на світові ринки. Водночас колонія слугувала як «чорний хід» до закритого Китаю, який винагороджував її за це питною водою і основними продовольчими товарами.

По мірі диверсифікації економіки Гонконгу місто стало одним із провідних фінансових центрів світу із власною валютою — доларом, прив'язаним до долара США. Протягом 1980-х років китайські банки й компанії почали вступати в економіку Гонконгу одночасно з переміщенням підприємств Гонконгу до Шеньчженю, щоб отримати там перевагу від низької вартості робочої сили. Зв'язки між Гонконгом і Шеньчженем стали тіснішими, оскільки товари проектувалися у Гонконгу, скла-

шається своїм міжнародним аеропортом на острові Тайпа, який пов'язаний з материком дамбою з чотирирядним рухом.

Інші СЕЗ

Кожна економіка зазнає піднесення і спадів, і Тихоокеанська країна Китаю не є винятком. Але безпрецедентні інвестиції Китаю у регіональну інфраструктуру свідчать про економічний поступ, започаткований Деном. Наприклад, після повернення Гонконгу Китаєві з допомогою китайських грошей завершилося будівництво нового міжнародного аеропорту, пов'язаного з материком найдовшим вантовим мостом світу. Тепер триває робота на ще одному мості світового класу і двох тунелях під гаванню Вікторія — їх називають найбільшим проектом громадських робіт на Землі.

Якщо це правда, то цей проект зазнаватиме конкуренції з боку гігантського будівельного комплексу в Пудоні (Шанхай). Тут уже зведено найвищу споруду у Східній Азії, а незабаром постане та, що перевищить світовий рекорд. Горизонт Пудону виріс із сільських будинків до пропорцій приблизно Гонконгу за одне десятиліття. Це переважно державний проект, який свідчить про прагнення Пекіна перемістити фокус Тихоокеанської країни Китаю з півдня на північ (див. вставку «Діловий центр річки Перл»). У 2001 р. значна частина землі у Пудоні залишалася незайнятою, що було наслідком економічного спаду в Азії загалом. Але Пекін не злякався. Окремі офіційні згадки про втечу китайських підприємців у Гонконг у 1949 р. дещо прояснюють мотиви комуністичної партії у величезних фінансових вливаннях у ці найновіші СЕЗ.

Жодна з інших СЕЗ навіть не наближається до того рівня, який можна спостерігати у Шеньчжені або Пудоні, але розвиток у Сяміні, Шаньтоу, Чжуге та Хайнані також був значним. Завдання Сяміню полягало виключно в тому, щоб залучати тайванські інвестиції, і сотні тайванських підприємств були тут збудовані. У Шаньтоу вкладено капітали китайської діаспори, здебільшого з Таїланду. Однак Шаньтоу найменше розвинений із сучасних СЕЗ унаслідок слабкої інфраструктури, а також тому, що місту бракує талантів і торговельних традицій Сяміню. Чжуге, який є для Аоміню (Макао) тим, що Шеньчжень для Гонконгу, відчуває, що Макао — це не Гонконг; але Чжуге розширився сам по собі та в середині 1990-х років мав вищі прибутки на одну особу, ніж будь-яке місто у провінції Гуандун, крім Шеньчженю. Це пояснюється піднесенням тут сфери послуг. У

кінці 1990-х років компанії, «перестрибуючи» Шеньчжень, часто засновували підприємства у Чжуге, де рівень заробітної платні був нижчий. Тисячі підприємств, виробляючи товари від іграшок до текстилю, створили ландшафт, що забруднює довкілля; умови праці на фабриках часто жорстокі. Чжуге також має проблеми з експортом: графіки вантажних робіт прискорюються, а передавальні та портові потужності за ними не встигають.

Специфічною СЕЗ є острів Хайнань, де регулювання призвело до того, що китайці називали Диким Півднем. Губернатор Хайнаню проводить політику, яку він сам називає низькою та вільною: низькі зарплатня та податки — вільний рух людей і грошей. Результатом стало те, що Віллем ван Кеменаде у своїй книзі *«Китай, Гонконг, Тайвань Inc»* описав як «беззаконня китайської Сіцилії, де процвітають злочинність, корупція, піратство і проституція». Спекуляція нерухомістю вийшла з-під контролю, протягом року ціни часом зростають учетверо. Коли губернатор вступав у «експорт» імпортованих автомобілів «Мерседес» за високими цінами на материковий Китай, Пекін змушений був втрутитися. А коли спроба заснування «СЕЗ усередині СЕЗ» у порту Янпу провалилася, престиж Хайнаню було остаточно підірвано.

Пекін не ліквідував СЕЗ Хайнань можливо тому, що відносно положення острова важливе для Китаю в цілому. З населенням 7,5 млн осіб (включно з двома найбільшими меншинами лі та мяо з Південно-Східної Азії) Хайнань репрезентує найглибше проникнення Китаю у Південнокитайське море. Історично острів є частиною економічної сфери Південно-Східної Азії, і великі обсяги контрабанди, в тому числі заборонених наркотиків, надходять до Китаю через Хайнань. Крім того, Хайнань став базою піратів, які тепер нишпорять по морях. Нещодавно владні органи Хайнаню намагалися використати тропічний клімат і вкрай вільне суспільне життя на острові, стимулюючи розвиток туризму. Але вже ясно, що мильна бульбашка цієї СЕЗ луснула.

У глиб Китаю

Економічне зростання Тихоокеанської країни зумовило зростаючі регіональні відмінності в усьому Китаї. Коли Ден Сяопін проголосив нову економічну політику, він усвідомлював, що регіональні нерівності у прибутках і рівні життя зростатимуть, але стверджував, що місцевості, спроможні стати багатими, мають створити полюси зростання, успіх яких позитивно вплине на решту

Діловий центр річки Перл

Коли економіко-географи визначають внесок провінцій Китаю у національну економіку, рік за роком виділяється одна провінція — Гуандун з населенням 78 млн жителів і столицею Гуанчжоу (3,9 млн). Більша частина продукції провінції надходить з одного обширного мегалополісу, прилеглого до гирла річки Перл (рис. 10-19).

Трикутник, утворений Гонконгом, Гуанчжоу і Макао, що охоплює також Шеньчжень і Чжуге, відповідав усім вимогам, коли була проголошена економічна політика Китаю: величезні резерви дешевої робочої сили, наявний капітал, досвідчений менеджмент, а також сучасна і перспективна інфраструктура у міжнародних центрах тодішніх британського і португальського міст. У 1980 р. більшу частину цієї території утворювали болота, невеличкі природні гавані, рисові поля і качині ставки. Сьогодні її населення перевищує 23 млн, а культурний ландшафт складається з десятків кілометрів сірих будинків-коробок, багаторядних магістралей, мостів, паркувальних майданчиків і вантажних пірсів. Це бетоно-асфальтова пустеля під постійним покривалом смогу. А розвиток триває: тепер територія має чотири головних міжнародних аеропорти, будуються контей-

нерний порт і кілька мостів. Якщо теперішні темпи зростання збережуться, центр річки Перл незабаром матиме три міста з 5 млн жителів, п'ять з одним мільйоном і шість із півмільйоном. За деякими оцінками, прибутки на одну особу тут у 10 разів вищі від середньонаціональних (у Сянгані/Шеньчжені — у 25 разів).

Діловий центр річки Перл цілком відповідає моделі **регіональної держави**, створеної японським ученим Кенічі Омае. Ці «природні економічні зони» кидають виклик старим політичним кордонам і визначаються глобальною економікою, частиною якої вони є; їхні лідери просто роблять бізнес з іноземними партнерами і добиваються якнайкращих умов в урядів тих країн, де вони функціонують. Мегалополіс річки Перл настільки випередив співучасників Тихоокеанської окраїни, що став не тільки економічним, а й політичним рушієм Китаю.

Провінція Гуандун завжди була відмінною від решти країни. Віддалена від «батьківської опіки» Пекіна, з міцними культурними традиціями, вона давно була підприємливою і зовнішньо зорієнтованою. Сьогодні її вирючий мегалополіс крокує в авангарді нового Китаю.

12

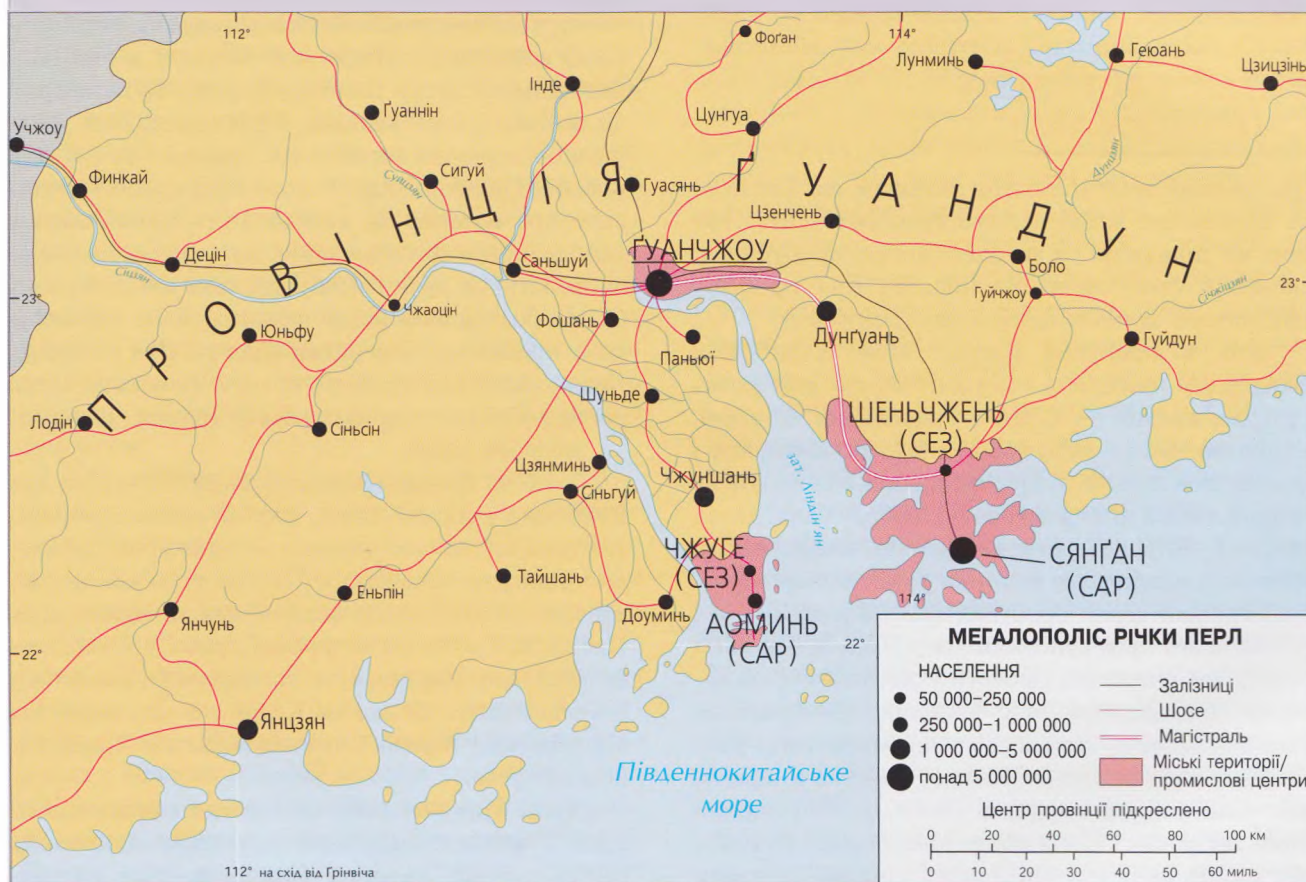

РИСУНОК 10-19

країни. І от сьогодні його наступник Цзян Цземін керує Китаєм, де найвищі прибутки в урбанізованій Тихоокеанській країні у 80 разів більші, ніж на сільському заході. Зростає занепокоєння, що такі контрасти можуть призвести до регіональних бунтів і загального порушення порядку.

На межі століть склалися плани перенесення полюсу економічного зростання з Тихоокеанської країни всередину країни. Якщо СЕЗ добилися успіху на сході, то, можливо, вони процвітатимуть і в континентальних районах. Тому пільги, подібні до тих, що мали СЕЗ, планували надати території у провінції Юньнань на кордоні з В'єтнамом, Лаосом і М'янмою. Ідея коридору, що пов'яже Тихоокеанську країну вздовж ріки Янцзи із Сичуаньським басейном на користь внутрішніх провінцій, розглядалася також. Але на заваді цих проєктів є дві перешкоди: небажання центральних органів позбутися тисяч застарілих та неефективних державних підприємств, а також загальноазійський економічний спад кінця 1990-х років, що сповільнив і китайське економічне зростання. Після періоду дев'ятивідсоткового щорічного приросту досить стійка китайська економіка, втім, відчула наслідки проблем своїх сусідів. Тому ризики поглиблення відмінностей, пов'язані з Тихоокеанською країною, можуть дедалі зростати.

КИТАЙ: ГЛОБАЛЬНА СУПЕРДЕРЖАВА?

Два століття тому Наполеон зазначав, що Китай — це дрімаючий велетень: хто його розбудить, той про це пошкодує. Сьогодні Китай пробудився, свідомий своєї сили. На початку XXI ст. йому призначено зайняти центральну арену світу.

Хто ж пробудив Китай? Його стрибок є своєрідним наслідком «холодної війни» між двома супердержавами — США і Радянським Союзом. «Холодна війна» загострила багато регіональних і навіть локальних конфліктів, оскільки кожна супердержава підтримувала і озброювала якусь сторону. Більшість цих конфліктів завершилися. До того ж московські радники режиму Мао мимоволі посіяли зерна пробудження в Китаї. СРСР і Китай довго були суперниками у Східній Євразії, і незабаром китайські ідеологи і радянські «ревізюністи» посварилися. Мао вирішив, що відкриття капіталістичному Заходові краще відповідає довготерміновим інтересам Китаю, і в 1972 р. президент США Ніксон відвідав Пекін на запрошення Мао. До кінця 1970-х років Мао помер, а ті, хто обстоював політику «відкритих дверей», виграли боротьбу за владу. А решта — це географія. Культурний та економічний ландшафт Китаю був

трансформований за якихось два десятиліття. Китай не лише пробудився, а й увесь час перебуває у русі.

Сьогодні Китай на марші. КНР посіла місце в ООН, де тривалий час Китай представляли тайванці. Провідні торговельні партнери Китаю межують не з Росією чи Індією, а з Японією та США (торгівля зі США стимулюється статусом найбільшого сприяння). Японія активно продає сотням мільйонів китайських городян такі товари, як повітряні кондиціонери, електронна продукція, автомобілі; США імпортує з Китаю широку низку товарів — від текстилю до іграшок. Китай також є важливим експортером зброї. Його глобальна торговельна мережа розширюється шляхами, які Мао Цзедун та його колеги-ізоляціоністи й не могли передбачити.

Китайське керівництво під проводом Ден Сяопіна називало себе прагматиками. Це визначення особливо стосувалося їхньої економічної політики, але його можна віднести й до іншої діяльності. Обстоювання суто власних інтересів країни незалежно від думки світової спільноти є наріжним каменем ухвалення стратегічних рішень. У середині 1989 р. збройні сили брутально розігнали демократичні виступи у Пекіні та інших містах, що супроводжувалося великими людськими жертвами. На початку 1990-х років Китай установив дипломатичні відносини з Південною Кореєю, що розлютило комуністичну Північну Корею. Та незабаром після цього, коли коаліція ООН намагалася утримати останню від вироблення ядерної зброї, Китай узяв бік Північної Кореї. Коли США у 1994 р. заявили про можливість позбавлення Китаю статусу найбільшого сприяння через порушення прав людини, китайці були готові заплатити цю ціну, тому США «роз'єднали» ці два питання. Коли тайванському президенту дозволили в'їзд у США у 1995 р., Китай затримав прийом нового американського посла у Пекіні та продав ракети Іранові, ігноруючи заборону США.

Хоча це більше винятки у співробітництві між Китаєм і рештою світу, яке невпинно розширюється, але можна навести й серйозніші приклади. Відверте небажання Пекіна розв'язати тайванське питання може спричинити конфронтацію. Претензії Китаю на острови Спратлі у Південно-китайському морі можуть призвести до конфлікту з Філіппінами. Понад це Китай не відмовляється від перегляду деяких кордонів з Індією, Казахстаном і Росією.

Яким буде подальше становище Китаю у світі? Країна володіє широким спектром природних ресурсів — від палива і металів до лісів і родючих ґрунтів. Її людські ресурси величезні, а про кваліфікацію і спроможності китайського народу

знають усі. Незважаючи на організаційний колапс радянського типу, Китай є велетнем Східної Азії не лише демографічно.

Тому цілком можливо, що Китай стане більш ніж економічною потугою світових масштабів: він стоїть на шляху до визнання його глобальною супердержавою. Зберігаючи автократичну форму влади (яка дозволяє йому проводити драконівську демографічну політику та економічні експерименти без погодження з електоратом), Китай зможе практикувати так званий державний капіталізм, який (під іншою личиною) сприяв перетворенню Південної Кореї на економічно потужну державу. На відміну від Японії чи Південної Кореї Китай не має обмежень на свою військову силу. Його Народно-визвольна армія є найбільшою постійною армією у світі (3 млн солдатів і близько 1,2 млн резервістів). Однак її оснащення таке застаріле, що не може протистояти навіть тайванському. Військовий флот Китаю, що налічує приблизно 100 суден, не володіє сучасними авіаносцями, лінкорами або крейсерами. Військова авіація — це близько 500 літаків, але більшість із них уже відлітали свій термін. Однак Китай має міжконтинентальні та балістичні ракети середньої дальності власного виробництва і кілька сотень атомних бомб.

Упродовж другої половини ХХ ст. США і Радянський Союз були втягнуті в «холодну війну», яка часто погрожувала атомною війною. Останнього не сталося хоча б тому, що це була боротьба між супердержавами, які порівняно добре розуміли одна одну. Тоді як політики і військові стратеги ворогували, культурні зв'язки ніколи не переривалися: американці слухали Прокоф'єва і Шостаковича, милувалися російським балетом і читали Толстого й Пастернака, а по той бік «залізної завіси» люди аплодували Ван Кліберну, читали Гемінгвея і панькалися з американськими дисидентами. Одне слово, це була *інтракультурна* «холодна війна», що зменшувала загрозу взаємного знищення.

ХХІ століття може стати свідком надто небезпечнішої геополітичної боротьби, у якій конфронтуючими сторонами цілком імовірно виступатимуть США і Китай. Могутній вплив США поки переважає у західній частині Тихоокеанського регіону, але дуже просто визначити території, де китайські та американські інтереси зіткнуться (Тайвань — це лише один із прикладів). Американські бази у Японії, тисячі американських військових у Південній Кореї та американські авіаносці у Східнокитайському та Південнокитайському морях є потенційним підґрунтям для суперечностей. Усе це може спричинити *міжкультурну* «холодну війну», в якій ризик фатального непорозуміння незмірно більший, ніж у минулому.

Як можна відвернути це? Передусім із допомогою торговельних, наукових, освітніх обов'язків. Нам треба вивчати Китай якомога глибше, аби чітко визначити історико-географічні чинники, які лежать в основі ставлення Китаю до Заходу. Для декого такі дослідження можуть стати першим кроком у зацікавленні на все життя країною, чия історія у десять разів довша, ніж наша власна.

Упродовж 40 століть Китай переживав авторитаризм — як брутальний, так і доброзичливий. Неодноразово країна була роздроблена регіоналізмом, щоби знову і знову об'єднатися. Народ, згуртований колективізмом, урешті-решт долав будь-які вторгнення. 25 століть його життям керувало конфуціанство. Час від часу Китай відкривався іноземцям, а коли загрожувала небезпека, знову повертався до самоізоляції. Але сьогодні у модернізованому Китаї постає нова сила — націоналізм. І незважаючи на впевнене входження країни у глобальне співтовариство, ми ще можемо почути відгомін наполеонівських закликів.

МОНГОЛІЯ

Між Внутрішньою Монголією Китаю і Сінцзяном на півдні, а також між східним пограниччям Росії на півночі лежить обширна замкнута країна Монголія, яка становить окремий регіон Східної Азії (рис. 10-4). Маючи лише 2,6 млн жителів, Монголія є немовби вакуумом між одними з наймогутніших країн світу. Її історична географія пов'язана з царською Росією і колишнім Радянським Союзом так само, як і з Китаєм. Монголія була частиною Монгольської імперії — джерела тих потужних хвиль вершників, які вторглися у слов'янську серцевину сім століть тому. Монголи також захопили Китай, заснувавши короткотривалу династію Юань (1264—1368 рр.). Однак монгольські володіння згодом потрапили під китайський контроль, і від кінця 1600-х років до 1911 р. Монголія була складовою Китайської імперії.

Монголи здобули незалежність у 1911 р., коли Китай перебував у революційному хаосі. У той час теперішня Монголія була відома як Зовнішня Монголія; неправильно визначений регіон на південний схід і схід називався Внутрішньою Монголією. Тоді як китайці намагалися відновити свою гегемонію над Зовнішньою Монголією, вибухнула російська революція. Це дозволило «зовнішнім» монголам прогнати китайців. На початку 1920-х років країна стала народною республікою радянського зразка під захистом Москви. Внутрішня Монголія залишилася окраїною з домінуванням китайців і стала автономним районом Китаю.

Сьогодні, зі своїми широкими пустелями, трав'янистими рівнинами, лісистими горами і рибними озерами, Монголія незручно розташована між гігантськими й нестабільними сусідами, жоден з яких не поступиться своїми інтересами. Незважаючи на історичні зв'язки, спільні етнічні корені та культурну спорідненість Монголії з Китаєм, Москва керувала її розвитком упродовж 70 років. Столиця Улан-Батор, найбільше місто країни, тісно прилягає до субрегіону озера Байкал — східної окраїни Росії. Китай не видається дуже далеким через грізну пустелю Гобі.

Але культурні та економічні ландшафти Монголії є типово східноазійськими, і вітри політичних перемир'я дійшли й сюди. Монгольський кириличний алфавіт, нав'язаний Москвою, нарешті змінено. Дуже швидко після комуністичного колапсу вибори привели до влади демократів — старий альянс антирадянських активістів усередині монгольської народно-революційної партії. Але в той час, коли у сільській місцевості 800 000 кочової людності переживають важкі часи, політики у столиці сваряться між собою. Ціна кашеміру —

найвідомішого експортного товару Монголії — падає, оскільки китайські торговці купують найкращі його зразки, залишаючи товар гіршої якості на місцевих ринках. А монгольські пастухи пережили жорстоку зиму 1999/2000 років, утративши худобу і отримавши недостатню допомогу від уряду.

Економічні можливості Монголії — це важливі мідні копальні та інше виробництво металів, що у поєднанні набагато дорожче від кашеміру. Але, як свідчить рисунок 1-11, економіка країни й надалі залишається низькодохідною (380 дол. США на одну особу) з дуже обмеженими іноземними інвестиціями та неефективними державними підприємствами.

Однак тривожнішою для монголів є їхня регіональна географія. Монголії випало бути **буферною державою**; її великі простори балансують, подібно до Тибету, між густонаселеними владними сусідами. Північні кордони Монголії залишають Росії вузький коридор на південь від озера Байкал. Через південний кордон Монголії лежить китайський автономний район, де мешкає більше осіб монгольського походження, ніж у самій Монголії.

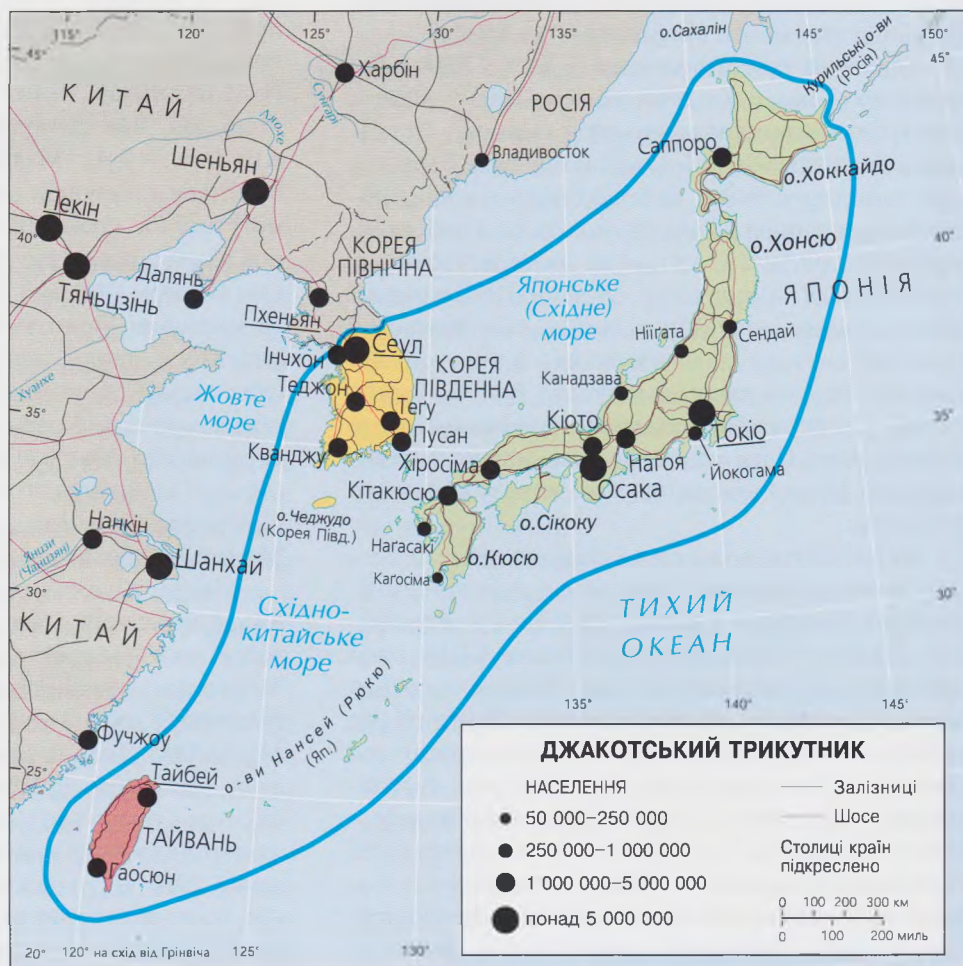

РИСУНОК 10-20

Чи уникне країна долі інших внутрішньоазійських буферів — Тибету й Афганістану?

► ДЖАКОТСЬКИЙ ТРИКУТНИК

Тепер ми звертаємося до регіону, який є взірцем для всієї Східної Азії і не лише для неї, уздовж Тихоокеанської окраїни, від Японії (через Південну Корею, Тайвань, китайську провінцію Гуандун) до Сінгапуру прискорений економічний розвиток найсуттєвішим чином трансформував величезне суспільство. У Китаї, як ми бачили, район Тихоокеанської окраїни ще перебуває у цьому процесі, який у майбутньому, очевидно, пошириться на все його узбережжя. У Японії, Південній Кореї і Тайвані ми можемо спостерігати це майбутнє сьогодні. Ось чому ми виділяємо окремий регіон під назвою **Джакотський трикутник**, що складається з Японії, Кореї (Південна Корея сьогодні, але, можливо, об'єднана Корея пізніше) і Тайваню (рис. 10-20). Це регіон величних міст, споживання сировини величезних обсягів з усього світу, неосяжного експорту і глобальних фінансових зв'язків. Але це також регіон соціальних проблем, політичної непевності та економічної вразливості.

У наступному ми матимемо справу з Японією, Південною Кореєю і Тайванем як головними складовими Джакотського трикутника. Ця делімітація створює проблему виключення з нього не тільки Північної Кореї, але і Власне Китаю також. Така ситуація відбиває неспівмірне становище Північної Кореї у цьому географічному — та фактично й у цілому — світі. Ми розглянемо Північну Корею після того як зосередимося на лідері регіону — Японії.

ЯПОНІЯ

Коли ми говоримо про перспективи Китаю стати супердержавою, то повинні пам'ятати, що відбувалося у Японії в XIX ст. У 1868 р. група реформаторів перебрала владу від старої гвардії, і до кінця століття Японія виросла у велику військову та економічну державу. Від підприємств усередині й поза Токіо і звідусіль з урбаністично-індустріального комплексу надходив потік зброї та устаткування, які японці використали для колоніальної експансії. До середини 1930-х років Японія стала центром імперії, яка охоплювала весь Корейський півострів, північний схід Китаю, острови Рюкю і Тайвань, а також південну половину острова Сакалін (названого Карафуто). Навіть спустошливий землетрус, що зруйнував більшу частину Токіо у 1923 р. і вбив 143 000 людей, не зміг уповільнити ривок японців.

Друга світова війна заскочила Японію за розширенням своїх володінь іще далі, ніж планували архітектори «модернізації». На початок грудня 1941 р. Японія загарбала велику частину Власне Китаю, увесь французький Індокитай та більшість малих островів у західній частині Тихого океану. 7 грудня 1941 р. японські авіаносці перемістили військові літаки від Токіо до Гаваїв, і несподіване атакування американського флоту у Перл-Харборі укріпила віру Японії у свою воєнну машину. Незабаром японці захопили Філіппіни, тодішню нідерландську Ост-Індію, Таїланд і британські Бірму та Малайзію, а також проклали широкий коридор через серцевину Китаю до кордону з В'єтнамом.

Через кілька років ера японської експансії завершилася. Її армія була вигнана практично з усіх своїх позицій, і коли американські атомні бомби впали на два японських міста у 1945 р., країна лежала в руїнах. Але Японія знову, цього разу з допомогою досвідченої повоєнної адміністрації США, здолала розруху.

Економічне відродження Японії та її піднесення до статусу світової економічної супердержави були справжньою історією успіху. Японія програла війну та свою імперію, але здобула багато економічних перемог на новій глобальній арені. Вона стала індустріальним велетнем, утвердженцем технологічного поступу, цілком урбанізованим суспільством, великою політичною силою та впливовою нацією. Сьогодні немає жодного міста у світі без японських автомобілів; жоден магазин фототоварів не обходиться без японських фотоапаратів і плівки; лабораторії по всьому світу використовують японське оптичне обладнання. Від океанічних кораблів до мікрохвильових печей та відеокамер японські товари заповнили світові ринки.

Нетривала колоніальна історія Японії допомогла закласти підґрунтя економічних успіхів західної частини Тихоокеанської окраїни. Японці немилосердно експлуатували корейські й тайванські природні та людські ресурси, але вони також упровадили там новий економічний порядок. Після Другої світової війни ця інфраструктура стимулювала економічні зрушення, котрі незабаром перетворили і Тайвань, і Південну Корею у конкурентів Японії.

Просторові обмеження

При розгляді економічної географії Європи ми описували, як порівняно малий острів Британія став рушієм Промислової революції, що забезпечило її вирішальний потужний старт перед стрибком на континент. Британія, повторимо, не була великою, але її острівне положення, місцеві сировинні

РИСУНОК 10-21

матеріали, кваліфікація її інженерів, численна робоча сила та сильна суспільна організація поєдналися не лише для того, щоб забезпечити її промислову могутність: вони зробили Британію величезною морською імперією.

Отож коли японські реформатори прийшли до влади у 1868 р. (подія, образно названа *реставрацією Мейцзі* — повернення «епохи просвіченого правління» на чолі з імператором Мейцзі), вони

звернулися саме до британського досвіду. У наступні десятиліття британці були радниками японців у заснуванні міст, створенні залізничної мережі, розміщенні промислових підприємств та в організації освіти. Британський вплив і до сьогодні відчутний у японському культурному ландшафті: японці, як і британці, їздять по лівому боці дороги. Задумайтесь, як це впливає на зусилля відкрити японський ринок для американських автомобілів!

Японські реформатори кінця XIX ст., без сумніву, бачили багато географічних подібностей між Британією та Японією. Тоді все найважливіше, що відбувалося в Японії, зосереджувалося на найбільшому острові країни — Хонсю (буквально — «материк»). Стародавня столиця Кіото була на суходолі, але реформатори хотіли мати прибережну, зовнішньо зорієнтовану штаб-квартиру. Вони вибрали місто Едо на великій затоці, де східна берегова лінія Хонсю круто повертає на захід (рис. 10-21). Нова столиця була перейменована на *Токіо* («східна столиця»), і майже за століття вона стала найбільшою міською агломерацією у світі. Береги Хонсю лежать близько до азійського материка, де є сировина і потенційні ринки для японської продукції. Отож мрія про велику японську імперію впливає, звісно, з британського прикладу.

Разом із тим британський та японський архіпелаги суттєво відрізняються. За загальною площею Японія більша. Крім Хонсю, вона має три великі острови — Хоккайдо на півночі, Сікоку та Кюсю на півдні — і ще безліч малих островів та острівців, усе загальною площею 377 000 кв. км (146 000 кв. миль). Значна частина цієї поверхні гориста й крута, геологічно молода, сейсмічно небезпечна і всіяна вулканами. Британія має нижчий рельєф, старша геологічно, не зазнає землетрусів і не має діючих вулканів. А щодо промислових ресурсів Британія набагато краще забезпечена, ніж Японія. Наділеність залізною рудою та високоякісним вугіллям забезпечила Британії старт, що тривав століття. Високорельєфна поверхня Японії є дотеперішньою проблемою. Усі великі міста країни, крім старої столиці Кіото, розташовані вздовж берега, і практично частково лежать на штучному ґрунті, відвойованому у моря. Попливіть до гавані Кобе, і ви минатимете штучні острови, пов'язані з Хонсю залізницею просто космічної ери. Запливіть у Токійську затоку, і побачите обабіч неї заводи та фабрики на обширних насипних землях, які висунули далеко вперед природну берегову лінію. Зі 127,2 млн людності, переважна частина якої (78 %) проживає у містах та містечках, Японія використовує свій життєвий простір якомога інтенсивніше і розширює його, де тільки можливо.

Як показує рисунок 10-22, оброблювана земля в Японії дуже обмежена і регіонально роздроблена. Чималу її частину забрали міста. У запліччі Токіо лежить рівнина Канто; навколо Нагої — рівнина Нобі; а Осаку оточує район Канзай. Ці важливі сільськогосподарські зони відчувають неабиякий урбаністичний тиск. Усі три рівнини містяться всередині перервного, але чітко визначеного серцевинного ареалу — осередка величезного виробничого комплексу.

Від географічного світу до регіону

Близько півстолітнє майже непоборне економічне лідерство Японії, її унікальна для такої кількості населення етнічна гомогенність, її острівне розміщення та культурна однорідність — усе це може спонукати до виділення її як окремого географічного світу, а не регіону чи навіть субрегіону Східної Азії. Але швидкі зміни на окраїні західної частини Тихого океану — як усередині самої Японії, так і поза нею — розмивають підґрунтя цієї окремішності. У середині 1990-х років економічний двигун Японії почав давати збої, тоді як сусіди по Тихоокеанській окраїні акселерувалися; її суспільна структура була зруйнована безпрецедентними актами жорстокості, а її зовнішні відносини погіршилися у зв'язку зі злочинними воєнними діями в Китаї та Кореї. Японія була сама при закладанні основ розвитку Тихоокеанської окраїни, але тепер вона не єдина.

Історичні виміри

На карті Корейський півострів простягається подібно до незавершеного моста від азійського материка у напрямі Південної Японії. Японські острови Цусіма та Ікі у Корейській протоці майже завершують цей зв'язок (рис. 10-21). Фактично Корея з'єднувалася з Японією у праісторичні часи, коли рівень моря був нижчий. Народи і культурні впливи час від часу сягали Японії з Азії, навіть коли підйом води затопив сухопутний міст між ними.

Японські острови були заселені задовго перед тим як предки сучасних японців прибули з Азії. Як ми зазначали раніше, айну, людність центрально-азійського походження, влаштувалася на усіх чотирьох головних островах на тисячі років раніше. Але айну не могли втримати свою землю перед краще організованими та озброєними завойовниками і змушені були постійно відступати на північ — аж до невеличкого плацдарму на Хоккайдо. Сьогодні останні залишки культури айну зникають.

До XVI ст. Японія розвинула яскраву й самобутню культуру, що базувалася на суспільному досвіді, персональній мотивації та системі вірувань *сінто*. Люди поклонялися багатьом богам, шанобливо ставилися до предків і прославляли свого імператора, як божество, непогрішиме і всемогутнє. Військовий управитель імператора, *сьогун*, очолив тоді боротьбу проти айну і почав керувати країною. Столиця Кіото стала ансамблем сотень визначних храмів, палаців та садів. У своїй архітектурі, стилі одягу, музичних та інших культурних проявах японці були унікальною спільнотою.

РИСУНОК 10-22

Ще у середині XIX ст. важко було уявити, що Японія стане провідною державою Азії. Протягом 300 років країна була закритою для зовнішніх впливів, а японське суспільство — стагнующим і суто традиціоналістським. Коли європейські колонізатори вперше з'явилися на азійських берегах, Японія спочатку вітала їхніх торговців і місіонерів. Але вже наприкінці XVI ст. імператор видав указ про їх вигнання з країни. До того часу християн-

ство (особливо римо-католицизм) встигло завоювати значне число прихильників у Японії, але тепер воно розцінювалося як прелюдія до колоніальних загарбань. На початку XVII ст. сьогун розпочав масову криваву кампанію, яка практично затаврувала християнство.

Ставлячи собі за мету не зазнати долі Філіппін, які стали володінням Іспанії, японці відтоді дозволяли лише мінімальні контакти з європейцями.

Декілька голландських торговців, фактично ув'язнених на маленькому острові біля міста Нагасакі, були протягом багатьох десятиліть єдиними представниками Європи в Японії. Так розпочався довгий період ізоляції, що тривав до другої половини XIX ст.

Японія змогла зберегти свою відчуженість у колоніальній Східній Азії з допомогою сильної центральної влади і добре організованого війська, а також природного захисту, створеного островами, розміщеними вздовж важкодоступного узбережжя континенту. Слід сказати, що ізольована Японія була набагато менше привабливою, ніж ізольований Китай, чий вишуканий шовк, цінний чай і високоякісні товари не давали спокою як торговцям, так і загарбникам.

Але коли Японія, зрештою, зіткнулася з новою зброєю своїх старих супротивників, вона нічим не могла на неї відповісти. У 1850-ті роки металеві «чорні кораблі» американського військового флоту зайшли в японські гавані, і американці домоглися односторонніх торговельних угод. Незабаром з'явилися британці, французи і голландці, полюючи за такими ж угодами. Якщо ж місцеві чинили опір, американці одразу демонстрували свою перевагу, обстрілюючи японське узбережжя. До кінця 1860-х років, коли японські реформатори вже були готові скинути старий порядок, не залишалося жодного сумніву, що затяжна ізоляція Японії закінчилася.

Японська колоніальна імперія

Коли архітектори реставрації Мейдзі прийняли виклик щодо розбудови Японії, спроможної конкурувати з могутніми супротивниками у зміненому світі, вони проаналізували наявні активи та пасиви країни. Матеріальні активи виявилися обмеженими. Щоб здійснити індустріалізацію, потрібні були вугілля та залізна руда. Для початкової індустріалізації вугілля поки вистачало. Вугільні басейни на Хоккайдо і Кюсю (рис. 10-21) розміщувалися недалеко від узбережжя; нові галузі розвивалися також на узбережжі. У результаті на берегах Сето (Внутрішнього моря) постало багато міст і містечок. Але залізної руди було обмаль — практично нічого для забезпечення потужної індустріалізації, яку запланували реформатори. Ці ресурси треба було імпортувати.

Позитивним було те, що промисловість, зокрема легка на основі ремесел, уже була розвинена у Японії. По домівках та у громадських майстернях виробляли текстиль, порцеляну, товари з дерева та металу. Невеликих покладів руди було достатньо, щоб забезпечити цю місцеву промисловість.

Енергія надходила від людських ніг та рук, а також коліс, що приводилися у рух водою; головним паливом було деревне вугілля. Важливо те, що Японія мала промислові традиції та кваліфіковану робочу силу, яка володіла потрібними виробничими навичками. Усього цього було недостатньо, щоб здійснити модернізацію промисловості, але обіцяло нагромадження капіталу. Громадські та надомні майстерні були інтегровані у великі ланки, на найзначніших територіях було збудовано гідроелектричні станції та кілька теплових (на основі вугілля).

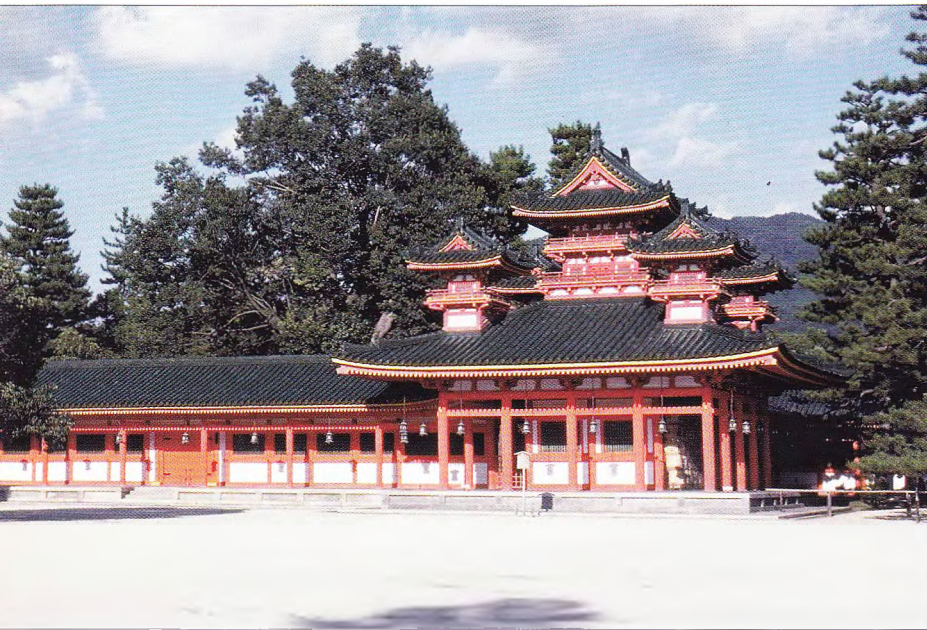
Вперше японські товари (хоча й з асортименту легкої промисловості) почали конкурувати із західними на міжнародних ринках. Однак японці опиралися будь-якому вливанню західного капіталу. Підтримка Заходу, безумовно, прискорила б індустріалізацію, але це коштувало б Японії економічного суверенітету. Натомість на селян наклали більші податки, і ці кошти спрямовували в індустріалізацію.

Ще одна перевага Японії полягала у військових традиціях країни. Збройні сили сьогунату не змогли відвернути вторгнення 1850-х років, але це було наслідком застарілого оснащення, а не відсутності особового складу чи дисципліни. Тому коли економічні перетворення відбулися, військові сили також модернізувалися. Трохи більше ніж через десятиліття після реставрації Мейдзі Японія висунула претензії на свій перший тихоокеанський трофей — острови Нансей (Рюкю). Отож японська колоніальна імперія почала свою розбудову.

Коли Японія здобула контроль над такими важливими східноазійськими колоніями, як Тайвань і Корея, її сировинні проблеми були суттєво вирішені, і проблеми робочої сили також. Високо-сортне вугілля, високоякісна залізна руда та інші ресурси переправлялися на підприємства Японії; крім того, і на Тайвані, і в Кореї японці будували промислові підприємства. Це у свою чергу забезпечило устаткуванням відповідні імпульси у Китаї та Південно-Східній Азії.

Модернізація

Японські реформатори, мабуть, не передбачали, що через якихось три покоління їхня країна стане серцевиною впливової імперії, підтримуваної потужною військовою силою. При тому, розпочавши процес модернізації, вони зуміли продовжити, а не відкинути японські культурні традиції. У західному світі модернізація, як правило, прирівнюється до вестернізації — тобто урбанізації, розширення транспортних і комунікаційних можливостей, роз-

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Місто Кіото, за хронологією друга столиця Японії (після Нари й перед Токіо), — це провідний центр культури і релігії, освіти й мистецтва країни. Вулиці з рядами дерев ведуть повз сотні буддійських храмів; у затишних садах можна знайти спокій від маячні міста. Я приїхав переповненим потягом із Токіо і провів свій перший день, ідучи маршрутом, який породив мені мій колега, але дійшов лише до середини шляху, подовгу зупиняючись біля численних пам'яток. Не лише буддизм, а й синтоїзм позначені на культурному ландшафті. Я пройшов попід *torii* — воротами, які зазвичай формуються з двох дерев'яних стовпів, накритих зверху двома горизонтальними поперечками, загнутими на кінцях. Це символ того, що ви покинули мирське і увійшли в сакральне. Тоді я побачив цей прекрасний синтоїстський храм із його оранжевою оздобою та оливково-зеленою черепицею».

будови ринкової економіки, розпаду традиційних локальних громад, кількісного зростання закладів освіти, впровадження іноземних нововведень. Але у незахідному світі цей процес розглядається цілком інакше: у ньому вбачають наслідки колоніалізму, увічнення системи акумуляції багатства, впроваджені іноземцями. З цього погляду місцева еліта, яка замінила колонізаторів у нових незалежних державах, лише продовжує руйнування традиційних суспільств, а не здійснює справжню модернізацію. Традиційні суспільства, мовляв, можна модернізувати без вестернізації.

У цьому контексті модернізація Японії є унікальною. Довго відкидаючи іноземне втручання, японці трансформували своє суспільство, не імпортуючи «троянського коня»; вони досягли цього на наявній японській інфраструктурі, маючи перед собою японські цілі. Звичайно, Японія імпортувала технології та впроваджувала іноземні інновації, але те, що, власне, й створило Японію, тобто унікальне поєднання сучасних і традиційних елементів, було суто місцевим набутком.

Відносне положення

16 Зміна становища Японії за останнє століття є яскравим прикладом впливу **відносного положення** на розвиток країни. Коли відбулася реставрація Мейдзі, Британія на іншому боці Євразійського материка стала центром глобальної імперії. Колонізація та європеїзація світу були у розпалі. США ще були країною, що розвивається, а Тихий океан — простором для європейської імперської конкуренції. Що ж до Японії, то навіть захоплю-

ючи та консолідуючи свої перші східноазійські колонії, вона залишалась осторонь головних напрямів глобальних змін.

Згодом Японія була втягнута у Другу світову війну і завдавала жорстоких ударів європейським колоніальним арміям в Азії. Європейці так і не оговталися: французи втратили Індокитай, а голландці змушені були залишити свою Ост-Індію (тепер Індонезія). По закінченні війни Японія була розгромлена і розорена, але в той же час японці багато зробили для скорочення європейської присутності у басейні Тихого океану. Понад це драматично змінювалася глобальна ситуація. США, транстихоокеанський сусід Японії, стали найвпливовішою та найбагатшою країною світу, тоді як Британія та її глобальна імперія занепадали. Раптом виявилось, що Японія не так уже й віддалена від глобальних справ: тепер Тихий океан ставав шляхом до найбагатших світових ринків. Отож відносне положення Японії — її становище стосовно економічних і політичних осередків світу — змінилося. У цьому полягає більшість сприятливих можливостей, які японці отримали у повоєнний період перебування своєї країни.

Просторова організація Японії

Уявіть собі 127,2 млн людності, скупченої на території, пристосованій для якогось мільйона осіб. Більша частина цієї території гориста, сейсмічно небезпечна, без родовищ нафти, з мізерними запасами вугілля та інших промислових ресурсів, з невеликою площею землі, придатною для обробітки. Якби Японія сьогодні була менш розвинутою

країною і потребувала продовольства та іноземної допомоги, причин було б більш ніж достатньо: перенаселення, неефективне сільське господарство, нестача енергії тощо.

Дійсно, за деякими оцінками, лише 18 % національної території Японії придатні для проживання; величезне населення скупчене практично у кількох містах; сільське господарство країни не дуже ефективне. Але японці поборолі перешкоди, наслідуючи свої давні цінності — організаційну ефективність, високу продуктивність, відданість якості, посвяту колективним цілям. Навіть до реставрації Мейдзі Японія була чітко організованою країною з понад 30 млн жителів. Історики стверджують, що Едо, перед тим як стати столицею під назвою Токіо, могло бути найбільшим міським центром світу. Японці не були новачками в урбаністичному житті, вони знали виробництво і цінували суспільний та економічний порядок.

Територіально-функціональна організація

Усе це стало неоціненним для модернізаторів, коли вони розробляли новий курс для Японії. Нове індустріальне зростання країни базувалося на урбаністичному та виробничому розвитку, який уже відбувався. Як ми вже зазначали, Японія не володіє істотними джерелами сировинних матеріалів, тому їй не потрібна була суттєва внутрішня реорганізація. Однак деякі міста мали краще становище відносно обмежених місцевих ресурсів і, що важливіше, зовнішніх ресурсів сировини, ніж інші. По мірі формування регіональної організації Японії постала ієрархія міст; попереду був Токіо, але інші міста також прискорено перетворювалися на індустріальні центри.

17 Цей процес впливав із географічного принципу, який Аллен Філбрік назвав **територіально-функціональною організацією**. Вірніше це набір із п'яти взаємопов'язаних принципів, які допомагають пояснити еволюцію регіональної організації не лише у Японії, а й по всьому світу. Філбрік стверджував, що людська діяльність має просторовий осередок. Вона концентрується у певному місці — фермі, підприємстві, складі тощо. Кожна з цих організацій займає певне місце; жодні дві з них не можуть займати точно те саме місце на поверхні Землі. Будь-яка людська діяльність не може відбуватися у повній ізоляції, тому між цими різними організаціями розвиваються взаємозв'язки. Така система взаємозв'язків стає дедалі складнішою у міру розширення суспільних можливостей і запитів. Кожна система (наприклад, фермери відправляють урожай на ринок і купують

техніку в сервісних центрах) формує ланку територіально-функціональної організації. У Вступі ми зверталися до функціональних регіонів як систем просторової організації; ми можемо нанести ланки територіально-функціональної організації Філбріка на карту як регіони. Ці регіони розвиваються внаслідок того, що ми називаємо «творчим уявленням», оскільки люди застосовують сукупний культурний досвід і технологічні ноу-гау, коли вони організовують і перелаштовують свій життєвий простір. Урешті-решт, як пропонує Філбрік, ми можемо визначити рівні розвитку територіально-функціональної організації, ранжувати території та регіони на основі типу, тривалості та інтенсивності обміну.

У ширшому розумінні ми можемо поділити регіони суспільної організації на три категорії: забезпечувальні, транзитні та обміну. Територіальна організація Японії відображає категорію обміну. Всередині кожної з цих категорій ми також можемо ранжувати окремі території на основі кількості типів діяльності, які вони генерують. Навіть у регіонах, де домінує забезпечувальна діяльність, деякі села характеризуються інтенсивнішими взаємозв'язками, ніж інші. Карта Японії (рис. 10-22), що ілюструє її ресурси, міські поселення та наземні комунікації, може багато розповісти про японську економіку. Вона виглядає так, як і карти інших частин світу, де сформувався обмінний тип територіальної організації: ієрархія міських центрів від найбільших міст до найменших селищ; густа мережа залізниць і шосейних доріг, яка пов'язує ці місця; продуктивні сільськогосподарські території біля міських центрів і між ними.

Але карта Японії показує нам іще дещо: зовнішню орієнтацію країни, її залежність від зовнішньої торгівлі. Усі головні та другорядні регіони лежать на узбережжі. З-поміж усіх міст-мільйонників лише Кіото розміщений у внутрішній частині (рис. 10-22). Якщо ми робимо висновок, що Кіото не перевершує Токіо—Йокогами, Осаки—Кобе або Нагої за індустріальним розвитком, то це правильно: стара столиця залишається центром малосерійної легкої промисловості. Фактично старовинний характер Кіото умисно збережений, тому великомасштабні галузі не заохочувалися. Зі своїми храмами і святинями, дивовижними парками й надомними майстернями Кіото залишається сполучною ланкою з доіндустріальним минулим Японії.

Провідні економічні регіони

Як свідчить рисунок 10-22, домінуючий регіон урбанізації та промисловості Японії (разом із про-

дуктивним сільським господарством) — це *рівнина Канто*, яка містить понад третину населення країни і фокусується на території метрополісу Токіо—Йокогама—Кавасакі. Гігантське геопросторове зосередження міст і передмість (друга за розмірами конурбація у світі), а також інтенсивно культивовані сільськогосподарські угіддя формують східний центр розтягнутого і роздробленого серцевинного ареалу країни. Крім своєї пласкої поверхні, рівнина Канто має інші переваги: гарну природну гавань у Йокогамі, порівняно м'який і вологий клімат і центральне розміщення стосовно країни в цілому (єдиною невигодою регіону є його сейсмічна небезпека — див. вставку «Коли стається великий землетрус»). Регіон також дуже виграє від того, що в ньому знаходиться столиця країни. Багато галузей та підприємств вибрали Токіо своєю штаб-квартирою з огляду на близькість до керівних владних структур.

Конурбація Токіо—Йокогама—Кавасакі є провідним промисловим комплексом Японії, що виробляє понад 20 % річного обсягу виробництва країни. Однак сировина для цієї промисловості транспортується здалека. Наприклад, залізна руда довозиться із Філіппін, Малайзії, Австралії, Індії та навіть Африки; більша частина вугілля імпортується з Австралії та Північної Америки, а нафта надходить із Південно-Західної Азії та Індонезії. Рівнина Канто не може забезпечити достатньо харчів для свого населення. Імпортує продовольство вона отримує з Канади, США й Австралії, а також з інших місцевостей Японії. Тому Токіо цілком залежить від своїх зовнішніх торговельних зв'язків у продовольстві, сировині та ринках для своїх продуктів — від дитячих іграшок до високоточного оптичного обладнання і найбільших океанічних кораблів світу.

Другим за важливістю економічним регіоном у серцевинному ареалі є трикутник Осака—Кобе—Кіото, також відомий як *район Канзай*, розміщений у східному кінці Внутрішнього моря. Конурбація Осака—Кобе мала вигідну позицію щодо Маньчжурії у період розквіту колоніальної імперії Японії. Осака була головною японською базою для торгівлі з Китаєм і експлуатації Маньчжурії, але вона постраждала, коли імперія розпалася, і втратила свої торговельні зв'язки з Китаєм після Другої світової війни. Кобе (як і Йокогама, яка є головним суднобудівним центром Японії) — один із найпотужніших портів країни, що керує як судноплавством на Внутрішньому морі, так і закордонними зв'язками. Як ми зазначали, Кіото залишається майже таким самим, як був до «великого стрибка» Японії — містом невеликих галузей.

Район Канзай є також важливою сільськогосподарською територією, але меншою від рівнини Канто. Це ще одне величезне геопросторове зосередження населення, яке змушене імпортувати продовольство.

Рівнина Канто і район Канзай, як видно із рисунка 10-22, є двома провідними регіонами японської серцевини. Між ними лежить *рівнина Нобі* з центром у промисловому метрополісі Нагоя — провідному текстильному виробнику Японії. Карта показує деякі переваги та недоліки території Нагої. Рівнина Нобі більша, ніж долини району Канзай, тому її сільськогосподарська продуктивність вища — хоча й не така, як на рівнині Канто. Але Нагоя не має ні центрального розміщення Токіо, ні розташування Осаки на Внутрішньому морі: її зв'язки з Токіо проходять через вузьку прибережну протоку Сен-ен. Її контакти із заходом країни кращі, і територія Нагої може бути з'єднана з конурбацією Осака—Кобе. Порт Нагоя ще не досягнув такого рівня, як Йокогама чи Кобе, до того ж він має проблеми замулення.

На захід від трьох регіонів, про які йшлося (разом вони становлять те, що називається мегалополісом Токайдо), простягається Внутрішнє море, вздовж берегів якого продовжує розвиватися решта серцевинного ареалу Японії. Найпотужніше зростання відбувається навколо західного входу у Внутрішнє море, де *Кітакюсю* — конурбація з п'яти міст представляє четвертий японський виробничий комплекс і провідний економічний район. Шосейні та залізничні тунелі з'єднують Хонсю і Кюсю, але північна територія Кюсю не має урбаністично-промислового еквівалента через протоку на Хонсю. Конурбація Кітакюсю охоплює Явату — район вугільної промисловості, який сьогодні занепадає. Перший сталеплавильний завод у Японії було збудовано саме тут, на базі цього вугілля, і протягом багатьох років він утримував першість у країні. Переваги транспортування тут, на західному краї Внутрішнього моря, очевидні: жодне місце у Японії не розташоване краще для бізнесу з Кореєю та Китаєм. Оскільки відносини з азійським материком розширюються, ця територія матиме багато вигод. В іншому куточку узбережжя — урбаністичній території Хіросіма—Кюре — базується важка промисловість. А на берегах Корейської протоки Фукуока і Нагасакі є провідними центрами промисловості та суднобудування.

Лише один важливий японський виробничий комплекс лежить поза поясом, що простягається від Токіо на сході до Кітакюсю на заході, — це вторинний район із центром у Тоямі на Японському

Коли стається великий землетрус

Урбаністична територія Токіо—Йокогама—Кавасаки є другим за величиною метрополісом на Землі (більший від нього лише Мехіко-Сіті). Але Токіо — це набагато значніше, ніж просто величезне місто: це найщільніше сконцентований фінансовий і промисловий комплекс у світі. Тут зосереджено дві третини підприємств Японії вартістю понад 50 млн дол. США, багато з яких мають закордонну власність. Більше половини величезних промислових прибутків Японії (у середньому понад 100 млрд дол. США щорічно у 1980—1990-х роках) отримують на підприємствах цього гігантського агломерату.

Але Токіо має дуже непевне довкілля, оскільки лежить на стику трьох активних тектонічних плит (рис. 10-23). Усі японці знають так зване «Правило 70 років»: протягом останніх трьох з половиною століть територія Токіо зазнавала найбільших землетрусів приблизно кожні 70 років: у 1633, 1703, 1782, 1853 і 1923 роках. Великий землетрус 1923 р. спричинив пожежу, яка призвела до загибелі 143 000 жителів. До того ж із Токійської затоки тоді накопилось величезне цунамі, змиваючи усе перед собою. Те, що Японія змогла подолати наслідки цієї катастрофи, було свідченням могутності її економіки.

Сьогодні у Токіо зосереджені такі багатства й виробничі потужності, що землетрус, подібний до згаданого, заторкне, мабуть, економіку всієї планети. Але на початку нового століття Токіо є набагато вразливішим, ніж у 1920-х роках. Увесь приріст виробничих потужностей зведено на насипних ґрунтах, які плавляться від високих температур; місто переплетене підземними газопроводами, що загрожує незчисленними пожежами; транспорт у вирі вузьких вулиць спричиняє суцільний ризик; багато старих висотних споруд не мають тої міцності, що збудовані пізніше 50-поверхові і вищі хмарочоси. Додамо до цього населення рівнини Канто (а воно наближається до 30 млн на найнебезпечніших 4 % території Японії) — і ми усвідомимо, що наступний великий землетрус не буде просто сюжетом місцевих новин.

РИСУНОК 10-23

По великих містах Східної Азії

Токіо

Багато урбаністичних агломерацій називають на честь міста, яке лежить в їхній серцевині. Це стосується і другого у світі мегалополіса — Токіо (26,4 млн жителів). Навіть його довша назва — Токіо—Йокогама—Кавасаки — не відображає всю конгрегацію міст і містечок, які формують цю перенаселену територію, що оточує Токійську затоку і продовжує зростати вшир і вглиб.

Біля берегової лінії деякі околиці Токіо у плані мають вигляд ґратки. Але більша частина міської території, розкинутої по горбах і долинах, являє собою плутанину вузьких вулиць і завулків. Рух повільний, а транспортні «корки» фантастичні. Однак система електричок і метро є взірцем ефективності, хоча у час пік ви повинні звикнути до *cіріосі* — спеціальних заштовхувачів людей у вагони, щоб закрилися двері.

У центрі Токіо красується Імператорський палац зі своїми фортечними ровами та приватними парками. Поряд невисокі будівлі зберігають свій давній респектабельний вигляд, але далі хмарочоси ніби ігнорують небезпеку землетрусів. Недалеко простягається один із найвідоміших кварталів — Гінза: це окремий район розкішних універмагів і крамниць. Іздалека видно споруду, подібну до Ейфелевої вежі, лише трохи вищу. Це Токійська вежа — багатоцільова структура, спроектована для випробування легкої японської сталі, передавання теле- та радіосигналів, вимірювання сейсмічної активності, моніторингу забруднення повітря та, звісно, для приваблення туристів.

Токіо є уособленням модернізації, але буддійські храми, синтоїстські святині, історичні мости і заміряні сади й надалі урізноманітнюють його культурний ландшафт, що відображає успішне поєднання сучасного і традиційного.

морі. Тут перевагою є дешева енергія з місцевих гідроелектростанцій, і це демонструє низка галузей: целюлозно-паперова, хімічна, текстильна. Рисунок 10-22 також показує ранжування промислових районів у Японії, багато з яких орієнтовані на локальні ринки. Тисячі підприємств функціонують у містах і містечках, крім тих, що ми бачимо на цій карті, — навіть на холодному північному острові Хоккайдо, який з'єднується з Хонсю найдовшим у світі залізничним тунелем під протокою Цугару.

Карта територіальної організації Японії свідчить, що в її серцевинному ареалі домінують чотири провідні регіони. Кожен із них є провідним, оскільки певною мірою дублює інші. Кожен містить залізничні та сталеплавильні заводи, обслуговується одним головним портом і лежить у середині або біля великої продуктивної сільськогосподарської території. Чого не показує карта, то це того, що кожен з них також має свої власні зовнішні зв'язки із закордонними джерелами си-

ровини і ринками збуту. Ці зв'язки можуть бути навіть міцніші, ніж ті, що існують між чотирма внутрішніми регіонами серцевинного ареалу. Лише для Кюсю з його вугіллям існує внутрішня сировинна база, що визначає природу та розміщення важкої промисловості, але ці ресурси майже вичерпані. Тому до формування структури територіально-функціональної організації країни залучено більше, ніж просто багатства самої Японії. У цьому сенсі Японія не є унікальною: усі країни, які характеризуються організацією обмінного типу, змушені пристосовувати свої просторові форми і функції до зовнішніх взаємозв'язків, необхідних для поступу. Але мало для яких країн це справджується більше, ніж для Японії.

Схід і захід, північ і південь

Із попереднього матеріалу випливає, що Японія має свою власну Тихоокеанську окраїну: майже

весь економічний приріст Хонсю відбувається на східному узбережжі. Японські географи часто називають цю зону *Омоте Ниппон* (Парадна Японія) — тихоокеанський мегалополісний, високо-технологічний, динамічний сектор, що уособлює сучасну економічну супердержаву, — на противагу *Ура Ниппон* (Задвірки Японії) — порівняно нерозвинутої периферії занедбаних ферм і бідних сіл, що виходить до Японського моря на заході. У лідерів країни, що так гостро потребує продовольства, безгосподарний стан сільськогосподарських угідь в *Ура Ниппон* викликає велике занепокоєння.

Ще однією проблемою є перенаселеність Хонсю. Зусилля пов'язати Хоккайдо і Південний Сікоку з «материком» привели до створення тунелів і мостів світового рівня. Після землетрусу в Кобе у 1995 р. з'явилися проекти передання столичних функцій Токіо територіям за 65—320 км (40—200 миль) на захід від нього — не лише з причин безпеки, а й переважно для переміщення урядових офісів із перенаселеної та дорогої міської площі. У 1999 р. через сповільнення розвитку економіки ці проекти відклали, але японські географи й надалі стверджують, що переміщення столиці залишається актуальним.

Продовольство і людність

Економічна модернізація Японії так заповнила наші думки, що ми легко можемо забути про значні досягнення країни у сільському господарстві. Японські проектувальники з метою ліквідації нестачі вітчизняного продовольства створили широку мережу експериментальних станцій, які провадять роботу зі стимулювання механізації, селекції насіння, використання добрив та поширення інформаційних послуг серед фермерів. Хоча ця програма мала успіх, Японія зіткнулася з суворою реальністю: їй просто бракує землі для обробітку. Країна має один із найвищих показників фізіологічної густоти населення на Землі — 3070 осіб на кв. км (7950 осіб на кв. миль).

Японці роблять усе від них залежне, щоб максимізувати свої сільськогосподарські можливості, вкладаючи величезні кошти у дослідження нових високоурожайних сортів рису, в механізацію, іригацію, терасування, удобрення ґрунтів та інші заходи. Понад 90 % угідь відводиться продовольчим культурам. Городини оточують усі міста.

Але все це коштує великих грошей, тому ціни на продовольство в Японії високі. Мільйони японців перебралися з ферм до міст, зменшуючи населення сільських місцевостей. Політична система Японії приділяє малозаселеній сільській периферії дуже багато уваги і штучно роздуває ціни

на харчі, щоб утримати фермерів на землі. Але це не спрацьовує. За 1920—2000 рр. кількість повністю зайнятих фермерів зменшилася від 50 % до менш ніж 4 % усієї робочої сили. Разом із тим така політика продовжується. На початку 1990-х років американські фермери довели, що вони можуть постачати в Японію рис ушестеро дешевший, ніж японський. Але уряд опирався відкриттю своїх ринків для імпорту.

Маючи національну кухню, у якій переважає їжа, багата на крохмаль, така як рис, пшениця, ячмінь і картопля, японці потребують протеїну для її збалансування. На щастя, вони можуть забезпечити значну його кількість, не купуючи за кордоном, а отримуючи з багатих рибних полів поблизу японських островів. Із притаманною їм скрупульозністю японці створили рибну промисловість потужнішу, ніж у США або у будь-якій давній рибній державі Північно-Західної Європи. Тепер Японія забезпечує внутрішній ринок другим після рису найважливішим продовольчим товаром. Хоча згадка про японську рибну промисловість наводить на думку про флот, який борознить далекі моря й океани, більша частина його величезного вилову (близько сьомої частини сукупних світових річних обсягів) надходить із акваторії в межах кількох десятків кілометрів від Японії. Тепліші води багаті на сардини, оселедця, тунця і скумбрію, а холодніші — на тріску, палтуса і лосося. Береги Японії всіяли близько 4000 рибачьких селищ, і десятки тисяч малих суден курсують у прибережних водах. Японці також практикують *аквакультуру* — розведення риби у штучних водоймах і затоплених рисових полях, морських водоростей в акваріумах, устриць і креветок у мілководних затоках.

Якщо ви потрапите на вулиці японських міст, то можете помітити те, про що звітує демографічна статистика: японці стають вищими й товстішими. Водночас зростає смертність від серцевих захворювань та раку. Існує думка, що причина криється у зміні харчування багатьох японців, особливо молодих. Коли рис і риба були основними продуктами харчування практично для всіх і кількість калорій була обмеженою, але достатньою, японці як нація були поміж найздоровіших і з найбільшою тривалістю життя у світі. Але у міру поширення закладів швидкого харчування, які так полюбляють діти й підлітки, і західних смаків на червоне м'ясо і смажену їжу, їхній сукупний вплив на населення швидко став очевидним. Додайте до цього інтенсивне паління, яке притаманне всім азійським країнам Тихоокеанської окраїни, і ви зрозумієте зміни в медичній географії регіону.

Перспективи Тихоокеанської країни Японії

На початку ХХІ ст. Японія залишається економічним гігантом західної Тихоокеанської країни, але гігантом з непевним майбутнім. Японські продукти й далі домінують на світових ринках, японські інвестиції обплутали земну кулю, але наприкінці 1990-х років економіка Японії похитнулася. Темпи її зростання впали. Багато компаній згорнули свої операції, а деякі збанкрутували. Банківська система показала свою вразливість. Перший економічний «тигр» Тихоокеанської країни захворів. Японські проблеми постали як наслідок поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. За кордоном колапс валют і економік Південно-Східної Азії відбився на японських інвестиціях. Від автомобільних заводів до іграшкових фабрик тривала прибуткова діяльність опинилася з самими лише зобов'язаннями. У самій Японії неякісний фінансовий менеджмент, до якого тривалий час толерантно ставилися внаслідок економічного буму, тепер завдавав великих збитків. На додаток конкуренція з боку ще здорових економік, особливо Тайваню, а також Південної Кореї, підірвала становище японських товарів на світових ринках.

У тривалому періоді все це могло б бути тимчасовими перешкодами, але сумнівно, що Японія збереже своє економічне домінування у Тихооке-

анській країні. Залежність Японії від іноземної нафти є потенційною слабкістю, яка надалі тиснуче на її економіку, якщо порушаться міжнародні лінії постачання. Західна конкуренція за японські ринки зростає. Незчисленні інвестиції, які Японія робила по всьому світу протягом свого періоду достатку — від хмарочосів і кіностудій до курсів гольфу і готелів, — утратили значну частину своєї вартості. Поки Японія реорганізується, американські та європейські підприємства розкупувають її активи і отримують вигоду від її проблем.

Якщо ви захочете здійснити подорож до Японії для теренових досліджень її економічної географії, жодне з усього цього не буде одразу помітне. Міста вирують, сировина продовжує надходити у порти, безліч контейнерів на причалах. Навіть у період спаду ця багата економіка перевершує всі інші у західній Тихоокеанській країні. Але інфраструктура Японії має здатність стимулювати економічну депресію. Їй конче потрібні нові можливості.

Одна з цих можливостей криється у російському Далекому Сході та поза ним — у Сибіру. Російський Далекий Схід лежить прямо через Північний Хонсю і Хоккайдо і є коморою сировинних матеріалів, що чекають на експлуатацію. Для цього японці розмішені просто ідеально, але політичні відносини з Радянським Союзом, а тепер із Росією загнали усі ініціативи у глухий кут (див. вставку «Розплата за війну»). Японія може

Розплата за війну

Японія і Радянський Союз ніколи не підписували мирного договору, щоб завершити свій конфлікт у Другій світовій війні. Чому? Існує чотири причини, і всіх їх видно на карті якраз на північний схід від японського острова Хоккайдо (рис. 10-21). Їхні назви: Хабомай (Зелений), Шикотан, Кунашир та Ітуруп. Японці називають ці скелясті крихітки ланцюга Курильських островів своїми «Північними територіями». СРСР окупував їх наприкінці війни і не віддавав Японії назад. Тепер вони є частиною Росії, і росіяни також не хочуть їх віддавати.

Протягом Другої світової війни японці примусово привезли на ці острови 40 000 робітників, переважно корейців, для видобутку мінералів. Коли радянська армія перемогла Японію у 1945 р., японців вигнали, а більша частина корейців покинула острови. Сьогодні їхнє населення — 50 000 жителів; здебільшого це росіяни, багато з яких військові, що базуються на островах, та їхні родини. У своїй найближчій точці острови лежать на відстані лише 5 км (3 милі) від японської землі як постійне нагадування поразки Японії. А територіальні води наближають Росію ще більше: отож геостратегічне значення

островів далеко перевищує їхній економічний потенціал.

Спроби розв'язати питання провалилися. У 1956 р. Москва запропонувала повернути найменші два острови — Шикотан і Хабомай, але японці відхилили пропозицію, вимагаючи усі чотири. У 1989 р. тодішній президент СРСР Михайло Горбачов відвідав Токіо з надією домогтися укладення договору. Японці, як широко транслювалося, запропонували пакет допомоги вартістю 26 млрд дол. США на розвиток східної зони Росії — її Тихоокеанської країни та величезних ресурсів східносибірської внутрішньої частини. Це почало би трансформацію Далекого Сходу Росії, стимулювало порти Находка і Владивосток і зробило б Росію учасником надзвичайного зростання західної Тихоокеанської країни.

Але не судилося. Російські президенти Єльцин і Путін також не змогли дійти з Японією спільної думки з цього питання, наразившись на опозицію жителів островів і своїх власних владних органів у Москві. Так Друга світова війна продовжує накидати тінь на цей найпівнічніший сегмент західної Тихоокеанської країни.

стати одним із головних користувачів значних нафтових резервів поблизу острова Сахалін, однак справа не зрушується з місця. Японія також має важливі потенційні можливості у Кореї, особливо якщо там відбудеться процес об'єднання. Але відносини з Кореєю залишаються напруженими, оскільки корейці ще пам'ятають дії японців під час Другої світової війни, а Японія відмовляється визнати їхню неправомірність.

Усе це треба розглядати у контексті японського суспільства, яке змінюється. Населення чисельністю 127 млн осіб швидко стариться, і демографи очікують, що воно лише трохи збільшиться до 2007 р., а від того моменту почне зменшуватися. Це скорочення відбуватиметься досить швидко — до 100 млн у 2050 р. і лише до 67 млн у 2100 р. Японія вже на деякий час зіткнулася з нестачею робочої сили (хоча нещодавній економічний спад спричинив зростаюче безробіття, що є новим у повоєнному періоді). Протягом тривалого часу Японія потребуватиме мільйони іммігрантів для функціонування економіки, але для культурно гомогенних, етнічно стерильних «ніппон», які історично завжди опиралися іммігрантам, це буде жахом. Та японські лідери поки не мають іншого вибору. «Посивіння» країни призведе до обтяження соціальних систем і збільшення податкового пресу.

Тим часом модернізація і далі лихоманить японське суспільство. Японці мають сильні традиції родинних зв'язків і пошани до старших родичів, але цей звичай занепадає. Молоді люди на відміну від своїх батьків і дідів не розуміють духовної принадності будь-яких обмежень — чи то житла, комфорту, чи то приватної власності. У Японії попри все її матеріальне багатство родинні будинки малі, тісні, не дуже міцно збудовані, а часом навіть без елементарних вигод. Зі своїми значними вільними коштами японці багато подорожують по світі, і побачивши, як живуть американці або європейці з подібним рівнем доходів, повертаються додому збентеженими.

Як ми зазначали, Японія продовжує бути однією з найоднорідніших спільнот у сучасному інтерактивному світі. Китайці все ж періодично відкривали свої двері іноземцям; японці ж були суворішими. Крім айну, які вироджуються, тубільних меншин у Японії немає. Корейців привезли до Японії під час Другої світової війни як примусових робітників, які не мали японського громадянства. Пізніше, навіть у періоди нестачі робочої сили, ідея запросити іноземних робітників уже не сприймалася. Коли США після війни у В'єтнамі надали притулок сотням тисяч в'єтнамських біженців, Японія прийняла всього кілька сотень, і

то після тривалих переговорів. Етнокультурна однорідність, яка так ревно охороняється, не може бути життєспроможною у сьогодинньому глобалізованому світі.

Майбутнє Японії у геополітичній структурі західної Тихоокеанської окраїни також непевне. Понад півстоліття після закінчення Другої світової війни американські військові сили й далі базуються на японській території, гарантуючи безпеку. Китай і Корея прийняли домовленість, що забороняє озброєння Японії з огляду на те, що сталося у Другій світовій війні. Але в Японії, де підіймається націоналізм, шораз актуальнішим політичним питанням стає внутрішня військова готовність. Така ситуація приховує в собі потенційні проблеми.

Отож Японія є осью країною у західній Тихоокеанській окраїні, що стоїть на економічному, соціальному і геополітичному перехресті. Її майбутнє серйозно вплине не лише на Східну Азію і Тихоокеанський регіон, але й на світ у цілому.

КОРЕЯ

На азійському материку, прямо навпроти Японії лежить Корейський півострів (рис. 10-24), територія якого, здебільшого гориста й пересічена, містить 70 млн населення. На відміну від Японії Корея довго була і зараз є роздробленою країною, а корейці — поділеною нацією. Протягом незліченних століть Кореї випала роль заручника у боротьбі сильніших сусідів. Вона була залежною від Китаю, була також колонією Японії. Коли Корея звільнилася від деспотичного правління Японії наприкінці Другої світової війни, союзники-переможці поділили її на власний розсуд. Північна Корея (на північ від 38-ї паралелі) відійшла до впливу Радянського Союзу, а Південна Корея — до впливу США. У результаті країна поміняла одного пана на двох нових — і діаметрально протилежних. Відтак Північна Корея підпала під комуністичний режим і стала диктатурою подібного (у цьому випадку навіть екстремального) типу. Південна ж Корея завдяки американській допомозі стала частиною східноазійського капіталістичного периметру. Знову ж таки це була воля закордонних держав, яка переважила прагнення самих корейців.

У 1950 р. Північна Корея вирішила об'єднати країну силою і вторглася на південь через 38-му паралель. Це зумовило військову відповідь ООН на чолі зі США. Так розпочалася руйнівна Корейська війна (1950—1953 рр.), у якій сили Північної Кореї пройшли далеко на південь, щоб бути відбитими назад через власну територію майже до китайського кордону. Тоді армія Китаю

втрутилася у війну і знову відкинула загони ООН на південь. Лінія перемир'я була встановлена у 1953 р., але країна була спустошена такими безпрецедентними методами, яких вона не зазнавала навіть у своєму жорстокому минулому. Ця лінія, показана на рисунку 10-24, стала не тільки юридичним, а й фактичним глухим кордоном. Понад чотири десятиліття практично жодного контакту через нього не відбулося.

У результаті Джакотський трикутник як окремий регіон Східної Азії за всією логікою має вмішувати Південну Корею, але виключати Північну (див. вставку «Відживаюча Північна Корея»). Часи можуть змінитися, як це сталося у колишній поділеній Німеччині, але поки прірва між двома Кореями лише поглиблюється. На переломі століть Південна Корея з 45 % сукупної території усієї країни та з двома третинами

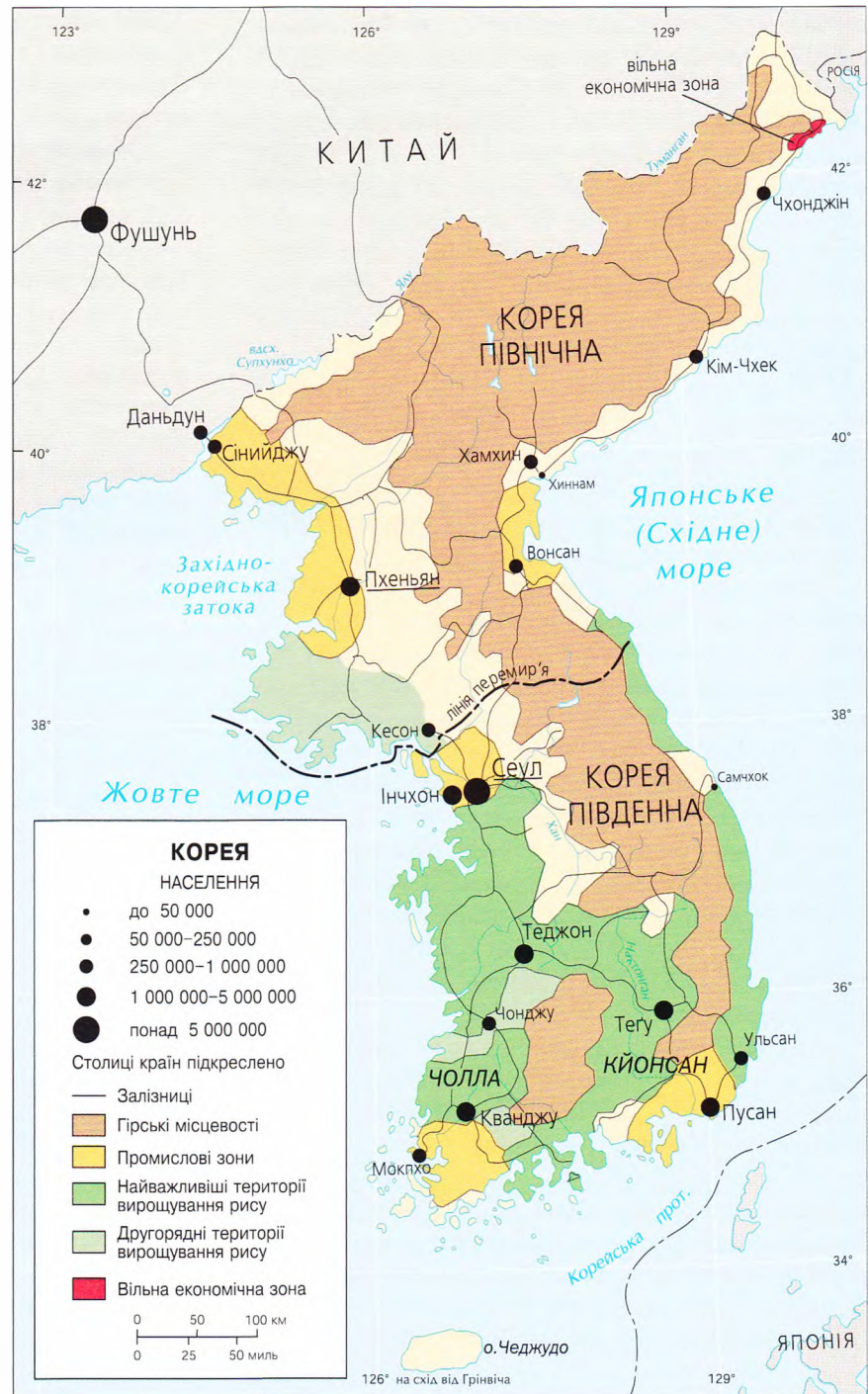

РИСУНОК 10-24

Відживаюча Північна Корея

Корейський півострів добре фізіографічно окреслений, і його людність — корейська нація — населяє його тисячі років. Але численні політичні поділи, іноземні культурні вторгнення і колоніальні підкорення дуже перенасичили його історію. Тепер корейці поділені знову, цього разу ідеологічно. Якщо капіталістичний Південь став одним з економічних «тигрів» Тихоокеанської окраїни, то Північна Корея залишається ізольованою стагнуючою державою сталіністської моделі, давно відкинутої навіть у колишньому Радянському Союзі.

Понад півстоліття Північною Кореєю правили двоє людей: Кім Ір Сен — «Великий вождь» — і його син Кім Чен Ір — «Дорогий вождь». Цілковите підкорення диктаторам забезпечується здатними геть на все політикою та військом. Самовстановлена ізоляція є визначальною рисою держави, і остання пильно контролює усі аспекти життя своїх громадян.

Економічна політика комуністичного спрямування продовжує руйнувати Північну Корею. Доходи на одну особу тут удесятеро менші, ніж на Півдні; бідність є просто загрозливою. Смертність новонароджених майже у чотири рази вища. Промислове обладнання застаріло на чверть століття. Експорт незначний. Коли провал сільськогосподарської політики та природні катаклізми збіглися наприкінці 1990-х років, режим відмовився від допомоги, навіть Південної Кореї. Як і у маоїстські часи в Китаї, світ ніколи не дізнається про кількість людських утрат.

Північна Корея добилася прогресу на одному фронті: ядерної спроможності та пов'язаного з цим озброєння. У 1999 р. вона запустила випробувальну

ракету в напрямі Північної Японії, посилюючи міжнародне занепокоєння. Північні корейці використали ядерну загрозу для переговорів з Японією та Південною Кореєю як головними вкладниками у багатомільярдну програму будівництва реакторів з мирними цілями.

Одночасно існують ознаки того, що Північна Корея почала шукати шляхів для поліпшення відносин із Південною Кореєю і відкриття дверей, хоча й нешироко, зовнішньому світові. На крайній півночі країни була продекларована вільна торговельна зона (скоріше за все вона не стане полюсом зростання, оскільки її оточує подвійний паркан із колючого дроту), і круїзним кораблям дозволили заходити в її порт. Крім цього, Кім Чен Ір протягом 2000 р. санкціонував низку переговорів з офіційними особами Південної Кореї, внаслідок яких відбулися перші зустрічі членів сімей, розділених лінією примирення у 1953 р. Хоча ці побачення тривали всього кілька годин, сам факт для обох країн став знаменним.

Об'єднання Кореї, якщо воно відбудеться, зумовить набагато більші труднощі, ніж у Німеччині. Військовий континент США, а це 37 000 осіб, поки що патрулює найбільш фортифікований кордон у світі; примирення сторін зачепить інтереси не лише корейців, а й іноземців. Це може непередбачено порушити баланс сил у регіоні. Але кордон, накладений на корейську націю, — це пережиток «холодної війни», і його відміна, а також реінтеграція Північної Кореї у міжнародну спільноту є гідною похвали метою.

корейської людності постала як один з економічних «тигрів» Тихоокеанської окраїни. Будучи неподіленою, Корея могла б досягнути навіть більшого, оскільки Північна і Південна Корея перебувають у ситуації, яку географи називають

18 регіональною комплементарністю. Ця умова постає, коли два прилеглі регіони доповнюють один одного в економіко-географічному плані. У цьому випадку Північна Корея має сировину, яка потрібна промисловості Південної Кореї; Південна Корея виробляє продовольство, яке потрібне півночі; Північна ж Корея виробляє хімічні добрива, необхідні для ферм на півдні, і т. д.

Однак обидві Кореї розвивалися у різко протилежних напрямках. Північна Корея, великі запаси вугілля і залізної руди якої приваблювали японців і гідроелектростанції якої виробляли електрику, що її міг використати південь, вела обмежену торгівлю з Китаєм і СРСР. Південна Корея встановила тісні торговельні зв'язки зі США, Японією та Західною Європою.

Ще у перші повоєнні роки існувало декілька ознак того, що Південна Корея стане важливою

економічною силою у Тихоокеанській окраїні та, можливо, й на світовій арені. Якщо спочатку це була переважно аграрна країна зі стагнуючою економікою, то величезні вливання допомоги, спочатку зі США, а потім з Японії, поєднані з реорганізацією сільського господарства і стимулюванням промислових галузей, зумовили кардинальний поворот. Великі феодалські маєтки були розподілені між сільськими родами (по 3 га/7,5 акра), і розпочалася програма масового імпортування добрив. Обсяги виробництва зросли, задовольнивши внутрішні потреби, а в деякі роки були навіть надлишки продукції.

Програма індустріалізації базувалася на скромних місцевих сировинних матеріалах, достатній та кваліфікованій робочій силі, готових закордонних (особливо американських) ринках і тривалій іноземній допомозі. Незважаючи на корупцію, політичну нестабільність і суспільний неспокій, режими Південної Кореї змогли підтримувати високі темпи економічного зростання, які до кінця 1980-х років забезпечили країні місце у десятці

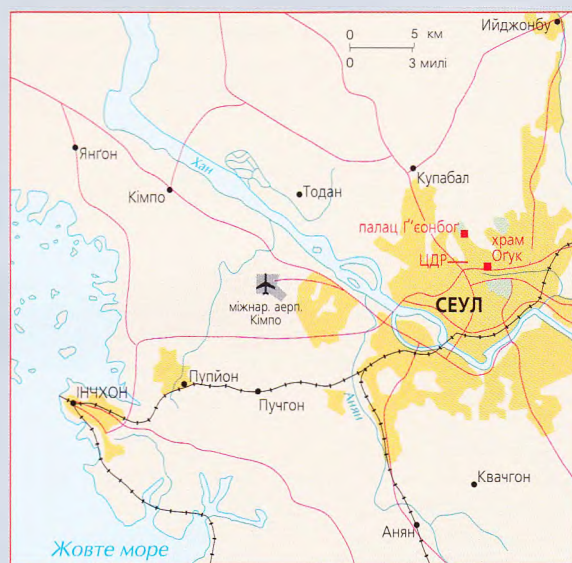
По великих містах Східної Азії

Сеул

Сеул (9,9 млн осіб), розташований на річці Хан, ідеально підходить для столиці усієї Кореї — і Північної, і Південної (його назва й означає «столиця»). Він і служив такою від кінця XIV до середини XX ст., але згодом його роль змінилася. Сьогодні місто опинилося у північно-західному куті Південної Кореї, для якої воно є столицею; недалеко на північ розташовані напружена демілітаризована зона та лінія перемир'я з Північною Кореєю. Ця лінія перетинає гирло Хан, позбавляючи Сеул річкового руху. У результаті розвився його океанічний порт — Інчхон.

Неконтрольоване зростання Сеула, що супроводжується частими людськими трагедіями (пригадаймо недавнє падіння мосту через Хан чи обвал шести-поверхового універмагу), відображає як негнуче розширення економіки всієї Південної Кореї, так і політичну боротьбу, що перенесла країну від автократії до демократії. Центральний Сеул лежить у басейні, оточеному горбами і підвищеннями близько 330 м (1000 футів), розкинувшись в усіх напрямках. Проект розбудови міста, складений на початку 1960-х років, був далеко перевершений припливом іммігрантів.

Ще за часів японського колоніального контролю зв'язки Сеула з іншими частинами Корейського півострова поліпшилися, і ця інфраструктура відіграла свою роль у наступному успіху міста. Сеул є не

лише столицею, а й провідним промисловим центром Південної Кореї, експортуючи значні кількості текстилю, одягу, взуття і — дедалі більше — електроніки. Південна Корея і надалі залишається економічним «тигром» Тихоокеанської окраїни, а Сеул є її серцевиною.

найбільших торговельних держав світу. Щоб цього досягти, влада багато позичала з-за кордону, контролювала банки і великі галузі. Зростання Південної Кореї зумовлене більше державним, ніж вільним підприємницьким капіталізмом, але воно дало вражаючі результати. Південна Корея стала найбільшою суднобудівною країною світу; швидко зростає її автомобільна промисловість; а залізобудівна, сталеплавильна й хімічна перебувають на піднесенні. На жаль, менше уваги приділяється високотехнологічним галузям, які є козирем інших економічних «тигрів» Тихоокеанської окраїни.

Сьогодні Південна Корея процвітає, і ми можемо побачити це на карті (рис. 10-24). Столиця Сеул із населенням близько 10 млн жителів ранжується як одне з найбільших мегаміст світу і є центром величезного індустріального комплексу з виходом до Жовтого моря посередині Корейського півострова. Сотні тисяч селянських сімей мігрували до Сеула після завершення Корейської війни (сьогодні лише приблизно 20 % південнокорейських селян залишилися при землі). Вони також переїхали до Пусана — осередка другої за величиною

промислової зони країни, розміщеного на Корейській протоці навпроти західного краю Хонсю. Підтримуваний владою урбаністично-промисловий поступ тут продовжується. Десь 30 років тому місто Ульсан північніше Пусана було риболовецьким селищем із 50 000 жителів; сьогодні його людність перевищує 1,4 млн, майже половина її — це родини робітників автозаводів «Хонда», а також місцевих верфей і доків.

Третя індустріальна територія, показана на рисунку 10-24, з центром у місті Кванджу, має переваги відносного положення, що сприяють її розвитку, але тут є внутрішні проблеми. Кванджу лежить у центрі району Чолла, південно-східний же район називається Кйонсаном. Понад три десятиліття з початку 1960-х років військові, які керували Південною Кореєю, усі походили з Кйонсану і, зрозуміло, робили все можливе для притиснення конкуруючого району. Доходило до того, що Сеул навіть перешкоджав планам удосконалення залізничного сполучення між Кванджу і столицею. Ці регіональні чвари призводили до протестів у Чоллі та жорстоких репресій з боку військових

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Пусан, розташований у південно-східному куті Корейського півострова, є важливим портом, промисловим центром, осередком комерції та ядром великого сільськогосподарського запліччя. Попливіть або полетіть до Пусана, і ви отримаєте урок географії з проблем, які ця місцевість презентує протягом урбаністичного розширення. Пусан лежить на самому краї пересіченого гірського ланцюга (див. рис. 10-24), розкинувшись по схилах, вузьких долинах, а в районі порту — на регенерованих землях. Прогулюючись центром міста, ми несподівано натрапляємо на вулиці, які закінчуються сходовими маршами».

правителів. Наслідки такої ситуації тільки-но починають повільно долатися у цій частині тепер демократичної країни. Люди у Чоллі часто кажуть, що вони почувалися дискримінованими у власній країні, і несправедливо, що їхній район відстає. Вони мають рацію: наприклад, група компаній «Самсунг» давно проводить політику не приймати на роботу випускників університетів Чолли.

Отож економічне зростання Південної Кореї не проходить гладко. Період диктаторського правління і державного контролю вже пройдено. Південна Корея є демократичним суспільством,

але загальноазійський економічний спад кінця 1990-х років продемонстрував слабкість її фінансової та бізнесової структури, успадкованої від попереднього періоду. Величезні корпоративні конгломерати — *чеболи* — придушували конкуренцію, контролювали банківську систему і диктували державі економічну політику. Це, мабуть, була ультимативна версія того, що економіко-географи називають **державним капіталізмом**, і вона довела свою неспроможність подібно до комуністичної планової економіки. Коли Південна Корея відчула вплив подій в інших частинах Азії, система чеболів розпалася, і потрібні були величезні вливання коштів від міжнародних банків. З початком нового століття економіка Південної Кореї стабілізувалася й почала відроджуватися, але обставини всередині, а також ззовні країни дещо сповільнили її підйом по драбині, на вершині якої стоїть Японія.

19

ТАЙВАНЬ

Третім компонентом регіону, який ми назвали Джакотським трикутником, є Тайвань. Разом із крихітними островами у Тайванській протоці Тайвань розглядається пекінською владою як китайська провінція, тимчасово непокірна й неслухняна. Після приєднання португальського Макао до Китаю у 1999 р. Тайвань залишився єдиним значним нерозв'язаним територіальним питанням.

Претензії Пекіна до Тайваню мають і сильні, і слабкі сторони. Люди хань давно живуть на Тайвані, але острів був заселений тисячі років раніше малайсько-полінезійськими групами, які ділилися на гірських і низинних жителів. Коли у XVII ст. китайці емігрували з ураженої голодом провінції Фуцзянь до Тайваню, вони швидко витіснили або асимілювали людність долин, але аборигени з гір трималися аж до японського вторгнення. Формальний китайський контроль розпочався у 1683 р., коли експансіоністська династія Цін зробила Тайвань частиною провінції Фуцзянь. Рис і цукор стали важливими експортними товарами на материк, і до 1840-х років населення Тайваню оцінювалося у 2,5 млн осіб. У 1886 р. острів був проголошений провінцією Китаю, але до цього часу британці заснували там два торговельні порти, французи блокували їх, а японці послали туди експедиції. Дев'ять років потому, у 1895 р., Китай поступився Тайванем Японії згідно з угодою після китайсько-японської війни, і він став японською колонією.

Коли остання китайська династія Цін була скинута у 1911 р., націоналістичний уряд у 1912 р. проголосив Республіку Китай (РК) під проводом Сун Ятсена. Природно, що ця влада прагнула виг-

нати усіх колоніалістів — не лише європейських, а й японських, і не тільки з материка, а і з Тайваню. Однак на Тайвані японці втрималися, використовуючи острів як джерело продовольства і сировини, а також ринок для своєї продукції. Щоб усього цього досягти, японці запустили величезну програму розвитку (будівництво шосейних доріг і залізниць, іригаційні проекти, гідроелектричні мережі, шахти, заводи тощо). Тоді як материковий Китай був утягнутий у конфлікт, Тайвань залишався під японським контролем. У 1945 р., коли Японія була розбита у Другій світовій війні, Тайвань знову став адміністративною частиною Китаю, але на короткий час. Як ми зазначали раніше, націоналісти під проводом Чан Кайші тепер натрапляли на зростаючу хвилю комунізму на материк, і влада РК вступила у заздалегідь програшну війну. У 1949 р. прапор Республіки Китай був перенесений в останню твердиню — острівний Тайвань. Там Чан і його послідовники зі своїми військом, зброєю і багатством з материка заснували те, що вони (і світ на чолі зі США) проголосили легітимною владою усього Китаю. На острові націоналісти з допомогою США розпочали широкомасштабну реконструкцію зруйнованої війною інфраструктури. На міжнародній арені країну репрезентувала РК: у ще молодій ООН націоналісти Тайваню зайняли місце Китаю.

Однак на величезному материкі правила комуністи, які називали свою країну Китайською Народною Республікою (КНР). Так постала дилема двох Китаїв, яка й надалі турбує міжнародну спільноту. Коли РК усунули з ООН у 1971 р., щоб уступити місце КНР, останній передавалася також і легітимність.

Цей диспут міг би вважатися суто внутрішнім за двох умов: піднесення Тайваню як економічного «тигра» у Тихоокеанській країні зі значним розширенням демократії у РК; і появи на світовій арені комуністичного Китаю після десятиліть ізоляції. Сьогодні економічна могутність КНР швидко зростає, але він залишається комуністично-авторитарним; і саме РК, а не КНР, зуміла поєднати економічний успіх з демократизацією.

Тайвань, як видно з рисунка 10-25, — невеликий острів. Він менший, ніж Швейцарія, але має набагато чисельніше населення (22,6 млн осіб), більшість якого зосереджена на вигині дуги західного та північного берегів. Гори Джун'ян — територія значних підвишень (деякі з них понад 3000 м/10 000 футів), крутих схилів і густих лісів — переважають у східній половині острова. На заході вони переходять у зону горбистої поверхні, а ближче до Тайванської протоки — у прибережну рівнину. Струмки з гір добре зрошують поля, і обсяги сільськогосподарської продукції більш ніж

подвоїлися від 1950 р., навіть при тому що сотні тисяч селян залишили землю задля роботи у нових галузях Тайваню.

Сьогодні низинний урбаністично-індустріальний коридор Західного Тайваню має два центри: у столиці Тайбей на північній окраїні острова і у швидко зростаючому Гаосюні на крайньому півдні. Японці добудували Цзілун, морський порт Тайбею, для експорту місцевого вугілля, але тепер сировину переправляють іншим шляхом. Тайвань імпортує бавовну-сирець та боксити з Індонезії, нафту з Брунею, а залізну руду з Африки. Тайвань має розвинену залізничну і сталеплавильну промисловість, атомні станції, верфи, великомасштабну хімічну промисловість і сучасні транспортні мережі. Однак дедалі більше він експортує продукцію своїх нових високотехнологічних галузей: персональні комп'ютери, телекомунікаційне устаткування, найточніші електронні інструменти. У Тайваню величезний інтелектуальний потенціал, і багато іноземних фірм приєднуються до наукових досліджень, що проводяться у Сінчжу на півночі, де влада допомогла організувати технополіс мікроелектроніки та персональних комп'ютерів. На півдні «місто науки» Тайнань спеціалізується на мікросистемах та інформаційній технології.

З менш ніж однією п'ятдесятою населення материкового Китаю Тайвань у кінці 1990-х років був попереду свого велетенського сусіда як торговельна держава. Значна частина обсягу цієї торгівлі припадає на Китайську Народну Республіку; незважаючи на понад півстоліття ворожнечі, зв'язки між острівними та материковими жителями залишалися міцними. Статус Гонконгу (Сянгану) як британської колонії інтенсифікував цю торгівлю, оскільки через Гонконг вона могла здійснюватись як непряма.

Заснування у Китаї спеціальних економічних зон пройшло довгий шлях обходу політичних незгод між Китаєм і Тайванем. У майже вільному середовищі СЕЗ тайванським бізнесменам дозволили будувати або купувати підприємства, як і «справжнім» іноземцям, і СЕЗ Сямінь розмістилася прямо навпроти Тайваню якраз із цією метою. У результаті тисячі тайванських компаній тепер оперують у Китаї, хоча політичне напруження ще триває.

Поява Тайваню як економічного «тигра» Тихоокеанської країни була навіть яскравішою, ніж Японії. Справді, Тайвань отримав значну західну допомогу, але вийшов із боргів швидше, ніж можна було сподіватися. Сьогодні прибуток на одну особу перевищує тут 10 000 дол. США — це більше, ніж у багатьох європейських країнах. Торговельний надлишок Тайваню становить десятки

мільярдів доларів у резервах і використовується для власного розвитку та інвестицій за океаном. Наприклад, Тайвань є одним із найбільших іноземних інвесторів у відбудові В'єтнаму. І, на відміну від Японії та Південної Кореї, Тайвань витримав економічні збурення кінця 1990-х років без кризи.

Найбільшою проблемою Тайваню є політична, а не економічна. Націоналісти, які зробили острів своєю базою у 1949 р., заснували Республіку Китай, яка спочатку була авторитарною, а потім розвинулася у демократичну державу. Це був непростий процес, але коли демократичний рух Тайваню сягнув кульмінації у 1991 р., це спричинило не різанину, а вільні вибори нового парламенту. Лідери Тайваню проголосили, що прямі та всенародні вибори президента у 1996 р. були першими такими виборами не лише в РК, а й у чотиритисячолітній історії китайської держави. Таким чином, Тайвань представляє себе як альтернативу КНР, якою управляють комуністи, доводячи світові, що демократія співмірна з китайською культурою і традиціями. Утім міжнародна спільнота не визнала Тайвань як незалежну державу, а значна частина тайванського електорату сама протистоїть будь-якому рухові у напрямі цілковитої суверенності. Пекін наполягає на тому, щоб Тайвань був недоступний для державних урядовців США. У 1995 р., коли США дозволили президентові РК відвідати американський університет, випускником якого він був, відносини між Вашингтоном і Пекіном погіршилися. У 2000 р., коли тайванці обрали президента, який під час виборчої кампанії проголосив рівність Тайваню з материковим Китаєм, Пекін улаштував військові маневри у Тайванській протоці.

Тому політична географія Тайваню не відповідає економічній географії. РК вистояла проти комунізму в 1960—1970-х роках, але її багаторічний союзник — США — був змушений публічно мати справу лише з одним Китаєм — комуністичним гігантом КНР. Хоча товари й капітал переміщуються між Тайванем і материком, Пекін брязкає зброєю кожного разу, коли демократія в РК робить ще один крок уперед.

Сьогодні політичний вибір Тайваню настільки обмежений, наскільки безмежні його економічні горизонти. Комуністичний Китай дає чітко зрозуміти, що рух у напрямі незалежності зрештою призведе до інтервенції. Хоча у військовому плані

РИСУНОК 10-25

Тайвань добре підготовлений, йому невігдно утримувати величезні військові сили. У будь-якому випадку незалежність Тайваню представляє філософську невигоду для лідерів РК, оскільки це зменшить їхні шанси на легітимність як альтернативної моделі возз'єднаного Китаю. На практиці конфлікт у Тихоокеанській окраїні стане руйнівним для обох сторін, хоч би яким він був.

Тож майбутнє Тайваню як непокірної провінції з національними прагненнями і квазідержави з глобальними зв'язками висить на волосині. Це тест на спроможність Китаю до компромісу та примирення. У теперішні деволуційні часи доля Тайваню буде провісником світового порядку XXI ст.

РИСУНОК 11-1

Південно-Східна Азія

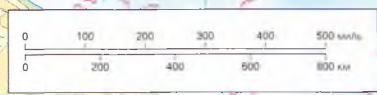
КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Буферна зона	11 Компактні держави
2 Пояс дроблення	12 Подовжені держави
3 Китайська діаспора	13 Видовжені держави
4 Органічна теорія	14 Фрагментовані держави
5 Державні кордони	15 Перфоровані держави
6 Первинний кордон	16 Теорія доміно
7 Пізніший кордон	17 Пакгауз
8 Нанесений кордон	18 Архіпелаг
9 Реліктовий кордон	19 Трансміграція
10 Територіальна морфологія держави	

РЕГІОНИ

- ▶ МАТЕРИКОВИЙ РЕГІОН
- ▶ ОСТРІВНИЙ РЕГІОН

Південно-Східна Азія ... Сама назва збуджує емоції американців. Тут США володіли своєю єдиною великою колонією. Тут американські збройні сили тріумфували над японськими противниками. Тут США брали участь у єдиній війні, яку програли. Тут найгірша «холодна війна» Вашингтона не змогла матеріалізуватися. Тут американські компанії робили величезні інвестиції, які сприяли трансформації дрімаючих економік у потенційні тихоокеанські «тигри». Південно-Східна Азія, колись віддалена і стагнуща, нині посідає одне із центральних місць у нашому глобалізованому світі.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Південно-Східна Азія є світом півостровів і островів, що межує з Індією на північному заході та Китаєм на північному сході (рис. 11-1). Її західні береги омиваються Індійським океаном, а на сході простягається величезний Тихий океан. З усіх цих напрямів у Південно-Східну Азію проникали зовнішні впливи. З Індії прибували торговці, з Китаю — поселенці, через Індійський океан — араби для участі у комерційній діяльності, а європейці — для розбудови своїх імперій, нарешті, через Тихий океан — американці. Південно-Східна Азія була ареною численних суперечок за владу і сфери впливу між близькими й далекими конкурентами.

Географія Південно-Східної Азії певним чином нагадує географію Східної Європи. Це мозаїка менших країн на периферії однієї з найбільших держав світу. Це колись **буферна зона** між могутніми супротивниками. Це **пояс дроблення**, де зовнішній та внутрішній тиск фрагментував політичну географію. Подібно до Східної Європи Південно-Східна Азія демонструє і величезне культурне розмаїття. Це терен сотень культур, багатьох мов і діалектів, а також кількох світових релігій.

Рисунок 11-2 показує масштаби розглядуваного географічного світу, але зверніть увагу на невідповідність між східним кордоном цього світу та східними межами найзаселенішої держави — Індонезії. Найсхіднішою частиною Індонезії є західна половина острова Нова Гвінея, де тубільні культури належать не до Південно-Східної Азії, а до тихоокеанських культур. Сьогодні Індонезія править тим, що є по суті тихоокеанською островною колонією, хоча Іріан-Джая (Західний Іріан) офіційно є однією з її провінцій. У цьому розділі ми згадуємо Іріан-Джаю через її зв'язок з Індонезією, а також через можливість майбутньої зміни для цієї папуаської території, але усю Нову Гвінею ми розглядаємо у розділі 13.

Оскільки політико-географічна карта Південно-Східної Азії (рис. 11-2) дуже складна, її треба уважно дослідити. Один із способів такого дослідження — притримуватися узбережжя материка із заходу на схід. Найзахідніша держава у цьому світі — це М'янма (до 1989 р. — Бірма) — єдина країна у Південно-Східній Азії, яка межує і з Індією, і з Китаєм. М'янма ділить перешийок півострова Малакка з Таїландом — серцевиною *Материкового* регіону. Південь півострова є однією із двох частин Малайзії, крім Сінгапура на його нижньому краї. Вихід до Сіамської затоки має Камбоджа. Рухаючись далі на схід, ми сягаємо В'єтнаму — довгої смужки суходолу, яка простя-

Головні географічні особливості Південно-Східної Азії

1. Південно-Східна Азія простягається від півострівного материка до морських архіпелагів. Оскільки Індонезія контролює частину Нової Гвінеї, її функціональний регіон сягає у сусідній Тихоокеанський географічний світ.
2. Південно-Східна Азія подібно до Східної Європи була поясом дроблення між могутніми суперниками і має фрагментовану культурну та політичну географію, сформовану іноземним втручанням.
3. У фізичній географії Південно-Східної Азії переважають підвищений рельєф, нестатильність земної кори, позначена вулканічною активністю та землетрусами, і тропічний клімат.
4. Більша частина понад півмільярдної людності Південно-Східної Азії живе на островах двох країн: Індонезії (з четвертим за розмірами населенням світу) і Філіппін. Темпи приросту населення в островному регіоні Південно-Східної Азії перевищують цей показник на материку.
5. Хоча переважна більшість жителів Південно-Східної Азії має однакове походження, існують багатий культурний поділ і розмаїття місцевих традицій, підтримуване подрібною фізичною географією цього світу.
6. Наслідки владних іноземних впливів — як азійських, так і неазійських — продовжують формувати культурні ландшафти Південно-Східної Азії.
7. Політична географія Південно-Східної Азії демонструє різні типи кордонів і різні категорії державно-територіальної морфології.
8. Ріка Меконг — Дунай Південно-Східної Азії — бере свій початок у Китаї та розмежовує або перетинає п'ять країн материкового регіону, підтримуючи десятки мільйонів людей.
9. Гігант цього світу за територією та кількістю населення — Індонезія — не пред'явила своїх претензій на домінування внаслідок невмілого керівництва та корупції, але вона має величезний потенціал.

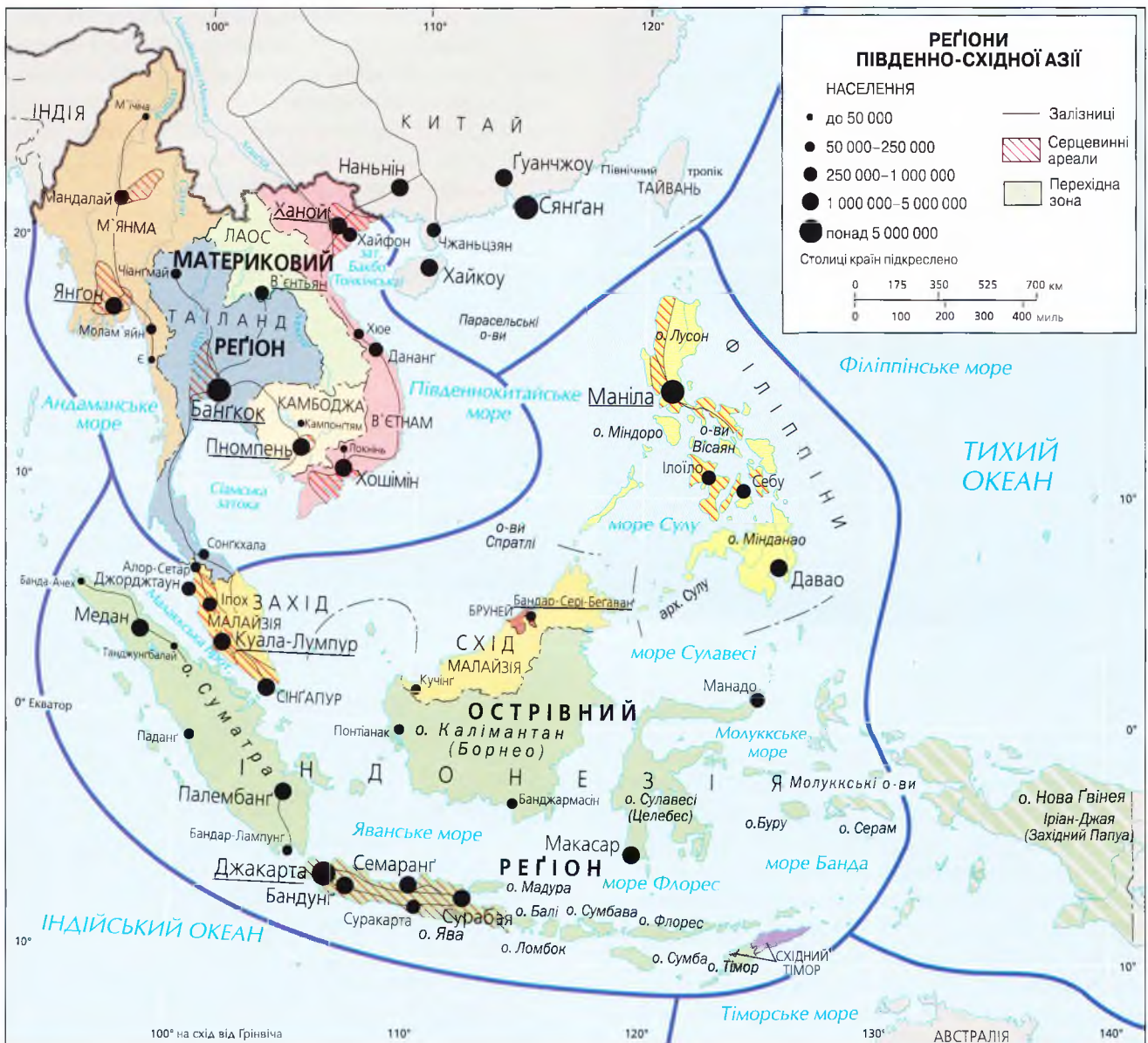

РИСУНОК 11-2

гається аж до китайського кордону. Оточений з усіх боків сусідами, виступає суходільний та ізольований Лаос. *Острівний* регіон складають Філіппіни на півночі та Індонезія на півдні, а між ними — друга частина Малайзії, розташована на великому індонезійському острові Калімантан (Борнео). Тут також лежить мінідержаву Бруней, маленька, але, як ми переконаємося, важлива у регіональному плані. І нарешті, нова держава у південно-східному куті цього географічного світу: Східний Тимор — колишня португальська колонія, анексована Індонезією у 1976 р. і віддана під нагляд ООН у 1999 р.

Це країни такого географічного світу, який не має домінуючої держави — ні Китаю, ні Індії, ні Бразилії, хоча одна країна — Індонезія — містить

40 % його сукупного населення і має потенціал виступити у провідній ролі. Тут так само не розвинулося жодного домінуючого осередка тубільної культури, як у Східній Азії. У річкових басейнах і на рівнинах материка, а також на островах спільноти дуже диверсифіковані: їхні мови, релігії, мистецтво, музика, кулінарія тощо сформували майже нескінченну мозаїку, але жодна з цих культур не набула загального значення. Європейські колонізатори засновували тут імперії, часто протиставляючи держави одна одній, тобто розділяли і володарювали. Від часів іноземної інтервенції випливає сучасна карта Південно-Східної Азії, і лише Таїланд (колишній Сіам) пережив колоніальну еру як незалежний суб'єкт. Таїланд був корисний двом

конкуруючим силам — Франції на сході та Великій Британії на заході. Він був зручним буфером, і поки колоністи відбирали частини володінь Таїланду, королівство виживало.

Утім європейці зробили те, на що тамтешні країни не були здатні: формування порівняно великих багатокультурних держав, які представляли різні народності та спільноти, зібрані до купи. Якби не іноземна інтервенція, малоімовірно, що 17 000 островів Індонезії складали б сьогодні четверту за кількістю населення країну світу. Не об'єдналися б також і дев'ять султанатів Східної Малайзії, віддалені від своїх материкових співвітчизників Південнокитайським морем. Добре це чи погано, але колоніальне втручання консолидувало чимало культурних осередків та мінідержав у якийсь десяток країн.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Як показує рисунок 11-1, Південно-Східна Азія є світом, де панує підвищений рельєф. Від гір Ракхайн у Західній М'янмі до льодовиків (так, льодовиків!) індонезійської частини Нової Гвінеї висоти у багатьох місцях сягають понад 3300 м (10 000 футів). У М'янмі гора Вікторія є такою вершиною; у Північному Лаосі трохи нижча за неї гора Біа; на індонезійському острові Суматра найвищим вулканом є Керінчі; на Яві вулкани Сламет і Семеру височіють над місцевістю; а на Калімантані знаходиться гора Кінабалу, не вулкан, а ерозійний залишок, вищий, ніж будь-яка інша гора у цьому регіоні. На Філіппінах є гора Пінатубо — 1477 м (4874 фути), не дуже висока, але виверження цього вулкану в 1991 р. вплинуло навіть на глобальний клімат.

Карта рельєфу нагадує нам, що це не лише Тихоокеанська окраїна, а й Тихоокеанське вулканічне кільце, де земна кора нестабільна, з частими землетрусами та виверженнями. Єдиним винятком серед островів є Калімантан. Це плита стародавньої земної кори, висунута високо над рівнем моря тектонічними силами та еродована до її теперішньої гористості поверхні.

Як видно з рисунка 11-1, річки беруть свій початок у нагір'ях островів та півостровів і відкладають свої наноси в напрямі узбережжя за течією; фізична географія Суматри чітко це демонструє. Вулканічні горби, плоскогір'я і краще зрошувані низовини дуже родючі, і в умовах тропічного клімату на них можна збирати декілька врожаїв рису.

На півострівному материку ми бачимо знайому схему: річки, що починаються в азійській внутрішній частині та утворюють алювіальні долини і

дельти. Ріка Меконг подібна до китайської Янцзи: ви можете простежити весь її шлях від Китаю через Лаос, Таїланд і Камбоджу до Південного В'єтнаму, де вона формує розгалужену і густозаселену дельту. На заході головна ріка М'янми — Іраваді; у Таїланді — Менам. Басейн річки Хонгха (Червоної) є житницею Північного В'єтнаму.

Дослідження фізичної географії Південно-Східної Азії не буде повним без згадування морів, проток і заток цього світу. Вкрай звивисті береги з тисячами островів навколо створюють проблеми, коли справа доходить до морських кордонів (острови також є справжнім раєм для заколотників та кримінальних елементів). Як буде зазначено пізніше, Південно-Східна Азія має одну з найскладніших систем морських кордонів у світі, що приховує потенціальні конфлікти.

ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ

Порівняно з величезною кількістю населення у деяких регіонах Південної Азії та Китаю сукупне число людності країн Південно-Східної Азії, за винятком хіба що Індонезії, виглядає скромним. Знову ж таки на думку приходить порівняння з Європою. Три країни — Таїланд, Філіппіни та В'єтнам — мають кількість людності між 60 і 85 млн. Лаос, досить велика країна за площею (співмірна з Великою Британією) мала лише 5,5 млн мешканців у 2002 р. У Камбоджі, набагато більший від Греції, налічувалося 12,7 млн.

Як показує таблиця 1-2, показник арифметичної густоти населення у Південно-Східній Азії невисокий, крім урбаністичної мінідержави Сінгапур. Фізіологічна густота також нижча, ніж у Східному Китаї або сусідніх південноазійських країнах. Коли політична ситуація стабільна, декілька країн Південно-Східної Азії спроможні експортувати великі обсяги рису. Таїланд і в останні роки В'єтнам належать до провідних світових експортерів цього найважливішого продукту азійської кухні.

З просторового погляду можна помітити як подібності, так і відмінності у схемах народонаселення Південно-Східної Азії та її великих сусідів. Як і у Східній та Південній Азії, людиність концентрується у великих басейнах і дельтах головних рік, де сільська місцевість поділена на клапти так далеко, як сягає око. Численні малі села немовби економлять простір, позначаючи ландшафт цятками; у дельтах рік Хонгха та Меконг у В'єтнамі вони дуже нагадують китайські. Але між цими алювіальними басейнами ландшафт підвищується і набуває характеру савани з червонуватими та менш родючими ґрунтами. На островах Індонезії

та Філіппін Південно-Східна Азія характеризується довкіллям, якого немає в Індії або Китаї, — це добре зрошувані вулканічні ґрунти, з екзотичною природною рослинністю, на яких можна провадити інтенсивне сільське господарство. Уся сільська місцевість цих островів скрупульознішим чином терасована для ефективнішого зрошування.

Люди і земля

Слід зазначити, що з 546 млн жителів Південно-Східної Азії більше половини живуть на островах Індонезії та Філіппін, залишаючи материковим країнам 45 % людності. Чому ж за наявності такого високого демографічного тиску в сусідніх світах Південно-Східна Азія не затоплюється хвилями іммігрантів?

По-перше, Південно-Східна Азія вже фактично отримала свою частку іммігрантів; по-друге, сухопутні шляхи до неї порівняно обмежені. У розділі 9 ми описували перешкоди густозаліснених горбів і гір уздовж кордону між Індією та М'янмою. На півночі М'янми височить грізний Тібет, а ближче до Лаосу — пересічене плато Юньнань. Перехід дещо легший на сході, між Китаєм і В'єтнамом, і він став шляхом для контактів та міграції.

Як можна бачити на карті розподілу людності світу (рис. 1-9), густозаселені сільськогосподарські території Південно-Східної Азії чергуються з великими площами менш продуктивної землі, а ті, у свою чергу, перетинаються високорельєфними зонами, що перешкоджають рухові. Карта Південно-Східної Азії виявляє декілька територій концентрації продуктивної спроможності, але мало коридорів, які сприяють міграції.

Як ми зазначали раніше, за останнє тисячоліття іммігранти прибували до Південно-Східної Азії переважно морем, а не сушею. Це справедливо не лише для арабів та європейців, а й для сусідніх китайців. Останні шукали тут не землі, а роботи у містах і містечках. «Чайнатаунз» (китайські райони) є і сьогодні характерною ознакою більшості міст Південно-Східної Азії, особливо прибережних.

Етнічна мозаїка

Народності Південно-Східної Азії походять із одного джерела, як і кавказькі європейці, але це не виключає існування регіонально або локально окремих етнокультурних груп. Рисунок 11-3 представляє широкий розподіл етнолінгвістичних груп у цьому світі, але майже на увазі, що це узагальнення. У масштабах цієї карти багато малих груп позначити неможливо.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«На щастя, це був порівняно прохолодний день у Ханой, тому що поїздка з Хайфона забрала близько чотирьох годин, і більшість часу пішло на очікування воза, а в селі було спекотно й вогко. По дорозі я натрапив на цю групу дітей зі своїм учителем, які прямували до меморіалу Хо Ші Міна. Вчитель відчув мій рівень ламаної французької і терпляче пояснював, що він викладає історію і декілька разів на рік водить свій клас на екскурсію. «Діти гарно вдяглися, бо для них це важливий момент, — сказав він, — а в Ханой багато історичних місць, які можна відвідати». Діти побачили, що я сфотографував їх, і оточили мене. Я сказав їм, що червоний є, мабуть, улюбленим кольором їхнього одягу. «Але це не повинно вас дивувати, мсьє, — сказав учитель, посміхаючись. — Це В'єтнам, комуністичний В'єтнам, і червоний колір об'єднує нас!» У протилежній частині країни, у місті, названому на честь Хо Ші Міна (засновника комуністичної партії країни, президента з 1945 по 1969 рр., переможця французьких колонізаторів і лідера у війні зі США) мій досвід з викладачами та студентами був цілком іншим: навіть своє місто більшість із них називала Сайгоном. Але тут Ханой, і ідеологічне полум'я все ще яскраво палахкотить».

Карта показує приблизний просторовий збіг на материку між великими етнічними групами і сучасними політичними державами. Бірманці домінують у М'янмі, раніше відомій як Бірма; тайці замешкують Таїланд (колишній Сіам); кхмери живуть у Камбоджі та поширюються на північ у Лаос; а в'єтнамці заселяють довгу смугу території, що виходить до Південнокитайського моря.

Територіально найбільше населення, яке класифікується на рисунку 11-3 як індонезійське, — це жителі великого архіпелагу, що простягається від Суматри на заході до Молуккських островів на

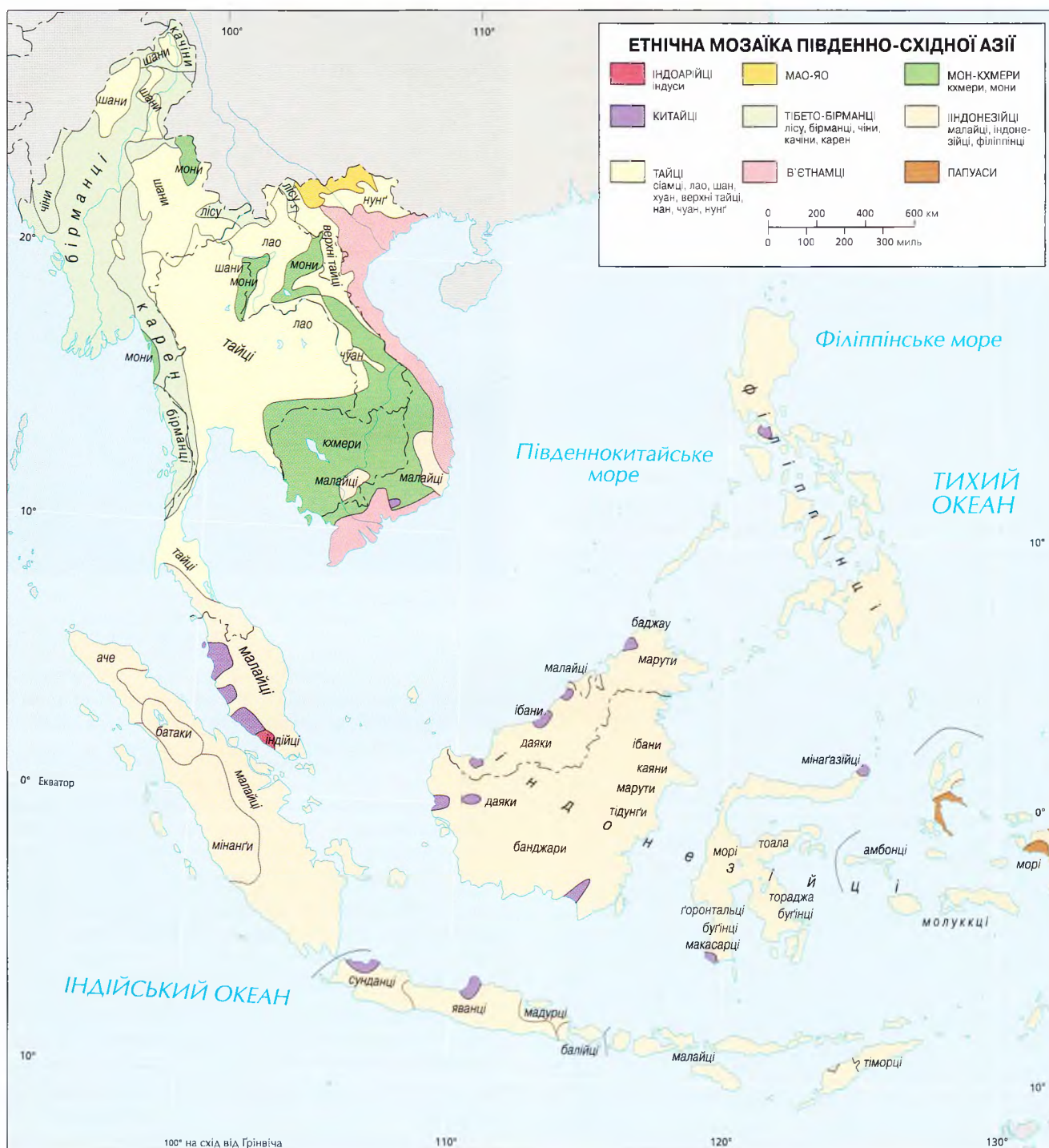

РИСУНОК 11-3

сході і від Малих Зондських островів на півдні до Філіппін на півночі. Усі ці люди разом — філіппінці, малайці, індонезійці та інші — відомі як індонезійці, але вони поділені за волею історії та політики. Зверніть увагу, що індонезійці в самій Індонезії охоплюють яванців, мадурців, сунданців, балійців та інші великі групи; сотні малих не показані. Значною частиною індонезійського етнокульту-

рного комплексу є малайці, чия батьківщина лежить на півострові Малакка, але вони утворюють меншини і в інших місцевостях. Як і більшість індонезійців, малайці є мусульманами; причому іслам виступає могутнішою силою у малайській спільноті, ніж загалом в індонезійській культурі.

Рисунок 11-3 також показує нам велику кількість етнічних меншин. На півострові Малакка

зверніть увагу на індійський осередок; спільноти індійського походження є у багатьох місцях півострова, але тут, на південному заході, вони формують більшість на невеликій території. Поблизу лежить найбільший виняток із правила, що китайські меншини Південно-Східної Азії мають урбаністичну основу: вздовж західного узбережжя Малакки китайці є як фермерами й селянами, так і міськими мешканцями. На півночі цього географічного світу меншини, як правило, займають периферійні, часто труднодоступні зони, де віддаленість заохочує відокремленість і де час від часу виникають етнічні конфлікти, коли головна меншина намагається контролювати окраїни. Під час війни у В'єтнамі гірські народності навіть симпатизували американцям через свою тривалу ворожнечу з домінуючими низинними в'єтнамцями. А сьогодні у М'янмі народності шан і карен перебувають у стані конфлікту з існуючим режимом.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИ

Основними колоніальними конкурентами у Південно-Східній Азії були голландці, французи, британці та іспанці (останніх витіснили американці у їхній твердині Філіппінах). Японці також мали тут колоніальні цілі, але вони прийшли і пішли, не затримавшись, під час Другої світової війни.

Голландці отримали найбільшу винагороду — контроль над великим архіпелагом Індонезія (колишня нідерландська Ост-Індія). Франція закріпилася на материку, контролюючи територію на схід від Таїланду і на південь від Китаю. Британці захопили півострів Малакка, здобули владу над північною частиною острова Борнео, а також облаштувалися у Бірмі. Інші колоніальні держави також отримали точки опори, але ненадовго. Винятком була Португалія, яка утримувала свою східну половину острова Тимор, поки голландців не вигнали з Ост-Індії.

Рисунок 11-4 показує колоніальну систему наприкінці XIX ст., перед тим як США перебрали контроль над Філіппінами. Зверніть увагу, що тоді як Таїланд вижив як незалежна держава, він утратив території на користь Великої Британії у Малайї та Бірмі, а на користь Франції — у Камбоджі та Лаосі.

Колоніальні наслідки

Колоніальні держави поділили свої володіння на адміністративні одиниці, як у Африці та інших місцях. Деякі з цих політичних структур стали не-

залежними державами, коли відійшли метрополії. Франція, одна з провідних колоніальних держав материка, поділила свою імперію у Південно-Східній Азії на п'ять одиниць. Три з них розташовувалися вздовж східного узбережжя: Тонкін на півночі поблизу Китаю, з центром у басейні Хонгха (Червоної); Кохінхіна на півдні з дельтою Меконгу як головним осередком; і між ними двома — Аннам. Іншими французькими територіями були Камбоджа і Лаос. Із цих п'яти одиниць утворилися три держави Індокитаю. Три східні прибережні території врешті-решт стали однією державою — В'єтнамом; інші дві (Камбоджа і Лаос) здобули незалежність кожна окремо.

Британці керували двома значними територіальними одиницями у Південно-Східній Азії (Бірмою і Малайєю) на додаток до великої частини Північного Борнео і численних малих островів у Південнокитайському морі. Бірма була приєднана до Індійської імперії Великої Британії; з 1886 по 1937 р. нею управляли з далекого Делі. Але коли британська Індія стала незалежною у 1947 р. і поділилася на декілька країн, Бірма не стала частиною великого проекту, що привів до створення Західного і Східного Пакистану (останній тепер Бангладеш), Цейлону (Шрі-Ланка) та Індії. У 1948 р. Бірмі було надано статус суверенної республіки.

У Малайї британці впровадили складну систему колоній і протекторатів, яка по суті спричинила пізніше створення подібного комплексу — обширної Федерації Малайзія. До неї увійшли колишні британські колонії на півострові Малакка (Сінгапур був однією з них), дев'ять протекторатів на цьому ж півострові (колишні султанати мусульманської ери), британські залежні території Саравак і Сабах на острові Борнео і численні острови у Малаккській протоці та Південнокитайському морі. Федерація Малайзія була створена у 1963 р. у процесі політичного об'єднання материкової Малайї, Сінгапуру і колишніх британських залежних територій на переважно індонезійському острові Борнео, які перед тим стали незалежними. Однак Сінгапур покинув Федерацію у 1965 р., щоб стати суверенним містом-державою, а ті частини, які залишилися, були реструктуризовані у півострівну та острівну Малайзію. Тому назву *Малайя* правильно застосовувати до географічної території півострова Малакка включно з Сінгапуром та іншими ближніми островами; назва ж *Малайзія* ідентифікує політико-географічну одиницю зі столицею Куала-Лумпур.

Голландці встановили контроль над індонезійськими островами через свою Ост-Індську компанію, а багатства, які вони там придбали, забезпечили їм золоту еру. Від середини XVII до

кінця XVIII ст. голландці розвивали сферу свого впливу в Ост-Індії майже без проблем, оскільки британці та французи були заклопотані справами на материк. Налаштовуючи тамтешніх принців один проти одного у домаганнях економічних концесій та політичного домінування, впроваджуючи примусову працю під своїм прямим контролем, Ост-Індська компанія справляла руйнівний вплив

на індонезійське суспільство, яке вона поневолила. Ява, найзаселеніший і найпродуктивніший острів, став осередком голландської адміністрації; зі своєї столиці Батавії (тепер Джакарта) компанія контролювала Суматру, Борнео, Целебес (Сулавесі) та менші острови Ост-Індії. Цього не було досягнуто за одну ніч, і боротьба за території тривала ще довго після того як Ост-Індська компанія

РИСУНОК 11-4

передала свої права владним органам Нідерландів. Голландський колоніалізм, таким чином, кинув зашморг на понад 17 000 островів Індонезії, прокладаючи шлях для створення найбільшої та найзаселенішої (сьогодні — 220 млн жителів) нації-держави цього географічного світу.

У колоніальній опіці Південно-Східної Азії Філіппіни набули унікального досвіду. Ще у 1571 р. острови на північ від Індонезії перебували під іспанським контролем (їх назвали на честь короля Іспанії Філіппа II). Іспанське правління почалося, коли іслам досягнув Південних Філіппін через Північне Борнео. Іспанці поширювали свою римо-католицьку віру з великим ентузіазмом, а між тим солдати тримали в покорі переважно малайське населення. Маніла, заснована у 1571 р., стала прибутковим проміжним пунктом на транстихоокеанському шляху між Південним Китаєм та Західною Мексикою. Іспанці отримували з Філіппін великі прибутки, але місцевим мало що перепало. Величезні земельні володіння дарувалися лояльним до іспанців державним службовцям та церковникам. Опір часом переростав у революцію, і вже відбулося кілька повстань проти Іспанії, коли у 1898 р. вибухнула іспансько-американська війна.

У межах домовленостей після цієї війни США витіснили Іспанію з Філіппін. Однак це ще не був кінець революції. Тепер філіппінці підняли зброю проти своїх нових поневолювачів, і лише у 1905 р. ціною величезних людських утрат американцям удалося «умиротворити» своє нове володіння. Слід сказати, що адміністрування США на Філіппінах було прогресивнішим, ніж іспанське. У 1934 р. Конгрес прийняв закон, що передбачав для Філіппін десятирічний перехідний період для здобуття незалежності. Але почалася Друга світова війна. У 1941 р. Японія захопила острови, витіснивши американців; у 1944 р. військові сили США повернулися і за потужної підтримки філіппінців розбили японців у 1945 р. Процедура здобуття незалежності затвердили, і в 1946 р. була проголошена суверенна Республіка Філіппіни.

Сьогодні усі держави Південно-Східної Азії є незалежними, але століття колоніального правління залишило значні наслідки. У міських ландшафтах, освітніх системах, державній службі та багатьох інших сферах цей світ і далі несе відбитки свого колоніального минулого.

Культурно-географічні наслідки

Французи, які експлуатували значну частину Південно-Східної Азії, придумали назву для своєї імперії — *Індокитай*. Ця назва відповідає і решті цього світу, оскільки у ній проявляються два

провідні азійські впливи за останні 2000 років. Періодичні експансії Китайської імперії, особливо вздовж східної периферії, так само як прибуття великої кількості китайських поселенців (див. вставку «Китайська діаспора»), заповнили регіон культурними нормами з півночі. Індійці прийшли із заходу морем і заснували колонії на півострові Малакка, у пониззі ріки Меконг, на Яві, Балі та Борнео.

Разом із мігрантами прийшла і їхня віра: спочатку індуїзм та буддизм, пізніше іслам. Мусульманська релігія, що пропагувалася зростаючою кількістю арабських торговців, які опинилися на цій арені, стала домінантною в Індонезії (сьогодні близько 90 % її населення сповідує іслам). Але у М'янмі, Таїланді й Камбоджі залишився переважачим буддизм. У культурно поділеній Малайзії малайці є мусульманами, і майже всі китайці — буддистами, а більшість малайзійців індійського походження — індуїстами. Хоча Південно-Східна Азія створила власні локальні культурні традиції, в них усе ж відчувається іноземний елемент. Наприклад, знаменитий храмовий комплекс у Ангкор-Ват (Камбоджа, XII ст.) є передусім пам'яткою індійської архітектури того часу.

Отже, частина «Індо» у назві Індокитай відноситься до культурних впливів Південної Азії: індуїстська присутність, важливість буддизму (що прийшов до Південно-Східної Азії через цейлонських морських торговців), індійська архітектура і мистецтво (особливо скульптура), письмо та література, а також суспільні структури та моделі.

«*Китай*» у назві Індокитай підкреслює тут роль китайців. Імператори Піднебесної неодноразово домагалися земель Південно-Східної Азії, і могутність Китаю глибоко проникла у цей світ. Соціальні й політичні негаразди у Китаї погнали мільйони людей на південь. Південнокитайські торговці, мореплавці, рибалки та інші добиралися до берегів Південно-Східної Азії і засновували там поселення. З часом ці поселення приваблювали дедалі більше їхніх співвітчизників, і китайський вплив у цьому світі зростав (рис. 11-5). Не дивно, що відносини між новими поселенцями й тубільцями були часом напруженими і навіть жорсткими. Економічна потуга китайських меншин та їхня роль у політичному житті регіону спричиняли конфлікти.

Китайці спочатку мали вигоду від прибуття сюди європейців, які стимулювали розвиток сільського господарства, торгівлі та промисловості: тут вони знаходили можливості, яких їм бракувало вдома. Китайці збирали каучук, працювали на пристанях і в копальнях, перевозили товари човнами тощо. Вони принесли з собою корисні навички як моряки, шевці, ковалі та рибалки.

Китайська діаспора

Китай був джерелом еміграції до Південно-Східної Азії протягом аж 2000 років, але найбільші потоки спостерігалися в останні шість століть (рис. 11-5). У часи зовнішньо зорієнтованої династії Мін (1368—1644 рр.) та на початку династії Цін невеликі групи китайських емігрантів, часом гнані голодом на батьківщині, сунули морем на південь. Протягом раннього колоніального періоду (1670—1870 рр.) зростаючі комерційні можливості Південно-Східної Азії створили стимули, які привабили сюди більшу кількість людей. Але найбільший потік характерний для пізнього колоніального періоду (1870—1940 рр.) — це понад 20 млн китайців, переважно з провінцій Фуцзянь і Гуандун. У комуністичні часи міграція здійснювалася нелегально — в основному до Гонконгу, через який відкривався цілий світ.

Наприкінці свого правління колоніальні режими почали обмежувати китайську імміграцію, так зробив і незалежний Таїланд. Китайці стали впливовою верствою посередників і контролювали дедалі більші обсяги комерції, що не припало до вподоби як ко-

лонізаторам, так і місцевому населенню. У часи Другої світової війни і подальшої деколонізації китайці зазнавали утисків у Південно-Східній Азії, особливо в Малайї під японським контролем, а в Індонезії у 1960-х роках, коли китайців розглядали виключно як комуністів.

Не враховуючи змішаних шлюбів, сьогодні Південно-Східна Азія може містити десь до 30 млн китайців (понад половину сукупної чисельності світової **китайської діаспори**). Коли Китай започаткував нову економічну політику, діаспора багато інвестувала у СЕЗ і відкриті міста, відіграючи велику роль у стимулюванні економічного зростання на батьківщині.

Але успіх пов'язаний із ризиком. Невдоволення китайським «експансіонізмом» призвело до появи дискримінаційного законодавства у Малайзії. Коли у 1998 р. економіка Індонезії збанкрутувала, поліція пасивно спостерігала за кривавими погромами у китайських ділових районах. Багатші китайці втекли з країни, чим лише поглибили економічну кризу в Індонезії.

3

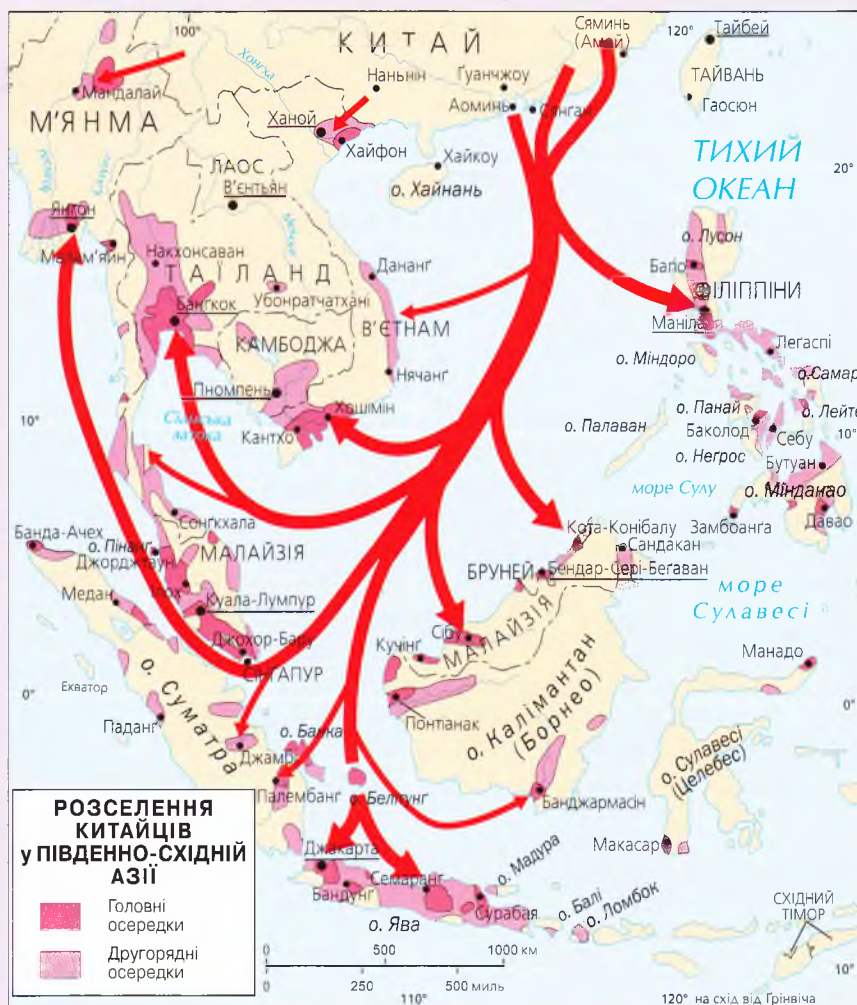

РИСУНОК 11-5

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Як і більшість великих міст Південно-Східної Азії, Бангкок містить обширний і процвітаючий китайський сектор. Не менше 14 % із 63,1 млн населення Таїланду має китайське походження; більшість китайців живуть у містах. Ця людність добре інтегрована у місцеву спільноту; змішані шлюби дуже поширені. «Чайнатаун» Бангкока є особливим районом, який не сплутаєш із жодним іншим. Тайські вивіски та вітрини поступилися місцем китайським; товари також специфічні: наприклад вироби із золота. Уся атмосфера — від вуличних базарів до книжкових крамниць — суто китайська. Ця галаслива й рухлива частина багатонаціонального Бангкока — яскравий приклад китайського комерційного успіху в Південно-Східній Азії».

Китайці також бралися за бізнес; незабаром вони не лише домінували у роздрібній торгівлі регіону, а й утримували значні позиції у банківництві, промисловості та мореплавстві. Тому китайці завжди були непропорційно важливішими порівняно зі своєю кількістю у Південно-Східній Азії. Європейці використовували їх для своїх проєктів, але з часом виявляли в них серйозних конкурентів, тому навіть намагалися накласти обмеження на імміграцію китайців. Коли США встановили контроль над Філіппінами, вони також вирішили припинити приплив китайців на ці острови.

Коли європейські колоніальні держави поступилися місцем незалежним, китайські сектори населення становили від 50 % від сукупного у Малайзії (1963 р.) до майже 1 % у М'янмі. У Сінгапурі китайці сьогодні становлять 76 % населення з 4,1 млн; коли Сінгапур відокремився від Малайзії у 1965 р., китайський компонент в останній суттєво знизився (сьогодні це близько 25 %). В Індонезії відсоток китайців невисокий (не більше 3 %), але сукупне населення таке велике, що навіть цей малий відсоток означає понад 6 млн осіб. У 1998 р. ця крихітна меншина, як повідомлялося, контролювала 70 % економіки Індонезії. У Таїланді багато китайців одружилися з тайками, і китайська меншина (14 %) стала наріжним каменем тайського суспільства, домінуючою у торгівлі та комерції.

Загалом китайські спільноти Південно-Східної Азії тримаються окремо у своїх відокремлених громадах у містах і містечках. Вони зберігають свою культуру і мову з допомогою громадських клубів, шкіл і навіть резидентських передмість, що є ки-

тайськими як не за законом, то за характером. Один час китайці були посередниками між європейцями і південноазійцями, коли місцеві люди вороже ставилися до білих людей. Однак після відходу європейців китайці стали головною мішенню антагонізму, що підсилювався їхньою участю у лихварстві, банківництві й торговельних монополіях. Більше того, існує уявна чи реальна загроза політичного імперіалізму китайців уздовж північних флангів Південно-Східної Азії.

Отож *Китай* в Індокитаї репрезентує розмаїття проникнення. Монголоїдні риси, принесені зі Східної Азії на південь, змішалися з місцевою малайською породою, щоб започаткувати перехід від людності китайського типу на півночі Материкового регіону до малайського типу з темнішою шкірою на віддаленому індонезійському сході. Хоча індійські культурні впливи залишилися сильними, практично вся Південно-Східна Азія перейняла китайський стиль одягу, пластичного мистецтва, тип житла, човнів та інші культурні атрибути. Протягом минулого століття і особливо у його другій половині нова китайська імміграція принесла навички й енергію, що забезпечили багатьом місцевим народам відносно багатство та вплив.

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Різноманітні та подрібнені природні ландшафти разом із різними культурними впливами зумовили складну політичну географію. Як було зазначено раніше, політична географія зосереджується на

просторовому вираженні політичної поведінки, і ми познайомилися з кількома її аспектами, коли досліджували наднаціоналізм Західної Європи, балканізацію Східної Європи, ірредентизм Пакистану щодо кашмірських мусульман і геополітику Східної Євразії. Багато політико-географів вивчали перебіг циклічного піднесення і спаду держав; їхні пояснення були різноманітними — від змін довкілля до біологічних чинників. Фрідріх Ратцель вивів концепцію держави як біологічного організму, життя якого — від народження через експансію і дозрівання до глибокої старості й розпаду — віддзеркалює усі ці зміни подібно до будь-якої живої істоти. Так звана **органічна теорія** Ратцеля стверджувала, що нації, будучи створені з людей, протягом тривалого періоду будуть жити й померати, як і їхні громадяни.

Інші політико-географи визначали потужність тих сил, що об'єднували держави (доцентрові сили) чи роз'єднували їх (відцентрові сили), аби оцінити шанси держави витримати сепаратизм такого типу, який, скажімо, Канада і Шрі-Ланка переживають сьогодні. Навіть тепер, за сучасного рівня добробуту, смужка морської води між країнами і далі впливає на перебіг подій. Тайвань ніколи не став би тим, чим є сьогодні, без якихось 160 км (100 миль) водного простору, що відділяє його від материкового Китаю. Відокремлення Сінгапуру від Малайзії було спричинене передовсім тим, що він є островом; якби Сінгапур лежав на півострові Малакка, відцентрові сили не переважили б. Отож роль фізичної географії у політичних подіях залишається значною.

Нижче ми звернемо особливу увагу на кордони та форму території держав Південно-Східної Азії, оскільки політична географія цього світу демонструє майже всі їхні можливі варіанти.

Кордони

Кордони — це найбільш уразливі частини анатомії держави: так само як люди є «територіальними» щодо своїх індивідуальних рис, так і нації та

держави чутливі до своїх територій і кордонів. Приказка, що «добрі паркани роблять добрими сусідів», без сумніву, стосується держав, але, як ми знаємо, кордони між державами не завжди є «добрими парканами».

По суті, **державні кордони** — це угоди між державами. Ці угоди спочатку виступають як домовленості, що містять *визначення* кордону у формі детального словесного опису. Далі картографи здійснюють *делімітацію* словесної форми угоди, наносячи кордон на великомасштабні офіційні карти. І ці карти держави використовують у своїй суспільній історії для спорудження парканів, стін або інших бар'єрів у процесі, званому *демаркацією*.

Ми можемо класифікувати кордони географічно. Деякі з них звивисті, пристосовані до річок або гірських вершин (*фізико-географічні*) або узгоджені зі змінами культурного ландшафту (*антропогеографічні*). Як показує світова політична карта, багато кордонів є просто прямими лініями, делімітованими без урахування фізичних чи культурних аспектів. Ці *геометричні* кордони можуть завдавати проблем, коли культурний ландшафт змінюється там, де вони існують.

Загалом кордони Південно-Східної Азії були визначені краще, ніж у деяких постколоніальних територіях світу, зокрема Африки, Аравійського півострова чи Туркестану. Колоніальні держави, які укладали початкові угоди, намагалися визначити кордони на відстані від густозаселених територій, наприклад через внутрішню частину Борнео. Втім певні кордони Південно-Східної Азії створюють проблеми; серед них — геометричний кордон між Іріан-Джаєю, частиною Нової Гвінеї, якою управляє Індонезія, і Папуа—Новою Гвінеєю, східною частиною острова.

Навіть на дрібномасштабних картах, використовуваних у цій книзі, ми можемо поділити кордони Південно-Східної Азії на категорії. Порівняння рисунків 11-2 і 11-3 виявляє, що кордон між Таїландом і М'янмою переважно антропогеографічний, особливо там, де на карті з'являється назва *карен* — етнічної меншини М'янми.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Я стояв на лаоському боці величної ріки Меконг, яка під час сухого сезону зовсім не виглядала величною. На протилежному боці — Таїланд, і туди досить легко перейти майже вброд у цю пору року. Але, як сказали мені місцеві, у вологий сезон усе цілком інакше. Тоді ріка накриває скелі та береги, які ви тут бачите, і перехід стає важким і навіть небезпечним. Будинки, до яких пришвартовані каное, знаходяться на плаву і підіймаються та опускаються за сезонами. Фізикогеографополітичний кордон між Таїландом і Лаосом лежить прямо посередині цієї долини».

ТИПИ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ за ПОХОДЖЕННЯМ

РИСУНОК 11-6

Рисунок 11-1 показує, що велика ділянка в'єтнамсько-лаоського кордону має фізикогеографо-політичний характер, узгоджуючись із горами Чіонгшон.

Кордони також можуть бути класифіковані генетично, а саме настільки, наскільки їхня еволюція стосується культурних ландшафтів, які вони перетинають. Відомий політико-географ Річард Гартшорн запропонував *чотирирівневу генетичну класифікацію кордонів*. Усі чотири типи кордонів можна спостерігати у Південно-Східній Азії.

Річард Гартшорн стверджував, що деякі кордони були визначені та делімітовані ще перед розвитком теперішнього суспільного ландшафту. На рисунку 11-6 (верхня ліва карта) кордон між Малайзією та Індонезією на острові Борнео є прикладом першого типу кордону — **первинного кордону**. Більша частина цього кордону проходить через заселені тропічні ліси, і сучасні розриви у заселенні можуть бути позначені навіть на дрібномасштабній карті світу (рис. 1-9).

Другий тип кордонів постає тоді, коли культурний ландшафт поділеної території ще перебуває у процесі формування та взаємоприспонування. Такий **пізніший кордон** у Південно-Східній Азії

представлений у правій верхній частині рисунка 11-6. Кордон між В'єтнамом і Китаєм є результатом тривалого процесу пристосування та модифікації, який ще не завершився.

До третього типу належать кордони, свавільно накреслені через однорідний культурний ландшафт. Колоніальні держави зробили це, коли ділили острів Нова Гвінея, делімітуючи кордон майже прямою лінією (вигнутої лише в одному місці, щоб відобразити течію річки Флай), як показано на лівій нижній частині рисунка 11-6. Такий **нанесений кордон**, який вони делімітували, віддав Нідерландам західну половину Нової Гвінеї. Коли Індонезія стала незалежною у 1949 р., голландці не уступили цієї частини Нової Гвінеї, яка заселена переважно етнічними папуасами, а не індонезійцями. У 1962 р. індонезійці захопили територію силою, і в 1969 р. ООН визнала там їхні повноваження. Це перетворило колоніальний нанесений кордон на східний кордон Індонезії і справило ефект розширення її з Південно-Східної Азії до Тихоокеанського світу.

Четвертим типом кордонів є **реліктовий кордон**. Це кордон, який не функціонує, але його наслідки даються взнаки у культурному ландшафті. Кордон

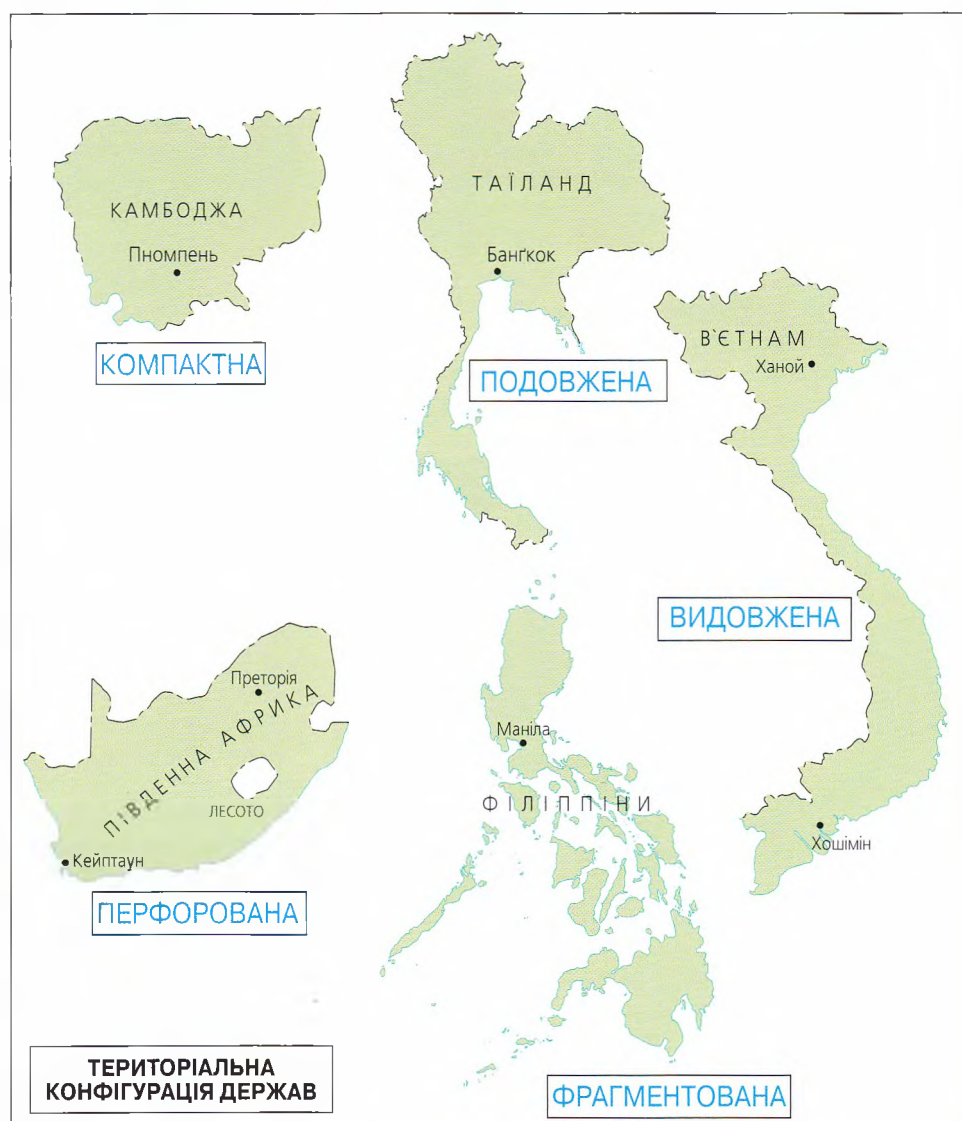

РИСУНОК 11-7

між колишніми Північним та Південним В'єтнамом (рис. 11-6, нижня права карта) являє собою класичний приклад: колись демаркований військовими засобами, він має реліктовий статус від 1976 р. — після об'єднання В'єтнаму внаслідок Індокитайської війни (1964—1975 рр.).

Кордони держав Південно-Східної Азії мають колоніальне підґрунтя, і воно продовжує впливати на перебіг подій у постколоніальні часи. Візьміть хоча б один приклад: протока Джохор, котра відокремлює головний острів Сінгапуру від півострова Малакка (див. рис. 11-11). Цей фізико-географічний кордон, мабуть, дуже посприяв політичному відокремленню Сінгапуру від Федерації Малайзія. Без нього Малайзія, можливо, налягала б на перегляді цього питання. Але протока Джохор демаркувала Сінгапур і не залишила жодного сумніву щодо його кордонів.

Територіальна морфологія держав

Визначають і делімітують кордони самі держави; вони також створюють мозаїку часто взаємопереплетених територій, які надають окремим країнам їхню форму, також відому як *морфологія*. **Територіальна морфологія** держави впливає на її стан, навіть на виживання. Скажімо, надзвичайна витягнутість В'єтнаму завжди впливала на його існування. Як ми побачимо далі, Індонезія намагається «виправити» свою фрагментованість на тисячі островів, практикуючи трансміграцію індонезійців із найгустіше заселених островів на інші.

Політико-географи визначили п'ять домінантних територіальних конфігурацій держав, які ми враховували у попередніх розділах, але до цього часу не категоризували. Усі ці форми, крім однієї, репрезентовані у Південно-Східній Азії (рис. 11-7):

- 11** • **Компактні держави** мають форму території між круглою та прямокутною, без особливих звинувин. Вони охоплюють максимальну площу території в межах мінімальної протяжності кордону. Приклад у Південно-Східній Азії — Камбоджа.
- 12** • **Подовжені держави** мають значну, зазвичай компакту, територію, від якої простягається порівняно вузький коридор півострова, що може бути як суходільним, так і прибережним. Приклади у Південно-Східній Азії — Таїланд, М'янма.
- 13** • **Видовжені держави** мають такі територіальні розміри, у яких довжина щонайменше у шість разів більша від середньої ширини. Держави такої форми, як правило, містять кілька природних або культурних зон. Приклад у Південно-Східній Азії — В'єтнам.
- 14** • **Фрагментовані держави** складаються з двох або більше територіальних одиниць, відокремлених чужоземною територією або водами. Субтипами є «материк—материк», «материк—острів», «острів—острів». Приклади у Південно-Східній Азії — Малайзія, Індонезія, Філіппіни.

- **Перфоровані держави** повністю оточують територію інших держав так, що ті мають у них «отвір». У Південно-Східній Азії прикладів немає; найпоказовішим сучасним випадком є Південноафриканська Республіка, перфорована Лесото розміром із Бельгію.

15

У подальшому викладі ми часто матимемо нагоду звертатися до цієї географічної властивості держав Південно-Східної Азії. Для такого порівняно малого світу з невеликою кількістю держав, як Південно-Східна Азія, вона демонструє значне розмаїття державно-територіальної морфології. Коли ми пов'яжемо цю властивість з іншими географічними аспектами (такими як відносне положення), то отримаємо адекватне бачення регіональної системи.

Одне застереження: територіальна морфологія держав не визначає їхньої життєспроможності, згуртованості, єдності тощо, проте може впливати на них. Наприклад, компактність Камбоджі не поліпшила її роз'єднувальної політичної географії. Але, як ми виявимо пізніше, форма території держави створює умови для її провідної ролі у ще не сформованій політичній та економічній географії Південно-Східної Азії.

РЕГІОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Регіоналізація Південно-Східної Азії першого рівня має базуватися на її фрагментуванні на материк та острови. Але, як ми уже зауважили, існують фізико-географічні, історичні та культурні

причини для включення Малайзійської (південної) частини півострова Малакка до регіону островів, як показано на рисунку 11-2. Беручи за основу структури політичну схему, ми виділяємо такі регіони Південно-Східної Азії:

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Бангкок, Таїланд	7,8
Джакарта, Індонезія	12,2
Куала-Лумпур, Малайзія	1,5
Маніла, Філіппіни	11,7
Пномпень, Камбоджа	1,2
Сінгапур, Сінгапур	3,7
Ханой, В'єтнам	4,0
Хошімін, В'єтнам	8,3
В'єнт'ян, Лаос	0,8
Янгон, М'янма	4,5

Материковий регіон: В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Таїланд, М'янма.

Острівний регіон: Малайзія, Сінгапур, Індонезія, Східний Тімор, Бруней, Філіппіни.

Зауважимо, що кордони регіону виключають індонезійську зону Нової Гвінеї (Іріанську Джаю), яка є частиною Тихоокеанського географічного світу.

► МАТЕРИКОВИЙ РЕГІОН

Материковий регіон Південно-Східної Азії формують п'ять країн. Чотири з них приморські (дві розширені, одна компактна, одна видовжена),

одна — суходільна. Дві колоніальні держави — Велика Британія і Франція, — «амортизовані» незалежним Таїландом, сформували сучасну історичну географію регіону. Одна релігія — буддизм — переважає у культурному ландшафті, але це багатокультурний, поліетнічний регіон.

Хоча це один із найменш урбанізованих регіонів у світі, тут є декілька важливих міст. Як показує рисунок 11-2, дві країни (В'єтнам і М'янма) навіть мають більше одного серцевинного ареалу кожна. Отож наблизимося до регіону зі сходу.

РИСУНОК 11-8

ВИДОВЖЕНИЙ В'ЄТНАМ

Уявіть таке: коли у 1975 р. завершилася Індокитайська війна, В'єтнам мав менше половини сьогоднішнього населення. У 2002 р. людність країни перевищила 80 млн, 60 % якої молодші 21 року. Тому для великої кількості в'єтнамців жакхлива війна 1960—1970-х років є історією, а не пам'яттю. Що хвилює більшість в'єтнамців сьогодні, то це потреба подолати два десятиліття ізоляції, возз'єднатися зі світом у цілому і приєднатися до економічного буму Тихоокеанської окраїни. У 1995 р. США здійснили спроби нормалізувати відносини з Ханоем, відкривши там посольство і відновивши взаємозв'язки, колись заборонені внаслідок війни. П'ять років потому відбувся успішний державний візит до В'єтнаму президента Клінтона.

Поїдьте по людній дорозі від Хайфона до столиці Ханоя або попливіть до південного метрополісу, офіційно відомого як Хошімін, і ви на власні очі побачите культурні наслідки видовженості території В'єтнаму (рис. 11-8). Французькі колонізатори делімітували В'єтнам як 2000-кілометрову (1200-мильну) смугу землі, що простягається від китайського кордону на півночі до дельти Меконгу на півдні. Цей прибережний пояс замешкували переважно в'єтнамці (рис. 11-3). Французи визнавали, що В'єтнам, середня ширина якого менша 240 км (150 миль), не був гомогенною колонією, тому вони поділили його на три частини: Тонкін — земля дельти річки Хонгха (Червоної) з центром Ханой на півночі; Кохінхіна — район дельти Меконгу з центром Сайгон на півдні; Аннам із центром у старовинному місті Хюе посередині (рис. 11-4). Сьогодні в'єтнамці

для визначення цих територій воліють уживати назви *Бакбо*, *Намбо* і *Трангбо*.

В'єтнамці (або аннаміти) розмовляють однією мовою, хоча жителів півночі дуже легко відрізнити від жителів півдня. Як і всюди у своїй колоніальній імперії, французи зробили свою мову мовою міжнаціонального спілкування Індокитаю, але їхнє панування обірвало вторгнення японців у 1940 р. Впродовж японської окупації в'єтнамський націоналізм став істотною силою, і після поразки японців у 1945 р. французи вже не змогли відновити свій контроль над країною. У 1954 р. вони зазнали остаточної поразки у битві біля Дьєнб'єнфу на північному заході та були вигнані з країни.

Але навіть після цього В'єтнам не став унітарною державою. Контроль узяти окремі режими: в Ханой комуністичний, у Сайгоні некомуністичний. Неймовірна протяжність В'єтнаму ускладнювала справи для французів; вона відіграла свою роль і у постколоніальні часи. Зверніть увагу на рисунок 11-8, і ви побачите, що В'єтнам ширший на півночі та півдні, маючи вузький «перешийок» посередині. Північ і південь В'єтнаму були цілком різними світами.

Багато американців пам'ятають, як США були втягнуті у неминучий конфлікт між комуністами та некомуністами у В'єтнамі в 1960—1970-ті роки. Спочатку американських військових радників послали до Сайгона допомогти нестійкому режимові боротися з комуністичними прихильниками. Коли комуністична хвиля повернулася проти Півдня, США надали збройні сили та техніку, щоб зупинити її даліше поширення (див. вставку «Теорія доміно»); у В'єтнамі одночасно перебували понад 500 000 вояків.

Теорія доміно

Протягом Індокитайської війни (1964—1975 рр.) США стримували поширення комунізму, допомагаючи урядові Південного В'єтнаму. Незабаром війна заторкнула Північний В'єтнам, оскільки бомби США досягали мішеней на північ від кордону між двома частинами країни. На пізніших стадіях війни конфлікт охопив Лаос і Камбоджу. Військові літаки США також використовували бази у Таїланді. Подібно до падіння доміно війна спустошувала одну країну за іншою або погрожувала їй.

Деякі вчені застерігали, що цей ефект доміно може зачепити не лише Таїланд, а й Малайзію, Індонезію і Бірму; отже весь світ Південно-Східної Азії може бути дестабілізований. Але, як ми знаємо, цього не сталося. Війна зосередилася на Індокитаї. І здавалося, що теорія доміно не справдилася.

Але чи так це? На жаль, деякі політико-географи до сьогодні помилково визначають цю ідею у термінах комуністичної активності. Однак прихильність до комунізму є лише одним шляхом дестабілізації країни (Перу близько підійшла до такого колапсу). І правий ухил повстання (контрас Нікарагуа), і етнічний конфлікт (Боснія), і релігійні екстремісти (Алжир), і навіть економічні чи екологічні причини можуть зумовити хаос у країні. Правильно визначена **теорія доміно** стверджує, що дестабілізація з будь-якої причини в одній країні може призвести до порушення порядку у сусідній країні, спричиняючи ланцюг подій, які у свою чергу здатні вплинути на низку інших «інфікованих» країн.

Недавній приклад ефекту доміно стосується Екваторіальної Африки, де колапс у Руанді перекотився у тодішній Заїр і зачепив Бурунді, Конго й Анголу.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Чотиригодинна подорож від узбережжя привела нас до Ханоя — столиці В'єтнаму. Після гомону та енергії Сайгона ми почувалися так, ніби час зупинився. У центрі міста надто мало свідчень нової економічної ери В'єтнаму, жодних висотних будівель, як у Сайгоні, жодних суттєвих ознак модернізації. Невигідне розташування Ханоя, його слабкі сухопутні зв'язки поза запліччям і комуністична догма його адміністрації — усе це пояснює, чому Сайгон вийшов далеко вперед, тоді як столиця відстає ... Щодо горизонтів Сайгона (тепер Хошімін), то вони продовжують змінюватися: нові комерційні споруди тут і там виростають над його діловим районом, типовим для всієї Тихоокеанської країни».

Жахливі способи ведення війни та їхні наслідки спричинили величезне суспільне напруження у США. Колись розмірене громадське життя порушувалося мітингами, демонстраціями проти

призову на військову службу, сидячими страйками, маршами протесту і навіть узяттям заручників. Війна в Індокитаї реально загрожувала стабільності американського суспільства і призвела до відставки у 1968 р. президента Ліндона Джонсона.

У 1975 р. сайгонський уряд упав і США капітулювали — якраз трохи більше двох десятиліть після поразки французів біля Дьєнб'єнфу. Коли останній гелікоптер піднявся з даху посольства США у Сайгоні посеред суцільного відчаю та занедбаності, це ознаменувало собою кінець перебігу подій, що тісно наблизилися до моделі повстанської держави, з якою ми познайомилися у контексті сучасної Колумбії (розділ 6).

В'єтнам сьогодні

Після закінчення війни СРСР, а не сусідній Китай, став покровителем В'єтнаму. Остаточне об'єднання В'єтнаму у 1976 р. під догматичним комуністичним режимом призвело до відновлення конфлікту, цього разу захоплюючи Китай (головною причиною стало питання північного кордону). Але було ще дещо. Москва використала непорозуміння між китайцями та в'єтнамцями, тому що сама посварилася з Пекіном, отже життя китайської меншини В'єтнаму стало набагато важчим. Багато китайців приєднувалися до в'єтнамців, які покидали рідні береги у малих, непристосованих до моря човнах. Із 2 млн біженців понад половина загинула. Більшість із тих, хто вижив, прибули до США.

Приймаючи сотні тисяч в'єтнамських біженців, США водночас наклали ембарго на В'єтнам, що ізолювало комуністичну країну і «душило» її економіку. Коли розпався Радянський Союз, В'єтнам опинився у безнадійному становищі, хоча потенційно країна може вирощувати великі врожаї рису, достатні для прогодування власного населення та експорту на чужоземні ринки.

До того ж В'єтнам мало що міг зробити, щоб утримати або самостійно вдосконалити те, що залишилося від його інфраструктури. Наприкінці 1990-х років тимчасовий односторонній міст і далі сповільнював рух на шляху між Ханоем та портом Хайфон. Допотопні будівлі, вулиці з колдобинами, жахливі системи комунального обслуговування і телефонного зв'язку доводять до відчаю жителів столиці, у якій перші ознаки модернізації тільки-но починають з'являтися. Зі своїми 4 млн жителів Ханой є центром північного серцевинного ареалу — басейну річки Хонгха (Червоної) — і має обширне сільськогосподарське запліччя. Але на його ділянках зрошувальна вода і далі черпається відрами, а вантажі транспортуються візками, запряженими

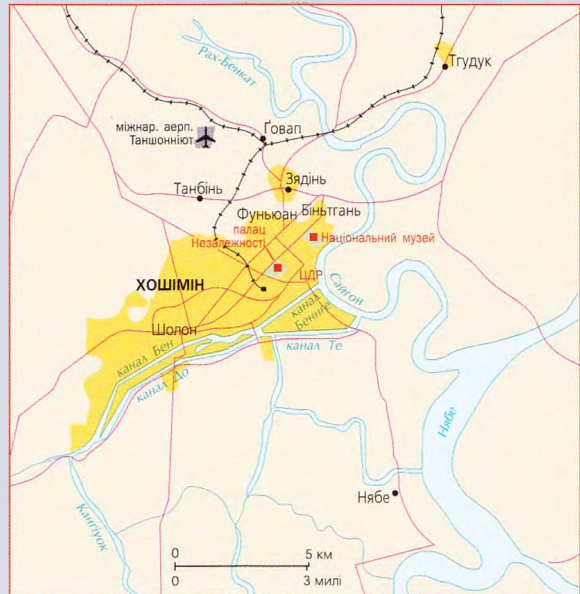
По великих містах Південно-Східної Азії

Хошімін

Таке своє нове ім'я місто отримало у 1975 р., після відходу американських військ, але й до сьогодні воно вживається лише офіційно. Для в'єтнамців місто і далі залишається Сайгоном на річці Сайгон. Таксі «Сайгон», готель «Сайгон», аптека «Сайгон» тощо: важко знайти що-небудь у цьому місті без назви «Сайгон».

Цей феномен дуже важливий. Столичні чиновники, що прийшли сюди з півночі, встановили тут законодавчі зміни, але Південний В'єтнам і надалі залишається Південним В'єтнамом, багато жителів якого розцінюють північ як заселену нетямущими догматичними комуністами, які стоять на перешкоді їхніх надій і планів. Хошімін принаймні вдвоє більший від Ханоя, але, як і столиця, він десятиліттями зазнавав руйнувань, мав відсталу інфраструктуру і ненадійні комунальні служби. Коли на початку 1990-х років ділові люди не могли знайти тут сучасного житла або працюючих телефонів, австралійська фірма збудувала восьмиповерховий плавучий готель з автономним енергетичним господарством і поставила його на якір у центральній частині порту.

Саме порт є великою перевагою Хошіміна: великі океанічні кораблі можуть досягти міста за три години ходу ввєрх по звивистій річці. Його потенціал розвивали китайці: у 1960-х роках китайські торговці контролювали понад половину експорту півдня і майже всі його текстильні фабрики та іноземну валюту. Сайгон зі своїм китайським передмістям Шолон, що означає «Великий ринок», був успішним підприємством китайців, але після війни ханойський режим націоналізував тут усі китайські фірми. Десятки тисяч

китайців — представників середнього класу залишили місто, і його економіка занепадала.

Сьогодні Хошімін (населення 8,3 млн) швидко відновлюється. Сучасний горизонт піднімається над колоніальним. Велика спеціальна економічна зона обіймає південь міста. Будуються фабрики. Починається ера Тихоокеанської окраїни. Чи підніметься південь ізнову?

навіть людьми. Мало що тут змінилося — хіба що з'явилися сподівання.

Віддалений південний центр В'єтнаму — Хошімін (Сайгон) — упевнено йде попереду столиці. Понад 8 млн жителів населяють цю агломерацію, що містить близько 10 % сукупного населення країни (і набагато більшу частину добре освічених і талановитих людей). Місто змінюється швидкими темпами: висотні будівлі, зведені іноземними інвесторами, височіють над усе ще колоніальним ландшафтом, відкриваються сучасні готелі, неподалік заснована спеціальна економічна зона. На відміну від Ханоя Хошіміна можна дістатися океанічними суднами, хоча він лежить північніше дельти ріки Меконг, яка є частиною його заплачі. Вулиці міста заганені велосипедами, ручними візками, мопедами, автобусами, таксі й навіть поки скромною кількістю приватних автомобілів; всюди продають споживчі товари, і місто пульсує комерційною діяльністю. Як і столиця, Хошімін також має серйозні проблеми з інфраст-

руктурою, але вона відроджується після десятиліть занедбання. Конче потрібен міст, аби пов'язати правий берег річки Сайгон, де знаходиться центр і більша частина міста, з лівим берегом, що поки нагадує село.

Відстань та віддаленість є визначальними чинниками як на півночі, так і на півдні В'єтнаму. Для жителів півночі колишній Сайгон і надалі залишається символом поділу. Для жителів півдня бюрократи з півночі, багато з яких колись повтікали із Сайгона, є тягарем, що заважає модернізації. Таке відчуження посилюється як фактичною, так і функціональною віддаленістю Хошіміна від Ханоя. Уявіть собі країну, де сухопутна подорож зі столиці до найбільшого міста забирає аж цілий тиждень!

Із початком століття В'єтнам економічно не просунувся вперед так швидко, як очікувалося, хоч він має сприятливе розміщення у Тихоокеанській окраїні, високоосвічену робочу силу

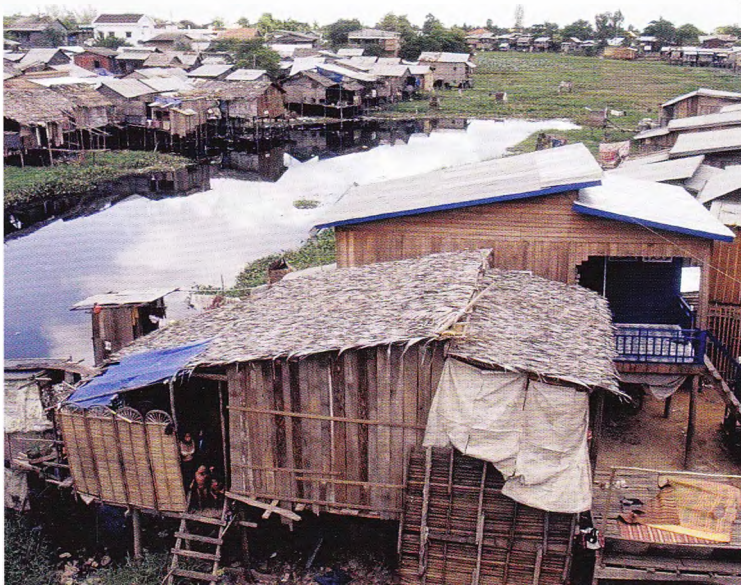
і попередній досвід зростання. Іноземні інвестиції сповільнилися, а плани приватизації державних галузей відкладаються. Подібно до Китаю В'єтнам залишається комуністичною країною, але на відміну від Китаю ним ніколи не керувала така особистість, як Ден Сяопін. Словесна заява Ханоя поєднати комуністичну ідеологію з ринковою економікою ніколи не спричиняла далекоюсяжні зміни: акцент і далі робиться на комуністичну статистику, а не на економічні реформи. У результаті В'єтнам не зазнав ні безладдя Китаю, ні величезних регіональних відмінностей, які там виникали. У середині 1990-х років, коли Південь процвітав, а Північ стагнувала, здавалося, що вони знову почали віддалятися. Сьогодні достаток Хошіміна обмежується догматизмом Ханоя, і разом із ним обмежується економічний прогрес усього В'єтнаму.

КОМПАКТНА КАМБОДЖА

Колишній французький Індокитай містив іше два суб'єкти — Камбоджу і Лаос. У Камбоджі французи володіли одними з найбільших скарбів індуїзму: містом Ангкор — столицею стародавньої Кхмерської імперії з комплексом храмів Ангкор-Ват. Кхмерська імперія існувала тут від XI до XV ст., і

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Тут, уздовж невеличкого струмка, що впадає в озеро Тонлесап, я мав можливість оглянути одне з багатьох камбоджійських сіл на палях у басейні Меконгу. Вода підіймається і опускається за сезонами; тепер порівняно сухо, і трохи стоячої води — це все, що залишилося від річки, яка незабаром тут знову з'явиться. У минулому хатинки на палях будувалися лише із традиційних матеріалів, але тепер можна побачити бляшані дахи та пластикове покриття. Умови антисанітарні: навколо купи відходів, які чекають підйому води. Вбиральні, такі як на лівому передньому плані, відводять нечистоти прямо у ставок, який кишить москітами і страшенно забруднений. Цікаво, як немовлята доживають тут до свого першого року».

один із її королів, Сур'яварман II, збудував Ангкор-Ват, що символізував Усесвіт відповідно до приписів індуїстської космології. Коли французи захопили цю територію у 1860-х роках, Ангкор лежав у руїнах, повалений задовго до того в'єтнамською і тайською арміями. Французи створили протекторат, почали реставрацію храмів, визначили постійні кордони Камбоджі та відновили монархію під своїм наглядом.

Географічно Камбоджа має декілька переваг, головна з яких — її компактна форма. Компактні держави містять максимум території в межах мінімальних кордонів, не мають півостровів, островів або інших віддалених пролонгацій національної просторової моделі. Інша перевага Камбоджі — її етнокультурна гомогенність: 90 % із 12,7 млн її жителів є кхмерами; решта ділиться порівну між в'єтнамцями та китайцями. Як показує рисунок 11-8, найбільша ріка Південно-Східної Азії — Меконг — плине на території Камбоджі з Лаосу і перетинає її з півночі на південь, створюючи великий вигин перед входом у південну частину В'єтнаму (див. вставку «Величкий Меконг»). Пномпень, столиця країни, лежить на цій річці. Стародавня столиця Ангкор розміщена на північному заході, недалеко від великого озера Тонлесап. Камбоджа має узбережжя на Сіамській затоці, але її серцевинний ареал знаходиться на суходолі: Меконг набагато важливіший від затоки. Кампонгсом — порт, пов'язаний залізницею із Пномпенем, має обмежені потужності.

Сучасна суспільна географія Камбоджі продовжує терпіти наслідки Індокитайської війни. Ні компактність країни, ні ізоляція не могли подолати невіддільного положення поблизу конфлікту, який перекочувався через кордони (рис. 11-8). Внутрішня дисгармонія, підігріта зовнішнім втручанням, призвела у 1970 р. до вигнання військовими останнього короля; у 1975 р. цей режим був у свою чергу повалений комуністичними революціонерами, так званими червоними кхмерами. Ці нові правителі встановили режим терору і деструкції з метою реконструкції *Кампучії* (як вони називали Камбоджу) в аграрне суспільство. Вони переселили городян на село, де вони не мали де жити й працювати, спорожнили лікарні, вигнавши хворих і вмираючих на вулицю, поставили поза законом релігію та сім'ю і такими діями фізично винищили 2 млн камбоджійців (із 8 млн усього населення). Наприкінці 1970-х років В'єтнам, вигравши власну війну, вступив у Камбоджу, щоб вигнати червоних кхмерів. Але це призвело до нового терору, і потік біженців заповнив кордон із Таїландом. На деякий час прихильникам червоних кхмерів удалося заснувати базу на північному заході Камбоджі, де їхній кровожерний лідер Пол Пот учинив самогубство у 1998 р.

Величний Меконг

Зі своїх витоків поміж засніженими піками Китаю ріка Меконг мчить протягом 4200 км (2600 миль) до своєї дельти у найпівденнішому В'єтнамі. Цей «Дунай Південно-Східної Азії» перетинає п'ять країн цього світу або розмежовує їх, підтримуючи рибалок, землеробів, які сіють рис, формуючи транспортний шлях серед бездоріжжя і забезпечуючи електроенергією з гребель у верхів'ї. Десятки мільйонів людності залежать від вод Меконгу — від селян, які ведуть натуральне господарство у Лаосі, до мешканців багатоквартирних будинків у В'єтнамі. Дельта Меконгу на півдні В'єтнаму є однією з найзаселеніших територій цього світу і забезпечує отримання величезних урожаїв рису.

Але і тут не без проблем. Китай збудував дві греблі через Ланьцанцзян (як тут називають Меконг) для постачання провінції Юньнань електроенергією, і країни у низів'ї ріки турбуються, що у період посухи китайці змушені будуть сповільнити її течію, щоб утримувати повні водосховища. Камбоджа занепокоєна долею великого природного озера Тонлесап, яке живлять притоки Меконгу. У В'єтнамі селяни хвилюються, що солоня морська вода затопить земельні ділянки у разі падіння рівня води у Меконгу. А китайці можуть бути не єдиними, хто будуватиме греблі у

майбутньому: Таїланд виявив інтерес до зведення греблі на кордоні з Лаосом, який позначає Меконг.

У такій ситуації держави у верхів'ї мають перевагу над тими, які лежать нижче за течією. Створено кілька міжнародних організацій для координації розвитку в басейні Меконгу, включно з Комісією з ріки Меконг (КРМ), заснованої півстоліття тому. Китай запропонував продавати електроенергію зі своїх станцій Таїланду, Лаосу і М'янмі. Загальні зусилля щодо зменшення лісозаготівель у басейні Меконгу мали певний ефект. Після консультацій з КРМ Австралія збудувала міст, що пов'яже Лаос і Таїланд. Існує навіть план перетворення ріки Меконг на судноплавну від провінції Юньнань до узбережжя: це дасть альтернативний вихід до моря для суходільної частини Китаю.

Однак пропливаючи Меконгом сьогодні, ви, мабуть, будете вражені повільним розвитком уздовж цієї водної артерії. Дерев'яні човни, села з очеретяними покрівлями, застарілі переправи, клапотні земельні ділянки... Мало що можна помітити із сучасної інфраструктури. І все ж саме Меконг та його басейн є дорогою життя для переважно сільських спільнот материкової Південно-Східної Азії.

Повоєнна трагедія Камбоджі триває й до сьогодні. Колись самодостатня і спроможна годувати інших, тепер країна змушена імпортувати продовольство. Рис та бобові належать до першорядних культур, але неправильне використання сільськогосподарських угідь відкинуло виробництво далеко назад, а політична боротьба на селі зруйнувала систему постачання на довгі роки.

Камбоджійці сподіваються, що туризм, зосереджений головню на величних храмах в Ангкорі, стане основою їхньої економіки. Політична стабільність є передумовою розвитку цієї галузі, але вона поки що не повернулася до цього старовинного королівства.

СУХОДІЛЬНИЙ ЛАОС

На північ від Камбоджі лежить єдина оточена суходолом країна Південно-Східної Азії — Лаос (рис. 11-8). Внутрішній та ізолюваний, Лаос мало змінився впродовж 60 років французької колоніальної адміністрації (1893—1953 рр.). Разом з іншими французькими територіями він став незалежною державою, але незабаром це добре укріплене патріархальне королівство впало жертвою боротьби між традиціоналістами та військовими комуністами, і стара система розпалася.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Подорожуючи провінцією Сянkhoанг у північно-центральному Лаосі, я зупинився, щоб подивитися на людей, які працювали на газовому млині для рису. З ними виникли деякі проблеми спілкування, але від підлітка я довідався, що цей пристрій зроблено з військового устаткування США, включно з барабаном (цікаво, що там могло бути раніше) і лійкою, яку змонтовано з бомбової обшивки».

Лаос має щонайменше п'ятьох сусідів, один з яких є східноазійським гігантом, — це Китай. Ріка Меконг формує дві довгі ділянки його західного кордону, а життєво важливий кордон із В'єтнамом на сході пролягає на гористій території. Маючи 5,5 млн людності (більше половини її є етнічними лаосцями, близькими до тайців Таїланду), Лаос оточений відносно сильними сусідами. У країні немає залізниць, є лише декілька кілометрів доріг із твердим покриттям; у ній майже не розвинута промисловість; вона лише на 17 % урбанізована

(столиця В'єт'ян лежить на Меконзі, і від неї прокладено нафтопровід до в'єтнамського узбережжя). Сьогодні Лаос є найбіднішим і найнепокійнішим державним утворенням регіону.

ПОДОВЖЕНИЙ ТАЙЛАНД

Практично в усіх аспектах Таїланд є провідною державою регіону, що розглядається. Його ВВП на одну особу протягом економічного буму 1990-х

РИСУНОК 11-9

років був вищий, ніж у В'єтнамі, Камбоджі, Лаосі та М'янмі разом узятих. Єдиний з-поміж своїх сусідів Таїланд виступає повноцінним учасником економічного розвитку Тихоокеанської країни. Столиця Таїланду, Бангкок, є одним із двох найбільших міських центрів у регіоні та одним із найвизначніших міст усього світу. Населення країни (63.1 млн осіб у 2002 р.) зростає найнижчими темпами у Південно-Східній Азії, майже еквівалентними з повністю урбанізованим Сінгапуром. За останні кілька десятиліть лише політична нестабільність та невпевненість стояли на перешкоді економічному прогресові. Таїланд є конституційною монархією; його рух до стабільної демократії супроводжується хабарництвом, корупцією і часом жорстким протистоянням.

Таїланд може слугувати хрестоматійним прикладом подовженої форми держави. Від порівняно компактної материкової частини, де знаходяться серцевинний ареал, столиця і головні території продуктивних можливостей, 1000-кілометровий

(600-мильний) коридор суходолу, в деяких місцях вужчий від 32 км (20 миль), простягається на південь до кордону з Малайзією (рис. 11-9). У найвужчому місці півострова Малакка — перешийку Кра — сусідня М'янма зникає, а Таїланд виходить водночас на Андаманське море і на Сіамську затоку. В усій країні жодна місцевість не лежить далі від столиці, ніж південний край цього виступу.

Як видно з рисунка 11-2, Таїланд займає серцевину Материкового регіону Південно-Східної Азії. У Таїланді немає такої дельти, як дельта Червоної, Меконгу або Іраваді, але його центральна долина зрошується низкою потоків, які спадають з північних та східних височин. Один із цих потоків — Менам (Чао-Прая) — є Рейном Таїланду. Від Сіамської затоки до Накхонсавана ця ріка є транспортною магістраллю. Баржові трамваї, навантажені рисом, прямують до узбережжя, пасажирські пороми плывуть на північ, вантажні судна перевозять олово і вольфрам (Таїланд є одним із

По великих містах Південно-Східної Азії

Бангкок

Бангкок (7,8 млн жителів) — друге за величиною місто материкової Південно-Східної Азії — є величезним метрополісом на берегах ріки Менам. Це міська агломерація без чіткого центру, а її околиці можуть бути як бездоганними, так і вкрай убогими. У цьому місті великих відстаней, високих тропічних температур і невинного вуличного руху зорієнтуватися дуже складно. Мережа водних шляхів (що скорочується останнім часом) пропонує найлегший варіант подорожі, і життя концентрується на найважливішому з них — Менамі. Вантажні судна та водні таксі перевозять десятки тисяч робітників і торгівців через і вздовж цієї метушливої артерії, оточеної дедалі більшим числом висотних будівель, першокласних готелів та ультрасучасних багатоквартирних будинків. Багато з них відображають тайське захоплення куполами, колонами і вітражами, створюючи унікальне поєднання неоглобального модерну та азійської традиції.

Золото — символ буддистського Таїланду — прикрашає як релігійні, так і нерелігійні архітектурні форми. З висоти ви можете побачити сотні золотих шпилів, пагод і фасадів, що височіють над міським ландшафтом. Великий Палац, де королівські, релігійні та громадські будівлі містяться за білою стіною довжиною понад миль, являє собою вкрите сусальним золотом місто всередині більшого міста, прикрашене орнаментованими воротами, чудовиськами, драконами та іншими скульптурами. Навпроти Великого Палацу бачимо урядові будівлі, на які часом посягають

бунтівники у неспокійній політичній атмосфері Бангкока. Неповдалік — китайський район і міріади ринків: комерційне життя Бангкока вирує.

Децентралізований та розпоршений Бангкок має гострі проблеми довкілля — від осідання ґрунтів до повітря — одного з найбільш забруднених у цілому світі. Але промисловість, портові потужності й житлові квартали продовжують розширюватися і процвітати разом з інвестиціями у Тихоокеанську країну. Бангкок можна назвати справжнім пульсом Материкового регіону Південно-Східної Азії.

найбільших виробників цих металів у світі). Бангкок, що розкинувся по обидва боки пониззя Менаму, являє собою досить безладну плутанину хмарочосів, пагод, фабрик, гаваней, пристаней, висококласних готелів і скромних будівель. Місто та його околиці — це ціла система *клонгів* — водних транспортних каналів. Бангкок відомий як азійська Венеція, хоча багато каналів уже засипано, щоб слугувати як шосейні дороги.

Під час буму Тихоокеанської окраїни 1990-х років економіка Таїланду зростала високими темпами. До цього приклалися відносно положення, природне середовище і соціальні умови. Розташований біля Сіамської затоки, серцевинний ареал країни відкривається до Південнокитайського моря, а отже й до Тихого океану. Сама затока тривалий

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Таїланд являє собою один із найвизначніших культурних ландшафтів світу як у міській, так і в сільській місцевості. Граціозні пагоди, ступи та інші буддистські святині блиском своїх куполів та шпилів прикрашають міста і містечка, які без них були б сірими і безрадісними. Архітектура буддизму поширилася навіть на державні установи: багато світських споруд — від підприємств до хмарочосів — увінчано чимось схожим на національний стиль. Найбільше враження, без сумніву, викликає величний ансамбль за стінами Великого Палацу в Бангкоку, частину якого бачимо на фото. Однак якщо забратися на будь-який висотний будинок у центрі міста, навколишній краєвид відкриє вам сотні таких споруд».

час була багатим рибним полем, а пізніше стала джерелом нафти. Але ключем економічного зростання Таїланду передусім була місцева робоча сила, яка працювала в часто жаклих умовах за малу зарплатню, щоб виробляти товари за низькими цінами на чужоземні ринки. Ця робоча сила привабила значні іноземні інвестиції, які у свою чергу стимулювали розвиток сфери послуг.

Незабаром Таїланд став економічним «тигром» Тихоокеанської окраїни, виробляючи товари від пластикових іграшок до «японських» автомобілів. Але тоді як робітники здобувають усе важкою працею, неефективне державне та фінансове управління сіє зерна руїни. У 1997 р. валюта країни *бат*, вартість якого почала коливатися, підірвала економіку і призвела до банкрутств багатьох банків. Обсяги експорту і продуктивність праці впали, ціна нерухомості різко знизилася, і Таїланд став першою жертвою у низці економічних спадів, яка зачепила практично всю західну Тихоокеанську окраїну.

Хоча Таїланд та інші економіки Тихоокеанської окраїни зазнали жорстокого стресу, ми повинні пам'ятати, що за попередній період буму відбулося значне вдосконалення інфраструктури не лише у серцевинному ареалі, а й у віддалених районах, таких як північний з центром у Чіангмай. Таїланд, подібно до інших економік Тихоокеанської окраїни, поліпшив шосейні дороги, порти, енергетичні системи, аеропорти, житло. Тож у часи спаду ці базові активи Таїланду добре прислужилися країні.

Природне довкілля і культурні ландшафти Таїланду продовжують приваблювати мільйони відвідувачів. Захоплюючи архітектуру буддизму (стара назва країни *Сіам* китайською означає «жовто-золотий»), вкриту золотом, що сяє на тропічному сонці, не можна порівняти ні з чим. Чудові пляжі давно зробили Таїланд улюбленим місцем відпочинку туристів — від Німеччини до Японії. Один із найвідоміших курортів світу — Пхукет — розташований на віддаленому південно-західному узбережжі Таїланду поблизу виступу півострова Малакка.

Туризм належить до провідних джерел надходжень іноземної валюти, але ця галузь має і темну сторону. Не дуже суворе ставлення тайців до сексу перетворило тутешній туризм переважно на секс-індустрію. Коли епідемія СНІДу досягла Таїланду у 1980-х роках, звички не змінилися, і до середини 1990-х років країна переживала один із найбільших світових спалахів цієї хвороби. На переломі століть понад мільйон осіб із 60-мільйонного населення Таїланду було інфіковано.

Територіальна морфологія Таїланду створює як проблеми, так і можливості. До проблем

належать ефективна інтеграція національної території з допомогою наземних комунікацій, які мають покривати великі відстані; приплив біженців із сусідніх країн; контроль за контрабандою наркотиків, а також торгівля у внутрішньому «Золотому трикутнику», де зустрічаються М'янма, Таїланд і Лаос. Зусилля уряду щодо прискорення розвитку сільських районів, зокрема північно-східного, з допомогою мегапроектів, таких як великі греблі, порушили місцеве життя, зруйнували екологію і лише поглибили розрив між містом і селом. З іншого боку, довгий перехід Кра створює перспективні економічні можливості: тут найпівденніший Таїланд розміщений близько до Малайзії та Індонезії, що вселяє думку про найоптимальнішу модель розвитку трьох країн на цій території. За умови політичної стабільності майбутнє Таїланду як регіонального лідера виглядає безпечним.

ПОДОВЖЕНА М'ЯНМА

М'янма (колишня Бірма) має таку саму, як і Таїланд, подовжену морфологію, але, крім цього, між ними майже немає нічого подібного. Довгий час перебуваючи під суцільно корумпованим військовим режимом, М'янма є однією з найбідніших країн планети, де, здавалось би, час зупинився на століття. Тоді як півострівний виступ Таїланду має повітряне, залізничне та шосейне сполучення, південь М'янми не забезпечений навіть усепогодною автотрасою. Якщо океанічні лайнери є звичним явищем у прибережному серцевинному ареалі Таїланду, то дельта ріки Іраваді у М'янмі більше нагадує Бангладеш.

Територіальна морфологія М'янми ускладнюється зміщенням серцевинного ареалу, яке сталося у колоніальні часи. Перед тим міським осередком держави був Мандалай, який розміщувався в її середині. Згодом британці розвинули сільськогосподарський потенціал дельти Іраваді, і Рангун (тепер Янгон) став столицею колонії. Ріка Іраваді пов'язує старий і новий серцевинні ареали, але справжній центр змістився на південь.

Політична географія М'янми є надзвичайно вдалим прикладом впливу форми території на внутрішню структуру держави. М'янма не лише має подовжену форму, — її обидва серцевинні ареали ще оточені із заходу, півночі та сходу підковою великих гір, де до британської окупації мешкали 11 меншин країни. Колоніальні кордони інкорпоровали ці народності у середовище бірманців, які становлять дві третини всього населення (його загальна чисельність — 50,9 млн осіб). Коли британці відійшли і Бірма у 1948 р. стала незалежною,

меншини лише змінили одного правителя на іншого. У 1976 р. дев'ять тубільних народностей сформували союз, щоб домагатися права самовизначення на своїй батьківщині.

Як видно з рисунка 11-3, периферійні народності М'янми займають значну частину держави. Народність шан із північного сходу і крайньої півночі, яка споріднена із сусідніми тайцями, становить 9 % населення, або 4,6 млн осіб. Народність карен (7 %, 3,6 млн), що живе на «відростку» М'янми, проголосила бажання створити автономну територію в межах федеративної держави. Хоча військовий режим подолав ці виступи, відцентрові сили продовжують турбувати центральну владу. Втім остання сама прагне втриматися усіма можливими способами — аж до політичного протистояння між самими бірманцями.

Усе це дуже прикро, оскільки М'янма має багато потужніший потенціал, ніж Бангладеш (її сусід на заході) та деякі інші країни її власного регіону. Вона може прогнати себе, а також експортувати значні кількості рису. Різноманітні ґрунти та сприятливе довкілля можуть забезпечити врожаї багатьох культур. У горах знайдено олово та інші метали. Сьогодні М'янма вирубує ліси у внутрішній частині загрозливими темпами; тікове дерево посідає перше місце в експорті за вартістю, але ми маємо на увазі легальний експорт. У своєму куті «Золотого трикутника» М'янма також є найбільшим виробником опійного маку, не враховуючи інших заборонених культур, для торгівлі наркотиками. Деякий час режим Янгона намагався контролювати цю торгівлю, але постійні конфлікти з меншинами забирали всю його енергію.

Десятиліттями репресивна політика військового режиму утримувала М'янму в покорі та сповільнювала її розвиток. Інфраструктура країни в украї жажливого стані (в 1993 р. у Янгоні був лише один працюючий телефон, по якому можна було дзвонити за кордон). Крім того, що понад 80 % дорослого населення неписьменне, існує дуже мала кількість робочих місць для освічених людей. Сьогодні спостерігаються деякі ознаки змін, зокрема звільнення з в'язниці кількох політичних дисидентів і зародження туризму. Але це ще не скоро переважить наслідки політики, яка утримує знелюднену М'янму серед найбідніших країн цілого світу.

ОСТРІВНИЙ РЕГІОН

На півостровах і островах південної та східної периферії Південно-Східної Азії розміщені шість із одинадцяти держав цього географічного світу (рис. 11-2). Мало регіонів планети містять такі різноманітні країни. Малайзія, колишня британська

колонія, складається з двох основних територій, розділених сотнями кілометрів Південнокитайського моря. Найпівденніша держава цього світу — Індонезія — розкинулася на тисячах островів від Суматри на заході до Нової Гвінеї на сході. На північ від Індонезійського архіпелагу лежать Філіппіни — колишня колонія США. Це три з найбільш поділених держав світу, і кожна стоїть перед викликами, які випливають із такого політико-просторового поділу. Острівний регіон Південно-

Східної Азії також містить дві малі, але важливі суверенні одиниці: місто-державу і султанат. Містом-державою є Сінгапур, який колись був частиною Малайзії (приклад того, як не вдалося подолати внутрішні відцентрові сили). Султанатом є Бруней — багата на нафту мусульманська територія на острові Калімантан (Борнео), ніби перенесена з Перської затоки. Ще одна, третя одиниця — Східний Тимор — перебуває у процесі отримання статусу незалежної держави. Небагато

РИСУНОК 11-10

знайдеться куточків світу, настільки різних та цікавих у географічному плані.

МАТЕРИКОВО-ОСТРІВНА МАЛАЙЗІЯ

Федерація Малайзія репрезентує один із трьох типів фрагментованих держав, про які йшлося раніше, — материково-острівний тип, у якому частина державної території лежить на континенті, а інша — на острові. Малайзія є колоніальним політичним утворенням, що складається з двох цілком різних компонентів в одній державі: південного краю півострова Малакка і північної частини острова Борнео. Вони відповідно відомі як Західна Малайзія та Східна Малайзія (рис. 11-2). Назва Малайзія почала використовуватися від 1963 р., коли перша Федерація Малайя на півострові Малакка розширилася й охопила території Саравак і Сабах на Борнео. Коли вживається назва Малайя, вона стосується півострівної частини Федерації, тоді як Малайзія — всього державного утворення.

Малайці півострова, традиційно сільський народ, витіснили там інші тубільні спільноти і сьогодні становлять понад 58 % сукупного 24,2-мільйонного населення країни. Вони характеризуються міцною культурною ідентичністю, вираженою у відданості мусульманській вірі, у спільній мові та в однаково негативному ставленні до китайців, індійців, європейців та інших чужинців.

Китайці прибули на півострів Малакка і Північний Борнео значною кількістю у колоніальний період, і сьогодні вони становлять близько чверті людності Малайзії. Під час Другої світової війни, коли японці правили Малайзією, китайців переслідували; багато було переселено у заліснену внутрішню частину, де вони зустрілися з комуністичним рухом опору, який тривалий час де-стабілізував територію. Сьогодні комерційно активний урбанізований китайський сектор знову є об'єктом дискримінації, але тепер з боку малайців.

Індійці відкрили для себе цю територію задовго до арабів і тим більше європейців. Сьогодні вони також становлять значну меншину (понад 7 % населення) і сконцентровані, як і китайці, на західному боці півострова (рис. 11-3).

Півострівна частина Малайзії — це домінуючий сектор країни з 11-ма із 13 штатів і майже 80 % її населення. Тут влада жорстко контролює економічну і соціальну політику, сприяючи модернізації країни. Протягом азійського економічного буму 1990-х років малайзійці звели у своїй столиці Куала-Лумпурі найвищу будівлю світу та аеропорт космічної епохи; високотехнологічна адміністративна столиця постала у Путраджаї,

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Багатоетнічний космополітичний Келанг, Малайзія. У центрі міста — безліч ресторанів із китайською, італійською, малайзійською кухнею. У регбі грають на одному полі, у крикет — на іншому. Коли я був тут у 1995 р., місто процвітало, але вже у 1999-му з'явилися ознаки загального економічного спаду. Побачивши декілька таких місць, як на цій фотографії, я зупинився запитати доглядача, чому будівництво законсервоване. «Ця компанія будувала велику кількість житла, — сказав він. — Людей воно дуже цікавило, і вони розкуповували його так швидко, щойно ми встигали його будувати. Тоді настала криза, і у багатьох закінчилися гроші». Насправді Малайзія пережила труднощі краще, ніж інші країни Південно-Східної Азії, але навіть тут їхній вплив позначився на ландшафті країни».

а поблизу неї виникла Кіберджая (ця назва говорить сама за себе). Усе це знаходиться у так званому *Мультимедійному Суперкоридорі* — серцевинному ареалі Малайзії (рис. 11-10).

Головним архітектором цієї програми був авторитарний лідер — Магатір Могамад, який мав підтримку не лише більшості півострівних малайців, а й багатьох етнічних китайців Малайзії. Та стрімкий рух країни до модернізації наразився на контрудар консервативних мусульман на півночі, де впливовою була ісламська фундаменталістська партія. До 2001 р. два північні штати — Келантан, де видобували олово, і багатий на енергетичні джерела, але соціально бідний Теренгану — мали ісламську владу; вплив фундаменталістів поширювався й на сусідні штати (рис. 11-10).

Піднесення півострова Малакка розпочалося ще під час колоніального періоду, коли британці створили значну економіку на основі плантацій каучуку, добування пальмової олії та видобутку корисних копалин (олова, бокситів, міді, заліза). Малаккська протока — стала одним із найінтенсивніших водних шляхів світу, а Сінгапур на південному її краї — виграшним аванпостом (Сінгапур вийшов із Федерації Малайзія у 1965 р.).

Пінанг: майбутній Сінгапур?

У північно-західному куті півострова Малакка навпроти північного краю індонезійської Суматри, де Малаккська протока відкривається на Індійський океан, лежить острів Пінанг (рис. 11-10). Процвітаючий аванпост у часи британського колоніального періоду, Пінанг (столиця — Джорджтаун) часто порівнюють із Сінгапуром.

Сьогодні Сінгапур більше не є частиною Малайзії, але швидко зростає роль Пінангу. З'єднаний із материком одним із найдовших в Азії мостів (14 км/9 миль), цей острів площею 100 кв. миль має понад мільйонне населення, в якому китайці переважають малайців чисельно. Джорджтаун, старий колоніальний порт, став центром високих технологій для міжнародної комп'ютерної промисловості. 65-поверховий комплекс, у якому розміщені державні офіси, підприємства, крамниці та ресторани, є однією з визначальних віх на ультрамодерному горизонті. З його верху можна побачити сучасні промислові парки з неоновією рекламою таких компаній, як «Інтел», «Соні», «Філіпс», «Моторола» та «Гітачі».

Швидкий розвиток Пінангу — результат прогнозованої стратегії малайзійського уряду. Пріоритетом є формування висококваліфікованої робочої сили, яка готується у технічних школах і тренінгових центрах, що фінансуються багатонаціональними корпораціями. Малайзія робить інвестиції в інфраструктуру — від нового моста до великого аеропорту. Багатокультурний міський ландшафт Джорджтауна приваблює туристів, а нові готелі та курорти — розширюють сферу послуг.

Малайзія плекає надію на те, що Пінанг стане провідним кутом «Трикутника зростання» (концепт, що набирає дедалі більшої популярності у Тихоокеанській країні), разом з індонезійською Суматрою на заході та Південним Таїландом на півночі. Тим часом Пінанг крокує економічними слідами Сінгапуру. Але політики Куала-Лумпура твердо сподіваються того, що Пінанг із домінуванням китайської людності не наслідуює китайсько-зорієнтованого політичного курсу цього міста-держави.

Західна Малайзія пережила деколонізацію, втрату Сінгапуру та етнічні проблеми, але після 1980 р. її економіка зробила ривок і стала важливим чинником у Тихоокеанській країні. Іноземні виробники, приваблені кваліфікацією та дешевою робочою силою Малайзії, побудували тут мільйони підприємств (див. вставку «Пінанг: майбутній Сінгапур?»). Тоді як старий колоніальний експорт усе ще займає міцні позиції, електроніка починає його витіснити. Однією з переваг об'єднання зі Східною Малайзією був видобуток цим сектором цінної деревини й нафти. Куала-Лумпур, забудований висотними спорудами, почав нагадувати Сінгапур. ВВП Малайзії виріс до третього місця у цьому географічному світі після суцільно урбанізованого Сінгапуру і багатого на нафту Брунею.

Територіально Східна Малайзія становить до 60 % країни, але Сабах і Саравак містять лише 20 % населення Малайзії. За рівнем розвитку східних територій Сабах, також більше населений, іде попереду відсталого Сараваку (рис. 11-6, верхня ліва карта). Кота-Кінабалу, столиця Сабаху, є найсучаснішим містом на всьому Калімантані — з важливим портом, через який переправляють деревину, зі значною інфраструктурою туристської галузі, із сучасним аеропортом, а також запасами природного газу на півночі.

Етнічна складність Сараваку і Сабаху створює проблеми. Китайці є єдиною великою групою у Сараваку, але на кожний штат припадає кілька десятків інших меншин. У результаті політика у Східній Малайзії фракційна і часто войовнича, що веде до втручання федеральної влади. При цьому

остання часом звинувачується східняками у «колоніальній» експлуатації їхньої території. Найбільший тривалий виклик країні і далі полягає у її культурній гетерогенності, ускладненій територіальною фрагментацією.

СІНГАПУР

У 1965 р. у Південно-Східній Азії сталася доленосна подія: Сінгапур — кошовна перлина в короні британського колоніалізму у цьому географічному світі — відокремився від Федерації Малайзія і став суверенною, хоча й міні-державою (рис. 11-11). Зі своїм чудовим відносним розташуванням, людськими ресурсами і корпоративним управлінням Сінгапур подолав обмеження простору і відсутність сировини, щоб стати одним із економічних «тигрів» Тихоокеанської країни.

Маючи лише 600 кв. км (240 кв. миль) площі, Сінгапур над усе цінує простір, і це є постійною турботою владних органів. Одна просторова перевага Сінгапуру над Гонконгом полягає в тому, що його невелика територія менше подрібнена. З населенням 4,1 млн осіб і зростаючою економікою Сінгапур повинен розвивати просторово-зберігальні високотехнологічні галузі. І на цьому напрямку він досягнув успіху, а висотні будівлі міських територій відображають процвітання міста-держави. У Сінгапурі ви не знайдете жодних нетрів; занепалі вулички у старому «Чайнатауні» (китайському районі) спеціально були законсервовані заради екзотики.

РИСУНОК 11-11

Як видно з карти, Сінгапур лежить там, де Малаккська протока, що веде на захід до Індії, виходить до Південнокитайського моря та вод Індонезії (див. вставку на рис. 11-11). Цей порт розвивався як частина британської Південно-Східної Азії, а коли у 1963 р. Малайзія здобула незалежність, він опинився у її складі. Однак два роки потому Сінгапур відокремився від Малайзії і став справжнім містом-державою у Тихоокеанській країні. Це відбулося без жодного політичного потрясіння.

Виграючи від свого відносного розміщення, старий порт Сінгапуру був одним із найінтенсивніших у цілому світі навіть перед здобуттям незалежності. Він зажив популярності як **пакгауз**

(навантажувально-розвантажувальний центр) між півостровом Малакка, Південно-Східною Азією, Японією та іншими новими економічними потугами у Тихоокеанській країні й поза нею. Сира нафта з Південно-Східної Азії розвантажувється і переробляється у Сінгапурі, а тоді переправляється до азійських пунктів призначення. Сирий каучук із віддалених районів Малакки та з індонезійського острова Суматри переправляється до Японії, США, Китаю та інших країн. Деревина з Малайзії, рис, спеції та безліч продовольчих товарів переробляються і переправляються через Сінгапур. Щодо автомобілів, техніки та устаткування, то вони імпортуються до Південно-Східної Азії також через Сінгапур.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Уперше я потрапив до Сінгапура на літаку і досить добре вивчив центральну частину міста, де жив. Але наступного разу я прибув із Гонконгу на вантажному судні, і це відкрило мені цілком іншу картину. Я ніде не бачив акуратнішого, чистішого і краще організованого сучасного порту. Навіть окремі, здавалося зайві, предмети були акуратно покладені. Навантаження і розвантаження відбувалося неспішно і впорядковано. Сінгапур належить до провідних вільних портів світу, де товари надходять, складаються і переправляються далі. Ніде не роблять цього ліпше, і Сінгапур дбайливо береже свою репутацію як надійний та своєчасний виконавець робіт за відсутності будь-якої корупції».

Але це стара схема. Лідери Сінгапуру намагаються змінити напрямки економічного розвитку міста-держави з орієнтацією на високотехнологічні галузі. У Сінгапурі владні органи суворо контролюють бізнес, так само як і інші аспекти життя (деякі газети і журнали були спалені за критику режиму, й існують навіть штрафи за такі речі, як їжа у метро чи незливання води у громадському туалеті). Загальний успіх Сінгапуру після відокремлення втихомирив будь-яких критиків: його ВВП на одну особу за 1965—2000 рр. зріс більш ніж у 15 разів — до понад 30 000 дол. США, тоді як у сусідній Малайзії — лише до 3670 дол. Поміж іншого Сінгапур став (і протягом багатьох років залишався) найбільшим виробником дисків для малих комп'ютерів у цілому світі.

Коли почали впроваджуватися багатонаціональні корпорації, політична стабільність Сінгапуру на неспокійній Тихоокеанській окраїні стала ще однією перевагою. Утім виникла проблема: на відміну від Тайваню, де інтелектуальний потенціал величезний, технічні можливості Сінгапуру обмежені. Ще у 1995 р. лише 8 % населення мало університетську освіту. Незважаючи на зростання зарплатні, високотехнологічні галузі стали орієнтуватися на перебазування до Малайзії чи Таїланду. Це сповільнило бум у Сінгапурі та спонукало уряд шукати шляхів для стимулювання відродження.

Задля цього Сінгапур рухається у кількох напрямках. По-перше, він має зосередитися на трьох сферах зростання: інформаційній технології, автоматизації та біотехнології. По-друге, Сінгапурові близька ідея «Трикутника зростання», що охоплює його сусідів — Малайзію та Індонезію; ці країни постачатимуть сировину і дешеву робочу силу, а Сінгапур — капітал і технічні ноу-гау. По-третє, Сінгапур відкрив двері капіталістам китайського походження, які покинули Гонконг, коли Китай перебрав над ним контроль. Людність Сінгапуру складається на 76 % із китайців, на 15 % із малайців і на 7 % із південноазійців. У владних структурах більшість китайців, тому політика країни має відповідне спрямування. До речі, на поєднання в Сінгапурі авторитаризму з економічним успіхом часто посиляються у самому Китаї, намагаючись довести, що комунізм і ринкова економіка можуть співіснувати.

Сінгапур продовжує свій поступ. Уже зведено другий міст через протоку Джохор до Малайзії. Програма рекламиції землі додала понад 4 % території до багатолюдного острова; нещодавня схема з'єднала головний острів з архіпелагом Джуронг на південному заході (рис. 11-11). Усі сім островів Джуронгу в свою чергу пов'язані між собою дамбами, а вода викачана, щоби вивільнити місце для величезного нафтохімічного комплексу. Ключем

прогресу Сінгапуру є, зокрема, відносна відсутність у ньому корупції, що приваблює багато компаній облаштовуватися тут, аби вести бізнес із корумпованими країнами в інших місцях цього географічного світу. Однак Сінгапур є найменшим із «тигрів» Тихоокеанської окраїни, і він повсюдно зустрічається зі зростаючою конкуренцією. Відносне положення, що тривалий час забезпечувало його збагачення, може обернутися просто гарантією виживання.

АРХІПЕЛАГ ІНДОНЕЗІЯ

Сам термін «**архіпелаг**» означає фрагментацію, і **18** Індонезія є найбільшою державою-архіпелагом у світі. Вона розкинута на понад 17 000 островів, і 219 млн мешканців Індонезії живуть відокремлено і скупчено, розділені водою і зосереджені на великих і малих островах.

Карта Індонезії заслуговує на увагу (рис. 11-12). П'ять великих островів домінують на архіпелазі територіально; причому один із них — Нова Гвінея — не є частиною індонезійської культурної сфери, хоча його західна половина перебуває під індонезійським контролем. Інші чотири головні острови разом відомі як Великі Зондські острови: *Ява* — найменша, але набагато більше заселена і важлива; *Суматра* — на заході, прямо навпростець від Малайзії; *Калімантан* — колишній колоніальний Борнео; і у формі підвіски розтягнутий *Сулавесі* (Целебес). На схід від Яви розкинулися Малі Зондські острови. Ще один важливий ланцюг островів в межах Індонезії — це Молуккські острови між Сулавесі та Новою Гвінеєю. Головною внутрішньою водою Індонезії є Яванське море.

Як показує карта, Індонезія не контролює весь архіпелаг. Крім території Східної Малайзії на Калімантані є також Бруней (див. вставку «Багатий, але розірваний Бруней»). А у східній частині острова Тімор тривала боротьба проти правління Індонезії привела у 1999 р. до референдуму щодо незалежності. Переважаюча більшість східнотиморців проголосували за суверенітет, і сьогодні Східний Тімор прямує до державності під наглядом ООН.

Індонезія є голландським колоніальним утворенням, і голландці вибрали Яву своєю колоніальною базою, зробивши місто Батавія (тепер Джакарта) столицею. Сьогодні *Ява* залишається серцевиною Індонезії. Маючи 130 млн жителів, Ява є одним із найзаселеніших місць у світі та найпродуктивніших щодо сільського господарства. Острів також є найурбанізованішою частиною країни (у якій понад 60 % людності далі живе з землі), і бум Тихоокеанської окраїни 1990-х років мав тут

Багатий, але розірваний Бруней

Бруней є аномалією у Південно-Східній Азії: це нафтоекспортуючий ісламський султанат, що лежить далеко від Перської затоки. Затиснутий на північному узбережжі Борнео, як сендвіч, між малайзійськими Сараваком і Сабахом (див. рис. 11-6, верхня ліва карта), Брунейський султанат є залишком набгато більшого ісламського королівства під протекторатом Великої Британії, яке колись контролювало весь Борнео і навколишні території. Бруней отримав повну незалежність у 1984 р. Ця держава крихітна: лише 5700 кв. км (2225 кв. миль) території та 345 000 людності, але виявлення нафти у 1929 р. і природного газу у 1965 р. відкрило нову еру для цієї віддаленої місцини.

Сьогодні Бруней є одним із найбільших виробників нафти у Британській Співдружності, а нещодавні знахідки свідчать, що виробництво зростатиме. Завдяки імміграції швидко зростає і населення (64 %

жителів Брунею є малайцями, 20 % — китайцями). Султанат має один із найвищих рівнів життя у Південно-Східній Азії (ВНП на одну особу тут перевищує 25 000 дол. США). Більшість людей живуть неподалік нафтових родовищ у західній частині країни і у східній столиці Бандар-Сері-Бегаван. Свідчення сучасного розвитку можна побачити у багатоквартирних будинках, торговельних центрах і готелях — це глибокий контраст до багатьох інших міст на острові. Але є і внутрішні контрасти: периферія Брунею залишається зоною натурального господарства, практично не зачепленою модернізацією прибережжя.

Територія Брунею не лише невелика — вона розірвана надвоє. Кусень малайзійської землі відокремлює більший захід від сходу, і лише водний зв'язок існує між двома частинами. Є пропозиція, щоби Бруней викупив цей коридор, але поки жодних дій зроблено не було.

По великих містах Південно-Східної Азії

Джакарта

Столицю Індонезії Джакарту часом називають Калькуттою Південно-Східної Азії. Встаньте на підвищенні шосейної дороги, що пов'язує порт із центром міста, і ви побачите села, схожі на купи сміття, залишені якимись велетенськими прибиральниками. Ця метафора здається цілком доречною. Тутешню бідність ви не знайдете у жодному куточку цього географічного світу.

Але є й інші сторони Джакарти. Економічний прогрес Індонезії тут позначився наочно, і свідчення його можна бачити повсюдно. Телевізійні антени і супутникові тарілки підіймаються як гриби після дощу на іржавих рифлено-сталевих дахах. Автомобілі (майже всі останніх моделей), мопеди і велосипеди заповнюють вулиці вдень і вночі. Скрупульозно вичищена частина столичного центру містить низку висотних готелів, офісів та житлових будинків. Величезні рекламні щити пропонують усе можливе й неможливе.

Населення Джакарти є немовби зрізом усієї Індонезії, і срібні куполи ісламу височать над міським ландшафтом поряд із християнськими церквами та індуїстськими храмами. Місто завжди вирізнялося космополітичністю — і будучи купкою селищ у гирлі ріки Чілівунг під ісламським правлінням, і будучи португальською твердинею, і будучи столицею голландської Ост-Індії під назвою Батавія. Вигідно розмістившись на північно-західному узбережжі Яви — найзаселенішого острова Індонезії, Джакарта просто вибухнула економічним зростанням. Попливить до порту, і побачите сотні кораблів під різними прапорами — від російських до аргентинських, які очікують швартування. Зайдіть у передмістя: там і без того величезні халупкові містечка розростаються під впливом но-

воприбулих. Людська агломерація настільки велика, що ніхто не знає, скільки мільйонів людей зосередилося на цьому місці (офіційна цифра — 12,2 млн), і більшість із них живе без відповідних (або жодних) зручностей.

Постійний смог металічно-сірого повітря, важкого від забруднення, нависає над містом. Суспільна ціна економічного прогресу висока, але джакартійці згодні її платити.

РИСУНОК 11-12

сильний вплив. Місто Джакарта на північно-західному узбережжі стало осередком більшої конурбації, тепер відомої як *Джаботабек*. Протягом 1990-х років населення цього мегалополісу зросло від 15 до 20 млн, і передбачається, що воно досягне 30 млн у 2010 р. Джаботабек уже є домішкою для понад 10 % усього населення Індонезії та 25 % її міського населення. Тисячі підприємств, власники яких скористалися з низької зарплатні робітників, було побудовано на цій території, переобтяжуючи інфраструктуру та порт Джакарти. Щодня сотні кораблів стоять на причалі, очікуючи своєї черги, щоб розвантажити сировину і забрати на борт кінцеву продукцію.

Швидкому економічному зростанню Індонезії перешкоджали невдачі її уряду. Сухарто — президент, який правив країною впродовж 25 років і

який збагатив себе, свою родину і друзів, був переобраний у 1997 р. на ще один п'ятирічний термін. Його авторитарне правління, фінансоване певними колами, для збереження стабільності, що сприяла економічному бумові, не толерувало жодної вільної опозиції або відкритої виборчої кампанії. Але коли економіку Індонезії зачепив спад, пов'язане з ним політичне безладдя змусило Сухарто відступитися. У період безчинств, які супроводжували цей спад, жителі Яви, як вони це робили раніше, звернулися до китайців у своєму середовищі.

Ява в Індонезії завжди там, де влада. Як культурна група, яванці становлять десь 60 % населення країни. На Суматрі, набагато більшій, ніж Ява, мешкає лише одна третина загальної людності (45 млн). Сулавесі має 17 млн, а Калімантан — лише 14 млн. Щодо Іріан-Джаї на крайньому сході, то її населення трохи більше 2 млн.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Дістатися Амбона було нелегкою справою, і моя подорож на кораблі урізноманітнилася підводним землетрусом, що збурило поверхню води і побив усе, що б'ється, на борту. Наступного ранку наш перший погляд на місто Амбон — провінційну столицю Молукки — виявив центр із великою мечеттю сучасної архітектури: її білий купол видно справа від головної вулиці, що веде у порт. Мій колега з місцевого університету повідомив мене, що, як і на багатьох островах Молукки, приблизно половина жителів є християнами, а не мусульманами. «При цьому відносини між мусульманами та християнами погіршуються», — сказав він. Це є наслідком прибуття яванців — пропагаторів ісламського фундаменталізму, які загострили релігійне напруження. «Ви чули про Талібана? — запитав колега. — Тут у нас є подібні так звані релігійні студенти, які здобули освіту в ісламських школах, де навчають екстремізму».

...Ми поїхали з міста на захід і минули старий голландський форт Роттердам. «Я покажу вам щось», — сказав мій супутник, коли ми повернули на брудну дорогу. В її кінці посеред поля стояла самотня біла споруда з парочку довгих сходів. З'ясувалося, що це університет ісламу. «Чи можна назвати таку споруду університетом, де єдине, що вони вчать, це іслам?» — запитав він і відповів: «Усе, чого вони тут навчають, — це ісламський фундаменталізм і нетолерантність». Його слова були пророчими. Кілька тижнів потому розгорівся релігійний конфлікт. Мечеть у містечку була спалена разом із християнськими церквами, а наш університет лежав у руїнах».

десятки окремих культур аборигенів; практично кожна прибережна спільнота має свої корені й традиції. Але більшість — це рисосіючі індонезійці, і не тільки численні яванці, які є мусульманами більше за назвою, а й сунданці (14 % населення Індонезії), мадурці (8 %) та ін. Мабуть, найкраще уявлення про культурну мозаїку може скласти низка островів, які простягаються у східному напрямі від Яви до Тімору (рис. 11-12). Рисосіячі Балі схилиються до модифікованої версії індуїзму, надаючи острову неповторної культурної атмосфери; населення Ломбоку переважно мусульманське з певним відтінком балійського індуїзму; Сумбава є мусульманською спільнотою, Флорес — здебільшого римо-католицькою. У Західному Тіморі домінують протестантські групи; на сході, де правила португальці, переважають римо-католики. Втім Індонезія номінально є найбільшою мусульманською країною у світі: загалом 88 % людності належить до ісламу, а у містах срібні куполи мечетей повсюдно здіймаються над довколишнім ландшафтом. Але іслам не є (можливо, ще не є) такою проблемою, як у Малайзії, де

він у цілому жорсткіший і де меншини бояться ісламізації у міру посилення малайської влади.

Економічні та політичні події кінця 1990-х років спричинили поширення ісламського фундаменталізму в Індонезії. Невдоволення політичною системою, високими цінами і зростаючим безробіттям у часи економічного спаду створило для цього готове підґрунтя. Ісламський фундаменталізм мав міцну базу на Північній Суматрі, зокрема у спеціальному автономному районі Аче, де антиджакартський рух супроводжувався збройним повстанням і де закон шаріату було проголошено у 2000 р. зі згоди Джакарти. Тепер інші частини Індонезії готові пережити подібне. Якщо помірний місцевий іслам уступить місце його жорсткішому варіанту, ця частина Тихоокеанської окраїни матиме інше майбутнє.

Трансміграція

Як зазначалося раніше, людність Індонезії, що дорівнює 219 млн осіб, ставить її на четверте місце

19

серед найбільш заселених країн у світі; при цьому острів Ява містить приблизно 60 % цієї кількості. Більше того, щорічні темпи приросту населення Індонезії становлять 1,6 %, а час його подвоєння — 44 роки. Щоб якимось поліпшити становище і одночасно зміцнити вплив серцевини на периферію, владні органи Індонезії давно проводять політику, відому як **трансміграція**, спонукаючи яванців (а також мадурців зі стародавнього острова Мадуро) перебиратися на малозаселені острови. Декілька мільйонів яванців переселилися на Молуккські острови, Сулавесі та Суматру; багато мадурців були переселені на Калімантан.

З погляду Джакарти політика трансміграції слугуватиме протидією відцентровим силам, що впливають із географії Індонезії, сприятиме поширенню офіційної мови (модифікованої малайської) і освоєнню земель, які в іншому випадку були б не використані. Так і сталося, але з'явилися і негативні ефекти. На Калімантані мусульманські мадурці зіткнулися з озброєними тубільцями, які не бажали віддавати свою землю, і тисячі людей загинули у регіональній громадянській війні. За інших обставин яванців часто звинувачують у використанні методів адміністрування та бізнесу, які суперечать місцевим традиціям. В Іріан-Джаї, де Індонезія фактично є колонізатором, аборигени атакували індонезійських новоприбульців. Отож лише майбутнє покаже, чи матиме трансміграційна політика Джакарти справжній успіх.

Великі острови

Індонезія є важливою державою з вирішальним географічним розміщенням. На додаток до Яви кожен з її чотирьох головних територіальних компонентів теж особливий у географічному плані.

Суматра — найзахідніший головний острів Індонезії, розташований через вузьку Малаккську протоку від Західної Малайзії. Тропічні ліси все ще покривають значну його частину, достатню для надання притулку популяціям орангутангів, але лісозаготівлі і темпи приросту населення невмолимо беруть своє. Маючи подібне до Малаккі екваторіальне довкілля, Суматра у колоніальні часи стала базою для плантацій каучуку та виробництва пальмової олії. Її підвищений рельєф і родючі вулканічні ґрунти сприяють культивуванню багатьох культур — від овочів на височинах, чаю і кави на схилах до коренеплодів у низинах. Суматра та її сусідні малі острови містять великі родовища вугілля, нафти та природного газу, олова, бокситів і навіть золота і срібла. Як свідчить карта, внутрішні наземні комунікації острова досить слабкі, хоча північно-південна магістраль була завершена

у 1980-х роках. Найбільша густота населення спостерігається у районі північного міста Медан; ще одне зосередження є у середній зоні острова; а третє, збільшене великим контингентом переселених яванців, розміщене у Палембангу і Бандар-Лампунгу на півдні. Північна частина острова завжди була найбільше подрібнена. Тоді як народність батак (див. рис. 11-3) пристосувалася до колонізації та вестернізації і перетворила Медан на одне зі зростаючих міст індонезійської частини Тихоокеанської окраїни, народність аче воювала з голландцями протягом 30-літньої війни, яка завершилася лише у XX ст. У 1990-х роках, коли Індонезія, Малайзія і Таїланд обговорювали участь Суматри у «Трикутнику зростання», аче підняли ще одне повстання — цього разу проти Джакарти. Щойно погодившись дозволити референдум із питання незалежності у Східному Тиморі, теперішня демократична влада на чолі з президентом Абдурахманом Вагідом готова була дозволити вибори у районі Аче, але цю ідею швидко відмінили. Коли проблема аче затихла, палата представників центральної провінції Суматри Ріау затвердила «Декларацію незалежності». А палата Східного Калімантану запропонувала, щоб провінцію перейменували на «Федерацію Східного Калімантану». Отож відцентрові сили діють по всій Індонезії.

Острів *Калімантан* є величезним куснем кристалічної поверхні Землі; його гірський хребет має ерозійне, а не вулканічне походження. Компактний і масивний (площа — 750 000 кв. км / 290 000 кв. миль), він має значну густозаліснену внутрішню частину, яка є останнім притулком десь 35 000 орангутангів. Незважаючи на втручання лісорубів, тут виживають також слони, носороги й тигри. Інші численні представники фауни — комахи, рептилії, ссавці, птахи — населяють багаті гірські та низовинні ліси. Така велика плейстоценова спадщина острова збереглася виключно завдяки його відносно малій людській популяції. Індонезійська частина Калімантану становить 28 % державної території, але з 14 млн людності вона містить лише 6 % населення Індонезії. Рисунок 11-12 показує, що головні осередки людської активності лежать на заході, південному сході та сході. Усі міста будь-якого розміру розташовані на узбережжі або поблизу нього; головні річки формують шляхи у гліб країни. Національні парки і заповідники незайманої природи покривають невелику частину просторої території. Не лише флора і фауна, а й людська популяція має тут стародавні корені. Тубільні народності ведуть своє злиденне животіння у глибинці; інші стали осілими землеробами. Як результат трансміграційної політики Індонезії понад півмільйона яванців і мадурців прибули до Калімантану. Вони закладають ферми і споруджують зрошувальні

канали, докорінно змінюючи сільські території. З чотирьох провінцій Калімантану лише найпівденніша експортує важливі сировинні матеріали, включно з нафтою, вугіллям, залізною рудою, золотом і діамантами; але на тлі всієї держави індонезійський Калімантан залишається слаборозвинутим.

Острів Сулавесі виглядає як низка гірських пасом, що підіймаються з моря. Його північний край є 800-кілометровим (500-мильним) ланцюгом дрімаючих і активних вулканів, відомим як півострів Мінагаза, і його підводне продовження у напрямі Філіппін позначене стрічкою вулканічних вершин, що виступають над поверхнею води. Рельєф Сулавесі дуже пересічений. Етнічна мозаїка також складна, охоплюючи сім головних груп, які населяють відносно відособлені частини острова, а також зростаюче число переселених яванців. Двома найрозвинутішими частинами Сулавесі є південно-західний півострів із центром у Макасарі і східна частина півострова Мінагаза, де головним міським осередком є Манадо. Натуральне сільське господарство провадить більшість 17-мільйонного населення, але лісозаготівля і деревообробка, видобуток корисних копалин і риболовство збагачують ринкову економіку. Культурні ландшафти різноманітні; у Мінагазі залишилося багато християнських церков, які нагадують про колоніальний період, коли стосунки цієї провінції з голландцями були сприятливими. У період визволення жителі Мінагази взяли бік голландців і називали свій півострів «дванадцятю провінцією» Голландії. Це була нездійсненна мрія, яка згодом погіршила відносини між Джакартою і Манадо. Але коли президента Сухарто у 1998 р. змінив його наступник Габібі — виходець із Мінагази, минуле було забуто.

Іріан-Джая, як і Східний Тимор, відійшла до Індонезії, коли завершилася голландська колоніальна ера, але, на відміну від Східного Тимору ООН визнала цей факт лише у 1969 р. Індонезійська назва Нової Гвінеї — *Irian*, тому ця провінція була названа Іріан-Джаєю, або Західним Іріаном. Східна половина Нової Гвінеї, що лежить по інший бік кордону класично нанесеного типу (рис. 11-12), є незалежною державою Папуа — Нова Гвінея. У 2000 р. президент Індонезії заявив, що він погодиться на місцеві вимоги перейменувати Іріан-Джаю на Західне Папуа, але індонезійський парламент відмовився затвердити це. На початку 2001 р. питання залишилося нерозв'язаним.

Як індонезійська провінція, Іріан-Джая обіймає 22 % території країни, але лише 1 % її населення, в тому числі понад 200 000 етнічних індонезійців, переважно з Яви, багато яких зосереджено у столиці провінції з непалуаською назвою Джаяпура. З густими лісами та гірськими піками,

вкритими льодом, Західний Іріан лежить в іншому географічному світі — Тихоокеанському, далеко від столичної Джакарти. Провінція має, на загальну думку, найбагатші у світі золоті копальні та другу за розмірами відкриту мідну копальню; її ліси є не лише прихистком для тубільців: вони підтримують розвинену лісопереробну промисловість.

Місцевий опір правлінню Індонезії у Західному Іріані тривав десятиліттями і триває до сьогодні. Організація під назвою «Рух вільних папуасів» (РВП) час від часу нагадує урядові Джакарти про себе. Скажімо, у 1999 р., коли відбувалися заворушення в інших провінціях, РВП улаштував збори у Джаяपुरі, щоб проголосити свій курс, а у 2000 р. навіть скликав конгрес, який вимагав незалежності. Того ж року індонезійські війська розправилися з демонстрантами у Мерауке на південному узбережжі провінції. Усе це посилює папуаську опозицію до правління Джакарти, і може прийти такий час, коли Індонезія пожалкує про своє захоплення Західного Іріану як потенційного джерела відцентрових сил.

СХІДНИЙ ТИМОР

Найсхідніший із Малих Зондських островів — це Тимор, східна частина якого була португальською колонією. Пограбований Індонезією у 1975 р. і анексований нею у 1976 р., острів став ареною жорстокої боротьби за незалежність. Коли у 1999 р. людності Східного Тимору дозволили висловити свою думку про незалежність, ця невеличка територія з усього 800 000 жителів зробила перші кроки до державності.

Збройні сили Індонезії відреагували з особливою брутальністю, додаючи сотні до тих десятків тисяч, які вже загинули у боротьбі проти Джакарти. Слабка інфраструктура острова була зруйнована, а людність переселена. Іноземне втручання під проводом Австралії (колись вона єдина підтримала Індонезію у її зазіханнях на Східний Тимор) забезпечило певний порядок. Від того часу під наглядом ООН триває реорганізація Східного Тимору, що зробить його готовим до незалежності де-юре.

В Індонезії багато людей убачають в «утраті» Східного Тимору перший крок до дезінтеграції держави, за яким слід очікувати відокремлення Аче, Молуккських островів і Західного Іріану. Але насправді Східний Тимор являє собою особливий випадок, і якщо деволуція має поділити Індонезію, він не може бути прототипом. На відміну від згаданих провінцій контроль Індонезії над Східним Тимором порушував норми й правила ООН, і це було не лише внутрішнім питанням.

Як показує карта (рис. 11-12, внутрішня), незалежність Східного Тімору породжує певні політико-географічні ускладнення. Політичне утворення складається з головної території, де знаходиться столиця Ділі, і невеликого ексклаву під назвою Окусі на північному узбережжі індонезійського Західного Тімору. Хоча шосейне сполучення ексклаву через Кефаменану з головною територією існує, відносини між Східним Тімором та Індонезією унеможливають його, тому дві частини нової держави, мабуть, доведеться поєднувати водним шляхом. Проблема відокремлення Східного Тімору (й Окусі) від Індонезії полягає, зокрема, в тому, що трактування кордонів «суша—море» та інші частини морського законодавства докорінно змінилися. У Тіморському морі, де були знайдені енергетичні ресурси, Індонезія та Австралія більше не є єдиними сусідами: тепер з Австралією там межує Східний Тімор. Реконфігурація морських кордонів виявляє, що він може претендувати на велику частину (до 85 %) нафтових та газових родовищ, що залягають між ним і Австралією у так званій Тіморській западині.

Тим часом у 2001 р. Східний Тімор вирішував питання своєї офіційної мови, форми правління та інших базових структур нової держави. З огляду на умови свого виникнення деякий час він перебуватиме серед найбідніших країн цього географічного світу.

ФРАГМЕНТОВАНІ ФІЛІППІНИ

На північ від Індонезії та на схід від В'єтнаму і Тайваню через Південнокитайське море лежить Філіппінський архіпелаг із понад 7000 островів (площа лише 460 із них більша від однієї квадратної милі), заселений 83,9 млн людності. Ці острови назагал можна поділити на три групи: 1) Лусон на півночі, найбільший з усіх (разом із Міндоро); 2) Вісаянське скупчення у центрі; 3) Мінданао — другий за величиною острів, що на півдні (рис. 11-13). На південний захід від Мінданао лежить невеликий архіпелаг Сулу, найближчий до Калімантану, де мусульманські повстанці утримують територію в напруженні.

Кілька узагальнень, які ми зробили для Південно-Східної Азії, можна застосувати й до Філіппін. Розміщення країни відносно головних змін у цій частині світу дуже вплинуло на її історію. Острови, населені народностями малайського походження з індонезійськими рисами, спо-

чатку були подібні до решти Південно-Східної Азії у ранньому періоді впливу індуїстської культури. Згодом настало китайське вторгнення — найбільш відчутніше на острові Лусон. Прихід ісламу був дещо зумовлений положенням Філіппін на схід від материка і на північ від індонезійських островів; але кілька південних мусульманських плацдармів було окуповано іспанцями протягом XVI ст. Сьогодні населення Філіппін, які межують з найбільшою мусульманською державою світу — Індонезією, на 83 % римо-католики, на 9 % протестанти і лише на 5 % мусульмани.

У «плавильному тиглі» Філіппін, де перемішалися монголоїдо-малайські, арабські, китайські, іспанські та американські елементи, виникла окрема філіппінська культура. На тлі всієї Південно-Східної Азії вона багато в чому унікальна. Наприклад, хоча «чиста» китайська меншина налічує усього 2 % населення, набагато більша частка місцевої людності Філіппін відчуває її вирішальний вплив. Це сталося внаслідок змішаних шлюбів, які створили певний китайсько-метиский елемент, що становить понад 10 % усього населення. Далі слід зазначити, що етнічна мозаїка супроводжується величезною лінгвістичною різноманітністю. Майже 90 малайськими мовами, більше чи менше, розмовляють 84 млн мешканців Філіппін; лише 1 % користуються іспанською. У 1946 р., в часи здобуття незалежності, найбільша з малайських мов — тагалог, або піліпіно — стала офіційною мовою країни. Англійська вивчається як допоміжна мова і залишається головною мовою міжнаціонального спілкування; сьогодні дедалі частіше можна почути англо-тагалогський гібрид («тагліш») в усіх верствах суспільства. Широке використання англійської на Філіппінах, безумовно, є наслідком півстолітнього американського правління починаючи з 1898 р., коли Іспанія уступила острови США на умовах угоди, що випливала з іспансько-американської війни. Безсумнівною заслугою адміністрації США на Філіппінах стало те, що це була єдина залежна територія у Південно-Східній Азії, яка виступала проти японців під час Другої світової війни. Зрозуміло, правління США мало свої добрі та погані риси, але саме американці ініціювали реформи, які вже давно були потрібні, і саме вони ще у 1941 р. обговорювали майбутню незалежність Філіппін.

Населення Філіппін сконцентроване там, де розташовані родючі сільськогосподарські угіддя, — у низинах трьох територій (рис. I-9): 1) північно-західної та південно-центральної частин Лусону;

РИСУНОК 11-13

2) південно-східного продовження Лусону; 3) островів моря Вісаян між Лусоном і Мінданао. На Лусоні лежить столиця країни Маніла (11,7 млн, майже сьома частина всього населення держави) — обширний метрополіс із виходом до Південнокитайського моря. Алювіальні й вулканічні ґрунти разом із достатньою вологою у цьому тропічному середовищі забезпечують самодостатність країни у вирощуванні рису та інших продуктів першої необхідності та роблять Філіппіни чистим експортером сільськогосподарської продукції, незважаючи на високі темпи приросту населення (2,2 %).

Філіппіни поки відіграють незначну роль у розвитку Тихоокеанської окраїни. Неефективне

державне управління і політична нестабільність характерні для країни, але протягом 1990-х років становище покращалося. Незважаючи на низку надзвичайних подій — ліквідацію військових баз США, руйнівне виверження вулкану поблизу столиці, жорстокість мусульманських бунтівників і суперечки щодо островів Спратлі у Південнокитайському морі, Філіппіни досягли значного економічного прогресу. Постійно розширюється електронна й текстильна промисловість (переважно у столичному запліччі), залучається дедалі більше іноземних інвестицій. На острові Себу спостерігається особливо швидке зростання на основі його центрального розташування, ефективних морського та повітряного портів, кваліфікованої

По великих містах Південно-Східної Азії

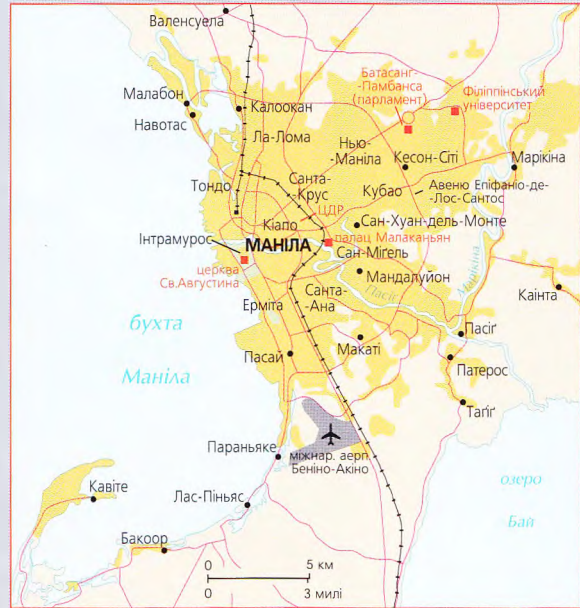
Маніла

Маніла, столиця Філіппін, була заснована іспанськими завойовниками Лусону понад чотири століття тому. Вибір колоністів був удалим. Маніла розкинулася у гирлі річки Пасіг, де та впадає в одну з найгарніших природних гаваней Азії. На півночі, сході та півдні гори оточують місто, яке лежить лише за 975 км (600 миль) через Південнокитайське море від Гонконгу.

Маніла, назва якої означає болотну квітку, майже навпіл поділяється річкою Пасіг, через яку перекинуто багато мостів. Старе місто — Інтрамурос — лежить на узбережжі. Незважаючи на важке бомбардування під час Другої світової війни, збереглася певна частина колоніальної спадщини — церкви та монастирі. Церква Св. Августина XVI ст. є візитною карткою міста.

Діловий центр Маніли лежить на північному боці річки. Хоча місто має чітко визначений комерційний осередок із висококласними крамницями і сучасними будівлями, воно все ж не відображає ту енергію та активність, які характерні для міст Тихоокеанської країни. Маніла не може похвалитися і визначними архітектурними досягненнями, але широкі проспекти, обрамлені пальмами, банановими деревами та акаціями, надають їй привабливий вигляд.

У 1948 р. зовсім заново збудоване місто Кесон-Сіті на північний схід від Маніли було юридично об'явлене столицею Філіппін. У державних офісах з'явилося нове сучасне обладнання, але багато функцій національних владних структур так і не змінилося. Тим ча-

сом зростання Маніли перевершило Кесон-Сіті, і останнє стало частиною метрополісу Великої Маніли (11,7 млн осіб). Отож Маніла і сьогодні залишається столицею країни де-факто.

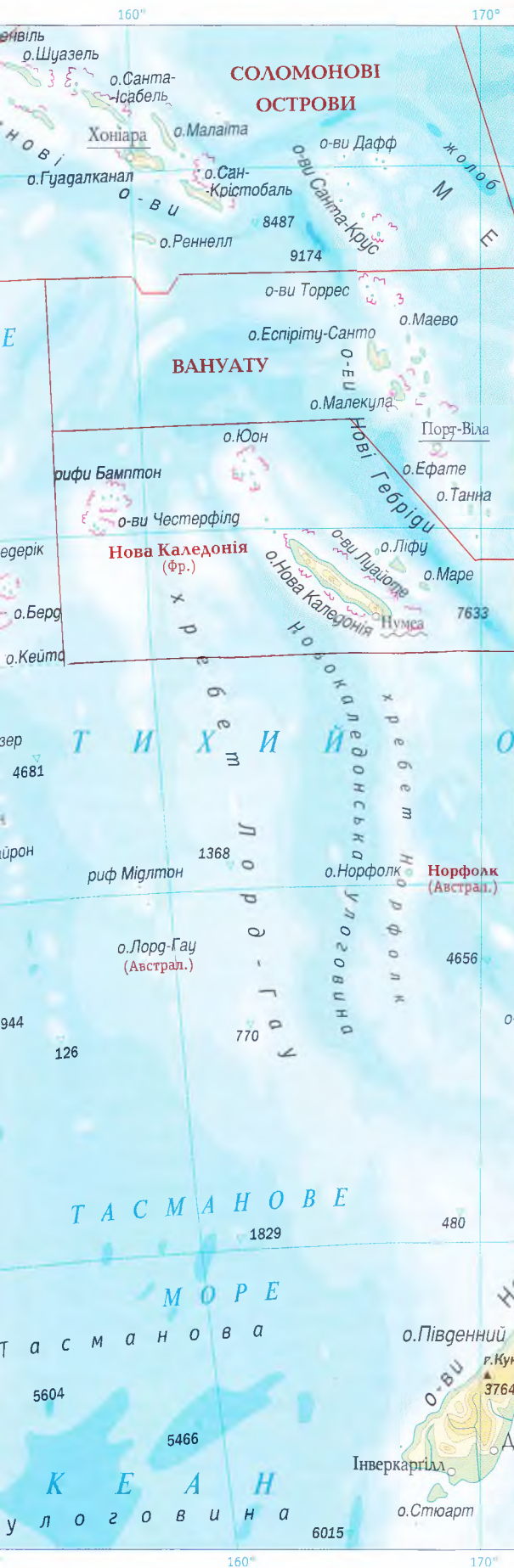
робочої сили і кадрів менеджерів із досвідом у сфері послуг. Зона вільної торгівлі на острові приваблює іноземні компанії зі США та Японії, і тепер його продукція — від іграшок до напівпровідників — надходить на світові ринки. Разом із тим в економіці Філіппін продовжує домінувати сільське господарство; залишається високим рівень безробіття. Конче необхідні подальша земельна реформа і суспільна реструктуризація (зниження контролю над державними справами з боку порівняно невеликої групи сімей). Однак поступ країни стає дедалі помітнішим. Прибутки тут нижчі від середніх, але за умови тривалої стабіль-

ності та зниження темпів приросту населення Філіппіни піднімуться на наступний шабель і врешті посядуть своє місце серед полюсів зростання Тихоокеанської країни.

За останні роки проблема населення поділила це переважно римо-католицьке суспільство на дві частини: владні структури, що заохочують планування сім'ї, і духівництво, яке чинить цьому опір. Але попри всі дебати країна має безсумнівні активи: у цьому світі переважно недемократичних режимів вона вийшла зі свого періоду автократичного правління якщо поки не міцною, то принаймні оновленою демократією.

Австралійський світ

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Австралійний	9 Федерація
2 Південний океан	10 Унітарна держава
3 Субтропічна конвергенція	11 Імпортозамінювальні галузі
4 Течія Західних Вітрів	12 Проблема земель аборигенів
5 Біогеографія	13 Імміграційна політика
6 Лінія Воллеса	14 Деградація довкілля
7 Аборигенне населення	15 Периферійний розвиток
8 Необжиті райони	

РЕГІОНИ

- ▶ АВСТРАЛІЯ
- ▶ СЕРЦЕВИННИЙ АРЕАЛ
- ▶ ПЕРИФЕРІЯ
- ▶ НОВА ЗЕЛАНДІЯ

РИСУНОК 12-1

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Австралійський світ географічно унікальний. Це єдиний географічний світ, який цілком лежить у Південній півкулі. Він також єдиний, що не має сухопутного виходу до будь-якого із сусідніх світів, адже його зусібіч оточують моря й океани. Нечисленністю населення Австралійський світ поступається лише Тихоокеанському. Назва світу безпосередньо вказує на його географічне розташування (австральний означає південний) — хоч і далеко від джерела домінуючої культурної спадщини, але досить близько до нових економічних можливостей Тихоокеанської країни.

У складі Австралійського світу дві країни: Австралія, що відіграє головну роль у будь-якому

плані, і Нова Зеландія, яка порівняно зі своєю сусідкою фізично-географічно розмаїтіша. Між ними лежить Тасманове море. На захід простягається Індійський океан, на схід — Тихий, а на південь — холодний Південний (див. вставку «Чи існує Південний океан?»).

Тут, в Австралійському світі, перетинається чимало морських шляхів. Розташоване неподалік густонаселеної Азії, його англо-європейське коріння зазнає інших культурних впливів. Полінезійські маорі Нової Зеландії, як і общини аборигенів Австралії, вимагають покращання умов життя. Ринки Тихоокеанської країни поглинають величезні обсяги сировини. Туристи з Японії та інших країн Азії заповнюють готелі та курорти. Тропічний Золотий Берег Квінсленда нагадує Гонконг. Ще якихось 100 років тому неможливо було навіть уявити багатокультурне життя, яке нині панує на вулицях Сіднею та Мельбурна. Всі ці зміни стали приводом для політичних дебатов. Чільне місце займають питання від імміграційних квот до прав аборигенів на землі. У цьому проявляються основні соціальні проблеми: місто і периферія Австралії, північ і південь Нової Зеландії. Корінне населення тут — аборигени та маорі, європейці прийшли лише згодом. А сьогодні у двері Австралії настійливо стукає Азія.

Головні географічні особливості Австралійського світу

1. Австралія і Нова Зеландія утворюють географічний світ завдяки їхнім розмірам, відносному розташуванню, домінуючому культурному ландшафтові.
2. Незважаючи на те, що Австралія та Нова Зеландія належать до одного географічного світу, вони відрізняються фізично-географічно. Внутрішні райони Австралії — це обширні сухі рівнини; рельєф Нової Зеландії — гористий.
3. Як про Австралію, так і про Нову Зеландію кажуть, що вони розвиваються периферійно: Австралія через посушливість, а Нова Зеландія через особливості топографії.
4. Населення Австралії та Нової Зеландії не тільки проживає у периферійних районах, а й значною мірою скупчене у міських центрах.
5. Географія людини в Австралійському світі постійно змінюється. В Австралії це пов'язане з активністю аборигенів та азійською імміграцією, а в Новій Зеландії — відповідно з активністю маорі й тихоокеанськими іммігрантами.
6. В економічній географії Австралії та Нової Зеландії чільне місце займає експорт продукції тваринництва (в Австралії також пшениці та продукції видобувної промисловості).
7. Австралія та Нова Зеландія інтегровані в економічну систему країн Тихоокеанського басейну головним чином в ролі постачальників сировини.

ТЕРИТОРІЯ ТА ДОВКІЛЛЯ

Фізично-географічні контрасти між обширною цілісною територією Австралії та видовженою розділеною на частини Новою Зеландією пояснюються їхнім розташуванням на тектонічних плитах Землі (див. рис. 1-4). В Австралії залягають геологічно найстарші породи нашої планети. Вона розташована у центрі однойменної Австралійської плити. Молодша та менш стабільна Нова Зеландія знаходиться у місці зіткнення Австралійської та Тихоокеанської плит. В Австралії рідко трапляються землетруси, а вивержень вулканів немає взагалі. У Новій Зеландії добре знають і те, і те. Відмінності у розташуванні простежуються і у відмінностях рельєфу (рис. 12-1). Найвище місце Австралії — це Великий Вододільний хребет — гори, що простягаються вздовж східного узбережжя від півострова Кейп-Йорк до південної частини штату Вікторія з продовженням на острові Тасманія. Найвищою вершиною цих старих гір, які зараз дуже еродовані, є гора Косцюшко — 2228 м (7316 футів) заввишки. У Новій Зеландії гірські хребти значно вищі, а гора Кука сягає 3764 м (12 315 футів).

На захід від Великого Вододільного хребта Австралія загалом характеризується рівнинним рельєфом, окрім деяких місцин, як-от хребет Макдоннелл поблизу центру; переважають височини та низовини (рис. 12-2). Головний фізико-географічний регіон — Великий Артезіанський Басейн — є єдиним джерелом підземних водних ресурсів; без нього вся територія перетворилася б на пустелю. На півдні рельєф перетятий головною водною системою континенту — річками Муррей і Дарлінг. На рисунку 12-2 зображена територія, позначена як *Шум*. Тут залягають найстарші породи Австралії та значна частина корисних копалин.

Із рисунка 1-8 видно, як на клімат Австралії впливають широтне розташування і внутрішня відокремленість. У цьому плані Австралія набагато розмаїтіша від Нової Зеландії, її клімат змінюється від тропічного на крайній півночі, де розкинулися тропічні ліси, до середземноморського подекуди на півдні. У внутрішніх частинах континенту переважають пустелі та степи. Саме степи стали пасовиськами для десятків мільйонів голів домашньої худоби. Вологий помірний клімат на території Австралії спостерігається лише на сході, де розташоване економічне ядро країни. Нова ж Зеландія цілком перебуває під впливом Південного й Тихого океанів, тож клімат тут вологіший, помірний на півночі і холодніший на півдні.

РИСУНОК 12-2

Чи існує Південний океан?

Проведемо цікавий географічний експеримент: спробуємо знайти Південний океан на будь-якій ширококовжіваній карті світу — ширококовжіваній тут у нас, у Північній півкулі. Навряд чи нам це вдасться, навіть якщо візьмемо велику карту чи глобуси, видані провідними картографічними організаціями.

Тепер заглянемо в атласи й карти, видані у країнах Південної півкулі, наприклад у Новій Зеландії чи Австралії. На них Південний океан відразу впадає у вічі. Це питання не тільки іншої точки зору: для народів, чії країни виходять до Південного океану, він відіграє велику роль у їхньому повсякденному житті. Його постійні західні вітри, можна сказати, вплинули на хід історії. Він є головним чинником місцевої погоди. Під його широкою холодною поверхнею приховані ще не розвідані багатства. Флора і фауна його вод значно урізноманітнюють Світовий океан.

Як сталося, що головне питання, яке стосується **Південного океану**, полягає в існуванні самого океану? Найочевиднішою відповіддю є те, що він, на відміну від інших океанів планети, чітко не відокремлений континентальним узбережжям. Він, звичайно, межує з Антарктидою на півдні, але на рельєфній карті не видно його північних країв. Тож картографи просто розширюють межі Атлантичного, Тихого та Індійського океанів аж до берегів Антарктиди, не зважаючи на існування океану, який за розмірами дорівнює Індійському.

Для географів це слушна нагода час від часу кардинально переглянути земну кулю. Зрештою, усталені орієнтири досить довільні. Сучасна картографія народилася у Північній півкулі, і картографи поставили «свою» півкулю зверху, а «не свою» — знизу. Тепер це стало нормою, хоча у книгарнях Південної півкулі можна побачити жартівливі карти, на яких Австралія та Аргентина розташовані зверху, а Європа з Канадою — знизу. Але й у цьому є рація. Обернене бачення земної кулі розкриває безмежжя океану, який омиває Антарктиду. Південний океан, може, й далеко, але він існує реально.

Де ж пролягають північні межі Південного океану? Цей океан відокремлений не суходолом, а морським переходом, який називається **субтропічною конвергенцією**. Тут холодні дуже щільні води Південного океану зустрічаються з теплими водами Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. Ця лінія досить чітко простежується за змінами температур води, її хімічного складу, рівня солоності, видів морської фауни. З висоти пташиного польоту можна спостерігати, як змінюється колір води: з боку Антарктиди він темно-сірий, а з півночі — зеленувато-блакитний.

Лінія субтропічної конвергенції хоч і змінюється сезонно, але не відходить від 40° південної широти. Приблизно того ж рівня доходять північні межі антарктичних айсбергів. Отож Південний океан — це обширна маса води, яка рухається за годинниковою стрілкою (з заходу на схід) навколо Антарктиди. Саме тому його ще називають **Течією Західних Вітрів**.

Біогеографія

Однією з характерних ознак Австралійського світу є його жива природа. Австралія — країна кенгуру і коала, вомбатів, опосумів і качконосів. Ці та численні інші *сумчасті* (тварини, які народжують потомство на ранньому етапі утробного розвитку і тоді виношують його у черевній сумці) вижили лише завдяки тому, що Австралія відокремилася від Гондвани на початковому етапі розпаду (див. рис. 8-3). У решті частин світу розвиненіші ссавці витіснили сумчастих, а ця земля відійшла від Антарктиди та Індії ще перед тим, і сьогодні тут найбільше представників сумчастих.

Рослинному світові Австралії теж притаманне розмаїття, зокрема цей регіон є батьківщиною сотень видів евкаліптів. Велика кількість цих рослин є символом австралійської флори. Деякі з них у процесі адаптації до високих температур і низької вологості виробили незвичайні властивості.

Вивчення фауни і флори у територіальному вимірі поєднує дослідницькі сфери біології та географії і втворює науку **біогеографію**. Для біогеографів Австралія є чудовою лабораторією. У Вступі ми зауважували, що декотрі кліматичні зони світу отримали свої назви за характерною для них рослинністю: тропічна савана, степ, тундра. Клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ із часом пристосовуються один до одного і досягають певного рівня стабільності, створюючи таким чином екосистему, найпомітнішим елементом якої, проте, є саме рослинність.

Біогеографів особливо цікавлять поширення різних видів рослин і тварин, взаємовідносини між ними і природним довкіллям (географічна наука

про життя рослин називається *фітогеографією*, про життя тварин — *зоогеографією*). У 1876 р. один із засновників біогеографії, Алфред Воллес, опублікував книгу під назвою «*Географічне поширення тварин*», якою він започаткував тривалу дискусію про те, де проходить зоогеографічна межа австралійської фауни. Теренові дослідження Воллеса показали, що австралійські види існують не тільки в самій Австралії, а також у Новій Гвінеї та на кількох островах на захід від материка. Науковець запропонував провести таку межу між островами Борнео та Сулавесі й далі на південь між островами Балі та Ломбок (рис. 12-3).

Доцільність **лінії Воллеса** незабаром поставили під сумнів інші дослідники, знайшовши види, які Воллес не описав, і побувавши на островах, на яких Воллес не був. Незаперечним виглядав той факт, що австралійський зоогеографічний світ закінчувався десь у межах Індонезійського архіпелагу, але залишалося питання — де саме? Західна Індонезія була природним середовищем несумчастих тварин (тигрів, носорогів, слонів, а також приматів), тоді як Нова Гвінея безсумнівно була ареалом поширення сумчастих. Скільки ж островів підкорили розвиненіші ссавці, поширюючись на схід до Нової Гвінеї? Дані, зібрані зоогеографом Максом Вебером, дали йому змогу провести свою межу — *лінію Вебера* — значно ближче до Нової Гвінеї (рис. 12-3).

Зоогеографів і фітогеографів хвилюють не тільки такі масштабні питання. Значна увага приділяється взаємозв'язкам між окремими видами і довкіллям, яке вони зазвичай займають і яке є їхньою невіддільною частиною. Такі середовища змінюються. Деякі зміни можуть стати фатальними

РИСУНОК 12-3

7 для тварин чи рослин. Поява в Австралії **аборигеного населення** (близько 60—50 тис. років тому) майже не вплинула на її тодішню фауну. Проте вона зазнала руйнівної дії пізніше — внаслідок європейської колонізації та завезення домашньої

худоби, що призвело до вимирання багатьох місцевих видів. Зберегти решту природної флори і фауни — чи то у Східній Африці, чи то в Західній Австралії — можна з допомогою знань, які дає біогеографія.

РЕГІОНИ АВСТРАЛІЙСЬКОГО СВІТУ

Австралія, головний елемент Австралійського світу, — це країна-континент, співмірна з територією Китаю, Канади, США чи Бразилії. Проте Австралія значно менше поділена на регіони, ніж указані країни. Для цього існують дві причини: відносно проста фізіогеографія Австралії та мала кількість населення. Основою вивчення Австралії ми приймаємо концепт «серцевина — периферія», а Нову Зеландію розглядаємо як окремий регіон.

АВСТРАЛІЯ

1 січня 2001 р. Австралія відсвяткувала свій 100-літній ювілей як держава Австралійський Союз, усе ще визнаючи британського монарха главою держави. Своє друге століття країна розпочала, маючи в активі міцну економіку, стабільний політичний устрій, високий рівень життя більшості населення, а також блискучі перспективи на майбутнє. Австралія розташована на Тихоокеанській окраїні; тут широко розкинулися орні землі та обширні пасовища, протікають великі ріки і життєдайні підземні води, надра багаті на корисні копалини, а природа щедро дарує джерела енергії. 20-мільйонне населення країни в основному

має добру освіту. Все це відносить Австралію до тих країн планети, яким найбільше пощастило.

Проте не всі австралійці можуть однаково насолоджуватися благами щасливої долі. Під час святкувань про себе заявили ті, хто зазнає утисків. Корінне населення країни (аборигени) хоча й становить невелику меншину чисельністю близько 300 000 осіб, є непропорційно погано забезпеченим майже в усіх сферах. Це видно з меншої тривалості життя аборигенів і з вищого за середній рівня безробіття; мало хто з них має вищу освіту, але багато хто опиняється за ґратами. Зараз нація розпочала кампанію боротьби з цим лихом, проводячи демонстрації примирення і офіційно приносячи вибачення аборигенам за заподіяну в минулому шкоду, покращуючи їхнє соціальне забезпечення і приймаючи позитивні для них рішення по земельних справах.

Коли Австралія постала як федеративна держава, її ВВП на одну особу був найвищим у світі. В результаті з країни ринув бурхливий потік експорту в Європу, а саме населення процвітало. Такі золоті часи навряд чи могли тривати вічно: з часом частка Австралії у світовій торгівлі знизилася. Та все ж і сьогодні Австралія входить до числа 15 найрозвинутіших країн світу за обсягом ВВП, а більшість населення живе досить комфортно.

Проте не можна говорити, що Австралію обійшли стороною усі спади у світовій економіці, частиною якої вона є, і що за майбутнє не треба хвилюватися. У період 1980-х — початку 1990-х років, коли Тихоокеанська окраїна переживала значне зростання, дехто з місцевих гумористів називав Австралію НЗК — Новою Занепадаючою Країною: продавцем сировини, необробленого матеріалу; постачальником домашньої худоби, м'яса, пшениці на мінливі світові ринки; суспільством, яке глибоко загрузло у боргах. Наприкінці 1990-х економіка Тихоокеанської окраїни зупинилася у розвитку, внаслідок чого поширилися невтішні прогнози щодо самої Австралії. Проте економіка країни виявила чудову здатність до пристосування. Шойно вичерпалися азійські ринки, їм на

НАЙБІЛЬШІ МІСТА АВСТРАЛІЙСЬКОГО СВІТУ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Аделаїда, Австралія	1,1
Окленд, Нова Зеландія	1,2
Брісбен, Австралія	1,7
Канберра, Австралія	0,3
Мельбурн, Австралія	3,3
Перт, Австралія	1,4
Сідней, Австралія	3,7
Веллінгтон, Нова Зеландія	0,4

зміну прийшли західні, і економіка Австралії подолала кризу ефективніше, ніж передбачалося.

Дані статистики вказують на теперішній добробут Австралії. За показниками розвитку, про які йшлося в розділі 10, Австралія набагато випередила всіх західних конкурентів у Тихоокеанській окраїні, крім Японії. На час святкування свого сторіччя як нація австралійці заробляли в середньому істотно більше, ніж жителі Таїланду, Малайзії чи Південної Кореї. За рівнем споживання енергії на особу, кількістю автомобілів і кілометражем доріг, а також за станом здоров'я й освіти населення Австралія мала всі показники розвинутої країни. Її міста, де проживає 85 % усієї людності, не оточені вбогими перенаселеними кварталами; серед жителів села теж немає бідних.

Відстані

Австралійці часто говорять про відстані. Один із провідних істориків, Джеффри Блейні, назвав тиранією величезну віддаленість від інших країн і розрізнене життя всередині країни. Навіть сьогодні Австралія лежить осторонь практично будь-якого місця на Землі. Рейс із Лос-Анджелеса до Сіднею пасажирським літаком триває 14 годин без посадок і, відповідно, дуже дорогий. Вантажні рейси привозять товари на ринки Європи за 10—14 днів. У межах самої країни відстані вимірюються в континентальних масштабах, і австралійці буквально платять за це високу ціну. Доки деякі нові приватні авіакомпанії розпочали «цінову війну», вони платили за внутрішні рейси більше, ніж пасажирі будь-де у світі.

Але відстань також була союзником, дозволяючи австралійцям ігнорувати очевидне. Австралія — потомок Британії, аванпост Європи. Коли іммігранти приїжджали сюди з Британії чи Ірландії, перед ними відкривалися розмаїття природного довкілля, розкішні ландшафти, просторі рівнини і, здавалося, безмежні можливості. З розширенням Японської імперії віддаленість Австралії врятувала її. Коли імміграція стала проблемою, зручна ізольованість цієї країни давала змогу проводити політику сприяння білій расі. Офіційно її скасували лише у 1976 р. Внаслідок Індокитайської війни сотні тисяч «човнярів» покинули В'єтнам, але майже ніхто з них так і не дістався австралійських берегів.

Сьогодні Австралія швидко змінюється. Імміграційна політика звертає головну увагу на кваліфікацію, вміння, фінансовий статус, вік, володіння англійською. Що стосується професійних навичок, то особливо бажані спеціалісти високих технологій, фінансисти, медичні працівники. Без-

проблемно отримують дозвіл родичі тих, хто іммігрував раніше, а також ті, хто просить політичного притулку. За останні роки загальну кількість іммігрантів було обмежено до 80 000 щорічно, але може виникнути необхідність підвищити цей рівень заради зростання населення країни. Згідно з останніми даними природне зростання населення Австралії ледь перевищує нуль.

Зміни в імміграційній політиці Австралії вже значною мірою відбилися на культурному ландшафті, особливо в урбаністичних зонах. Суспільство країни швидко стає багатокультурним. Для прикладу, кожний сьомий житель Сіднею родом з Азії, а до 2010 р. цей показник зросте до кожного п'ятого. У 1990-х роках, коли Японія була головним торговим партнером Австралії, місцеві школи почали викладати японську десяткам тисяч дітей. Отож Австралійський світ перебуває у постійному розвитку.

Серцевина та периферія

Австралія — це величезний материк, але її населення здебільшого зосереджене у серцевині, яка лежить на сході та південному сході. Більша її частина виходить до Тихого океану, який тут називають Тасмановим морем між Австралією та Новою Зеландією. На рисунку 12-4 видно, як ця серпоподібна серцевина простягається з півночі від міста Брісбен аж до Аделаїди і охоплює найбільше місто Сідней, столицю Канберру і друге за величиною місто Мельбурн. Другий серцевинний ареал розвинувся на далекому південному заході з центром у місті Перт. Між двома серцевинами лежить неосяжна периферія, яку австралійці називають Outback — **Необжиті райони**.

8

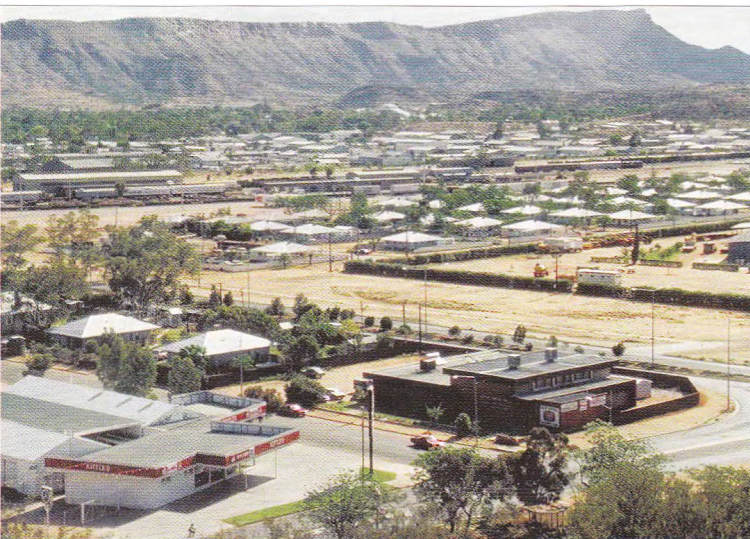
Щоб краще зрозуміти еволюцію геопросторової організації, варто звернутися до кліматичної карти світу (рис. 1-8). Природа влаштувала так, що найсприятливіші умови для життя в Австралії існують на територіях, які виходять до Тихого та Південного океанів, але ці території невеликі. Країну можна схарактеризувати як окраїнне узбережжя з містами, містечками, фермами і лісистими схилами, яке поступається внутрішнім безмежним посушливим необжитим районам. Від західного краю Великого Вододільного хребта простягаються безкраї трав'янисті пасовиська, завдяки яким Австралія стрімко вступила у свій перший ринковий період і на яких усе ще випасається одна з найбільших овечих отар на Землі (понад 160 млн голів дають більш ніж п'яту частину всієї вовни, яку продають у світі). На вологіших землях півночі та сходу випасається мільйонне поголів'я великої рогатої худоби; ранчове господарство тут існує близько двох століть.

Австралійські аборигени з'явилися на континенті ще 60—50 тис. років тому, перетнувши Басову протоку від опанованої ними Тасманії. На той час, коли капітан Артур Філіп доставля гавані, тепер відомої як Сіднейська, щоб започаткувати сучасну Австралію (1788 р.), вони утворили змішану місцеву культуру. Але європеїзація Австралії прирекла аборигенну спільноту на вимирання.

Першим постраждало населення прибережної зони, яке опинилося на заваді розбудови британських виправних колоній та вільних міст. Відстань захищала аборигенів у внутрішніх північних районах краше, ніж будь-де. На Тасманії корінних мешканців витіснили за кілька десятків років після того як вони прожили тут, мабуть, 45 000 років.

РИСУНОК 12-4

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Моїм найяскравішим враженням від перших відвідин Аліс-Спрінгс були клаптикові виноградники і виноробні у цьому випаленому пустельному довкіллі, прилеглому до аеропорту. Тут я отримав справжній урок з економічної географії. Виноградарство у цьому районі стало можливим завдяки іригації від підземного водопостачання, а туристична галузь зробила його продукцію прибутковою. Але жодне з цього не є очевидним для даного пейзажу! Пасмо хребта Макдоннелла нависає над містом під пекучим сонцем австралійської пустелі. Чим може похвалитися Аліс-Спрінгс, то це центральним розташуванням — це найбільше поселення на величезній території, яке австралійці часто називають «центром». Ділячи приблизно навпіл майже 3200-кілометрову магістраль від Дарвіна на узбережжі Північної території до Аделаїди на Південному океані, Аліс-Спрінгс також є північною кінцевою станцією Центральноавстралійської залізниці, яку можна побачити на цьому фото. Експорт великої рогатої худоби і видобування корисних копалин є тут ще одними провідними галузями господарства. Щоб тут жити, потрібне почуття гумору, і місцеві мешканці його мають: на напіввисохлій річці Тодд проводяться щорічні змагання з перетягування човнів. Додамо, що жодне з досліджень Аліс-Спрінгс не буде повним без згадки про базу Королівської повітряної служби, яка надає медичну допомогу віддаленим селам і хуторам».

Із часом головні узбережні поселення стали центрами семи різних територій, кожна з яких мала своє запліччя. До 1861 р. було проведено делімітацію Австралії на частини з прямолінійними межами, яка збереглася дотепер (рис. 12-4). Сідней став центром Нового Південного Уельсу; Мельбурн, суперник Сіднею, — Вікторії; Аделаїда стала ядром Південної Австралії; Перт — Західної Австралії, Брісбен — Квінсленду, а в Гобарті засідав уряд Тасманії. Найбільше скупчення аборигенного населення, яке все ж вижило, було на так званій Північній Території з центром у Дарвіні. Незважаючи на культурну спільність, австралійські «штати» не погоджувалися з Лондо-

ном щодо колоніальної політики, а також між собою з економічних і політичних питань. Творення австралійської нації наприкінці XIX ст. відбувалося повільно і з труднощами.

Федеративна держава

1 січня 1901 р. після багатьох років тривалих і важких переговорів, Австралія постала такою, якою ми знаємо її сьогодні: Австралійський Союз, що складається з шести штатів і двох федеральних територій (табл. 12-1; рис. 12-4). Спеціальний статус федеральної території було надано Північній території, щоб захистити права її аборигенного населення. Друга федеральна територія була відмежована на півдні Нового Південного Уельсу для визначення нової федеральної столиці — Канберри. І Сідней, і Мельбурн запекло боролися за цю честь, але кращим рішенням було визнано те, що уряд має засідати в абсолютно новому та спеціально визначеному місці. У 1927 р. завершилося спорудження урядових будинків, і адміністрація переїхала до Канберри — міста, зведеного від нуля і призначеного служити нації, створеній із сукупності неспокійних колоній.

Сьогодні Канберра, єдине велике місто Австралії, розташоване не на узбережжі, налічує 342 000 населення; це менше однієї десятої людності Сіднею. Канберра не стала полюсом зростання, але звеличилась як символ австралійського федералізму. Уніфікація Австралії стала можливою завдяки ідеї давніх греків і римлян, добре відомій американцям і канадцям, — ідеї об'єднання, тобто **федерації**. Протилежним є твердження, що держави мають бути централізованими, або унітарними. Більшість європейських країн — **унітарні держави**, в тому числі Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Хоча більшість австралійців змалку всотали саме британську традицію, вони перебороли її та створили Союз, який фактично став федерацією штатів з різними поглядами, економікою і метою, до того ж віддалених один від одного великими відстанями. А втім експеримент удався.

Урбаністична культура

Протягом століття федеративного об'єднання австралійці розвинули урбаністичну культуру. Незважаючи на безкраї простори і романтичну далечинь, 85 % населення проживає у містах і містечках. На карті видно, що територіально-функціональна організація Австралії подібна до японської, — вздовж узбережжя розташовані великі міста, промислові комплекси, а також головні

По великих містах Австралійського світу

Сідней

Трохи більше двох століть тому Сідней був заснований капітаном Артуром Філіпом як британський аванпост в одній із найгарніших природних гаваней. Вільне місто (та водночас виправна колонія) боролось за виживання і переросло у найбільше місто Австралії. Сьогодні у Сідней проживає 3,7 млн осіб — майже п'ята частина людності країни. Своїм стрімким розвитком Сідней завдячує ранньому заснуванню, розташуванню у безпечній затоці, прилеглим родючим землям і багатим пасовищам. Пізніше, коли шосейні дороги та залізниці зробили Сідней осередком зростаючого серцевинного ареалу Австралії, промисловий розвиток і політична влада збільшили його вплив.

Зі своїм вигідним розташуванням, м'яким сонячним кліматом, численними пляжами та легким доступом до прохолодних Голубих гір — відрогів Великого Вододільного хребта — Сідней є одним із найпридатніших до життя міст світу. Чітко налагоджено роботу міського транспорту, в тому числі поромного сполучення від центрального ділового району до протилежної сторони бухти. Чудові споруди культурного призначення, серед яких виділяється знаменитий комплекс Оперного театру, численні громадські парки та інші рекреаційні заклади приваблюють безліч відвідувачів. Економіку міста підтримує процвітаючий туризм, значною мірою з Японії та інших азіяських країн. Те, що у 2000 р. Сідней приймав у себе Олімпійські ігри, є ще одним свідченням зростання його значущості.

Сідней — місто багатокультурне. Квартали, де проживає корінне населення, і так малі, але їх до того ж переповнюють значні потоки азіяських іммігрантів. Приміська зона Сіднею Кабраматта є яскравим підтвердженням: більше половини 80 000 її жи-

телів були народжені за її межами, головню у В'єтнамі. Все ще наявні високий рівень безробіття, проблема наркотиків, злочинність та груповий бандитизм. Однак, незважаючи на відхилення в поведінці деяких представників меншин, десятки тисяч азіяських іммігрантів знаходять собі роботу. Сьогодні життя цієї динамічної спільноти, безперечно, покращується.

Усе це вказує на те, що Сідней «досягнув свого повноліття». Кінець австралійської ізоляції відкрив двері країні для Азії, і знову ж таки провідну роль у цьому відіграватиме цей провідний метрополіс.

Таблиця 12-1
ШТАТИ І ТЕРИТОРІЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ АВСТРАЛІЇ, 2002 р.

Штати і території	Площа		Населення, млн	Столиця	Населення, млн
Штати	тис. кв. миль	тис. км ²			
Новий Південний Уельс	309,5	801,6	6,6	Сідней	3,7
Квінсленд	666,9	1729,2	3,5	Брісбен	1,7
Південна Австралія	379,9	983,9	1,5	Аделаїда	1,1
Тасманія	26,2	678,5	0,5	Гобарт	0,2
Вікторія	87,9	227,7	4,9	Мельбурн	3,3
Західна Австралія	975,1	2525,5	1,9	Перт	1,4
Території					
Австралійська столична територія	0,9	2,3	0,3	Канберра	0,3
Північна територія	519,8	1346,3	0,2	Дарвін	0,1

сільськогосподарські території. В Японії так склалося через гірський рельєф країни, а в Австралії — через посушливість внутрішніх районів. Проте на цьому подібність закінчується. Територія Австралії у 20 разів перевищує Японію, а населення останньої майже всемеро більше за австралійське. Портів міста Японії вирости на імпорті сировини та експорті готових товарів. Через австралійські міста корисні копалини і сільськогосподарські продукти з необжитих районів транспортуються на іноземні ринки, а з-за кордону ввозяться промислові товари. Відстані в Австралії значно більші, а міжтериторіальні контакти, зрозуміло, слабші. У порівнянні з Японією, де щільно організований транспорт, можна подорожувати з одного кінця країни в інший автомагістралями, тунелями й мостами з високою швидкістю і зручністю. В Австралії сухопутна подорож із Сіднею до Перта або з Дарвіна до Аделаїди забирає багато часу і дуже повільна; тут ніщо не зрівняється з японськими швидкісними поїздами.

Австралія — обширна та молода країна зі своєрідною культурою, за якої міський та сільський ландшафти практично не змінюються на території усього континенту. Сідней, який часто називають австралійським Нью-Йорком, розташований у мальовничій гавані. Гамірний висотний бізнесовий район міста здіймається над портом, який кипить від поромів і вантажних кораблів. Сідней — це величезний метрополіс, який постійно розбудовується, з численними центрами в кожному з його передмість. Тут змішалися стрімкість сучасності та британська стриманість. Мельбурн пишається своєю архітектурою та культурою. Брісбен, столицю Квінсленду, розташовану на так званому Золотому Березі, до якого прилягає Великий Бар'єрний риф, називають австралійським Маямі. Проте, на відміну від Маямі, жителі Брісбена можуть рятуватися від літньої спеки у ближніх горах. Перт є одним із найбільш ізольованих міст світу. Він віддалений від свого найближчого рівноцінного сусіда — Аделаїди — двома третинами континенту, а від Південної Азії та Африки — тисячами миль океану.

І все ж названі міста, як і Аделаїда — столиця Південної Австралії, Гобарт — Тасманії і, трохи меншою мірою, Дарвін — столиця Північної території — виявляють австралійський характер, який неможливо сплутати з жодним іншим. Життя тут упорядковане та неквапне. Вулиці чисті, дуже мало нетрів та глухих закутків. Незвичними є тяжкі злочини американського рівня (хоч їхня кількість, на жаль, зростає). Рівень транспортних послуг, загальної освіти й медичного обслуговування дуже високий. Просторі парки, вихід до води та вдосталь сонця роблять австралійське міське життя прийнятнішим, ніж майже будь-де у світі. Дехто

подейкує, що така облаштованість переконала австралійців у тому, що тяжко працювати зовсім не обов'язково. Проте робота, скажімо, бізнес-центрів у великих містах спростовує таке твердження. У культурно-географічному плані країна розвинулася як європейський аванпост, відокремлене життя якого спливає у добробуті та безпеці. Тепер Австралія має перетворитися на головну ланку австрало-азійського ланцюга, на тихоокеанського партнера у трансформованій регіональній економічній географії.

Економічна географія

Хоч би як там було, але із самого початку товари, імпортовані з Британії (а пізніше зі США), були дорогими — головню через вартість транспортування. Це заохотило австралійських підприємців закладати власні заводи, тобто розвивати галузі, які фахівці з економічної географії називають **імпортозамінювальними**.

11

Коли ціни на іноземні товари знижуються внаслідок покращання ефективності транспортування, місцеві підприємства прагнуть захисту від колоніальних урядів. Отож вводяться високі тарифи на імпорт товарів. У результаті товари місцевого виробництва можна й надалі виготовляти з невиправданими витратами, оскільки їхній ринок був захищений. Але якщо Японія не могла собі цього дозволити, то як тоді могла Австралія? Відповідь можна побачити на рисунку 12-5. Ще перед утворенням федерації у 1901 р. всі майбутні штати могли експортувати цінні корисні копалини, продаж яких підтримував неефективні та неконкурентоспроможні місцеві галузі. Вівчарство також було прибутковою справою. Отже, шахтарі та фермери платили за імпортовані товари і за товари, виготовлені в містах. Не дивно, що міста зростали: тут були гарантовані робочі місця на заводах, у державних підприємствах сфери послуг і зростаючих урядових структурах. Коли ми згадували, що австралійці раніше мали найвищий показник ВВП у світі, то він досягався у шахтах і на фермах, а не в містах.

Але добрі часи мають свій початок і свій кінець. Ціни на продукти сільського господарства коливалися, конкуренція на міжнародному ринку посилювалася. Вартість видобування, транспортування та морських перевезень корисних копалин також зростала. Австралійці люблять їздити автомобілями (в Австралії на одну особу припадає більше миль доріг, ніж у США), тож необхідно було імпортувати багато нафтопродуктів. Водночас захищені урядом галузі промисловості ще більше посилили свої позиції з допомогою профспілок.

РИСУНОК 12-5

Тому не дивно, що спад економіки супроводжувався зростанням національного боргу, інфляції та безробіття. У 1999 р. лише 22 % вартості австралійського експорту становили товари наукомістких галузей, які принесли шалений успіх східноазійським економічним «тиграм». Така цифра порівняно з 1985 р. зросла більш як удвічі, проте це було ще далеко до того рівня, який країна мала досягнути.

Сільськогосподарський надлишок

Австралія, проте, має такі матеріальні засоби, про які інші країни Тихоокеанського басейну можуть тільки мріяти. У сільському господарстві чільне місце займає розведення овець, але саме технологія холодильної справи змогла приблизити австралійських виробників яловичини до світового ринку. Вовна, м'ясо та пшениця здавна становили

три найбільші статті прибутків країни. Рисунок 12-5 показує неосяжні пасовища на сході, півночі та заході Австралії, на яких випасаються великі отари. Зона вирощування товарного зерна має форму гігантського півмісяця, що простягається з північного сходу Нового Південного Уельсу через Вікторію до Південної Австралії, а відтак покриває велику частину запліччя міста Перт. Візьміть до уваги масштаб цієї карти: Австралія лише трохи менша від 48 суміжних штатів США! Вирощування товарного зерна в Австралії — це великий бізнес. Як підказує кліматична карта, цукрова тростина росте вздовж більшості теплих вологих прибережних зон Квінсленду, а середземноморські культури (в тому числі виноград для австралійських вин) зосереджені у віддалених від прибережної зони районах Аделаїди та Перта. Змішане садівництво розвинене в басейні системи річки Муррей. Як і в усьому світі, молочне господарство тяжіє до великих міських зон. Завдяки розмаїттю свого навколишнього середовища Австралія збирає врожаї найрізноманітніших видів сільськогосподарських культур.

Мінеральні ресурси

Із рисунка 12-5 видно, що в Австралії залягають численні корисні копалини. Великі поклади золота, які почали розробляти ще від 1851 р. у Вікторії та Новому Південному Уельсі, стали причиною десятирічної золотої лихоманки і розпочали нову економічну еру. До середини 1850-х років Австралія видобувала 40 % золота світу. Подальші пошуки золота привели до відкриття покладів інших природних ресурсів. Ще й сьогодні відкриваються нові родовища; знайдено навіть нафту й природний газ як на суші, так і на шельфі (див. позначки на рис. 12-5 у Бассовій протоці між Тасманією та материком, а також за межами північно-західного берега Західної Австралії). Вугілля видобувають у багатьох місцях, особливо на сході біля Сіднею та Брісбена, а також у Західній Австралії та навіть у Тасманії. Перед падінням цін на вугілля воно було цінною статтею експорту. Слід зазначити великі поклади корисних рудних і нерудних копалин — від комплексів Брокен-Гілл та Маунт-Айза до величезних покладів нікелю у Калгурлі й Камбалді, міді у Тасманії, вольфраму та бокситів у Північному Квінсленді, а також азбесту в Західній Австралії. Одного погляду на карту достатньо, щоб побачити, скільки тут залізної руди (червоні цятки). У торгівлі цією сировиною, як і багатьма іншими видами, впродовж останніх років найбільшим клієнтом Австралії була Японія. Наприкінці 1990-х років вона закуповувала більше третини всього австралійського експорту мінералів.

Промислові обмеження

Як згадувалося раніше, австралійське виробництво залишається орієнтованим на внутрішній ринок. Важко собі уявити, як австралійські автомобілі, електрообладнання або фотоапарати борються з тихоокеанськими «тиграми» за місце на ринку — принаймні поки що. Австралійська промисловість диверсифікована і охоплює виготовлення техніки та обладнання зі сталі місцевого виробництва, а також текстильних виробів, хімікатів, паперу та багатьох інших товарів. Ці галузі зосереджені навколо найбільших міських зон. Внутрішній австралійський ринок невеликий, але, незважаючи на падіння реальних прибутків, відносно багатий. Це приваблює іноземних виробників, тож австралійські крамниці переповнені дорогими товарами з Японії, Південної Кореї, Тайваню та Гонконгу. І справді, незважаючи на тривалу протекціоністську практику, Австралія все ще не продукує багатьох товарів, які могла б виробляти самостійно. Назагал деякі ознаки економіки Австралії радше вказують на її належність до країн, що розвиваються, ніж до розвинутих.

Майбутнє Австралії

В Австралії — країні, яка ще недавно (1988 р.) відсвяткувала ювілей свого першого європейського поселення, сходить зоря нової епохи. Європейському аванпостові на Тихому океані виповнилося два століття. Але нині, коли Австралія розпочала своє третє століття, її європейські зв'язки слабшають, а азійські сильнішають.

Іззовні здавалося б, що Австралія та її північні сусіди в Тихоокеанському басейні географічно доповнюють одне одного: Японії та економічним «тиграм» потрібен той надлишок харчових продуктів, металів та мінеральних копалин, які виробляє Австралія, а їй у свою чергу потрібні дешеві азійські товари. Проте не все так просто. Як Австралія, так і азійські країни утримують бар'єри проти імпорту. До того ж азійські виробники більше зацікавлені у потенціалі великих ринків (таких як Індонезія), а інвесторам цих країн подобаються невисокі зарплати Східної та Південно-Східної Азії. У будь-якому випадку Австралії буде важко відкрити свою економіку та знизити захисні тарифи без відповідних дій із боку азійців.

Партнери Австралії з інших частин світу також не завжди допомагали. Субсидії уряду Сполучених Штатів своїм виробникам пшениці дали змогу останнім продавати її за нижчими цінами, ніж можуть собі дозволити австралійці. Наприкінці 1990-х років у США переглядалися субсидії фермерам,

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Коли я був у Дарвіні, я мав відвідати урядову установу. Зі мною в черзі також стояли дівчина-аборигенка, її брат та батько. Дівчина сказала, що вони живуть за дві години від міста (як я зрозумів, саме стільки вони добираються автобусом), і час від часу їм треба сюди приїжджати, щоб заповнити анкети та відвідати лікаря. Коли я запитав, чи подобається їм приїжджати до Дарвіна, всі троє заперечливо захитали головами. «Це непривітне місце, — сказала дівчина, — але ми мусимо сюди приїжджати». Взагалі мене здивувала порівняно невелика кількість аборигенів у Дарвіні. Їх тут набагато менше, ніж в Аліс-Спрінгс. Звичайно, спокійне місто Аліс-Спрінгс дуже відрізняється від більшого, діловитішого і сучаснішого Дарвіна».

але не на користь Австралії, а із внутрішніх політичних міркувань. Це підкреслює ризик австралійської економіки, яка значною мірою залежить від прибутків від сільськогосподарської сировини.

Проблема аборигенів

З початком XXI ст. перед Австралією постають і інші проблеми. Спільнота аборигенів, яка налічує 300 000 осіб (у тому числі змішаного походження), набирає дедалі більшої ваги у внутрішніх справах країни. У 1980-х роках лідери аборигенів розпочали кампанію із блокування геологорозвідувальних робіт та розробки родовищ на священних землях їхніх предків. До 1992 р. австралійці вважали беззаперечним те, що аборигени не мали прав на володіння землею: адже перед колонізацією континент був відкритий без будь-яких демаркаційних ліній і не було жодного свідчення про попереднє право власності. Проте саме цього року Верховний Суд Австралії вирішив справу на користь аборигена Едді Мабо та його співжителів на одному з

островів у Торресовій протоці. Суд постановив, що Мабо та його спільнота володіють правом на власність своєї землі на основі тривалого користування. Таке рішення дало зрозуміти, що й інші аборигени також можуть пред'явити право на власність своїх традиційних земель.

Федеральний уряд прийняв закон, який мав юридично обґрунтувати цю надзвичайно вагомую постанову. Цей закон не поширювався на пасовиська, але враховував ті ділянки землі, що належать видобувним компаніям. У результаті одразу після цього аборигени виграли справу про Коронейшен-Гілл у Північній території, де адміністрація заборонила розробку платинових, золотих та палладієвих покладів, оскільки вони залягали на предковичих землях аборигенів.

Згідно з законом про право власності корінного населення, прийнятим австралійським сенатом у 1993 р., аборигени, які довго проживали на «вільних» землях, можуть звертатися з петицією до суду щодо прав власності на них. Ті, хто зможе довести, що їхню землю було відібрано, отримують компенсацію. Отож коли термін дії ліцензії видобувної компанії закінчиться, аборигени зможуть вимагати повернення своєї землі. Внаслідок цього довіра до видобувної промисловості згасла, а інвестиції у геологічні розвідки, розробки родовищ та інфраструктуру різко впали.

Невдовзі аборигени випробували міцність закону, який не поширювався на пасовиська, і знову отримали перемогу у Верховному Суді. У 1996 р. суд розглянув справу за позовом спільноти аборигенів у Квінсленді і виніс вердикт, що права орендарів на пасовиська та права власності аборигенів на ті ж землі можуть співіснувати. Таким чином анулювали дію вказаного закону в частині, що стосувалася орендованих територій. Ця ухвала означала, що аборигени можуть заявити своє право на величезні площі — потенційно аж на 78 % території Австралії (рис. 12-6). Тепер підстава хвилюватися з'явилася не лише у шахтарів чи власників ранчо: групи аборигенів-активістів оголосили, що заявлятимуть право власності на певні ділянки у Сідней та інших великих містах. Тоді федеральний уряд почав приймати закони, які дозволяли анулювати права власності аборигенів і таким чином перешкоджати заявам щодо права на землі, орендовані під випасання овець. Аборигенам було дозволено заходити на такі території для проведення обрядів чи збиральництва, не заважаючи випасанню худоби, збиранню вирощених культур тощо. Більше того, анулювалися всі заявки аборигенів на акваторії та морські ресурси. Лідери аборигенів відповіли погрозою переповнити судову систему численними скаргами, які коштуватимуть їй сотні мільйонів доларів.

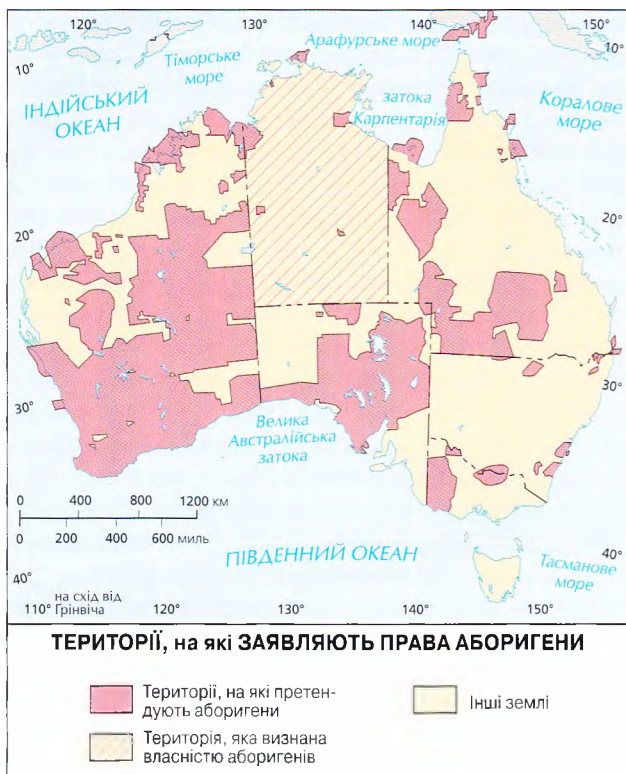

РИСУНОК 12-6

12 Проблема земель аборигенів є по суті (хоч і не виключно) проблемою малонаселених земель, особливо у Західній Австралії, Південній Австралії та Квінсленді. У великих містах на неї дивляться зазвичай зовсім інакше, ніж на решті території. Проблема справляє поляризуючий ефект на суспільство, зміцнюючи політичні партії та рухи, що виступають проти надання концесій аборигенам. У Квінсленді Партія Єдиної Нації у 1998 р. отримала 25 % голосів, займаючи саме таку позицію. Вона змусила керівну ліберальну партію, яка контролювала уряд, піти на поступки правому політичному крилу аж до зменшення матеріальної допомоги корінним жителям. Разом із тим опитування показують, що більшість австралійців виступають проти екстремізму партій — противників аборигенів. Але для врегулювання цього питання національний уряд повинен провести країну не легким шляхом.

Слід зазначити, що лише деякі спільноти аборигенів продовжують вести традиційний спосіб життя, займаючись полюванням, збиральництвом та рибальством у найвіддаленіших закутках Північної території, Північного Квінсленду та у найпівнічнішій частині Західної Австралії. Решта спільнот розкидані по всьому континенті й живуть у резерваціях, виділених урядом (велика частина Північної території призначена саме для цього), працюють на пунктах відгодівлі худоби або

переважно прислугою у містах та містечках. Назагал у порівняно багатій Австралії аборигени потерпають від злиднів, хвороб, неналежної освіти й навіть недоїдання. Отож проблема аборигенів залишиться однією з головних і у майбутньому.

Імміграція

Відколи існувала Австралія, а навіть і раніше, питання населення завжди перебувало в центрі уваги. П'ятдесят років тому, коли населення Австралії було вдвічі меншим, ніж сьогодні, 95 % людності мало європейське походження — переважно з Британських островів. Євгенічна (расового спрямування) **імміграційна політика** утримувала таке **13** становище до 1970-х років. Сьогодні картина цілком інша: з 19,4 млн австралійців лише третина має британсько-ірландські корені, а кількість азійських іммігрантів щороку перевищує як іммігрантів-європейців, так і приріст корінного населення. На початку 1990-х до Австралії прибувало близько 150 000 легальних іммігрантів, головним з Гонконгу, В'єтнаму, Китаю, Філіппін, Індії та Шрі-Ланки. З того часу імміграційну квоту було зменшено, востаннє до 80 000 осіб, але азійські іммігранти все ж переважають іммігрантів із Заходу. Імміграція з Британії та Ірландії коливається від 20 000 до 25 000 осіб щороку. Також до Австралії щороку прибуває 5–10 тис. вихідців із Нової Зеландії.

Імміграція не залишає у спокої австралійське суспільство. У середині 1990-х років, коли тисячі «човнярів» нелегально пристали до австралійського берега, це викликало неабияке замішання. А у 1998 р., коли іммігранти виступили штрейкбрехерами на головній верфі, профспілки відкрито їх засудили. Обмеження на володіння іноземцями австралійською нерухомістю відображають страх австралійців перед тим, що екстремістські групи називають азіанізацією країни. Водночас успіхи багатьох азійських поселенців в Австралії свідчать про те, що у цьому вільному та відкритому суспільстві все ще існують сприятливі можливості.

Проблема азійської імміграції є переважно міською: більшість азійських іммігрантів поселилися у великих і малих містах. У 1970-х роках Сідней, який завжди був полікультурним, містив італійські, грецькі та югославські квартали. Сьогодні тут розмістилися також в'єтнамські, лаоські, індійські та китайські квартали. Асиміляція проходить тернистим шляхом, і економіка грає роль її барометра: коли економіка відстає, соціальні проблеми гучно заявляють про себе. Навіть якщо етнічне розмаїття Австралії зміниться, її багатокультурність залишиться проблемою для федерації.

Деградація довкілля

Іншим питанням, що набирає ваги, є навколишнє середовище. Достаток Австралії коріниться не лише в її копалинах, ґрунтах і пасовищах. Екологія континенту також платить за це жакливу ціну.

Чудові австралійські ліси безжалібно знищують. У Західній Австралії столітні дерева були просто помічені і залишені гинути, аби звільнити місце для нових пасовищ. На Тасманії, де евкаліпти досягають найбільшої величини, десятки тисяч акрів цього невідновного скарбу втрачається заради неситимих целюлозних заводів. Багато унікальних видів сумчастих тварин було знищено і ще більше перебувають під загрозою вимирання. Один австралійський географ недавно сказав: «Ніколи не дозволяйте такій малій кількості людей так знищити екологію на такій великій території за такий короткий час». Усвідомлення **деградації довкілля** постійно зростає. Тасманійські «Зелені» — екологічна політична партія — стали вагомою силою у державній політиці. Завдяки їхній активності сповільнилися вирубування лісів, будівництва дамб та інші проекти «розвитку». Проте все ще багато австралійців бачать в екологічному русі перешкоду економічному зростанню. Ця проблема також залишається на майбутнє.

Внутрішній статус і міжнародна роль країни

Останнім часом два питання з політичним підтекстом стали предметом всезагального обговорення в Австралії: одне внутрішнє, а друге міжнародне. Внутрішнє питання стосується статусу Австралії: чи ставати їй республікою і більше не визнавати британського монарха главою держави, чи продовжити статус-кво у Співдружності. У листопаді 1999 р. референдум засвідчив, що більшість австралійців не готові відмовитися від монархії, принаймні не на користь «президента, що призначається двома третинами голосів парламенту Союзу», як було сформульовано в бюлетені. Хоча опитування і прогнозували перемогу республіканців, результат референдуму, напевне, змінився внаслідок формулювання питання у бюлетені. Загалом австралійці схильні до республіканського правління, але ще більше вони не довіряють своїм політикам. Якби у бюлетені було записано «на користь всенародно обраного президента», Австралія сьогодні могла би прямувати шляхом перетворення у республіку. Таким чином, це питання залишається відкритим, і, без сумніву, згодом буде розпочато ще одну кампанію за республіканський статус.

Назва «Кабраматта» викликає в австралійців різну реакцію. Протягом 1950—1960-х років багато іммігрантів із Південної Європи осіли у цій приміській зоні Сіднею, до якої їх приваблювало прийнятне за ціною житло. У 1970—1980-х сюди наїхала велика кількість іммігрантів із Південної Азії. Саме в цей період Кабраматта в очах багатьох стала синонімом бандитизму й торгівлі наркотиками. Проте недавно етнічне розмаїття Кабраматти почали розглядати у сприятливому світлі, і тепер місто називають «мультикультурною столицею Австралії». Воно стало принадою для туристів і доказом здатності Австралії прихистити неєвропейців. Як бачимо, Кабраматта прикрашена різноманітними східними мотивами. З обох боків «Воріт Свободи» стоять фігури коня і лева — такі, як у пекінському Забороненому Місті. Це, безумовно, свідчення кращих часів, які настали для цього транзитного пункту іммігрантів та біженців.

Міжнародне питання вагомніше. Протягом багатьох років Австралія підтримувала особливі (якщо так їх можна назвати) стосунки зі своїм сусідом — Індонезією. Австралії потрібна допомога Індонезії у стриманні нелегальної імміграції морем. Спеціальні економічні зони Австралії та Індонезії існують у Тиморському морі, де водні кордони розподіляють родовища нафти й природного газу. Таким чином, для Австралії було би зручніше піти супроти міжнародної думки та визнати приєднання Індонезією у 1976 р. Східного Тимору. Але Австралія ніколи не визнавала повстанський рух, який поступово переріс у боротьбу за незалежність даної території.

І хоча наступні уряди продовжували цю політику, багато австралійців були стривожені. Коли східнотиморська кампанія за незалежність сягнула піку в 1999 р., а індонезійські загони розпочали оргію знищення та вбивств, Австралія почала надсилати миротворчі сили та очолила втілення заходів ООН зі стабілізації ситуації. Усі ці перипетії

привели до загальнонаціональних дебатів щодо міжнародної ролі Австралії та її поведінки у справі Східного Тімору та Індонезії. Чи не надто тісно співпрацювала Австралія з хижачьким режимом Джакарти? Які уроки слід Австралії засвоїти з цього досвіду?

Розміри території, відносно розташування та природні ресурси — усе це визначає місце Австралії у світі та особливо у Тихоокеанському регіоні. Населення країни, яке досягає майже 20 млн осіб, менше, ніж населення Малайзії, і лише трохи більше, ніж Куби. Але роль Австралії у міжнародному співтоваристві набагато більша, ніж показник її людності.

► НОВА ЗЕЛАНДІЯ

Нова Зеландія лежить у Тихому океані за 15 сотень миль (приблизно 8 000 км) на схід та південний схід від Австралії через Тасманове море. Раніше вона могла бути частиною Тихоокеанського географічного світу, оскільки її населення — маорі — мало полінезійське коріння. Але Нова Зеландія, як

і Австралія, була захоплена європейцями. Сьогодні 3,9-мільйонне населення країни майже на 80 % європейське; чисельність маорі ледве сягає 400 000, багато з них змішаного походження.

Нова Зеландія складається з двох великих островів та багатьох розкиданих навколо невеликих островців (рис. 12-7). Два великі острови, з яких Південний трохи більший від Північного, виглядають малими у просторому Тихому океані, але разом їхня територія більша від Британії. На противагу Австралії два головні острови здебільшого гористі або горбисті, з кількома піками, що вивисуються набагато більше, ніж будь-який з австралійських масивів. На Південному острові простяглися мальовничі гірські хребти, вершини яких, укриті снігом, перевищують 3300 м (10 000 футів). Їх дуже вдало назвали Південними Альпами. На меншому Північному острові пропорційно більше рівнинних місцевостей, але тут також є територія центральних плато, вздовж пологих схилів яких розкинулися пасовища головного району молочного господарства країни. Отже, якщо австралійські землі лежать на відносно невеликій висоті, то у Новій Зеландії домінує вищий і горбистий рельєф.

Суспільно-географічна організація

Таким чином, найбільш прийнятними територіями для проживання є нижні гірські схили та низинні узбережжя на обох островах. На Північному острові найбільший міський ареал Окленд займає порівняно низинний півострів. На Південному острові найбільшою низинною територією є сільськогосподарська долина Кантербері з центром у місті Крайстчерч. Ці зони цілком придатні для вирощування зернових, і вони також слугують як чудові пасовиська. Різноманітні ґрунти та лугова рослинність дають змогу випасати худобу як улітку, так і взимку. Більше того, в долині Кантербері — головному сільськогосподарському районі — також вирощують широкий асортимент овочів та фруктів.

Майже половина всіх пасовищних угідь Нової Зеландії та більшість культивованих земель забезпечують корми для овець. Тваринництво процвітає за рахунок двох головних напрямків; 60 млн голів овець та 8 млн голів великої рогатої худоби забезпечують дві третини прибутків країни від експорту, постачаючи вовну, м'ясо та молочні продукти.

Незважаючи на відмінність у розмірах, формі, фізичній географії та історії, Нова Зеландія та Австралія мають багато подібного.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Поїздка з Крайстчерча до Артурз-Пасс на Південному острові Нової Зеландії може слугувати уроком фізичної географії та біогеографії. Тут, на східному боці Південних Альп, ви покидаєте рівнину Кантербері з її сільським господарством і потрапляєте до царини вкритих льодом та снігом гірських вершин. Останнє на цій висоті пасовище лежить перед вами на невеликій плоскій ділянці, але майже одразу за ним — льодова стіна у вигляді літери U, немовби витворена якимсь велетенським скульптором. Природна рослинність від сосен до папороті стає дедалі пишнішою з наближенням до вологої західної сторони острова».

ких прибутків, але не належить до найбагатших у світі.

15 У геопросторовому плані Нова Зеландія поділяє з Австралією модель **периферійного розвитку**, але тут вона продиктована не пустелею, а високими пересіченими горами. Найбільші міста країни — Окленд та столиця Веллінгтон (разом із містом Ловер-Гатт, її сателітом) на Північному острові та Крайстчерч і Данідін на Південному — розташовані на узбережжі, а система залізничного сполучення та доріг є периферійною за всією своєю конфігурацією (рис. 12-7). Це краще видно на Південному острові, оскільки Південні Альпи виступають майже непрохідним бар'єром для наземного сполучення.

Фактор маорі та майбутнє країни

Одним із пам'ятних місць Нової Зеландії є дерев'яний Будинок Угоди у Вайтангі, що на північному краї Північного острова. Там, після серії брутальних конфліктів, британці та маорі у 1840 р. підписали історичну угоду, що гарантувала тубільцям права на землі, що їм належали. Датою підписання цієї угоди було 6 лютого, яке зараз святкується як День Вайтангі. Це щорічна церемонія у Будинку Угоди, на якій присутні прем'єр-міністр країни та лідери маорі. Проте церемонія 1995 року була шокуючою. Маорі порушили процедуру, прем'єр-міністра потіснили учасники натовпу, і була здійснена спроба підпалити Будинок Угоди. Вперше за понад півстоліття від церемонії відмовилися.

Що ж спонукало до такого вияву агресії? Це був, мабуть, найрішучіший із низки інцидентів, що свідчили про зростання етнічної свідомості маорі.

Лідери маорі наполягають на введенні в дію умов Вайтангійської угоди (частково змінених у 1862 р.) і визнання права на великі ділянки землі у міських та заміських територіях, тобто на понад половину площі країни, за законними власниками — маорі. Вони також вимагають визнання вищості прав маорі на рибальство в акваторіях відкритого моря.

Розпорядження суду у 1990-х роках підтримали позицію маорі, але їхні успіхи в одній сфері потягли за собою претензії в інших. Сьогодні питання маорі є головним у Новій Зеландії, а активність тубільців різко зростає. У цьому світлі події 6 лютого 1995 р. не викликають здивування.

Як виявилось, маорі досягнули Нової Зеландії у Х ст. і до прибуття європейських колоністів уже справили величезний вплив на екосистему ост-

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Це було недільного ранку у Крайстчерчі на новозеландському Південному острові. Під час прогулянки вулицею Лінвуд я почув знайомі звуки, але їх відтворював незвичний інструмент: соната Баха для скрипки соль-мінор чудово виконувалася на гітарі. Я пішов за звуком і знайшов музиканта-маорі, який володів такою вправністю, що було чути щось нове у кожній фразі, кожному ритмі. Я був його єдиним слухачем, а у відкритому чорному футлярі його гітари одиноко виблискувало кілька монет. Я запитав, чи не варто йому грати перед тисячами слухачів, а можливо, й за кордоном. Ні, відповів той, він щасливий тут, у нього все гаразд. Талант світового рівня, який грає Баха на вулиці якогось там Крайстчерча, де єдиним джерелом його доходів є туристи з усього світу! А ми говоримо про глобалізацію».

ровів, особливо Північного, де проживала більшість маорі. Одна зі скарг маорі полягає у повільному інтегруванні їхньої меншини (близько 400 000 осіб) у сучасне новозеландське суспільство. До цієї думки приєднуються вихідці з інших островів Тихоокеанського регіону. Окленд сьогодні є не лише найбільшим містом Нової Зеландії, а й, можливо, і найбільшим у світі скупченням полінезійців у місті, яке налічує понад 100 000 маорі, а також аборигенів островів Самоа, Кука, Тонга та інших, що складають шосту частину населення метрополіса. Їхня присутність і надає Окленду того етнічного розмаїття, що демонструє відсутність інтеграції, на яку скаргаться маорі.

Питання маорі має також інший, географічний відтінок. Майже всі маорі й надалі мешкають на Північному острові (де проживає три чверті всіх новозеландців), але їхні лідери висувають серйозні претензії на велику частину Південного острова, посиляючись на історичну першість тубільців. Відносно консервативні жителі Південного острова відреагували на ці претензії приблизно так само, як пересічні австралійці на судові рішення на користь аборигенів.

Угода у Вайтангі була спланована як основа партнерства між британцями та маорі. Якщо теперішні дискусії зможуть привести до повторного звернення до угоди та до виконання її умов у контексті сучасної новозеландської суспільної географії, то в майбутньому в Новій Зеландії може сформуватися гармонійне, переважно двокультурне, суспільство. Якщо ж ці спроби виявляться марними, державі загрожує серйозна етнічна поляризація в умовах, коли демо-

графічний фон прогнозує подвоєння до 2012 р. полінезійської частки до 25 % усього населення країни.

Домінуючий культурний спадок та переважаючий культурний ландшафт — на цих двох критеріях і базується делімітація Австралійського світу.

Але як в Австралії, так і в Новій Зеландії культурна мозаїка змінюється, і сусідні держави зближуватимуться й надалі.

РИСУНОК 13-1

Тихоокеанський світ

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

1 Морська географія	6 Морські кордони
2 Територіальні води	7 Медіанні лінії
3 Відкриті води	8 «Високі острови»
4 Континентальний шельф	9 «Низькі острови»
5 Виключні економічні зони (ВЕЗ)	10 Антарктична угода

РЕГІОНИ

- ▶ МЕЛАНЕЗІЯ
- ▶ МІКРОНЕЗІЯ
- ▶ ПОЛІНЕЗІЯ

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Поміж Америкою на сході та західною Тихоокеанською окраїною на заході лежить Тихий океан — більший від усієї поверхні суходолу разом узятій. У цьому найпросторішому з океанів розкидані десятки тисяч островів — деякі великі (Нова Гвінея серед них найбільша), а більшість малі (багато з яких незаселені). Сукупна територія цих островів становить чистих 974 000 кв. км (376 000 кв. миль).

Тихоокеанський географічний світ (суша і вода) займає майже всю півкулю, яку зазвичай називають Морською (рис. 13-1). Ця півкуля межує з Російським та Північноамериканським світами на крайній півночі та з Південним океаном на півдні. Незважаючи на переважання води, цей диференційований, культурно складний світ має свої регіональні особливості. Одні лиш назви — Гавайські острови, Таїті, Тонга, Самоа — звучать як казкові.

У термінах сучасної культурної та політичної географії Індонезія та Філіппіни не є частиною Тихоокеанського світу, хоча політична система Індонезії досягає його; те саме з Австралією та Новою Зеландією. Перед європейською колонізацією Австралія могла належати до нього через своїх аборигенів, а Нова Зеландія — внаслідок полінезійської спорідненості свого населення

маорі. Але європеїзація цих країн поглинула темношкірих австралійців та маорі новозеландців, і регіональна географія Австралії та Нової Зеландії сьогодні, без сумніву, не тихоокеанська. З іншого боку, у Новій Гвінеї чисельно та культурно переважають тихоокеанські народності.

Політико-географічно Тихоокеанський світ поділений на прямокутні одиниці, що позначені морськими кордонами груп островів (рис. 13-1). Тихоокеанські острови колонізували французи, британці та американці; тубільне полінезійське королівство на Гавайських островах було анексоване США і тепер є п'ятдесятим штатом. Сьогодні карта цього світу ще складається як із незалежних, так і з колоніальних територій. Париж контролює Нову Каледонію і Французьку Полінезію. США адмініструє Гуам, Американське Самоа, острови Лайн, острів Вейк, острови Мідвей і декілька менших островів; США також має спеціальні відносини з іншими територіями, колись залежними, а тепер номінально незалежними. Британці через Нову Зеландію відповідають за групу островів Піткерн, а Нова Зеландія адмініструє і підтримує острови Кука, Токелау і Ніуе. Острів Пасхи — легендарна часточка землі у південно-східній частині Тихого океану, є власністю Чілі. На Новій Гвінеї Індонезія править Західним Іріаном.

◆ Головні географічні особливості Тихоокеанського світу

1. Загальна площа Тихоокеанського світу найбільша з усіх географічних світів. Однак площа її суші, як і кількість населення, найменші.
2. Острів Нова Гвінея (7,2 млн населення) містить понад 80 % людності Тихоокеанського світу.
3. На Тихоокеанський світ впливає морське законодавство ООН щодо прав держав на економічні активи у своїх прилеглих водах.
4. Дуже подрібнений Тихоокеанський світ складається з трьох регіонів: Меланезії (включно з Новою Гвінеєю), Мікронезії та Полінезії.
5. Меланезія формує зв'язок між папуаською та меланезійською культурами у Тихому океані.
6. Культури Тихоокеанського світу можна поділити на культури островів вулканічного походження та культури островів рифового походження.
7. У Мікронезії вплив США був особливо сильним і нині продовжує впливати на місцеві спільноти.
8. У Полінезії локальна культура майже повсюдно спотворена зовнішніми впливами. На Гаваях, як і в Новій Зеландії, місцева культура майже повністю зникає внаслідок вестернізації.
9. Тубільна полінезійська культура продовжує демонструвати значну однорідність по всьому регіону, а також величезний розмах, незважаючи на розосередженість.

Інші групи островів стали незалежними державами. Найбільші з них Фіджі, колишня британська колонія, Соломонові Острови (також колишні британські) і Вануату (до 1980 р. управляли разом Франція і Британія). На сучасній карті також є такі мікродержави, як Тувалу, Кірібаті, Науру і Палау. У виживанні більшості цих країн вирішальну роль відіграє іноземна допомога. Наприклад, Тувалу має сукупну територію понад 10 кв. миль, населення 10 000 осіб і ВВП на одну особу понад 600 дол. США, джерелом якого є рибальство, продаж копри (сушеного ядра кокосового горіха) і туризм. Але найбільше підтримує Тувалу міжнародний довірчий фонд, заснований Австралією, Новою Зеландією, Сполученим Королівством, Японією та Південною Кореєю. Щорічні гранти з цього фонду, як і грошові перекази, що їх надсилають робітники-емігранти своїм родинам із Нової Зеландії та інших країн, дають змогу Тувалу вижити.

ТИХООКЕАНСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО МОРСЬКА ГЕОГРАФІЯ

Певні площі суші можна не відносити до Тихоокеанського світу (ми згадували Філіппіни та Нову Зеландію), але Тихий океан простягається від берегів Північної та Південної Америки до материкових Східної та Південно-Східної Азії, а також від Берінгового моря до Південного океану. Це означає, що кілька морів, включно з Японським, Східнокитайським і Південнокитайським, є части-

нами Тихого океану. Як ми побачимо далі, цей зв'язок дуже важливий. Тихоокеанські прибережні країни — великі та малі, материкові та острівні — конкурують за юрисдикцію над водами, які їх пов'язують.

Тому Тихоокеанський світ і його океан є ідеальною цариною для досліджень **морської географії**. Ця сфера об'єднує різні підходи до вивчення океанів і морів: деякі морські географи спеціалізуються на біогеографії коралових рифів, інші на геоморфології берегів, а ще інші — на русі течій та дрейфів. Особливо цікава ділянка морської географії має справу з визначенням та делімітацією політичних кордонів на морі. Тут географія пов'язується з політичними науками та морським законодавством.

Приморські (прибережні) держави не закінчуються там, де показано на карті. Вони століттями пред'являли різні форми юрисдикції на прибережні води, перекриваючи затоки і морські рукави чи наказуючи іноземному риболовецькому флоту триматися подалі від їхніх рибних полів. Так виникло поняття **територіальних вод**, де переважають права прибережної держави. За їхніми межами знаходяться **відкриті води** — вільні, не пов'язані національними інтересами.

Колоніальним меркантилістським державам було вигідно утримувати територіальні води вузькими, а відкриті води широкими. У XVII—XVIII ст. територіальні води мали ширину 3—4 або максимум 6 морських миль, і колоніальні держави вимагали такої самої ширини для територіальних

вод своїх колоній (1 морська миля = 1,15 звичайної милі [1,85 км]). У ХХ ст. ці обмеження ослабли. Держави, що володіли близькими рибними полями і традиційно експлуатували їх з допомогою власного флоту, прагнули утримувати якомога далі іноземні траулери. Держави з мілководними

4 **континентальними шельфами** (морським продовженням прибережних низовин) бажали контролювати ресурси морської поверхні та її дна, які ставали доступнішими завдяки вдосконаленню технології. Проте між державами не було згоди щодо методів, якими мають визначатися морські кордони незалежно від їхньої ширини. Перші спроби Ліги Націй у 1920-х роках розв'язати ці питання мали лише частковий успіх, переважно у технічній сфері делімітації кордонів.

У 1945 р. США допомогли прискорити те, що стало відоме як «боротьба за океани». Президент Гаррі Трумен оприлюднив Декларацію з претензіями США на юрисдикцію і контроль над усіма ресурсами «у і на» континентальному шельфі на 100 сажнів (600 футів) углиб. У деяких місцях мілководний континентальний шельф США простягається на понад 200 морських миль, і Вашингтон не бажав, щоб інші країни робили свої нафтові свердловини за трьома милями його територіальних вод.

Деякі оглядачі передбачили вплив Декларації Трумена не лише на води США, а й на будь-які інші, в тому числі Тихого океану. І справді, у 1952 р. група південноамериканських країн видали так звану Декларацію Сантьяго з вимогою виключних прав на рибальство на відстані 200 морських миль від їхніх берегів. Разом із тим у часи «холодної війни» Радянський Союз змушував

своїх союзників вимагати 12-мильних територіальних вод.

Тоді втрутилася ООН, і розпочалася низка зустрічей ЮНКЛОС (Конференції ООН із морського законодавства). На цих зустрічах порушувалися питання від закриття заток до ширини і делімітації територіальних вод, а після тривалих переговорів було досягнуто Конвенції, яка назавжди змінила політичну й економічну географію океанів. Серед її головних положень був дозвіл на 12-мильні територіальні води для всіх країн і на заснування 200-мильних **виключних економічних**

зон (ВЕЗ), у яких прибережна держава мала б усі економічні права. Ресурси у цій зоні (риба, нафта, мінерали) належать також прибережній державі, яка може їх експлуатувати, здавати в оренду, продавати або ділитися ними.

Ці положення справили далекосяжний вплив на світову морську ситуацію (рис. 13-2), зокрема в Тихому океані. На відміну від інших океанів Тихий має безліч малих островів, і, скажімо, мікродержава, що складається з одного острівця, несподівано отримувала ВЕЗ площею 166 000 квадратних морських миль. Європейські колоніальні держави, які утримували тихоокеанські володіння (зокрема Франція), дуже розширили свою морську юрисдикцію. Малі низькоприбуткові архіпелаги тепер могли змагатися з великими риболовецькими державами. Але через появу численних ВЕЗ площа відкритих вод світу суттєво зменшилася.

Протяжність територіальних вод до 12 морських миль і ВЕЗ до 188 миль від узбережжя створила нові проблеми **морських кордонів**. Багато країн світу розділяють води шириною менше 24 миль,

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Приїхавши пізно вночі, я ще не мав уявлення про поселення Па'ро-Па'ро. Але вранці, навіть ще перед тим як пробудився, я вже знав, яка тут провідна галузь: їдкий всепоглинаючий запах риби наповнював повітря. День висвітлив величезний завод із переробки тунця якраз через затоку з риболовецькими суднами, що безперервно снували туди-сюди. Американське Самоа володіє величезною тихоокеанською ВЕЗ — одним із найбагатших рибних полів у Тихому океані, і експорт рибних продуктів випереджає туризм як основне джерело зовнішніх надходжень. Американське Самоа є групою вулканічних островів зі значним розмаїттям довкілля. Тувалу — країна, яку я щойно покинув, була прямою протилежністю, тобто її острови мають рифове походження. Свою ВЕЗ Тувалу здала в оренду японському риболовецькому флоту, який обробляє рибу на цих островах, утім не наймаючи на роботу місцеве населення».

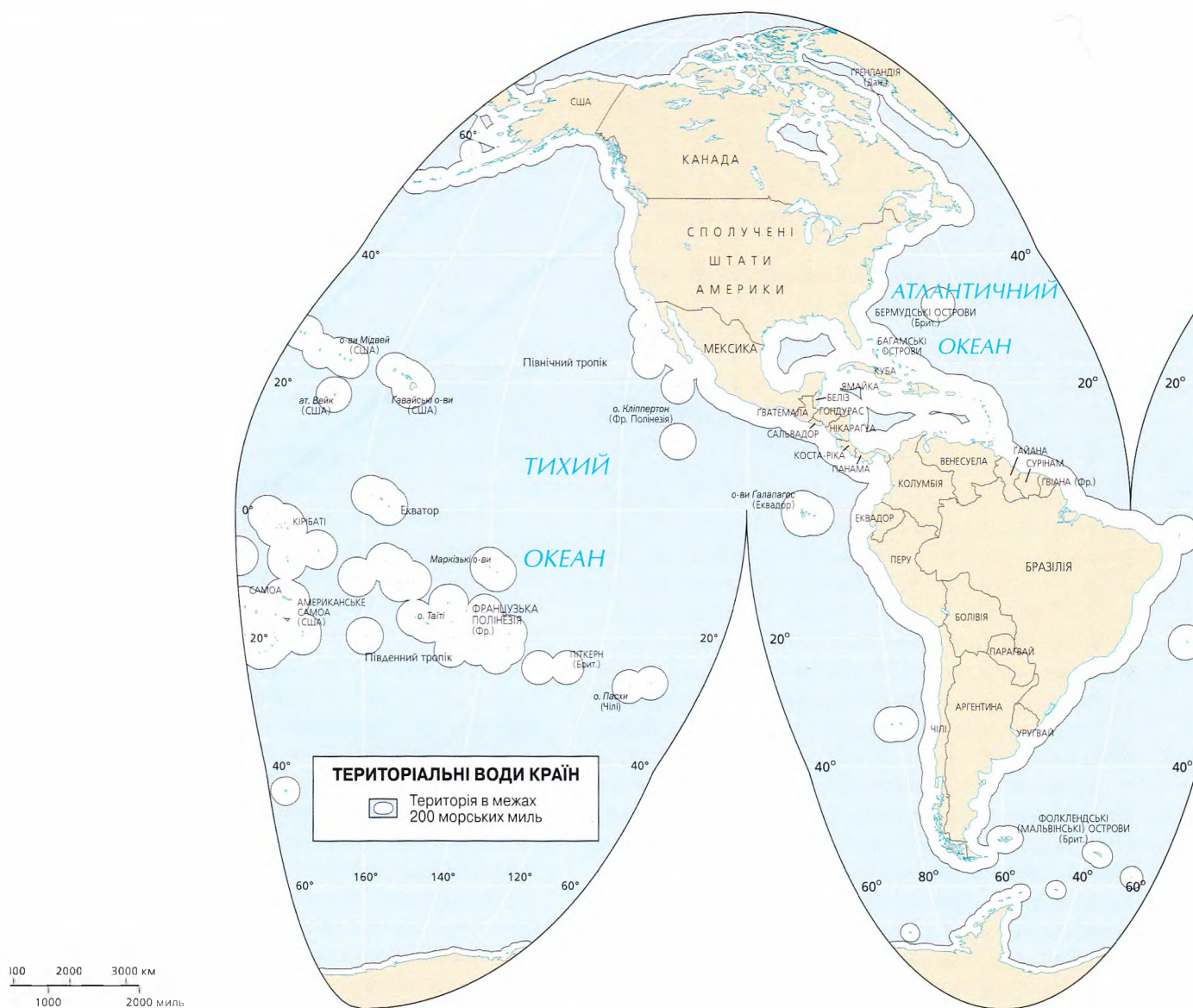
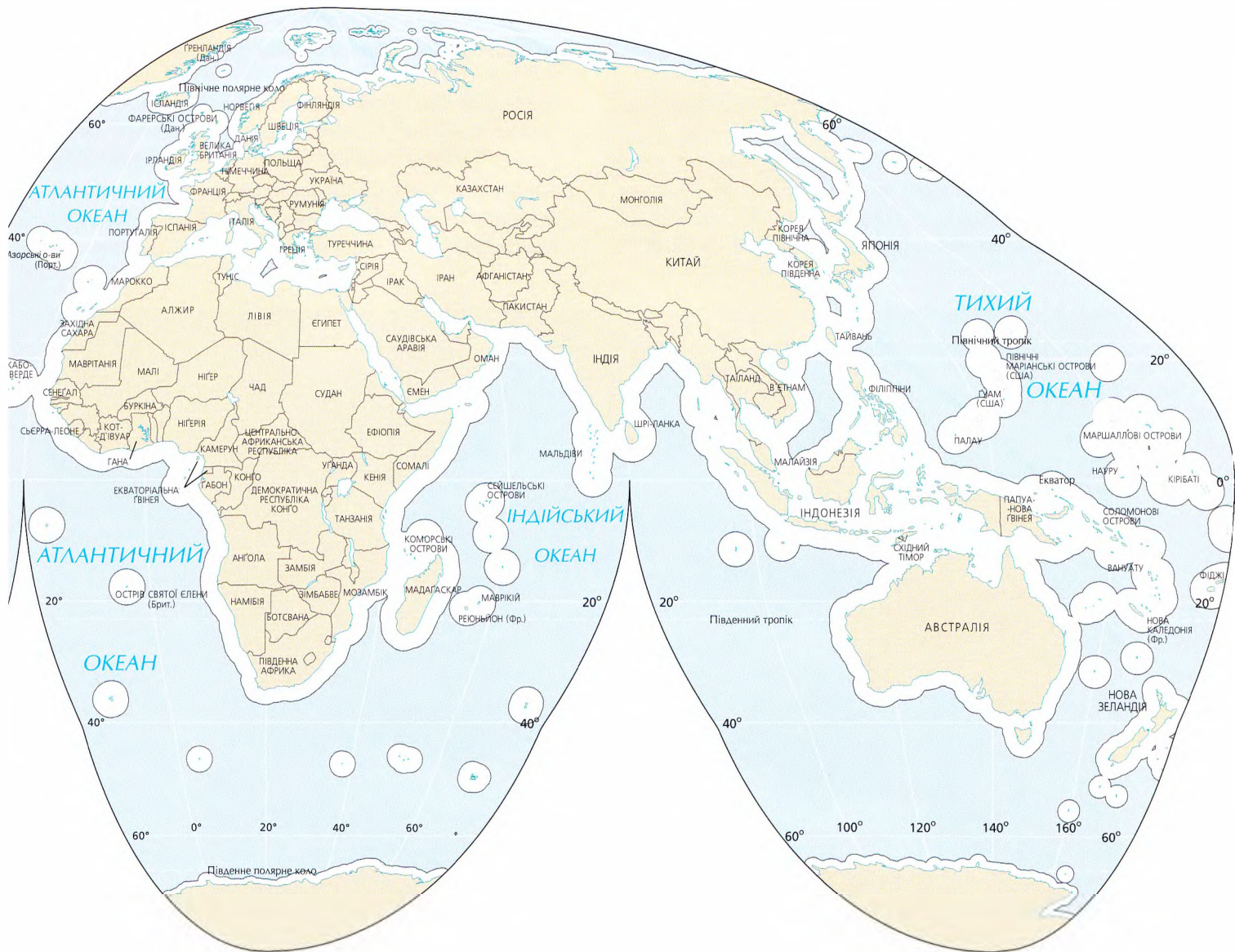

РИСУНОК 13-2

тому було спеціально делімітовано так звані **7 медіанні лінії** на однаковій відстані від протилежних берегів для встановлення їхніх територіальних вод. Чимало країн розділені відстанню меншою, ніж 400 морських миль, що потребує подальшої делімітації морських кордонів для визначення їхніх ВЕЗ. У таких регіонах, як Північне море, Карібське море, а також Японське, Східнокитайське і Південнокитайське моря, виник справжній лабіринт морських кордонів, і деякі з них є предметом суперечок. До того ж політичні зміни на суші спричиняють значні модифікації на морі.

Скажімо, незалежність Східного Тібору і його новий медіанний кордон ВЕЗ через Тіморське море відчутно зменшили тут частку ресурсів Австралії.

Конвенція ЮНКЛОС також створила деяким країнам можливості для розширення їхніх сфер впливу. Ширші територіальні води і наявність ВЕЗ підняли ставки територій, оскільки претензії на острів тепер означають потенційний контроль над величезною морською територією. У розділах 10 і 11 ми розглядали багато суперечок щодо островів материкової Східної Азії: між Японією та Росією, Японією та Південною Кореєю, Японією та

Китаєм, Китаєм та В'єтнамом, Китаєм та Філіппінами. Володіння деякими островами тут непевне, і малі цяточки суші стали великими ставками у боротьбі за океани. У випадку островів Спратлі (рис. 11-2), шість країн заявили претензії на володіння ними, в тому числі Тайвань і Китай. Претензії Китаю на ці досить віддалені від нього острови у Південнокитайському морі непокоять інші держави, узбережжя яких розташовані ближче.

Рисунок 13-2 виявляє, що означає ведення ВЕЗ для таких країн Тихого океану, як Тувалу, Кірібаті чи Фіджі. Прямокутні, геометрично окрес-

лені території (див. рис. 13-1) тепер замінюються на майже круглі ВЕЗ, які оточують групи островів у широкому океанському просторі. Японія, Тайвань та інші риболовецькі держави придбали права на вилов риби у ВЕЗ деяких островів, хоча трапляються й порушення прав ВЕЗ.

Процес делімітації кордонів триває. Особливо це стосується прибережних вод Східної та Південно-Східної Азії, оскільки зацікавлені держави беруть участь у дво- та багатосторонніх переговорах щодо цих проблем. Отож тихоокеанська (і світова) карта морських кордонів залишається на стадії розробки.

РЕГІОНИ ТИХООКЕАНСЬКОГО СВІТУ

У цьому світі туризм може бути найнадійнішим джерелом надходжень. Попливівть через Тихий океан, і ви побачите, як один чудовий краєвид змінюється іншим. Дрімаючі вулкани, вирізані ерозією у базальті піки, прикрашені тропічною рослинністю і оточені рифами та

лагунами, височіють над блакитними водами. Коралові острови, майже сніжнобілі береги яких усіяні рядами пальм, немовби плавають на поверхні океану. Жителі островів, яких не дуже заторкнув іноземний вплив, живуть із принадою простотою.

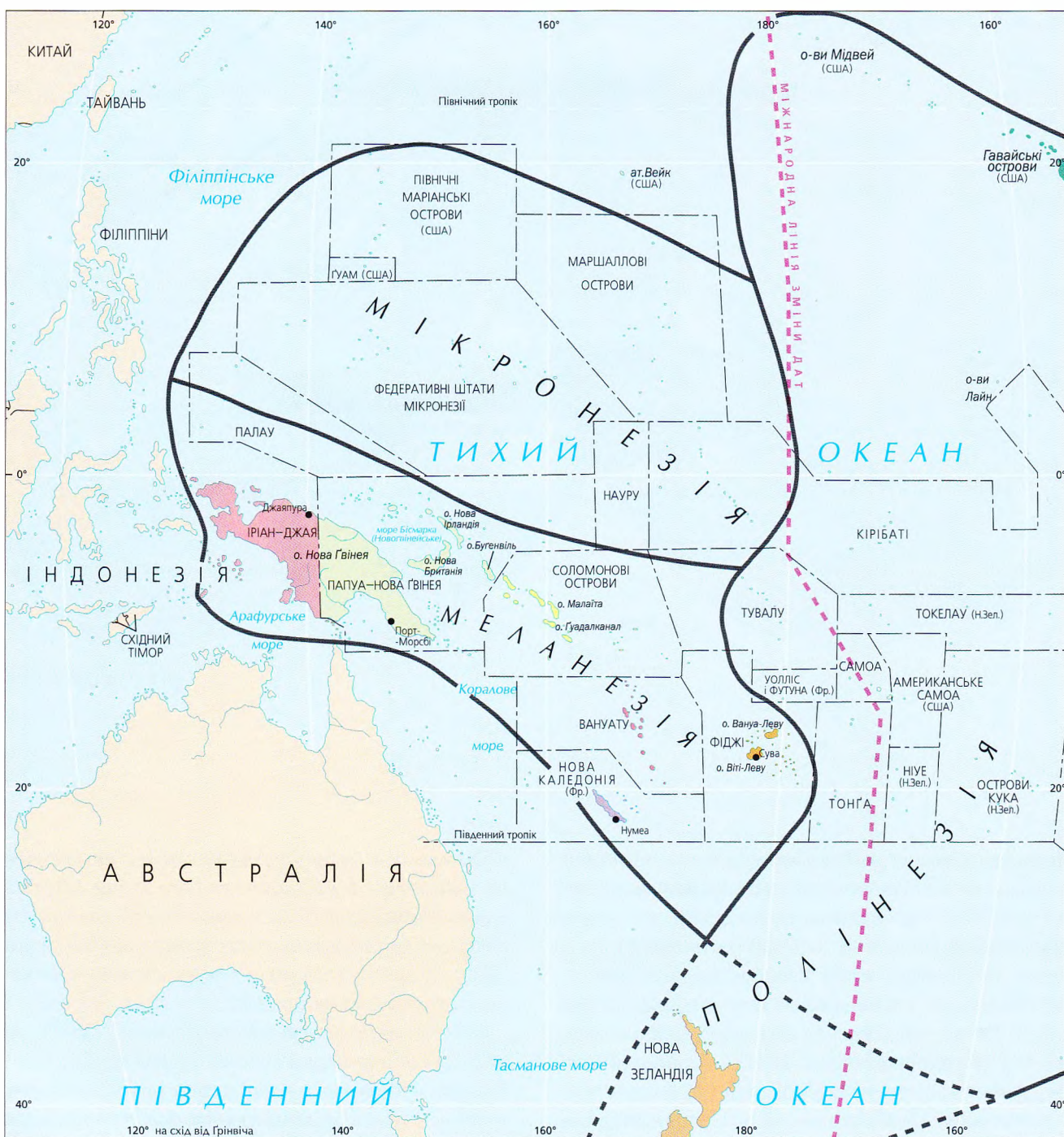

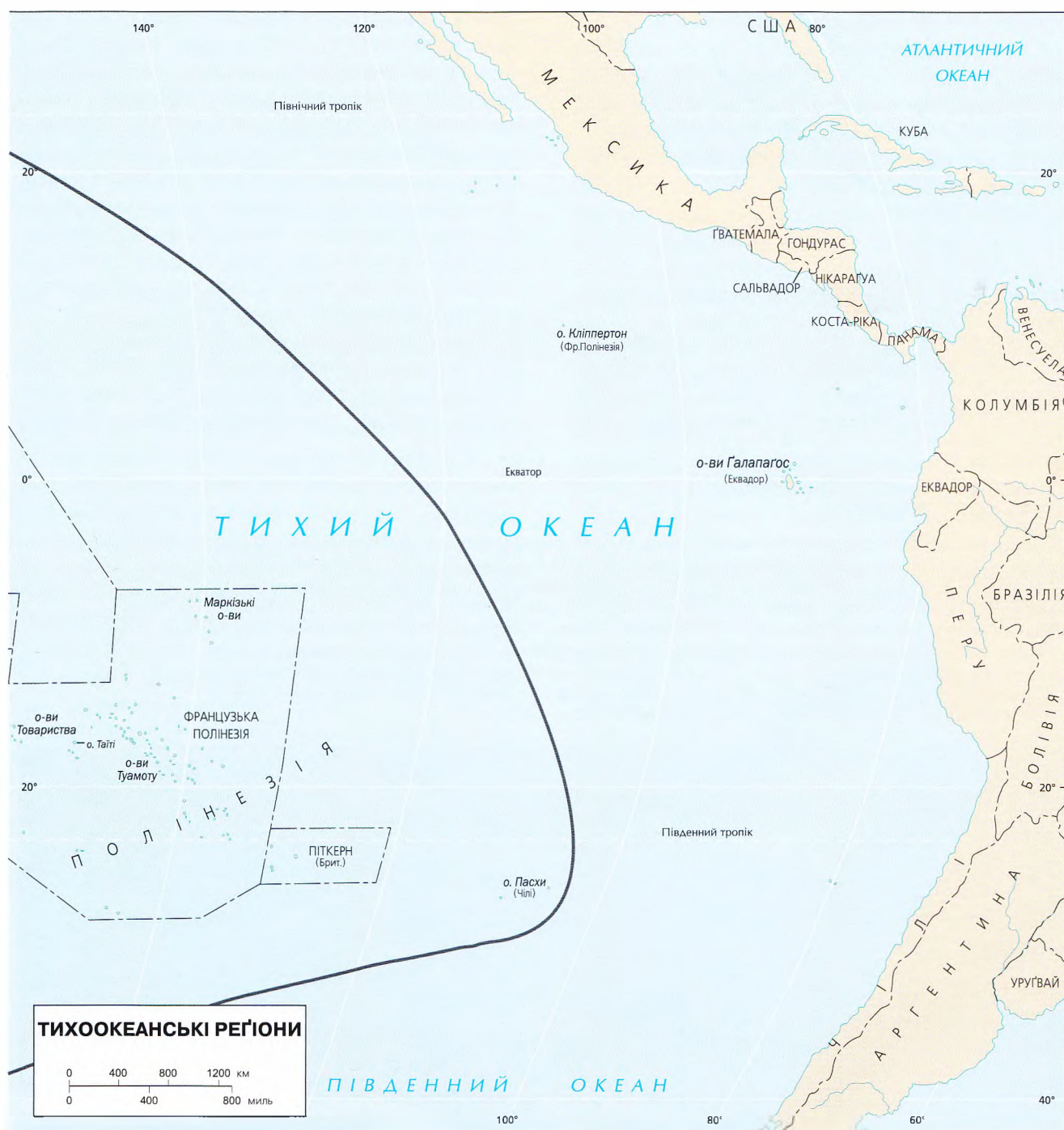
РИСУНОК 13-3

Проте така загальнотихоокеанська подібність більш візуальна, ніж реальна. Цей світ має не лише давні мореплавні традиції та розпорошене, схильне до міграції населення, а й стійку регіональну структуру. Рисунок 13-3 визначає три регіони, що складають Тихоокеанський світ:

Меланезія — Іріан-Джая/Західне Папуа (Індонезія), Папуа — Нова Гвінея, Соломонові Острови, Вануату, Нова Каледонія (Франція), Фіджі.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ТИХООКЕАНСЬКОГО СВІТУ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Гонолулу, Гаваї	1,1
Нумеа, Нова Каледонія	0,2
Порт-Морсбі, Папуа—Нова Гвінея	0,4
Сува, Фіджі	0,3

Мікронезія — Палау, Федеративні Штати Мікронезії, Північні Маріанські Острови (США), Маршаллові Острови, Науру, Західні Кірібаті, Гуам (США).

Полінезія — Гавайські Острови (США), Самоа, Американське Самоа, Тувалу, Тонга, Східні Кірібаті, Острови Кука та інші під управлінням Нової Зеландії, Французька Полінезія.

Базою для регіоналізації Тихоокеанського світу виступають етнічні, лінгвістичні та фізико-географічні критерії, але ми не повинні забувати й про величини. Малою є не лише площа суші, а й кількість населення цього світу. У 2002 р. воно становило лише 7,5 млн (без Західного Іріану) — це дорівнює населенню одного великого міста. Тут мешкає навіть менше людності, ніж на іншій просторій і віддаленій території світу — оазах африканської Сахари.

► МЕЛАНЕЗІЯ

Великий острів Нова Гвінея лежить на західному краї цього тихоокеанського регіону, що простягається на схід до Фіджі, охоплюючи Соломонові Острови, Вануату і Нову Каледонію (рис. 13-3).

Суспільна мозаїка тут складна — і етнічна, і культурна. Більша частина 7,2 млн загальної людності острова — це папуаси; значну меншину становлять меланезійці. Усіх разом є десь 700 спільнот, які розмовляють різними мовами; папуаси найбільш чисельні у густо залісненій гірській внутрішній частині та на півдні, а меланезійці населяють північ і схід. Регіон у цілому (без Західного Іріану) має понад 6 млн жителів, що становить поки що найбільш заселену тихоокеанську територію.

З теперішніми 5 млн людності *Папуа—Нова Гвінея (ПНГ)* стала суверенною державою у 1975 р., після майже століття британського та австралійського адміністрування. Майже весь обмежений розвиток ПНГ відбувається вздовж узбережжя, зміни, що трансформували сусідню Австралію, майже не торкнулися більшої частини внутрішньої території. Приблизно чотири п'ятих населення провадять натуральне господарство, вирощуючи коренеплоди, полюючи на диких звірів, відгодовуючи свиней і збираючи дари лісів. Традиції, утрачені в Австралії, тут іще зберігаються, захищені відстанню і пересіченою поверхнею.

Формування із цієї відособленої людності повноцінної нації є важким завданням, і ПНГ зазнає тут багатьох перешкод на додаток до своїх культурних проблем. Населення розмовляє сотнею

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Відвідини столиці Нової Каледонії Нумеа у 1996 р. нагадали мені мою подорож Французькою Африкою 40 років тому. Французький триколон усюди впадає у вічі, як і французькі солдати. Французькі вілли на схилах гір із видом на чудові пляжі надають місцевості середземноморського колориту. Разом із тим Нова Каледонія, як і Африка, є джерелом цінних мінералів. Це один із найбільших світових виробників нікелю, і на фото ви можете побачити величезні переробні заводи. Чого тут не видно, то це того, як Нова Каледонія спустошена видобувною діяльністю. У копальнях працюють місцеві жителі — канаки; це меланезійці, які становлять понад 44 % від 230 000 усієї людності островів. Жорстокі сутички між канаками і французами заважають зусиллям влади змінити політичний статус Нової Каледонії таким чином, щоб узгодити рух до незалежності з присутністю французької адміністрації».

мов, але понад половини його неписьменне. Англійська як офіційна мова використовується освіченою верствою, але мало вживається поза прибережною зоною та її містами. Столиця Порт-Морсбі має близько 350 000 жителів, відображаючи низький рівень урбанізації (15 %) у цій небагатій економіці.

І все ж Папуа—Нова Гвінея володіє певними економічними можливостями, і, як свідчить рисунок І-11, нині вона перебуває серед держав із доходами нижче середніх (у 1980-х роках це була одна з найбідніших країн). Нафту знайшли наприкінці 1980-х років, і до кінця 1990-х вона стала найбільшою експортною статтею ПНГ за вартістю. Золото тепер на другому місці, а за ним мідь, срібло, лісоматеріали та декілька сільськогосподарських видів продукції, у тому числі кава і какао; це свідчить про деяку економічну диверсифікацію країни. Розвиток Тихоокеанської окр. країни заторкнув навіть ПНГ: більша частина експорту надходить до найближчого сусіда, Австралії, але Японія іде впритул за нею.

Погляньте на рисунок 13-3, і ви побачите, чому Папуа—Нова Гвінея вражена відцентровими силами. Морські кордони ПНГ перетинають архіпелаг Соломонові Острови, приєднуючи більший із них, Бугенвіль, до папуаської держави. Майже одразу після здобуття незалежності на Бугенвілі почався сепаратистський рух, підтриманий на інших Соломонових Островах. Унаслідок повстання була закрита велика мідна копальня Бугенвілю, скоротивши експортні надходження ПНГ. Ці суперечності не були розв'язані аж до 1997 р., коли влада з допомогою білих найманців розбила повсталих. Але фундаментальна проблема залишилася: інкорпорація меланезійського острова у переважно папуаську державу.

Цей епізод висвітлює вразливість Папуа—Нової Гвінеї у постколоніальну еру. Питання Бугенвілю є прямим наслідком колоніалізму. На початку незалежності (1975 р.) у Бугенвілі не спостерігалося ентузіазму щодо приєднання до ПНГ, проте австралійці, які адміністрували обидві території, наполягли на об'єднанні. Вони виходили з економічних міркувань: прибутки від мідних копалин забезпечили би нову владу ПНГ необхідною готівкою з іноземних джерел. Але це було весілля з примусу, що призвело до десятиліть напруги і виступів, які набагато перевищили прибутки від міді.

Як видно з рисунків 13-2 і 13-3, Папуа—Нова Гвінея володіє великими ВЕЗ, зокрема на північному сході, де великі острови Нова Британія і Нова Ірландія оточують море Бісмарка. Це територія зіткнень тектонічних плит (див. рис. І-4), і

вона пов'язана з вулканічною діяльністю на дні моря. За певних обставин у вулканічних кратерах із надзвичайно нагрітою водою утворюються багаті поклади нерозчинних мінералів. Коли вулканічна активність зменшується, вона залишає після себе розсипи міді, срібла, золота, цинку та інших мінералів у набагато більшій концентрації, ніж на суші. Сьогодні технологія видобутку робить їх експлуатацію можливою, і в 1997 р. ПНГ надала перший сертифікат австралійській компанії для експлуатації покладів руди на великій глибині (рис. 13-3). Тоді як економічна віддача буде високою, вчені застерігають, що цей тип глибоководного видобутку пошириться по всьому світі та порушить унікальну екосистему, пов'язану з гарячими кратерами.

Повертаючись на схід, можна спостерігати міру культурної фрагментації Меланезії: аж 120-ма мовами розмовляють на близько 1000 островів, які складають *Соломонові Острови* (десь 80 із цих островів містять майже 440 000 людності). Природне відокремлення островів допомогло обмежити етнічні конфлікти, але Друга світова війна нагородила Соломони проблемою. Коли Сполучені Штати відібрали острів Гуадалканал у японців, вони привезли сюди тисячі людей із сусіднього острова Малаїта (рис. 13-3). Облаштувавшись на новому місці, малаїтанці почали домінувати у житті Гуадалканалу, контролюючи комерцію і скуповуючи землю. Невдоволення місцевих зростало, і у 1999 р. воно вибухнуло насиллям. Це змусило десь 10 000 малаїтанців покинути столицю Хоніару. Та вже ж у червні 2000 р. ті малаїтанці, що залишилися, взяли прем'єр-міністра країни у заручники, щоб домогтися концесій. Такими є наслідки давнього іноземного втручання.

Нова Каледонія, все ще під французьким правлінням, перебуває цілком в іншій ситуації. Лише 45 % населення з 230 000 осіб є меланезійцями; 37 % мають французьке походження, переважно через мешканців виправної колонії, яку Франція заснувала тут у ХІХ ст. Нікелеві копальні на основі одних із найбільших світових резервів визначають експортну економіку Нової Каледонії. Видобувна галузь приваблює ще й нових французьких поселенців, унаслідок чого зростають соціальні проблеми. Більшість французького населення проживає у столиці Нумеа або поблизу, створивши типово французькі культурні ландшафти. Шахтарі, переважно меланезійці, мешкають у будинках готельного типу; решта місцевої людності працює на фермах у центрі та на півночі острова. Вимоги меланезійців про відміну колоніального режиму наражаються на відсіч, і дві спільноти постійно з'ясовують стосунки.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Знову діставшись Суви на Фіджі, де я 20 років тому досліджував її діловий центр, я не помітив якихось кардинальних змін, хоча місто здалося впорядкованішим і багатшим, ніж тоді. На центральному ринку я спостерігав за фіджійкою, яка торгувалася з продавцем за в'язку тара — продукту, що є джерелом крохмалю у місцевому харчуванні. Я запитав, як вона буде його готувати. «Це як ваша картопля, — сказала вона, — я можу зварити пюре, можу порізати й додати до рагу і навіть підсмажити його шматочками, як картоплю-фрі, яку продають у МакДональдсі на цій вулиці». Потім я запитав продавця, звідки його таро. «Воно росте по всіх островах, — відповів він. — Часом, коли забагато дощу, воно гниє, але цього року урожай добрий». ... Далі, потрапивши у густозаселений індійський сектор, я натрапив на дивну агломерацію. У цій будівлі колоніального періоду колись був готель, а зараз тут «бізнесовий центр». Я нарахував 15 закладів — від взуттєвого магазину до фотографа, включно з майстернею гумових печаток і крамницею тютюнових виробів. Як і у будь-якому індійському секторі, кількість кравецьких майстерень перевершувала усі інші заклади».

На своїх східних теренах Меланезія містить одну з найцікавіших країн Тихоокеанського світу — *Фіджі*. На двох більших і понад 100 менших островах проживає понад 800 000 фіджійців, з яких 51 % є меланезійцями і 44 % південноазійцями. Останні були привезені з Індії в часи британської колоніальної окупації для роботи на цукрових плантаціях. Коли у 1970 р. Фіджі здобула незалежність, тубільці отримали право на більшу частину землі, а індійці зосередилися в містах (переважно у столиці Суві) і домінували в комерційному житті. Це стало причиною проблем, але на наступних виборах політично активні індійці здобули перевагу над фіджійцями у парламенті. Після путчу фіджійських військових було проведено ревізію конституції, яка забезпечила більшість місць у парламенті етнічним фіджійцям. Однак місцева більшість розкололася, і коаліційний уряд лише на деякий час забезпечив функціонування конституції. У травні 1999 р. перший прем'єр-міністр Фіджі індійського

походження обійняв свою посаду, і це спричинилося до нового путчу. Прем'єр-міністр та члени уряду були взяті у заручники прямо в будинку парламенту, і натовп вимагав, щоб фіджійці відтепер управляли країною.

Ця акція та неспроможність уряду її подолати справили руйнівний вплив на країну. Іноземні торговельні партнери перестали купувати фіджійську продукцію. Дуже постраждала туристична галузь. Та, зрештою, хоча лідери путчу були виселені або заарештовані, вони все ж створили умови, що забезпечили етнічним фіджійцям той контроль, якого вони домагалися.

Отож Меланезія — найзаселеніший регіон у Тихоокеанському світі — роздирається різними відцентровими силами. Жодна країна не демонструє подібної до інших форми мультикультуризму; кожна стоїть перед своїми власними викликами, але деякі з них перекочуються на сусідні або віддаленіші іноземні острови.

► МІКРОНЕЗІЯ

На північ від Меланезії та на схід від Філіппін лежать острови, що складають регіон, відомий як Мікронезія (рис. 13-3). Сама назва відображає розміри островів: понад 2000 островів Мікронезії не лише крихітні (площа багатьох не більше однієї квадратної милі), але вони здебільшого розміщені набагато нижче відносно рівня моря, ніж у Меланезії. Деякі з островів вулканічного походження

8 («високі острови», як називають їх місцеві), але кількісно їх переважають коралові — так звані

9 «низькі острови», які ледь піднімаються над морем. Гуам площею 550 кв. км (210 кв. миль) є найбільшим островом Мікронезії, а висоти у регіоні не перевищують 1000 м (3300 футів).

Поділ на «високі» і «низькі» острови доцільний не лише у Мікронезії, а й в усьому Тихоокеанському світі. І фізична географія цих островів, і економіка на її основі суттєво відрізняються. Острови вулканічного походження затримують значну кількість вологи з океанічного повітря та мають родючі вулканічні ґрунти. У результаті сільськогосподарська продукція тут диверсифікованіша, а життя значно безпечніше. Населення тут, як правило, чисельніше, ніж на островах рифового походження, де звичайною є посуха, а рибальство і кокосові пальми створюють опору життя. Малі спільноти зосереджуються на «низьких островах», і з часом багато з них вимирають. Головні ж міграційні потоки — від Гаваїв до Нової Зеландії — стосуються «високих островів».

До середини 1980-х років Мікронезія була переважно підопічною територією США (остання з повоєнних, за якою наглядала ООН), але цей статус тепер змінився. Як показує рисунок 13-3, сьогодні Мікронезію складають незалежні держави. *Маршаллові Острови*, де США колись випробовували ядерну зброю, тепер є республікою у «вільній асоціації» зі США, маючи такий самий статус, як Федеральні Штати Мікронезії та (з 1994 р.) Палау. *Північні Маріанські острови* є спілкою держав «у політичному союзі» зі США. Останні надають мільярди доларів допомоги цим країнам, а ті в свою чергу зобов'язуються не брати участі в політичних акціях, що не відповідають інтересам США. Є й інші умови: наприклад, *Палау* надали Сполученим Штатам права на присутність на їхній території військових баз терміном на 50 років після здобуття незалежності.

Частиною Мікронезії також є *Гуам*, що належить США. Про незалежність тут нема й мови, а військові бази метрополії і туризм забезпечують значну частину прибутків. Це стосується і такої незвичайної республіки, як *Науру*. З населенням лише 10 000 осіб і площею 8 кв. миль ця мікродержава стала багатою завдяки продажу своїх

родовищ фосфатів Австралії та Нової Зеландії, де вони використовуються як добрива. Прибутки на одну особу тут стрибнули до 10 000 дол. США, і Науру певний час була найбагатшою тихоокеанською спільнотою. Але фосфатні резерви вичерпалися, і республіка зіткнулася з економічною кризою.

У цьому регіоні крихітних островів більшість людності утримують родини з допомогою землеробства або рибальства, і практично всім цим країнам потрібні вливання іноземної допомоги, щоб вижити. Природна економічна комплементарність між землеробською культурою «високих островів» і риболовецькими громадами «низьких» часто нівелюється віддаленістю — і просторовою, і культурною. Місцеве життя тут може здаватися ідилічним хіба що туристам, але для мікронезійців воно часто є щоденним викликом.

► ПОЛІНЕЗІЯ

На схід від Мікронезії та Меланезії лежить серцевина Тихоокеанського світу — величезний трикутник, що простягається від Гавайських островів до острова Пасхи та Нової Зеландії. Це Полінезія (рис. 13-3) — регіон численних островів — від вулканічних гір (Мауна-Кеа на Гаваїях сягає близько 4200 м/13 800 футів), укритих тропічними лісами і зрошуваних понад 250 см (100 дюймів) щорічних опадів, до низьких коралових островів, де всю рослинність представляють декілька пальм, а посуха є постійною проблемою. Полінезійці мають дещо світліший колір шкіри і кучерявіше волосся, ніж інші мешканці Тихоокеанського світу. Антропологи відрізняють первинних полінезійців від іншої групи — неогавайців, які є сумішшю полінезійських, європейських і азійських рис. На Гаваїях (цей архіпелаг має понад 130 островів) полінезійська культура як європеїзована, так і східно-зорієнтована.

Простори та розмаїття природного довкілля Полінезії неперевершені, тому вона являє собою виразний географічний регіон усередині Тихоокеанського світу. Полінезійська культура хоча й просторово фрагментована, але демонструє певну послідовність і однорідність від острова до острова, від одного кінця широко розкинутого регіону до іншого. Це особливо виражається у мові, технологіях, житлі та мистецьких формах. Полінезійці унікально адаптовані до свого довкілля, і задовго перед тим як європейські кораблі досягли їхніх вод, місцеві мешканці вже плавали по широких просторах океану у величезних подвійних каное завдовжки 45 м (150 футів). Вони пропливали десятки кілометрів до багатих рибних зон та вели, можна сказати, міжострівну бартерну торгівлю, використовуючи «географічні» карти з бамбукових палиць і орієнтуючись по зорях. Однак описи

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У Тувалу простір є неабиякою винагородою. Це країна площею понад 26 кв. км (10 кв. миль) на дев'яти «низьких островах», що формують 575-кілометровий (360-мильний) ланцюг. Я мав нагоду зійти на берег одного з найбільших таких островів — Фунафуті, де живуть 4500 із 11 000 мешканців країни. Перша будівля у столиці Ваяху, яку я побачив, називалася Департаментом рибальства — і з важливої причини. Тувалу територіально мала, але вона має величезну ВЕЗ, яку здає в оренду переважно для рибальства. Два інші враження: люди тут мають очевидні проблеми з відходами (для сміттєзвалищ замало місця, а пластикова тара може призвести до екологічної катастрофи); і нагадування про Другу світову війну. Оцей іржавіючий мастодонт і далі стоїть там, де його кинули; і такі пейзажі лише дратують у цьому ізолюваному тихоокеанському куточку».

полінезійського раю, смарагдових морів, пишних ландшафтів і лагідних людей спотворює жорстока реальність. Полінезійська спільнота протягом віків терпіла великі людські втрати на морі; родини розділялися міграцією; голод і страждання переслідували жителів малих островів; спільноти часто втягалися у гострі конфлікти й жорстоку родову помсту.

Політична географія Полінезії складна. У 1959 р. Гавайські острови стали п'ятдесятим штатом США. Їхнє населення сьогодні становить 1,2 млн осіб, із яких 80 % проживає на острові Оагу. Накладання культур там символізується панорамою хмарочосів Гонолулу на тлі відомого згаслого вулкана Діамантова Голова. Королівство *Тонга* стало незалежною країною у 1970 р. після 70 років британського протекторату; адміністровані Великою Британією острови Елліс були перейменовані на *Тувалу* і разом з островами Гілберта на півночі (тепер у складі *Кірібаті*) здобули незалежність у 1978 р. Інші острови продовжують перебувати під французьким контролем (Французька Полінезія), під адмініструванням Нової Зеландії (Раротонга) і під британським, американським та чилійським прапорами.

У процесі політико-географічної роздробленості полінезійська культура зазнає жорстоких ударів. Земельні упорядники, проєктанти готелів і туристські долари розробили для *Taïmī* той курс, яким Гаваї вже зайшли далеко. Американізація Східного *Самоа* створила нове суспільство, відмінне від старого. Полінезія багато втратила зі своєї давньої культурної однорідності; сьогодні регіон являє собою клапотну ковдру нового й ста-

рого — нове часто безбарвне і беззмислове, а старе дедалі більше витісняється.

Країни і культури розглядуваного географічного світу об'єднує океан, на окраїні якого у XXI ст. розіграється грандіозна драма економічної та політичної трансформації. Одні лише колишні межі Тихоокеанського світу — Гаваї на півночі та Нова Зеландія на півдні — так перебудовувалися іноземними вторгненнями, що вкрай небагато залишилося від королівств і культур, які здавна тут переважали. Тепер цей світ зіткнувся зі значно більшими змінами, ніж ті, що принесли сюди європейські колонізатори. Колись береги та води Середземного моря творили арену регіональної трансформації, яка, втім, змінила цілий світ. Тоді був Атлантичний океан — перспективний для Промислової революції та сцена для фатальної війни. Здається, тепер надійшла черга Тихого океану, оскільки величезна країна світу і майбутня супердержава — Китай — зустрічається тут із найбагатшою та найпотужнішою країною — США. Гіганти боротимуться за перевагу в Тихоокеанському світі, але як тоді бути тутешнім слабким спільнотам?

ПРИКІНЦЕВЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ: ТИХИЙ ОКЕАН І АНТАРКТИДА

На південь від Тихоокеанського світу лежать Антарктида та довкільний Південний океан. Сукупна територія цих двох географічних просторів становить 40 % усієї планети; отож дві п'ятих поверхні Землі містять одну тисячну людності світу.

Чи є Антарктида географічним світом? У фізико-географічному сенсі — безперечно, але не на

основі критерію, який ми використовуємо у цій книзі. Антарктида є континентом, але практично вся вона вкрита куполоподібним льодовим покривом завтовшки майже 3,2 км (2 милі) біля свого центру. Континент часто називають «білою пустелею», тому що, незважаючи на весь його лід та сніг, річних опадів тут небагато (менше 15 см/6 дюймів на рік). Температури низькі, а вітри такі сильні, що Антарктиду також називають «кошикою буревіїв». На всій її території не розвинулося жодних функціональних регіонів, міст, транспортних мереж, окрім ліній постачання дослідницьких станцій. І Антарктида надалі залишається окраїною, навіть науковою окраїною, яка так неохоче віддає нам свої таємниці. Під усією цією товщею льоду лежать десь 70 озер, із яких озеро Восток є найбільшим — понад 14 000 кв. км (5400 кв. миль). Його глибина може сягати 600 м (2000 футів). Але ніхто поки що не бачив його води.

Подібно до всіх окраїн Антарктида завжди приваблювала піонерів і дослідників. Мисливці на китів і тюленів знищили величезні популяції фауни Південного океану протягом XVIII—XIX ст., а дослідники встановили прапори своїх країн на берегах Антарктиди. За період 1895—1914 рр. пошуки Південного полюса стали міжнародною справою; норвежець Роальд Амундсен першим досягнув його у 1911 р. Усе це привело до претензій держав в Антарктиді у міжвоєнний період (1918—1939 рр.).

Географічним наслідком був поділ Антарктиди на сектори форми покрояного пирога з центром у Південному полюсі (рис. 13-4). У найменш холодній частині континенту — Антарктичному півострові — збігаються британські, аргентинські й чилійські інтереси. Лише на один сектор — Зем-

лю Мері Берд — жодна країна ніколи не пред'являла претензій.

Чому ж держави зазіхають на такі віддалені й важкодоступні території? І суша, і море містять сировинні матеріали, які колись можуть стати дуже потрібними: протеїн у воді та паливо і мінерали під льодом. Антарктида (14,2 млн кв. км/5,5 млн кв. миль) майже вдвоє більша від Австралії, а Південний океан за площею приблизно дорівнює Атлантичному. Однак майбутня практична експлуатація убачається реальною, і країни хочуть мати там свої частки.

При цьому держави, які мають територіальні претензії, визнають потребу співробітництва. Наприкінці 1950-х років вони приєдналися до Міжнародного геофізичного року, який започаткував важливі дослідницькі програми і заснував низку стаціонарних науково-дослідних станцій по всьому льодовому континенті. Цей дух співробітництва привів до підписання у 1961 р. **Антарктичної угоди**,¹⁰ що забезпечувала постійну наукову співпрацю, забороняла військову діяльність, захищала довкілля і утримувала претензії держав у стані відтермінування. Проте у 1991 р. було порушене питання про те, що вона, мовляв, недостатньо враховує контроль майбутньої експлуатації ресурсів.

У добу зростаючого егоїзму держав та більших обсягів споживання сировини існує можливість, що Антарктида та її відкриті води стануть ареною міжнародного суперництва. Дотепер віддаленість та непривабливий клімат захищали її від такої долі. Від цього має користь цілий світ, оскільки є свідчення, що Антарктида відіграє вирішальну роль у глобальній системі довкілля. Тому людські втручання можуть мати найсерйозніші наслідки.

РИСУНОК 13-4

Література

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

- Бабич А. О., Побережна А. А. Народонаселення і продовольство на рубежі другого й третього тисячоліть / За ред. М. В. Зубця. Київ, 2000.
- Бжезінський Зб. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів; Івано-Франківськ, 2000.
- Будз М. Д., Постоловський Р. М., Троян С. С. Короткий довідник з комплексного країнознавства (Методика країнознавчих досліджень, основні поняття та визначення, країни, персоналії). Київ, 2000.
- Все про світ: Країни. Прапори. Герби: Енцикл. довідник. Київ, 2001.
- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Економічна і соціальна географія світу / За ред. Б. Яценка. Київ, 1997.
- Економічна і соціальна географія світу / За ред. Є. П. Качана. Тернопіль, 1999.
- Экономическая, социальная и политическая география мира: Регионы и страны / Под ред. С. Б. Лаврова, Н. В. Каледина. Москва, 2002.
- Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). Київ, 2002.
- Масляк П. О., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. Київ, 1996.
- Масляк П. О., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Географія в запитаннях і відповідях. Київ, 1997.
- Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ, 1996.
- Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігії: Навч. посібник. Київ, 1998.
- Розміщення продуктивних сил / За ред. Є. П. Качана. Тернопіль, 2002.
- Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. О. І. Шаблія. Львів, 2000.
- Соціально-економічна географія світу / За ред. С. П. Кузика. Львів, 2002.
- Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навч. посібник. Одеса, 2001.

Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. Київ, 2002.

Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001.

Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. Львів, 2003.

Шевчук Л. Т. Сакральна географія. Львів, 1999.

Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія: Зарубіжні країни: Підручник. Київ, 2001.

Юрківський В. М. Країни світу: Довідник. Київ, 1999.

Яценко Б. П., Юрківський В. М., Любіцева О. О., Кузьминська О. К., Бейдик О. О. Економічна і соціальна географія світу. Київ, 1997.

De Blij H. J. & Murphy Alexander B. Human Geography: Culture, Society, and Space. New York, 2002

De Blij H. J. & Muller Peter O. Physical Geography of the Global Environment. New York, 1998.

Goode's World Atlas (Skokie, Ill.: Rand McNally, 20th rev. ed., 2000).

Pattison William D. The Four Traditions of Geography // Journal of Geography, 63 (1964). P. 211—216.

Ukraine and Ukrainians throughout the World. Ed. by A. Pawliczko. Toronto; London, 1994.

Wheeler James O., Muller Peter O., Thrall Grant I., & Fik Timothy J. Economic Geography. New York, 1998.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Розділ I

Географія та історія Іспанії: Посібник з країнознавства / Упор. А. О. Серебрянська. Київ, 1998.

Гудзеляк І. І., Уманців Б. Б. Хорватія: суспільно-географічна характеристика. Львів, 2002.

Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.

Половина І. П. Фізична географія Європи. Київ, 1998.

Шевчук Л. Т., Аарреваара Тімо. Фінляндія: соціально-економіко-географічна характеристика. Львів, 2001.

- Berentsen William H., ed.* Contemporary Europe: A Geographic Analysis. New York. 7th rev. ed.; Europe in the 1990s: A Geographic Analysis. New York, 1997.
- Clout Hugh D., et al.* Western Europe: Geographical Perspectives. New York, 1994.
- Cole John P. & Cole Francis.* A Geography of the European Union. London; New York, 1997.
- Diem Aubrey.* Western Europe: A Geographical Analysis. New York, 1979.
- Gottmann Jean.* A Geography of Europe. New York, 1969.
- Jordan-Bychkov Terry G. & Bychkova Jordan Beflla.* The European Culture Area: A Systematic Geography. Lanham, 2001.
- McDonald James R.* The European Scene: A Geographic Perspective. New Jersey, 1997.
- Shaw Denis J. B., ed.* The Post-Soviet Republics: A Systematic Geography. New York, 1995.

Розділ 2

- Атлас України й суміжних країв / За ред. В. Кубійовича. Львів, 1937.
- Базив Д. П.* Геополитическая стратегия Украины. Киев, 2000.
- Балабанов Г. В., Вишневський В. В.* Територіальний соціально-економічний моніторинг в Україні. Київ, 2001.
- Василенко С. Д.* Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі. Одеса, 2000.
- Все про Україну / За ред. В. А. Смолія. Київ, 1998.
- Горленко І. О., Тарантул А. Л.* Економічні райони в Україні. Київ, 1999.
- Дергачев В.* Геоэкономика Украины: теоретические и прикладные основы. Одесса, 2002.
- Дністрянський М. С.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000.
- Дубович І.* Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Географічна енциклопедія України: У 3 т. / За ред. О. Маринича. Київ, 1989—1993.
- Географія українських й суміжних земель / За ред. В. Кубійовича. Краків; Львів, 1943.
- Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ, 2000.
- Енциклопедія Українознавства: Загальна частина / За ред. В. Кубійовича. Київ, 1994. Т. 1—3.
- Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / За ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1955—1984. Т. 1—10; 1995. Т. 11.
- Євтух В. Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. Київ, 1997.
- Заставний Ф. Д.* Економічна і соціальна географія України. Київ, 1999.
- Масляк П. О.* Географія України. Київ, 2000.

- Масляк П. О., Шищенко П. Г.* Географія України. Київ, 2002.
- Паламарчук М. М., Паламарчук О. М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії. Київ, 1998.
- Пістун М. Д.* Основи теорії суспільної географії. Київ, 1994.
- Сосса Р.* Українці: Східна діаспора: Атлас. Київ, 1993.
- Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. О. І. Шаблія. Львів, 2000.
- Україна — морська держава / Упор. Б. Д. Дмитрієв. Одеса, 2001.
- Bandera V.* Independent Ukraine on the Map of Europe // Ukraine and Ukrainians throughout the World. Toronto; London, 1994.
- Dmytriw I., Wasyluk J., eds.* Ukraine and the Ukrainians. London, 1982.
- Isajiw Wsevolod, ed.* Ukrainians in American and Canadian Society. Jersey City, 1976.
- Milanytych Athanas M., Volodimir N. Bandera, Ihor M. Huryn, Wsevolod Isajiw, eds.* Ukrainski poselennia: Dovidnyk. New York, 1980.
- Stohryn Dmytro.* Ukrainians in America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the U.S.A. and Canada. Champaign, IL; 1975.
- Subtelny Orest.* Ukrainians in North America: An Illustrated History. Toronto, 1991.

Розділ 3

- Алисов Н. В., Хорев Б. С.* Экономическая и социальная география мира: Общий обзор. Москва, 2000.
- Алексеев А. И., Николина В. В.* Население и хозяйство России. Москва, 1995.
- Бабич А. О., Побережна А. А.* Народонаселення і продовольство на рубежі другого й третього тисячоліть / За ред. М. В. Зубця. Київ, 2000.
- Бабурич В. Л., Даньшин А. И., Елховская Л. И.* География Российского порубежья: мы и наши соседи. Москва, 1999.
- Барановський М. О., Дмитренко О. Г.* Економічна і соціальна географія зарубіжних країн (Азія). Ніжин, 2001.
- Бутов В. И.* Экономическая и социальная география мира и России. Северокавказская академия гос. службы, 1996.
- География России: Энцикл. / Под ред. А. П. Горкина. Москва, 1998.
- Дубович І.* Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Любимов И. М.* Общая политическая, экономическая и социальная география. Москва, 2001.
- Максаковский В. П.* Географическая картина мира: Общая характеристика мира. Москва, 1998. Ч. 1.

- Максаковский В. П. Географическая картина мира: Региональная характеристика мира. Москва, 1998. Ч. 2.
- Максаковский В. П. Географическая картина мира: Глобальные проблемы человечества. Москва, 1999. Ч. 3.
- Перцик Е. Н. Города мира: География мировой урбанизации. Москва, 1999.
- Политическая карта мира / Под ред. И. А. Родионова. Москва, 2000.
- Социально-экономическая география зарубежных стран / Под ред. В. В. Вольского. Москва, 1997.
- Шишов С. С. Экономическая география и регионалика. Москва, 1999.
- Хрестоматия по географии России. Образ страны: Русские столицы. Москва и Петербург / Под ред. Д. Н. Замятина. Москва, 1993.
- Bater James H. Russia and the Post-Soviet Scene: A Geographical Perspective. New York, 1996.
- Brown Archie et al, eds. The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union. New York, 1994.
- Lydolph Paul E. Geography of the U.S.S.R. Elkhart Lake, Wisc, 1990.
- Shaw Denis J. B. Russia in the Modern World: A New Geography. Maiden, 1999.
- Shaw Denis J. B., ed. The Post-Soviet Republics: A Systematic Geography. New York, 1995.
- Symons Leslie, ed. The Soviet Union: A Systematic Geography. London; New York, 1990

Розділ 4

- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Крани і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багорова. Київ, 2002.
- Кузик С. П., Книш М. М. Економічна і соціальна географія Америки. Львів, 1999.
- Atwood Wallace W. The Physiographic of North America. New York, 1940.
- Birdsall Stephen S., Florin John W., & Price Margo L. Regional Landscapes of the United States and Canada. New York, 1999.
- Boal Frederick W. & Roy Ie Stephen A., eds. North America: A Geographical Mosaic. London, 1999.
- Bone Robert M. The Regional Geography of Canada. Don Mills, Ontario, 2000.
- Getis Arthur & Getis Judith, eds. The United States and Canada: The Land and the People. — Dubuque, 1995.
- Hunt Charles B. Natural Regions of the United States and Canada. San Francisco, 1974.
- McCann Lawrence D. & Gunn Angus, eds. Heartland and Hinterland: A Regional Geography of Canada. Scarborough, 1998.
- McKnight Tom L. Regional Geography of the United States and Canada. Upper Saddle River, 2001.

- Rooney John F., Jr., et al., eds. This Remarkable Continent: An Atlas of United States and Canadian Society and Cultures. College Station, Tex., 1982.
- Warkentin John. Canada: A Regional Geography. Scarborough, 1997.
- Zeiinsky Wilbur. The Cultural Geography of the United States. Englewood Cliffs, 1992.

Розділ 5

- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багорова. Київ, 2002.
- Кузик С. П., Книш М. М. Економічна і соціальна географія Америки. Львів, 1999.
- Blakemore Harold & Smith Clifford T., eds. Latin America: Geographical Perspectives. London; New York, 1983.
- Blouet Brian W. & Blouet Olwyn M. Latin America and the Caribbean: A Systematic and Regional Survey. New York, 2002.
- Clawson David L. Latin America and the Caribbean: Lands and Peoples. Dubuque, 2000.
- James Preston E. & Minkel Clarence W. Latin America. New York, 1986. Wiley & Sons, 5th rev. ed., 1986. — Chaps. 2-16.
- Preston David A., ed. Latin American Development: Geographical Perspectives. London; New York, 1995.
- Richardson Bonham C. The Caribbean in the Wider World, 1492—1992: A Regional Geography. New York, 1992.
- West Robert C., Augelli John P., et al. Middle America: Its Lands and Peoples. Englewood Cliffs, 1989.

Розділ 6

- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Кузик С. П., Книш М. М. Економічна і соціальна географія Америки. Львів, 1999.
- Blouet Brian W. & Blouet Olwyn M. Latin America and the Caribbean: A Systematic and Regional Survey. New York, 2002.
- Bromley Rosemary D. F. & Bromley Ray. South American Development: A Geographical Introduction. New York, 1988.
- Caviedes Cesar N. & Knapp Gregory. South America. Englewood Cliffs, 1995.
- Clawson David L. Latin America and the Caribbean: Lands and Peoples. Dubuque, 2000.
- Gilber Alan. Latin America. London; New York, 1990.
- James Preston E. & Minkel Clarence W. Latin America. New York, 1986.
- Morris Arthur S. South America. Totowa, 1987.
- Preston David A., ed. Latin American Development: Geographical Perspectives. London; New York, 1995.

Розділ 7

- Барановський М. О., Дмитренко О. Г. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн (Азія). Ніжин, 2001.
- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багрова. Київ, 2002.
- Масляк П. О., Шищенко П. Г. Географія Африки. Київ, 2000.
- Anderson Ewan W. The Middle East: Geography and Geopolitics. London; New York, 2000.
- Beaumont Peter et al. The Middle East: A Geographical Study. New York, 1988.
- Cressey George B. Crossroads: Land and Life in South-west Asia. Philadelphia, 1960.
- Drysdale Alasdair & Blake Gerald H. The Middle East and North Africa: A Political Geography. New York, 1985.
- Fisher William B. The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography. London; New York, 1978.
- Gould Peter R. Spatial Diffusion. Washington, 1969.
- Held Colbert C. Middle East Patterns: Places, Peoples, and Politics. Boulder, 2001.
- Longrigg Stephen H. The Middle East: A Social Geography. Chicago, 1970.

Розділ 8

- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багрова. Київ, 2002.
- Масляк П. О., Шищенко П. Г. Географія Африки. Київ, 2000.
- Aryeetey-Attoh Samuel, ed. Geography of Sub-Saharan Africa. Upper Saddle River, 1997.
- Best Alan C. G. & de Blij H. J. African Survey. New York, 1977.
- Bohannon Paul & Curtin Philip D. Africa and Africans (Prospect Heights, Ill.: Waveland Press, 4th rev. ed., 1996).
- De Blij H. J. Africa's Geomosaic Stress // Journal of Geography, 90 (January/February, 1991). P. 2—9.
- Gould Peter R. The Slow Plague: A Geography of the AIDS Pandemic. Cambridge, Mass., 1993.
- Grove Alfred T. The Changing Geography of Africa. New York, 1994.
- Mountjoy Alan & Hilling David. Africa: Geography and Development. Totowa, 1987.
- Stock Robert. Africa South of the Sahara: A Geographical Interpretation. New York, 1995.

Розділ 9

- Барановський М. О., Дмитренко О. Г. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн (Азія). Ніжин, 2001.

- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багрова. Київ, 2002.
- Farmer B. H. An Introduction to South Asia. London; New York, 1993.
- McFalls Joseph A., Jr. Population: A Lively Introduction // Population Bulletin, 53 (September 1998). P. 1—48.
- Muthiah S., ed. An Atlas of India. New York, 1992.
- Spate Oskar H. K. & Learmonth Andrew T. A. India and Pakistan: A General and Regional Geography. London, 1971.
- Spencer Joseph E. & Thomas William L., Jr. Asia, East by South: A Cultural Geography. New York, 1971.
- Weightman Barbara A. Dragons and Tigers: Geography of South, East, and Southeast Asia. New York, 2002.
- Wolpert Stanley. India. Berkeley, 1999.

Розділ 10

- Барановський М. О., Дмитренко О. Г. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн (Азія). Ніжин, 2001.
- Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.
- Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багрова. Київ, 2002.
- Шевчук Л. Т. Китай: соціально-економіко-географічна характеристика. Львів, 1999.
- Burks Ardath W. Japan: A Postindustrial Power. Boulder, 1991.
- Hodder Rupert. The West Pacific Rim: An Introduction. New York, 1992.
- Komhauser David H. Japan: Graphical Background to Urban-Industrial Development. London; New York, 1982.
- Leeming Frank. The Changing Graphy of China. Cambridge, 1993.
- Noh Toshio & Kimura John C., eds. Japan: A Regional Geography of an Island Nation. Tokyo, 1985.
- Pannell Clifton W. & McLaurence J. C. China: The Geography of Development and Modernization. New York, 1983.
- Pannell Clifton W. & Veeck Gregory. East Asia. Lanham, 1999.
- Smith Christopher J. China in the Post-Utopian Age. Boulder, 2000.
- Spencer Joseph E. & Thomas William L., Jr. Asia, East by South: A Cultural Geography. New York, 1971.
- Weightman Barbara A. Dragons and Tigers: Geography of South, East, and Southeast Asia. New York, 2002.
- Zhao Songqiao. Geography of China: Environment, Resources, Population, and Development. New York, 1994.

Розділ 11

- Барановський М. О., Дмитренко О. Г. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн (Азія). Ніжин, 2001.

Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.

Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багорова. Київ, 2002.

Dixon Chris. South East Asia in the World Economy. New York, 1991.

Fisher Charles A. Southeast Asia: A Social, Economic and Political Geography. New York, 1966.

Fryer Donald W. Emerging South-East Asia: A Study in Growth and Stagnation. New York, 1979.

Glassner Martin I. & Blij H. J. Systematic Political Geography. New York, 1989.

Leinbach Thomas R. & Ulack Richard. Southeast Asia: Diversity and Development. Upper Saddle River, 2001.

Prescott J. R. V. Political Frontiers and Boundaries. Winchester, 1987.

Rigg Jonathan. Southeast Asia: The Human Landscape of Modernization and Development. London; New York, 1997.

Spencer Joseph E. & Thomas William L. Jr. Asia, East by South: A Cultural Geography. New York, 1971.

Weightman Barbara A. Dragons and Tigers: Geography of South, East, and Southeast Asia. New York, 2002.

Розділ 12

Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.

Країни і народи: Азія. Африка. Америка. Австралія / Авт. і упор. Л. О. Багорова. Київ, 2002.

Barrett Rees D. & Ford Roslyn A. Patterns in the Human Geography of Australia. South Melbourne, 1987.

Heathcote Ronald L. Australia. New York, 1994.

Jeanes Dennis N., ed. Australia: A Geography. Vol. 1: The Natural Environment. Sydney, 1986; vol. 2: Space and Society. Sydney, 1987.

McKnight Tom L. Oceania: The Geography of Australia, New Zealand, and the Pacific Islands. Englewood Cliffs, 1995.

Morton Harry & Johnston Carol M. The Farthest Comer: New Zealand. A Twice Discovered Land. Honolulu, 1989.

Robinson Guy M., Loughran Robert J. & Tranter Paul J. Australia and New Zealand: Economy, Society and Environment. New York, 2000.

Spate Oskar H. K. Australia. New York, 1968.

Розділ 13

Волошин І. І., Чирка В. Г. Географія Світового океану. Київ, 1996.

Дубович І. Країнознавчий словник-довідник. Львів, 2002.

Bier James A. Cartographer. Reference Map of Oceania: The Pacific Islands of Micronesia, Polynesia, Melanesia. Honolulu, 1995.

Chaturvedi Sanjay. The Polar Regions: A Political Geography. New York, 1997.

Glassner Martin I. Neptune's Domain: A Political Geography of the Sea. Winchester, 1990.

McEvedy Colin. The Penguin Historical Atlas of the Pacific. New York, 1999.

McKnight Tom L. Oceania: The Geography of Australia, New Zealand, and the Pacific Islands. Englewood Cliffs, 1995.

Peake Martin. Pacific People and Society. New York, 1992.

Глосарій

Абсолютне положення — розташування певного пункту на поверхні Землі, виражене у градусах, мінутах і секундах широти, від 0 до 90 градусів на північ або південь від екватора, і довготи, від 0 до 180 градусів на схід або захід від нульового меридіану, що проходить через Грінвіч (Велика Британія, передмістя Лондона).

Автократія — уряд, який утримує абсолютну владу, часто керований однією особою або невеликою групою осіб, що контролюють країну деспотичними засобами.

Аграрний — стосується використання землі у сільських громадах або аграрних суспільствах загалом.

Агломерація — процес, що охоплює масове скупчення (концентрацію) людей чи людської діяльності.

Аероторія — повітряний простір над державною територією певної країни.

Аквакультура — використання сегмента річки або штучної водойми для вирощування і отримання урожаю продовольчих продуктів, у тому числі риби, молюсків і морських водоростей (зокрема у Японії).

Акультурація — культурна модифікація людей унаслідок культурного взаємовпливу. У географії культури термін стосується зміни у культурі корінних народів, коли відбувається контакт із технологічно вищим суспільством.

Алювіальний — стосується мулу, піску тощо (у сукупності — наносів), відкладених річками і струмками. Алювіальні долини містять такі наноси, які відкладаються під час повеней, створюючи продуктивні ґрунти. Алювіальні дельти позначають гірла річок, таких як Ніл і Ганг.

Альтіплано — високогірне плато, басейн або улоговина між високими гірськими пасмами, зокрема в Андах Південної Америки.

Американська зона вільної торгівлі (АЗВТ) — кінцева мета наднаціональної економічної інтеграції у Північній, Середній та Південній Америці; створення торговельного блоку з єдиним ринком (можливо, ще до 2005 р.), що охопить кожну країну у Західній півкулі між арктичними берегами Канади і мисом Горн у південній точці Чілі.

Анклав — частина території, оточена іншою політичною одиницею, частиною якої вона не є.

Апартеїд — дослівно: відокремленість, відчуженість; термін для позначення політики расового сепаратизму до 1994 р. у Південній Африці; система, яка започаткувала високосегреговані соціально-географічні моделі.

Ареал — термін, що позначає частину поверхні Землі з іншою специфікою, ніж регіон. Наприклад,

міський ареал загалом стосується місця, де відбувається урбаністичний розвиток, тоді як міський регіон потребує певного специфічного критерію, на основі якого базується таке визначення (тобто просторовий ступінь зміни або забудови міського ландшафту).

Арифметична густота — населення країни, виражене як його середня кількість на одиницю площі, без урахування його розподілу або обмежень орної землі.

Архіпелаг — низка островів, розмішених близько один до одного; як правило, вона видовжена у формі ланцюга.

Атмосфера — газова оболонка Землі, яка покриває океани й суходільну поверхню та проникає у пори ґрунтів. Цей покрив складається з азоту (78 %), кисню (21 %) та інших газів; він найщільніший на поверхні Землі та рідшає з висотою.

Балканізація — фрагментування регіону на менші, часто ворожі політичні одиниці.

Барріо (фавела) — значення терміна іспанською — сусідство, округ, район; як правило, стосується міської громади у середньо- або південноамериканському місті; також застосовується до скупчень латиноамериканців у таких західних містах США, як Лос-Анджелес.

Бездержавна нація — національна група, яка прагне стати нацією-державою, але їй бракує територіальних засобів, щоб цього досягнути; класичними прикладами є палестинці та курди.

Біогеографія — дослідження флори (життя рослин) і фауни (життя тварин) у просторовому аспекті.

Блокуючий пункт — звуження міжнародного морського шляху до відстані, меншої ніж 38 км (24 милі), що зумовлює позначення медіанного (морського) кордону. У більшості випадків це стратегічні локації, де військово-морські сили можуть заблокувати водний шлях. Прикладами можуть бути Ормузька протока між Оманом та Іраном на вході до Перської затоки, а також Малаккська протока між Малайзією та Індонезією.

Буферна зона — декілька країн або місцевостей у певній країні, які просторово відокремлюють ідеологічних або політичних супротивників. Наприклад, в Афганістані, Непалі та Бутані існували буферні зони між певними імперськими сферами. Таїланд був буферною державою між британськими і французькими колоніальними володіннями у материковій Південно-Східній Азії.

Валовий національний продукт (ВНП) — загальна ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік резидентами певної країни.

Видовжена держава — держава, територія якої явно вузька, тобто її довжина принаймні у шість разів більша, ніж середня ширина. Класичними прикладами є Чілі та В'єтнам.

Визначення — у політичній географії письмовий опис (у документі на зразок угоди) кордону між двома країнами або територіями.

Виключна економічна зона (ВЕЗ) — океанічна зона, що простягається до 200 морських миль від берегової лінії, в межах якої прибережна держава може контролювати рибальство, розвідування корисних копалин та інші види діяльності з усіма іншими країнами.

Викопні запаси — енергетичні ресурси вугілля, природного газу й нафти, які мають спільну назву, оскільки утворені шляхом геологічної компресії та перетворення дрібних рослинних і тваринних організмів.

Вимушена міграція — міграційні потоки людей, коли останні не мають іншого вибору, крім переселення.

Вирубування лісів — прорідження і знищення лісів (зокрема тропічних) для розширення поселень і використання нових економічних можливостей.

Висотне зонування — вертикальні райони, визначені природними поясами на різних висотах, зокрема у високогірних місцевостях Південної та Середньої Америки. Див. *тьєрра калієнте*, *тьєрра темплда*, *тьєрра фріа*, *тьєрра гелада* і *тьєрра невада*.

Відносини «серцевина—периферія» — контрастуючі просторові характеристики і зв'язки між багатими (серцевиною) і бідними (периферією) компонентами загальнонаціональної або регіональної системи.

Відносне положення — територіальне розташування або знаходження місця стосовно інших місць. На відносне положення впливають відстань, доступність і зв'язок.

Відцентрові сили — термін, що використовується для визначення сил, спрямованих на поділ країни, — таких як внутрішні релігійні, лінгвістичні, етнічні або ідеологічні відмінності.

Відчуження земель — процес, за якого певне суспільство або культурна група забирають землю в інших. Наприклад, в Африканській Субсахарі європейські колоністи відбирали землю від корінних африканців і використовували її по-новому.

Вічна мерзлота — постійно замерзла вода у приповерхневій частині ґрунту і корінній породі в умовах холодного довкілля, що створює ефект цілком замерзлої землі; може відтанути під час короткого теплого сезону.

Внутрішня міграція — міграційний потік усередині країни, такий як сучасний потік на захід і південь у напрямі Сонячного поясу у США.

Вторинна економічна діяльність — діяльність, пов'язана з переробкою сировини та її трансформацією у кінцеву промислову продукцію.

Гасієнда — великий маєток в іспаномовній країні. Часом прирівнюється до плантації, але існують важливі відмінності між цими двома типами сільськогосподарського підприємства.

Гегемонія — політичне домінування певної країни над іншою країною (або навіть регіоном). Класич-

ний приклад — повоєнне панування колишнього Радянського Союзу у Східній Європі, яке тривало від 1945 до 1990 р.

Географічний світ — базова просторова одиниця у нашій схемі світової регіоналізації. Кожний світ визначається як синтез його загальної суспільної географії — поєднання провідних культурних, економічних, історичних, політичних, екологічних тощо рис.

Географія населення (демогеографія) — галузь географії, яка зосереджує увагу на просторових аспектах демографії та демографічних відмінностях певних місцевостей.

Географія розвитку — галузь географії, що стосується просторових аспектів і регіональних проявів розвитку.

Геометричні кордони — політичні кордони, визначені та делімітовані (а часом і демарковані) як прямі лінії або території.

Геоморфологія — географічне дослідження форм твердої поверхні Землі — земних ландшафтів та їхньої морфології.

Геополітична вісь — уявна лінія між двома (декількома) державами (чи блоками), що характеризує спільність, у тому числі перспективну, їхньої політичної та військової діяльності, організацію економічних, людських та інформаційних ресурсів з метою досягнення певної політичної цілі (наприклад, вісь Берлін — Рим чи Берлін — Токіо до і під час Другої світової війни) вісь Москва — Пекін після цієї війни аж до початку 60-х років XX ст.). З. Бжезінський увів поняття геополітичної держави-осі: це держава, що має спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами, аби змінити наявний геополітичний стан справ.

Геополітичний центр — держава (група чи блок держав), що відіграє помітну роль у сучасній політичній ситуації в міжнародному (глобальному чи регіональному) масштабі.

Гідрологічний цикл — система обміну, що містить воду у її різних формах у міру того, як вона постійно циркулює в межах атмосфери, океанів, а також над земною поверхнею і на ній.

Глобалізація — поступове зменшення регіональних контрастів у світовому масштабі як наслідок зростаючих міжнародних культурних, економічних і політичних зв'язків. Дедалі повніше втягування окремих країн, їхніх частин чи блоків (систем, асоціацій, інтеграцій) в економічні, політичні, духовно-культурні та інформаційні процеси світових масштабів. Виявляється у зростанні міжнародної торгівлі та інвестицій, урізноманітненні світових фінансових ринків і ринків робочої сили, появі глобальних комунікаційних систем, наприклад, Інтернету.

Глобальний український простір — простір усієї Землі, об'єднуючим чинником якого є українці — незалежно від місця їхнього проживання. В ньому виділяються три частини: *простір державної території сучасної України*; *внутрішній концентр* — українські етнічні землі в країнах-сусідах (як Лемківщина, Підляшшя у Польщі чи Північна Слобожанщина у Росії); *зовнішній концентр* — країни української діаспори (Канада, США, Бразилія та ін.). В останньому виділяються т. зв. українські локуси —

просторові зосередження українців поза їхніми етнічними землями у вигляді смуг і компактних ареалів (наприклад, у «Зеленому кліні» на Далекому Сході, на північному сході США чи південному заході Канади). Часто ці локуси називають українськими колоніями.

Головне ядро суспільно-географічного регіону — найбільший міський осередок такого регіону, який визначає його геопросторову організацію і зовнішні функції. В Україні існує шість таких ядер: Київ, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк.

Голоцен — сучасна міжльодовикова епоха (теплий період зменшення льодовиків між періодами поширення льодовиків у льодовиковий період); простягається від 10 000 років тому до теперішнього часу.

Гетто — внутрішньоміський район, що має певний етнічний характер. Часто це бідна зона міста, така як чорне гетто у центральних містах США. Жителі гетто відділені від інших расових груп і груп з вищими доходами.

Деволуція — процес, за якого регіони всередині держави вимагають і отримують політичну владу і зростаючу автономію за рахунок центральної влади.

Деградація довкілля — нагромадження заподіяної людьми шкоди природному ландшафтові. Може бути спричинена забрудненням повітря і води, зловживанням природними ресурсами, порушенням балансу між людиною та природним довкіллям.

Делімітація — у політичній географії представлення письмових умов угоди про кордон в офіційному картографічному вигляді.

Демаркація — у політичній географії фактичне нанесення політичного кордону на культурний ландшафт із допомогою бар'єрів, парканів, стін або інших маркерів.

Демографічна перехідна модель — багатоступенева модель на основі досвіду Західної Європи, яка відображає зміни у прирості населення в країнах, що здійснюють індустріалізацію. На зміну високим коефіцієнтам народжуваності та смертності повертаються до низьких показників смертності, які породжують величезний чистий приріст населення; це супроводжується конвергенцією коефіцієнтів народжуваності та смертності на загальному низькому рівні.

Демографічний вибух — швидке зростання населення світу протягом останнього століття, що характеризується коротшим, ніж будь-коли, часом подвоєння кількості населення і прискореними темпами приросту.

Демографія — міждисциплінарне дослідження населення, зокрема показників народжуваності та смертності, моделей зростання, тривалості життя, міграцій та суміжних характеристик.

Держава — політично організована територія, що адмініструється суверенним урядом і визнається значною частиною міжнародної спільноти. Держава також повинна мати постійне населення, організовану економіку і внутрішню циркуляційну систему.

Державна територія — географічний простір, обмежений кордонами певної держави. Крім того, охоплює територіальні води (прибережна зона шириною 12 морських миль), повітряний простір над ними,

повітряні та морські судна держави, кабелі по дну морів, а також дипломатичні й консульські представництва.

Державне планування — планування, що передбачає дуже централізований контроль над цим процесом; визначальна риса комуністичної економічної системи. Радянські планувальники переважно дотримувалися масштабних політичних мотивів у визначенні обсягів виробництва на конкретних місцях; ігнорування ними економічної географії зробило свій внесок у розпад СРСР.

Державний капіталізм — стан, за якого контролювані урядом корпорації конкурують за умов вільного ринку, як правило, у надзвичайно регламентованому суспільстві. Прикладом є Південна Корея.

Діалект — регіональний або місцевий варіант у використанні головної мови, такий як помітний акцент багатьох жителів Півдня США або Нової Англії.

Діаспора — розселення народу поза межами його національної (дехто вважає — державної) території. Причини такого розселення найчастіше економічні. У ХХ ст. важливу роль відіграли політичні чинники й мотиви. Це стосується і української діаспори, яка сформувалася шляхом заробітчанської та політичної еміграції українців у передвоєнні, міжвоєнні й воєнні та повоєнні періоди.

Довгота — кутова відстань (0—180 градусів) на схід або захід від нульового меридіану (0 градусів), що проходить через Грінвічську лабораторію у передмісті Лондона. Завдяки своїй протяжності через середину Тихого океану 180-градусний меридіан функціонує як лінія міжнародного часу.

Доцентрові сили — сили, які внутрішньо об'єднують і пов'язують країну, такі як міцна національна культура, спільні ідеологічні цілі та віра.

Дошово-тіньовий ефект — відносно мала зволоженість у регіонах, підвітряних до гірських хребтів; спричинений орографічним випаданням опадів, коли повітряні маси віддають більшу частину своєї вологи, проходячи через гори.

Дрейф континентів — повільний рух континентів під впливом процесів, пов'язаних із тектонічними плитами.

Екологія — дослідження взаємозв'язків між усіма формами життя і природного довкілля, у якому вони еволюціонують та розвиваються. Вивчення екосистем зосереджується на взаємозв'язках між специфічними організмами та їхнім довкіллям. Див. культурна екологія.

Економічна географія — галузь географії, яка вивчає способи, якими люди заробляють на життя, і те, як вироблені товари й послуги виражаються та організовуються у просторовому аспекті.

Економічні «тигри» — загальна назва т. зв. «вулків» країн західної Тихоокеанської окраїни. Наслідуючи шлях повоєнної Японії, ці країни зазнали значної модернізації, індустріалізації та економічного зростання західного типу після 1980-х років. Трьома провідними економічними «тиграми» сьогодні є Південна Корея, Тайвань і Сінгапур. Термін дедалі більше вживається для загального опису будь-якої економіки, що швидко розвивається (наприклад, нова репутація Ірландії як кельтського «тигра»).

Ексclave — обмежена (не острів) частина території, яка є складовою певної держави, але відокремлена від неї територією іншої держави. Наприклад, Аляска є ексclaveм США.

Екстратериторіальність — політико-географічне поняття, яке означає, що територія однієї держави, яка лежить у межах іншої, фактично продовжує першу державу.

Еліта — невеликий, але впливовий верхній шар суспільства, влада і привілеї якого забезпечують йому контроль над політичним, економічним та культурним життям країни.

Ель-Ніньо — періодичне великомасштабне аномальне потепління морської поверхні у нижніх широтах східної частини Тихого океану, що має глобальні наслідки, порушуючи схеми нормальної погоди у багатьох частинах світу, особливо у Південній Америці.

Естуарій — розширена частина ріки при впадінні в море у випадках, коли осідання земної поверхні або підняття рівня моря заважають сформувати дельту.

Етнічна меншина — національна група певної держави, головний масив якої проживає поза даною державою. Наприклад, російська чи єврейська етнічні меншини в Україні.

Етнічність — поєднання народної культури (традицій, звичаїв, мови, релігії) та расового походження людей.

Етногенеза — процес зародження і становлення певного народу (етносу) як культурно-психологічної окремішності й спільноти у контексті природного довкілля території його проживання і відносин з етносами-сусідами.

Етно- і націоцид — політика, спрямована на знищення певного народу чи його усунення з національної території або місць проживання поза нею.

Європейський Союз (ЄС) — наднаціональна організація 15 європейських країн для задоволення їхніх спільних економічних інтересів. Формула «4-5-6» репрезентує склад теперішнього ЄС: 4 велетні (Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія); 5 сусідів Німеччини (Данія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Австрія); і 6 «зовнішніх» країн (Фінляндія, Швеція, Ірландія, Португалія, Іспанія і Греція).

Запліччя (Hinterland) — термін, що стосується навколишньої території, яка обслуговується міським центром. Цей центр є фокусом виробництва товарів і надання послуг для свого запліччя, а також його домінуючим осередком.

«Зелена революція» — успішна система вирощування високоурожайних сортів рису та інших злаків у деяких країнах, що розвиваються.

Земельна реформа — просторова реорганізація сільського господарства шляхом розподілу землі (часто експропрійованої у землевласників) селянам і орендарям, які ніколи не володіли нею.

Зона вільної торгівлі — форма економічної інтеграції, як правило, двох або більше держав, які погоджуються усунути митні тарифи у взаємній торгівлі. Звичайно супроводжується митним союзом, який вводить спільні тарифи на імпорт із третіх країн, та інколи спільним ринком, що також усуває внутрішні обмеження на рух капіталу, праці та підприємництва.

Ізогіета — лінія, що з'єднує пункти з однаковими рівнями опадів.

Ізотерма — лінія, що з'єднує пункти з однаковою температурою.

Ієрархія дифузії — форма дифузії, коли ідея або інновація поширюється зверху вниз від більших до менших ланок засвоєння.

Імплозія населення — явище, протилежне демографічному вибухові; стосується скорочення населення багатьох європейських країн, у яких показники смертності перевищують показники народжуваності й темпи імміграції.

Імпортозаміщувальні галузі — галузі, що їх започатковують місцеві підприємці для обслуговування населення віддалених територій, коли витрати на транспортування з далеких джерел роблять ці товари надто дорогими, щоб їх імпортувати.

Інфекційна дифузія — контрольоване на відстані поширення ідеї, інновації або деяких інших речей через місцеве населення з допомогою міжособистісних контактів.

Інфраструктура — охоплює такі елементи суспільства, як населені пункти, транспортна мережа, комунікації, енергетичні розподільчі системи, ферми, фабрики, шахти, школи, лікарні, поштові послуги, поліцію, збройні сили та ін.

Ірредентизм — політика культурного поширення і потенційної політичної експансії держави стосовно спільноти її національності, яка проживає у сусідній державі.

Картограма — спеціально трансформована карта без традиційного представлення масштабу або території.

Картографія — мистецтво і наука виготовлення карт, у тому числі упорядкування даних, рисування і дизайну. Також стосується інтерпретації видів карт.

Клімат — довготермінові умови (щонайменше 30 років) сукупної погоди регіону, підсумованої середніми показниками і показниками мінливості; синтез послідовних погодних станів, які вивчають для прогнозів у будь-якій окремій території.

Кліматологія — географічне дослідження клімату; охоплює не лише класифікацію клімату і аналіз його регіонального розподілу, а й ширші екологічні проблеми, які стосуються зміни клімату, взаємозв'язку з ґрунтами і рослинністю, а також взаємовпливу «людина — клімат».

Коефіцієнт народжуваності — річна кількість народжуваних на 1000 осіб усередині певної популяції.

Коефіцієнт природного приросту — надлишок кількості живих народжень над кількістю смертей у розрахунку на 1000 осіб за рік. Не враховує ні емігрантських, ані іммігрантських потоків.

Коефіцієнт смертності — виражається як річна кількість смертей на 1000 осіб усередині певної популяції.

Колективізація — реорганізація сільського господарства країни за комунізму, яка передбачає експропріацію приватних володінь та їх інкорпорування у великомасштабні структури, де господарські та управлінські функції мають здійснюватися спільно тими, хто там живе.

Компактна держава — держава, територія якої має наближено круглу, овальну або прямокутну форму, коли відстань від геометричного центру до будь-якого пункту на кордонах має незначне відхилення. Польща і Камбоджа є прикладами такої форми.

Комплементарність (доповнювальність) — існує тоді, коли два регіони з допомогою обміну сировинними матеріалами і/або кінцевою продукцією можуть задовольнити потреби одне одного.

Континентальний шельф — уздовж узбережжя багатьох материків дно океану опускається дуже помірно до глибини близько 200 м (660 футів). За цією лінією морське дно звичайно опускається стрімко, вздовж континентального схилу, у напрямі набагато глибшого басейну посередині океану. Покрита водою континентальна межа називається континентальним шельфом і простягається від берегової лінії до верхнього краю континентального схилу.

Континентальність — зміна температури повітря у внутрішніх частинах материків. Що більша відстань від помірного впливу океану, то значніший екстремум у літніх і зимових температурах. Континентальні частини материків також переважно сухі, позаяк відстань до джерел океанічної вологи є суттєвою.

Конурбація — загальний термін, що використовується для визначення великого мультиметропольного комплексу, сформованого злиттям двох або більше головних урбаністичних ареалів. Класичним прикладом є атлантичний Мегалополіс, який простягається уздовж північно-східного узбережжя США від штату Мен до Віргінії.

Коридор — термін стосується просторової структури, у якій людська діяльність організована лінійним способом, як от уздовж головного транспортного шляху або у долині, обмеженій підвищенням. Інше значення: подовження території країни, аби пов'язати її з морем, іншим регіоном тощо.

Корінні народи — місцеве тубільне населення; термін часто використовується для позначення жителів територій, які були завойовані й колонізовані імперськими державами Європи.

Культурна географія — широкомасштабна й різнобічна галузь географії, яка вивчає просторові аспекти людської культури.

Культурна дифузія — процес поширення і засвоєння певного культурного явища від місця його зародження по ширшій території.

Культурна екологія — множинні взаємодії і взаємозв'язки між культурою та її природним довкіллям.

Культурний ландшафт — форми та артефакти, послідовно накладені на природний ландшафт діяльністю різних людських користувачів.

Культурний осередок — серцевина, материнська територія, інноваційний центр; місце походження великої культури.

Культурний регіон — просторово визначена одиниця у сфері культури; регіон, усередині якого переважають певні культурні норми.

Культурогенеза — у широкому розумінні процес зародження і становлення духовного життя певного народу, зафіксований пам'ятками культури, науки, освіти, релігії, побуту тощо.

Лінгвогенеза — процес зародження і становлення мови певного народу.

Льодовиковий період — відтинok геологічного часу, протягом якого середня атмосферна температура Землі знизилася, спричинивши переміщення континентальних льодовиків у напрямі до екватора на вищих широтах і збільшення гірських льодовиків на підвищеннях і поза ними на нижчих широтах.

Макіладорас — назва сучасних промислових підприємств у Мексиці на кордоні зі США. Ці фабрики з іноземною власністю збирають імпортні компоненти і/або сировинні матеріали, а потім експортують кінцеву продукцію — переважно до Сполучених Штатів.

Масштаб — подання реального світу на певному рівні зменшення або узагальнення. У картографії — відношення відстані на карті до відстані на земній поверхні; позначається як стовпчикова діаграма, репрезентативна частина і/або словесне твердження. Макромасштаб стосується великої території національних пропорцій; мікромасштаб стосується місцевої території, не більшої, ніж район.

Медична географія — наука про здоров'я і хвороби у географічному контексті та у просторових вимірах. Поміж іншого, ця галузь географії вивчає джерела, шляхи дифузії та поширення захворювань.

Медіанний кордон — міжнародний морський кордон, накреслений там, де ширина моря менша, ніж 400 морських миль. Позаяк держави на іншій стороні цього моря висувають претензії на виключні економічні зони (200 морських миль), потрібно зменшити ці претензії до медіанної відстані, однакової від кожного берега.

Меридіан — лінія довготи, простягнута з півночі на південь через глобус, яка разом з паралелями широти формує глобальну ґратчасту систему. Всі меридіани збираються в обох полюсах і знаходяться на максимальній відстані один від одного на екваторі.

Меркантилізм — протекціоністська політика європейських держав протягом XVI–XVIII ст., яка підтримувала економічне становище держави стосовно держав-суперниць. Центральним у такій політиці було нагромадження золота й срібла та підтримання активного торговельного балансу (переважання експорту над імпортом).

Метиси — людність змішаного білого та американо-індіанського походження.

Метрополіс — міська агломерація, що складається з центрального міста і сукупності передмість. Див. міська (метрополітенська) територія.

Митний союз — зона вільної торгівлі, у якій країни-члени встановлюють єдині ставки тарифів на імпорту із зовнішньої території.

Міграція — рух населення, пов'язаний зі зміною постійного місця проживання.

Міжгалузовий комплекс (МК) — сукупність декількох (мінімум двох) галузей, поєднаних певним типом зв'язків і відносин. За просторовими масштабами виділяють національногосподарські (у межах країни) і територіальні (регіональні) МК. За типом зв'язків і відносин: а) МК на основі вертикальних зв'язків між сировинновиробними і переробними галузями (агропромисловий, лісопромисловий); б) МК на основі

виготовлення взаємозамінної продукції чи надання послуг (паливно-енергетичний, продовольчий, транспортний); в) МК на основі розв'язання певної територіальної, господарської, соціальної, екологічної тощо проблеми.

Місто-держава — незалежна політична одиниця, що складається з одного міста з обов'язковим запліччям. Стародавні міста-держави Греції мають сучасний еквівалент у Сінгапурі.

Місцезона — внутрішні локаційні риси міського центру, в тому числі його локальна просторова організація і природне оточення.

Міська (метрополітенська) територія — повністю забудований несільський ареал та його людність — включно з найновішими субурбанізованими околицями.

Мова міжнаціонального спілкування — спільна мова, що переважає у певній місцевості; друга мова, якою можуть розмовляти і яку розуміють багато людей, хоча вони розмовляють іншими мовами вдома.

Модель європейської держави — держава на легально визначеній території з населенням, що управляється зі столичного міста репрезентативним урядом.

Модель ізольованої держави фон Тюнена — пояснює розміщення сільськогосподарської діяльності у ринковій економіці (концентричні кільця навколо центрального ринкового міста). Визначальним чинником відстані розміщення від ринку є спроможність отримувати прибуток. Початкова (1826 р.) модель ізольованої держави нині використовується у континентальному масштабі.

Модель урбаністичних світів — географічна генералізація порівняно великого міста. Таке місто — це широко розкиданий мультицентрний метрополіс, що складається із дедалі більше незалежних зон, кожна з яких фокусується у власному околичному середмісті; єдиним винятком є стиснута центральна зона, сфокусована у центральному діловому районі (ЦДР).

Мозаїчна культура — нова культурно-географічна структура США, у якій переважає фрагментація специфічних соціальних груп, пов'язаних спільністю інтересів, доходів, раси, етнічності, віку, зайнятості, способу життя тощо. В результаті виникає дедалі більш гетерогенний соціопросторовий комплекс, який нагадує мозаїку, складену з мільярдів відокремлених частинок.

Морська географія — географічне дослідження океанів і морів. Вивчає як природні аспекти (біогеографія коралових рифів, взаємозв'язки «океан—атмосфера», прибережна геоморфологія), так і суспільні (позначення морських кордонів, рибних полів, розвиток морських побереж).

Морський кордон — міжнародний кордон, що пролягає через водну поверхню. Подібно до всіх кордонів — це вертикальна площина, яка простягається від дна до повітряного простору понад водою.

Мулати — людність мішаного африканського (темношкірого) і європейського походження.

Мультинаціональні компанії — міжнародно активні корпорації, які можуть суттєво впливати на економічні та політичні справи багатьох країн, де вони діють.

Мусон — термін стосується сезонної зміни вітру і потоків вологи у певних частинах субтропіків і в низьких та середніх широтах. Сухий мусон трапляється у прохолодному сезоні, коли переважають сухі вітри з берега. Вологий мусон спостерігається у спекотні літні місяці, він спричинений вітрами з моря, що приносять велику кількість опадів. Різниця тиску над сушею і морем є пусковим механізмом для вітрів, які завжди дмуть із території відносно високого тиску до території відносно низького тиску. Мусони мають найбільший регіональний вплив у прибережних зонах Південної, Південно-Східної та Східної Азії.

Мусульманський фронт — термін, що використовується деякими вченими для Африканської перерізної зони Північної Африки, яка переважно розглядається як межа ісламу, що розширюється і впливає на країни від Гвінеї на заході до Африканського Рогу на сході.

Наднаціональний — вид об'єднання, що охоплює декілька держав; політичне, економічне і/або культурне співробітництво для досягнення спільних цілей. Європейський Союз є однією з таких організацій.

Нанесений кордон — політичний кордон, нанесений владними чужинцями на сформований суспільний ландшафт; звичайно він ігнорує попередні культурно-просторові моделі. Приклад: кордон, який надалі розділяє Північну і Південну Корею.

NATO (North Atlantic Treaty Organization) — міжнародна спілка, заснована під проводом США у 1950 р., у пік «холодної війни» як наднаціональний пакт захисту повоєнної Європи від радянської воєнної загрози. Сьогодні НАТО перебуває у процесі трансформації, розширюючи своє членство й водночас модифікуючи у пострадянську епоху свої цілі.

Націогенеза — процес зародження і становлення певної нації як окремої державно-політичної спільноти у контексті її змагання за самостійне державницьке існування з іншими подібними спільнотами.

Національна держава — держава, організована певною нацією. У такій державі, крім корінної (етнічної) нації, як правило, проживають етнічні меншини.

Національна ідея — сукупність думок і переконань щодо духовно-культурної окремішності певної етнічної спільноти і необхідності створення нею своєї незалежної держави. Українська національна ідея зародилася у кінці XVIII ст. з початком формування української модерної нації.

Національна (етнічна) територія — географічний простір, суцільно заселений певним народом (етносом).

Національно-персональна автономія — правовий статус національних (етнічних) меншин, згідно з яким їм надається законна можливість об'єднуватися у національні союзи і вибирати найвищі органи влади й управління. В Українській Народній Республіці передбачалася така автономія для меншин, чисельність яких була не менше 10 тис. осіб.

Нація, народ — із правового огляду цей термін охоплює всіх громадян держави (існують й інші трактування). Більшість сучасних визначень мають на увазі велику групу людей, які характеризуються спільністю мови, етнічності, релігії та інших культурних рис. Така гомогенність фактично притаманна лише небагатьом державам.

Нація-держава — країна, населення якої характеризується суттєвою культурною гомогенністю та єдністю. Ідеальна форма, якої прагне більшість націй і держав, — це політична одиниця, у якій державна територія збігається з етнічною територією.

Нація-державотворець — етнос, який організовує, контролює і спрямовує політичну владу, економічне та соціальне життя у державних кордонах. Може бути як автохтонною, так і прийшлою.

Неоколоніалізм — термін, який використовується країнами, що розвиваються, аби підкреслити, що вкорінена колоніальна система міжнародного обміну і потоків капіталу не змінилася у постколоніальну еру, збільшуючи величезні економічні переваги розвинутого світу.

Неформальний сектор — сектор економіки, в якому домінують неліцензовані продавці вітчизняних товарів і послуг. Це примітивна форма капіталізму поза контролем уряду, притаманна багатьом країнам, що розвиваються.

Номадизм — кочовий спосіб життя, циклічний рух населення у певному порядку. Кочовики-номади є переважно скотарями.

Оаза — велика або мала територія, де постачання води (з водоносного шару або великої ріки) дає змогу перетворити прилеглу пустелю на продуктивні сільськогосподарські угіддя.

Ойкумена — придатні для життя частини поверхні Землі, де з'явилися постійні людські поселення.

Околичне місто — нецентральна частина американського метрополісу; уже не передмістя, вона перетворилася на цілком сформоване місто у кінці XX ст.

Околичне середмістя — у США та інших передових країнах значне зосередження важливих видів міської діяльності навколо добре доступної субурбаністичної локації. Найбільші з них сьогодні співмірні з американським центральним діловим районом бізнесу (ЦДР) міста.

ОПЕК (Organization of Petroleum Exporting Countries) — міжнародний картель або синдикат, утворений низкою країн-виробників для відстоювання спільних економічних інтересів з допомогою проведення спільної цінової політики і обмеження ринкового вибору для споживачів. 11 країн-учасниць ОПЕК (на середину 2001 р.) такі: Алжир, Індонезія, Іран, Ірак, Кувейт, Лівія, Нігерія, Катар, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати і Венесуела.

Опустелювання (аридизація) — процес наступу пустелі на сусідні степи як результат деградації недовговічного напіваридного довкілля під впливом суспільного чинника.

Органічна теорія держави — теорія розвитку держави Фрідріха Ратцеля, яка трактує державу як біологічний організм, життя якого, від народження через зрілість до згасання і загибелі, віддзеркалює такий самий шлях, як і будь-якої живої істоти.

Острови вулканічного походження («високі острови») — вулканічні острови Тихоокеанського світу, які досить високі, щоб затримувати достатню кількість вологи з тропічного повітря. Вони добре зволожені, їхні вулканічні ґрунти забезпечують продуктивне сільське господарство, тому ці острови підтримують більшу кількість населення, ніж так звані «низькі острови».

Острови рифового походження («низькі острови») — низько розміщені коралові острови Тихоокеанського світу, які на відміну від островів вулканічного походження не можуть затримувати достатньо вологи з тропічного океанського повітря, щоб уникати хронічної засухи. Тому продуктивне сільське господарство тут неможливе, а нечисленне населення має покладатися на рибальство і збирання кокосів.

Офшорне банківництво — фінансові операції іноземних компаній та окремих осіб, які переказують свої прибутки на рахунки в іншій країні, щоб уникнути сплати податків у своїй країні.

Пандемія — вибух хвороби, яка поширюється по всьому світу.

Паралель — спрямована зі сходу на захід (або навпаки) лінія широти, яка перетинається під прямим кутом із меридіанами довготи.

Первинні види економічної діяльності — діяльність, пов'язана з прямим видобуванням природних ресурсів із довкілля (гірничовидобувна промисловість, рибальство, сільське господарство тощо).

Первинний кордон — політичний кордон, який існував перед тим, як на цьому місці виник культурний ландшафт.

Перевалювальний пункт — місце вздовж транспортного шляху, де товари переміщують з одного перевізника на інший. У портах товари з трюмів океанічних суден перевантажують у залізничні вагони, вантажівки або на менші річкові судна для внутрішнього розподілу.

Передова столиця — столичне місто, розміщене у фактично або потенційно спірній території, як правило, біля міжнародного кордону; вона підтверджує прагнення держави зберегти свою присутність у спірному регіоні.

Перехідна зона — територія просторових змін, де стикається периферія двох прилеглих світів або регіонів; характеризується поступовим зміщенням (а не раптовим зникненням) властивостей, які відрізняють сусідні географічні одиниці одна від одної.

Перешийок — суходільний міст; порівняно вузьке з'єднання між більшими масивами землі. Центральна Америка формує таке сполучення між Мексикою і Південною Америкою.

Перфорована держава — держава, територія якої повністю оточує іншу державу. Південна Африка, яка містить Лесото і тому перфорована ним, є класичним прикладом.

Першорядне (провідне) місто — найбільше місто країни, що перебуває на найвищому шаблі урбаністичної ієрархії, найбільший виразник національної культури і, як правило, столичне місто.

Північноамериканська угода про вільну торгівлю (North American Free Trade Agreement — NAFTA) — зона вільної торгівлі, що стала чинною у 1994 р.; охоплює США, Канаду і Мексику.

Пізніший кордон — політичний кордон, що сформувався одночасно з еволюцією важливих елементів культурного ландшафту, через який він проходить.

Плантація — великий маєток у власності окремої особи, родини або корпорації, організований для

виробництва товарної продукції. Майже всі плантації були засновані у тропіках; в останні десятиліття багато з них поділені на менші володіння або реорганізовані у кооперативи.

Плейстоценова епоха — порівняно недавній геологічний період, що розпочався близько 2 млн років тому. Позначений льодовиковими та м'якішими міжльодовиковими періодами. Хоч останні 10 000 років відомі як голоценова епоха, але умови, подібні до плейстоцену, зберігаються, і ми, ймовірно, сьогодні живемо під час ще одного плейстоценового міжльодовикового періоду.

Плюралістичне суспільство — суспільство, у якому дві або більше груп населення, кожна з яких має свою власну культуру, живуть поруч одна з одною, не асимілюючись, усередині однієї держави.

Повстанська держава — територіальне втілення успішного партизанського руху; встановлення антиурядовими силами територіальної бази під повним власним контролем.

Поділена столиця — у політичній географії випадок, коли в країні центральні адміністративні функції виконуються у більш ніж одному місті. Прикладами є Нідерланди і Південна Африка.

Подовжена держава — територіальна форма держави; являє собою видовжене простягання території, що виступає далеко поза основну її частину. Найкращим прикладом є Таїланд.

Політико-географічне положення — просторове відношення географічного об'єкта до даностей, що лежать поза ним і мають (можуть мати) на нього істотний політичний вплив. Цими даностями є передовсім держави (особливо сусіди першого і другого порядку), їхні політичні й військові блоки, вогнища війни, зони миру і т. д. Виділяють глобальне (в межах усієї Землі), регіональне (у політичній системі материка або частини світу) і сусідське політико-географічне положення.

Політична географія — дослідження взаємодії географічного ареалу і політичного процесу; просторовий аналіз політичних феноменів і процесів.

Політична нація (ПН) — спільнота громадян певної держави, сформована на основі спільності економічного, соціального і культурно-духовного життя. Існує два типи ПН: а) сформована на основі певної корінної автохтонної етнічної нації (такою є французька, німецька, італійська нації); б) сформована у певній державі як спільнота людей, чий предки або самі є вихідцями з інших країн (наприклад, американська чи австралійська політичні нації).

Полюс зростання — міський центр із певними рисами, який за умови інвестиційної підтримки стимулюватиме регіональний економічний розвиток у своєму запліччі.

Постіндустріальна економіка — нова економіка у США та інших розвинутих країнах; традиційні галузі дедалі більше витісняються високотехнологічним продуктивним комплексом, у якому переважають послуги і пов'язані з інформацією та управлінням види діяльності.

Пояс дроблення — регіон, затиснутий між міцнішими зовнішніми культурно-політичними силами; він перебуває під постійним тиском і часто фрагменто-

ваний агресивними противниками. Східна Європа і Південно-Східна Азія належать до класичних прикладів.

Природний ландшафт — безліч утворень, що формують поверхню Землі (гори, височини, низовини, плато), і природні риси, які їх характеризують (водойми, ґрунти, рослинність). Кожний географічний світ має своє поєднання природних ландшафтів.

Природний ресурс — будь-який цінний елемент (або засобів для кінцевого споживання) довкілля: мінерали, сировина, вода, рослинність, ґрунти і т. д.

Промислова революція — соціальні та економічні зміни у сільському господарстві, комерції та особливу у промисловості та урбанізації, які випливають із технологічних інновацій та спеціалізації наприкінці XVIII ст. у Європі.

Промисловий пояс Америки — майже прямокутний Серцевинний регіон, кутами якого є міста Бостон, Мілвокі, Сент-Луїс і Балтімор. Домінував у географії промисловості США і Канади у часи індустріальної епохи; сьогодні цей іще потужний економічний регіон залишається серцевиною Північноамериканського географічного світу.

Пустеля — аридний регіон з рідкою рослинністю, який отримує менше 25 мм (10 дюймів) опадів на рік. Як правило, характеризується крайнощами спеки й холоду, оскільки стримуючий вплив вологи відсутній.

П'ятинна економічна діяльність — діяльність, пов'язана з функціями управління або контролю, наслідком якої є ухвалення і виконання рішень у великих організаціях.

Region — широко вживаний термін і географічний концепт центрального значення; ареал на поверхні Землі, визначений за спеціальним критерієм.

Регіоналізація — процес формування цивілізаційних, економічних, соціально-економічних, політичних та культурно-духовних відмінностей як у межах окремих країн, так і у континентальному чи глобальному масштабах, а також відображення цього процесу в науці.

Регіональна держава — «природна економічна зона», що формується у глобальній економіці як її частина; її лідери мають справу прямо з іноземними партнерами і відстоюють найвигідніші умови для національних урядів, під керівництвом яких працюють.

Регіональні відмінності — просторові розбіжності у рівнях життя всередині країни, «середня» сукупна статистика якої приховує різницю, що існує між доходами багатшої серцевини і біднішої периферії.

Регіональна межа — теоретично це лінія, яка окреслює регіон. Але прямі лінії рідко трапляються у природі (так, прибережна лінія змінюється залежно від припливу). У культурному ландшафті регіональні межі не лише нечіткі, найчастіше вони мають перехідний характер.

Регимне місто (РМ) — міське поселення, у якому встановлено спеціальні правила в'їзду нерезидентів та їхнього проживання в ньому. Може бути портом, військовою, військово-морською базою, осередком військово-промислового комплексу, центром науково-пошукової діяльності тощо. Особливо багатим на РМ був колишній Радянський Союз.

Релігійний фундаменталізм — релігійний рух, метою якого є повернення до основ певної віри і вплив на державну політику. Мусульмани належать до цього руху як релігійні ревівалісти (відродженці).

Реліктовий кордон — політичний кордон, що перестав функціонувати, але сліди якого можна помітити у культурному ландшафті.

Релокаційна дифузія — послідовний процес дифузії, у якому те, що поширюється, передається агентами у міру того як вони переправляються на нові території. Найпоширеніша форма релокаційної дифузії передбачає поширення інновацій населенням, що мігрує.

Рифтова долина — западина або улоговина, яка утворюється тоді, коли частина земної кори провалюється між двома паралельними розломами (зсувами поверхні).

Розміщення населення — спосіб самоорганізації людності у географічному просторі. Один із найсуттєвіших аспектів суспільної географії, сукупний підсумок пристосування населення до природного, культурного й економічного довкілля.

Савана — тропічні трав'янисті території, де ростуть дерева з широкою кроною; також назва тропічного вологого і сухого клімату (*Aw*).

Серцевинний ареал — у географії термін із кількома значеннями. Серцевина стосується центру, осередка або фокуса. Серцевинний ареал нації-держави складається з найзаселенішого і найпродуктивнішого регіону та частини країни з найбільшою центральністю і доступністю; може також містити столицю.

Система — сукупність елементів (предметів) або інституцій та їхніх взаємовідносин. Географи розглядають системи як такі, що виражені просторово і функціонують у регіонах.

Систематична географія — тематична географія: культурна, політична, економічна тощо.

Сінісізація — здійснення китайського культурного впливу; китайська аккультурація.

Склад (пакгауз) — місце (як правило, портове місто), в якому імпортно-експортні товари складають перед транспортуванням; перевалювальний пункт.

Спеціальна економічна зона (СЕЗ) — промислові та експортні центри всередині Китаю, створені у 1980-х роках для залучення іноземних інвестицій та засвоєння технологій. Розміщені головню на південному тихоокеанському узбережжі Китаю.

Спільний ринок — зона вільної торгівлі, яка не лише створила митний союз (низку спільних тарифів на весь імпорт із зовнішньої території), а й усунула обмеження на рух капіталу, праці й підприємництва поміж країн-учасниць.

Степ — напіваридна лукопасовишна територія; прерія з невисокою травою. Також назва напіваридного типу клімату (*BS*).

Стратифікація — у розширеному (стратифікованому) суспільстві ієрархія соціальних класів. В індустріальному суспільстві робітничий клас стоїть на найнижчому місці, а еліта, яка володіє капіталом і контролює засоби виробництва, займає найвищий рівень. У традиційній кастовій системі Індії «недоторканні» формують найнижчий клас, тоді як усе ще багаті залишки благородного класу знаходяться нагорі.

Структурна перебудова — регульований на загальнодержавному і регіональному рівнях процес істотної зміни співпраці та зв'язків між різними фрагментами економічної і соціальної життєдіяльності. У національному комплексі — це зміна пропорцій і зв'язків між сферами виробництва і споживання, промисловістю й сільським господарством, видобувною та переробною промисловістю, а також в окремих міжгалузевих комплексах. Передбачає зміну політики держави щодо розподілу національного доходу, потоків (фінансових та інвестиційних), відтворювальної структури капіталовкладень, підготовки фахівців, входження країни у міждержавні економічні та політичні союзи.

Субдукція (рух по розломах) — у тектоніці явище, яке відбувається, коли океанічна плита зіштовхується з плитою, що є краєм континентального масиву. Легша континентальна плита насувається на важчу океанічну і штовхає її вниз.

Субтропічна конвергенція — вузька морська перехідна зона, що оточує земну кулю на широті приблизно 40 градусів і визначає межу холодного Південного океану на півночі, а також межі тепліших Атлантичного, Тихого та Індійського океанів на їхньому півдні.

Суспільно-географічний регіон — великий регіон країни, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній міським поселенням — демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає її головні зовнішні функції та геопросторову організацію. В Україні виділено шість таких регіонів.

Суходільний канал — наземний залізничний і/або шосейний коридор через перехийок, який виконує транзитні функції каналізованого водного шляху. Найкраще пристосований до руху контейнерів-вантажівок; на кожному кінці має бути порт з функціями перевалювального пункту для навантаження-розвантаження.

Суходільний міст — вузьке сполучення через перехийок між двома великими масивами суходолу. Це тимчасове явище (шонайменше у термінах геологічного часу), яке виникає чи зникає в міру того як рівень суші або моря підіймається або опускається.

Тайга — субарктичний, переважно хвойний засніжений ліс, що покриває північну Росію і Канаду на південь від тундри, яка оперізує арктичний берег.

Таксономія (систематика) — система наукової класифікації.

Тектонічна плита — частина мантиї та земної кори, середня товщина якої становить 100 км (60 миль). Існує понад десяток таких плит, більшість із яких має континентальні розміри та рухається. Там, де плити зіштовхуються і зсуваються одна під одну, відбуваються значна вулканічна активність і землетруси; найважливіший гороутворюючий чинник.

Теорія водних цивілізацій — згідно з нею давні міста спроможні були контролювати зрошуване землеробство у великих заплавах, а також здійснювати там політичну владу. Зокрема це стосується ранніх азійських цивілізацій долин Янцзи, Інду, Тігру та Євфрату.

Теорія серцевинної країни (гартленду) — гіпотеза, запропонована британським географом Галфордом Макіндером на початку XX ст.; згідно з нею будь-яка політична одиниця, розташована у серцевині Євразії, може стати достатньо міцною, щоб домінувати у світі.

Теорія доміно — стверджує, що політична дестабілізація в одній державі може спричинити порушення порядку в сусідній державі, зумовлюючи ланцюг подій, який у свою чергу може вплинути на низку суміжних держав.

Теорія кліматичних змін — альтернативна до теорії водних цивілізацій; за цією теорією зміна клімату більше, ніж монополія на засоби іригації, могла надати певним стародавнім містам переваги над іншими.

Теорія розміщення — логічна спроба пояснити модель локалізації економічної діяльності та способів, у який її виробничі ареали взаємопов'язані. Прикладом є теорія розміщення сільського господарства, що лежить в основі моделі фон Тюнена.

Терасування — трансформація схилу гори або пагорба у подібну до сходів послідовність горизонтальних площин для інтенсивного рослинництва.

Територіальна взаємозалежність — термін, що стосується функціональної спеціалізації. Коли на одній території виробляють певні товари або знаходяться певні сировинні матеріали, а інша територія має інший набір сировинних матеріалів і виробляє інші товари, їхні потреби можуть бути комплементарними; з допомогою обміну сировиною та продуктами вони можуть задовольняти потреби одна одної.

Територіальні води — зона морських вод шириною 12 морських миль, прилеглих до узбережжя країни; є частиною державної території і трактується як сегмент суверенної держави.

Територіальність — сенс поняття полягає у власності на певну територію певної країни або більш локальної спільноти, що виражається у намаганнях утримувати її недоторканною і добре захищеною.

Технополіс — спланований техноіндустріальний комплекс (такий як Силіконова Долина у Каліфорнії), що займається інноваціями, виробляє і просуває продукцію постіндустріальної інформаційної економіки.

Тихоокеанська окраїна — обширна група країн і частин країн (простягається за стрілкою годинника від Нової Зеландії до Чілі), що має спільну ознаку — вихід до Тихого океану; ці країни демонструють високий рівень економічного розвитку, індустріалізації та урбанізації; їхній імпорт і експорт переважно проходить через Тихоокеанський басейн.

Тихоокеанське вогняне кільце — зона нестабільності земної кори вздовж окраїн тектонічної плити, які оперізують басейн Тихого океану.

Топографія — конфігурація поверхні будь-якого сегмента природного ландшафту.

Транскультурація — культурні запозичення і взаємні обміни, які відбуваються, коли різні культури приблизно однакової складності й технологічного рівня тісно стикаються одна з одною.

Трансміграція — політика індонезійського уряду щодо зменшення кількості жителів перенаселеного

серцевинно-ареального острова Ява і переселення їх на інші острови.

Трансферність — здатність перемістити товар з одного місця в інше за прийнятних витрат; простота, з якою товар може бути транспортований.

Третинна економічна діяльність — діяльність у сфері послуг, таких як транспортування, банківництво, торгівля, освіта, рутинні офісні посади.

Тундра — безліса рівнина, що лежить уздовж арктичного берега у найпівнічніших частинах Росії та Канади, рослинність якої становлять мох, лишайник і деякі жорсткі трави.

Унітарна держава — нація-держава, яка має централізований уряд і адміністрацію, а також однакову владу в усіх частинах держави.

Урбанізація — термін із кількома значеннями. Частина населення країни, що проживає у міських місцевостях, характеризує рівень її урбанізації. Процес урбанізації передбачає рух людей до міст і містечок та їх зосередження там. Сьогодні це головна сила у кожному географічному світі. Інший тип урбанізації відбувається, коли місто, що розвивається, абсорбує сільські місцевості й трансформує їх в околиці.

Фазенда — кадова плантація у Бразилії.

Федеральна держава — політична структура, за якої центральний уряд репрезентує різноманітні субнаціональні утворення всередині нації-держави, дозволяючи цим утворенням зберігати свою ідентичність, мати власні закони, політику і звичаї у певних сферах.

Фізико-географічний регіон — регіон, усередині якого переважає значна гомогенність природного ландшафту, виражена певною одноманітністю рельєфу поверхні, клімату, рослинності і ґрунтів.

Фізико-географічні політичні кордони — політичні кордони, що збігаються з важливими рисами природного ландшафту, такими як ріки або гірські хребти.

Фізична (природнича) географія — дослідження географії природного світу. Її субгалузі охоплюють кліматологію, геоморфологію, біогеографію, географію ґрунтів, географію морів і водних ресурсів.

Фізіологічна густота — кількість людей на одиницю площі орної землі.

Формальний регіон — тип регіону, позначений певним ступенем гомогенності одного або кількох явищ; також називається однорідним регіоном або гомогенним регіоном.

Фрагментована держава — держава, територія якої складається з кількох окремих частин, не завжди суміжних. Ці частини можуть бути ізольовані одна від одної територією інших держав або міжнародними водами. Прикладами є США та Індонезія.

Функціональна спеціалізація — виробництво певної продукції або послуг як домінантна діяльність у конкретному місці.

Функціональний (спеціалізований) регіон — регіон, що характеризується динамічною внутрішньою структурою; як правило, зосереджується у центральному вузлі, звідси й називається вузловим або центральним регіоном.

Функціонально-компонентна структура регіону — взаємозв'язки складових частин регіону на основі виконання ними різних внутрішніх та зовнішніх функцій. Такими складовими можуть бути окремі галузі, міжгалузеві комплекси, енерговиробничі цикли. Серед них особливу роль відіграють галузі, на яких регіон спеціалізується.

Центральний діловий район (ЦДР) — серцевина центрального міста; визначається високою вартістю землі, концентрацією бізнесу і комерції, скупченням найвищих будівель.

Центральність — спроможність урбаністичного центру до притягання виробників і споживачів до його потужностей; «проникнення» міста у навколишній регіон.

Цунамі — сейсмічна (зумовлена землетрусами) морська хвиля, яка може набирати гігантських розмірів і спричиняти прибережні спустошення.

Четвертинна економічна діяльність — види діяльності, залучені до збору, опрацювання інформації та маніпулювання нею.

«Чотири двигуни Європи» — регіони Рона — Альпи (Франція), Баден — Вюртемберг (Німеччина), Каталонія (Іспанія) і Ломбардія (Італія). Кожен є високотехнологічним регіоном, що характеризується винятковою промисловою потужністю та економічним успіхом не лише у Європі, а й на глобальній арені.

Шаріат — кримінальний кодекс, базований на ісламському законі, який приписує тілесні покарання, ампутації, шмагання і т. п. за більші й менші провини. Його чинність сьогодні пов'язана з поширенням релігійного фундаменталізму у мусульманських суспільствах.

Широта — лінії широти є паралелями, що простягаються у напрямі схід — захід по глобусу, від 0 градусів широти на екваторі до 90 градусів північної та південної широти на полюсах.

Географічний показчик

- Абадан 439, 444
Абердін 98, 102
Абіджан 93, 472, 478, 479
Абіссінія 483
Абруццо 110
Абу-Дабі 432
Абуджа 476
Абхазія 169, 209, 240, 241
Авейру 112
Авіла 112
Авілес 112
Австралійська плита 658
Австралійська столична територія 665
Австралія 21, 25, 29, 32, 37, 38, 41, 48—50, 57, 60, 144, 145, 165, 169, 175, 176, 228, 273, 297, 305, 345, 383, 392, 395, 452, 453, 499, 552, 604, 637, 652, 653, 657—675, 678, 680, 684, 685, 687, 689
Австрало-Антарктична улоговина 17
Австрало-Антарктичне підняття 17
Австрійська імперія 409
Австрія 38, 52, 41, 58, 71, 76, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 90, 96, 109, 110, 116, 121, 122, 146, 154, 171, 172, 174, 191, 192
Австро-Угорська імперія 79, 85, 86, 97, 115, 140, 150, 154
Автономна Республіка Крим 162, 177, 183, 187
Агра 110
Адамава 480
Аддіс-Абеба 16, 420, 423, 472, 487
Аделаїда 165, 176, 661, 662, 664—666, 668
Аден 433
Аденська затока 16
Алжарія 240, 241
Алідже 58
Адріатика 14, 154
Адріатичне море 58, 63, 71, 74, 80, 83, 87, 88, 109, 110, 116, 117, 122, 125
Адріатичне узбережжя 123
Адур 58
Азербайджан 38, 41, 53, 147, 152, 169, 198, 209, 210, 215, 218, 234, 238, 240—242, 402, 410, 420, 422, 433, 438, 439, 444
Азовське море 59, 131, 143, 150, 184
Азорські о-ви 16
Айдаго, штат 292—294
Айлінгтон 100
Айова, штат 22, 228
Айос-Дімітріос 114
Акаба 410, 421
Акаба, затока 420
Акадія 286
Аквітанія 94
Акра 472
Аконкагуа, г. 16
Акрі 382
Аксум 462, 469
Акюрейрі 58, 104
Алабама, штат 252, 269, 272
Аландські о-ви 58
Албанія 38, 41, 42, 52, 58, 71, 83, 87, 109, 110, 114, 116, 117, 122, 125, 409
Алберт, оз. 483
Алберта, провінція 24, 174, 252, 269, 270, 273, 275—277, 279, 295
Алвін 98, 104
Алгарві 108
Алдан, р. 17
Александрія 411, 415, 417
Алеутський жолоб 17
Алеутські о-ви 16, 17
Алжир 16, 38, 41, 45, 54, 58, 63, 87, 95, 108, 109, 145, 403, 404, 409, 410, 416, 416—419, 430, 438, 473
Алжир, м. 409, 417, 418
Аліканте 108, 112
Аліс-Спрінгс 664, 669
Аллагабад 522
Алмати (Алма-Ата) 409, 440, 584
Алтай 17, 165, 167, 168
Алтай, гори 212
Алтинтаг, гори 581
Алтун-Га 306
Аляска, затока 16
Аляска, п-ів 16, 210, 214, 215, 251—253, 259, 294, 295, 552, 560

- Аляска, штат 27, 32, 206, 215, 269, 305, 347, 356
 Альбасете 112
 Альборан, море 112
 Альборан, о. 58
 Аль-Кудс 428
 Альмаді, м. 16
 Альмансор, г. 88
 Альмерія 108, 112
 Альпійські гори (Альпійська система, Альпи) 16, 25, 26, 28, 58, 62, 63, 64, 75, 76, 88, 96, 97, 108, 116, 212, 417, 451
 Альхесірас 108, 112
 Амазонія, штат 364
 Амазонка, басейн 345, 346, 353, 355, 361, 369—371, 380
 Амазонка, р. 16, 321, 340, 345, 346, 349, 362, 375, 380—382
 Амазонська долина 22, 364
 Амазонська низовина 16
 Амбарава 50
 Амбон 650
 Американське Самоа 677, 679, 684
 Ам'єн 92, 98, 171
 Амірантські о-ви 16
 Амман 424
 Амрітсар 510, 523
 Амстердам 58, 84, 86, 88, 95, 98, 104
 Амстердам, о. 17
 Амудар'я, р. 16, 444
 Амур, р. 17, 215, 216, 242, 243, 245, 556, 574
 Амурська область 245
 Анадир 17, 28
 Анатолійське плоскогір'я 436, 437
 Анатолія 435
 Ангара, р. 17, 224, 243
 Ангкор 636, 637
 Ангола 38, 41, 55, 452, 459, 465, 467, 472, 480, 483, 487, 490, 491, 633
 Андалузія 108, 112, 113
 Андаманське море 639
 Анди, гори 16, 25, 33, 333, 345—347, 349—351, 354, 355, 364, 375, 380—383, 385, 388, 450, 472
 Андорра 94, 112, 113
 Андорра-ла-Велья 58, 88, 108
 Андське плато 353
 Андський регіон 382
 Андський хребет 378, 387
 Анжу 24
 Анкара 59, 436—438
 Анкона 108, 109, 110
 Анкорідж 295
 Аннам 623, 633
 Анталія 59
 Анталія, зат. 59
 Антананаріву 16, 489
 Антарктида 16, 17, 19, 452, 493, 659, 660, 688, 689
 Антарктичний п-ів 16, 689
 Антверпен 88, 94, 95, 98
 Антигуа та Барбуда 53
 Антильські о-ви 38, 305, 312, 314, 315
 Антофагаста 382, 388
 Антська держава 134
 Андхра-Прадеш, штат 520, 521
 Аньєн-сюр-Сен 93
 Аньхой, провінція 569
 Аньян 554
 Аоминь (Макао) 558, 569, 592
 Апенніни, гори 58, 63, 64, 108
 Апеннінський п-ів 109
 Аппалачі, гори 16, 39, 252, 255, 260, 269
 Апулія 110
 Аравійський п-ів 16, 47, 49, 392, 393, 398, 405, 407, 410, 419, 420, 430—432, 536, 628
 Аравійсько-Індійський хребет 16, 17
 Аравія 394, 395, 401, 402, 420, 433, 454, 464, 470
 Арагона 112
 Арад 116
 Аральське море 16, 443, 444
 Аранхунес 112
 Араука 377
 Аргентина 38, 54, 73, 165, 174, 175, 289, 346, 349, 351, 353—358, 360—362, 366, 368, 382—388, 659
 Аргентинська улоговина 16
 Аргунь, р. 556
 Арденни 58, 95
 Арекіпа 358
 Арізона, штат 291, 292
 Аріка 382
 Арканзас, р. 255
 Арктика 294
 Арктична низовина 212, 240
 Арктичний архіпелаг 16
 Арктичний національний заповідник 295
 Арктичний схил [Аляска] 295
 Аруба 314
 Аруначал-Прадеш, штат 504, 521, 537, 539
 Архангельськ 59, 234
 Аск'я, влк. 58
 Аспен, долина 213
 Ассам, штат 510, 521, 523, 533, 536, 539
 Ассірія 146
 Астана (Акмола, Акмолінськ) 440

- Астурія 112, 113
 Асунсьйон 175, 358, 361, 387
 Атабаска 295
 Атабаска, р. 16
 Атакама, пустеля 351, 388
 Атирау 443
 Атланта 263, 282, 290, 467
 Атлантичний океан 16, 20, 24, 25, 28—31, 36, 37, 40, 41, 49, 62, 63, 71, 74, 80, 83, 87, 91, 94, 98, 104, 105, 108, 112, 113, 145, 206, 211, 215, 260, 261, 304, 311, 341, 342, 345, 364, 375, 392, 410, 464, 480, 488, 493, 659, 688, 689
 Атлаські гори 16, 25, 64, 416—418, 451
 Аурельйо 111
 Аутер-Бейліс, банка 58
 Афганістан 38, 41, 54, 96, 146, 177, 224, 392, 402, 403, 405, 409, 434, 435, 438, 439, 440, 443, 445, 446, 447, 502, 504, 508, 512—518, 540, 597
 Афіни 58, 76, 85, 86, 109, 114, 115, 125
 Африканська перехідна зона 47, 49, 410, 419, 420, 470, 482, 487
 Африканська плита 454
 Африканський Виступ 450, 473
 Африканський Ріг 392, 433, 434, 450, 470, 487
 Африкансько-Антарктична улоговина 16
 Ахагар, нагір'я 452
 Ахен 88, 90, 94
 Ахмадабад 513, 535
 Аяччо 109, 110
- Баб-ель-Мандебська протока** 433
 Баварія, земля 89, 90, 171
 Багамські острови 16, 20, 38, 40, 53, 306
 Багдад 232, 400, 401, 409, 422, 423
 Бадалона 112
 Баден 80, 91
 Баден—Вюртемберг, земля 90, 91
 Базель 88, 90, 94
 Баїя, штат 351, 366, 478
 Байкал, оз. 173, 212, 242, 243, 596
 Байонна 94, 112
 Байрон, м. 17
 Бакассі, п-ів 482
 Бакбо 633
 Баку 169, 215, 234, 241, 242, 444
 Балатон, оз. 58
 Балеарські о-ви 108, 109, 112
 Балі, о. 625, 650, 660
 Балкани 49, 67, 85, 115, 126
 Балканський п-ів 58, 63
 Балканський регіон 409
- Балканські гори 126
 Балтійська гряда 58
 Балтійське море 16, 58, 61, 63, 64, 71, 74, 80, 83, 87, 88, 90, 104, 106, 116—118, 120, 131, 135, 157, 206, 213, 216, 234, 235
 Балтійський регіон [Балтика, Балтія] 14, 106, 117—120, 169
 Балтійсько-Понтійська вісь 152
 Балтімор 37, 255, 262, 263
 Балтія 130, 148, 152, 169
 Балхаш, оз. 17
 Банат 170
 Бангалор 508, 513, 535, 536, 537
 Бангкок 627, 631, 639, 640
 Бангла 539
 Бангладеш 36, 38, 39, 41, 44, 48, 56, 501, 502, 504, 505, 508, 513, 518, 519, 520, 521, 530, 532, 536, 537, 538, 539
 Бангладеш (Східний Пакистан) 623, 641
 Бандар-Лампунг 651
 Бандар-Сері-Бегаван 647
 Бандейра, г. 16
 Банкс, о. 16
 Баотоу 577
 Барбадос 38, 40, 53, 306, 314, 318
 Баренцове море 16, 58, 59, 61, 211, 234
 Барі 109, 110
 Баркінг 100
 Баркісімето 372
 Барранкілья 358, 375
 Барроу, м. 16
 Барроу-ін-Фернесс 98
 Барселона 58, 71, 80, 86, 88, 109, 112
 Басіліката 110, 111
 Баскський регіон 79, 80, 112, 113
 Басра 422
 Бассова протока 663, 668
 Бастія 88, 109, 110
 Батавія (Джакарта) 624, 646, 647
 Батумі 59, 242
 Батурин 139, 188
 Бау, р. 275
 Баунд-Брук 173
 Баффіна море 16, 102, 105
 Баффінова Земля, о. 16
 Бахрейн 38, 41, 54, 410, 430, 432
 Бахчисарай 162, 183
 Бахчисарайський район 183
 Башкортостан 219
 Бейоглу 436
 Бейра 490, 491

- Бейрут 409, 424
 Бейхай 589
 Бейцзін (Пекін) 549
 Бекаа 424
 Белград 109, 116, 124, 170
 Белен 358, 362
 Беліз 38, 40, 53, 305—307, 313, 331, 334—337
 Беліз-Сіті 306
 Беллінсгаузена, море 16
 Беллінсгаузена, улоговина 16
 Белтвей 284, 285
 Белуджистан 512
 Белуджистан (Іранський) 438
 Белуджистан (Пакистанський) 438
 Белуджистан, пустеля 514—517
 Белу-Орізонті 358, 361, 366
 Белфаст 58, 98, 102
 Бельгія 38, 41, 52, 58, 67, 70—73, 76, 79—83, 85—88, 90, 91, 94—96, 98, 148, 171, 186, 208, 304, 465, 467, 631
 Бель-Іль, о. 58
 Бельмопан 336
 Бельско-Бяла 169
 Бенавенте 112
 Бенгазі 419
 Бенгалія 508, 510, 519, 530
 Бенгальська затока 17, 501, 505, 520, 530, 536, 538, 539
 Бенгела 480, 490
 Бендери 154
 Бенілюкс 81, 82, 86, 95, 103, 148
 Бенін 38, 41, 55, 420, 464, 478
 Бенуе, плато 461
 Бенуе, р. 461, 475
 Берген 34, 58, 98, 104, 106, 172
 Берегове 154
 Берестейщина 134, 137, 142, 154, 167, 168
 Берінгова протока 16, 17, 214, 215, 347, 552
 Берінгове море 17, 28, 210, 211
 Берлін 58, 71, 76, 86, 88—90, 104, 116, 171, 465
 Бермудські о-ви 40
 Берн 58, 88, 94, 97, 109, 110, 163
 Бессарабія 134, 140—142, 182
 Белгород 133
 Белгородська обл. 134, 168
 Беломорск 58
 Бєлуха, г. 17
 Бидгощ 116
 Біа, г. 620
 Біарріц 94
 Біге, плато 488
 Білгородщина 142, 167,
 Біле море 58, 59, 234
 Біле, оз. 59
 Білефельд 88, 90
 Білий Ніл, р. 410, 416
 Біличі 190
 Біловезька Пуща 143
 Білорусь 20, 38, 39, 41, 52, 58, 71, 77, 80, 83, 87, 116, 117, 119, 132—134, 140, 143, 147, 150, 152, 154, 167, 168, 177, 178, 209, 210, 217, 232, 233, 240
 Білявинці 151
 Більбао 58, 71, 88, 108, 112
 Більча-Водиця 200
 Біоко, о. 483
 Бірма (М'янма) 623, 633, 641
 Бірмінгем 98, 99, 100, 101
 Біскайська затока 16, 58, 88, 93, 94, 108, 111, 112
 Бісмарка море 685
 Біхар, штат 519, 521, 522, 524, 528, 533, 535, 536
 Бішкек 445
 Благовещенськ-на-Амурі 167
 Благодатний Півмісяць 396, 397, 593
 Блуграсс 289
 Бобіньї 93
 Бове 92
 Богемія 116, 120
 Боденське, оз. 58, 110
 Бойківщина 134
 Болгарія 14, 38, 41, 58, 71, 80, 83—85, 87, 114—117, 125, 126, 152, 154, 157, 170, 171, 181, 409
 Болівія 38, 40, 54, 347, 352, 355—358, 360, 361, 371, 382, 383, 388
 Болонья 88, 109, 110, 116
 Болохівська земля 182
 Болтон 98
 Больцано 110
 Бомбей (Мумбаї) 46, 509, 510, 518, 522—524, 529, 531
 Бонайре 314
 Боніфачо, протока 58
 Бонн 58, 88, 89, 91
 Боргарнес 104
 Бордо 58, 88, 93, 94, 108, 171, 172
 Борнгольм, о. 58, 104
 Борнео (Калімантан) 34, 623—625, 328, 629, 643, 646, 647
 Борнмут 98
 Боснія 117, 122, 123, 125, 170, 393, 409, 633
 Боснія та Герцеговина 35, 38, 41, 52, 58, 71, 80, 83, 87, 109, 110, 116, 170

- Бостон 23, 24, 37, 173, 262, 263, 273, 282, 284, 285
 Босфор, протока 58, 436
 Ботев, г. 58
 Ботнічна затока 58, 104
 Ботсвана 38, 41, 55, 457, 467, 490, 491, 494
 Бофорта море 16
 Бохай, затока 576
 Брага 108
 Брандфорд 98
 Браззавіль 93, 483
 Бразілія 358, 364, 365, 369
 Бразілія 16, 22, 38, 40, 44, 45, 47, 48, 54, 112, 165, 171, 174, 175, 289, 342, 345, 346, 349—358, 360—369, 371, 372, 380, 382, 383, 385, 387, 453, 619, 661
 Бразильська улоговина 16
 Бразильське плоскогір'я 16, 346, 364, 453
 Браїла 116
 Брайтон 98
 Бракнелл 78
 Бранденбург, земля 90
 Братислава 116, 120, 170,
 Братськ 224, 243
 Брахмапутра, р. 17, 504, 506, 508, 521, 537, 539
 Брашлавщина 134, 163, 182
 Брашов 116
 Бремен 88, 90, 104
 Брент 98, 104
 Брентвуд 78
 Брест (Біл.) 141
 Брест (Фр.) 58, 88, 94
 Бретанське плато 63
 Бретань 94
 Бретань, п-ів 58
 Брешиа 110
 Британія, о. 97, 594, 598
 Британська Колумбія, провінція 19, 32, 252, 253, 273—279, 281, 296—299
 Британська низовина 98
 Британське нагір'я 98
 Британські о-ви 14, 47, 49, 59, 63, 79, 86, 97, 99, 107, 678
 Бріндізі 110
 Брісбен 176, 661, 662, 664—666, 668
 Брістоль 98
 Брістольська затока 58, 98
 Брно 58, 116, 120
 Броди 181, 192, 198, 444
 Брокен-Гілл 668
 Броккан, г. —58
 Броссар 24
 Бруней 38, 41, 57, 614, 619, 631, 642, 644, 646, 647
 Брус, г. 17
 Брчко 123
 Брюссель 58, 71, 81, 82, 84, 86, 88, 90, 94—96, 98, 122
 Брянськ 139
 Брянська обл. 142
 Брянщина 134
 Буг, р. 58, 141
 Буганда 486
 Бугенвіль, о. 685
 Буда 122
 Будапешт 58, 109, 110, 116, 122, 170
 Буде 104
 Буенос-Айрес 16, 165, 175, 357, 358, 361, 383, 385—387
 Буковина 134, 139, 140, 157, 160, 166, 170, 174, 175, 182
 Булавайо 492
 Булонь-Біанкур 93
 Бургас 112, 116, 171
 Бургенланд 116
 Бургундія 92—94
 Буря, р. 245
 Бурж 88, 94
 Буркіна 38, 41, 55, 478
 Бурос 104
 Бурунді 38, 41, 55, 472, 482, 483, 486, 487, 633
 Бурятія Республіка 243
 Буськ 135
 Бутан 38, 41, 56, 146, 501, 504
 Бухарест 58, 109, 116, 125, 170
 Бушвелд 490
 Б'яргтаунгар, м. 58
Вааль, р. 490
 Вааса 58, 104
 Вавілон 75, 146, 396, 397
 Вайгач, о. 59
 Вайле 104
 Вайт, о. 58
 Вайтанг 674, 675
 Валахія 125
 Валдайська височина 59
 Валенсійська затока 58, 108, 112
 Валенсія 58, 108, 112, 113, 372
 Валле-д'Аоста 110
 Валлетта 109
 Валлонія 96
 Вальпараїсо 388
 Вальядолід 58, 108, 112

- Ваніно 244
 Ванкувер 19, 24, 143, 263, 275, 276, 282, 298, 299
 Ванкувер [США] 281, 296
 Ванкувер, о. 16, 19
 Вануату 41, 57
 Вануату о-ви 678, 683, 684
 Варанасі 513, 522
 Варангер п-ів 58
 Варангер, фіорд 58
 Вардар, р. 58
 Варенн 24
 Варна 116, 171
 Варта, р. 58
 Варшава 58, 76, 86, 116, 117, 151, 169
 Васатч, хребет 294
 Ватерлоо 72, 76, 100, 280
 Ватикан 109—111, 146, 148, 169, 172
 Ваханський коридор 446, 514
 Вашингтон 24, 37, 145, 163, 255, 263, 264, 282, 284, 285, 290, 317, 429, 518, 560, 617, 679
 Вашингтон, штат 32, 253, 297
 Вашингтонова височина 266
 Ведделла, море 16
 Везер, р. 58, 63, 65
 Везувій, влк. 16
 Вей, р. 554
 Вейк, о. 677
 Велеснів 151
 Велика Австралійська Затока 17
 Велика Британія (Британія) 28, 38, 41, 43, 53, 64—68, 70, 72, 75, 76, 79, 80, 82—84, 86, 87, 94, 95, 97—104, 106, 111, 146—148, 171, 180, 181, 208, 215, 216, 250, 260, 275, 276, 314, 318, 320, 335, 352, 465, 467, 473, 475, 479, 486, 491, 497, 502, 510, 530, 535, 569, 573, 580, 590, 599, 602, 620, 623, 632, 647, 662, 666, 670, 672, 678, 688
 Велика Пішана Пустеля 17
 Велика пустеля Вікторія 17
 Велике Ведмеже, оз. 16
 Велике князівство Литовське 137, 149, 188, 197
 Велике Невільниче, оз. 16
 Велике Солоне озеро 253
 Великий Артезіанський Басейн 659
 Великий Бар'єрний риф 666
 Великий Вододільний хребет 17, 25, 658, 689, 662, 665
 Великий Дайк 490, 491
 Великий Кавказ 59
 Великий канал [Китай] 554, 577, 578
 Великий Каньйон 253, 292
 Великий Луг 150
 Великий Уступ 453, 488, 491, 494
 Великий Хінган 17
 Великі Антильські о-ви 16, 48, 302, 303, 306, 314, 315, 317
 Великі Афіни 114
 Великі Зондські о-ви 17, 646
 Великі Озера [Америка] 255, 269, 275, 281, 287
 Великі озера [Африка] 450—452, 463, 483
 Великі рівнини [США] 16, 253, 255, 267, 270, 275, 287—289, 353, 369
 Великобританія, о. 16, 58, 63
 Велін-Гарден-Сіті 78
 Веллінгтон [Нова Зеландія] 661, 674
 Веллінгтон [США] 176
 Венерн, оз. 58, 104
 Венесуела 38, 40, 54, 145, 314, 320, 321, 345, 346, 349, 353, 355—358, 360, 361, 370—375, 377
 Венесуельські височини 373
 Венето 108, 110
 Венеціанська затока 110
 Венеція 71, 88, 108—110, 115, 116, 409, 640
 Венсен 93
 Вента, р. 58
 Вентспілс 119
 Веньжоу 589
 Веракрус, штат 322
 Верден 24
 Верін 112
 Вермонт 285
 Верона 109, 110
 Верра, р. 58
 Верхнє, оз. 16, 255, 273
 Верхоянськ 28
 Верхоянський хребет 17
 Вестердалельвен, р. 104
 Вестерманські о-ви 107
 Вестерос 104
 Вест-Індія 312, 318
 Вестманнаейяр о-ви 58
 Вестролен о-ви 58
 Ветлуга 59
 Веттерн, оз. 58
 В'єнтьян 631, 638
 В'єтнам 35, 38, 39, 41, 45, 57, 95, 179, 376, 554, 555, 571, 594, 597, 609, 615, 618, 620, 621, 623, 629—639, 653, 662, 665, 670, 681
 Виборг 104, 106
 Виноградів 154
 Високий Атлас 417
 Високий Велд 494
 Вичегда 59
 Віго 108

- Відень 71, 76, 86, 88, 97, 115, 116, 401, 404, 409
 Візантійська імперія 435, 436, 440
 Візантія 148, 157
 Вікторія [Гонконг] 580, 590, 592
 Вікторія [Кан.] 19
 Вікторія. вдсп. 452
 Вікторія. г. [М'янма] 620
 Вікторія, о. 16, 477
 Вікторія, оз. 16, 410, 452, 483, 484, 486
 Вікторія, штат 658, 664, 665, 668
 Вілія, р. 135
 Вілламетт, долина 297
 Вілюй, р. 17
 Вільнюс 58, 118, 152, 169
 Вімблдон 100
 Віндгук 493
 Віндзор 78, 174
 Віндсор 263
 Вінницька обл. 182, 187, 190, 203
 Вінніпег 24, 165, 174, 288
 Вінніпег, оз. 16
 Вінсор 275, 276
 Віргінія, штат 260, 263, 264, 283, 284, 290, 560
 Віргінські о-ви 180, 314
 Вірменія 38, 41, 53, 146, 147, 169, 209, 210, 213, 215, 217, 218, 234, 238, 240, 422, 436, 438
 Вісаян, море 654
 Вісбаден 88, 90
 Вісла, р. 58, 65, 117, 139, 156
 Вісмар 88, 90
 Вітватерсренд 490, 491, 497, 498
 Вітім, р. 17
 Вітні, г. 16
 Владивосток 17, 207, 215, 216, 225, 229, 234, 244, 245, 574, 608
 Власне Китай 548, 557, 558, 565, 571, 576, 577, 581, 584, 586, 597
 Влтава, р. 58
 Внутрішня Монголія 556, 569, 571, 576, 577, 595
 Вогеzi 58
 Вогняна Земля, о. 16, 345
 Воєводіна 116, 117, 124, 170
 Вознесіння, о. 16
 Вокінгем 78
 Волга, р. 16, 58, 59, 132, 137, 153, 188, 214, 233—235
 Волгоград 28, 234—236
 Волго-Донський канал 153, 235
 Волго-Уральський регіон 235
 Волинська височина 58
 Волинська обл. 183, 187, 203
 Волинь 134, 135, 137, 150, 157, 160, 174, 175, 178, 182, 191
 Володимир [Волинський] 135
 Волта-Редонда 366
 Волфіш-Бей 493
 Волхов, р. 58
 Вольта, о. 478
 Воркута 59
 Воронеж 59
 Воронежська область 134, 167, 168
 Ворошиловградська (Луганська) обл. 182
 Восток, оз. 689
 Вотерфорд 98, 103
 Вотфорд 78
 Вош, затока 58
 Врангеля, о. 17
 Вроцлав 88, 90, 116, 117, 169
 Вуковар 170
 Вупперталь 88, 90
 Вюртенберг 80, 91
 Вятка, р. 59
 Вятський Увал 59
- Гаага 88, 94, 95, 96, 98
 Гаваї, штат 597, 678, 683, 687, 688
 Гавайські о-ви 16, 40, 251, 677, 684, 688
 Гавана 314, 315, 318
 Гавр 88, 90, 92, 94, 98
 Гаджибей 197
 Гаджибейський лиман 198
 Гаїті 38, 40, 53, 304, 306, 313
 Гаїті, о. 16, 306, 312—314, 318—320, 336, 338, 339
 Гайдарабад 510, 513, 516
 Галицька Русь 132
 Галицька Україна 132
 Галицько-Волинське князівство 131, 137
 Галицько-Волинське королівство 191
 Галич 162
 Галичина 131, 132, 134, 137, 139—141, 149—151, 157, 160, 166, 169—171, 174, 175, 178, 191, 192
 Галіт, о. 58
 Галіфакс 24, 275
 Галле 88, 90, 116
 Галтен, банка 58
 Гамбург 62, 71, 76, 88, 89, 90, 104, 116
 Гамільтон 276
 Гаммерфест 106
 Ганновер 88
 Гараппа 507
 Гарлоу 78

- Гартфорд 78
 Гебрідські о-ви 58, 98
 Гейдрун 104
 Гекла, влк. 16, 58
 Гельголанд, о. 58
 Гельсінкі 58, 82, 84, 103, 104, 106, 107, 119
 Гемел-Гемпстед 78
 Гемпстед 100
 Гендерсон 293
 Герд, о. 17
 Герцеговина 35
 Герцівщина 154
 Гессе, земля 90, 91, 171
 Гетьманщина 139, 140, 150, 158, 160, 163, 193
 Гілберта, о-ви 17
 Гімалаї, гори 17, 25, 451, 454, 472, 501, 504, 505, 513, 514, 520, 540, 541, 550, 581
 Гіндукуш, гори 446, 504, 516
 Гітроу 78
 Глухів 198
 Гобарт 664—666
 Говерла, г. 136
 Годамлінг 78
 Гойяс, штат 369
 Голковий, м. 16
 Головний Європейський вододіл 191
 Голосіїве 190
 Голубий Ніл, р. 410, 416, 487
 Голубі гори 665
 Гольфстрім 62
 Гомельщина 167, 169,
 Гондурас 38, 40, 53, 305, 312, 313, 332, 334, 336—340
 Гонконг (Сянган) 19, 120, 298, 342, 564, 565, 580, 588—593, 614, 626, 644—646, 655, 668, 670
 Гонконг, о. 590
 Гонолулу 658, 683, 688
 Горинь, р. 135
 Горлівка 198
 Горліце 169
 Горн, м. 16, 356
 Гоф, о. 16
 Градец-Кралове 170
 Греція 38, 41, 52, 58, 62, 63, 66, 71, 72, 76, 80, 82—87, 107, 109, 113—116, 122, 126, 145, 146, 167, 171—173, 177—179, 404, 409, 435, 438, 449, 620
 Грузія 38, 41, 45, 53, 152, 154, 169, 177, 209, 210, 212, 215, 217, 218, 225, 231, 232, 234, 238, 240—242, 439, 444
 Гудзон, р. 275
 Гудзонова затока 16, 23, 24, 28
 Гуелфа 280
 Гуйлінь 581
 Гурон, оз. 255
 Гуцульщина 134, 136
 Габон 38, 41, 55, 470, 472, 480, 482
 Газа, сектор 426
 Гайана 40, 54, 352, 353, 360, 371, 372, 374, 385
 Галапагос, о-ви 16
 Галац 116
 Галісія 80, 108, 112, 113
 Гальїнас, м. 16
 Гамбія 38, 41, 55, 473, 480
 Гана 38, 41, 45, 55, 419, 462, 467, 469, 470, 472, 473, 475, 478, 479
 Ганг, р. 17, 35, 36, 399, 502, 504—508, 519—523, 530, 531, 536—539
 Гангська рівнина 508
 Гант 116
 Ганьсу, провінція 566, 569, 582
 Гао 462
 Гаосюнь 614
 Гарден-Сіті 22
 Гаронна, р. 58, 63, 64, 108, 112
 Гатун, оз. 342
 Гаутенг 495, 497
 Гвадалахара 314, 323, 329
 Гвадалквівір, р. 58, 63, 108, 112
 Гваделупа (Фр.) 38, 53, 314, 319
 Гвадіана 58, 63
 Гвадіана, р.— 112
 Гватемала 38, 40, 53, 305, 307, 310, 312, 313, 321, 324, 331, 334—337
 Гватемала, місто 314
 Гвіана (Фр.) 38, 40, 54, 95, 349, 360, 371, 372, 358
 Гвіанське плоскогір'я 16, 346, 373
 Гвінейська затока 473
 Гвінея 38, 41, 55, 420, 478, 479
 Гвінея-Бісау 38, 41, 56, 420, 473
 Гданськ 88, 116, 117, 119, 150, 169, 198, 444
 Гдиня 116, 119
 Генуя 71, 88, 108, 109, 110
 Герреро, штат 322, 325
 Гетвік 78
 Гетеборг 58, 71, 104, 172
 Геуста, г. 58
 Гібралтар 108, 112, 147
 Гібралтарська протока 16, 58, 108, 111, 112, 400, 418
 Гілберта о-ви 688
 Гілгіт 514

- Гілускоа 112
 Гілфорд 78
 Гірін 569, 572, 574
 Глазго 58, 70, 98, 101, 102,
 Гломма, р. 58
 Гоа, штат 521, 528, 534, 537
 Гобі, пустеля 17, 551, 577, 596
 Голанські висоти 523, 426
 Голвей, затока 98
 Гондвана 453, 505, 660
 Готгоб (Нуук), о. 16
 Готланд, о. 58, 104
 Гранада 108
 Грац 88, 110, 116
 Грейт-Фаллс 28
 Гренада 53, 314, 320, 400
 Гренландія 16, 24, 28, 40, 41, 82, 105, 106, 211
 Гренландське море 16
 Гренобль 88, 94, 110, 171
 Грінвіч 78, 100
 Грозний 225, 237, 238
 Гросглокнер, г. 58
 Гуадалканал, о. 685
 Гуам 57, 677, 684, 687
 Гуанабара, бухта 365
 Гуандун, провінція 549, 566, 569, 580, 581, 588—
 590, 592, 593, 597, 626
 Гуансі-Чжуанський [АР] 569, 581, 589, 590
 Гуанчжоу (Кантон) 549, 558, 560, 564—567, 569,
 574, 580, 581, 589, 593
 Гуаякіль 358, 361, 380, 381
 Гугтон 497
 Гуджарат, штат 521, 522, 535, 536, 537
 Гуйчжоу, провінція 569
- Дагестан** 237, 242
 Дакар 16, 93, 472, 479
 Дакка 513, 539
 Далвіч 100
 Даллас 24, 264, 285, 291, 292, 329
 Далянь 548, 585, 589
 Дамаск 401, 409, 423
 Дан 98, 104
 Данді 98, 172
 Данідін 674
 Данія 38, 41, 52, 63, 64, 71, 80, 82—84, 87—90, 101,
 103—106, 146, 314
 Данстабл 78
 Дар'єн, провінція 341, 342
 Дарвін 17, 664—666, 669
 Дарданелли, прот. 58
- Дар-ес-Салам 472, 486
 Дарлінг, р. 17, 659
 Дартфорд 78
 Даугава, р. 58, 63
 Дахран 432
 Дашава 200
 Двінська губа 58
 Дебрецен 116, 170
 Девон 99
 Декан, плато 453, 504, 505
 Делавер, штат 317
 Делі (Нью-Делі) 508, 513, 519, 520, 521, 525, 530,
 531, 623
 Делла-Вікторія 111
 Дельсон 24
 Демократична Республіка Конго (Заір) 41, 55, 452,
 454, 458, 459, 462, 465, 467, 470, 472, 480—483,
 486—488, 491, 493, 633
 Денвер 275, 282, 288, 293, 294
 Дербі 98
 Дермань 135
 Десна, р. 58, 139
 Детройт 173, 174, 263, 276, 282, 283, 367
 Детройт, р. 275
 Джаботабек 648
 Джакарта 631, 646—648, 650—652, 672
 Джакотський трикутник 48, 49, 548, 558, 597, 610,
 613
 Джамму 512, 514, 515, 517, 518, 520
 Джамму і Кашмір 521, 523, 537, 540
 Джамна, р. 531, 539
 Джамшедпур 536
 Джафна 543, 544
 Джафна, п-ів 542, 543, 544
 Джаяпура 652, 653
 Джебел-Алі 432
 Джезіра-аль-Магріб 416
 Джеймс, затока 278
 Джейхан 444
 Джексонвілл 263
 Джібуті 38, 41, 54, 420, 433, 487
 Джіда 432
 Джок'якарта 50
 Джомолунгма (Еверест), г. 17, 504
 Джонс-Гопкінс, г. 32
 Джорджія, штат 290
 Джорджтаун 644
 Джохор, протока 630, 646
 Джубр, басейн 252
 Джун'ян, гори 614
 Джунгарський басейн 583, 584

Джуно 16
 Джурджу 116
 Джуронг, архіпелаг 646
 Джхаркханд 521, 522
 Дзюлун, п-ів 590
 Діжон 88, 94, 171
 Ділі 653
 Дінари (Дінарські пасма) 58, 63, 64
 Діярбакир 422
 Дніпро, р. 16, 58, 63, 71, 127, 135, 139, 150, 153—157, 189, 194—196, 203
 Дніпродзержинськ 195
 Дніпропетровськ 15, 127, 149, 178, 179, 186, 195, 196, 199, 200, 203
 Дніпропетровська обл. 182, 183, 187, 195, 196, 201
 Дністер, р. 58, 63, 71, 126, 137, 155, 169, 182, 194
 Дністровський лиман 198
 Доброї Надії, мис 19, 25, 463, 465, 494
 Добруджа 170
 Додома 486
 Доломітові Альпи 63
 Домініканська Республіка 38, 40, 53, 304—306, 312—314, 318—321
 Дон, р. 16, 59, 235
 Донець, р. 137, 139
 Донецьк 15, 127, 178, 179, 186, 195, 199, 200
 Донецька обл. 182, 183, 187, 190, 196, 199, 201
 Донецький басейн (Донбас) 70, 71, 127, 134, 154, 165, 178, 181, 193, 195, 198, 199
 Донецький кряж 59
 Донецько-Придніпровський район 185
 Донеччина 182
 Донщина 134, 141, 142
 Дордонь, р. 58, 108
 Дору, р. 108
 Драва, р. 58
 Драммен 104
 Дрезден 90, 116
 Дрейка, протока 16
 Дрін, р. 58
 Дрогобицька обл. 142, 183
 Друден 88
 Дуала 482
 Дубаї 405, 432, 433
 Дублін 98, 102, 103
 Дубоссари 154
 Дубровнік 116
 Дувр 65, 98
 Дуврська протока 98
 Дунай, р. 16, 63, 65, 71, 97, 109, 110, 120—122, 124—126, 148, 150, 154, 170, 409, 618, 637

Дурбан 472, 494, 496—498
 Дурмитор, г. 58
 Душанбе 446
 Дюсі, о. 16
 Дюссельдорф 71, 88, 90
 Дюфур, г. 58
 Дьєнб'єнфу 633, 634
 Дьйор 116
 Ебро, р. 58
 Евбея, о. 58
 Евре 92
 Егальські о-ви 58
 Егалеос, гори 114
 Егейське море 58, 63, 71, 80, 83, 87, 109, 116
 Еджамб, г. 27
 Едінбург 98, 101, 102, 172
 Едмонтон 24, 165, 174, 211, 277
 Едуард, оз. 483
 Ейр, оз. 17
 Ейсселмер, зат. 88
 Екватор 16, 17, 30, 36—38, 40, 49, 54, 347, 352, 355—358, 360, 361, 377, 380—382
 Екваторіальна Гвінея 38, 41, 55, 480, 482
 Екофіск 98, 104
 Екрен, г. 58
 Ексетер 98
 Екстремадура 112, 113
 Еланд, о. 58, 104
 Елбау, р. 275
 Елберт, г. 16
 Елліс, о-ви 688
 Елсмір, о. 16
 Ельба, о. 58, 63, 66
 Ельба, р. 58, 65, 120
 Ельбрус, гори 213, 438, 439
 Ель-Джубайль 432
 Ельзас 88, 94
 Ель-Мірадор 307
 Ель-Пасо 329, 330
 Ель-Пуенте 67
 Ель-Салам 411
 Емден 88, 90
 Емілія-Романья 110
 Ена, р. 94
 Енс, р. 58
 Ентеббе 486
 Ентре-Ріос 383, 385
 Еребру 104
 Ерезунд, регіон 105

Ерзурум 59
 Ері, оз. 16
 Ерітрея 38, 41, 54, 420, 462, 487
 Ерлітоу 553
 Ер-Ріад 409, 432
 Ерфут 90
 Есб'єрг 104
 Есла, р. 58
 Есмеральдас 381
 Ессен 88, 90
 Естака-де-Барес, м. 58
 Естонія 38, 41, 52, 58, 71, 77, 80, 83, 84, 87, 103, 104, 106, 107, 146, 147, 152, 169, 209, 215, 219, 232
 Етна, влк. 58
 Ефіопія (Абіссінія) 38, 41, 55, 96, 393, 410, 420, 451, 462, 467, 469, 470, 472, 483, 487
 Ефіопське нагір'я 16, 452, 455

Євле 104
 Євпаторія 162
 Євразійська вісь 148
 Євразійська плита 550
 Єврейська автономна область 225, 245
 Євфрат, р. 16, 59, 392, 396, 397, 421—423, 437
 Єгипет 38, 41, 45, 47, 54, 66, 347, 392, 394, 396—398, 403—405, 407, 409—411, 415—418, 420, 424, 426, 430, 512, 560
 Єкатеринбург 16, 17, 234
 Єлисаветград 197
 Ємен 38, 41, 55, 404, 410, 430, 433
 Єнісей, р. 17, 213, 243, 244
 Єреван 169, 212, 215, 234, 240
 Єрусалим 148, 404, 409, 424, 426, 428—430

Женева 88, 94, 97, 109, 110
 Житомир 135
 Житомирська обл. 182, 187, 190, 203
 Жовте море 551, 552, 572, 612

Заграфос 114
 Загреб 58, 88, 109, 110, 170
 Загрос, гори 438
 Закавказзя 49, 169, 177, 210, 225, 238, 240, 242, 401
 Закарпатська обл. (Закарпаття) 134, 136, 137, 141, 142, 154, 155, 157, 160, 166, 170, 174, 175, 178, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 203
 Зале, р. 58
 Зальцбург 88, 90, 110, 116
 Замбезі, р. 16, 452, 490—493
 Замбія 38, 41, 56, 452, 457, 470—472, 486, 488, 490—493, 499

Замфара, штат 477, 478
 Занзібар 464, 470, 486, 487
 Занзібар, о. 486
 Запоріжжя 137, 139, 141, 148, 150, 160, 182, 186, 203
 Запоріжжя, місто 150, 178
 Запорізька обл. 182, 187, 195, 201
 Зарваниця 151
 Зауралля 210
 Західна Двіна, р. 58
 Західний Буг, р. 58, 142, 156
 Західна Україна 134, 142, 154, 160, 162, 163, 166, 168, 178, 191
 Західне Папуа 652, 653, 683
 Західне Полісся 139
 Західний берег р. Йордан 423, 424, 426, 428—430
 Західноавстралійська улоговина 17
 Західноєвропейська улоговина 58
 Західноіндійський хребет 16
 Західнокапська провінція [ПАР] 495, 496
 Західнополіський субрегіон 200
 Західносибірська рівнина 16, 212
 Зейдерзее, затока 95
 Зеландія, о. 58, 88
 Зеландські о-ви 95
 Зеленого Мису о-ви 16
 Зельона-Гура 169
 Земля Вікторії 17
 Земля Вілкса 17
 Земля Королеви Мод 16
 Земля Мері Берд 689
 Земля Франца-Йосифа 16
 Земплін 141
 Зіл, г. 17
 Зімбабве 38, 41, 42, 56, 457, 461, 462, 470—472, 490—493, 496, 499
 Зміїний, о. 58
 Золотий Ріг 436
 Золочів 174
 Зондський жолоб 17
 Зулу 463

Ібадан 472
 Іберійська улоговина 58
 Іберійський п-ів 63, 111, 113, 351, 352
 Іберійські гори 58
 Іберія 67, 111—113, 400
 Іваново 234
 Івано-Франківська обл. 136, 162, 174, 183, 187, 203
 Івіса, о. 58, 108, 112

Ігуасу, водоспад 387
 Ізар, р. 58, 116
 Ізмаїльська обл. 183
 Ізмір 58, 109
 Ізола-делле-Корренті, м. 58
 Ізраїль 38, 41, 54, 147, 148, 177, 297, 315, 393, 394, 398, 404, 409, 410, 415, 420, 423—426, 428—430, 439
 Ікі, р. 599
 Ікітос 380
 Ікоджа, о. 477
 Ілам 543
 Іллінойс, штат 173, 270, 288
 Іллічівськ 198
 Ілюо, р. 553, 554
 Іль-де-Франс 94
 Ільмень, оз. 58, 213
 Ільюполіс 114
 Ільямпу, г. 16
 Імандра, оз. 58
 Імператорська долина 327
 Імперські держави 47, 49, 392, 410, 433
 Інаріярві, оз. 58, 104
 Інвернесс 98, 102
 Інгулець, р. 58
 Інгушетія 228, 229, 238
 Інд, р. 17, 506, 507, 508, 512, 514, 516, 519
 Індігірка, р. 17
 Індійський океан 16, 17, 19, 21, 29, 31, 49, 145, 153, 215, 410, 419, 460, 472, 487, 488, 490, 493, 501, 505, 519, 556, 618, 644, 658, 659
 Індія 19, 21, 22, 36—38, 41, 43, 45, 46, 48, 49, 56, 70, 73, 147, 179, 210, 228, 232, 259, 319, 320, 331, 352, 361, 369, 393—395, 408, 438, 446, 447, 453—455, 459, 464, 501, 502, 504—510, 512—543, 562, 582, 585, 594, 604, 618, 619, 621, 623, 645, 649, 660, 670, 686
 Індокитай, п-ів 17, 22, 30, 49, 93, 556, 597, 602, 625, 627, 633, 634, 636
 Індонезія 21, 32, 38, 41, 45, 49, 50, 57, 147, 352, 361, 393, 419, 512, 536, 588, 602, 604, 614, 618—621, 623, 625—631, 633, 641, 642, 646—653, 660, 671, 672, 677, 683
 Індостан, п-ів 17, 501, 502, 508, 541
 Індостанська плита 550
 Інсбрук 58, 109, 110, 116
 Інчхон 612
 Іонічне море 109
 Іонічні о-ви 58
 Іпсвіч 98
 Іраваді, р. 620, 639, 641

Ірак 38, 41, 54, 147, 232, 240, 393—395, 402, 404, 405, 407, 409, 410, 416, 420—423, 426, 430, 432—434, 438, 439
 Іран 38, 41, 54, 73, 146—148, 209, 215, 232, 241, 242, 392, 398, 402, 405, 406, 409, 410, 420—424, 433—435, 438—440, 443, 444, 446, 447, 502, 507, 513, 516, 594
 Іранське нагір'я 16, 17, 438
 Іріан-Джая (Іріанська Джая, Західний Іріан, Західне Папуа) 618, 628, 631, 648, 651—653, 683, 684
 Іркутськ 216, 234, 243
 Ірландія 662, 670
 Ірландія [Ірландська Республіка] 28, 38, 41, 52, 58, 63, 64, 71, 80, 82, 83, 87, 98, 102, 103, 146
 Ірландія, о. 97, 102—104
 Ірландське море 58, 99, 98
 Ірпінь, р. 17
 Іртиш, р. 212
 Ісламабад 369, 514, 516, 517
 Ісландія 26, 28, 38, 40, 52, 57, 58, 63, 71, 87, 103, 107, 146
 Іспанія 38, 41, 52, 58, 62—64, 71—73, 77, 79, 80, 82, 83, 86—88, 94, 107, 108, 111—113, 146, 148, 171—173, 177, 178, 308, 314, 324, 334, 348, 349, 351, 387, 400, 418, 467, 625, 654
 Іст-Лондон 494
 Італія 28, 38, 41, 52, 58, 62, 63, 66, 71, 72, 75—77, 79, 80, 82, 83, 86—88, 94, 107—111, 116, 121, 125, 145, 146, 167, 171, 172, 177—179, 361
 Ітма, 59
 Ітуруп, о. 608
 Іфе 471
 Ічан, р. 578
 Ішим, р. 17
 Йоганнесбург 472, 491, 495, 497, 498
 Йокогама 603—606
 Йончепінг 104
 Йордан, р. 424, 425, 428
 Йорданія 38, 41, 45, 54, 148, 403—405, 410, 420, 421, 423, 424, 426, 429, 430
 Йорданська долина 429
 Йорк, м. 17
 Йоркшир (Бредфорд) 172
 Кабінда 483, 491
 Кабо-Верде 55
 Кабу-Бранку, м 16
 Кабул 446, 447, 517
 Кавасакі 604—606
 Кавказ, гори 16, 28, 130, 147, 150, 156, 169, 211—213, 215, 217, 228, 237, 409, 445

- Кавказький регіон 444
 Кадіс 108, 112
 Кадуна, штат 469, 478
 Казань 214, 234, 236
 Казахстан 20, 38, 39, 41, 54, 146, 154, 155, 165, 168, 177, 181, 183, 198, 209, 211, 212, 218, 224, 242, 387, 405, 409, 410, 430, 440, 441, 443—445, 584, 594
 Каїр 16, 401, 409, 411, 415, 462, 465
 Кайман, о-ви 306
 Кайсаріані 114
 Кайтерем 78
 Калаалліт Нуанаат 105
 Калабрія, п-ів 58, 108, 110
 Каламата 109
 Калахарі, пустеля 16, 450, 468, 491
 Калгарі 29, 174, 275
 Калгурлі 668
 Кале 88, 91, 94, 98
 Калексіко 327
 Калі 358, 375
 Калімантан (Борнео), о. 17, 619, 620, 623, 642, 644, 646, 648, 651—653
 Калінінград 116, 118, 119
 Калінінградська обл. 80
 Калітея 114,
 Каліфорнійська затока 321
 Каліфорнія, п-ів 16, 173, 214, 321, 345
 Каліфорнія, штат 33, 46, 253, 260, 267, 268, 272, 273, 294, 296, 299
 Калмикія 238
 Кальміус, р. 199, 200
 Кальярі 109, 110
 Кам'янець-Подільська обл. 182
 Кам'янка, р. 163
 Кама, р. 59
 Камбоджа 38, 41, 57, 179, 618, 620, 621, 623, 625, 631, 633, 636, 637, 639
 Камерун 38, 41, 55, 462, 465, 472, 473, 480, 482
 Камерун, влк. 16
 Кампала 486
 Кампанія 110
 Кампече 327
 Кампінас 358
 Камчатський п-ів (Камчатка) 17, 165, 211, 212, 243, 247
 Кан 171
 Канада 19, 21, 23, 24, 26, 38, 40, 44, 47, 53, 105, 143—145, 165—167, 171, 173—175, 178, 179, 207, 211, 213, 228, 229, 249—252, 255, 258—260, 262, 263, 267, 269, 270, 273—282, 285—288, 294—297, 315, 320, 325, 330, 356, 361, 389, 499, 560, 604, 628, 659, 661
 Канадський Щит 252, 269, 275, 279, 287, 295
 Канарська улоговина 16
 Канарські о-ви 16
 Канберра 17, 661, 662, 664, 665
 Канзай, район 599, 604, 605
 Канзас 269
 Канзас-Сіті 288, 289
 Канів 139, 140
 Канін Нос, мис 58
 Канін, п-ів 59
 Кано 462, 469
 Кано-Лімон 375
 Кантабрійські гори 58, 108
 Кантабрія 112, 113
 Кантербері, долина 672
 Канто, рівнина 599, 604, 605
 Кантон [Гуанчжоу] 549
 Капріві, смуга 493
 Капська провінція [ПАР] 465, 494, 495, 497
 Капські гори 451
 Караганди 443
 Каракас 16, 357, 358, 361, 370, 372
 Каракорум 550
 Каракорум, гори 504
 Каракуми 16, 17
 Карамай 584
 Карасу, р. 59
 Карафуто 216
 Карахас 370, 371
 Карачі 369, 512—514, 516—518
 Кардіфф 98, 101, 172
 Карелія 165, 168, 172, 178
 Каріантія 116
 Каріба, оз. 492
 Карібська плита 304, 306
 Карібське море 16, 47, 250, 303, 306, 311—313, 317—320, 325, 331, 335, 337, 338, 350, 357, 360, 375, 680
 Карібське узбережжя 331, 334, 336—338, 357
 Карібський басейн 47, 302, 304, 313—315, 317, 318, 320, 331
 Карібський регіон 100, 312, 315, 317, 318, 331, 372
 Карібські о-ви 319
 Карлайл 98
 Карлсруе 88, 90, 94,
 Карлстад 104
 Кармона 112
 Карнатака, штат 520, 521, 523, 528
 Карпати, гори 16, 58, 63, 64, 116, 120, 126, 156
 Карпатос, о. 58
 Карпатський субрегіон 200

- Карське море 16, 211, 217
 Картахена 66, 108, 112, 375
 Касабланка 47, 108, 409, 417
 Касаї, р. 16
 Касас, р. 16
 Каскадні гори 253, 292, 296
 Каспійське море 28, 209, 210, 212, 215, 232, 237, 238, 241, 242, 392, 405, 409, 438—440, 443, 583
 Кастилія—Ла-Манча, авт. громада 112, 113
 Кастилія—Леон, авт. громада 67, 112, 113
 Каталонія 79, 80, 108, 112, 113, 400
 Катанга, провінція 480, 482, 486, 490
 Катанія 109, 110
 Катар 38, 41, 55, 410, 430, 432
 Катеринослав 195
 Катманду 513, 540, 541
 Катовіце 116, 117
 Каттегат, прот. 58, 104
 Кауїла, штат 322
 Каука, долина 377
 Каулітц-П'юджет-Саунд низовина 253
 Каунас 169
 Качанівка 140
 Кашкайш 112
 Кашмір 147, 369, 501, 504, 512, 514, 515, 517, 518, 520, 534, 539
 Каяані 104
 Каямбе, г. 380
 Квазулу-Натал 29, 495, 496
 Кванджу 612
 Квебек 23, 24, 263, 273, 275, 286, 560
 Квебек, провінція 24, 250, 252, 274—279, 281, 286, 287
 Квінсленд, штат 664—666, 668—670
 Кебнекайсе, г. 58
 Кейп-Йорк, п-ів 658
 Кейптаун 16, 401, 465, 471, 472, 493—495, 497, 498
 Келанг 643
 Келантан, штат 643
 Кельн 88
 Кембрідж 98
 Кембрійські гори 63
 Кемі 104
 Кемійокі, р. 58, 104
 Кемпбелл, о. 17
 Кемп-Дейвід 429, 430
 Кенійське нагір'я 484, 486
 Кенія 38, 41, 42, 45, 56, 452, 455, 457, 461, 468, 470—472, 483, 484, 486
 Кенія, г. 16
 Кенсінгтон 100
 Кент 99
 Кентуккі, штат 31, 270, 283, 289
 Керацініон 114
 Кергелен, о-ви 17
 Керінчі, влк. 620
 Керкенна, о-ви 109
 Кермадек, жолоб 17
 Кєроглу хребет 59
 Керченська, прот. 59, 143, 153
 Кесон-Сіті 655
 Кефаменану 653
 Кизилкуми 16, 17
 Київ 15, 16, 58, 127, 135, 139—141, 145, 148, 153, 156, 157, 163, 178, 179, 182, 183, 186, 188—193, 195, 197, 200, 203, 213, 219, 319, 361, 394, 401
 Київська обл. 182, 187, 190, 196, 201
 Киргизстан 38, 41, 54, 146, 165, 168, 209, 405, 440, 444, 445
 Китай 19, 21, 22, 29, 35—39, 45, 46, 48, 49, 57, 70, 73, 94, 145—147, 154, 178, 179, 210, 213, 215—217, 231, 232, 243, 244, 247, 289, 297, 410, 420, 440, 443, 445, 446, 455, 459, 460, 461, 482, 486, 501, 502, 514, 518, 520, 525, 537, 539, 543, 548—574, 576—597, 599, 601, 604, 605, 609, 611, 613—615, 618—621, 623, 625, 626, 628, 629, 634, 636—638, 645, 646, 661, 670, 681, 688
 Китайська Народна Республіка 567, 613, 614
 Кишинів 126, 153, 169
 Кіберджая 643
 Ківу, оз. 483
 Кіклади, о-ви 58, 109, 114
 Кілла 462
 Кіліманджаро, влк. 16
 Кіліманджаро, гори 455
 Кіль 58, 88, 90, 104
 Кімберлі 497
 Кінабалу, г. 620
 Кінгстон-апон-Галл 98
 Кінду 480
 Кіншаса 472, 480, 482, 483
 Кіото 594, 602—604
 Кіпр 38, 41, 52, 58, 63, 71, 80, 83, 109, 114, 115, 179, 180, 543
 Кіпр, о. 84, 85, 107, 113, 146, 410, 434, 437, 438
 Кіренаїка 419
 Кірібаті 678, 681, 688
 Кірчук 422
 Кіровоградська обл. 182, 187, 195, 203
 Кіруна 104, 105
 Кісангані 480
 Кітакюсю 605

- Кітіра, о. 58
 Кіто 358, 361, 380, 381
 Кйонсан, район 612
 Клагенфурт 88
 Клайд, р. 70
 Клайпеда 118
 Кларельвен, р. 58, 104
 Клермон-Ферран 94
 Клівленд 263
 Клут-Напока 58, 116
 Ключевська Сопка, влк. 212
 Коацакоалькос 328
 Кобе 599, 603—605, 607
 Ковентрі 98
 Ковеньяс 375
 Код 104
 Кодіак, о. 215
 Коїмбра 108, 112
 Кокос, о. 16
 Кокосова плита 304, 306
 Колатіно 111
 Колгуєв, о. 58
 Колима, р. 17
 Колката (Калькутта) 510, 513, 519, 528—531, 534—536
 Коломбо 513, 543, 544
 Коломия 136
 Колон 342
 Колорадо плато 253
 Колорадо, р. 16, 253, 255, 291, 327
 Колорадо, штат 253, 275, 292, 294
 Колумбія 38—40, 45, 54, 282, 284, 305, 320, 339, 341, 343, 346, 347, 349, 353, 355—358, 360, 361, 371, 372, 374—377, 383, 634
 Колумбія, р. 255
 Кольбейнай, о. 58
 Кольський, п-ів 58, 211, 234
 Командзаро 110
 Комбалла 668
 Комі 165, 168, 178
 Комодоро-Рівадавія 385
 Коморські о-ви 38, 41, 55
 Комсомольськ 225, 244—246
 Комунізму, пік 17
 Конакрі 471
 Конго 38, 41, 45, 55, 633
 Конго, р. 16, 29, 452, 454, 465, 480, 482, 483, 491
 Конго, Республіка 420, 452, 460, 467, 472, 480, 483, 486, 487
 Коннектікут, штат 285
 Консепсьйон 358
 Константіна 109
 Констанца 116, 170
 Копенгаген 58, 105, 106
 Коралове море 17
 Кордільєра-Бетіка 58
 Кордільєри, гори 16, 382
 Кордова [Аргентина] 358, 385, 400
 Кордова [Іспанія] 108, 112
 Корейська протока 599, 605, 612
 Корейський п-ів 35, 420, 548, 549, 551—556, 558, 565, 574, 597, 599, 601, 605, 609—613
 Корея Південна 38, 41, 44, 45, 48, 57, 145, 146, 297, 548, 549, 551, 558, 560, 585, 589, 594, 595, 597, 608—613, 615, 662, 668, 678, 680
 Корея Північна (КНДР) 38, 41, 48, 57, 154, 548, 549, 551, 556, 594, 597, 609—612
 Корк 98
 Корно, г. 58
 Корнуолл 99
 Королево 155
 Коронейшен-Гілл 669
 Корсіка, о. 58, 63, 79, 80, 88, 94, 109, 110
 Коряцька Сопка, влк. 247
 Косів 136
 Косово 80, 110, 116, 117, 124, 125, 170, 393, 409
 Костанайська обл. 168
 Коста-Ріка 38, 41, 53, 305, 311—313, 331, 332, 339—341
 Косцюшко, г. 17, 658
 Кота-Кінабал 644
 Кот-д'Івуар 38, 41, 45, 56, 457, 469, 470, 472, 475, 478, 479
 Котлас 58
 Котопахі, влк. 16
 Кохінхіна 623, 633
 Кошалін 169
 Кошиці 116, 169, 170
 Кра, перешийок 639, 641
 Країна Басків 112
 Крайстчерч 176, 672, 674
 Краків 71, 116, 117, 139, 169
 Краснодарський край 134
 Красноярськ 244
 Кременчуцьке водосх. 139
 Кривий Ріг 127, 195, 199
 Кримська обл. 185
 Кримський п-ів (Крим) 59, 63, 80, 127, 130, 140, 142, 146, 149, 150, 153, 160, 162, 177, 182—184, 194, 203, 215
 Кримські гори 162
 Кришталеві гори 452
 Крібі 482

Крістіансанн 104
 Кріт, о. 58, 63, 114
 Крітське море 114
 Крозе, о-ви 16
 Крозе, улоговина 16
 Кролі 78
 Крюгерсдорп 497
 Куала-Лумпур 623, 631, 643, 644
 Куба, о. 16, 20, 38, 40, 53, 73, 244, 306, 312—315, 317—320, 331, 376, 672
 Кубань, земля 130, 134, 140, 141, 150, 153, 167, 168, 182
 Кубань, р. 59
 Кувейт 38, 41, 54, 145—147, 407, 410, 421, 422, 426, 430, 432, 433
 Кузіана-Купіагуа 375
 Кузнецький басейн (Кузбас) 242, 243
 Куйо, субрегіон 383, 385
 Кука, гори 17, 658
 Кука, о-ви 16
 Кунашир, о. 608
 Куньлунь, гори 581—583
 Куопіо 104
 Кура, оаза 419
 Куренівка 190
 Курильські о-ви 17, 245, 608
 Курітіба 165, 174, 175, 358
 Курська обл. 134
 Куру 372
 Куш 462
 Куяба 369, 371
 Куяльницький лиман 198
 Кхулна 539
 Кюрасао, о. 304, 314
 Кюре 605
 Кюсю, о. 552, 599, 601, 605, 606

Лаба, р. 58, 59
 Лабрадор, море 16, 24
 Лабрадор, п-ів 16, 24, 295
 Лаваль 24
 Лагос 472, 477
 Лагос, затока 477
 Лагос, о. 477
 Ладозьке, оз. 16, 58
 Ла-Корунья 108, 112, 113
 Лакхнау 536
 Ламанаї 306
 Ла-Манш, протока (Англійський канал) 58, 75, 76, 88, 94, 98—100
 Ла-Мармора, г. 58

Ламбет 100
 Ла-Монтанья 378, 380
 Лангедок-Руссільйон 94
 Ланкашир 172
 Лантау, о. 590
 Ланьчжоу 584
 Лаос 38, 39, 41, 57, 146, 179, 594, 619—621, 623, 628, 631, 633, 636—639, 641
 Ла-Пас 361, 382, 358, 383
 Ла-Плата, затока 385, 386
 Ла-Плата, р. 346, 349, 383, 386
 Лаптевих море 17
 Ла-Ріоха 112, 113
 Ларіса 109
 Ларнака 109
 Ла-Рошель 88, 94
 Ла-Саль 24
 Лас-Вегас 293
 Латвія 38, 41, 52, 58, 71, 77, 80, 83, 84, 87, 117, 119, 152, 169, 209, 219, 232
 Лафайєт 366
 Лахор 509, 512—514, 516
 Лахті 104
 Лаціо 110
 Лашін 24
 Лашют 24
 Лебедин 139
 Левен 171
 Легніца 169
 Лейпціг 88, 90, 116
 Лейт 98, 102
 Лейтон 78
 Лексінгтон 283
 Ле-Ман 88, 92, 94
 Леман-Банк 98
 Лемківщина 134, 141, 153, 169
 Лемнос, о. 58
 Лена, р. 17, 213, 244
 Ленінградська обл. 168
 Леон [Мексика] 323
 Леріда 112
 Лесбос, о. 58
 Лесото 38, 41, 56, 491, 493, 631
 Лестер 98
 Летергед 78
 Лечче 109
 Литва 38, 41, 52, 58, 71, 77, 80, 83, 84, 87, 117—120, 132, 147, 150, 152, 153, 157, 162, 169, 184, 209, 219

- Ліберія 38, 41, 56, 420, 450, 459, 467, 473, 478, 479
 Лібревіль 482
 Ліван 38, 41, 54, 71, 147, 394, 404, 407, 409, 410, 420, 423—426
 Ліверпуль 98—101
 Лівія 38, 41, 54, 71, 410, 415, 416, 418—420, 426, 473
 Ліворно 110
 Лігурійське море 58, 88, 109, 110
 Лігурія 110
 Лідс 71, 98,
 Лієпая 152
 Лізард, м. 58
 Ліллегаммер 104
 Лілль 88, 94, 98, 171
 Ліма 16, 345, 349, 351, 357, 358, 361, 379, 380
 Лімассол 109
 Лімерік 98
 Лімож 88, 94
 Лімонська, затока 342
 Лімпопо, р. 16, 491
 Лімузен 94
 Ліндін'ян, затока 588
 Лінц 88, 116
 Лінчепінг 104
 Ліон 58, 71, 88, 94, 109, 171
 Ліонська зат. 58
 Ліпарські о-ви 58
 Лісабон 16, 58, 108, 112, 113, 352
 Лісостеп 135, 139, 149, 156, 165, 188, 193
 Літані, р. 424
 Ліхтенштейн 52, 83, 86—88, 90, 109, 110
 Лобнор, оз. 17
 Ловать, р. 58
 Ловер-Гатт 674
 Логен, р. 58
 Логроньйо 112
 Лодзь 116
 Лозанна 88, 94
 Ломбардія 80, 108, 109, 330
 Ломбок, о. 650, 660
 Лонг-Айленд, о. 253
 Лонгей 24
 Лондон 16, 28, 43, 46, 58, 70—72, 76, 77, 79, 86, 94, 98—100, 102, 139, 172, 237, 275, 284, 509, 510, 664
 Лондондеррі 98, 102
 Лопань, р. 193
 Лос-Анджелес 16, 24, 263, 266, 282, 296, 298, 299, 662
 Лотарінгія 88, 91, 94
 Лофотенська улоговина 58
 Лофотенські о-ви 58
 Луалаба, р. 452
 Луанда 490, 491
 Луара, р. 58, 64, 91, 108
 Лубумбаші 480
 Луганська обл. 182, 187, 201
 Луїзіана, штат 32, 269, 289
 Лулеельвен, р. 58
 Лулео 105
 Лунд 105, 172
 Лурд 171
 Лусака 472
 Лусон, о. 653—655
 Лутон 78
 Луцьк 135
 Лхаса 581
 Любек 88, 90
 Люблін 132, 116, 169
 Любляна 58, 88, 109, 110, 116
 Люкс 38, 71, 88
 Люксембург 52, 81, 86, 90, 94—96, 105, 146, 148
 Люцерн 88
 Ляньюньган 589
 Ляодунський п-ів 552, 565, 572
 Ляонін, провінція 569, 572, 574, 589
 Ляохе, р. 551, 552, 571, 572, 579
 Львів 15, 58, 116, 133, 140, 141, 178, 179, 186, 187, 191, 192, 195, 197, 200, 203
 Львівська обл. 141, 182, 183, 187, 190, 196, 199, 201
 Льгов 133
 Льєж 88, 90, 94, 95, 171
 Льодовикова затока 32
 Льюїс, о. 58
- Маанселькя** 58
 Маарду 104
 Маас, р. 58, 65, 95
 Маастріхт 82, 84, 88, 94, 122
 Маврікій 56
 Маврітанія 38, 41, 56, 393, 410, 417, 452, 462, 472, 473, 475, 478
 Магаданська область 168
 Магдалена, р. 16, 375, 377
 Магдебург 88, 90
 Магелланова протока 16
 Магриб 47, 49, 392, 400, 410, 416, 417, 434
 Мадагаскар, о. 16, 17, 38, 41, 49, 56, 92, 95, 454, 468, 472, 489, 490
 Мадейра, о. 16
 Мадрид 58, 86, 108, 112, 113

- Мадура, о. 651
 Мадурай 536
 Мадх'я-Прадеш, штат 521, 522, 528
 Мазарі-Шаріф 447
 Майн, р. 58
 Майнц 90
 Макао (Аоминь) 562, 565, 569, 588, 589, 596, 593, 613, 614
 Макдональд, о. 17
 Макдоннелл, хребет 659, 664
 Македонія 38, 41, 52, 58, 71, 80, 83, 87, 109, 114, 116, 117, 122, 125, 126, 170
 Макіївка 199
 Маккензі, р. 16, 252
 Мак-Кінлі, г. 16
 Мала Азія, п-ів 58, 59, 153
 Малабарське узбережжя 504
 Малабо 483
 Малаві 38, 41, 56, 488, 490, 491, 493
 Малага 58, 108, 112
 Малайзія 38, 41, 57, 146, 297, 588, 597, 604, 618, 619, 623, 625—631, 633, 639, 641—646, 650, 651, 662, 672
 Малайя 623, 626
 Малакка, п-ів 618, 620, 622, 623, 625, 628, 630, 631, 639, 640, 643—645, 651
 Малаккська протока 623, 643, 644, 645, 651
 Мале 545
 Мале, о. 544
 Малі 38, 41, 56, 71, 410, 452, 459, 462, 475, 478
 Малі Антильські о-ви 16, 48, 302, 303, 306, 314, 315, 318
 Малі Зондські о-ви 622, 646, 652
 Малін-Гед, м. 58
 Мальдівські о-ви 17, 38, 56, 501, 537, 543, 544, 545
 Мальме 71, 104, 105, 172
 Мальорка, о. 58, 108, 109, 112
 Мальта 38, 52, 71, 84, 107, 146
 Мальта, о. 58, 63, 83, 87, 109, 110
 Манагуа 314, 338
 Манагуа, оз. 331
 Манадо 652
 Манаус 358, 361, 369—371
 Мангеттен 46, 251, 266, 284, 367
 Мандалай 641
 Манзанілло 342
 Маніла 625, 631, 654, 655
 Маніпур, штат 521
 Манітоба, оз. 23
 Манітоба, провінція 24, 174, 252, 269, 273, 275, 276
 Манчестер 58, 71, 98—101, 172
 Маньчжурія 216, 565, 572, 604
 Мапуту 490, 491
 Мар'ято, м. 16
 Маракай 358
 Маракайбо 358, 372
 Маракайбо, низовина 373
 Маракайбо, оз. 373—375
 Маріанський жолоб 17
 Маріанські о-ви 17
 Маріца, р. 58, 116, 126
 Марке 110
 Маркізькі о-ви 16
 Мармарош 141, 182
 Мармарошина 134, 154, 170
 Мармурове море 58, 436
 Марна, р. 91, 94
 Марокко 38, 41, 47, 54, 58, 63, 71, 82, 87, 108, 112, 392, 400, 404, 405, 409, 410, 416—418, 434
 Марракеш 47, 108, 400, 417, 418
 Маррокі, мис 58
 Марсель 58, 88, 94, 109
 Мартініка (Фр.) 38, 53, 306, 314, 319
 Маршаллові Острови 684, 687
 Маскаренські о-ви 16, 17
 Маскат 432, 433
 Массачусетс, штат 285, 335
 Матао 366
 Матрах 433
 Маулеон 112
 Маунт-Айза 668
 Маунт-Роял, г. 287
 Махараштра, штат 519, 521, 522, 524, 529, 535—537
 Маямі 24, 263, 290, 343, 345, 666
 Мегхалая 521
 Медан 651
 Медельїн 358, 375
 Медзоджорно 108—111
 Медіна 399, 401, 432
 Медіна-дель-Кампо 112
 Мейденгед 78
 Мейдстон 78
 Мекка 402, 410, 420, 428, 432, 462
 Меконг, р. 17, 618, 620, 623, 625, 628, 633, 635—639
 Мексика 19, 21, 24, 38—40, 45, 47, 48, 53, 250, 252, 267, 280, 283, 291, 292, 304—307, 310—314, 320—332, 334, 335, 339, 348, 356, 389
 Мексиканська долина 307, 308, 310, 321
 Мексиканська затока 16, 19, 24, 252, 255, 260, 269, 272, 289—291, 321, 322, 327, 328, 452
 Мексиканське плато 304, 307, 321, 327

- Меланезія 677, 678, 683, 685—687
 Мелен 92
 Мелілья 108, 112, 418
 Мельбурн 165, 176, 658, 661, 662, 664—666
 Мемфіс 290
 Мен, о. 58, 95, 98
 Мен, штат 263, 285
 Менам (Чао-Прая), р. 620, 639, 640
 Мендоса 385, 387, 358
 Менкабонг 34
 Менорка, о. 58, 109, 112
 Мерауке 652
 Меріда 112
 Меріленд, штат 260, 284
 Мерое 462
 Мерсі, р. 101
 Мерсьє 24
 Мерчісон, м. 16
 Месету, плато 64
 Месопотамія 66, 347, 396, 397, 402, 404, 506
 Месопотамська рівнина 392
 Мессіна 109, 110
 Мессінська прот. 58
 Мехікалі 327
 Мехіко 16, 305—307, 321—323, 325, 326, 329, 339, 367
 Мехіко-Сіті 609
 Мец 94, 171
 Миколаїв 182
 Миколаївська обл. 182, 187, 201
 Мідвей, о-ви 677
 Мідленд 70, 71, 98, 100, 101
 Мізен-Гед, м. 58
 Мізорам, штат 521
 Мійо 45
 Мікронезія 17, 49, 50, 677, 678, 684, 687
 Мілан 58, 71, 80, 86, 88, 108—110
 Мілвокі 262
 Мілос, о. 58
 Мінагаза, п-ів 652
 Мінас-Гераїс, штат 366, 368
 Мінданао, о. 653, 654
 Міндоро, о. 653
 Міннеаполіс 24, 288
 Міннесота, штат 289
 Мінськ 58, 116, 119, 153, 169, 233
 Міньйо, р. 58
 Міссісіпі, р. 16, 255, 260, 275, 290, 291, 480
 Міссурі, р. 16, 255
 Міту 377
 Мітчелл, г. 16
 Мічіган, оз. 16, 255, 281
 Мічіган, штат 281, 283
 Мічоакан, штат 325
 Могадішо 429, 462
 Могенджо-Даро 507
 Мозамбік 38, 41, 44, 45, 56, 452, 459, 465, 467, 472, 487, 488, 490, 491
 Мозамбіцька протока 16
 Мозир 133
 Молдавська РСР 116, 182
 Молдова 38, 42, 52, 73, 77, 109, 116, 117, 125, 126, 147, 152—154, 157, 167—169, 177, 204, 219
 Молізе 110, 113
 Молуккські о-ви 621, 646, 651, 652
 Момбаса 462, 471, 472, 484
 Монако 58, 88, 94, 109, 110, 146
 Монблан, г. 58
 Монголія 38, 41, 48, 49, 57, 146, 149, 154, 435, 440, 548, 555, 556, 558, 566, 571, 577, 595, 596
 Монклова 328
 Монпельє 88, 94, 112
 Монреаль 23, 24, 165, 263, 275, 276, 278, 282, 286, 287
 Монровія 478
 Монтана, штат 294
 Монтань-Пеле, влк. 306
 Монтевідео 175, 358, 361, 385, 387
 Монтего-Бей 319
 Монте-Маріо 111
 Монтсеррат 306
 Морава, р. 58
 Моравія 116, 120, 157
 Моравські ворота 120
 Морі-Ферт, затока 58, 98
 Морріс-Джесеп, м. 16
 Моршин 200
 Москва 16, 28, 41, 52, 58, 71, 80, 83, 87, 116, 118, 119, 126, 127, 140, 150, 151, 153, 167, 168, 193, 197, 206, 208, 210, 211, 213, 214, 216—220, 224, 228—238, 240—242, 244—246, 443, 446, 447, 518, 582, 595, 596, 608, 634
 Москва, р. 213, 234, 236
 Мотріль 112
 Мохаве, пустеля 297
 Мпумаланга 496
 Муглад 416
 Музандамський п-ів 433
 Мултан 516
 Мумбаї (Бомбей) 509, 510, 513, 519, 523, 524, 528—530, 535, 536

Мура, р. 58
 Муреш, р. 58
 Мурманськ 16, 58, 104
 Мурманська область 168
 Муррей, р. 659, 668
 Мурсія 108, 112
 Мусара, г. 58
 Мууга 107
 Мюнхен 58, 88—91, 116, 171
 М'янма [Бірма] 38, 39, 41, 57, 146, 521, 536, 556, 594, 597, 618, 620, 621, 623, 625, 627, 628, 631, 632, 633, 637, 639, 641

Нагамад 521, 523
 Нагасакі 601, 605
 Нагірний Карабах 147, 209, 240
 Нагоя 599, 603, 605
 Наддніпрянщина 134, 168
 Надсяння 134, 141, 153, 169
 Найробі 472, 484
 Накхонсаван 639
 Намбо 633
 Наміб, пустеля 16, 493
 Намібія 38, 41, 56, 454, 490, 491, 493
 Нанкін 558, 566, 578, 589
 Нансей (Рюкю), о-ви 601
 Нансі 88, 90, 94, 171
 Нант 88, 94, 108
 Нао, м. 58
 Нар'ян-Мар 59
 Нара 602
 Нарбон 112
 Нарва 104
 Нарвік 58, 104
 Нарев, р. 58
 Насер, оз. 411
 Натал, провінція 494, 495, 504
 Натураліста, м. 17
 Науру 678, 684, 687
 Находка 244, 574, 608
 Ндола — 490
 Неа-Іонія 114
 Неа-Льйосія 114
 Неаполь 58, 109, 110, 116
 Небраска, штат 289
 Нева, р. 237
 Невада, штат 253, 292, 293
 Невіс, о. 318
 Негев, пустеля 425, 292
 Неї-сюр-Сен 93
 Нелсон, р. 16

Непал 38, 41, 56, 146, 501, 513, 523, 539—541
 Нижній Новгород 59, 225, 233, 234
 Нижньодунайська низовина 58
 Нігер 38, 41, 56, 410, 419, 472, 475, 478
 Нігер, р. 16, 452, 461, 462, 475—477
 Нігерія 37, 38, 41, 45, 56, 73, 376, 420, 452, 457, 459, 460, 461, 462, 464, 467—478, 482, 649
 Нід 28, 41, 80, 88
 Нідерланди (Голландія) 38, 41, 44, 52, 64, 65, 68, 71, 72, 78, 83, 86, 89, 90, 94—96, 98, 101, 104, 146, 148, 179, 180, 215, 320, 372, 625, 629, 652
 Нікарагуа 38, 40, 45, 53, 305, 306, 313, 331, 336—341, 633
 Нікарагуа, оз. 331, 341
 Нікея 114
 Нікосія 109
 Ніл, р. 16, 37, 66, 392, 396, 397, 409—411, 415—419, 449, 452, 455, 506, 512
 Німан, р. 58
 Німеччина 28, 38, 41, 52, 62, 67, 70—73, 76, 81, 83—89, 91, 95, 97, 104, 106, 109, 110, 112, 114, 120, 146—148, 151, 154, 171, 172, 174, 175, 177—180, 184, 361, 388, 447, 465, 571, 610, 611, 690
 Нінбо 589
 Нінся-Хуейський [автономний район] 569
 Ніско 169
 Ніуе, о-ви 677
 Ніцца 88, 94, 108, 110
 Ніш 116
 Нобі, рівнина 599, 604, 605
 Нова Зеландія 657—659, 661, 662, 670, 672—674, 677, 678, 684, 687, 688
 Нова Англія 260, 267, 281, 285
 Нова Британія, о. 17, 685
 Нова Гвінея, о. 17, 21, 305, 618, 620, 628, 629, 631, 642, 646, 652, 660, 677, 678, 683, 684
 Нова Гранада 349
 Нова Зеландія 17, 21, 27, 28, 38, 48—50, 174, 175
 Нова Земля, архіпелаг 16
 Нова Ірландія, о. 17, 685
 Нова Каледонія 41, 57, 95, 677, 683—685
 Нова Франція 275
 Нова Шотландія, провінція 24, 273, 275, 276, 285, 286
 Новгород 188, 213
 Новгородщина 157
 Новий Орлеан 290, 291
 Новий Південний Уельс, штат 29, 664, 665, 668
 Нові Гебриди, о-ви 17
 Нові-Сад 170
 Новоград-Волинський 135
 Новоросійськ 195, 241, 242, 444

- Новосибірські о-ви 17
 Новосибірськ 210, 212, 234, 242, 243
 Ном 28
 Норвегія 28, 34, 38, 40, 52, 58, 63, 71, 82, 83, 87, 99, 103—106, 127, 152, 171, 172, 211, 232
 Норвезька улоговина 58
 Норвезьке море 16, 28, 58, 61, 71, 87, 104
 Норвезький жолоб 58
 Норден 103, 104
 Нордкап, м. 58
 Нордкін, м. 16, 58
 Норд-Па-де-Кале, район 94, 95
 Норідж 98
 Норільськ 213
 Нормандські о-ви 58
 Норрчепінг 104
 Нортгемптон 98
 Норт-Сіюкс-Сіті 289
 Норфолк 99
 Ноттінгем 98, 172
 Ноябрьськ 168
 Нубія 462, 469
 Нуева-Мендес 336
 Нуево-Леон, штат 322, 323, 329, 330
 Нук (Готгоб) 105
 Нумеа 95, 683—685
 Нунавут 24, 273, 274, 278, 295
 Нюрнберг 88, 90, 116
 Ньїредьгаза 170
 Ньюарк 173
 Нью-Брансвік, провінція 24, 273, 275—277, 285, 286
 Нью-Гемпшир, штат 285
 Нью-Джерсі, штат 173, 260, 266
 Нью-Йорк, штат 260, 281
 Нью-Йорк-Сіті 16, 24, 28, 37, 43, 64, 147, 173, 208, 250—252, 262, 263, 266, 268, 272, 282, 284, 297, 317, 318
 Ньюкасл 70
 Ньюкасл-апон-Тайн 71, 98
 Нью-Мексико, штат 267, 291
 Нью-Мехіко 252, 267
 Ньюфаундленд, о. 16, 269, 285, 286
 Ньюфаундленд, провінція 24, 273, 560
 Ньяса (Малаві), оз. 16, 452, 486, 488
- О**
 Оагу, о. 688
 Оахака, штат 322, 325
 Об, р. 16, 17, 212, 242, 244
 Об'єднані Арабські Емірати 38, 41, 55, 148, 178, 405, 410, 430, 432
 Обервільє 93
 Ов'єдо 112
 Овернь, район 91
 Огаден 420, 487
 Огайо, р. 26, 255, 260
 Огайо, штат 123, 173
 Огден 294
 Оденсе 104
 Одеса 15, 58, 116, 127, 163, 178, 179, 181, 182, 186, 192, 195—198, 200, 215, 444
 Одеська обл. 182, 183, 187, 196, 197, 203
 Одра, р. 16, 58, 63, 65
 Ойо 471
 Ока, р. 59, 132, 137, 153
 Окаванго 452
 Окінава 45
 Оклагома, штат 260, 269
 Окленд 661, 672, 674
 Оксфорд 98
 Окусі 653
 Олдершот 78
 Олерон, о. 58
 Олесунн 104
 Олімп, г. 58
 Олімпійські гори 296
 Олт, р. 58
 Ольборг 104
 Ольвія 146
 Ольштин 169
 Омага 28, 288
 Оман 38, 54, 410
 Оманська затока 432
 Омдурман 416
 Омікс, р. 163
 Омськ 28, 212
 Онезька губа 58
 Онезьке, оз. 16, 58
 Онега, р. 58, 59
 Онтаріо, оз. 16, 255, 279, 281
 Онтаріо, провінція 24, 252, 255, 262, 273—276, 278—281, 287, 560
 Орадя 116
 Оран 108, 417
 Оранжева, провінція 494, 497, 498
 Оранжева, р. 16, 490, 494
 Ордоська пустеля 551, 577
 Орегон, штат 32, 99, 253, 297, 317
 Орегон-Вілламет, долина 253
 Орел 59
 Оренсе 112
 Орієнте [Еквадор] 380, 381

Орієнте [Перу] 378, 380
 Оріноко, р. 16, 346, 373, 375
 Орісаба, влк. 16
 Орісса, штат 521, 533
 Оркнейські о-ви 58, 98
 Орландо 263
 Орлеан 88, 92, 94
 Ормузька протока 433
 Орона, р. 423
 Орськ 236
 Орхус 104
 Оршова 116
 Осака 558, 599, 603—605
 Оскемен 440, 584
 Осло 34, 58, 103, 104, 106, 172
 Остін 292
 Ост-Індія [Індонезія] 465, 509, 510, 530, 561, 597, 602, 623, 624, 647
 Острада 116, 120
 Острів Принца Едуарда, провінція 24
 Острог 135
 Отавало 380
 Отанмякі 104
 Отранто, прот. 58
 Оттава 16, 165, 277, 279, 281, 282
 Оулу 104
 Оулуярві, оз. 58
 Оутокумпу 104
 Охотське море 17, 167
 Ош 445

Павлове Поле 194
 Павріон 109
 Паго-Паго 679
 Паддінгтон 100
 Па-де-Кале, протока 58, 88, 98
 Пайпер 98
 Пакистан 36—38, 41, 45, 48, 56, 146, 369, 393, 402, 408—410, 438, 446, 447, 501, 502, 504—506, 508, 509, 512—520, 537, 541, 628
 Палау 678, 684, 687
 Палембанг 651
 Палермо 58, 109, 110
 Палестинські території 54, 147, 420, 423—426, 428—430
 Палісад, гори, 266
 Пало-Альто 297
 Пальма-де-Мальорка 109, 112
 Памір, гори 445
 Памплона 112

Панама 38, 39, 40, 53, 252, 304, 305, 311—314, 320, 331, 332, 339, 341, 456
 Панама, місто 314, 342, 343
 Панамський канал 16, 304, 311, 328, 332, 339, 341, 342, 456
 Панамський перешийок 341, 343, 348
 Пантеллерія, о. 58
 Пантікапей 146
 Папеете 95
 Папуа—Нова Гвінея 38, 41, 45, 57, 628, 652, 683—685
 ПАР (Південноафриканська Республіка) 38, 41, 45, 56, 144, 451, 457, 463, 465, 467, 468, 470, 472, 490, 491, 493—498, 631
 Пара, штат 370
 Парагвай 38, 40, 54, 174, 175, 342, 355—358, 360, 382, 383, 385, 387
 Парагвай, р. 346, 349, 385, 387
 Параїба, штат 365
 Парана 174, 175
 Парана, р. 16, 346, 349, 383, 385—387
 Парана, штат 368, 369, 371
 Парано-Парагвайський басейн 355, 383, 385
 Пардубіше 170
 Париж 16, 58, 64, 71, 72, 76, 78, 86, 88, 91—95, 98, 126, 172, 237, 284, 287—422, 424, 677
 Паризький басейн 65, 88, 93
 Паріньяс, м. 16
 Парма 109, 110
 Пасіг, р. 655
 Пасхи, о. 16, 677
 Патагонія 353, 383, 385
 Патагонське плато 346
 Патри 109
 Пафос 109
 Пекін (Бейцзін) 17, 36, 549, 551, 555—560, 562—564, 566, 569, 572, 574, 576, 577, 582, 584, 587, 588, 590, 592—594, 613, 615, 634
 Пелопоннес, п-ів 58, 104
 Пенджаб, штат 146, 504, 508, 510, 512, 514—516, 521, 523, 532, 536
 Пеннінські гори 58, 63, 98, 99
 Пенсільванія, штат 173, 260
 Передкавказзя 225
 Передня Азія 145
 Перекопський перешийок 183
 Пересопниця 135
 Переяслав 139
 Переяславщина 182
 Перл (Ліндін'ян), р. 551, 565, 569, 572, 579, 580, 581, 589, 592, 593
 Перл-Харбор 597

- Перм 235
 Персія 398, 402, 404, 409, 440, 446, 464, 508
 Перська затока 66, 111, 216, 242, 405, 410, 416, 420—423, 430—433, 438, 439, 444, 642, 647
 Перт 661, 662, 664—666, 668
 Перта 176
 Перу 38, 40, 45, 54, 345—349, 352, 353, 355—357, 360, 361, 376—382, 388, 633
 Перуанська улоговина 16
 Перуанський жолоб 16, 379
 Перуджа 110
 Петен, район 334, 335
 Печ 116, 170
 Печора, р. 59
 Пешавар 516, 517
 Пешт 122
 П'ємонт, регіон 108, 110
 П'єстралата 111
 Південна Австралія, штат 664—666, 668, 670
 Південний Буг, р. 58, 137, 139, 155, 194
 Південний В'єтнам 146, 376, 620, 630, 633, 635, 636
 Південний океан 16, 17, 20, 29, 31, 37, 40, 41, 48, 658, 659, 662, 664, 677, 678, 688, 689
 Південнокитайське море 17, 34, 48, 552, 561, 592, 594, 595, 620, 621, 623, 640, 642, 653—655, 678, 680, 681
 Північна Двіна, р. 59, 234
 Північна Земля, арх. 16
 Північна Ірландія 75, 79, 80, 98, 99, 102, 172
 Північна Кароліна, штат 290
 Північна Осетія 241
 Північне море 16, 58, 61, 63, 64, 70, 71, 74, 79, 80, 83, 87, 88, 90, 91, 94, 96, 98, 99, 101, 104, 106, 110, 111, 120, 291, 680
 Північний В'єтнам 146, 620, 630, 633, 636
 Північний Рейн—Вестфалія, земля 89, 90, 91, 171
 Північний Судан 416, 420
 Північний, о. 17, 672, 674
 Північні Маріанські Острови 684, 687
 Північні території [Австралія] 664—666, 669, 670
 Північноамериканська плита 306
 Північноєвропейська низовина 63—65, 67, 70, 115, 117, 120, 211
 Півнінокитайська рівнина 551, 553, 554, 558, 561, 572, 574, 576, 577, 580
 Північний Льодовитий океан 16, 28, 29, 80, 83, 212, 244, 252, 269
 Північно-Східна Китайська рівнина 551, 572, 573
 Підляштя 134, 141, 153, 169
 Підмонт, передгір'я 253, 260, 263
 Пікардія 94
 Пінанг, о. 644
 Пінатубо, гора 620
 Пінд 58, 63
 Пінега, р. 59
 Пінщина 142, 167, 168
 Пірей 114
 Піреней, гори 58, 63, 64, 88, 108, 111
 Піренейський п-ів 58, 63, 108, 351
 Піс, р. 16
 Пітєельвен, р. 58, 104
 Піткерн, о. 16, 677
 Пітсбург 28, 173, 263
 Плімут 98
 Пловдив 116, 171
 Пльзень 116, 170
 Пномпень 631, 636
 По, р. 58, 108
 Поволжя 152, 234—236
 Погориння 182
 Поділля 134, 159, 167, 182
 Подільська височина 58
 Подніпров'я 131, 134, 148, 149, 178
 Подністров'я 182
 Подоння 182
 Познань 88, 90, 104, 116
 Полінезія 48, 50, 677, 678, 684, 687, 688
 Полісся 58, 130, 134, 135, 142, 156, 174, 175, 188
 Полкська протока 541
 Половиця 195
 Полоцьке князівство 159
 Полтава 140
 Полтавська обл. 182, 187, 192, 201
 Польща 28, 38, 41, 44, 45, 52, 62, 64, 65, 71, 73, 78, 80, 81, 83, 84, 86—88, 90, 104, 116—120, 127, 132, 134, 137, 139, 140—144, 146—148, 151, 151—154, 157, 159, 160—163, 165, 167, 169, 171, 182—184, 188, 191, 192, 198, 215, 232
 Помор'я 182
 Понтійські гори 59
 Понферрада 112
 Поопо, оз. 16
 Попокатепетль, влк. 305, 326
 Порк'юпайн банка 58
 Поросся 182
 Порт-Антоніо 319
 Портленд 263, 299
 Порт-Морсбі 683, 685
 Порт-о-Пренс 314, 318, 319
 Порт-Рашід 432
 Порт-Саїд 411
 Портсмут 98

Порт-Судан 416
 Порту 108, 112, 113
 Порту-Алегрі 358, 368
 Порту-Велью 371
 Португалія 38, 41, 52, 63, 64, 71, 72, 82, 83, 87, 107, 108, 111—113, 146, 167, 171—173, 177—179, 208, 349, 351, 352, 361, 465, 567, 473, 490, 491, 569, 623
 Посавинський коридор 123
 Потосі 382
 Потсдам 90, 118
 Прага 71, 86, 88, 90, 116, 120, 163, 171
 Прадхо-Бей, затока 295
 Преторія 497, 498
 Приазов'я 150
 Приатлантичні рівнини 253
 Прибайкалля 242
 Приволзька височина 59
 Придніпров'я 181, 199, 203
 Придніпровська височина 58, 59
 Придністров'я 80, 126, 154, 167, 177, 209
 Придністровський регіон 154
 Приіссиккулля 165
 Прикаспійська рівнина 156
 Приморський край 168, 228, 229, 245, 246
 Прип'ять, р. 58
 Причорномор'я 148, 156
 Принс-Едуард, о-ви 16, 273, 285
 Пріштіна 125
 Прово 294
 Прудо бухта 215
 Прут, р. 58, 63, 134, 136, 155, 182
 Пряшівщина 170
 Псков 58, 104, 188
 Псковське, оз. 58
 Пуату-Шаранта, район 94
 Пудон 580, 589, 592
 Пуебла 314, 323, 325
 Пуент-Нуар 483
 Пуерто-Барріос 335
 Пуерто-Кальдера 339
 Пуерто-Ріко (США) 38, 40, 53, 250
 Пунта-дель-Есте 385
 Пусан 558, 612, 613
 Путивль 139
 Путраджая 643
 Пхукет 640
 Пяйянне, оз. 58
 Пярну 104
 Пятігорськ 213

Рабат 108
 Равалпінді 514
 Раджастан, штат 521, 537
 Радівці 170
 Радам 116
 Ракхайн, гори 620
 Рангпур 539
 Раннерс 104
 Рапа, о. 16
 Раротонга, о. 688
 Рас-Дашен, г. 16
 Рас-Енгела, м. 16, 58
 Рас-Харун, м. 16
 Реджайна 24
 Реджо-ді-Калабрія 109, 110
 Рейк'явік 16, 58, 104, 107
 Реймс 90, 92, 94
 Рейн, р. 16, 58, 63, 65, 89, 93, 95, 96, 110, 291, 639
 Рейнір, влк. 16
 Рейнланд—Пфальц, земля 90
 Рен 94
 Ренді 497
 Ресіфі 358, 365
 Республіка Китай 615
 Реюньйон 41, 56, 95
 Рибачий п-ів 58
 Рибінське вдсх. 59
 Рига 58, 104, 119, 152, 169
 Ризька затока 58
 Рим 64, 66, 67, 86, 88, 107, 109, 110, 111, 116, 173, 237, 398, 436, 554, 559, 563
 Рівне 135, 152
 Рівненська обл. 183, 187, 203
 Ріго 24
 Рієка 116
 Різдва, о. 17
 Ріміні 172
 Ріо-Гранде 329
 Ріо-Гранде, р. 16, 321, 330
 Ріо-Гранде-до-Норте, район 364
 Ріо-Гранде-до-Сул, штат 368
 Ріу-Гранді-ду-Сул, штат 174
 Ріо-де-Жанейро 16, 350, 352, 356, 357, 361, 365, 366, 371
 Ріо-де-Жанейро, штат 364, 366
 Ріо-де-ла-Плата 383
 Ріу-Колорадо 383
 Ріу-Бранку 371
 Ріфстаунгі, м. 58
 Робсон, г. 16

- Рованіємі 104
 Рогань 194
 Род-Айленд, штат 285
 Родонія 174
 Родопи, гори 58, 63, 116
 Родос, о. 58, 109
 Рока, м. 58
 Роман-Кош, г. 59
 Рона, р. 58, 63, 91
 Рондонія, штат 370, 371
 Рорайма, г. 16
 Росія 80, 104, 107, 116—120, 127, 132—134, 139—143, 145—148, 150—155, 160—162, 163, 165—168, 172, 176—181, 183, 184, 189, 191, 197, 199, 215, 217, 219, 233, 236, 361, 367, 383, 393, 401, 409, 405, 433, 437, 439—441, 444, 548, 556, 594—596, 608, 680
 Росаріо 358
 Роставиця, р. 131
 Ростов-на-Дону 59, 193
 Ростовська обл. 142, 134
 Росток 88, 90, 104, 116
 Рось, р. 131
 Роттердам 88, 89, 90, 91, 94—96, 98, 291, 650
 Руан 65, 88, 91, 92, 94, 98
 Руанда 38, 41, 56, 450, 459, 467, 472, 481—483, 486, 487, 633
 Руб-ель-Халі, пустеля 16, 431
 Рудні гори 58, 63, 116
 Рудолф (Туркана), оз. — 452
 Руйцзінь 566
 Румунія 14, 38, 41, 45, 52, 71, 80, 83, 84, 87, 109, 115—117, 121, 125, 126, 134, 141, 143, 146, 152, 154, 160, 169, 170, 178, 182, 190, 409
 Рур 70, 71, 87, 88, 89, 90, 96
 Русе 116, 171
 Руський-Керестур 170
 Рюген, о. 58
 Рюкю, о-ви 565, 597
- Саар 88, 90
 Саарбрюккен 90
 Сааремаа, о. 58
 Саба-Сент-Еустатіс 314
 Сабах 623, 643, 644, 647
 Сава, р. 58
 Садбер 24
 Сайгон, р. 635
 Сакар'я 59
 Саксонія, земля 70, 71, 87, 88, 90
 Саксонія—Ангальт, земля 90
 Саламанка 112
- Салвадор 351, 358, 365
 Салерно 109, 110
 Саліна-Крус 328
 Салоніки 109, 116, 125
 Сальвадор 38, 53, 305, 331, 334, 336—340
 Сальто 175
 Самара 182, 236
 Самара, р. 59
 Самарканд 25
 Самоа, о-ви 17, 674, 677, 684
 Самос, о. 58
 Сан-Антоніо 263, 292
 Сан-Валентін, г. 16
 Сан-Вісенті, м. 58
 Сан-Дієго 263, 273, 282, 296
 Санта-Крус-де-ла-Сьєрра 382
 Сан-Кантен 92
 Санкт-Петербург 58, 104, 163, 168, 197, 206, 207, 208, 211, 214, 215, 216—218, 225, 228, 233, 234, 235, 237, 409
 Сан-Луїс 370
 Сан-Маріно 58, 88, 109, 110
 Сан-Мігель-де-Тукуман 385
 Сан-Паулу 165, 174, 349, 357, 358, 361, 365—369, 371
 Сан-Паулу, штат 361, 366—368, 371
 Сан-Педро, влк. 16
 Сан-Педро-де-Макоріс 305
 Сан-Педро-Сула 337
 Сан-Сальвадор 314, 337, 343
 Сан-Себастьян 108, 112
 Санта-Катаріна 174
 Санта-Катаріна, штат 368
 Санта-Марта 375
 Сантандер 108, 112
 Санто-Домінго 314, 318
 Сан-Томе і Принсіпі 56, 470, 480, 482
 Сантус 358, 366—369
 Сантьяго 297, 357, 358, 361, 388
 Сантьяго-де-Компостела 112
 Санта-Фе-де-Богота (Богота) 357, 358, 361, 375
 Сан-Фернандо 112
 Сан-Франціско 206, 215, 263, 273, 282, 296—298
 Сан-Франціско, р. 365
 Сан-Хосе [Коста-Ріка] 314, 331, 339, 343
 Сан-Хосе [США] 296
 Сан-Хуан 314, 317, 318
 Сан-Хуан, р. 341
 Саравак 623, 643, 644, 647
 Сарагоса 88
 Сараєво 58, 109, 110, 116, 123

- Саратов 236
 Саргассове море 16
 Сардінія, о. 16, 58, 63, 79, 80, 88, 108—110
 Сарагоса 108, 112
 Саронікос, затока 114
 Сарсель 171, 172
 Саскатун 165, 174
 Саскачеван, провінція 24, 252, 273, 275, 276, 279
 Саскачеван, р. 174
 Сассарі 109, 110
 Сатледж, р. 512, 516
 Саудівська Аравія 38, 41, 55, 145, 146, 148, 295, 402, 404—410, 416, 421, 426, 430, 431—433, 445, 502
 Саутгемптон 98
 Саут-Бенфліт 78
 Саха (Якутія), Республіка 165, 228, 229, 244
 Сахалін, о. 17, 206, 216, 244—246
 Сахалінська область 245
 Сахара, пустеля 19, 29, 31, 392, 393, 410, 416, 418, 419, 449, 450, 452, 461, 472, 473, 475, 684
 Сахарський Атлас 417
 Сахель 475, 478
 Саяни, гори 212
 Святого Георга, прот. 58, 98
 Святого Джоакіна, долина 296
 Святого Лаврентія, р. 23, 24, 255, 275, 277, 286, 287
 Святої Єлени, о. 16
 Свaziленд 38, 41, 56, 452, 453, 491
 Свансі 172
 Свонсі 98
 Сеара, штат 366
 Себу, о. 655
 Севастополь 127, 162, 183, 184, 195, 210
 Севенни, гори 58
 Севілья 58, 108, 112, 113, 400, 417
 Сегед 109
 Сеговія 67, 112
 Седан 171
 Сейм, р. 59
 Сейшельські Острови 56, 470, 537
 Семеранг 50
 Семеру, влк. 620
 Сена, р. 64, 65, 91—94
 Сен-Дені 92, 93, 95
 Сен-Мало 94
 Сен-Домінік 24
 Сенегал 38, 41, 42, 56, 450, 456, 470, 472, 473, 478—480
 Сенегал, р. 465
 Сент-Вінсент і Гренадіни 54
 Сент-Джон 24, 275, 285
 Сент-Етьєн 88, 94, 171
 Сент-Кітс, о. 318
 Сент-Луїс 28, 262, 283, 314, 318
 Сент-Люсія 53
 Сент-Мартен 314
 Сент-Олбанс 78
 Сент-П'єр 306
 Сент-Пол 288
 Сент-Чарлз, м. 16
 Сен-Юбер 24
 Сербія і Чорногорія 38, 41, 58, 71, 80, 83, 87, 109, 110, 117, 122
 Сербія, Республіка (Сербія) 116, 117, 121—126, 170, 232, 409
 Середземне море 16, 28, 58, 61, 62—64, 66, 71, 80, 83, 87, 88, 91, 94, 109, 110, 112, 115, 392, 410, 416—420, 428, 433, 436—438, 688
 Середньодунайська низовина 58, 122
 Середньосибірське плоскогір'я 17, 212
 Серія, о. 58
 Сер-Квалей, о. 58
 Серро-де-Паско 380
 Сет-Іль 24
 Сето (Внутрішнє море) 601, 604, 605
 Сеул 558, 612
 Сеута 108, 112, 418
 Селігер, оз. 58
 Серов 236
 Сибір 22, 23, 47, 49, 167, 206, 208, 210, 212, 213, 215, 216, 224, 228, 233, 234, 243, 244, 247, 440, 552, 555, 608
 Сичуань (Червоний), басейн 551, 558, 567, 569, 577, 579, 594
 Сичуань, провінція 567, 569, 579
 Сиктивкар 59
 Сирдар'я, р. 16, 444
 Сисола, р. 59
 Сіамська затока 618, 636, 639, 640
 Сіань 551, 554, 555, 558, 563, 569, 580
 Сіверський Донець, р. 193
 Сіверщина 133, 134, 182
 Сіг 182
 Сігет 182
 Сідло, г. 330
 Сідней 165, 176, 297, 658, 661, 662, 664—666, 668—670
 Сіднейська гавань 662

- Сідра, затока 419
 Сіетл 28, 46, 263, 273, 281, 282, 296, 297, 299
 Сіккім 521, 540, 541
 Сікоку, о. 599
 Сілвертаун 78, 100
 Сілезія 70, 71, 87, 88, 117, 120
 Сіллі, о-ви 58
 Сіль, р. 58
 Сімферополь 59, 162
 Сінайський п-ів 305, 405, 407, 410, 415, 426
 Сінгапур 38, 41, 57, 97, 145, 146, 178, 297, 401, 543, 588, 589
 Сінгапур, місто 631, 645
 Сінгапур, о. 618, 620, 623, 627, 628, 630, 631, 639, 642—646
 Сінд 504, 510, 516
 Сіньцзян 48, 49, 440, 548, 551, 554, 558, 566, 571, 581—584, 595
 Сіньцзян-Уйгурський АР 569, 582
 Сіньчжу 614
 Сірен, р. 58
 Сірія 38, 41, 55, 58, 71, 393, 396, 401, 404, 405, 409, 410, 420—424, 426, 434, 438, 554
 Сіте, о. 91, 93
 Сітка 27
 Сіцзян, р. 551, 552, 572, 579, 581
 Сіцилія, о. 58, 63, 108—110
 Скагеррак, прот. 58, 104
 Сканд 80
 Скандинавський п-ів 16, 26, 58, 62, 63, 64, 76, 104, 105, 107, 131, 148, 151
 Скандинавські гори 58
 Сканія, провінція 80, 104, 105
 Скелясті гори 16, 24, 25, 252—255, 267, 273, 275, 292, 294, 295, 450
 Скоп'є 58, 109, 116, 121
 Славонія 170
 Сламет, влк. 620
 Слау 78
 Слобожанщина 133, 134, 150, 152, 182, 192, 193
 Словаччина 38, 40, 41, 52, 58, 71, 80, 83, 84, 87, 116, 117, 120, 121, 134, 143, 146, 147, 148, 152, 154, 169, 170, 178, 181, 187
 Словенія, Республіка 38, 41, 52, 58, 71, 80, 83, 84, 87, 88, 109, 110, 116, 117, 121—123, 170
 Смоленсько-Московська височина 58, 59
 Слокан 28
 Снежжа, г. 58
 Совето 495, 497
 Согне-фйорд 58
 Сокаль 141
 Соколія 142
 Соломонові О-ви 17, 57, 678, 683—685
 Солт-Лейк-Сіті 28, 293, 294
 Солфорд 98
 Сомалі 38, 41, 55, 410, 420, 450, 452, 467, 470, 487
 Сомалі, п-ів 16
 Сона, р. 58, 91, 94
 Сонгая 462
 Сонора, штат 322
 Софала 462
 Софія 58, 109, 116, 117, 127
 Сочі 59
 Спліт 109, 110, 116
 Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (Британська Співдружність, Співдружність) 76, 79, 82, 93, 106, 317, 664, 671, 678
 Спратлі о-ви 594, 655, 681
 Спрінгс 497
 Срінагар 514
 СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік, Радянський Союз) 12, 22, 39, 60, 73, 77, 80, 89, 106, 116—119, 122, 126, 127, 141, 142, 148, 152, 165—169, 172, 175—180, 182, 184, 199, 208, 216—220, 224, 225, 228, 230, 231, 233—235, 237, 238, 240, 241, 243, 245, 246, 315, 409, 443, 490, 514, 517, 518, 549, 556, 558, 569, 573, 587, 594, 595, 608, 609, 611, 634, 679
 Старий Оскіл 133
 Ставангер 98, 104
 Ставропольський край 134
 Стамбул (Константинополь) 58, 109, 11, 116, 153, 404, 409, 422, 436, 437
 Станіславська обл. 182, 183
 Станіславське воєвод. 182
 Становий хребет 244
 Стара Планіна, гори 58, 116
 Стародубщина 139, 142
 Статфйорд 98, 104
 Степ 159, 165, 193
 Стемфорд 273
 Стокгольм 58, 76, 103—105, 139
 Страсбур 71, 82, 85, 88, 90, 94, 96
 Стрий 200
 Стрипа, р. 116, 151
 Суботів 139
 Сува 683, 685
 Судан 38, 39, 41, 55, 403, 409—411, 415, 416, 420, 426, 430, 452, 458, 461, 462, 469, 472, 480, 486
 Судети, гори 58, 63, 116, 120
 Суецький канал 197, 410, 411, 426, 529
 Сулавесі (Целебес), о. 17, 50, 623, 646, 648, 651, 652, 660

Сулу, архіпелаг 653
 Сумбава, о. 650
 Суматра, о. 17, 57, 620, 621, 624, 642, 644—646, 648, 651
 Сумська обл. 187, 192, 203
 Сунгарі, р. 569, 574
 Сундсвалль 104
 Супса 242
 Сура, р. 59
 Сургут 168
 Сурінам 38, 54, 352, 360, 371, 372
 Сучава 170
 Сучавщина 170
 Сфакс 109
 Східна Малайзія 620, 643, 644, 646
 Східна Німеччина 82, 87—89
 Східна Сьєрра-Мадре 321, 330
 Східний Тімор 38, 40, 57, 619, 631, 642, 646, 651—653, 671, 672, 680
 Східні Гати 505
 Східноафриканське плато 452, 483
 Східноєвропейська рівнина 16, 58, 59, 211
 Східноказахстанська обл. 440
 Східнокапська провінція 495
 Східнокитайське море 212, 552, 595, 678, 680
 Східнотихоокеанське підняття 16
 США (Сполучені Штати Америки) 13, 19, 20—24, 28, 29, 31, 37—39, 40, 44, 46—48, 53, 60, 73, 76—78, 81, 82, 84, 85, 99, 123, 144, 145, 165, 167, 171, 173—180, 184, 210, 215, 229, 232, 242, 243, 249—280, 282—285, 287—299, 303, 305, 311, 314, 315, 317, 320, 321, 323—325, 327—331, 334, 336—338, 341, 342, 346, 356, 357, 360, 361, 364, 366—368, 374, 375, 377, 383—385, 389, 401, 405, 409, 415, 416, 422, 426, 429, 430, 446, 456, 465, 477, 478, 480, 482, 490, 502, 503, 528, 532, 536, 539, 541, 559, 560, 567, 569, 675, 586, 591, 594—597, 602, 604, 605, 607—609, 611, 614, 615, 617, 621, 623, 625, 627, 633, 634, 637, 642, 645—647, 654, 655, 661, 666, 668, 673, 677—679, 684, 685
 Сяминь (Амой) 588, 592
 Сянган (Гонконг) 548, 558, 563, 569—591, 593, 614, Сянкхоанг, провінція 637
 Сянок 169
 Сянсинь 614
 Сьєрра, субрегіон [Перу] 378, 379
 Сьєрра-де-лос-Параміллос 387
 Сьєрра-Леоне 38, 41, 56, 467, 473, 478, 479
 Сьєрра-Невада 63, 253, 254, 292, 296
 Сьюдад-Гуаяна 373
 Сьюдад-дель-Есте 387
 Сьюдад-Реаль 112
 Сьюдад-Хуарес 314, 323, 329, 330

Тавр хребет 59
 Таджикистан 38, 41, 55, 146, 168, 209, 230, 405, 440, 444—446, 585
 Таїланд (Сіам) 38, 41, 46, 57, 145, 146, 148, 297, 536, 588, 592, 597, 618—621, 623, 625—628, 631—633, 637—641, 464, 651, 662
 Таїті, о. 677, 688
 Тайбей 558, 590, 614
 Тайванська протока 588, 613, 614
 Тайвань, о. 17, 38, 48, 41, 57, 145, 297, 543, 548, 549, 551, 552, 556—559, 567, 572, 585, 586, 588, 589, 592, 596, 597, 601, 608, 613—615, 628, 646, 653, 668, 681
 Тайшет 244
 Таймир, п-ів 165
 Тайнань 614
 Тайпа, о. 592
 Тайсонс-Корнер 264, 284
 Такла-Макан, пустеля 551, 583
 Таллінн 58, 103, 104, 107, 169
 Тамауліпас, штат 322
 Тамілнад, штат 520, 521, 528, 536
 Тампа 263
 Тампере 104
 Тана, оз. 410, 487
 Танбрідж 78
 Танганьїка 465
 Танганьїка, оз. 16, 452, 483, 486
 Танжер 108
 Танзанія 38, 41, 56, 452, 467, 472, 482, 483, 486, 487
 Таранто 109
 Таранто, затока 110
 Тарімський басейн 583, 584
 Тарту 104
 Тасманія, о. 17, 658, 663—666, 668, 671
 Тасманове море 17, 27, 658, 662, 672
 Татарстан 168, 225, 228, 229
 Татри, гори 63, 116
 Тахо, р. 58, 112
 Тахумулько, влк. 16
 Ташкент 17, 215, 409, 444
 Талзінті 418
 Тбілісі 169, 213, 215, 234, 240
 Твід, р. 98
 Тебесса 109
 Тегеран 16, 409, 422, 439
 Терусігальпа 314
 Тежу, р. 108
 Телль-Атлас, хр. 58, 417
 Тель-Авів 46, 409, 429, 430

- Тема 478
 Темза, р. 58, 63, 99, 100
 Темзес-Бар'єр 78
 Тенгізький басейн 443
 Теннессі, р. 255
 Теннессі, штат 272
 Теночтілан 307—309, 326
 Тенсіфт, р. 58
 Теотіхуакан 306, 307
 Тераї, низовина 540, 541
 Тербонн 24
 Теренгану, штат 643
 Тернопіль 151
 Тернопільська обл. 182, 183, 187, 203
 Тежу, р. 58
 Теуантепек, перешийок 321, 328, 339
 Теулада, м. 58
 Техас, штат 252, 263, 267—269, 273, 274, 241, 329
 Тува, Республіка 243
 Тиса, р. 170
 Тихий океан 16, 17, 20, 21, 29—31, 35—37, 40, 41, 49, 50, 95, 145, 206, 211—214, 250, 252, 256, 259, 297, 304, 311, 322, 329, 331, 334, 335, 337—339, 341, 345, 347, 375, 379, 381, 382, 388, 454, 552, 556, 584, 585, 589, 597, 599, 602, 618, 640, 658, 659, 662, 668, 672, 677—679, 681, 682, 686, 688
 Тихоокеанська країна 294—299, 531, 536, 548, 549, 551, 558, 559, 571, 572, 574, 580, 584, 586, 587, 589, 590, 592, 593, 594, 597, 599, 606—609, 611, 612, 614, 615, 620, 633—636, 639, 640, 644—646, 650, 651, 654, 655, 658, 661, 662, 677, 685
 Тихоокеанська плита 658
 Тібесті, нагір'я 452
 Тібет (Сізан) 17, 48, 49, 96, 504, 540, 541, 548, 549, 556, 558, 569, 571, 581, 582, 596, 597, 621
 Тибетський автономний район 569
 Тібр, р. 58, 111
 Тігр, р. 392, 396, 397, 401, 420, 422, 437
 Тігро-Євфратська рівнина 422
 Тіманський кряж 59
 Тімішоара 116
 Тімбукту (Томбукту) 462
 Тімор, о. 17, 623, 646, 650, 652
 Тіморська западина 653
 Тіморське море 653, 671, 680
 Тірана 109, 116, 125
 Тірренське море 58, 88, 109, 110, 116
 Тітікака, оз. 16, 382
 Тіхвін 234
 Тіхуана 314, 323
 Тобаго, о. 314
 Того 38, 41, 56, 465, 478
 Тодд, р. 664
 Токайдо 605
 Токангінс, р. 16, 370
 Токелау, о-ви 677
 Токійська затока 599, 604—606
 Токіо 17, 43, 46, 145, 245, 326, 549, 558, 597, 599, 602—608
 Толедо 108, 112, 401
 Тольятті 198
 Томськ 215, 243
 Томська обл. 178
 Томтабаккен, г. 58
 Тонга, жолоб 17
 Тонга, о-ви 674, 677, 684, 688
 Тонкін 623, 633
 Тонлесап, оз. 636, 637
 Тор-ді-Квінто 111
 Торонто 135, 174, 250, 263, 275—277, 279, 280, 282
 Торресова протока 17, 669
 Тоскана 108, 110
 Тояма 605
 Трабзон 59
 Тракай 162
 Трангбо 633
 Трансвааль, провінція 495, 497
 Трансільванія 80, 116
 Трансільванські Альпи 126
 Трансйорданія 425, 426
 Трієст 88, 109—111, 116
 Трінідад, о. 318, 319, 321
 Трінідад і Тобаго 38, 40, 54, 314, 320
 Тріполі 418, 424
 Тріполітанія 418, 419
 Тріпура, штат 521
 Трістан-да-Кунья, о-ви 16
 Тромсе 104
 Тронгейм 58, 104, 106
 Труа 92
 Тете 490
 Туамоту о-ви 16
 Тубкаль, г. 16
 Тубуаї, о-ви 16
 Тувалу 678, 679, 681, 684
 Тувалу, о-ви 17
 Туггурт 109
 Туз, оз. 59
 Тула 234
 Тулома, р. 58
 Тулон 94
 Тулуза 58, 88, 94, 108, 171

Туніс 38, 41, 55, 58, 63, 109, 148, 397, 403, 404, 409, 410, 416—418, 450
 Туніс, місто 58, 109, 409, 417, 418
 Тур 81, 94
 Турецька республіка Північного Кіпру (ТРПК) 115, 437
 Туреччина 41, 55, 58, 63, 64, 71, 82—85, 87, 109, 114—116, 124, 126, 132, 145, 147, 150, 152—154, 160, 162, 177, 178, 183, 184, 215, 232, 240, 242, 392, 394, 395, 403—405, 408—410, 420—423, 433—439, 444, 447
 Турін 71, 88, 108, 110
 Турка 141
 Туркменбаші 444
 Туркменістан 38, 41, 55, 146, 168, 198, 209, 405, 440, 443—445
 Турку 104, 106
 Тусон 291, 292
 Тхімпху 541
 Тюменська обл. 168, 178
 Тюмень 242
 Тюрінгія, земля 90
 Тяньцзінь 549, 558, 560, 569, 574, 576, 577, 589
 Тянь-Шань, гори 17, 583
 Тясмин, р. 139

У
 Уаза, р. 91, 94
 Убангі, р. 482
 Убунду 480
 Уг 141
 Учана 578
 Уганда 38, 41, 56, 457—459, 470, 472, 482, 483, 486, 487
 Угорщина 38, 41, 52, 58, 62, 71, 73, 80, 83, 84, 87, 88, 97, 109, 110, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 127, 143, 146—148, 152, 154, 157, 159, 170, 177, 179, 181, 187, 232
 Уда, р. 193
 Удіне 108, 110
 Уельва 108, 112
 Уельс 79, 80, 98, 99, 101, 172
 Ужгород 154, 178
 Узбекистан 38, 41, 55, 146, 147, 168, 177, 183, 210, 405, 409, 440, 444, 445
 Україна 12—15, 28, 38, 41, 42, 45, 53, 58, 59, 64, 71, 77, 80, 83, 87, 109, 117, 125—127, 130—137, 139—191, 193—204, 210, 211, 213, 217—219, 221, 233, 235, 240, 267, 447
 Улан-Батор 17, 596
 Ульсан 612
 Умань 163
 Умбрія 110
 Упсала 104

Ураба 377
 Урал, р. 16
 Уральський регіон 236
 Уральські гори 17, 23, 40, 65, 153, 206, 207, 210—212, 224, 233, 234, 236, 242, 243
 Уругвай 29, 38, 54, 174, 175, 349, 353—357, 360, 361, 368, 383, 385, 387
 Уругвай, р. 383
 Урумчі 583, 584
 Уса, р. 59
 Устіка, о. 58
 Утремон 24
 Утрехт 88, 94, 96
 Уттаранчал, штат 521, 523
 Уттар-Прадеш, штат 519, 521—523, 528, 532, 533
 Ухань 558, 577, 578
 Укаялі, р. 16
 Ухта 59
 Учжоу 581
 Угоча 141

Ф
 Фамагуста 109
 Фарерські о-ви 58, 71, 80, 87, 98
 Фаркландія 377
 Фару 112
 Федеративні Штати Мікронезії 57
 Феззан, пустеля 419
 Фейсалабад 516
 Фербанкс 28
 Ферганська долина 444
 Ферінінг 497
 Фіджі, море 17
 Фіджі, о-ви 17, 41, 57, 678, 681, 683, 684, 686
 Філадельфія 37, 165, 173, 255, 263
 Філіппіни (Філіппінський архіпелаг, Філіппінські о-ви) 17, 38, 45, 57, 112, 594, 597, 600, 604, 618—623, 625, 627, 631, 642, 653—655, 670, 678, 681, 687
 Філіппінське море 17
 Філіппінський жолоб 17
 Фінікс 291, 292
 Фіністерре, м. 58
 Фінляндія 28, 38, 41, 52, 58, 71, 82, 83, 87, 103, 106, 107, 152, 212, 214, 215, 217, 234, 282
 Фінська затока 58, 104, 106, 107, 210, 237
 Фландрія (Західна Бельгія) 70, 96
 Фліт 78
 Флоренція 88, 108—110, 116
 Флорес, о. 650
 Флоріанополіс 368
 Флоріда, п-ів 289, 290

- Флоріда, штат 20, 31, 173, 252, 263, 267, 268, 272, 315, 345, 367
 Фолклендські (Мальвінські) о-ви 16
 Фонтенбло 92
 Фордесіллас 112
 Форт-Росс 215
 Форталеза 358, 366
 Форт-Амадор 342
 Форт-Верт 329
 Фортіс 98, 104
 Форт-Лі 266
 Франш-Конте, район 94
 Франкфурт 86, 89, 103, 107, 152
 Франкфурт-на-Майні 58, 71, 88, 90
 Франція 28, 38, 41, 46, 52, 58, 64, 65, 67, 68, 71—73, 76, 79, 80, 82—84, 86—88, 91, 93—95, 98, 108—112, 146, 166, 171, 172, 179, 181, 208, 216, 260, 273, 275, 286, 320, 372, 403, 417, 418, 465, 478, 480, 489, 620, 623, 632, 678, 679, 683, 685
 Французька Канада [Північна Америка] 47, 48, 249, 277, 286
 Французька Полінезія 57, 95, 677, 684, 688
 Фредрікстад 104
 Фрейзер, долина 253
 Фрігг 98, 104
 Фрізькі о-ви 58
 Фрісландія 80, 104
 Фрітаун 479
 Фроуерд, м. 16
 Фуджі, провінція 29
 Фукуока, протока 605
 Фута-Джаллон, високогір'я 452, 462
 Фуцзянь, провінція 569, 584, 588, 613, 626
 Фучжоу 589
 Фюн, о. 58

 Хабомаї (Зелений), о. 608
 Хабаровськ 216, 225, 244, 245, 574
 Хабаровський край 168
 Хайберський перевал 446, 516, 517
 Хайкоу 548
 Хайнань 548, 551, 552, 569, 585, 592
 Хайнань, о. 588, 592
 Хайфа 423, 430
 Хайфон 621, 633, 634
 Халандріон 114
 Халіско, штат 322
 Хамар 104
 Халеб (Алеппо) 423
 Хан, р. 612
 Ханой 17, 621, 631, 633—636
 Ханти-Мансійський автономний округ 168
 Ханчжоу 555
 Ханьдань 574
 Ханькоу 578
 Ханьяна 578
 Хар'яна, штат 521, 523, 532
 Хараре (Солсбері) 472, 492
 Харбін 167, 574
 Харер 420
 Харків 15, 28, 59, 139—141, 163, 178, 179, 182, 186, 192—195, 200
 Харків, р. 193
 Харківська обл. 182, 183, 187, 192, 196, 201
 Хартум 409, 410, 416, 462
 Хаугесунн 104
 Хебей, провінція 553, 569, 577, 589
 Хейлунцзян, провінція 569, 572, 574
 Хемніц 88, 90
 Хенань, провінція 553, 554, 569, 576
 Херсонес 146
 Херсонська обл. 187, 196, 203
 Хесійський коридор 582, 584
 Хібіни, гори 58
 Хійумаа, о. 58
 Хімачал-Прадеш, штат 520—523
 Хіос, о. 58
 Хіросіма 605
 Хіхон 108, 112
 Хмельницька обл. 187, 196, 203
 Ходейда 433
 Хоккайдо, о. 245, 552, 599, 601, 606—608
 Холмщина 134, 141, 153, 169, 182
 Холодна Гора 194
 Хонгха (Червона), р. 620, 623, 633, 634, 639
 Хоніара 685
 Хонсю, о. 17, 552, 599, 605—607, 612
 Хорасан (Копетдаг), гори 438
 Хорватія 38, 41, 52, 68, 71, 80, 83, 87, 88, 109, 110, 116, 117, 121—123, 170
 Хортиця, о. 150
 Хошімін (Сайгон) 93, 621, 631, 633—636
 Хуанхе, р. 17, 35, 36, 555, 577, 580
 Хуан-Фернандес, о-ви 16
 Хубей, провінція 569
 Хукар, р. 58
 Хунань, провінція 566, 569
 Хусавік 104
 Хуст 142
 Хух-Хото 577
 Хюе 633

- Цайдам** 581
Целебес (Сулавесі) 623
Центральноафриканська Республіка 38, 41, 55, 420, 472, 482
Центрально-Чорноземний район 167
Цзілун 614
Цзянсі, провінція 556, 569, 589
Цимлянське вдсх. 59
Ціндао 565, 566, 589
Цінхай, провінція 569
Цінціннаті 28
Ціцікар 574
Цугару, протока 606
Цумеб 490, 493
Цусіма, о-ви 599
Цюріх 71, 88, 90, 97, 109, 110
- Ч'япас, штат** 322, 324, 325, 334
Чагос, арх. 17
Чад 38, 39, 41, 55, 410, 419, 420, 452, 454, 468, 472, 473, 478, 482
Чад, оз. 16
Чако, субрегіон 383, 385, 387
Чанчунь 574
Чанша 560
Чатем 78
Челсі 100
Челюскін, м. 17
Челябінська обл. 229
Ченду 579
Ченнаї (Мадрас) 49, 510, 513, 520, 528—531, 534, 535, 543
Червоне море 16, 399, 410, 416, 420, 421, 431—433, 452, 487
Черемош, р. 136
Черкаси 182
Черкаська обл. 183, 187, 190, 201
Чернівецька обл. 136, 183, 187, 190, 196, 203
Чернівці 192
Чернігів 140
Чернігівська обл. 182, 183, 185, 187, 190, 203
Чертсі 78
Чесапикська затока 260
Ческе-Будейовіце 116, 170
Чесунт 78
Чехія 38, 40, 41, 52, 70, 71, 80, 83, 84, 86—88, 90, 117, 119, 120, 127, 146—148, 154, 167, 169, 170, 181, 187, 232
Чехословаччина 73, 79, 80, 116, 117, 141, 146, 154, 182, 190
Чечено-Інгушетія 225, 228
Чечня (Ічкерія) 225, 228, 229, 231, 232, 237, 238, 241, 242
Чжаньцзян 565, 589
Чжецзян, провінція 569, 589
Чжуге 588, 592
Чигирин (Чигрин) 139, 188
Чионгшон, гори 629
Чіангмай 640
Чігвелл 78
Чізвік 100
Чікаго 24, 64, 165, 173, 210, 250, 251, 263, 268, 282, 283, 560
Чілі 32, 38, 54, 94, 280, 297, 342, 345—348, 351, 353—357, 360, 361, 382, 383, 385, 387—389, 677
Чілівунг, р. 647
Чілійська улоговина 16
Чілійське підняття 16
Чілійський жолоб 16
Чілое, о. 388
Чімборасо, г. 16
Чімоне, г. 58
Чіттагонг 537, 539
Чіуауа, штат 322, 330
Чолла, район 612, 613
Чолула 305
Чорне море (Чорноморський) 14, 28, 58, 59, 61, 62, 66, 71, 74, 80, 83, 87, 109, 111, 116—118, 125, 126, 130, 131, 133—135, 137, 139, 148, 150, 152—154, 157, 178, 195, 197, 210—213, 215, 232, 235, 236, 240—242, 409, 435, 436, 438, 440, 462
Чорнобиль 127
Чорногорія 80, 116, 117, 121, 124, 125, 170
Чота-Нагпур 505, 535, 536
Чудське, оз. 58
Чуйська долина 165
Чукікамата 388
Чукотка 217
Чукотський автономний округ 168
Чунцін 558, 567, 569, 577—579
Чуфут-Кале 162
Чхаттісгарх 521, 523
- Шампань, район** 93
Шампань-Арденни, район 94
Шаннон, р. 58
Шансі, провінція 554, 569
Шанхай 36, 46, 548, 558, 560, 564, 566, 569, 572, 574, 577, 578, 580, 589, 590, 592
Шаньдун, провінція 554, 569, 589
Шаньдунський п-ів 552, 565, 566, 572
Шаньтоу 588, 592

Шарантон 93
 Шарі, р. 16
 Шарлеруа 88, 94, 95
 Шарлотт 263, 290
 Шартр 92
 Шат-аль-Араб 422
 Шварцвальд 58
 Швезвіг—Гольштейн, земля 90
 Швейцарія 38, 41, 53, 71, 73, 82, 83, 86—88, 90, 94, 96, 97, 109, 110, 146, 147, 187, 208, 377, 614
 Шверін 90
 Швеція 28, 38, 41, 53, 59, 63, 64, 71, 73, 76, 80, 82—84, 87, 103—106, 146, 148, 152, 171, 172, 213—215
 Шеліфф, р. 58
 Шельда, р. 58
 Шеньсі, провінція 566, 569
 Шеньжень 580, 588—593
 Шеньян 558, 574
 Шербрук 24
 Шербур 88, 94
 Шетландські о-ви 58, 98, 104
 Шеффілд 98, 100
 Шікотан, о. 608
 Шієн 104
 Шіраз 439
 Шіцзячжуан 589
 Шотландія 64, 70, 79, 80, 99, 101, 102
 Шотландська низовина 98, 101
 Шотландське нагір'я 63
 Шпіцберген, арх. 16
 Шпрее, р. 58
 Шрі-Ланка (Цейлон), о. 17, 38, 48, 49, 41, 56, 408, 501, 502, 508, 513, 519, 528, 541—545, 623, 628, 670
 Штральзунд 88, 90
 Штуттгарт 80, 86, 88—90
 Шумава, гори 58
 Щєцін 90, 116, 117, 169

Югославія 12, 35, 41, 53, 73, 77, 79, 80, 95, 110, 116, 117, 122—125, 146, 169, 170, 174, 232, 525
 Юкатан, п-ів 306, 311, 312, 321, 322, 325, 327
 Юкон 273, 295
 Юкон, р. 16
 Юнган, р. 104
 Юнсан, р. 58
 Юньнань, плато 551, 552, 556, 580, 612
 Юньнань, провінція 556, 569, 594, 637
 Юра, гори 58, 63
 Юта, штат 253, 267, 292, 294
 Ютландія, п-ів 58, 106
 Ява, о. 32, 37, 50, 620, 624, 625, 646—648, 650—652
 Яванське море 646
 Явата, район 605
 Якутськ 17, 213, 244
 Якутський басейн 212
 Ямайка 38, 40, 53, 306, 312—314, 318, 319, 352
 Ямало-Ненецький автономний округ 168, 217
 Ямусукро 478, 479
 Яна, р. 17
 Янбу-ель-Бахр 432
 Янгон (Рангун) 631, 641
 Ян-Маєн, о. 16
 Янпу 592
 Янцзи (Чанцзян), р. 17, 35, 36, 549, 551, 554, 562, 569, 577—580, 594, 620
 Яньань, провінція 566
 Яньтай 589
 Японія 37, 38, 41, 42, 44—46, 48, 57, 60, 145—147, 215, 216, 231, 244—246, 297, 326, 330, 345, 352, 361, 367, 368, 385, 389, 394, 420, 536, 548, 552—559, 565—567, 573, 574, 585, 589, 594, 595, 597, 599—609, 611, 613—615, 625, 640, 645, 655, 658, 662, 665, 666, 668, 673, 678, 680, 681, 685
 Японське море 17, 210, 211, 605, 606, 607, 678, 680
 Японські о-ви 599
 Ярослав 141, 169
 Ярославль 234
 Яунде 482
 Яффа 430

Г. де Блій, Пітер Муллер,
Олег Іванович Шаблій (розділ «Україна»)

ГЕОГРАФІЯ

СВІТИ, РЕГІОНИ, КОНЦЕПТИ

Переклад з англійської

Художнє оформлення та редагування *О. Григора*
Технічний редактор *Л. Швець*
Коректори *А. Бараз, А. Бородавко, Л. Іванова*
Оператор *О. Клембіцька*

Транскрибування географічних назв на картах
здійснено лабораторією стандартизації
географічних назв ДНВП «Картографія»

Зав. лабораторії *Н. Сивак*
Редактор карт *О. Вакуленко*

В оформленні оправи використано аерознімок о. Хортиця,
наданий ДНВП «Укрінжгеодезія»

У розділі «Україна» вміщено світлини
*В. Бисова, М. Іващенко,
Ю. Коваленка, О. Мазуренка,
Л. Ясницького*

Підп. до друку 15.06.04. Формат 60 × 90/8. Папір офсет.
Гарн. Times. Друк. офсет. Ум. друк. арк. 92,50.
Обл.-вид. арк. 85,00. Вид. № 4133.

Видавництво «Либіль»,
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32
Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.01

- Б69 **Блій Г. де, Муллер Пітер**
Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.;
Передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. — К.: Либідь,
2004. — 740 с.; іл.
ISBN 966-06-0335-5.

У книжці розкрито головні риси сучасної загальної та регіональної суспільної географії у глобальному вимірі. Виділено 12 географічних світів, які охоплюють усе розмаїття регіонів і країн, показано особливості їхнього природного довкілля, розвитку матеріальної та духовної культури народів, що їх населяють.

В україномовному виданні, яке є перекладом 10-го американського, вміщено розділ «Україна», де всебічно представлені політико-географічне положення України та його зміни в часі, місце нашої держави на політичній карті Європи, специфіка формування й розвитку української нації.

Для викладачів, аспірантів, студентів географічних, економічних факультетів та факультетів міжнародних відносин вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться географією країн світу.

10590

У нашому контрастному й поділеному світі відбуваються два паралельні та взаємопов'язані процеси — глобалізація і регіоналізація. Глобалізація об'єднує найдальші закутки планети з осередками її соціально-економічного, наукового і технічного прогресу, регіоналізація — ще більше ускладнює геопросторову організацію людства. У їх взаємодії змінюється сама природа людини і наповнюється новим людським змістом природа. Але зміст цей, на жаль, часто має нелюдське обличчя. Наростання кількості й масштабів техногенних екологічних катастроф — яскраве свідчення цього.

У книжці „Географія: світи, регіони, концепти” розгорнуто глобальну панораму суспільного буття країн та держав, народів і племен, їхньої закоріненості у природне довкілля, що проявляється у способах життя людності й типах матеріальної та духовної культури. Дванадцять людських світів формують неповторний образ глобального соціуму, мовби дванадцять апостолів у духовній мережі сучасної цивілізації. Серед них у контексті європейських географічних і геополітичних реалій споконвіку займає своє Богом визначене місце наша Україна.

